

જાન્યુ ૧૯૩૩

શ્રીમદ્વિવેકાનંદ સ્વામી

મૃત્યુ ૧૯૦૨

ૐ તન્મત્

વિ વેકાનન્દ વિ ચારમાળા

(સ્વા. વિવેકાનન્દનાં વ્યાખ્યાનો અને લેખો.)

અનુવાદક

કમુર નારાયણ વિરાનંદ

પ્રકાશક

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

અભિજીત ઇસ્તારામ દેરાઈએ જાપી પ્રકટ કર્યું

સાચુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

વિક્રમાઈ ૧૯૧૬

ક્રી. સ. ૧૯૧૩

एक सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ॥

स्वाभीश्रानो मुद्रयेण

(अथ स्वामित्वा सर्व अधिकार प्रकाशके आधीन इत्यादि)

સ્વર્ગીય શ્રી વિવેકાનન્દ સ્વામીના અનુયાયી
મામ્ય અને પાશ્ચાત્ય મર્વ મુમુક્ષુજનોને
અતોદભાવયુક્ત અને પ્રેમમદ્
સમર્પિત

ભૂમિકા

‘શ્રી વિવેકાનંદ વિચારમાળા’ પ્રથમ પુષ્પના મુદ્રણકાર્યની વિક્રમાર્ધ ૧૯૬૭ ની પૌષ-પ્રતિપદાને દિવસે સમાપ્તિ યર્થ હતી અને સાર પછી તરત જ તે વાચકોના કચ્છ-ભાગમાં સાદર કરવામાં આવ્યું હતું. આજે લગભગ અઢી વર્ષ પછી તેનું દ્વિતીય પુષ્પ (ખીન્ને ભાગ) વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે અને આશા છે કે, પ્રથમ પુષ્પ પ્રમાણે જ આ દ્વિતીય પુષ્પ પણ વાચકોના સાનંદ સત્કારને પાત્ર થશે જ. તૃતીય પુષ્પના મુદ્રણ કાર્યનો આરંભ યર્થ ગયો છે અને તેનું સત્વર જ પ્રકાશન કરવામાં આવશે. પ્રથમ પુષ્પમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, દ્વિતીય પુષ્પમાં સ્વામીશ્રીના રાજયોગ (પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ), પ્રેમધર્મ, સ્વામી વિવેકાનંદનાં પત્રો, વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન, વેદાંત અને સાંખ્ય, પંચહારી (પવનાહારી) બાળા અને અન્ય પ્રકીર્ણ ધણા વિષયો, પ્રકટ કરવામાં આવશે; પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે લેખો તથા વ્યાખ્યાનોની દ્વિતીય પુષ્પમાંની એ પૂર્વે કરેલી વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પૂર્વ વ્યવસ્થા પ્રમાણે રાજયોગ તો સંપૂર્ણ આવ્યો છે, પણ સ્વામી વિવેકાનંદનાં પત્રોની પ્રથમ માલિકા (અર્ધ સંખ્યા) આવી છે; (બાકીનાં પત્રો ચતુર્થ પુષ્પમાં પ્રકટ થશે) અને પંચહારી બાળા તથા કેટલાક પ્રકીર્ણ વિષયો પણ આવ્યા છે. માત્ર પ્રેમધર્મ, વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન તથા વેદાંત અને સાંખ્ય એ ત્રણ વિષયોના રથને ‘ત્રેરણાત્મક સંવાદ’ નામક સ્વામીશ્રીનાં પરમ રહસ્યમય મુવર્ણ વચનોથી વિભૂષિત અંગ્રેજીમાં ભિન્ન છપાઇને પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોના સમસ્ત અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે અને તેટલા માટે તે પૂર્વકથિત લેખોના પ્રકાશનને ચતુર્થ પુષ્પના પ્રકાશન પર્યન્ત મુલનવી રાખવું પડ્યું છે; કારણ કે, તૃતીય પુષ્પમાં પ્રકટ થનાર ‘જ્ઞાનયોગ’ એટલો તો વિજ્ઞાન છે કે, તેમાં અન્ય વિષયના પ્રકાશનને સ્થાન મળવું અશક્ય છે.

પ્રસ્તુત ‘વિવેકાનંદ વિચારમાળા’ના પ્રકાશન પૂર્વે મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં સ્વામી વિવેકાનંદના કેટલાક લેખોના છૂટા છવાયા અનુવાદ પ્રકટ થયા હતા અને ગુજરાતીમાં પણ તેવા એક બે પ્રયત્ન થયા હતા. પરંતુ મરાઠીમાંના કેટલાક લેખો તો અપૂર્ણ રહી ગયા હતા અને શુર્જર પ્રયત્ન આગળ વધ્યો નથી. પરંતુ પ્રસ્તુત ‘વિચારમાળા’ ના પ્રકાશન પછી સર્વથી પ્રથમ અબ્રહ્માત્માના ઈંડિયન પ્રેસે ‘વિવેકાનંદ લેખમાલિકા’ ને દિંદી ભાષામાં પ્રકટ કરવાનો પોતાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો અને કર્મયોગ આદિ એક બે લેખો પ્રસિદ્ધ પણ ધર્મો. અઘાપિ તેનો એ પ્રયત્ન વિશેષ પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત થયો નથી. તેમ જ ‘સ્વામી વિવેકાનંદ યોગે સમગ્ર પ્રય’ એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૫૨ થી

મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં એક માવિકા મુખર્ષિ કર્ણાટક પ્રેસમાંથી છપાઇને બહાર પડવા માડી છે અને તેના અત્યાર સુધીમાં એક ૧૯૧૨ માં અને એક ૧૯૧૩ માં મળી, સોન પેઞ સાઇડના લગભગ ત્રણ ત્રણસે પાનાના, બે ભાગ પ્રકટ થઈ ચૂક્યા છે, તેમ જ ગુજરાતીમાં મારા વિદ્વાન મિત્ર રા. મોહનલાલ દલીપદેશાઈ, બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઈ કોર્ટ વકીલે સ્વામીના પત્રોનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે અને તે પણ પ્રકાશમાં આવી ચૂક્યો છે, અને એ જ પત્રોનો બીજો અનુવાદ રા. ભગુભાઈ કૃત્યદે કારભારીએ (પ્રથમ ભાગ) છપાવીને પ્રકટ કર્યો છે. કદાચિત્ અસ્તુત 'વિચારમાળા' જ એ પ્રયત્નશીન પુરુષોને એ પ્રયત્નમાં પ્રેરવામાં કારણીભૂત થઈ હોય, તો તે પણ ખનવા યોગ્ય છે. માત્ર રા. ભગુભાઈને આ દિશામાંનો પ્રયત્ન આના કરતા પ્રથમનો હતો, પણ તે અધૂરો રહી ગયો હતો, તેની આના યોગે પુનર્નિર્ગતિ તો અવશ્ય થએલી હોવી જ નેહાયે. અસ્તુ, ગમે તે કારણ કિંવા ગમે તે ભાવથી વિભૂતિમત્સત્ત્વ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદના ગહન વિચારને જાણવાનો હિંદી, મહારાષ્ટ્રીય અને ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રમુખો એ અનુવાદો દ્વારા અલભ્ય લાભ મળવા માગ્યો છે, એ એક અતિશય આનંદનો વિષય છે આ સર્વમાં કોનો પ્રયત્ન ઉત્તમ, કોનો મધ્યમ અને કોનો અધમ છે, એના વિવેચન કિંવા નિર્ણયનું આ સ્થાન નથી, અને અસ્તુત અનુવાદકનું તે કર્તવ્ય નથી. મર્મત વાચકો પોતે જ એના તુલનાત્મક નિર્ણય કરવા સમર્થ છે. માત્ર એટલું જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે, 'ગુજરાતી પ્રેસ' સ્વામી વિવેકાનંદના સમસ્ત વ્યાખ્યાનો તથા લેખોનો સંગ્રહ, બહુ જ ઉત્તમ બાહ્યભ્યંતર સ્વરૂપમાં, આ પ્રસિદ્ધ થએલા બે ભાગ જેટલા લગભગ સાત કે આઠ ભાગમાં છપાવીને પ્રકટ કરવાનો જે નિશ્ચયાત્મક પ્રયત્ન આરંભ્યો છે, તેવો ભગીરથ પ્રયત્ન બીજા કોઈથી ભાગ્યે જ કરી શકાશે. કારણ કે, આવાં મહાકૃત્યોમાં, તેમની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થતા સુધી, ધન, ધૈર્ય તથા સમયનો કાંઈ જોવો તેવો ભોગ આપવો પડતો નથી, અને એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, એ સર્વ વસ્તુઓનો ભોગ આપીને પણ પોતાના અમુક આરંભેલા કાર્યને સમાપ્ત કરવાની શક્તિ તથા અતુલતા ધણા જ થોડા મનુષ્ય ધરાવતા હોય છે.

હવે, આવા પ્રયત્ન અને તાત્ત્વિક પ્રયોગના અનુવાદમાં કેટલીકવાર કેવી અગમ્ય વિડબના આવીને ઉપસ્થિત થાય છે, એ વિશેનો કેટલોક હિતલેખ અહીં અસ્થાનીય તો નહિ જ થાય 'વિવેકાનંદ વિચારમાળા'નું પ્રથમ પુષ્પ જ્ઞાનોદ્ધાનવિહારી વાચકોના કરકમળમાં આવી ગયા પછી એક બે મિત્રો તરફથી મને એવી સૂચના આપવામાં આવી કે, "તમારા અનુવાદમાં કેટલોક સ્થળે અમુક શબ્દોના અર્થમાં ભેદ છે અને અમુક સ્થળે

મૂળ કરનાં અનુવાદમાં તમે ધણોજ વધારો કરી દીધો છે!” પ્રથમ તો આ સાંભળીને હું આશ્ચર્યચકિત કિંવા દિગ્મૂઢજ બની ગયો; કારણ, જે કે ‘વિચારમાળા’ના પ્રથમ પુષ્પની ભૂમિકાના અંતિમ ભાગમાં મેં “.....એ વ્યાખ્યાન અને લેખોમાંના આશયનો ગુન્દર વાયકોને પૂર્ણ બોધ થાય, એટલા માટે બહુ સ્થળે મૂળમાંનાં અનેક ટુંકાં વાક્યોને ગુન્દરાતી ભાષામાં વિસ્તાર કરીને લખવાં પડ્યાં છે; છતાં સ્વામીશ્રીના આશયનો કોઈ પણ સ્થળે ભંગ થવા દીધો નથી.” આમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે; છતાં પણ ધણોજ વધારો કિંવા મારા પોતાના વિચારોનો ઉમેરો તો મેં ક્યાંય જ્યાં કર્યોજ ન હોય, હાં આવી સૂચના સાંભળી આશ્ચર્ય થાય, એ સ્વાભાવિક છે. અર્થાત મેં એના કારણને શોધવા માંડ્યું અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાશકોદ્વારા પ્રકટ થયેલી ભિન્ન ભિન્ન સમયની ભિન્ન ભિન્ન આવૃત્તિઓ મગાવી એક બીજા સાથે સરખાવી વાંચી જ્ઞેતાં એનું કારણ તરત મળી આવ્યું. તે કારણ એ કે, પ્રથમની આવૃત્તિમાં અમુક વિષય વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં સુદિત થયા હતા અને તેજ લેખોમાંના કેટલાક ભાગો નવીન આવૃત્તિમાંથી કાઢી નાખી તેમનું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું. હવે અનુવાદ વિસ્તૃત લેખવાળી આવૃત્તિનો કરવામાં આવ્યો હોય અને તેને જો કોઈ સંક્ષિપ્ત લેખવાળી આવૃત્તિ સાથે સરખાવીને વાંચે, તો તેને અનુવાદમાં અનુવાદકે પોતાતરફથી બહુ વધારો કરેલો છે, એવો ભાસ થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રસ્તુત દ્વિતીય પુષ્પમાં આવેલા ‘રાજયોગ’માંનાંજ એક બે સ્થાન લઈશું.

‘રાજયોગ’ની પ્રથમમાં ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં અંગ્રેજીમાં છપાયેલી આવૃત્તિ પ્રમાણેનીજ નવી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં કલકત્તામાં સ્વામી ત્રિગુણાતીતે ‘ઉદ્ધૃત-ધન’ ગ્રંથમાં છાપીને પ્રકટ કરી હતી. એ આવૃત્તિમાં ‘રાજયોગ’ના ઉત્તરાર્ધ ‘પાતંજલ-યોગસૂત્ર’ નામક વિભાગમાં પતંજલિનાં યોગસૂત્રો મૂળ દેવનાગરી લિપિમાં આપવામાં આવ્યાં નથી, માત્ર તેમના અંગ્રેજી ભાષાઓ અને સ્વામીશ્રીની અંગ્રેજી વ્યાખ્યા અપાયેલી છે અને તે વ્યાખ્યા વિસ્તૃત છે. પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, દ્વિતીય અધ્યાય સાધન પાંચના, ૩૬ માં સૂત્રની એ આવૃત્તિમાંની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે:—

“When the Yogi does not receive presents from others he does not become beholden to others, but becomes independent and free, and his mind becomes pure, because with every gift he receives all the evils of the giver, and they come and lay coating after coating on his mind, until it is hidden under all

sorts of coverings of evils. If he does not receive, the mind becomes pure, and the first thing he gets is memory of past life. Then alone the Yogi becomes perfectly fixed in his ideal, because he sees that he has been coming and going so many times, and he becomes determined that this time he will be free, that he will no more come and go, and be the slave of Nature.

હવે એ જ સૂત્રની એ જ ‘ઉદ્ધૃમોધન’ પ્રેસમાંથી છપાઇને પ્રકાશિત થયેલી ૪ સ ૧૯૦૮ ની દ્વિતીય આવૃત્તિમાંની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે,—

“When a man does not receive presents, he does not become beholden to others, but remains independent and free. His mind becomes pure, because with every gift, he is likely to receive the evils of the giver. If he does not receive, the mind is purified, and the first flower it gets is memory of past life. Then alone the Yogi becomes perfectly fixed in his ideal. He sees that he has been coming and going many times, so he becomes determined that this time he will be free, that he will no more come and go, and be the slave of Nature.

આ બન્નેને સરખાવતા જણાશે કે, પ્રથમ આવૃત્તિમાંની ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યામાં જ્યારે ૧૨૮ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે બીજી આવૃત્તિમાંની વ્યાખ્યામાં માત્ર ૧૦૩ શબ્દોમાં જ કામ આટોપી લેવામાં આવ્યું છે. જે કે એથી અર્થમાં કાંઈ વિપર્યાસ નથી થતો, છતાં પ્રથમ વ્યાખ્યા વિશેષ સરળ તથા સ્પષ્ટ છે અને બીજી આવૃત્તિમાંની વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ કેટલેક અંશે ઠંડિન તથા સંદિગ્ધ થઈ ગયું છે, એટલું તો તરત જણાઈ આવે છે એક જ સૂત્રની અલ્પ વ્યાખ્યામાં ૨૫ શબ્દોનો નવી આવૃત્તિમાં ઘટાડો, એટલે જૂની આવૃત્તિને અનુસરી કરાયેલો અનુવાદ તેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત થવો જ જોઈએ, એ તો સ્પષ્ટ જ છે તેમ જ જે કેટલાક શબ્દોનો હેરફેર છે, તે પણ કામ્ય રહેવાનો જ. પ્રસ્તુત પુષ્પમાં આપેલો ‘સંજયોગ’ નો અનુવાદ ‘ઉદ્ધૃમોધન’ પ્રેસની ૧૯૦૧ ની પ્રથમ આવૃત્તિ અનુસાર કરેલો છે, દારણુ કે, એ અનુવાદ ૪ સ ૧૯૦૫ માં કરાયો હતો અને તે વેળાએ વિવેકાનંદ સ્વામીના વ્યાખ્યાનો તથા લેખોની માધ્યમથી સમારક—આવૃત્તિ (Mayavati Memorial Edition) અને ‘ઉદ્ધૃમોધન’ પ્રેસની ૧૯૦૮ ની દ્વિતીય આવૃત્તિ અસ્તિત્વમાં આવી જ નહોતી, અને તેથી એ અનુવાદ વિસ્તૃત છે. વળી એક

રીતે એ વિસ્તૃત અનુવાદ છે, એ સારું પણ છે; કારણ કે, આવા શાસ્ત્રીય વિષયોની વ્યાખ્યા જેમ વિસ્તૃત અને સરળ હોય, તેમ સાધારણ વાચકોના પણ સારી રીતે સમજવામાં આવી શકે છે અને તેથી અધિક લાભકારક થઈ પડે છે. કાંઈને પણ અચાનક પ્રસ્તુત અનુવાદવિશે કાંઈ પણ વિશેષ આક્ષેપ કરવાનો, વિવેકાનન્દનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખોની અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, મદ્રાસ, કલકત્તા તથા માયાવતીમાં છપાયેલી સર્વ ભિન્ન ભિન્ન અંગ્રેજી આવૃત્તિઓનું મનનપૂર્વક વાંચન કર્યા વિના, પ્રસંગ ન મળે, અને આક્ષેપ કરવા જતાં રહ્યામાટે હાસ્યને પાત્ર ન થાય, એટલા માટે જ આ વિષયનો અહીં કાંઈક વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કહેવા કરતાં હમેશા કરવું કઠિન હોય છે, એ તત્ત્વનું બીજુ વાર સ્મરણ કરાવવાની અગત્ય તો નથી જ.

“રાજયોગ” નો આ અનુવાદ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં કરાયેલો હતો, પરંતુ આ દ્વિતીય પુષ્પના મુદ્રણકાર્યનો આરંભ થવા પૂર્વે વિવેકાનન્દનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખોની માયાવતી સ્મારક-આવૃત્તિ તેમજ ‘ઉદ્બોધન’ પ્રેસની “રાજયોગ”ની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ ચૂકી હતી; એટલે તેમાં પતંજલિનાં મૂળ સૂત્રો દેવનાગરી લિપિમાં છપાયાં છે, તે પ્રમાણે તે સૂત્રો આ અનુવાદમાં પણ દેવનાગરી લિપિમાં છપવામાં આવ્યાં છે. અનુવાદમાં ટીકાનો એ નવીન આવૃત્તિઓને અનુસરીને લેશમાત્ર પણ સંક્ષેપ કરવામાં આવ્યો નથી.

સ્વામી વિવેકાનન્દકૃત “રાજયોગ” નામક ગ્રંથ એ ભાગમાં વિભક્ત થયેલો છે. પૂર્વાર્ધમાં સ્વામીશ્રીએ ન્યૂયોર્કમાંના વર્ગોમાં ‘રાજયોગ’ વિશે જે કેટલાંક વ્યાખ્યાનો આપેલાં હતાં તેમનો સમાવેશ છે, અને ઉત્તરાર્ધ પતંજલિનાં યોગસૂત્રોનો હોઈ સ્વામીશ્રીએ તે સૂત્રોની મુક્ત અનુવાદ સહિત સરળ ટીકા કરેલી છે. એ વિશે સ્વામી પોતે ‘રાજયોગ’ ની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, “પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ્યાં સૂધી શક્ય હોય ત્યાં સૂધી પારિભાષિકતાના ત્યાગનો તથા સંભાષણની મુક્ત અને સરળ પદ્ધતિના સ્વીકારનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે,” (“Effort has been made to avoid technicalities as far as possible, and to keep to the free and easy style of conversation.”) અર્થાત્ એટલા માટે પ્રસ્તુત અનુવાદમાં પણ પરિભાષાને જાળવવાનો સંપૂર્ણ યત્ન કરવા છતાં જ્યાં પારિભાષિકતાથી અતિશય કઠિનતા આવવાનો સંભવ દેખાયો, ત્યાં કદાચિત્ તે સામાન્ય વાચકોના સમજવામાં નહિ આવી શકે એવી ધારણાથી, તેનો ત્યાગ કરી અર્થને વિશેષ સરળતાથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. એટલે જો અમુક સ્થાનોમાં પારિભાષિકતાનો

અભ્યાસ દેખાય, તો તે બુદ્ધિપૂર્વક છે, મૂળ લેખક કિંવા અનુવાદકના અજ્ઞાનનું પરિણામ નથી, એમ સમજવું “રાજયોગ”ના પૂર્વોર્ધમાં જેઓ યોગનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય, તેવા અભ્યાસક્રોમાંટે યોગની કેટલીક સરળ અને રામબાણુ દિશાઓ બતાવવામાં આવી છે. “છતા કેટલાક અદ્યપસંખ્ય અપવાદોને બાદ કરી એવા અભ્યાસક્રોને પુનઃ સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે કે, યોગવિદ્યા માત્ર શિક્ષક (અનુભવી યોગી) ના દૃઢ સંઘર્ષમાં આભ્યાસીજ નિર્ભયતાથી શીખી શકાય છે” પોતાની અપરિપક્વ બુદ્ધિથી એ દિશામાં કરેલું સાહસ અનુભવની ન્યૂનતાને લીધે કેટલીકવાર લાભકારક થવાને બદલે સહામુ અપાયકારક જ થઈ પડે છે તેમ ન થાય એટલા માટે પ્રથમથી જ સાવધ રહેવું, તે વિશેષ કલ્યાણકર છે.

“રાજયોગ” મા, “પ્રેરણાત્મક સવાદ” માં તેમ જ અન્ય સ્થળે અર્થના સ્પષ્ટી કરણ કિંવા એવા જ અન્ય ઉદ્દેશથી જે કેટલાંક દિપ્તિ (Foot-notes) આપવામાં આભ્યા છે, તે સર્વ અનુવાદકના પોતાના જ હોવાથી તેમની ઉત્તમતા કે અનુત્તમતાનો ઉત્તરદાતા તે છે

જે જગન્નિર્ધતા જગદીશ્વરની સુધામયી રૂપાદૃષ્ટિથી આજે આ ‘વિવેકાનન્દ વિચાર-માળા’ ના દ્વિતીય પુષ્પનું નિર્વિદ્ય પ્રકાશન થયું છે, તે જ પ્રમાણે એ સમસ્ત માળા કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્ય વિના સત્વર સમાપ્ત થઈ પ્રકાશને પામી શુર્જર વાચકોના કરક-મળમાં વિરાજતી યાઓ અને તેના યોગે શુર્જર પ્રગ્નના હૃદયોમાં જ્ઞાનના પ્રકાશનો નતવ પ્રિસ્તાર યાઓ, એવી પરમ શુભ ભાવનાને હૃદયમાં ધારણ કરી સર્વસિદ્ધિદાતા પ્રભુનો ચરણોમાં મસ્તક નમાવી હાલ તરત તો લેખિનીને વિરામ આપવાની આજ્ઞા ઇચ્છીશ.

સુખર્ષ આચણુ પૌર્ણિમા, ૧૯૬૯ }
તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ રાનિવાર

કુંકુર નારાયણ.

વિષયાનુક્રમશિક્ષા

પાયાંક.	વિષયનામ	પૃષ્ઠ.
રાજયોગ (પૂર્વાર્ધ)		૧-૭૬
મ. પહેલુ. હોપોદ્ધાત		૩
મ. બીજું પૂર્વ અંગો		૧૫
મ. ત્રીજું માત્ર -		૨૭
મ. ચોથું માનસિક ક્રિયા ચિન્મય પ્રભુ ..		૪૨
મ. પાંચમું આધ્યાત્મિક-પ્રાણાયામ		૮૮
મ. છઠું પ્રત્યાહાર અને ધારણા		૫૩
મ. સાતમું-ધ્યાન અને સમાધિ		૯૨
મ. આઠમું. યોગતત્ત્વ		૭૩

રાજયોગ (ઉત્તરાર્ધ) પતંજલિનાં યોગસૂત્રો

હોપોદ્ધાત . .	૮૦
યોગસૂત્રો-મ. અયાય-સમાધિપાદ ...	૮૬
" " દ્વિ. અયાય-સાન પાદ ...	૧૨૨
" " ત્રિ. અયાય-વિમુત્તિપાદ .	૧૬૬
" " ચ. અયાય-કૈવલ્ય પાદ ...	૧૬૨
પરિશિષ્ટ	૨૦૬
યોગમાં આવતા કે.લાક પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ અને તેમના અર્થો	૨૧૪

૨ પ્રેરણાત્મક સંવાદ ...	૨૧૬-૩૪૦
૩ પંહારી બાબા	૩૪૧-૩૫૫
૪ શ્રીમદ્વિવેકાનંદ સ્વામીનાં પત્રો (પ્રથમ ભાગ) ..	૩૫૬-૪૪૦
૫ દેવદૂત કાષ્ઠસ્દ્	૪૪૧-૪૫૭
૬ વિશ્વના મહાન્ શિક્ષકો... ..	૪૫૮-૪૭૪
૭ રામકૃષ્ણ: તેનું ચરિત્ર અને વચનો ..	૪૭૫-૪૮૫

श्री विवेकानंद विचारमाणा

द्वितीय पुष्प

રાજયોગ

—૦૩૦૦૨૮૮૮૮૮—

પ્રકરણ પહેલું

ઉપોદ્ધાત

આ પાત્રું યચ્ચથાવત્ જ્ઞાન અનુભવના આધારથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. જેને આપણે અનુમાનના નામથી ઓળખીએ છીએ અને જેના યોગે આપણે હુસ્તકથી તે સામાન્ય પર્યન્ત અને સામાન્યથી તે વિશિષ્ટ પર્યન્ત જઈ પહોંચીએ છીએ, તે અનુમાનને પણ અનુભવનો જ આધાર છે. જેને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગનું નામ આપવામાં આવેલું છે, તેમાંથી લેકો સહજ ગતિથી સત્ય કાઢી શકે છે. કારણ કે, તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ પ્રત્યેક મનુષ્યપ્રાણીને વિશિષ્ટ અનુભવની સાક્ષી આપે છે. શાસ્ત્રના મનુષ્યો આપણને પ્રત્યેક વાર્તામાં વિશ્વાસ રાખવાનો ઉપદેશ આપતા નથી, કિન્તુ તેમને પોતાને જે જે અનુભવો થયેલા હોય છે, તેમના આધારે તેઓ કેટલાક સિદ્ધાન્તો કરે છે અને તે અનુભવો વિશે વિચાર કરીને ન્યારે તેઓ આપણને તે સિદ્ધાંતોમાં વિશ્વાસ રાખવાનો ઉપદેશ આપવા માડે છે, તે વેળાએ તે સર્વવ્યાપી માનવી અનુભવની થોડી ધણી સહાયતા તો લે છે જ. પ્રત્યેક પૂર્ણશાસ્ત્રના એક મૂળ પાયો હોય છે અને તે સર્વ સાધારણ પાયો સર્વ માનવ જાતિમાં વ્યાપેલો હોય છે. તે એટલો બધો કે, તેમાંથી આપણે સહજમાં સત્ય કે અસત્યને તારવી કાઢી શકીએ છીએ. ત્યારે હવે અહીં એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે, એવા પ્રકારનો પાયો ધર્મનો પણ છે કેંવા નહિ ? એનું ઉત્તર હું અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ એવી બે રીતિઓથી આપીશ. ધર્મનું સમસ્ત જગતમાં જેવા પ્રકારનું સાધારણ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેને જોતાં ભકિત અને શ્રદ્ધારૂપી પાયાપર જ ધર્મ ટકેલો છે, એમ કહી શકાય. એમ જતાં પણ સઘળા ધર્મો પરસ્પર લડતા ઝગડતા હોય છે, એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે, કે તેમની ઉપપત્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. પરંતુ એ ઉપપત્તિઓ પણ શ્રદ્ધાના પાયાપર જ ટકી રહેલી હોય છે. કોઈ કહે છે કે, “ એક પરમેશ્વર અંતરિક્ષમાં બેઠો બેઠો અખિલ બ્રહ્માંડપર પોતાની સત્તા ચલાવે છે અને હું એની ખાતરી આપું છું, માટે તમે બધા તેનામાં વિશ્વાસ રાખો.” એવી જ રીતે હું પણ તમને મારા બોલવામાં વિશ્વાસ રાખવાનો આગ્રહ કરું, તો મારી કલ્પનાઓ પણ તેમના જેવી જ ગણવાની; અને તેનું કારણ જો તમે પૂછો, તો મારાથી કશું પણ બનાવી શકાય તેમ નથી. ધર્મ

અને અધ્યાત્મ વિદ્યાના નામને આજ કાલ જે કલંક લાગેલા દેખાય છે, તેનું એ પણ એક કારણ છે. પ્રત્યેક વિદ્વાન મનુષ્ય એમ કહેતો સાંભળવામાં આવે છે કે, “અહો! જેના નિર્ણય કરી શકાતો નથી, એની ઉત્પત્તિ-સિદ્ધાન્ત-નું ધર્મ એક કિંચિત્ સ્વરૂપ છે. જે તે પોતા-પોતાની મનોગમની કલ્પનાઓનો નિશ્ચય કરીને લોકોને ઉપદેશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા હોય છે” પણ અસારે મારે એ પણ જાણી દેવું જોઈએ કે, ધર્મમાં શ્રદ્ધાનું મૂળ સર્વવ્યાપક કિંવા સર્વ સાધારણ રહેલું હોય છે, અને તેની એ લિજ્જત લિજ્જત ઉપપત્તિઓપર સત્તા પણ હોય છે જુદા જુદા દેશોમાં લિજ્જત લિજ્જત મનુષ્યની જુદી જુદી કલ્પનાઓ હોય છે અને તેમના મૂળમાં જતા તે પણ સર્વવ્યાપી અનુભવના પાયાપર આધારરાખીને રહેલા છે, એમ તત્કાળ આપણને દેખાઈ આવે છે.

પ્રથમ જગતમાના સર્વ લિજ્જત લિજ્જત ધર્મોનો આપણે વિચાર કરીએ, તો તેમના બે વર્ગ છે, એમ આપણને દેખાઈ આવશે કેટલાક ધર્મોને અથોના આધાર છે અને કેટલાક ધર્મો અથોના આધાર વિનાના છે. જે ધર્મો અથોના આધારે ચાલનારા છે, તે ધણા જ જળવાન છે અને તેમના અનુયાયી જનોની સંખ્યા પણ ઘણી જ મોટી છે. જે ધર્મો, અથાધાર વિનાના છે, તેમનામાંના કેટલાકોના લય યદ્ ગયો છે, અને જે થોડા ધણા નવા ધર્મો છે, તેમના અનુયાયીઓ ધણા જ સ્વસ્થ સંખ્યામાં છે. તથાપિ એમનામાં પણ એક મેળ જોવામાં આવે છે, અને તે એ છે કે, એ ધર્મો જે સત્ય સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કરે છે, તે વિશિષ્ટ પુરુષોના અનુભવોનું પરિણામ જ હોય છે. ક્રિષ્ણનું લોકોનું કહેવું એમ છે કે, “પોતાના ધર્મમાં વિશ્વાસ રાખો અને ક્ષુધરમાં વિશ્વાસ રાખો; કારણ કે, તે ઈશ્વરનો અવતાર છે. તેને ઈશ્વરનો અવતાર માનો, ઈશ્વરમાં, આત્મામાં અને તેની ઉત્પત્તિમાં વિશ્વાસ રાખો.” “એનું કારણ શું?” એવો જો કોઈને પ્રશ્ન કરવામાં આવે, તો તેનું ઉત્તર તે એ જ આપશે કે, “ખીજું કંઈ નહિ. પણ કેવળ મારો વિશ્વાસ.” પરંતુ આપણે જો ક્રિષ્ણનું ધર્મના મૂળમાં પ્રવેશ કરીએ, તો તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવે છે કે, એ ધર્મ પણ અનુભવના પાયાપર રચાયેલો છે. ક્રાઈસ્ટે કહ્યું હતું કે, “મેં ઈશ્વર સાથે મેળાપ કર્યો છે” અને શિષ્યો કહે છે કે, “અમે ઈશ્વરને જોગખીએ છીએ.” ઇલાહિ બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ એવું જ છે. તેમાં ભુદ્ધનો અનુભવ વ્યક્ત થયેલો છે. તેણે પ્રથમ સત્ય વસ્તુઓનો કેટલોક અનુભવ લીધો, તેને તે અનુસર્યો, તેના ઉપભોગ લીધા અને અંતે તેના સર્વ જગતને એક સમાન ઉપદેશ કર્યો, એ જ સ્થિતિ હિન્દુઓની પણ છે તેમના અથોમાં, ગ્રંથ લખનારા ઋષિઓએ કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કેટલાંક સતત્ત્વોને જોગખી લીધા અને તેમના જ તેમણે ઉપદેશ કર્યો. એથી એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, જગતમાંના સર્વ ધર્મો એ અમારા સર્વવ્યાપી અને પરિપૂર્ણ જ્ઞાનના-

પ્રત્યક્ષ અનુભવના પાયાપર જ રચાયેલા છે. સર્વ ધર્મશુરુઆએ પરમેશ્વરનું દર્શન કર્યું હતું, તેમણે પોતાના આત્માઓને જોયા હતા, તેમણે પોતાની શાશ્વતતાને જાણખી લીધી હતી, તેમણે આગળ ઉપર થનારું લવિધ્ય જાણી લીધું હતું અને એ સર્વનો અનુભવ લઇને પછી જ તેમણે તે વિશે જગતને ઉપદેશ કર્યો હતો. હવે અહીં વાંધા એટલો જ છે કે, એમાંના ધણા એક ધર્મોપર-વિશેષે કરીને આ અર્વાચીન કાળમાં-એક વિલક્ષણ આરોપ આપણા સમક્ષ આવીને જોભો રહે છે. તે આરોપ એ છે કે, તેમનો તે અનુભવ ચાલતા મન્વંતરમાં સત્ય થઈ શકેલો અશક્ય છે. જો કે આગળના સમયમાં એ અનુભવ હતો, પરંતુ તે ધણા જ થોડાઓને હતો. એટલે કે, જેમણે પ્રથમ ધર્મસ્થાપના કરીને પોતાનાં નામો અજરા-મર કરી મૂક્યાં છે, એવા લોકોને જ એવો અનુભવો થયા હતા. એ અનુભવો આજના કાળમાં સર્વથા લુપ્તપ્રાય થયેલા છે. એટલા જ કારણથી ધર્મનો મૂળ પાયો વિશ્વાસ છે, એમ કહેવું અથવા માનવું મને સર્વથા માન્ય નથી જ. આ જગતમાં જ્ઞાનની કોઈપણ વિશિષ્ટ શાખાથી કોઈપણ એક આનુભવિક વાર્તા બની ગઈ તો પાછી બીજી વાર પણ અવસ્ય તે બનવી જ જોઈએ. કારણ કે, તે અનુભવ લક્ષાવધિ વેળા આગળ પણ આવી ગયેલો હશે અને પાછો પણ તે અનેક વેળા આવરો. એકવાક્યતા એ સૃષ્ટિનો એક સખ્તમાં સખ્ત નિયમ છે અને જે વાર્તા એકવાર બની, તે પુનઃ પુનઃ બનવાનો સંભવ-શક્યતા-હોય છે.

એટલા માટે જ યોગશાસ્ત્રને શીખવનારા લોકો પ્રતિપાદન કરે છે કે, ધર્મ, કેવળ પ્રાચીન કાળના અનુભવોના પાયાપર જ જોભો કરવામાં આવ્યો છે, એમ જ નથી; કિન્તુ તે જ જ્ઞાન અને તે જ અનુભવ પોતામાં ન આવે ત્યાં સૂધી કોઈપણ મનુષ્ય ધાર્મિક થઈ શકતો નથી. એ પરિપૂર્ણતા કેવીરીતે પ્રાપ્ત કરવી, એનું યોગશાસ્ત્ર શિક્ષણ આપે છે. કોઈએ પણ અનુભવ લીધાવિના ધર્મવિશે વાદવિવાદ કરવો નિષ્ફળ છે. પરમેશ્વરના નામ માટે આટલો બધો મનભેદ, આટલા મોટા ટંટા બખેડા અને આટલી બધી મારા મારી થવાનું કારણ શું? ધર્મશરના નામમાટે જોટલો રક્તપાત થયેલો છે, તેટલો રક્તપાત ભાગ્યે જ બીજા કોઈપણ કારણોથી થયેલો હશે. એવા લોકો ગતાતુગતિક ન્યાયથી પોતાના પૂર્વજ્ઞની રીતિને અનુસરીને ચાલવામાં જ પોતાના મનનું સમાધાન થયેલું માનતા હતા અને બીજાઓએ પણ એ જ માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ, એવી તેમની દૃઢતર ઇચ્છા રહેતી હતી. એનું કારણ એ કે, તેમણે કોઈ પણ સમયે મૂળનો વિચાર કર્યો નહોતો. આત્મા ન્યારે દેખાતો નથી, ત્યારે તે છે, એમ કહેવાનો અથવા પરમેશ્વર પણ અદૃશ હોવા છતાં તેનું અસ્તિત્વ માનવાનો કોઈને પણ શો અધિકાર છે? પરમેશ્વર હોય, તો તે અમારી દૃષ્ટિએ પડવો જોઈએ અને આત્મા હોય, તો તે અમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ આવવો જોઈએ.

નહિ તો તેનામાં વિશ્વાસ ન રાખવો, એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે. દોષો થવા કરતાં ખુલ્લી રીતે નાસ્તિકતાનો સ્વીકાર કરવો એ વધારે સારુ છે. એક બાજુએ આજ કાલના વિદ્વાનોની કલ્પના એવી છે કે, ધર્મ, અધ્યાત્મ વિદ્યા અને પરમેશ્વર વિશેની બધી કલ્પનાઓ સર્વથા અસત્ય છે; અને બીજી બાજુએ આજના અર્થદગ્ધ-અકંઠા શીખેલા લોકોની કલ્પના એવી જોવામાં આવે છે કે, એ વિષયનો ખરેખરો પાયો અથવા આધાર કોઈ પણ નથી. તથાપિ તેનું મૂલ્ય માત્ર એટલા કારણથી જ આંકવાનું છે કે, એના અંગમાં જગતનું કલ્યાણ વરવાનું ઉત્તમ સામર્થ્ય રહેલું છે. પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખવાથી મનુષ્યો સુજન થાય છે, નીતિમાન થાય છે અને તેવો સમાજ ઉત્તમતાથી ચાલી શકે છે. તેમની આવા પ્રકારની કલ્પનાઓ માટે તેમને આપણે દોષ પણ આપી શકતા નથી કારણકે, તેમને એનું જ શિક્ષણ મળેલું હોય છે કે, બીજા કોઈપણ વિષયમાં ધ્યાન ન આપતાં માત્ર શબ્દોની વાચાળતામાં જ અખડ વિશ્વાસ રાખવો. શબ્દનો ટોટિકમ થયો એટલે થઈ ચૂક્યું-બધા હેતુઓ સિદ્ધ થઈ જ ચૂક્યા. પરંતુ સર્વથા એમ જ થઈ શકે ખરું કે? જો એમ જ થતું હોય, તો મારાથી મનુષ્ય સ્વભાવને જરાપણ મદત્ત્વ આપી શકશે નહિ. મનુષ્યને સત્ય જોઈએ અને તેને પોતાને તે સત્યનો અનુભવ જોઈએ, તેના તેના મનમાં પ્રતિબિંબ પડવો જોઈએ, તેણે તેના ઉપયોગ કરવો જોઈએ; તેવો તેના અતઃકરણમાં પ્રકાશ પડવો જોઈએ. એ વિશેનો માત્ર વેદો જ નિશ્ચય કરાવી શકે એમ છે. વેદોના વિજ્ઞાનથી સર્વેસર સરાયોનો ઉચ્છેદ થઈ શકે છે. અજ્ઞાનાંધકારનો લય થાય છે અને બધી કુલ્લિત કલ્પનાઓ સુંધરી જાય છે. વેદો કહે છે કે, “હે મૃત્યુ લોકનાં બાળકો! અને અનુચ્ચ લોકોમાં વાન્તવ્ય કરનારાઓ! તમારા માટે પણ એક માર્ગ છે. આ અધકારમાંથી મુક્ત થવાની તમારા માટે પણ એક મુક્તિ છે. તે એ કે, આ અંધકારથી જ અતીત* છે તેને જોવો. એ માટેનો એ વિના બીજો માર્ગ જ નથી.”

રાજયોગ શાસ્ત્ર, મનુષ્ય જાતિને તેના ઈચ્છિત સ્થાને પહોંચવામાટેનો આનુભવિક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરેલો માર્ગ બતાવી દે છે. કોઈપણ શાસ્ત્રની માહિતી મેળવવા માટે એક દરાવેલા માર્ગની આવશ્યકતા હોય છે. આપણી ન્યોતિ શાસ્ત્રી બનવાની ઇચ્છા હોય અને આપણે ન્યોતિય ન્યોતિય કરીને બૂમો મારતા રહીએ, તેથી કાંઈ આપણને ન્યોતિર્માનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. રસાયન શાસ્ત્રનું પણ એમ જ છે. એનો પણ આપણે કોઈ એક નિયમ-માર્ગ લેવો પડે છે. આપણને રસાયન શાળામાં જવું જોઈએ છે, જૂદા જૂદા પદાર્થો લેવા જોઈએ, તેમનું મિશ્રણ કરવું જોઈએ, તેમનો મેળાપ થવો જોઈએ અને તેમના

અયોગો કરી જોવા, ઇલાદિ કાર્યો કરવાથી જ રસાયન શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળી શકે છે. આપણી જ્યોતિષી બનવાની ઇચ્છા હોય, તો વેધશાસ્ત્રમાં જવું જોઈએ, દુર્ગાને લેવી જોઈએ અને ગ્રહો તથા ઉપગ્રહોના વેધ લેવા જોઈએ, તો જ આપણે જ્યોતિષ શાસ્ત્રી બની શકીએ છીએ. અત્યેક શાસ્ત્ર પોતપોતાના ખાસ માર્ગો ધરાવે છે. હું તમને મારાં હજારો વ્યાખ્યાનો સંભળાવીશ, પણ તેમના યોગે પ્રથમ તે માર્ગોનો અભ્યાસ કર્યા વિના તમારાથી ધાર્મિક ચર્ચ શકાશે નહિ. સર્વ દેશમાંના તત્ત્વવેત્તાઓ, સાધુઓ, મહાનુભાવો, વિરક્તો અને જગતના કલ્યાણવિના બીજું જોમનું કર્તવ્ય નથી એવા સર્વ સત્પુરુષોનો સાર્વકાલિક એ જ સિદ્ધાન્ત છે. સાધારણ જ્ઞાનથી જે અનુભવ મળે છે, તેના કરતાં કેટલાક ઉચ્ચ પ્રકારના અનુભવો પોતાને મળેલા છે, એમ તેઓ વ્યક્ત કરે છે અને આપણને તેની પ્રતીતિ કરાવી આપવાને પણ તૈયાર હોય છે. તેઓ આપણને કહે છે કે, ઉક્ત માર્ગે વિચારીને સત્ત્વ અભ્યાસ કરો અને તેમ કરવા છતાં પણ જે એ ઉચ્ચ પ્રકારના સિદ્ધાન્તોના તમને અનુભવ ન થાય, તો જ “આમના બોલવામાં કંઈ પણ તથ્યાંશ નથી.” એમ કહેવાના તમે અધિકારી થશો. પરંતુ એ પ્રયત્ન કરવા પહેલાં જ તે સત્સિદ્ધાન્તને દૂષિત માનવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. અર્થાત્ એ મહાપુરુષોએ બતાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે પ્રમાદવિના અભ્યાસ કરવો જોઈએ; એટલે અનુભવનો પ્રકાશ પોતાની મેળે જ પડશે.

આપણે હમેશા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તે સાધારણ નિયમોના આધારે જ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને તે નિયમો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોના પાયાપર રચાયેલા હોય છે. પ્રથમ સત્ત્વ વાર્તાઓને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ અને ત્યાર પછી સર્વ સાધારણ નિયમો બાંધીએ છીએ અને સિદ્ધાન્ત અથવા તત્ત્વ જે કંઈ પણ કાઢવાનું હોય છે, તે વળી તેથી પણ પછી કાઢીએ છીએ. અંતરમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થયાવિના મનનું, મનુષ્યના અંતઃસ્વભાવનું અને વિચારોનું જ્ઞાન કદાપિ ચર્ચ શકતું નથી. બાહ્ય જગતનું સત્ત્વ જોવું ઘણું જ સહેલું છે, જગદર્થના અત્યેક વિષયનો અનુભવ લેવાનાં હજારો સાધનો પણ છે. પરંતુ અંતઃવિશ્વમાંના—અંતઃકરણમાંના—સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાંના—અદૃશ્ય વ્યાપારમાંના—રહસ્યને જાણવાના કાર્યમાં સહાયતા કરી શકે, એવું આપણા પાસે કાઢપણ સાધન નથી. તો પણ સત્ત્વશાસ્ત્ર સમજવા માટે તે સાધનો આપણે જોવાં જોઈએ, એ આપણે જાણીએ છીએ. શાસ્ત્રના અત્યેક ભાગને સારી રીતે સમજી લીધાવિના કેવળ ઉપપત્તિથી જ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવું, એ ઘણું જ કઠિન વિષય છે. અને તેથી જ અનાદિ કાળથી જે થોડાકેએ અનુભવ લીધેલો છે, તેમને બાદ કરીને બાકીના બધા માનસિક શાસ્ત્રવેત્તાઓને જોઈએ તો તે સર્વ પોતપોતામાં સદા સર્વદા ઝગડતા જ જોવામાં આવે છે.

રાજ્યોગશાસ્ત્ર, મુખ્યત્વે કરીને અંતઃસ્થિતિનું—સૂક્ષ્મ વ્યાપારનું અવલોકન કરવા માટેનું સાધન આપવાની કબૂલાત કરે છે અને તે સાધન મન જ છે. મનની એકાગ્રતાના સામર્થ્યને યોગ્ય રીતિથી મર્ગ લગાડ્યું અને અંતર્વિશ્વપ્રતિ—સૂક્ષ્મસૃષ્ટિપ્રતિ વાળ્યું, એટલે તે મનનું જ પૃથક્કરણ કરે છે અને આપણને સત્ય વિષયનો પ્રકાશ દેખાડે છે. મનની શક્તિઓ પ્રકાશકિરણો પ્રમાણે જ વિકાસને પામે છે. એ શક્તિઓ એકત્ર થઈ,* એટલે પ્રત્યેક વસ્તુ સુખમ દેખાય છે. આપણા પાસે જે જ્ઞાનનો ઝરો છે, તે એટલો જ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય જડસૃષ્ટિમાં અને સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં તેના ઉપયોગ કરી લે છે, પણ માનસશાસ્ત્રવેતા તો તેના માત્ર સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં જ ઉપયોગ કરે છે અને તેમ કરવામાં ધણાજ મોટા અભ્યાસની આવશ્યકતા હોય છે. આપણી બાહ્યાવસ્થાથી આપણને બાહ્યસૃષ્ટિમાં જ ધ્યાન આપવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવેલું હોય છે. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં આપણું જરા પણ ધ્યાન હોતું નથી. એથી જ આપણામાંના ધણાકોના અંતર્ય યંત્ર—રચનાને જોવાના સામર્થ્યનો લોપ જ થઈ ગયેલો હોય છે. મનને અંતર્યુષ્ય કરતું, તેને બહાર જતું અટકાવતું અને તેના સકળ સામર્થ્યને એકત્ર કરીને તેનો મનપર પ્રયોગ કરવો—તે પણ એવી રીતે કે, તે પોતાના શુદ્ધ ધર્મને ઓળખી શકે, પોતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણી શકે અને તેના પ્રત્યેક ધર્મની તેને માહિતી થાય, એ ધણું જ કઠિન કાર્ય છે. તથાપિ, કાઈપણ વિષયની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી પ્રાપ્તિ કરવાનો માત્ર એ એટલો જ માર્ગ છે.

હવે એવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ શો ? એવો પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે. એનો સર્વથી મોટો ઉપયોગ એ છે કે, જ્ઞાન પોતે જ જ્ઞાનનું ઉત્તમ ફળ છે અને તેથી વધારે લાભ એ છે કે, તે આપણાં સર્વ દુઃખોનો લય કરી નાખે છે. મનુષ્ય ન્યારે પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરે છે અને પ્રત્યેક મનુષ્ય નિરખીને જુએ છે, ત્યારે કેટલીક વસ્તુઓ કદાપિ નષ્ટ થતી નથી, કેટલીક વસ્તુઓ સ્વભાવથી જ અખડ, પરિપૂર્ણ અને ઉન્નત્ત્વળ હોય છે, એમ તેના જાણવામાં આવી શકે છે અને એમ થયું એટલે પછી તેને દુઃખ પણ થતું નથી અને શોક પણ થતો નથી. સર્વ દુઃખો ભીતિ અને મનમાં—ઈચ્છાના અસમાધાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યનો જો એવો નિશ્ચય થઈ જાય કે, “હું કદાપિ મરવાનો જ નથી,” તો પછી તેને મરણની ભીતિ યશો નહિ અને આપણે પરિપૂર્ણ છીએ, એવો જોનો નિશ્ચય થઈ ગયો, એટલે પછી તેના મનમાં પોકળ ઇચ્છાઓ ઉપજતી નથી, એ ઉભય વાર્તાઓની સિદ્ધિ થઈ

* મેન્નીફાઈન્ટ વ્યાસમાં સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર થયાં, એટલે તત્કાળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે; અને એ જ દર્શાવે મનને સાગી રીતે જાણ પડે છે.

કે દુઃખ નામ માત્રને પણ રહેતું નથી. પછી તે દેહસ્થ હોય, તો પણ તેને તો બ્રહ્માનંદનો જ ભાસ—અનુભવ થયા કરે છે.

એ જ્ઞાન મેળવવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે. તેને એકાગ્રતાના નામથી જોળખવામાં આવે છે. રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓ પોતાના કારખાનામાં, પોતાના સર્વ મનોસાહેબને એકત્ર કરીને જે પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરતા હોય છે, તેમાં પોતાની એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરે છે અને ત્યારે જ તેઓ તેમાંના શુદ્ધ રહસ્યને જાણી શકે છે. જ્યોતિષી પોતાના મનના સર્વ ભાવોને એકત્ર કરીને દૂર્ધ્વનિદારા તેમની આકાશમાં સ્થિરતા કરે છે, એટલે જ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા ધ્રુવાદિ તેને પોતાની શુભતાનું જ્ઞાન આપે છે. હું જે વિષય વિશે આપસ-મક્ષ અત્યારે જોઈ છું, તેમાં જો મારાથી મારા સર્વ વિચારોનો એકાગ્રતાથી સંગ્રહ કરી શકાય, તો તમારા મનમાં હું વિશેષ આધાત કરી શકું. એ તો નિર્દિવાદ છે અને તમે પણ જેમ જેમ અધિક ધ્યાન પરાવીને મારું ભાષણ સાંભળશો, તેમ તેમ મારા કહેવાના ભાવાર્થને તમે અધિક સ્પષ્ટ રીતિથી ગ્રહણ કરી શકશો.

જ્ઞાનના સમસ્ત વિષયો મનઃસામર્થ્યની એકાગ્રતા વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? વિશ્વ પોતાના રહસ્યને આપણા સમક્ષ વ્યક્ત કરવાને સદા સર્વદા તત્પર હોય છે. માત્ર તેને એક બરાબર લાગે, એવો તમારો આપણે લગાવવો જોઈએ. એ તમારો લગાવવાનું બળ અને ધૈર્ય માત્ર એકાગ્રતાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યના મનઃસામર્થ્યની મર્યાદા નથી. અધિક એકાગ્રતા એટલે કોઈ પણ વિષયમાં અધિક પ્રવેશ કરવો અને અધિક પ્રવેશ થવો, એ જ સર્વ કાર્યસિદ્ધિનું સત્ત્વ અને અમૂલ્ય રહસ્ય છે.

બાહ્ય વસ્તુમાં એકાગ્રતા થવી ઘણી જ સરળ છે; કારણ કે, આપણું મન, સ્વાભાવિક રીતે બહાર જ નીકળતું—વિચરતું હોય છે. પરંતુ ધર્મ, માનસશાસ્ત્ર કિંવા અધ્યાત્મવિદ્યા, જેવા પદાર્થોમાં જોનાર અને જોવાની વસ્તુ, એ બન્ને એક જ હોય છે. સદ્મતત્ત્વ—કિંવા અંતર્ય વસ્તુ તે કંઈ ? મન પોતે જ. એ મન વિશેનો અભ્યાસ કરવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે; અને તેથી મન પોતે જ મનનો અભ્યાસ કરે છે. મનની એક શક્તિ આપણા જાણવામાં છે; અને તેને જ ચિંતન અથવા તો મનનના નામથી જોળખવામાં આવે છે. હું તમારા સાથે જોલતો હોઉં છું અને તે જ વેળા એકાગ્ર બીજો મનુષ્ય બાજુમાં ઉભો રહીને જાણે તે સાંભળતો હોય તેવી રીતે મારું ભાષણ હું પોતે પણ સાંભળતો હોઉં છું અને કેટલાક વિચાર પણ કરતો હોઉં છું અર્થાત્ આપણે એક જ સમવાયગ્રંથે કરીને કાર્ય પણ કરીએ છીએ અને વિચાર પણ કરીએ છીએ. એ જ ક્ષણે આપણા મનનો એક બીજો અંશ બાજુએ ઉભો રહીને આપણે શું વિચાર કરીએ છીએ, તે જોયા કરે છે. મનઃસામર્થ્યની એકા-

મતા કરીને તેને મન પ્રતિ જ વાળની, એટલે સૂર્ય કિરણોના વિકસિત થવા પૂરે જ જેવી રીતે અંધારામાંની વસ્તુઓ પોતાની મેળે જ દેખાવા મળે, તેવી જ રીતે એકાગ્ર થયેલું મન આપણામાંનાં ગૂઢ ઉષ્ણને વ્યક્ત કરી બતાવે છે. એટલે શ્રદ્ધાને બાવાર્થ ગો છે, તે આપણે જાણી શકીએ છીએ. ખરી શ્રદ્ધા, તે જ ખગેધર્મ. આપણે આપણા પોતાના જ જોવા લાગીએ છીએ કે, આત્મા છે કે નથી ! આયુષ્ય માત્ર બે દિવસનું જ કે કિંવા સાશ્વતનું છે ? જગતમા પરમેશ્વર છે કે નહિ ? આ બધા પ્રશ્નોનો ખુલાસો આપણને એકાગ્રતા કરી આપે છે રાજયોગ જે શિક્ષણ આપે છે, તે એ જ છે. મનની એકાગ્રતા કેવી રીતે કરવી ? આપણા મનમાંથી સ્વયં વાત્તાઓ કેવી રીતે શોધી કાઢવી ? તેમના શોધના આધારે સર્વ સાધારણ નિયમો કેવી રીતે બાધવા ! અને તેથી આપણા સિદ્ધાન્તને કેવું સ્વરૂપ આપવું એ સર્વને જાણવું, તે રાજયોગના શિક્ષણનું ફળ છે. એટલા માટે જ રાજયોગ તમારો ધર્મ કયો છે ? એવો પ્રશ્ન જ કરતો નથી. નાસ્તિક હો, આસ્તિક હો, યદ્દી હો, ક્રિષ્ણન હો કે બૌદ્ધધર્મી હો, કાષ્ઠપણુ મનુષ્ય પ્રાણી હોય એટલે યશુ પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીને ધર્મનો શોધ કરવાનું સામર્થ્ય છે અને તેના અધિકાર પણ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીને કારણુ શુ ? એ વિશે વિચાર કરવાનો અધિકાર છે અને તે જો થોડો પણ શ્રમ કરે, તો તેના પ્રશ્નનું ઉત્તર તે પોતે જ પોતાને આપી શકે, એટલો સમર્થ થઈ શકે છે.

એથી આપણે જાણીએ શકીએ કે, રાજયોગના અભ્યાસીને વિશ્વાસની કિંવા શ્રદ્ધાની કાષ્ઠપણુ આવશ્યકતા નથી પોતાને પોતાની જ વ્યાસૂધી આગળ ન થઈ હોય, ત્યા સુધી વિશ્વાસ વ્યર્થ છે. રાજયોગ શીખવે છે, તે માન એટલું જ છે પોતાને ઉઠા રહેવા માટે સ્વયં કાઈ લાકડીનો આધાર માગતું નથી જાગૃત અવસ્થામા ખરેખર જે બનાવો બને છે, તેમને સિદ્ધ કરવા માટે સ્વયં કિંવા કલ્પનાનો પૂરાવો જોઈએ, એમ તમે કદાપિ કહેશો ખરા કે ? કદાપિ નહિ રાજયોગનો અભ્યાસ લાના કાળ સૂધી કરવો જોઈએ છે અને તેમાં સતત પરિશ્રમની આવશ્યકતા હોય છે. એના અભ્યાસમા શારીરિક અભ્યાસનો પણ એક ભાગ છે, પરંતુ મુખ્ય ભાગ માનસિક અભ્યાસનો છે. થોડોક વિચાર કરવાથી, આપણા શરીર સાથે મનનો કેવો નિકટનો સબ્ધ છે, એ આપણા ધ્યાનમાં આવી શકે છે. મન, તે દેહનો એક શ્રેષ્ઠભાગ છે અને તે દેહમા સત્તા ચલાવે છે, એમ આપણે માનીએ, તો તેવી જ રીતે દેહ પણ મનપર સત્તા ચલાવે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે શરીર જો વ્યાધિગ્રસ્ત હોય, તો મન પણ વ્યાધિમાં જ હોય છે. શરીર જો નિકાપ હોય, તો મનપણુ નિકાપ અને બલવાન હોય છે શરીર શુબ્ધ થયું એટલે સાથે મન પણ ખજભળી જાય છે અને મનમાં ખજભળાટ થયેલો હોય છે, તે વેળાએ શરીરમા પણ વિશ્વાસ થઈ જાય છે.

બહુધા મનુષ્યનું મન પણ શરીરની સત્તા તળે જ હોય છે. એથી જ તેને પ્રગલ્ભ દશા ધણી જ થોડી હોય છે. ધણા મનુષ્યો-આપ કૃપા કરીને મને લામા દરશો-પ્રશ્ન્યો કરતાં ધણા જ થોડા લિન હોય છે. એટલું જ નહિ, પણ એવાં અનેક ઉદાહરણો છે કે, જેમાં મનુષ્યના મનની સત્તા નીચ પ્રદારના પશુઓ કરતાં કાંઈ પણ વધારે હોતી નથી. આપણા મન પર આપણો અધિકાર ધણો જ થોડો હોય છે. એથી એ સત્તાને વધારવા માટે અને મન તથા દેહમાં રાખવા માટે આપણને કેટલીક શારીરિક સહાયતાની આવશ્યકતા હોય છે જ અને શરીર પર પૂરેપૂરી સત્તા ચાલવા લાગી, એટલે પછી આનંદે મનને કાળમાં લાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરી શકાય છે. મનોધારણાના યોગે મનને કાળમાં લાવી શકાય છે; તેની પાસેથી આપણી ઇચ્છાનુસાર કાર્ય લઈ શકાય છે અને ઇચ્છા પ્રમાણે તેની એકાગ્રતા પણ કરી શકાય છે.

રાજયોગના મત પ્રમાણે આ સમસ્તવિશ્વ-દૃશ્યવિશ્વ-તે અદૃશ્યનો કિંવા સૂક્ષ્મનો વિસ્તાર છે. સૂક્ષ્મ તત્ત્વ તે નિલસું કારણ છે અને જડ અથવા દૃશ્ય તે તેનું કાર્ય છે. તેથી જ દૃશ્ય જગત્ તે કાર્ય અને સૂક્ષ્મ તે કારણ છે. અર્થાત્ દૃશ્ય શક્તિ તે માત્ર જડભાગ છે અને સૂક્ષ્મ શક્તિ શ્રેષ્ઠ છે. એ જેને મળે છે અને જેને એનો ઉપભોગ કરતાં આવડે છે, તેના તાબામાં આખું વિશ્વ આવી ગયું, એમ જ સમજવાનું છે. યોગી પોતાને આખા વિશ્વ પર સત્તા ચલાવનારા પ્રભુ કરતાં કાંઈ ન્યૂન સમજતો નથી. જેને આપણે વિશ્વના નિયમો કહીએ છીએ, તેમનો પણ ન્યાં અધિકાર ચાલતો નથી, એવા સ્થાને તે પહોંચેલો હોય છે, અને ત્યાં તેને આ સર્વથી જ પર પદાર્થ છે, તેની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે. તે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય ઉભય વિશ્વનો સ્વામી થાય છે. સૃષ્ટિને પોતાની સત્તામાં લાવવી, એનું જ નામ મનુષ્યની સુધારણા છે.

લિન લિન લોકોની રીતિઓ પણ લિન લિન હોય છે. કેટલાકોનો અભિપ્રાય એવો હોય છે કે, દૃશ્ય જગતમાં સત્તા હોવી જોઈએ અને કેટલાકોની એવી માનીનતા થયેલી હોય છે કે, અદૃશ્ય જગતમાં અધિકાર હોવો જોઈએ. એ નિયમને અનુસરીને જ મનુષ્ય જાતિમાંના કેટલાકોને દૃશ્ય ભાગ પર સત્તા ચલાવવાની ભાવના હોય છે અને કેટલાકોને અદૃશ્ય ભાગમાં અધિકાર ચલાવવાની ઇચ્છા હોય છે. કેટલાકોનું એમ કહેવું છે કે, સૂક્ષ્મમાં આપણો અધિકાર થયો, એટલે સર્વ વસ્તુઓ હસ્તગત થઈ જાય છે. કેટલાકોનું માનવું એમ પણ છે કે, જડમાં આપણો અધિકાર જામ્યો કે, સર્વ વસ્તુઓ આપણી ધર્મ ચૂકી, પણ અંતે વિચાર કરતાં એવો જ સાર નીકળે છે કે, એ જન્મે અભિપ્રાયો ખરા છે; કારણ કે, મૂળમાં સૂક્ષ્મ અને જડ એ ઉભયનો અભાવ છે. દૃશ્યાદૃશ્યાં એ બેદ સર્વથા કાલ્પનિક જ છે-ખરી રીતે જોતાં એનું અસ્તિત્વ જ નથી. જડાભિમાની અને સૂક્ષ્માભિમાની પોત-

પોતાના કર્મમાર્ગજ્ઞાનના શિખરે પહોંચ્યા, એટલે તેઓ । એક સ્થાને મળવા જ નોંધ્યો. જેવી રીતે કોઈ વૈદ્યનું જ્ઞાન સર્વથા શિખરે પહોંચ્યું, એટલે તેનો અધ્યાત્મ વિષયમાં મેળાપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અધ્યાત્મજ્ઞાનીને પણ જણાઈ આવે છે કે, જેને તે જડ અને મન ના નામથી ઓળખતો હતો, તેમાં રહેલો ભેદ શાશ્વત નથી. સર્વ શાસ્ત્રોની ગમન દિશા અને નિર્ધારિત સ્થાન વાસ્તવિક રીતે જોતાં એક જ હોવાનું જણાઈ આવે છે. તે એવી રીતે કે, આ સમસ્ત અનત વસ્તુઓ મૂળ એક જ વસ્તુમાંથી બનેલી છે. તે એક જ (વસ્તુ) અને કલ્પથી વાસ્તવ્ય કરે છે. રાજયોગ, અતર્વિશ્વમાં પ્રવેશ કરીને સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને તે દ્વારા દસ્ય તથા અદસ્યપર એક સરખી સત્તા ચલાવવાનું કહે છે. એ પ્રયત્ન પ્રાપ્તિનું કાળથી થતો આવ્યો છે અને હિંદુસ્તાનનો તો એ એક મજબૂત કિલ્લો જ બની રહેલો છે. બીજાં રાષ્ટ્રોએ પણ એ વિશે ખટખટ કરી હતી. પાશ્ચાત્ય લોકોને તો એ વાત મનવાદ જેવી જ લાગે છે અને તેથી જે લોકો એ અભ્યાસમાં અટક થયા હતા, તેમને એટલી અથવા જાદૂગર જણાઈને તેમને ઉલાને ઉલા બાળી નાંખવામાં અને કાર મારવામાં પણ તેમણે પાછું વાળીને જોયું નથી અને હિંદુસ્તાનમાં તો એ વિદ્યા, અનેક કારણોથી, જ્ઞાનની સંકેતે નેત્રું ટકા જેટલી જેમણે ધૂળ ધાણી કરી નાંખેલી છે અને જેઓ સર્વદા અને ગુપ્ત રાખીને તેની ભીતિ દેખાડવાનો જ પ્રયત્ન કરનારા છે, એવાઓના આશયમાં જ જમ પડેલી છે. પરંતુ એ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ કળ્પમાં પણ અર્વાચીન કાળમાં આજકાલ ગુરુ અને ધર્માધ્યક્ષના નામથી પોતાને ઓળખાવનારા જે લોકો પ્રકાશ-પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા છે, તેમણે તો એ યોગશાસ્ત્રની ઘણી જ ખરાબ રીતે મિટ્ટીપત્તી કરી નાખી છે. કારણ કે, પૂર્વે કહેલા લોકો તો એનું થોડું ઘણું રહસ્ય પણ જાણે છે, પરંતુ આ વિદ્યાતક મનુષ્યોને એ વિદ્યાના કિંચિત્ અંશનું પણ જ્ઞાન છે નહિ.

એ યોગપદ્ધતિમાં જે ગુપ્તત્વ અને રહસ્ય રહેલું હોય, તેને એકદમ કાઢી નાખવું નોંધ્યો. આયુષ્યમાં મુખ્ય વસ્તુ શક્તિ છે. એટલા માટે ધર્મમાં, બીજા કોઈ પણ વસ્તુઓ પ્રમાણે અશક્તતા ઉપજાવનારા કોઈ પણ ભાગ હોય અને તે આપણને ક્ષીણ કરતા હોય, તો તત્કાળ તેમનો ત્યાગ કરવો નોંધ્યો. તેમનાથી આપણું કોઈ પણ કર્તવ્ય નથી. સર્વ વસ્તુઓને ગુપ્ત (ગોપ્ય) રાખવાથી મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં ક્ષીણતા આવી જાય છે. એવી રીતિઓથી જ એ યોગશાસ્ત્રનો દૃટલોક નાશ થઈ ગયો છે. છતાં પણ સર્વ શાસ્ત્રોથી એ એક મહત્ત્વ શાસ્ત્ર છે. યોગશાસ્ત્રના પ્રચલિત થવાનો કાળ ૪૦૦૦ વર્ષોથી પણ પૂર્વનો છે. તે મેળાએ ભારતવર્ષમાં યોગનું ઉત્તમ રીતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, તેનું પ્રતિપાદન કરાતું હતું અને તેનો અવલોકન પણ દેખાડવામાં આવતો હતો. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો

એ છે કે, આધુનિક અનેક ટીકાકારો એના સમઘમા ઘણી જ મોગી મોટી ભૂલો કરે છે. એ વિષયનો લખનાર જેટલો જૂનો હોય, તેટલો તે વધારે સચુક્તિ હોય છે હમણાના સમ્યા-બદ્ધ લેખકો એના ગુપ્તત્વવિશે જોષ્ટ્યે તેમ જોયા કરે છે એવી રીતે એ વિદ્યાને ગુપ્ત રાખનારા જે થોડાક લોકો છે, તેમના જ હાથમા એ યોગશાસ્ત્ર જઈ પડ્યું છે તેઓ, એ શાસ્ત્રની સર્વ ચક્રિતઓને માત્ર પોતામા જ રાખવાના હેતુથી, એનાપર ક્વિસનો પ્રખર પ્રકાશ અને ચિંતનના કિરણો પાડવાને બદલે આચ્છાદન નાખીને ઢાકી રાખવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો કરે છે

હું જે કહેવાનો છું, તેમા ગુપ્ત જેવું કાંઈ પણ નથી. હું જે થોડું ઘણું સમજી શકું છું, તેજ હું તમને સહજાવું છું ન્યા સૂધી હું એના કારણો બતાવી શકીશ ત્યાસૂધી બતાવીશ, પણ ન્યાજે હું પોતે જ સમજતો અટકીશ, સારેહુંઅથોમા આમ આમ કહેવું છે, એટલો જ હવાલો આપીશ અધન્યાયથી વિશ્વાસ રાખવો થોડ્ય નથી જ કાંઈ પણ વિષયનો આપણે પોતાના મનથી વિચાર કરીને જ નિર્ણય કરવો જોઈએ આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને અમુક બનાવો બને છે કિંવા નહિ, તે જોડું જોઈએ જ અર્ધશાસ્ત્રના અભ્યાસનો જેવી રીતે આપણે આરભ કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે આ શાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમા ગુપ્ત કિંવા અનર્થકારક કશું પણ નથી, ન્યા સૂધી એ સત્ય છે, ત્યાસૂધી જાહેર રસ્તામા અને ઘોળે દહાડે આનદથી એનું પ્રતિપાદન કરવું એને છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ અનર્થનો સભવ ધારી શકાય છે

પ્રથમત સમસ્ત રાજયોગની જેના પાયાપર રચના કરવામા આવે ની છે, તે સાંખ્ય શાસ્ત્રની પણ હું થોડી ઘણી માહિતી આપીશ એ શાસ્ત્રના મત અનુસાર જ્ઞાન થાય છે, તે અવયવોદ્વારા થાય છે ઉદાહરણાર્થ —નેત્રો, જ્ઞાનને ધન્દ્રિયોપર્યન્ત પહોંચાડે છે, ધન્દ્રિયો તેને મનપર્યન્ત લઈ જાય છે અને મન શુદ્ધિ સૂધી પહોંચાડે છે સાથી તે જ્ઞાન પુરુષ (આત્મા)નું અદ્વલું કરે છે અને પછી કાંઈપણ આત્મા કરવાની હોય, તે કરે છે એવી રીતે ધંતર જ્ઞાન પણ પાણી પાણીથી જ પ્રાપ્ત થાય છે પુરુષને બાં કરતા સર્વ ધન્દ્રિયો જડ છે પરંતુ મન દૃશ્ય પદાર્થો કરતા ઘણા જ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું બનેલું છે મન જે તત્ત્વોનું બનેલું છે, તે તત્ત્વો જડ થઈ શકે છે, ને તે જડ થાય એટલે તેને તન્માત્રાના નામથી ઓળખવામા આવે છે અને એના કરતા પણ વધારે ઘટ થતા તેને દૃશ્યાકારની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સપૂર્ણ જડ બની જાય છે એ જ સાંખ્યશાસ્ત્રનું મુખ્ય તત્ત્વ છે એથી શુદ્ધિ અને બહારના જડતત્ત્વના ભાગમા માત્ર એક જ પગથિયાનું અંતર રહે છે પુરુષ (આત્મા) એ જ કેવળ શાશ્વત વસ્તુ છે મન એક આયુધ છે અને તેને આત્માએ પોતાના હસ્તમાં ધારેલું છે એ દ્વારા આત્મા આ બાબ

જાનના પદાર્થોનું પ્રદણ કરે છે. મન વારંવાર ચંચલ થાય છે અને તેમાંથી તરંગો ઉદ્ભવે છે. તે એક ઇન્દ્રિયોને અથવા અનેક ઇન્દ્રિયોને ચોંટી રહી શકે છે, અથવા છોડી શકે છે. ઉદા-
હરણાર્થ:-હું જો ધડિયાળના ટોકાંઓને ખાનપૂર્વક સાંમળતો રહું, તો નેત્ર ઉધારાં છતાં પણ
બીજી વસ્તુને હું જોઈ શકીશ નહિ. એથી જ વેગાએ મારું મન શ્રવણેન્દ્રિયને તાણે થયેલું
હતું-નેત્રેન્દ્રિયની સત્તામાં નહોતું, જો અપટ જણાઈ આવશે. એવી રીતે મન, પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં
એક એકવાર લીન થઈ શકે છે. મનમાં આપણામાં પ્રવેશ કરીને અંતર્ગત વ્યવસ્થા જોઈ
લેવાની શક્તિ રહેતી છે. જો અંતર્જ્ઞાન-જાણવાની શક્તિ-જો યોગીએ મેળવવાની હોય છે.
પોતાની એકાગ્ર શક્તિઓને એકત્ર કરીને તેમના અંતઃપ્રવેશ કરાવી અન્તરમાં શું થાય છે, તેને
તે સોધી કાઢે છે. જો માત્ર વિશ્વાસથી જ ખરું માનવાનું છે, એમ નથી: કિન્તુ કેટલાક તત્ત્વવે-
દાઓએ જ એનો સંકેત કરેલો છે. આધુનિક કાળના શરીરશાસ્ત્રવેદાઓ આપણને કહે છે
કે નેત્રા, જો કાંઈ દર્શનેન્દ્રિયો નથી, પગ્ગુ દર્શનેન્દ્રિયો છે તે મસ્તિષ્કમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓમાં
જ છે અને બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ એવી જ રીતે છે. મસ્તિષ્કની રચના જે પદાર્થોથી થયેલી
છે, તે જ પદાર્થોની જો ઇન્દ્રિયો પણ બનેલી છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર પણ આપણને એ જ કહે છે.
પણ એકનું કહેવું શારીરિક પક્ષનું છે અને બીજાનું કહેવું માનસિક પક્ષનું છે. છતાં પણ બન્નેનું
કહેવું એક જ પ્રકારનું છે. આપણે તો તેનાથી પણ પેલી બાજુએ-પર પ્રદેશમાં-જવાનું છે.

જો સર્વ વસ્તુઓને જોઈ શકાય અને તેમને જાણી શકાય, એવા ઉત્તમ જ્ઞાનની સ્થિતિ
મેળવવા માટે જ યોગી પ્રયત્ન કરતો હોય છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે? તેને મન કેવી
રીતે પ્રદણ કરે છે? તે સહ સુદ્ધિમાં કેવી રીતે વળે છે? અને તે તે પુરુષને કેવી રીતે આપે
છે? હસાદિ વાર્તાઓ યોગથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. પ્રત્યેક શાસ્ત્રને કેટલીક સિદ્ધતા
તો જોઈએ છે જ. પ્રત્યેક શાસ્ત્રને એક નિયત માર્ગ હોય છે અને તેમાં વિચરવા વિના આપ-
ણને તે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એ જ નિયમ રાજયોગને પણ લાગૂ પડે છે.

બીજી વસ્તુઓ પ્રમાણે અન્ન માટે પણ કેટલાક નિયમોની આવશ્યકતા છે. આપણે
જે અન્ન ખાતું તે એવું હોવું જોઈએ કે, જેના યોગે આપણું મન અત્યંત પવિત્ર થાય. પણ
સમહાસ્યમાં જતાં આપણે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જોઈ શકીએ છીએ. હસ્તી, એક મહાન
અને પ્રચક્ર ગ્રાણી છતાં પણ ઘણા જ શાત્ર અને સ્થિર જોવામાં આવે છે અને સિંહ તથા
વ્યાધના પાંજરામાં દટિયાત કરતાં તે ગ્રાણીઓને એક ક્ષણ માત્ર પણ સ્વચ્છતા નથી, એમ
દેખાઈ આવે છે. એથી અમ્મના યોગે સ્વભાવમાં કેટલા બધા બેદ પડી જાય છે,
જો આપણે સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ. આપણા શરીરમાં જે જે શક્તિઓ
આપે છે, તે સર્વ અન્નથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, જો આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ. આપણે

ઉપોષણ કરવા માંડીએ કે, પ્રથમ આપણું શરીર સૂકાવા માંડે છે અને તેનું માનસિક શક્તિઓમાં પણ પરિણામ થાય છે. પ્રથમ તો સ્મરણ શક્તિ બીજું આપણાથી વિચાર કરી શકતા નથી અને અન્તે ચિન્તન કરવા નાશ થાય છે. માટે આપણે ખાંધએ જીએ, તે અન્ન કેવું છે અને તે કેવું હોય તે જાણીએ; અર્થાત્ પ્રથમ ચિન્તા રાખવી જોઈએ. આપણામાં પૂરેપૂરી શક્તિ આવી જાય અને આપણો અભ્યાસ સારી રીતે આગળ વધે, એટલે પછી એ વિષયની વધારે ચિન્તા રાખવાની આવશ્યકતા નથી. રોપો વાળ્યો હોય, તે વેળાએ તેની આસપાસ ક્યારે હોવો જોઈએ, નહિ તો તેના નાશ થઈ જાય છે. પરંતુ તે જ્યારે વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે, તે વેળાએ ક્યારાને ખેડી કાઢવામાં આવે છે. એવી જ રીતે સર્વોત્તરે અનુભવ થયો, એટલે આપણામાં જલવત્તા આવી ગઈ, એમ સમજવાનું છે.

યોગીએ એથ, આરામ કિંવા શરીર કંલેશના અતિરેકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. યોગીએ ઉપોષણ કરવાં નહિ કિંવા શરીરનું દમન પણ ન કરવું. જે એમ કરે છે, તે યોગી થઈ શકતો નથી, એમ ગીતામાં પણ કહેલું છે.* જે હુધાતુર રહે છે, જે જગરણ કરે છે, જે ધણો જ જાહે છે અને જે હૃદ કરતાં વધારે કષ્ટો સહન કરે છે, તે કાંઈપણ કરી શકતો નથી—તે કદાપિ યોગી થઈ શકતો નથી.

પ્રકરણ બીજું

પૂર્વ અંગ

૨ જ્યોગનાં આઠ અંગો છે. (જેથી અને “અષ્ટાંગયોગ” પણ કહેવામાં આવે છે.) પ્રથમ:—૧ યમ—એમાં (૧) અહિંસા,† એટલે કોઈપણ જીવને કાપાવાયા કે મનથી પણ દુઃખવો નહિ. (૨) સત્ય—યથાર્થ કેવળ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે સત્ય હોય, તે જ બોલવું. (૩) અસ્તેય—અનપહાર—ખસાકારે, બીજાને ન જીણાય તેવી રીતે કિંવા બીજા કોઈપણ પ્રકારે પારકાની વસ્તુનું હરણ ન કરવું. (૪) એક પત્નીવ્રત—પાતિવ્રત—ઈન્દ્રિય નિગ્રહત્વ રાખવું. અને (૫) અપરિગ્રહ—નિરૂપહતા—પોતાના

* “નાત્યમતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનઘ્રતઃ । ન ચાતિસ્વપ્નશૌલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચા-
ર્જુના” શ્રી. મ. મં. અ. ૬. † યમનિયમાસનપ્રાણાયામમત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાંગાનિ.”

૫. સુ. ‡ “અહિંસાસત્યાસ્તેયમદમ્ભવર્યાઽપરિગ્રહા યમાઃ” ૫. સુ.

આવશ્યકીય નિર્વાહની વસ્તુઓ કરતાં અધિકનો અંગીકાર ન કરવો-એ પાંચ ઉપગિનો સમાવેશ થાય છે. ૨ નિયમ-એમાં (૧) યોગ્ય*-શુચિર્ભૂતતા-દેહ અને મન ઉશ્વરને પવિત્ર રાખવાં. (૨) સંતોષ-જે કંઈપણ પ્રાપ્ત થાય, તેમાં સમાધાન માનવું. (૩) તપ-સહનશીલતા-શીતોષ્ણ-સુખ દુઃખ આદિ-પીડાઓથી વિકૃત ન થવું (૪) સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ-ઉપયુક્ત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. અને (૫) ઈશ્વરપ્રણિધાન-લક્ષાર્પણ-સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેવાં, એ પાંચ ઉપગિનો અંતર્ભાવ થાય છે. ૩ આસન અથવા મુદ્રા ૪ પ્રાણાયામ-એટલે પ્રાણોપર ચત્તા ચલાવવી. ૫ પ્રત્યાહાર-કિંવા મનની અંત-મુખતા. ૬ ધારણા અથવા એકાગ્રતા. ૭ ધ્યાન કિંવા ચિન્તન, અને ૮ સમાધિ કિંવા આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન એથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, યમ અને નિયમ એ નીતિશિક્ષણના ભાગો છે. પણ એ પાપારૂપ હોવાથી એમના વિના યોગાભ્યાસની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એ શક્તિનો અંગમાં વાસ થવા પછી જ યોગીને યોગાભ્યાસનાં ફળો મળવા માટે છે, એના વિના તેને ફળો મળતાં નથી. કામને પણ કૃતિથી કે મનથી દુઃખવવાનો યોગીએ મનમાં વિચાર માત્ર પણ સાવવો જોઈએ નહિ; વળી એ નિયમ માત્ર મનુષ્યોને દુઃખવવાવિશેનો જ છે, એમ પણ સમજવું નહિ; કિન્તુ સર્વ પ્રાણી માત્રને ન દુઃખવવા માટેનો જ એ નિયમ છે, એમ ધારવાનું છે. દમાનો ઉપયોગ કાંઈ માત્ર મનુષ્ય જાતિ માટે જ કરવાનો નથી, કિન્તુ વ્યાપકતાથી સર્વ જગતના પ્રાણીઓ માટે કરવાનો છે.

બીજી પાયરી તે આસન કિંવા મુદ્રા છે. એ શારીરિક અને માનસિક અભ્યાસ દેટલેક અશે ઉચ્ચ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સૂધી દરરોજ કરવો જોઈએ છે. એટલા માટે આપણે એવી મુદ્રા શોધી કાઢવી જોઈએ કે, જેમાં આપણાથી દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રહી શકાય. આપણાથી સર્વથા સાહજિકતાથી કરી શકાય તેવી જ મુદ્રા આપણે કરવી જોઈએ. એક નિયત કરેલી મુદ્રા કદાચિત્ એકને સહેલી લાગતી હોય, તો તે જ બીજાને કઠિન લાસવાનો સંભવ છે. વળી એ માનસિક ચિંતિમાં અભ્યાસ કરતી વેળાએ શરીરપર અનેક ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે, એ પણ આગળ વધતાં આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. જ્ઞાન રસના પ્રવાહને બદલે બીજાને જ માર્ગ તૈયાર થાય છે, જૂદી જ રીતે તરંગો ઉદ્ભવવાનો આરંભ થાય છે, અને પ્રકૃતિની રચના નવી જ થઈ જાય છે. અંદરની મુખ્ય ક્રિયા પીઠની કરોળ-મંથી પ્રારંભાય છે. તેથી જ મુદ્રા સાધતી વેળાએ બરડાને મુક્ત રાખવો. એકદમ સ્થિર અને અડાઈથી બેસવું, છાતી, મસ્તક અને ગળું એ ત્રણે એક રેખામાં આવે, એવી રીતે

* “ શોચસંતોષતપસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમા ॥ ” પતંજલિમૂત્ર.

† “ સ્થિરમુલમાસનમ્ ”-પતંજાલિ: ।

રાખવાં. એ સર્વ મુખ્ય કર્તવ્યો છે. દેહનો સમસ્ત ભાર ખરડાપર નાખી દેવો, એટલે પીડ પાછળનો ભાગ સરળ થવા જેવી મુદ્રા સહજમાં જ થઈ જાય છે. છાતી નમાવીને કાઈ કાળે પણ ગદન વિચાર કરી શકતો નથી, એ નિયમ નિત્ય અનુભવમાં આવે છે. રાજયોગનો આ ભાગ કેટલેક અંશે હડયોગ જેવો જ છે, પણ તે જડ દેહને ઠાજૂમાં લાવવા માટે જ છે. દૃશ્ય શરીરમાં બળ લાવવું, એટલો જ એનો ઉદ્દેશ છે. અન્નારે એનાથી આપણું કશું પણ કર્તવ્ય નથી. કારણ કે, એનો અભ્યાસ ઘણો જ કઠિન છે. તે એક બે દિવસમાં સાધી શકાય તેવો નથી અને સર્વથી મોટી હાનિ તો એ છે કે, એનાથી આત્મોત્થાન જેવો કરો પણ લાભ થતો નથી. દેહસાતેજ અને ઈતર ધર્મગુરુઓમાં એવા અનેક પ્રકારના અભ્યાસો જેવામાં આવે છે. એ લોહિ પોતાનાં શરીરોને અનેક પ્રકારની મુદ્રામાં રાખતા હતા; પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર તેમને શારીરિક ક્ષયમાં જ લગાડવાનો હોય, એમ જ ધારી શકાય છે. માનસિક ક્ષણોમાં લગાડવાનો હેતુ હોતો નથી. જેનાપર મનુષ્યની સત્તા ચાલતી ન હોય, એવો સ્નાયુ દેહમાં એક પણ નથી. મનુષ્ય, પોતાના હૃદયને પણ સ્વતંત્રતાથી ચલાવી કે થોભાવી શકવાને સમર્થ હોય છે અને તે જ પ્રમાણે તે પોતાના અવયવોના કાઈપણ ભાગ પાસેથી પોતાની આઠા અનુસાર જોઈએ તે ક્ષય કરાવી શકે છે.

યોગના એ ભાગની સહાયતાથી મનુષ્ય જોઈએ તેટલાં વર્ષ સૂધી જીવી શકે છે. અંગમાં આરોગ્યતા આણવી, એ હડયોગીનું મુખ્ય લક્ષણ છે. “હું કદાપિ મદિ ન પડું,” એવો તેનો કૃતનિશ્ચય હોય છે, અને ખરેખર તે માંદો પડતો પણ નથી. તે દીર્ઘાયુધી થાય છે. ઝો વર્ષ તો તેના હિસાબમાં પણ હોતાં નથી. તેનો એક પણ વાળ ઘાળો થતો નથી કે દાંત પણ પડતા નથી. વટવૃક્ષ પણ દેટલીકવાર ૫૦૦૦ વર્ષ સૂધી કાયમ રહે છે; છતાં પણ તે તો વટવૃક્ષ જ છે. અર્થાત્ તેની યોગ્યતા અધિક હોતી નથી. એવી જ રીતે મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થવાથી હજુપુટ જની શકે છે, એટલું જ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો કાંઈ એ માર્ગ નથી. તથાપિ હડયોગમાંની એક બે સાધારણ કૃતિઓ ઘણી જ ઉપયોગી છે. ઉદાહરણાર્થ:-જો મારું દુઃખતું હોય, તો ઉપકાગમાં નાસિકાદ્વારા જેટલું પાણી પી શકાય તેટલું પીવું, એ પ્રયોગ ઘણો જ લાભકારક છે. દેટલાકાંએ એ પ્રયોગ અજમાની પણ જોયેલો હશે. એમ કરવાથી મસ્તક શીતલ અને શાન્ત રહે છે અને પાછું મસ્તિષ્ક દુઃખતું નથી. એ કૃતિ ઘણી જ

* એ એક અત્યંતીન કાળમાં થઈ ગયેલો ધર્મચુક છે. એ અનેક પ્રકારની હડયોગી જેવી શારીરિક મુદ્રાઓના પ્રયોગો કરી બતાવતો હતો.

† એક પગપર ઉત્તું રહેલું અને માથાપરથી વર્ષો સુધી દ્વાય નીચે ન ઉતારવો, ઇત્યાદિ અનેક ભક્તિના દેહના દોષોની “હડયોગ” જેવી સંજ્ઞા કહેલી છે.

આવશ્યકીય નિર્વાહની વસ્તુઓ કરતાં અધિકનો અંગીકાર ન કરવો-એ પાંચ ઉપગિતો સમાવેશ થાય છે. ૨ નિયમ-એમાં (૧) યોગ-શુચિર્મૂલતા-રેલ અને મન ઉભવને પવિત્ર રાખવાં. (૨) સંતોષ-જે કંઈપણ પ્રાપ્ત થાય, તેમાં સમાધાન માનવું (૩) તપ-સદનશીલતા-શીતોષ્ણ-મુખ દુઃખ આદિ-પીડાઓથી વિદૂત ન થવું (૪) સ્વાધ્યાય અભ્યાસ-ઉપયુક્ત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. અને (૫) ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાન-અન્નાર્પણ-સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેવાં, એ પાંચ ઉપગિતો અનર્ભવ થાય છે. ૩ આરામ અથવા સુન્દર પ્રાણાયામ-એટલે પ્રાણોપર સત્તા ચલાવવી. ૪ પ્રત્યાહાર-કિંવા મનની અન્તર્મુખતા. ૬ ધારણા અથવા એકાગ્રતા. ૭ ધ્યાન કિંવા ચિન્તન, અને ૮ સમાધિ કિંવા આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન. એથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, યમ અને નિયમ એ નીતિશિક્ષણના ભાગો છે. પણ એ પાપારૂપ દોષાથી એમના વિના યોગાભ્યાસની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એ શક્તિનો અગમાં વાસ થવા પછી જ યોગીને યોગાભ્યાસનાં ફળો મળવા માટે છે, એના વિના તેને ફળો મળતાં નથી. કાંઈને પણ કૃતિથી કે મનથી દુઃખવવાનો યોગોએ મનમાં વિચાર માત્ર પણ લાવવો જોઈએ નહિ; વગી એ નિયમ માત્ર મનુષ્યોને દુઃખવાવિશેના જ છે, એમ પણ સમજવું નહિ; કિન્તુ સર્વ પ્રાણી માત્રને ન દુઃખવવા માટેના જ એ નિયમ છે, એમ ધારવાનું છે. ધ્યાને ઉપયોગ કંઈ માત્ર મનુષ્ય જાતિ માટે જ કરવાનો નથી, કિન્તુ બાપકતાથી સર્વ જગતના પ્રાણીઓ માટે કરવાનો છે.

બીજી પાંચરી તે આરામ કિંવા મુદ્રા છે. એ શારીરિક અને માનસિક અભ્યાસ દેટલેક અંશે ઉચ્ચ પ્રકારની ગિચાઈ પ્રાપ્ત થતાં સૂષી કરેલાં કરવો જોઈએ છે. એટલા માટે આપણે એવી મુદ્રા શોધી લાવી જોઈએ કે, જેમાં આપણાથી દીર્ઘ સમય પર્વન્ત રહી શકાય આપણાથી સર્વથા સાહજિવ્તાથી કરી શકાય તેવી જ મુદ્રા આપણે કરવી જોઈએ. એક નિયમ કરેલી મુદ્રા કદાચિત્ એકને સહેલી લાગતી હોય, તો તે જ બીજાને કઠિન બાસવાનો સહવ છે. વગી એ માનસિક સ્થિતિમા અભ્યાસ કરતી વેળાએ શરીરપર અનેક ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે, એ પણ આગળ વધતા આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. જ્ઞાન રસના પ્રવાહને બદલે બીજા જ માર્ગ તૈયાર થાય છે, જુદી જ રીતે તરંગો ઉદ્ભવવાનો આરંભ થાય છે, અને પ્રકૃતિની રચના નથી જ થઈ જાય છે. અંદરની મુખ્ય ક્રિયા પીકતી કરાળ-માંથી પ્રારંભાય છે. તેથી જ મુદ્રા સાધતી વેળાએ બરડાને મુક્ત રાખવો. એકદમ સ્થિર અને ખડાઈથી બેસવ, જાતી, મનુષ્ય અને ગણ એ ત્રણે એક રેષામા આવે, એવી રીતે

* “ શૌચસ્તોતપસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમા ॥ ” મતજલિસૂત્ર.

† “ રિષત્સુસમાસનમ્ ”-પતંજાલિ.

રાજ્યના એ સર્વ મુખ્ય કર્તાઓ છે. દેહનો સમગ્ર ભાર ખરડાપર નાખી દેવો, એટલે પીડ પાછળનો ભાગ સગા થના જેવી મુ. સહજમાજ થઈ ગય છે. છાતી નમાવીને કોઈ કાળે પણ ગહન વિચાર મ્ની શકતો નથી, એ નિયમ નિલ અનુભવમા આવે છે. રાજ્યોગનો આ ભાગ ઘટલે- અરો હડયોગ જેવો જ છે, પણ તે જડ દેહને કામૂમા લાવવા માટે જ છે. દસ્ય શરીરમા બગ લાવવુ, એટલો જ એનો ઉદ્દેશ છે. અન્યારે એનાથી આપણુ કશું પણ મર્ત્ય નથી કારણુ, એનો અભ્યાસ ધણો જ કઠિન છે તે એક બે દિવસમા સાધી પ્રમાય તેવો નથી અને સર્વથી મોગી હાનિ તો એ છે કે, એનાથી આત્મોન્નતિ જેવો કરો. પણ લાભ થતો નથી. દેવસાતે- અને ઈતર ધર્મશુરુઓમા એવા અને- પ્રમારના અભ્યાસો જ્નેવામા આવે છે એ લોગ પોતાના શરીરને અને- પ્રમારની મુતામા ગખતા હતા, પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર તેમને શારીરિક કાર્યમા જ લગાડવાનો હોય, એમ જ ધારી શકાય છે. માનસિક મર્પોમા લગાડવાનો હેતુ ટોતો નથી. જેનાપર મનુષ્યની સત્તા ચાનતી ન હોય, એવો સ્નાયુ દેહમા એક પણ નથી. મનુષ્ય, પોતાના હૃદયને પણ સ્વતન્ત્રતાથી ચનાતો કે ચોભાવી શકનાને સમર્થ હોય છે અને તે જ પ્રમાણે તે પોતાના અવયવોના કોઈપણ ભાગ પાસેથી પોતાની આજ્ઞા અનુસાર જ્નેધએ તે કાર્ય કરાવી શકે છે.

યોગના એ ભાગની સહાયતાથી મનુષ્ય જ્નેધએ તેટલા વર્ષ સુધી જીવી શકે છે. અગમા આરોગ્યતા આણવી, એ હડયોગીનું મુખ્ય લક્ષણ છે. 'હું કલપિ મદિા ન પડું' એવો તેના કૃતનિશ્ચય હોય છે, અને ખરેખર તે મદિા પડતો પણ નથી. તે દીર્ઘાયુરી યાય છે. જ્ઞા વર્ષ તો તેના હિસાબમા પણ હોતા નથી. તેના એ- પણ વાગ વાગો થતો નથી કે દાન પણ પડતા નથી. વટજક્ષ પણ કે- રીકવાર ૫૦૦૦ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે, છતા પણ તે તો વટજક્ષ જ છે. અર્થાત્ તેની યોગ્યતા અધિક હોતી નથી એ- રીતે મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થવાથી હજુ- બની શકે છે, એ-લુ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો કાંઈ એ માર્ગ નથી. તથાપિ હડયોગમાંની એક બે સાધારણુ કૃતિઓ ધણી જ ઉપયોગી છે. ઉદાહરણાર્થ-જ્ને માયુ દુ-ખનું હોય, તો ઉ-કાગમા નાસિમ-વારા જેટલુ પાણી પી શકાય તેટલું પીવુ, એ પ્રયોગ વશો જ નાજમરક છે. કે- નાકોએ એ પ્રયોગ અજમાની પણ જ્નેયનો હશે એમ કરવાથી મસ્તક રીતન અને શાન્ત મહે છે અને પાછુ મસ્તિષ્ક દુ-ખનું નથી એ કૃતિ ધણી જ

* એ એક અર્વાચીન કાળમા થઈ ગયેલા ધર્મશુરુ છે. એ અનેક પ્રકારની હડયોગી જેવી શારી રિક મુદાઓના પ્રયોગો કરી બતાવતો હતો.

† એ- પગપર ઉચ્ચ રહેવુ અને માથાપરથી વર્ષો સુધી હાથ નીચે ન ઉતારવો, ઇત્યાદિ અનેક જ્ઞાતિના દેહના દરોની 'હડયોગ' એવી સજ્ઞા કહેલી છે.

આવશ્યકીય નિર્વાહની વસ્તુઓ દરતાં અધિકનો અગીયાર ન કરવો-એ પાંચ ઉપગ્રંથો સમાવેશ થાય છે. ૨ નિયમ-એમાં (૧) યોગ-ગુણિર્જાતતા-દેહ અને મન ઉપરને પવિત્ર રાખવાં. (૨) સતોત-એ કાંઈપણ પ્રાપ્ત થાય, તેમાં સમાધાન માનવું. (૩) તપ-સદનશીલતા-શીતોત્પ્લુ-મુખ દુ ખ આદિ-પીડાઓથી વિદૂત ન થવું (૪) સ્વાધ્યાસ-અભ્યાસ-ઉપયુક્ત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. અને (૫) ઈશ્વરપ્રજિધાન-અદ્વારપણુ-સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણુ કરી દેવાં, એ પાંચ ઉપગ્રંથોનો અંતર્ભાવ થાય છે. ૩ આરાત્ર અથવા મુન ૪ પ્રાણાયામ-એટલે પ્રાણોપર સત્તા ચતુર્વર્તી ૫ પ્રત્યાહાર-કિંવા મનની અન્ત-મુખતા. ૬ ધારણા અથવા એકાગ્રતા. ૭ ધ્યાન કિંવા ચિન્તન, અને ૮ સમાધિ કિંવા આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન. એથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, યમ અને નિયમ એ નીતિસિદ્ધાંતના ભાગો છે. પણ એ પાપારૂપ દોષાથી એમના વિના યોગાભ્યાસની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એ સંકલ્પનો અગમાં વાસ થવા પછી જ યોગીને યોગાભ્યાસનાં રૂપો મળવા માટે છે, એના વિના તેને રૂપો મળતાં નથી. કાંઈને પણ કૃતિથી કે મનથી દુઃખવવાનો યોગીએ મનમાં વિચાર માત્ર પણ હાવવો જોઈએ નહિ; વળી એ નિયમ માત્ર મનુષ્યોને દુઃખવવાવિશેનો જ છે, એમ પણ સમજવું નહિ; દિનું સર્વ પ્રાણી માત્રને ન દુઃખવવા માટેનો જ એ નિયમ છે, એમ ધારવાનું છે. દયાનો ઉપયોગ કાંઈ માત્ર મનુષ્ય જાતિ માટે જ કરવાનો નથી, દિનું વ્યાપકતાથી સર્વ જગતના પ્રાણીઓ માટે કરવાનો છે.

બીજી પાપરી તે આસન કિંવા મુદ્રા છે. એ શારીરિક અને માનસિક અભ્યાસ કેટલેક અંશે ઉચ્ચ પ્રકારની યિત્તિ પ્રાપ્ત થતા સૂક્ષ્મ દરેકજ કરવો જોઈએ છે. એટલા માટે આપણે એવી મુદ્રા શોધી કાઢવી જોઈએ કે, જેમાં આપણાથી દીર્ઘ સમય પર્યન્ત સ્થિર રહેવા આપણાથી સર્વથા સાહગિયતાથી કરી શકાય તેવી જ મુદ્રા આપણે કરવી જોઈએ. એક નિયત કરેલી મુદ્રા કદાચિત્ એકને સહેલી લાગતી હોય, તો તે જ બીજાને કઠિન લાગવાનો સંભવ છે. વળી એ માનસિક યિત્તિમાં અભ્યાસ કરતી વેળાએ શરીરપર અનેક ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે, એ પણ આગળ વધતાં આપણા જાણવામાં આવી શકે છે જ્ઞાન રસના પ્રવાહને બદલે બીજાને જ માર્ગ તૈયાર થાય છે, જૂદી જ રીતે તરંગો ઉદ્ભવવાનો આરંભ થાય છે, અને પ્રકૃતિની રચના નવી જ થઈ જાય છે. અંદરની મુખ્ય ક્રિયા પીડની કરોળ-માથી પ્રારંભાય છે. તેથી જ મુદ્રા સાધતી વેળાએ બરડાને મુક્ત રાખવો એકદમ સ્થિર અને અકાર્ષી થીએવું, જાની, મસ્તક અને ગળુ એ ત્રણે એક રેખામાં આવે, એવી રીતે

* “ શૌચસતોવતપસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિપાતાનિ નિયમા ॥ ” પતંજલિસૂત્ર.

† “ સ્થિરસુદામાસનમ્ ”-પતંજલિ:

રાખવા એ મર્મ મુખ્ય કર્તવ્યો છે દેહનો સમગ્ર ભાર બરડાપર નાખી દેવો, એટલે પીડ પાછળનો ભાગ સગ થવા જેવી મુઝા સદગમાજ યર્જનય છે છાતી નમાવીને કોઈ કાળે પણ ગહન વિચાર મ્ની શકતો નથી, એ નિયમ તિલ અનુભવમા આવે છે રાજ્યોગનો આ ભાગ ટેનેન્ અરી હડોગ જેવો જ છે, પણ તે જડ દેહને કાજૂમા લાવવા માટે જ છે. દસ્ય શરીરમા બી લાવવું એટલે જ એનો ઉદ્દેશ છે અત્યારે એનાથી આપણું કશું પણ કર્તવ્ય નથી કારણ કે, એનો અભ્યાસ ઘણો જ કઠિન છે તે એક બે દિવસમા સાધી શકાય તેવો નથી અને સર્વથી મોગી હાનિ તો એ છે કે, એનાથી આત્મોત્તતિ જેવો કશો પણ લાભ થતો નથી. દેવસાતેઃ અને ઈતર ધર્મગુરુઓમા એવા અનેક પ્રકારના અભ્યાસો જેવામા આવે છે એ સોના પોતાના શરીરને અને પ્રાણી મુદ્રામા ગખતા હતા, પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર તેમને શારીરિક કાર્યમા જ લગાડવાનો હોય, એમ જ ધારી રાખ્ય છે માનસિક મયોમા લગાડવાનો હેતુ રોતો નથી જેનાપર મનુષ્યની સત્તા આવતી ન હોય, એવો રનાયુ દેહમા એક પણ નથી. મનુષ્ય, પોતાના હૃદયને પણ સ્વતન્ત્રતાથી ચનાવી કે ચોભાવી રાખવાને સમર્થ હોય છે અને તે જ પ્રમાણે તે પોતાના અવયવોના કોઈપણ ભાગ પાસેથી પોતાની આજ્ઞા અનુસાર જોઈએ તે કાર્ય શ્રાવી શકે છે

યોગના એ ભાગની સહાયતાથી મનુષ્ય જોઈએ તેટલા વર્ષ સૂની ય્વી શકે છે. અગમા આરોગ્યતા આણુરી, એ હડોગીનું મુખ્ય લક્ષણ છે “હું કદાપિ મોદિ ન પડું” એવો તેનો કૃતનિશ્ચય હોય છે, અને ખરેખર તે મોદિ પડતો પણ નથી તે દીર્ઘાયુરી થાય છે ફો વર્ષ તો તેના હિસાબમા પણ હોતા નથી. તેનો એમ પણ લાભ ધોગ થતો નથી કે દાન પણ પડતા નથી. વૃષ્ઠક પણ કેનીમ્વાર ૫૦૦૦ વર્ષ સૂધી કાયમ રહે છે, છતા પણ તે તો વટવૃક્ષ જ છે અર્થાત્ તેની યોગ્યતા અધિક હોતી નથી એની જ રીતે મનુષ્ય દીર્ઘાયુ થવાથી હૃદયુ બની શકે છે, એજુ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો કાષ્ટ એ માર્ગ નથી તથાપિ હડયોગમાની એક બે સાવારણુ કૃતિઓ ઘણી જ ઉપયોગી છે ઉત્તરરણુર્થ—જે માયુ દુખતું હોય, તો ઉપકાગમા નાસિમ્વારા જેટલુ પાણી પી શકાય તેટલુ પીવું, એ પ્રયોગ વશો જ લાભપ્રદ છે નાકોએ એ પ્રયોગ અજમારી પણ જોયેનો હશે એમ કરવાથી મસ્તક શીતન અને શાન્ત મહે છે અને પાણુ મસ્તિષ્ક દુખતું નથી એ કૃતિ ઘણી જ

• એ એક અર્વાચીન કાળમા યર્જ ગયેલો ધર્મગુરુ છે એ અનેક પ્રકારની હડયોગી જેવી શારી રિક મુદ્રાઓના પ્રયોગો કરી બતાવેનો હતો

† એ પગપર ઉઠુ રહેલુ અને માથાપરથી વર્ષો સુધી હાય નીચે ન ઉતારવો ઇત્યાદિ અનેક નતિના દેહના હડોગી ‘હડયોગ’ એવી સજ્ઞા કહેતી છે

સદેડી છે, અને તે એવી રીતે કે, નાકને પાણીમા ડોળવુ અને ગળામા બના પ્રભણે વાયુનું આર્પણ કરીને પાણીને નાકમાં ચડાવવું

નિશ્ચયનાથી બેસના આવકથુ, એટલે પડી જીને "જ્ઞાનવૃત્તું પવિત્રીકરણ" કહેવામાં આવે છે, તેના આધારના મત પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને મનુષ્યે તેમ પ્રવીણ થવું જોઈએ કેટલાકોનું એમ કહેવું છે કે, એ બાળ રાજ્યોમનો નથી પરંતુ ત્યારે શકરાચાર્ય જેવા મહાદેવોએ એનું પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે મારે પણ એને ઉદ્દેશ્ય કરવો જ જોઈએ અર્થાત્ દુઃખદો તેમની જેવાથી તર ઉપનિષદની ટીકામાંથી કેટલીક માહિતી આપીએ 'પ્રાણાયામથી મનનો મજબૂત થઈ તે શુદ્ધ પવિત્ર થાય, એમ જાણમા સ્થિરતા પામે છે એના માટે પ્રાણાયામ પ્રથમ માર્ગદર્શક છે પ્રથમ જ્ઞાનવૃત્ત શુદ્ધ કરવા, એટલે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાની શક્તિ અગમ્યા આવે છે નાસિમના જન્મજ્ઞાસદ્ધારને અગ્રાથી દગાડીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બાળા શ્વાસદારને વાયુથી ભરવું અને ત્યાર પછી વચમાં વિતન ન કરતાં બાળા શ્વાસદારને બંધ કરીને જન્મજ્ઞામાથી શ્વાસ છેડી દેવા પાછો નાસિમના જન્મજ્ઞા દારમાંથી શ્વાસ લઈને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બાળા દાર માથી તેને મુક્ત કરવો એ અભ્યાસ વિવસમાં પણ ચાર કે પાચવાર કરવો સૂર્યોદયથી પ્રથમ, મધ્યાહ્નમાં, સાયંમાં અને મધ્યરાત્રે એ અભ્યાસ કરવો એ પ્રમાણે પદર વિવસ કે એક માસ પર્યન્ત અભ્યાસ કરવાથી જ્ઞાનવૃત્તોની શુદ્ધિ થઈ જાય છે ત્યાર પડી પ્રાણાયામનો પ્રારંભ કરવો" એ પ્રમાણે શકરાચાર્યનો અભિપ્રાય છે

એમાં અભ્યાસની જ મોટી આવશ્યકતા છે આપ મારા સમક્ષ બેસીને શુદ્ધ એક એક કલાક બાઈણ સામળા કરો પણ જો અભ્યાસ ન કરો, તો આપને એનું લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન થાય એવો સંભવ નથી એની પ્રાપ્તિનો સંધ્યો આધાર માત્ર અભ્યાસપર જ અવલમ્બી રહેલો છે એનો અનુભવ થવા વિના તમારાથી એમાંની એક વાત પણ સમજી શકાય તેમ નથી યોગપ્રાપ્તિ કરતી હોય, તો એ વાતો પોતે જ સમજવી જોઈએ અને પોતે જ એનો અનુભવ લેવો જોઈએ બીજાઓનાં બાણો અને ઉપપત્તિઓ સાંભળવાથી કશું પણ વળવાનું નથી અભ્યાસમા અને વિદ્યા આવીને ઉપસ્થિત થાય છે પ્રથમ વિદ્યે તો શરીરની આરોગ્યતાનો અભાવ શરીર જો યોગ્ય સ્થિતિમાં ન હોય તો અભ્યાસની પરિસ્થિતિ થઈ નથી શકતી. એટલા માટે અભ્યાસકર્તાએ પ્રથમ પોતાના શરીરને આરોગ્ય અવસ્થામાં રાખવું જોઈએ પોતાના ખાવા પીવા વિશે અને પોતાનાં કર્મો વિશે તેણે ધણી જ ચિન્તા અને સંભાળ રાખવી જોઈએ શરીરને મજબૂત-૬૬- બળવાન રાખવું અને પ્રિયવેદને જેને સ્વાધ્યક્ષના નામથી ઓળખે છે, તે તરફ મનનું વળકે

રાખવું. શરીર જ સર્વસ્વ છે-તેથી પર કાંઈ પણ નથી. પરંતુ એ બૂલી જવું ન જોઈએ કે, આરોગ્યતાને પરિપૂર્ણ કરવી, એ માત્ર એક સાધન છે; સર્વસ્વ એ નથી. અર્થાત્ આરોગ્યતાને જ જોઈ ઇતિથી માનવામાં આવે, તો તો મનુષ્ય પણ સમાન જ મની જાય. કારણકે, મનુષ્યો કરતાં બહુધા પશુઓમાં આરોગ્યતા વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આરોગ્યતાવાળાં ન હોય, એવાં પશુઓ ક્ષયિત્ અને વિરલાં જ મળી આવે છે.

ખીન્નું વિદ્ય સંશય છે. જે જે વસ્તુઓને આપણે જોઈ નથી શકતા, તે વિશે આપણા મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યો જો કે જોડવાનો પ્રયત્ન તો કરે છેજ, પરંતુ માત્ર સજ્જવાંદિતથી જ તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. એ જ કારણને લીધે અમુક વિષયમાં સત્યતા છે કિંવા નહિ, એવો ઘણીકવાર આપણા મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીકવાર તો આપણામાંના કેટલાક જ્ઞાની પુરુષો પણ મહાન્ સંશયમાં પડી જાય છે. પરંતુ યોગ દિવસના અભ્યાસથી જ અનુભવનું દર્શન થાય છે અને તેટલો અનુભવ આપણી આશા અને આપણા ધૈર્ય માટે પૂરતો થઈ પડે છે. યોગશાસ્ત્રનો એક ટીકાકાર કહે છે કે, “માત્ર એક જ બાબતનો યોગ કે ઘણો અનુભવ મળ્યો, એટલે તે યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે પૂર્ણ શક્તિમાન થઈ શકે છે.” ઉદાહરણાર્થ-કેટલાક માસ પર્યન્ત શિક્ષણ લેવાથી અને અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ખીન્નના મનના વિચારો પોતે વ્યક્ત કરી શકે છે; અને તે જાણે પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ગર્તિમંત ઉભા રહ્યા હોયની, એવો જ તેને ભાસ થવા માંડે છે. આપણે જો મનની એકાગ્રતા કરીએ અને એના પ્રયત્નમાં પડીએ, તો કદાચિત્ ઘણા જ દૂર અંતરે જોડાયેલું પણ આપણે સાંભળી શકીએ છીએ, એવા અનુભવો ગમે તો થોડી સંખ્યામાં કે થોડા પ્રમાણમાં થાય, તો પણ તે આપણામાં વિશ્વાસ, નિશ્ચય અને આશા ઉપજાવવાને પૂરતા થઈ પડે છે. ઉદાહરણાર્થ:-આપણે જો આપણા વિચારોની આપણી નાસિકાના અગ્ર ભાગે એકાગ્રતા કરીએ, તો થોડા જ દિવસોમાં આપણને એક પ્રકારનો મુગ્ધ-ઉત્તમ મુગ્ધ-આવવા માંડે છે અને એથી આપણો નિશ્ચય થઈ જાય છે કે, દૃશ્ય પદાર્થોના સંયોગો વિના પ્રાપ્ત થનારુ એક વિશ્વક્ષણ જ્ઞાન આપણને એથી મળે છે; એમ થવા છતાં પણ સદા સર્વદા એ તો જૂલવાનું નથી જ કે, એ માત્ર એક સાધન છે-અથવા એવા અનુભવો તે સાધનો છે. એ શિક્ષણની દિશા, નિર્ધારિત સ્થાન, અને ક્રમ, તે આત્માની મુક્તતા-સૃષ્ટિમાંની પરિપૂર્ણ સત્તા જ છે. એ સ્થાને જ એનું પર્યવસ્થાન થવું જોઈએ. આપણે વિશ્વ બની જવાનું નથી, કિન્તુ વિશ્વના સ્વામી થવાનું છે. દેહ અથવા મન આપણો સ્વામી નથી અને એ પણ આપણે રમરણમાં રાખવું જોઈએ કે, “શરીર આપણું છે, કાંઈ આપણે શરીરના નથી.”

એક વેળાએ એક રાક્ષસ અને એક દેવ મળીને આત્મસ્વરૂપને જાણવા માટે એક ગુરુ પાસે ગયા અને તેમણે ગુરુને ત્યાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અભ્યાસ કર્યો. અંતે તે તત્ત્વવેત્તાએ તેમને કહ્યું કે, “તમે જેનો શોધ કરો છો, તે તત્ત્વ તમે પોતે જ છો.” એટલે તે બંનેનો એવો નિશ્ચય થયો કે, “આપણું શરીર જ સત્ત્વ આત્મસ્વરૂપો છે. હવે આપણને સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું.” એમ જાણી પાછા જઈને તેઓ પોતાના સહવાસી જનોને કહેવા લાગ્યા કે, “જે કાંઈપણ શીખવાનું હતું, તે બધું અમે શીખી આવ્યા છીએ. ખાતુ, પીતું અને મોજ કરવી એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણે પોતે જ પરમેશ્વર છીએ. આપણાથી પર બીજું કંઈ પણ નથી.” રાક્ષસનો સ્વભાવ જંગલી અને અમાનવી બનેલો હતો. એટલે તેણે તો પાછળથી પણ કાંઈએ વિચાર કર્યો નહિ. “હું પોતે જ પરમેશ્વર છું” એવો તેણે નિશ્ચય કરી લીધો. એટલે કે, “હું શરીર છું.” એવી તેની માનીનતા હતી. પરંતુ દેવ શુદ્ધ અનુકરણનો હતો. તેના વિચારમાં પણ જે પ્રથમ બૂલ થઈ તે એ હતી કે, “હું—આ મારું શરીર જ છે અને તેટલા માટે તેને બલવાન અને નીરાળી રાખતું જોઈએ. તેને સારી રીતે સમ્ભવતું જોઈએ અને તેને નાના પ્રકારના વૈભવોનો આસ્વાદ અપાવવો જોઈએ” એવી તેની ભાવના થયેલી હતી. પણ થોડા જ દિવસ ગયા કે તેના મનમાં એક કલ્પના આવી, અને તે એ હતી કે, “અમારા તત્ત્વવેત્તા ગુરુના ઉપદેશનો આપો ભાવાર્થ હોવો ન જોઈએ. એમાં કાંઈ પણ વિશેષ રહસ્ય હોતું જોઈએ.” એવો વિચાર કરીને તે પાછો ગુરુ પાસે ગયો અને તેને વિનંતિ કરીને કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજ ! શરીર જ પરમાત્મા છે, એવું આપે અમને શિક્ષણ આપ્યું હતું કે શું ? જો એમ હોય, તો શરીરનો તો મૃત્યુથી નાશ થાય છે, એ હું પ્રત્યક્ષ જોયા કરું છું અને પરમેશ્વરને તો કાંઈ કાળે મરણની બીતિ હોતી નથી. તારે એવું રહસ્ય શું છે, તે કૃપા કરીને સમજાવો !” એવું ગુરુએ ઉત્તર આપ્યું કે, “સારી રીતે શોધ કરી જો—એટલે તે મરણની બીતિ રહિત પણ તું જ છે, એવો તારો નિશ્ચય થશે.” એટલે તે દેવનો એવો અભિપ્રાય થયો કે, “ગુરુએ જે કહ્યું તેનો અર્થ, હેઠને ચલાવનારી જીવન-શક્તિ, થતો હશે.” પણ એનો પણ થોડોક કાળ થતાં પાછો તેના મનમાં સંશય આવ્યો કે, “આપણે ખાઈએ છીએ એટલે જીવન શક્તિ બલવાની થાય છે અને ઉપોષણ કરવાથી તે ક્ષીણ થઈ જાય છે.” એટલે પાછો તે શ્રુત્યર્થમાં ગયો અને પ્રાર્થના કરી કે, “આપ જીવનશક્તિને તો પરમેશ્વર નથી કહેતા ને ?” ગુરુએ માત્ર એટલું જ ઉત્તર આપ્યું કે, “પોતા વિશેનો વિચાર પણ તું પોતે જ કર. સર્વસ્વ તું પોતે જ છે.” દેવ ગયો અને પાછો તેણે વિચાર કર્યો કે, “એનો મન અર્થ થતો હશે. હદાસિદ્ધ મન જ પરમેશ્વર હશે.” એ વિચારને પણ કેટલાક દિવસ નીકળી

ગયા અને ત્યાર પછી તેના ધ્યાનમાં આનંદું કે, “ વિચારો નાના પ્રકારના હોય છે. ધડીમાં સારા વિચારો આવે છે તો ધડીમાં બદલાઈને તે ખરાબ થઈ જાય છે. વળી મન પોતે ઘણું જ ધેંચાલ છે, માટે તે પરમેશ્વર દેવી રીતે થઈ શકે ?” એવા વિચારથી પાછો તે ગુરના આશ્રમમાં આવીને તેને કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજ મન જ પરમેશ્વર હોય, એવા તો મારે નિશ્ચય નથી થતો. શું આપનો એવો આશિર્વાદ છે?” ગુરુએ કહ્યું, “ના ના! તું પોતે જ તે છે, તું તારા પોતા વિશેજ વિચાર કર, એટલે થયું.” દેવ પાછો ગયો અને અંતે તેના જાણવામાં આનંદું કે, “સર્વ વિચારોથી જ પર છે, તે હું છું અને તે જ પરમેશ્વર. જેનો જન્મ* પણ નથી અને જેનું મૃત્યુ પણ નથી, તદ્વાચથી જેના કંટકા થતા નથી, અગ્નિ જેને બાળી શકતો નથી; વાયુ જેને સૂકવી શકતો નથી અને પાણી જેનું દ્રવીભૂતત્વ (પ્રવાહીપણું) કરી શકતું નથી; જે આદિ, અજ, અચલ, અરપણ, સર્વત્ર અને સર્વશક્તિમાન છે, તે મન પણ નથી અને શરીર પણ નથી; તે તો એ સર્વથી પર છે.” એ નિશ્ચયથી તેને ઘણો જ સંતોષ થયો અને રાક્ષસ વિચારો દેહાભિમાની હોવાથી અતર્પ્યન્ત કશું પણ જાણી શક્યો નહિ.

એવા આમુરી સ્વભાવના લોકો આ જગતમાં પુષ્કળ હોય છે. પરંતુ કેટલાક મનુષ્યો દેવી સ્વભાવના પણ હોય છે ખરા. કોઈ મનુષ્ય જ્ઞાનસામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે કોઈ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છા કરે, તો તેવાં હજારો શિક્ષણો તેને તૈયાર મળી આવશે. પણ જો કોઈ મનુષ્યજાતિને તે મહત્ત્વ દેખાડવાની ઇચ્છા કરે, તો તે મનુષ્યજાતિ તેની પરવા કરશે નહિ. ઉચ્ચ રિયલિટી પહોંચવા જેટલું સામર્થ્ય થોડાઓમાં જ હોય છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા જેટલું ધૈર્ય તો વળી ઘણા જ થોડાઓમાં જેવામાં આવે છે. હજારો વર્ષ જીવતા રહ્યા, તો પણ પરિણામ એક જ આવવાનું, એ તત્ત્વને જાણનારા પણ ઘણા જ અધ્યસંખ્ય હોય છે. જે શક્તિઓ એકત્ર ધારણ કરેલી હોય છે, તે નીકળી ગઈ એટલે શરીરનો પાત્ર થવાનો જ. એક ક્ષણ માત્ર પણ પોતાના શરીરના ચલનવલનના વ્યાપારને સર્વથા બંધ પાડી શકે, એવો એક પણ મનુષ્ય આજ દિવસ સૂંધીમાં જન્મ્યો નથી. વિકાર-આણાનું જ ખીજું નામ શરીર છે. નદીમાં જેવી રીતે આપણા સમક્ષ પાણીના તરંગો બદલાય છે અને નવા ઉત્પન્ન થાય છે-છતાં પણ આકાર તો તેનો તે જ હોય છે-જરાપણ

* “ ન જાયતે નિયતે વા વદાવિધાયં મૃત્વા મયિતા યા ન મૃયઃ.” ॥

† “ નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં દ્વેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ માસતઃ.” ॥ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અ. ૨.

બદલાતો નથી. એની જ શરીરની* પણ સ્થિતિ છે તથાપિ, શરીર, આપણા પામેનું એક ઉત્તમ સાધન છે અને એટલા માટે જ એને નીરાળી અને બગવાનું બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

સમસ્ત બ્રહ્માક્રમા મનુષ્ય દેહ અતિશય ઉચ્ચ છે અને મનુષ્ય પ્રાણી સર્વ પ્રાણી એથી અતિશય ઓછું પ્રાણી છે, મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં-યજ્ઞ, ગધર્વો કરતાં પણ-ઉચ્ચ પ્રકારનો છે મનુષ્યથી મહાન કોઈ પણ નથી. મુક્તિ મેળવવા માટે દેવાને પણ પુનઃ આ મૃત્યુલોકમા આવીને નરદેહ ધારણ કરવો પડે છે માત્ર મનુષ્યને જ પરિપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થાય છે દેવાને પણ એ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી યજ્ઞદીર્ઘ લોકો અને મુસલમાન લોકોના મત પ્રમાણે દેવદૂત ઇસાઈ સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પત્તિ ક્યાં પછી પરમેશ્વરે મનુષ્યને નિર્માણ કર્યો, અને દેવદૂતોને તેને નમસ્કાર કરવાની આજ્ઞા કરી તે વેળાએ એક ઇબ્લિસનાં વિના બીજા બધા દેવદૂતોએ તેને નમસ્કાર કર્યા. અર્થાત્ ઇબ્લિસ તેને નમ્યો નહિ તેથી પરમેશ્વરે તેને શાપ આપ્યો અને તેથી તે શયતાન થયો એટલે ગતકાલીન કથાઓમા પણ, આપણને જે નરગન્ધ મળ્યો છે, તે બીજા સર્વ જન્મો કરતા વધારે શ્રેષ્ઠ છે, એ જ તથ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે મુદ્ગમતિ-પશુઓ બહુધા મતિમદ્ હોય છે અને તેમની ઉપત્તિ

* “આપણા શરીરમાના પરમાણુઓ નિયમિત રીતે શુક્ર યકને નટ યજ્ઞ ભય છે, અને આપણા ખાનપાનના યોગે પુનઃ નવીન પરમાણુઓ ઉત્પત્તિ થઈને તેમના સ્થાનને પૂરે છે આપણા શરીરમા જેટલું માંસ છે, તે સર્વ શુક્ર યકને નટ યજ્ઞ જતા લગભગ એક વર્ષે જેટલો સમય લાગે છે અને સમસ્ત અસ્થિઓનો નાશ આસરે સાત વર્ષ જેટલો લાગે સમય લે છે”

ડૉક્ટર ડૉલસ “વિષુન્માનમશાસ્ત્ર”

વ્યાખ્યાન, પ મુ

† યજ્ઞદીના નામે જે જાંત દિંદુસ્તાનમા ઓળખાય છે, તે જ જાતિ યુરોપમા “જ્યુ” ના નામે પ્રસિદ્ધ છે જેસસ્ ક્રીસ્ટ એ જ જાતિમા જન્મ્યો હતો. પરંતુ તે લોકો અન્યારે તેની નિંદા કરે છે અને દિંદિયન લોકો તેને પૂજ્ય માને છે

‡ ઇબ્લિસના શયતાન અનુદવ અર્થે બીજા પણ નામે છે એ એક દેવદૂત (ફરીસેનો) હતો. એના વિશે મુસલમાન ધર્મશાસ્ત્રમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, ‘શયતાન, તે ખુદાએ અભિમાયી ઉત્પત્તિ કરે તા ફરીસેનોઓનો એક મહાન ફરીસેનો હતો. એણે ૧૦૦૦૦૦ વર્ષ પર્યંત પાક પરવર જિનાની બદલી કરી હતી અને ત્યાર પછી તેને ફરીસેનોના સરદારનું પદ આપવામા આવ્યું હતું પરવરદિગારે જ્યારે આદમનું પૂતળું તૈયાર થયું, ત્યારે તે પૂતળાને નમન કરવાનો આજ્ઞા હતું કેમ કરવામા આવ્યો. પરંતુ અનુભવે નમન કરવાને બદલે આ પ્રમુખને નમન આપ્યું. “આતશમાયી પેશ” કહેવા ફરીસેનોએ એક માનીના પૂતળાને શા માટે નમતું નેહ્યો. એની નિમજ્જીયા પુરેશે યજ્ઞ ખુદાએ તેને બિદિશદ (સ્વર્ગ) માયી કાઢી મૂકેશે અને તે દિવસથી તે ઇબ્લિસ તથા શયતાનના શ નવમરેશ નામેથી ઓળખાવા લાગ્યો.”

પ્રાપ્ત: તામસી પ્રકૃતિમાંથી જ થયેલી હોય છે. પશુઓ મહાન્ મહાન્ અને ગદ્યન વિચારો કરી શકતાં નથી. તેવી જ રીતે દેવો અને ગંધર્વોને પણ નર જન્મ લીધા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. લોક સમાજની અતિશય સંપત્તિ કિંવા અતિશય દરિદ્રતા જ આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં વિવ્રરૂપ યથા પડે છે. મહા પુરુષો-મહાત્માઓ બહુધા મધ્યમ વર્ગમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે, એ વર્ગમાં સર્વ શક્તિઓ એકત્ર થઈને સર્વથા સમતોય બની રહેલી હોય છે,

હવે પાછા આપણે આપણા મૂળ વિષયને-શ્વાસોચ્છવાસપર સત્તા રાખવાના એટલે કે પ્રાણાયામના વિષયને આગળ ચલાવીશું. મનની એકાગ્રતા સાથે એનો શો સંબંધ છે ? એવો સાહજિક પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે. એનું ઉત્તર આપણે આપતું જ નોંધીએ. તે ઉત્તર એ છે કે, આ દેહરૂપ યંત્રમાં શ્વાસોચ્છવાસ તે એક ઉડ્ડાણુ ચક્ર છે. મોટાં ઔજિનોમાં ઉડ્ડાણુ ચક્ર પ્રથમ ફરવા માટે છે અને સાર પછી તેની ગતિ ધીમે ધીમે બીજાં નાનાં યંત્રોમાં વ્યાપ્ત થાય છે. એવી રીતે યંત્રના કોષપણુ અતિ સૂક્ષ્મ ભાગને પણ તે પોતાની જ ગતિએ પહોંચાડે છે. અર્થાત્ શ્વાસોચ્છવાસ તે એક ઉડ્ડાણુ ચક્ર હોઈને શરીરમાંની અન્યેક શક્તિને ગતિ આપવાનું અને તેને નિયમમાં રાખવાનું એ જ એક મુખ્ય સાધન છે.

“ એક મોટા રાજાની સભામાં એક પ્રધાન હતો. તેનાપર એક વેળાએ રાજાનો કોપ થયો અને તેથી તેણે તેને એક ઉચા મીનારાપર-તે મીનારાના શિખરપર લઈ જઈને કેદ કરી રાખવાની આજ્ઞા કરી. એ આજ્ઞાની તત્કાળ બજાવણી કરવામાં આવી અને બિચારો પ્રધાન જઈને મરણના દ્વારમાં બેઠો. તે પ્રધાનની પત્ની ઘણી જ સાધ્વી હતી. તે રાત્રિના સમયે અધકારમાં તે મીનારા તળે ગઈ અને તેણે પોતાના પતિને પૂછ્યું કે, “મારાથી આપને કંઈપણ સહાયતા આપી શકાય તેમ છે ?” એના ઉત્તરમાં પ્રધાને ઉપરથી જણાવ્યું કે, “તું આવતી કાલે રાત્રે અહીં આવજો અને સાથે એક લોહાનો આંકડો, એક જાડી સૂતળી, એક દોરીનો ઝુમખો, એક રેશમી દોરી અને એક જીવતી ગોકળગાય તેમ જ થોડુંક મધ લેતી આવજો.” સ્ત્રીને તેની એ આજ્ઞાનું ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તોપણ તે મુશીલ સ્ત્રીએ પોતાના પતિની એ આજ્ઞા માન્ય કરી અને બીજે દિવસે રાત્રે તે એ સર્વ વસ્તુઓ લઈને મીનારા નીચે આવી પહોંચી. એટલે તેના પતિએ પાછી આજ્ઞા કરી કે, “પ્રથમ રેશમી દોરી ગોકળ ગાયના શરીર સાથે બાંધ અને સાર પછી એ ગોકળગાયના શિંગડાને મથના એક બિંદુનો લેપ કર-મધ ચોપડીને તેનું મુખ મીનારાના શિખર તરફ કરીને તેને છૂટી છોડી દેજો.” આજ્ઞા અનુસાર સ્ત્રીએ સર્વ કર્યું અને ગોકળગાયે પણ પોતાની દિશા ધારવા પ્રમાણે જ પકડી. આગળથી મથનો વાસ આવતો હોવાથી તે પોતાને સત્વર જ પ્રાપ્ત

યશી, એવી લાલસાથી તે ઉચી ને ઉચી જ ચઢવા લાગી, અને અંતે તે મીનારાના શિખરે જઈ પહોંચી. ત્યાં આવતાં જ તે પ્રધાને તેને પકડી અને તેના શરીરપરથી તે રેશમની દોરી છોડી લીધી. સાર પછી તેણે પોતાની પત્નીને તે રેશમની દોરીને બીજાં છેડે એટલે નીચેના બાગમાં દોરીએનો જુમખો બાંધવાનો ઇશારો કર્યો અને રેશમની દોરીની સહાયતાથી તેને પણ ઉપર ખેંચી લીધા. પછી તેણે સૂતળી અને લોદાના આંકડાને પણ ઉપર તાણી લીધાં. એથી અર્થાત તેની સુકિતના માર્ગમાં ઘણી જ સુલભતા થઈ પડી. તે લોદાના આંકડાને ઉપર બેરબીને તેના આધારે તે પ્રધાન તે મીનારાપરથી નીચે ઉતર્યો અને જીવ સડોસડના સંકટમાંથી મુક્ત થયે. આ આપણા દેહમાંની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા તે રેશમની દોરી છે. તેને પકડી, તેને આપણા તાબામાં લઈને જ્ઞાનતંતુના અગ્રદુરુપ દોરીએનો જુમખો હાથમા ધરવો અને તે દ્વારા વિચારરૂપી નાદી સૂતળી હસ્તગત કરવી અને અંતે પ્રાણરૂપી આક્ટો હાથમાં આવ્યો એટલે આપણે મુક્ત થયા જ. તે ન હોય, તો દોરીએ બીજા શાના આધારે ટકી શકે ?

આપણા શરીરના અંતર્ભાગની આપણને કશીપણ માહિતી હોતી નથી અને તે ચાપ એવી આશા પણ નથી. ધણું ધણું તો કોઈ મંદુ કાપી ચીરી ચકાય, ક્રિયા કોઈ મનુષ્ય જીવતા પશુને કાપી શકે છે અને અંદર શું છે, તે જોઈ શકે છે. પણ એથી પોતાના શરીરના અંતર્ભાગનું કાંઈ પણ જ્ઞાન થતું નથી. એની આપણને ઘણી જ થોડી ખબર હોય છે. એ ખબર નથી હોતી, એનું કારણ એ છે કે, અંતઃકરણમાં આસતી અત્યંત સૂક્ષ્મ ગતિઓનું અહણુ કરીને તેના બેદોને-સમજવા જેટલી આપણી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ થયેલી નથી હોતી. આપણે માત્ર એટલું જ જાણીએ છીએ કે, એ ગતિ એટલે મન છે. તે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. એ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવવા માટેના પ્રયત્ન આપણે જડ જ્ઞાનથી જ આરંભીએ છીએ. એટલા માટે સર્વ યતોને ચાલૂ રાખનારી શક્તિમાં જ આપણે હાથ નાખવો જોઈએ. એ શક્તિ એટલે પ્રાણ અને એ પ્રાણેનું સર્વથા સ્પષ્ટ અને વ્યક્ત સ્વરૂપ તે શ્વાસોચ્છ્વાસ. એ શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે આપણે ધીમે ધીમે શરીરમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ અને એ પ્રવેશ આપણને એ સૂક્ષ્મ શક્તિનું જ્ઞાન કરાવી દેવાને પૂર્ણ થઈ પડે છે. સર્વ શરીરમાં જ્ઞાનરસના પ્રવાહ કેવી રીતે રખા કરે છે, એ જેટલું સત્વર આપણે જાણી શકીએ છીએ, તેટલું જ સત્વર આપણને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સાર પછી આપણે તેનાપર અને શરીરપર પણ સત્તા ચલાવી શકીએ છીએ. એ જ્ઞાનરસના શિત્તલિત્ર પ્રવાહોના બળથી મનને પણ ગતિ આપી શકાય છે. એટલે કે અંતે આપણે મન અને શરીરપર અધિકાર ચલાવવા અને તેમને પોતાના એવે જ બનાવવા જેટલી શક્તિ-સ્થિતિને પદોંચી શકીએ છીએ. જ્ઞાન પણ

એક શક્તિ જ છે; અને તે આપણે મેળવવાની હોય છે. એટલા માટે જ આપણે ઈની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણાયામ-પ્રાણોને તાબામાં રાખવાનાં કાર્ય-થી જ પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ. પ્રાણાયામનો વિષય ઘણો જ મહાન વિસ્તારવાળો છે. એટલામાટે તેનું પૂર્ણતાથી સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે એક જૂદો ગ્રંથ જ લખવો જોઈએ, તો જ તેની સ્પષ્ટતા થઈ શકવાનો સંભવ છે. માટે આપણે પણ પ્રકરણ પ્રકરણથી જ તેનો વિચાર કરીશું.

શરીરની હીલચાલો કંઈ શક્તિના યોગે થાય છે અને પ્રત્યેક હીલચાલનું કારણ શું છે, એ સર્વ હવે આપણે ધીમેધીમે જોઈએ. એ સર્વ વાતો આપણે જાણી તો શકીશું જ; પરંતુ તેમાં અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. અભ્યાસથી જ એમનો અનુભવ થાય છે. હું અન્યારે ગમે તેટલાં કારણો બતાવું, પણ તમારી પોતાની ખાતરી થયા વિના તેમાં તમારો વિશ્વાસ જામશે નહિ. એ પ્રવાહની ગતિના અસ્તિત્વને તમે બ્યારે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશો, તે વેળાએ તમારા સર્વ સંશયોનો નાશ થશે. પરંતુ ઈનો પ્રતિદિન પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. દિવસમાં ઓછામાં ઓછો એ વાર તો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ અને અભ્યાસ કરવાની ઉત્તમ વેળા પ્રભાત અને સંધ્યાકાળની છે. રાત્રિનો અંત થઈને દિવસનો ઉદય થાય છે અને દિવસની સમાપ્તિ થઈને રાત્રિનો આગંભ થાય છે. એ સમયો સ્વાભાવિક જ શાંતિપૂર્ણ હોય છે; ને એ સમયના સ્વભાવ અનુસાર આપણા અંગમાં પણ શાંતિનો નિવાસ થાય છે. એ સ્વાભાવિક શાંતિમય સમયનો લાભ લઈને એ જ વેળાએ અનુષ્ઠે અભ્યાસના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. અભ્યાસ ક્યાં વિના કાંઈ પણ ન ખાવાનો નિયમ કરવો, એટલે ક્ષુધાનો વેગ તમારા સર્વ આલસ્યને ઉડાવી દેશે. હિન્દુસ્તાનમાં એ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ ક્યાં વિના અને પૂજા ક્રત્યાદિની સમાપ્તિ થયા વિના કાંઈ પણ ખાવું નહિ, એવું બાળકને શિક્ષણ આપવામાં આવેલું હોય છે. એ શિક્ષણ પ્રમાણે આલસ્ય કટલાક કાળ પછી તે બાળકની પણ એમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે; અને સ્નાન, ધ્યાન અને પૂજા કરી લેવા પહેલાં તેને ક્ષુધાની લાગણી થતી જ નથી.

આ અભ્યાસ માટે જો કોઈ એકાંત ચોરડી હોય અને તે મળી શકતી હોય તો તો ધણું જ સારું. એ ચોરડીમાં કોઈએ પણ નિદ્રાદેવીની ઉપાસના કરવી ન જોઈએ. અને સર્વથા શુદ્ધ રાખવી. સ્નાન ક્યાં વિના અને મન તથા દેહને શુદ્ધ ક્યાં વિના એ ચોરડીમાં પગ પણ મૂકવો નહિ. એ ચોરડીમાં નિલ નવાં નવાં પુષ્પો ભરી રાખવાં. આસપાસ પુષ્પો હોય, તો તે યોગી માટે ઘણા જ લાભકારક થઈ પડે છે. તેવી જ રીતે લાંબી ઉત્તમ ઉત્તમ છબીઓ પણ લટકાવવી સારી છે. સવાર અને સાંજ લાંબાન બાળવું. એ ચોરડીમાં કલહ, કોપ અને વિકારોત્પાદક વિચારોનો પ્રવેશ થવા દેવો નહિ. પોતાના જેવા જ

જેના પવિત્ર વિચારો હોય, તેવા મનુષ્યને જ એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરવા દેવો—ખીજાને નહિ. એમ કરવાથી રહેતાં રહેતા એ ઓરડીના વાયુ પણ પવિત્રતાથી પરિપૂર્ણ બાપ થઈ જાય છે અને તેથી જ્યાં પછી મનમાં ઉદાસીનતા થાય, હૃદયમાં દુઃખ થાય, ચિત્ત સંશયમાં પડી જાય અથવા તેમાં વિનોબાનો ઉદ્ભવ થાય, તો તેવા સમયે એ ઓરડીમાં જવાથી મનુષ્યને અવસ્થા શાંતિ મળી શકે છે. દેનાત્રયો અને મઠ તથા આશ્રમ ઇલાદિના હેતુ પણ એ શાંતિ આપવાનો જ છે. કેટલાક દેવાલયોમાં અઘાપિ એનો અનુભવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં પણ ઘણાક લોકોના મનમાંથી એ કંપનાનો સર્વથા નાશ થયેલો છે. એવી રીતિથી એટલે કે, વાતાવરણને પવિત્ર રાખવાથી તે સર્વ સ્થાન દિવ્ય થઈ જાય છે. જેમને એવી સ્વતંત્ર ઓરડી મળવાનો સંભવ ન હોય, તેઓ ગમે ત્યાં પોતાના અભ્યાસ કરી શકે તેમ છે. સરળ રેખામંત્ર મુદ્રાથી—સીધું—એસનું અને સાર પછી સર્વ સુષ્ટ પદાર્થોમાં પવિત્ર વિચારોનો પ્રવાહ છોડવો “ મનમાં એવો જપ કરવો કે, “ સર્વ ગ્રાણી માત્રને સુખ મળે, અત્યેક ગ્રાણીને શાંતિ હો અને સર્વ ગ્રાણીઓ આનંદમાં વસે.” પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ ચારે દિશામાં એવો જ ભાવ ધરવો એ ઇચ્છા જેટલી અધિક રાખવામાં આવે છે, તેટલી જ આપણને અધિક સુખપ્રાપ્તિ થાય છે ખીજાની આરોગ્યતામાટે આપણા મનમાં જેટલી વિશેષ ભાવના થાય છે, તેટલી જ આપણા પોતાના અગમ વધારે આરોગ્યતા આવવા માટે છે અને ખીજાઓ સુખી હોય, એવી ધારણાથી આપણે પોતે જ સુખી થવા માંડીએ છીએ એ ઇચ્છા, તે જ સુખી થવાનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય છે. એ ઉપાય સાધ્ય થયો એટલે જે કોઈ પણ પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખતો હોય, તેણે પ્રાર્થના કરવી; પણ તે પ્રાર્થના ધન, આરોગ્ય કિંવા સ્વર્ગપ્રાપ્ત થવામાટેની જ હોવી જોઈએ નહિ, કિન્તુ કેવળ જ્ઞાન અને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થવામાટેની જ હોવી જોઈએ. એના વિના જે અન્ય પ્રાર્થનાઓ છે, તે બધી સ્વાર્થમય જ હોવાની. સાર પછી પોતાના શરીરનો વિચાર કરવો, એ દ્વિતીય કાર્ય છે. કારણકે, શરીર આપણા પાસેનું એક ઉત્તમ સાધન છે, અને એટલામાટે એને બળવાન અને નિર્ભય રાખવાના હેતુથી મનમાં એવી ભાવના કરવી કે, “ મારું શરીર વજન સમાન છે

* એનું સ્પષ્ટીકરણ એની પછીના વાચ્યમાં કરેલું છે

† “તમે પ્રતિદિન “મારા હૃદય બળદાર થાય, મારી છાતી મજબૂત થાય,” એવી મનમાં દૈનંદર ઇચ્છા રાખીને દરરોજ પોતાના હૃદય અને છાતીને અમથા પણ જોતા રહેશો, તો એથી પણ માત્ર થોડા જ દિવસમાં તમારા હૃદય અને છાતીમાં તકાવત પથ્થા વિના રહેવાનો નથી. મનની એમતતાનું એવું પરિણામ—ફળ—થાય છે”

અદ્વિતીય મહત્ત્વ ઓ સેન્ડો

(Sandow's strength and How to obtain it.)

અને એની સહાયતાથી મારે જન્મસાગર તરી જવાનો છે.” અશક્તિથી દ્રાષ્ટ કાળે પણ મુક્તિ મળી શકતી નથી, માટે મનના દૌર્બલ્યનો અવશ્ય નાશ કરવો જ જોઈએ. પોતાના શરીરને કહેવું કે, “તું બલવાન છે.” મનને કહેવું કે, “તું દૃઢ નિશ્ચયી છે.” અને પોતાના મનમાં દૃઢતર આશા અને અચૂલ વિશ્વાસ સદા સર્વદા કાયમ રાખવાં.

પ્રકરણ ત્રીજું

પ્રાણ

જીવ લોકોના એવો અભિપ્રાય થઈ ગયેલો છે કે, પ્રાણ, તે શ્વાસોચ્વાસોનો જ દ્રાષ્ટાએક ભેદ છે. પણ એમ ધારવામાં તેમની ભૂલ છે. જો શ્વાસોચ્વાસ સાથે પ્રાણનો કાંઈપણ સંબંધ હોય, તો તે ઘણો જ થોડો હોવો જોઈએ. સસ પ્રાણુ-યામ પર્યન્ત પહોંચવાના જે અનેક માર્ગો છે, તેમાંના શ્વાસોચ્વાસ પણ એક માર્ગ છે. પ્રાણુયામ, એટલે પ્રાણોપર સત્તા ચલાવવી અથવા તો પ્રાણને પોતાના તાબામાં લાવવા. ભરતખંડના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મત પ્રમાણે આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ માત્ર એ જ તત્ત્વોનું બનેલું છે. એમાંના એક તત્ત્વને આકાશ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આકાશ સર્વવ્યાપક છે અને તે દૃશ્ય સર્વ પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરીને રહેલું છે. આકાશને પામેલી પ્રત્યેક વસ્તુ એ આકાશની જ બનેલી છે. હવા, પાતળા પદાર્થો અને ઘન પદાર્થો ઇલાદિ સર્વ આકાશની જ બનાવટ છે. સૂર્ય, પૃથ્વી, ચન્દ્ર, તારા અને ધૂમકેતુ એ સર્વ આકાશની જ કૃતિઓ છે. પ્રત્યેક જડ પદાર્થ, પાણી અને વનસ્પતિ, પ્રત્યેક દૃષ્ટિગોચર થનારા આકાશ, પ્રત્યેક જ્ઞાન થવા જેવા પદાર્થો કિંબલુના અસ્તિત્વવાળી પ્રત્યેક વસ્તુ, એ આકાશમાંથી જ બને છે. આકાશ પોતે દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતું નથી. તે એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે, તેને જો સર્વસંજ્ઞાતીત* નામ આપીએ, તોપણ ચાલી શકે તેમ છે. આકાશ જે વેળાએ ઘન થાય છે—તે આકાશ ધારણ કરે છે, તે ક્ષણે જ દૃગ્ગોચર થાય છે. સૃષ્ટિ નિર્માણ થવા પહેલાં માત્ર આકાશનું જ અસ્તિત્વ હોય છે; અને પ્રલયકાળની વેળાએ ઘન પદાર્થો, સૂક્ષ્મ પદાર્થો અને સર્વ વાયુઓ ઇલાદિ સર્વ પુનઃ એ આકાશમાં જ પીગળી જાય છે અને પુનઃ નવીન સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ આકાશમાંથી જ થાય છે.

આકાશમાંથી આ સમસ્ત બ્રહ્માંડની કયાં સામર્થ્યવડે ઉત્પત્તિ થાય છે? પ્રાણના સામર્થ્યવડે. આકાશ જેવી રીતે મૂળ, સર્વવ્યાપી અને બ્રહ્માંડના ઘટકાવયવરૂપ છે, તેવી જ

* નામવિરહિત-રાજ્યથી પર.

રીતે પ્રાણુ પણ મૂળ, સર્વ સાધી અને આશ્રમાંડને ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિતત્ત્વ છે. સૃષ્ટિનિર્માણ ચલાના સમયે અને હીન થતી વેળાએ પ્ર પેદ વસ્તુ આકાશરૂપ ધર્મ જન્ય છે અને સમગ્ર જાત્તાંડમાં ચાલી રહેતી સર્વ શક્તિઓનો પુનઃ પ્રાણમાં લય થાય છે અને દ્વિતીય કલ્પના પ્રારંભકાળમાં આપણે (અમે) જેને ચેતના અથવા શક્તિ નામથી ઓળખાએ છીએ, તેની ઉત્પત્તિ એ પ્રાણમાંથી જ થાય છે. ચેતન્યની જે જે ક્રિયાઓ છે, તે સર્વ પ્રાણુ સમજ લેના. પૃથ્વીનું આકર્ષણ કરતું અને લોહચુબકમાં આકર્ષક શક્તિ ઉત્પન્ન કરતી, એ પણ પ્રાણુના જ રૂપો (સ્વરૂપો) છે. શરીરનું ચલનવલન, જ્ઞાનનુંગુણ પ્રવાહ અને વિચારશક્તિ ઇલાસ્તી ઉત્પત્તિ થતી, એનું નામ પણ પ્રાણ જ છે. વિચારથી લઇને ઠંઠ નીચેના શારીરિક ચલન વલન પર્યન્તની જે કૃતિઓ છે, તે સર્વ પ્રાણુની જ છે. જાત્તાંડમાંની યમ્યથાત્ત માનસિક ક્રિયા શારીરિક શક્તિઓ પુનઃ ત્યાજ્યે મૂળ સ્વરૂપમાં લય પામે છે, તે વેળાએ તેમને પ્રાણુ કહેવામાં આવે છે. “ જે વેળાએ લાવ પણ હોતો નથી અને અલાવ પણ હોતો નથી, અંધકાર જ અંધકારને આગ્રહાદિત કરી ઝટેલો હોય છે, તે વેળાએ શાનું અસ્તિત્વ હોય છે ?” એવો પ્રશ્ન થાય, તો “માત્ર અચ્ચ આકાશનું જ અસ્તિત્વ હોય છે,” એ તેનું ઉત્તર છે. પ્રાણુના વ્યવસ્થાપનમાં લય થાય છે, પરંતુ તેના અસ્તિત્વનો નાશ થતો નથી. જે સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ જાત્તાંડમાં પ્રકટ થયેલી દેખાય છે, તે અવર્ણ્ય શક્તિ પ્રમાણે ન્યૂન કે અધિક થતી નથી. એક કલ્પની સમાપ્તિ થઇ કે, ત્વરિત જ સર્વ શક્તિઓ એવી રીતે લય પામીને સ્તબ્ધ ધર્મ જન્ય છે અને બીજા કલ્પના પ્રારંભમાં તે પુનઃ જાગૃત થઇને આકાશને ચેતવે છે અને તેથી જ આકાશમાંથી આ નાના પ્રકારના આકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જેની રીતે આકાશનું રૂપાંતર થાય છે, તેવી જ રીતે પ્રાણુનું પણ રૂપાંતર થાય છે અને તેથી જ આ સર્વ શક્તિઓનાં સ્વરૂપો વ્યવસ્થા થાય છે એવી રીતે જ્ઞાન મેળવતું અને તેના પર સત્તા ચલાવતી એટલું જ કાર્ય વાસ્તવિક રીતે પ્રાણુમાંથી સાધવાનું હોય છે.

પ્રાણુમાંના યોગે જ અપરિમિત સામર્થ્યના ઢાળે આપણા માટે ખુલ્લા થઇ જાય છે ઉદાહરણાર્થ-ધારો કે એક મનુષ્ય પ્રાણુને સારી રીતે જાણી ચૂકો છે અને તે પર તે પરિપૂર્ણ સત્તા પણ ચલાવી શકે છે. ત્યારે કહો કે, વિશ્વમાં એવી બીજી કંઈ વસ્તુ છે કે, જે તેના તાબામાં આવી ન શકે ? તે જો ધારે, તો સૂર્ય અને તારાને પણ પોતાના સ્થાનથી ચલિત કરી નાખે. જાત્તાંડમાંના એક સુદ્ધમથી સુદ્ધ પદ્માણ્વી લઇને ઠંઠ સૂર્ય જેવા પ્રચક પદાર્થ પર પણ તે પોતાની સત્તા ચલાવી શકે એમ છે કારણકે, તેનામાં પ્રાણુ પર સત્તા ચલાવવાનું સામર્થ્ય આવી શયેલું છે. પ્રાણુમાંના ઉદ્દેશ અને દ્રવ્ય એ જ છે. યોગી પૂર્ણવિસ્થાએ પહોંચે, એટલે તેના તાબામાં ન હોય, એવી એક પણ વસ્તુ આપણને મળી

શકશે નહિ. જો તે દેવાને પણ આવવાની આજ્ઞા હશે, તો દેવો પણ આવીને હાજર થાય છે અને મનુષ્યોને ફરમાન કરે તો તેઓ પણ આવી હાથ જોડીને ઉભા રહે છે. સૃષ્ટિમાંની સર્વ શક્તિઓ દાસી સમાન તેની આજ્ઞાધારક બની ન્યથા છે. ચોળીનું એ અદ્વિતીય સામર્થ્ય જે વેળાએ કોઈ આજ્ઞાનીના જોવામા આવે છે, સારે તે તેને અદ્વલુત ચમત્કારનાનામથી ઓળખે છે. આર્થ લોકોના મનમાનો જે એક વિશેષ ગુણ છે તે એ છે કે, તેઓ સદાસર્વદા મૂળસિદ્ધાંતને જાળીએ છે, બીજા નાના મોટા બેદોમાં તેઓ દષ્ટિપાત કરતા નથી. વેદમાં એવો એક પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે, “જેના યોગે પ્રત્યેક વિષયને આપણે સમજી શકીએ એવું જ્ઞાન કયું?” અને એ પ્રશ્નને અનુસરીને જ વેદના સમસ્ત ગ્રંથો અને શાસ્ત્રો લખાવમાં છે. તેમાં જેના યોગે પ્રત્યેક વિષય સમજી શકાય, એવા એક એક વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. પૃથ્વીની પ્રત્યેક વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવાની જેની ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રત્યેક પ્રાણીની અને વાલુકાના કણ વિશેની પણ માદિતી મેળવવી જોઈએ. પણ તે એમ કરવા બેઠે, તો અનન્તકાલ. પણ તેને પૂરે થાય નહિ અને સર્વ વસ્તુઓનું તેને જ્ઞાન થઈ શકે, એ શક્ય પણ નથી. સારે એ જ્ઞાન મળે કેવી રીતે? એ જ્ઞાન મનુષ્યને મળવાનો સમય છે ખરો કે નહિ? એના ઉત્તરમાં યોગી એમ કહે છે કે, આ વિશેષ સ્વરૂપથી પણ એક સર્વસાધારણ સ્વરૂપ છે—આ વિશિષ્ટ કલ્પનાઓથી પર એક ગૂઢ તત્ત્વ રહેલું છે, તેને તમે જાણી લ્યો, એટલે તમે બધું સમજી શકશો. વેદોમાં કહેલું છે કે, અખંડ અનિત્ય ધરાવનાર માત્ર એક જ તત્ત્વ છે, અને તેના યોગે જ આ બ્રહ્માંડ આવે છે. તે પૂર્ણતત્ત્વ—પરબ્રહ્મ—નું જેને જ્ઞાન થયું, તેને સમસ્ત બ્રહ્માંડનું જ્ઞાન થયું, એમ જાણવું. તેવી જ રીતે આ પ્રાણુમાંથી સર્વ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ જેને પ્રાણુનું જ્ઞાન થયું, તેને બ્રહ્માંડની સર્વ શક્તિઓનું જ્ઞાન થયું, એમ સમજવું. પછી તે શક્તિઓ શારીરિક હોય કે માનસિક હોય, તે જુદા વિષય છે. જેણે પ્રાણુપર અધિકાર જમાવ્યો, તેણે પોતાના મનપર અને અસ્તિત્વ ધરાવતા બીજા સર્વ મનોપર પણ પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો છે, એમ અવસ્થા માનવું. જેણે પોતાના પ્રાણુપર સત્તા બેસાડી હોય, તે પોતાના શરીર અને અસ્તિત્વ ધરાવતા બીજા સર્વ શરીરોપર પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે. કારણ કે, પ્રાણુ, એ જ શક્તિનું મૂળરૂપ છે.

પ્રાણુપર પોતાનો અધિકાર કેવી રીતે જમાવવો અને તેનાપર પોતાની સત્તા કેવી રીતે ચલાવવી, એનું જ પ્રાણુયામમાં પ્રતિપાદન કરેલું હોય છે. સર્વ અભ્યાસો અને શિક્ષણોનો આરભ માત્ર એ જ હેતુ માટે છે. માટે મનુષ્ય જે સ્થિતિમાં હોય, તે જ સ્થિતિમાં તેણે અભ્યાસનો આરભ કરવો જોઈએ અને પોતાના નિકટમાં જે જે વસ્તુઓ હોય, તે સર્વપર સત્તા ચલાવતા શીખવું જોઈએ. સર્વથી નિકટની વસ્તુ તે પોતાનું શરીર છે. જગ-

તમાં સર્વથી પાસેની વસ્તુ તે શરીર અને મન જ છે અને આપણા મન તથા દેહમાં કાર્યકર્તા પ્રાણ છે અને તે બ્રહ્માડમાના હૃતર પ્રાણો કરતા ઘણો જ નિકટનો છે. એ નાની પ્રાણુનહરી, જે આપણને પોતાની માનસિક અને શારીરિક પ્રવૃત્તિના રૂપે દેખાય છે, તે અપાર પ્રાણસમુદ્રમાંની આપણા નિકટની એક લહરી છે—અને પ્રથમત એ નાની લહરીપર આપણી સત્તા ચાલતી થાય, તો આપણે ધીમે ધીમે સર્વ પ્રાણોપર અધિકાર ચલાવી શકીએ, એવો સંભવ ધારી શકાય. પૂર્ણતાને પામેલો યોગી એ સર્વ કરી શકે છે. કોઈ પણ શક્તિની સત્તા તેનાપર ચાલતી નથી. તે બહુધા સર્વ શક્તિમાન અને સ્વર્ણ બની જાય છે. પ્રાણુપર સત્તા ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરનારા પશો પ્રત્યેક દેશમાં હોય છે. આ (અમેરિકા) દેશમાં પણ માનસિક પ્રયોગો કરનારાઓ, પોતામાં બ્રહ્મ બેસાડીને ગેગ મટાડનારાઓ, અધ્યાત્મજ્ઞ આપનારાઓ, દ્વિશ્વિન-શાસ્ત્રને અનુસરનારા અને મેરમેરિજનમ્ કરનારા વગેરેના અનેક પ્રયોગો વિચાર કરવામાં આવે, તો પ્રત્યેકના મૂળમાં પ્રાણુપર સત્તા ચલાવવાનો જ હેતુ રહેલો છે, એમ ત્વરિત દેખાઈ આવે છે પણ એ હેતુને તે પંથવાળાઓ જાણતા હોય કે ન જાણતા હોય, તે જૂદી વાત છે. પરંતુ જો એ સર્વ પ્રયોગો ઉપપત્તિઓને ગાળવામાં આવે, તો તો એ જ તત્ત્વ અવશેષ રહે છે તે સર્વ એ જ શક્તિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે, પણ ન જાણતા તેમને સહજગત્વા-ચિંતામણિને ઠોકરથી મેળવવા પ્રમાણે—એ શક્તિ અકરમાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે એથી જ તેમાંના તત્ત્વને તેઓ જાણી શકતા નથી છતાં પણ તેઓ, જે શક્તિનો યોગીજનો ઉપયોગ કરે છે તે જ શક્તિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે—પરંતુ એ ઉપયોગ તેઓ અજાણે અને સહજ જાતથી કરે છે, એટલો ભેદ છે એ શક્તિનો પણ પ્રાણુમાંથી જ ઉદ્ભવ થાય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાંની જીવન શક્તિ તે પ્રાણ, અને તેની અત્યુત્કૃષ્ટ અને ઉચ્ચતમ ક્રિયા તે વિચાર. વિચાર વિશે આપણે પાછો વિચાર કરવા માડીએ, તો આપણને દેખાઈ આવે છે કે, તેમાં પણ પાછો ભેદ છે જ. જે વિચારો પ્રાણુની સર્વથા મદ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આપણે ઉપજત કિંવા સ્વાભાવિક વિચાર વ્હીએ છીએ. જો આપણને એક મચ્છર કરડે છે, તો કોઈ પ્રકારના વિચારની પ્રેરણા વિના આપણો હાથ પોતાની મેળે જ તેને મારી નાખે છે. એ પણ વિચારનો જ એક નીચામાં નીચો પ્રકાર છે શરીરમાંની

* મત્રવાદી પ્રમાણે કોઈના શરીરપર પાસ (હાથ ઉતારા) કરીને તેને નિદ્રામાં નાખવો અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના પાસે ક્રિયાઓ કરાવવી, એ પ્રયોગને મેરમેરિજનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે

† પારસમણિ પ્રમાણે જ એ પણ એક કલ્પિત શ્લ છે. એ જેની પાસે હોય છે, તેને કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા રહેતી નથી. અને તેને દરરોજ સવા સાળ રૂપિયા મળે છે એવી આખ્યયિકા-દત્તકથા-પ્રચલિત છે

સ્વાભાવિક ચનારી સર્વ ક્રિયાઓ એવા પ્રકારના વિચારોથી જ ચાલતી હોય છે. એની પછી વિચારોનો એક ઉચ્ચ પ્રકાર છે. એ ઉચ્ચ પ્રકારના વિચાર કાંઈક જાણીને કરવામાં આવે છે. હું મનન કરું છું; હું વિચાર કરું છું; કોઈ પણ વિષયનાં સાધક બાધક પ્રમાણોને હું જાણી શકું છું. પરંતુ મનન કરવાની પણ એક મર્યાદા છે અને વિચાર માત્ર તે સ્થાન પર્યન્ત જ જઈ શકે છે. તે મર્યાદાથી આગળ તેનાથી વધી શકાતું નથી. જે મંડળમાં તે દોડ કરે છે, તે મંડળ ખરેખર ઘણું જ સંકુચિત છે. તો પણ દૈત્વીક સસ બીનાઓ આપણને એ મંડળમાંથી મળી શકે છે. ધૂમકેતુ પ્રમાણે એ મંડળમાં દૈત્વીક વાર્તાઓ અકસ્માત આવી પડે છે. આપણું ચિત્ત તો મર્યાદાથી આગળ વધી નથી શકતું અને અનેક વિષયો તો મર્યાદાથી પર પ્રદેશના હોય છે, એ નિશ્ચિત છે. આ જરા જેટલી મર્યાદામાં જે અદ્ભુત ચમત્કારો રહેલા હોય છે, તેમનાં કારણો એ મર્યાદાથી બહારનાં હોય છે. વિચાર અને શુદ્ધિ તે કારણોના પ્રદેશ સૂધી પહોંચી શકતાં નથી. પણ ચોગી તો એમ જ કહે છે કે, એવું કશું પણ નથી. મન તો એના કરતાં પણ ઉચ્ચ પદ પર્યન્ત-શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પર્યન્ત પહોંચી શકે છે. એવી સ્થિતિએ મન આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે સ્થિતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. મન, પૂર્ણ એકાગ્રતા-પરમ જ્ઞાનમાં વિચાર-મર્યાદાથી આગળના પ્રદેશમાં વધી શકે છે અને જે વિષયો ઉપજત શુદ્ધિ કિંવા વિચાર-વડે જાણવામાં આવતા નથી, તે વિષયો ત્યાં પ્રસક્ત તેના સમક્ષ આવીને ઉભા રહે છે. શરીરમાંની સૂક્ષ્મ સક્રિયોનો જે સારી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેઓ મનને આગળ વધવામાં સહાયતા કરે છે અને તેથી તે ઉચ્ચ સ્થાને ચઢવા માંડે છે. અતે શુદ્ધ જ્ઞાનના પ્રદેશમાં પહોંચી લાંબી તે સર્વ કાર્યો કર્યા કરે છે. પ્રાણના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોને સારું વલણ આપવાથી પણ એ જ ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ બ્રહ્માંડમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પોતપોતાની ક્રાંતિ સાથે અખંડ સંબંધ હોય છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ સર્વ બ્રહ્માંડ એક જ છે. આપણામાં અને સૂર્યમાં કશો પણ ભેદ નથી. એથી વિરુદ્ધ જે કોઈ પણ કાંઈ કહે, તો શાસ્ત્ર જનો તેને ટીખળ કહીને હસી કાઢે છે. એવો જ દાખલો ટેબલનો અને મારો છે. મારામાં અને ટેબલમાં પણ ખરેખર કાંઈ ભેદ છે જ નહિ. ટેબલ તે જડત્વનો એક બિંદુ ને મારો દેહ, તે જડત્વનો બીજો બિંદુ છે, એટલું જ. આ સર્વ આકારો, જડત્વના અપાર સમુદ્રમાંની ભમરીઓ હોય, તેવા દેખાય છે અને તેવા જ એ અસ્થિર પણ હોય છે. જેવી રીતે કોઈ એક નદીના પ્રવાહમાં લક્ષાવધિ તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તરંગો થોડીકવાર ફરીને લીન થઈ પ્રતિફલે નવીન ઉદ્ભૂત થાય છે; અને બીજા સ્થળેથી બહાર નીકળે છે-પાછા પાણીના નવા પરમાણુઓ અંતઃ પ્રવેશ કરી જાય છે;

તેની જ રીતે આ જગતમાં પણ પ્રતિષ્ઠાને જ પ્રયોગી બદલાવું જાય છે. એમાંના આપણે પણ નહીં તરંગો છીએ જગતપરમાણુઓનો સમુદાય આપણામાં પ્રવેશ કરે છે, નિષ્કમ પ્રમાણે ગરમ કરે છે, યોગીકવાર મનુષ્યદેહમાં રૂબણી મારે છે અને ત્યાર પછી પાછો બદલાઈને બીજા જ આકારે-સમજને કે પશુ-વગેરે ખનિજ પદાર્થોના રૂપથી તરંગનું-લટરીનું રૂપ ધારે છે. એ નિત્ય ચલાવે ફેરફાર છે. એક પણ સતીર સાચત નથી. સાચત હોય એવી જાણ પણ વસ્તુ નથી. મારું સગીર અને તમારું સગીર, એ સપળા સાબિત પ્રકાર છે. એ સર્વ જગત પદાર્થોના જૂદા જૂદા ગોળા છે. ચન્દ્ર, સૂર્ય, મનુષ્ય, પૃથ્વી, ઇશ અને ધાતુ એ સર્વ પણ ભિન્ન ભિન્ન ગોળાઓ જ છે. પણ એમાંના એક પણ પદાર્થ સાચત નથી. પ્રત્યેક પદાર્થ બદલાતો જાય છે. તેનું અપાન્તક થયા કહે છે. જગત એવાના સયોગ અને પ્રયક્ષરણનો આપાર સદાસર્વદા આજુજ હોય છે મનનું પણ એમ જ છે. પ્રત્યેક જગત પદાર્થ ઈર્ષ્યરતો અનેવો હોય છે જગત પદાર્થોપર પ્રાણુની ક્રિયા થયા પછી તેનાજ જૂદા જૂદા પદાર્થો બને છે, એ આપણે ઊપર કહી આપ્યા છીએ. એજ ક્રિયા અનિ સુદૃઢ રીતિથી અને અતિ વેગથી થવા મારે, એટલે તેજ ઈર્ષ્યનું મન બને છે. એટલા માટે એ મનનો વિશ્વમાના પ્રત્યેક પદાર્થ સાથે (સર્વ જગત પદાર્થો ઈર્ષ્યરતાજ હોવાથી) સંપર્ક હોય છેજ. એ સુદૃઢ ક્રિયાની જો તમને મર્દિકિયજ પણ પ્રાપ્તિ થાય, તો તમે સમજશો અને જાણશો કે, આ સર્વ જગતમાં તેજ સુદૃઢ ચક્ષુરનું બનેલું છે. ધણીકવાર કેટલાંક ઔપધીમાં એવો રાજુ મળી આવે છે કે, તેની સદાપતાથી જ્ઞાનમાર્ગદ્વારા આપણે તે રિયનિને પહોંચી ચકીએ છીએ. તમારામાંથી થયુંકોને સર લુગ્ગે રેવહીનીના પ્રયોગોનું સમજણ તો હશેજ. તે એકવાર વ્યાખ્યાન આપતાં વાગળી કરતાં વધારે હારસ્યજનક વાણુ તેના ઉદરમાં જવાથી મૂર્ચિત થઈને ધરણીપર ટળી પડ્યો અને સાવધ થયા પછી કહેવા લાગ્યો કે, “મારા મને સમસ્ત જગતમાં કલ્પનામય જ બની ગયું હતું.” કાગળ કે, તેટલા સમય સુધી તેની જગત લટરીઓનો અવરોધ થયો હતો અને સુદૃઢ લટરીઓ કે જેને તેણે મનની મંદા આપી હતી-જા માત્ર

* “ઈર્ષ્ય એક સુદૃઢ તત્ત્વ (અત્યંત વિશ્લેષણ) છે અને તે વાતાવરણથી વેગી તરફ એટલે પ્રેમથી ઉપર જપ માધ્યમ પર્યંત વાતાવરણ છે-ત્યાંથી સૂર્ય સ્વી બરેલ છે, એવી કલ્પના કરવામાં આવેલી છે” એટલે ઈર્ષ્ય કેટલેક અંશે આપણા આકાશ જેવું એક સર્વ વ્યાપક તત્ત્વ હોય એમ દેખાય છે

ધિ કિમ્ ઔર્ષ સાયન્દિશ્ચ નોલેન્

† એ એક પ્રસિદ્ધ રસાયન શાસ્ત્રવેત્તા થઈ ગયો છે.

‡ હારસ્યજનક વાણુના અમેલમાં “નાઇટ્રસ ઓક્સાઇડ” “નાઇટ્રિક ઓક્સાઇડ ગેસ” અને “લાઈગ ગેસ” એ ત્રણ નામો છે અને એને હવેત્ત કરવાની રીત પણ રસાયન શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે

અવસ્થિત હતી. તેની આસપાસની સુદૃઢ લઢરીઓ તેના જોવામાં આવતી હતી. પ્રત્યેક વસ્તુ વિચારમય જ થઈ ગયેલી હતી; અને સર્વ બ્રહ્માંડ વિચારોનું સ્વરૂપ જ ધારણ કર્યું હતું. તે પોતે અને બીજાં સર્વ વિચારોના તરંગો પ્રમાણે તેને દૃષ્ટિગોચર થતું હતું.

એવી રીતે વિચાર બ્રહ્માંડમાં આપણે ઐક્યને જોઈ શકીએ છીએ અને અંતે આપણે ત્યારે મૂળ સ્વરૂપને પહોંચીએ છીએ, ત્યારે આપણને જણાઈ આવે છે કે, આત્મસ્વરૂપ (વ્યક્તિઓમાં જ માત્ર બેઠે છે, પણ આત્મા તો એક જ છે) સર્વત્ર એક જ હોય છે. ચૈતન્યથી પર માત્ર એક જ છે. વ્યક્ત થયેલા ચૈતન્યમાં પણ અંક્ય તો હોવાનું જ. એ સાત્ત્વ વાર્તાઓનો કોઈ કાળે પણ વિલય થતો નથી. કારણ કે, અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ એ વાર્તાઓને સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી નાખી છે. અર્વાચીન પદાર્થ વિજ્ઞાને પણ એમ જ સિદ્ધ કરેલું છે કે, બ્રહ્માંડમાંની યથાચાલત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત શક્તિઓનો સરવાળો ઠરાવેલો જ હોય છે, એટલે કે, તે કદાપિ બદલાતો નથી. તેણે એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે, સર્વ શક્તિઓ માત્ર બે જ પ્રકારની હોય છે. પ્રથમ તે આચ્છાદિત, સંકુચિત અને સ્તબ્ધ હોય છે અને પછી તે ક્રિયારૂપે વ્યક્ત થાય છે. એવી રીતે તે અનન્ત કાળ પર્યન્ત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત થતી રહે છે. એ પ્રાણુપર પૂર્વે કલા પ્રમાણે અધિકાર ચલાવવો, તેને જ પ્રાણુધામ કહેવાનો પરિપાક છે.

પ્રાણુને સત્તામાં રાખવાનું શિક્ષણ આપવું, એ વિના આત્માવૃદ્ધિ સાથે પ્રાણુધામનું બીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. દેશસાની ગતિ, તે મનુષ્ય દેહમાંના પ્રાણનું અતિથય સ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે. એ ગતિ બંધ થઈ કે દેહનો પણ અંત થયેલો સમજી લેવો. એનો અવરોધ થતાં ચરીરસ્થ શક્તિઓનાં સ્વરૂપોનો પણ અવરોધ થઈ જાય છે. કેટલાકાએ એવી રીતિનો પણ અભ્યાસ કરેલો હોય છે કે, દેશસાની ગતિ બંધ થયા છતાં પણ તેમનો દેહ બચી શકે છે. કેટલાક લોકો એવા પણ છે કે, કેટલાક મહિનાઓ સુધી પોતે જમીનમાં દટાઈ જાય છે અને

* એવા બનાવો અર્વાચીન કાળમાં બનવાના પણ સરકારી દાખવા મળી આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં પેન્સિલ્વેનિયા અખંડ પ્રાંત પ્રતાપી મહારાજ રજુગિતસિદ્ધે કુંડન, વેડ અને જનરલ વૈચર સમક્ષ અને બીજા સંકેતો માણસોના જોતાં એક ક્ષીરને ગૂળીમાં ધાવીને તેની જીભ તેના કહેવા પ્રમાણે તેના ગળામાં લેવારી અને નાકમાં મીણુ બરીને તે ગૂળીનું મોડું બંધાવી દીધું, અને ત્યાર પછી તેને એક કબરમાં દટાવી દીધો. લેપરની જમીનને ખેડીને તેમાં ધાન્ય વાવ્યું તે સમયે રાત્રિ દિવસ ભ્રેષ્ટો ચોરી પહેરો રાખવામાં આવ્યો હતો. એવી રીતે દસ મહિના વીતવા પછી ઉપર્યુક્ત યુરોપિયન અધિકારિઓ સમક્ષ તેને ખોદી કાઢવામાં આવ્યો, તે વેળાએ તેના દેહ સર્વથા શીતલ અને મૃતપ્રાય જેવાનો હતો. ત્યાર પછી તાણુપર પાણી વગેરે છાંટતાં ધીમે ધીમે તેનામાં ઉષ્ણતાનો અવિર્ભાવ થયો અને ચોડાજ કલાકમાં તે ક્ષીર પૂર્વવત્ જીવતો યદને હસવા બોલવા લાગ્યો.

કેળ કોફિંગ. પુ ૧૫, અંક ૧.

શ્વાસોચ્છવાસ વિના જ છૂતી શકે છે. પરંતુ સાધારણ મનુષ્યના શરીરમાં એ દેહસાંતી ગતિ મુખ્ય અને અગ્ર છે. અત્યંત સૂક્ષ્મતાને જો આપણે પહોંચવું હોય, તો આપણે અત્યંત જડની સહાય લેવી જોઈએ; અને ત્યાર પછી અતિ સૂક્ષ્મતા પ્રદેશમાં પહોંચતા સુધી ધીમે ધીમે પ્રવાસ કરવો જોઈએ. શરીરસ્થ સર્વ શક્તિઓમાંની પ્રમુખ શક્તિ દેહસાંતી છે; અને તે જ બીજા સંભાગોને આશ્રય રાખનારું હિઝાણ ચક્ર છે. પ્રાણાયામ એટલે એ દેહસાંતી ગતિને પોતાના અધિષ્ઠાનમાં લાવવી. એ ગતિનો શ્વાસોચ્છવાસ સાથે સંબંધ છે ખરો, પણ એ શક્તિને ઈર્ષા શ્વાસોચ્છવાસ ઉત્પન્ન કરતો નથી; કિન્તુ વિરુદ્ધ પક્ષે એ શક્તિ જ શ્વાસોચ્છવાસને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગતિ બળાની કૃતિથી હવાને અંદર ખેંચી લે છે, પ્રાણ દેહસાંતિ ચક્ષિત કરે છે અને દેહસાંતી ગતિ હવાને અંદર તાણી લે છે. એથી જ પ્રાણાયામ તે જ શ્વાસોચ્છવાસ નથી, પણ દેહસાંતિ ચક્ષિત કરનારા સ્નાયુઓ શક્તિપર જ સત્તા ચલાવે છે, જે જ્ઞાનંતુઓદ્ધારા સ્નાયુઓમાં પ્રવેશ કરે છે અને સ્નાયુઓમાંથી દેહસાંતિમાં જઈને તેને એક વિવક્ષિત રીતે ચક્ષિત કરે છે, તે સ્નાયુની શક્તિ જ પ્રાણ છે અને તેને અભ્યાસથી પોતાના તાબામાં લાવવો, એનું નામ પ્રાણાયામ છે. એ પ્રાણ જે વેળાએ તાબામાં આવી જાય છે, તે વેળાએ તત્કાળ આપણા જાણુવામાં આવે છે કે, શરીરસ્થ બીજા સર્વ પ્રાણોની ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે આપણા તાબામાં આવતી જાય છે. મેં પોતે એવા કેટલાક મનુષ્યો જોયેલા છે કે, જેમણે શરીરમાંના સર્વ સ્નાયુઓને પોતાના તાબામાં કરી લીધા હતા. તેમ શા માટે કરી ન શકાય? જો એક વિવક્ષિત સ્નાયુપર સત્તા ચલાવતાં અને આવડતું હોય, તો શરીરસ્થ પ્રત્યેક સ્નાયુપર અને સર્વ જ્ઞાનંતુઓપર સત્તા શા માટે ચલાવી ન શકાય? એમાં અસંભવિત તે શું છે? અસાર તે સત્તાનો પણ સહાર થયેલો છે અને ગતિ પણ કુદિત (સ્વેર) થયેલી છે. આપણી કન્ઠ પ્રમાણે આપણે કાન* હલાવી શકતા નથી; પણ પશુઓ તે હલાવી શકે છે. એ શક્તિ આપણામાં નથી. દારૂ છે, આપણે તેનો અભ્યાસ કરતા નથી. જેને કુલસંસર્ગ કહેવામાં આવે છે, તે એ જ છે.

વગી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે, યમ શક્તિને પાંચી વ્યક્તરૂપમાં લાવી શકાય છે—અત્યંત પરિશ્રમથી અને અભ્યાસથી શરીરની કેટલીક અતિશય ગુપ્ત શક્તિઓને પણ સત્તામાં લાવી શકાય છે. એવી રીતે વિચાર કરનાં નિષ્કર્ષમાં અસંભવિત કશું પણ નથી. એમ તત્કાળ જાણી શકાય છે. એટલું જ નહિ, પણ શરીરના પ્રત્યેક ભાગને પૂર્ણતરી

* ખાનદેશ નિઃસ્વાર્થના કેાપરુલી ગામથી બે માઈલપર દોઝા નામનું એક નાનું શાળ છે; ત્યાં શ. ગોપાલ પાઠીય (પદેશ) નામનો એક મહત્ત્વ છે, તે પશુ પ્રખરે કાન હીલવી શકે છે

દેશ કોશ. ૫. ૧૪, અ. ૧

લાખો યોગન દૂર મનાય છે, છતાં પણ તમે નિશ્ચયપૂર્વક અને કાંઈપણ પ્રકારની વાકા વિના એમ કહી શકો છો. ખરા કે, સૂર્યમાં અને તમારામાં કાંઈપણ ખંડ* છે. જડતત્ત્વનો એક મહાન અને અખડ પ્રવાહ છે, તેના એક છેડે સૂર્ય છે અને બીજા છેડે તમે છો. નદીના એક ભાગમાં અને બીજા ભાગમાં વચ્ચે ખડ હોય છે કે નહીં? સારે કાંઈ એક શક્તિ શા માટે પ્રવાસ ન કરે? ભલેને કરે-એમ થવામાં કાંઈપણ વિરુદ્ધ પ્રમાણ હોય એમ દેખાતું નથી આ પ્રાણ ગમે તેટલા અંતરેથી પ્રવાસ કરી શકે છે, એ વાત સર્વથા સત્ય છે પરંતુ એક વાત સત્ય હોય, તો તેમાં સંકેદો વાતો અસત્ય હોય છે એ વાત જોટલી સહેલી લાગે છે, તેટલી તે સહેલી નથી પ્રકૃતિને સુધારવાના પ્રકારમાં એમ દેખાઈ આવે છે કે, પ્રકૃતિ સુધારનારા લોકો સદા સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે જ શરીર-આગે-અનો લાભ લેતા હોય છે જગતમાં એવો કાંઈપણ રોગ નથી, કે જે સર્વ મનુષ્યોના નાશનું કારણ થઈ શકે મહા મારી (પ્લેગ) જેવા વિશ્વવિનાશી રોગોમાં પણ પ્રથમ સંકેતે ૬૦ મરણ થાય છે અને પછીથી એ સખ્યા ધીમે ૩૦ કે ૨૦ પર આવી જાય છે, બાકીના રોગો સારા થાય છે કાંઈ એલોપાથિક ડૉક્ટર આવીને તેને લુપ્ત છે અને તેને પોતાનું ઔષધ આપે છે વળી હોમીઓપાથિક આવે છે અને તે પોતાની ઔષધ આપે છે અને તે ઘણા કોની પ્રકૃતિ સહજમાં સારી કરી નાખે છે કારણ કે, હોમીઓપાથિક પદ્ધતિ રોગીના શરીરમાં યુક્ત ચલાવતી નથી. મિત્ર તેને સ્વાભાવિક રીતે જ સારો થવા દે છે થકા ઉપજની

* સૂર્ય અને આપણે પરસ્પરથી ઘણા દૂરના અંતરે હોવાથી તે અને આપણે મિત્ર છીએ, ને તેનામાં અને આપણામાં કોઈ પણ સંબંધ નથી, એમ ને કે આપણને બાસે છે ખરું, પણ તે ભ્રમ છે આકાશ કિંવા ઈશ્વર એ સૂર્ય તત્ત્વોનો એક મહાન કે જેવો ગોળો છે, એવી કલ્પના કરો. એટલે એમાં જ સૂર્ય અને આપણે બે છંદાપર બને સરખા હોના જેવા બીજે સર્વ ભદ્રાડો-અર્થાત્ મહો અને ઉપમહોનો વિચાર પણ એવી રીતે જ કરવાનો છે કપાસિયા ગમે તેટલા હોય, પણ તેઓ કુના ભારીક બારી તરુઓથી સંધાયવા હોય છે તેવી જ રીતે સૂર્ય, આપણે અને બીજા ગોળકો પણ આકાશતત્ત્વમાં ઊપરના એક તત્ત્વથી સંધાયવા બીજે સ્થાને તરુ ઓને અમિ લગાડવાથી તેનું પરિણામ સર્વ કપાસિયાને ભોગવવું પડે છે, તેવી જ રીતે ન્યારે આકાશમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય છે-પ્રથમદામ્નોનો કિંવા શક્તિનો ફેરફાર, ધણુ કે, શુદ્ધ આકાશ તે સર્વથા નિર્વિકાર જ છે-તો તેનું પરિણામ જેવી રીતે આપણને તેવી જ રીતે સૂર્યને પણ ભોગવવું પડે છે એથી કાંઈ પણ અદ્ભુત શક્તિને ગમે ત્યાં લઈ જનારા આકાશતત્ત્વ તાર ચત્રના તારો, અનંતતત્ત્વો પ્રસરેલા છે, એ વાતને ધ્યાનમાં લેવાથી વિશ્વમાં કયાંય ખડ નથી, એમ માનવામાં આવી શકે છે

† અનેક ઔષધો એકત્ર મિત્ર કરીને અધિક પ્રમાણમાં આપવાની રીતિને એલોપાથિક કહે છે

‡ એક વેગએ એક જ ઔષધ અત્યંત સૂક્ષ્મ પ્રમાણથી આપવું અને જે રોગ હોય તેને જ લપ્ત કરનાર ઔષધ યોગ્ય એ રીતિને હોમીઓપાથિકના નામથી ઓળખવામાં આવે છે

રોગ મટાડનાર મનુષ્ય* એથી પણ વધારે સંખ્યામાં રોગીઓ સારા થી શકે છે. તે રોગીને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આપે છે અને રોગીમાં ગુપ્ત રહેલો પ્રાણુ અદ્વા દ્વારા ઉત્તરિ પામે છે.

પરંતુ અદ્વા ઉપગમીને બીજાની પ્રતિ સુધારનારા લોહો પણ નિસ એક ભૂત કયાં કરે છે. તેમને એમ લાગે છે કે, વિશ્વાસ જ મનુષ્યને સારો કરે છે. પણ સદા સર્વદા માત્ર એકલા વિશ્વાસથી જ કાર્ય ચાલી નથી શકતું. કેટલાક રોગીનાં લક્ષણો ધણાં જ ખરાબ હોય છે અને રોગીને પોતાને રોગ થયો છે, એવો લાસ માત્ર પણ નથી થતો. રોગ ન થવા માટેની દૃઢતમ અદ્વા એજ એવા રોગની વેળાએ એક લાંબકર રોગ થઈ બેસેછે અને તે બહુધા સત્ત્વર આવનારા મૃત્યુની સૂચનારૂપ જ હોય છે. એવા રોગોમાં કેવળ અદ્વાથી જ સુધારો થતો નથી. પરંતુ તે અદ્વા ઉપગમનારના મનમાં એવા સર્વ પ્રસંગોમાંથી પાર નીકળી જવા માટેની અદ્વા ઉત્પન્ન થાય, સારે જ રોગી પણ સારા થઈ શકે છે. એવાઓને સારા કરવાની શક્તિ પ્રાણુમાં રહેલી છે—પ્રાણુથીજ ખરો ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રાણુપર સત્તા ચક્રાવનાંગે પવિત્ર મનુષ્ય, રોગીને એક વિવક્ષિત તરંગમાં લાવે છે, અને તેજ તરંગો બીજામાં ઉપગમીને તેમને ત્રીજામાં મોક્ષી શકે છે. એ નિયમ નિલની ક્રિયામાં પણ આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યારે હું તમારી સાથે બોલું છું, તેવેળાએ હું શું કરતો હોઉં છું વારુ? એના ઉત્તરમાં મારે એજ કહેવું જોઈએ કે, હું મારા મનને એક વિવક્ષિત સ્થાને લાવું છું અને તેને તેવી સ્થિતિમાં લાવવામાં મને જેટલો વધારે યશ મળે છે, તેટલા પ્રમાણમાં મારાં વચનોની તમારા હૃદયમાં વિશેષ પ્રતિભા પડી શકે છે. તમે સર્વ જણો છો કે, જે દિવસે હું અધિક આવેશમાં આવીને બોલું છું, તે દિવસે તમને બધાને વિશેષ આનંદ થાય છે અને જ્યારે હું ન્યૂન આવેશમાં હોઉં છું, સારે તમને તેટલો આનંદ થઈ શકતો નથી.

ધ્રુવ માત્રથીજ જગતની ઉચ્ચપાચલ કરી નાખનારા મહાત્માઓ, જગતની મોટી મોટી ધ્રુવ શક્તિરૂપ જ હોય છે. તેમને પોતાના પ્રાણુને અત્યુચ્ચ સ્થાને લઈ જવાની શક્તિ હોય છે અને તે શક્તિ એટલી બધી વિશાળ અને બલવત્તર હોય છે કે, માત્ર તે એક ક્ષણ જેટલા સ્વલ્પ સમયમાં જ બીજાને પણ પોતાની સત્તામાં લાવી શકે છે. તેના પ્રતિ હજારો પ્રાણુ આકર્ષાય છે અને અર્ધ જગત તેમના વિચારો પ્રમાણે જ વિચાર કરતું રહે છે. જગતમાં યઈ ગએલા મોટા મોટા ભવિષ્યવાદીઓમાં પણ પ્રાણુપર સત્તા ચક્રાવવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી; અને તે વડે તેમને વિલક્ષણ ધ્રુવ શક્તિ પ્રાપ્ત થએલી હતી. તેઓ પોતાના પ્રાણુને ગતિની ઉચ્ચ સ્થિતિએ લઈ આવ્યા હતા સર્વ જગતમાં સત્તા

ચનાવવાની જે શક્તિ કહેવાય છે, તે એજ છે શક્તિનાં સર્વ સ્વરૂપો એજ સત્તાની ઉત્પત્તિ થાય છે જે કે એના રહસ્યને મનુષ્યો સમજી શકતા નથી, પરંતુ એ વિના બીજી ટાઈપણુ રીતિથી, ઉપર લખેલી વાતોના નીવેડો ધર્ષ શકતો નથી કાઈ કાઈવાર તમારા પોતાના શરીરમાં પણ પ્રાણનો પ્રવાહ ન્યૂન કિંવા અધિક ધર્ષ જાય છે અને તમારા શરીરના સમતોલપણનો નાશ થાય છે જે એની રીતે પ્રાણના સમતોલપણનો નાશ થયો, તો આપણે જેને ગેગના નામથી જાણખાંચે છીએ, તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે રથાનમાં અધિક થએના પ્રાણને ન્યૂન કરવાથી અથવા તો ન્યૂન થયો હોય, ત્યાં બીજા નરીન પ્રાણની પૂર્તિ કરવાથી, તે ગેગ મરી જાય છે શરીરના બધા ભાગમાં પ્રાણ પ્રમાણથી વધારે અથવા ન્યૂન થએનો છે, એ જાણવું એનું નામ જ પ્રાણાયામ છે એની વેળાએ જ્ઞાન એટલું બધું સૂક્ષ્મ ધર્ષ જાય છે કે, મન, હાથની કે પગની એક અંગુલીમાં પણ પ્રાણની અધિકતા છે કે ન્યૂનતા, એ પણ સારી રીતે જાણી શકે છે, અને તેનામાં ન્યૂન કરવાનો કે પ્રાણને અધિક કરવાનો પ્રભાવ પણ આવી જાય છે પ્રાણાયામના અનેક શુભોમાનો એ પણ એક શુભ છે એ શુભ અનુક્રમે અને ધીમે ધીમે જ શીખવેા જોઈએ ખરેખર, સમગ્ર રાજ્યેશનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે, પ્રાણના લિપ્ત લિપ્ત પ્રમાણના બેદો અભ્યાસીને ખતાવના અને તેને તેમનાપર સત્તા ચનાવવાનું શિક્ષણ આપવું જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિઓને એકત્ર કરે છે, તે પોતાના દેહસ્થ પ્રાણનો સ્વામી થાય છે આપણે ચિંતન કરીએ છીએ, તે જ પ્રાણને એકત્ર કરવાનો એક પ્રકાર છે.

સમુદ્રનાંમધ્યમાં પરત જોવી મોગી મોગી લહરીઓ હોય છે તેમની પાછળ કાઈકે નાની નાની લહરીઓ હોય છે અને પાછળથી વધારે અને વધારે નાની થતી અતે તે પરપોટાનું સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરતી દેખાય છે. પરંતુ એ સર્વનો આશ્રય તો એક વિશાળ સમુદ્ર જ હોય છે પરપોટો સમુદ્રના એક છેડે જોડાયેલો હોય છે અને મોગી લહરીઓ બીજી બાજુએ જોડાયેલી હોય છે એની જ રીતે એક ભય મનુષ્ય હોય અને બીજો અન્યત્ર સૂક્ષ્મ જીવ હોય, પરંતુ તે ઉભય ચૈતન્ય સાગરમાં જ મળેના હોય છે, અને એ અધિષ્ઠાત્ર પ્રત્યેક પ્રાણીને જન્મથી જ મળેલો હોય છે બધા બધા જીવનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં ત્યાં તેના આસમન્તાત પ્રદેશમાં અપાર ચૈતન્યનો ભગાર ભરેલો જ હોય છે. કેટલાક સર્વથી સૂક્ષ્મ પગાળીએ માત્ર સૂક્ષ્મદર્શક પત્રથી જ દેખાનારા સૂક્ષ્મતમ પરપોટાઓ-એ ચૈતન્ય સાગરમાં એક સરખી રીતે વહેતા વહેતા અને પ્રથમના આધારને બદલતા બદલતા કાતાન્તરે વનરપતિ, ત્યાર પછી પશુ, પછી મનુષ્ય અને અતે પરમેશ્વર બની જાય છે । એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં થતાં લક્ષ્યવધિ યુગો ધીતી જાય છે પણ યુગોથી કરવાનું કાગળ શુ છે ? ગતિના વેગને વધા

સ્વાધી કાલના અંતરને તોડી શકાય છે. યોગી એમ કહે છે કે, સાહજિક કાર્ય થવામાં જોડલો દીર્ઘકાળ લાગવાનો સંભવ હોય છે, તેમાં જો ક્રિયાનો વેગ વધારવામાં આવે, તો ન્યૂનતા થઈ શકે છે. જો કોઈ મનુષ્ય, આ જ્ઞાનમાંના અસ્તિત્વમાં ભરેલા અપાર જડતત્ત્વ સમુદ્રમાંના ચૈતન્યને આકર્ષીતો માર્ગ ક્રમણ કરવા માટે, તો તેને દેવ થવામાં કદાચિત્ સંકડો કે હજારો વર્ષ લાગવાનો સંભવ છે ખરો અને તેના કરતાં પણ ઉચ્ચ પદવી મેળવવામાં પાંચ લાખ વર્ષો, તેમ જ પૂર્ણત્વ-સર્વથા પૂર્ણતાને પહોંચતાં કદાચિત્ પચાસ લાખ વર્ષ લાગવાનો પણ સંભવ માની શકાય; પણ ગતિની વૃદ્ધિ કરવાથી કાળના એ પ્રમાણમાં ઘણી જ ન્યૂનતા થઈ શકે છે. ભારે જોડલો જોઈએ તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો એ જ પરિપૂર્ણતા છ માસમાં કે છ વર્ષમાં જ શા માટે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે? એને માટે માપ કે ગણનાની સીમા નથી, એવો જ અભિપ્રાય બાંધી શકાય છે. એક એજિન્ટ અમુક પ્રમાણમાં કાલજ્ઞ નાખવાથી એક કલાકમાં જો માઈલનો પ્રવાસ કરી શકે છે અને તેમાં જો વધારે કાલજ્ઞ નાખવામાં આવે, તો વધારે વેગથી ચાલી શકે છે. ભારે આત્મા પણ પોતાની ક્રિયા વધારીને આ જન્મમાં જ પોતાની પૂર્ણતાના સ્થાને કેમ ન પહોંચી શકે? અંતે તો એકેએક પ્રાણી પરિપૂર્ણતા મેળવશે જ, એવો મારો નિશ્ચય છે; પણ લક્ષ્યાવધિ સુગોપર્વન્ત વાટ જોઈને ખેસી કાણુ રહેવાનું હતું? એ પરિપૂર્ણતા તત્કાળ, આ દેહમાં અને આ મનુષ્યયોનિમાં જ મળે તો શું ખેડું છે? એ અપાર જ્ઞાન અને એ અગાધ શક્તિ આપણને હમણાં જ શા માટે પ્રાપ્ત થવાં ન જોઈએ?

યોગીની દૃષ્ટિમાં જન્મનું સાર્થક્ય તે એ જ છે, અને સમગ્ર યોગશાસ્ત્રની દિશા પણ એ જ છે. સર્વ જગતને આત્મમય કરવાની શક્તિ કેવી રીતે વધારવી અને તે શક્તિ વધારીને આ છોડથી પેલા છેડા સુધી સમસ્ત મનુષ્ય જાતિ સાથે અટકી ન પડતાં પૂર્ણતાએ પહોંચવાના કાળમાં ન્યૂનતા કેવી રીતે કરવી, એનું જ યોગશાસ્ત્ર શિક્ષણ આપે છે. અને સાધુ કાણુ છે? મનુષ્યત્વમાં રહેલા વેત જો વેતના આયુષ્યમાં જ સાધારણ મનુષ્યને મહત્તી અને પરિપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચવા માટે જ દીર્ઘકાળની આવશ્યકતા છે, તેના જે નાશ કરનારા છે, તેઓ જ સાધુ કહેવાય છે. તે પોતે આ જન્મમાં જ પરિપૂર્ણ થએલા હોય છે-તેમના હૃદયમાં બીજા કશાનો પણ વિચાર હોતો નથી. બીજા કોઈ હેતુ માટે તેમનું જીવન હોતું નથી. તેઓ બીજા કોઈ કલ્પના મનમાં લાવવા માટે એક ક્ષણમાત્ર પણ પ્રાણનો અવરોધ કરતા નથી. એવી રીતે તેઓ પોતાના પ્રવાસને ટૂંકા કરે છે. એકાગ્રતા કરવાથી અને સદશના અથવા ક્રિયાની વૃદ્ધિ કરવાથી એવી રીતે માર્ગ ટૂંકા થઈ જાય છે અને એકાગ્રતાથી એ શક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી લેવી, એનું રાજયોગ આપણને પૂરતું શિક્ષણ આપે છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સાથે પ્રાણાયામનો શી સંબંધ છે ? અનુ ઉત્તર એ છે કે, એ પણ પ્રાણાયામનું જ એક સ્વરૂપ છે. મૃત મનુષ્યોના આત્માઓ અસ્તિત્વમાં હોય છે, એ જો ખરું માનીએ—માત્ર એટલું જ કે તે આપણા જોવામાં નથી આવતા—તો એ પણ શક્ય છે કે, જે આપણા જોવામાં નથી આવતા, આપણાથી જાણી નથી શકતા અને આપણે જોમનો હાથથી સ્પર્શ પણ કરી નથી શકતા, એવા હજારો—લાખો મૃત મનુષ્યોના આત્માઓ હશે, આપણે વારંવાર તેમના દેહમાં જતા આવતા હઈશું; અને એ પણ શક્ય છે કે, તેઓ પણ આપણને જોતા અને જાણતા નહિ હોય. એટલે કે વર્તુળમાં વર્તુળ અને બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્માંડ હોવા જેવો જ એ પણ પ્રકાર છે. જેઓ એક મંડળ—એક વર્તુળ—માં હોય છે, તેઓજ એક-બીજાને જોઈ શકે છે. આપણને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને આપણે પ્રાણ એક વિવક્ષિત ચૈતન્ય સ્થિતિમાં રહેલો છે એ જ ચૈતન્યની સ્થિતિમાં વસતા સર્વ પ્રાણીઓ એકબીજાને જોઈ શકે છે. પણ જે પ્રાણીઓ પોતાના પ્રાણને એના કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારના ચૈતન્યથી વ્યક્ત કરતાં હશે તેમને આપણે જોઈ શકતા નથી. પ્રકાશની પ્રખરતાને આપણે એટલી સીમાસુધી વધારી શકીએ છીએ કે, અંતે તે પ્રકાશ આપણા જોવામાં પણ આવી શકતો નથી પરંતુ દેટલાંક પ્રાણી એવાં શક્તિમાન નેત્રોવાળાં છે કે, તેવા પ્રકાશને પણ તેઓ સ્પર્શ નિહાળી શકે છે એવી જ રીતે જે પ્રકાશની લહરીઓ ધણી જ મંદ હોય, તો પણ પ્રકાશને આપણે દેખી નથી શકતા. પણ બીલાડી અને ધુવડ છત્તાદિ પ્રાણીઓ એવા મંદ પ્રકાશને પણ જોઈ શકે છે. આપણી દૃષ્ટિની સીમા તે એ પ્રાણ લહરીનું એક સ્તર (થર) છે ઉદાહરણ માટે આપણે વાતાવરણ લઈશું વાતાવરણમાં સ્તરપર સ્તર રચાયેલાં છે. પરંતુ પૃથ્વીની પાસેના સ્તરો ઉપરના સ્તરો કરતાં વધારે ઘન—ગૂઝા હોય છે. આપણે જેમ જેમ ઉચે ચઢવા માંડીએ છીએ, તેમ તેમ વાતાવરણ વધારે અને વધારે વિરલ—પાતળું—થતું આપણા જોવામાં આવે છે. અથવા બીજું સમુદ્રનું ઉદાહરણ લ્યો. આપણે જેમ જેમ સમુદ્રના અતભાગમાં વધારે ઉંડા ને ઉંડા ઉતરવા માંડીએ છીએ, તેમ તેમ પાણી વધારે અને વધારે ઘન—ગૂઝુ થતું દેખાય છે. જે પ્રાણીઓ સમુદ્રના તળિયામાં વસે છે, તેઓ પાણીની સપાટીપર આવી શકતાં નથી, અને જે તેઓ ભોગ જોગે આવે છે, તો તેમના કડકે કડકા ચર્ષ જાય છે.

ધારો કે, પ્રાણની સત્તા તોળેના ચૈતન્યમાં આ સર્વ બ્રહ્માંડ, ઈશ્વરનો સમુદ્ર છે, અને તે ચૈતન્યના અનુક્રમે ઘન અને વિરલ સ્તરોપર સ્તરો રચાયેલા છે. બહારના સ્તરો જેટલા છે તે સર્વ વિરલ છે અને મધ્ય સ્થાનથી સ્તરો વધારે ઘન થતા ગયા છે. એક એક ચૈતન્યનો ગુચ્છ તે એક એક સ્તર બનેલો હોય છે ધારો કે, સમગ્ર વસ્તુ તે એક વર્તુળ છે અને પરિપૂર્ણતા તે તેનો મધ્યગિન્દુ છે. મધ્યગિન્દુથી પછી આપણને વધારે અને વધારે

જડ તરંગો જ દેખાય છે. જડત્વ તે સર્વથા બહારનું કવચ છે અને મન તથા આત્મા મધ્યખિન્ન છે. ત્યાં પછી કલ્પના કરો કે, એ દૃશ્ય શૃંખલાને કાપીને તેના સ્તરો કપાઈ એમાંના પ્રત્યેક સ્તરની લગાઈ લક્ષ્યાવધિ માર્ગલિની છે અને તેની બનાવટ એક જાતિના ચૈતન્યની જ છે. તેના પર તેના જેવો જ તેનાથી ઉચ્ચ પ્રકારના ચૈતન્યનો લક્ષ્યાવધિ માર્ગલિની લગાઈને સ્તર વિસ્તાર થયેલો છે. એ પ્રમાણે સમગ્ર રચનાઓ છે. એથી એ તો નિશ્ચિત થાય છે કે, એક જાતિના ચૈતન્યમાંના પ્રાણીઓ એક બીજાને અવશ્ય જોખખી શકવાના જ. પણ તેના કરતાં નીચ કે ઉચ્ચ ચૈતન્યમાંના પ્રાણીઓને તેઓ જોખખી શકશે નહિ છતાં પણ દુર્જ્ઞાન અને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાયતાથી આપણે આપણી દર્શન શક્તિને વધારી શકીએ છીએ. એ પ્રમાણે જ ઉચ્ચ પ્રકારના અને નીચ પ્રકારના ચૈતન્યનો પણ આપણે સારી રીતે શોધ કરી શકીએ છીએ પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાને ઉચ્ચ જાતિના ચૈતન્યની કિંવા નીચ પ્રકારના ચૈતન્યની ગિચિતિમાં ગિચિતિ કરી શકે છે અને તે સ્થિતિમાં ચાલતી હીંચચાવોને સારી રીતે જાણી શકે છે કલ્પના કરો કે, આ જોરડો આપણે દેખી શકતા નથી એવા પ્રાણીઓથી ભરેલો છે તે એક વિવક્ષિત ચૈતન્યના પ્રાણુનાં સ્વરૂપો છે અને આપણે બીજા ચૈતન્યના પ્રાણુના સ્વરૂપો છીએ. વળી કલ્પના કરો કે, તેઓ અધિક બુદ્ધિમાન છે અને આપણે મદબુદ્ધિ છીએ તેઓ જેમ પ્રાણુના બનેલા છે, એવી રીતે આપણે પણ પ્રાણુના જ બનેલા છીએ સર્વ ભાગો તો પ્રાણુ સમુદ્રના જ છે, પણ ચૈતન્યની જાતિમાં જ માત્ર ભેદ છે. જે માગથી તત્સદૃશ ચૈતન્યમાં જઈ શકાય, તો હું પણ તત્ત્વરૂપ બની શકું એમ છે. એમ થયા પછી તમે માગ જેવામાં આવશો નહિ—તમારો લોપ થશે અને તમારે બદલે તેમને હું જોઈ શકીશ એ સિદ્ધાન્તની સહાયતાને કદાચિત્ તમારામાંના ધણુકો જાણતા હશે. મનને ચૈતન્યની ઉચ્ચ જાતિમાં લઈ જવાનો જે પ્રકાર છે, તેને માટે યોગશાસ્ત્રમાં માત્ર એક જ શબ્દ છે, અને તેને સમાધિના નામથી જોખખવામાં આવે છે. ઉચ્ચ પ્રકારના ચૈતન્યની સ્થિતિ અને મનના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનની સ્થિતિ ઇલાદિ સર્વેના એક સમાધિ શબ્દમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે સમાધિથી ઉતરતી પક્ષિતની જે સ્થિતિ છે, તેના યોગે આપણને પ્રાણીઓનું દર્શન થઈ શકે છે. સહ વસ્તુનું જ્ઞાન થવું, એજ સમાધિની અત્યુચ્ચ સ્થિતિ છે એ પ્રાણીઓની લિખ લિખ જાતિઓ જે તત્ત્વ માથી બનેલી છે, તેને મૃતિકા-દ્રવ્યો—નો ગોળો સમજીએ, એટલે બ્રહ્માક્રમાના સર્વ મૃતિકા-દ્રવ્યો—તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ ચૂકયું, એમજ જાણી લેવું

એથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, જે સહ અવ્યક્ત શબ્દ છે, તેના પણ પ્રાણુયામમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે આપણે એમ પણ સમજી શકીએ

છીએ, ત્યાં ત્યાં ધર્મપદો અથવા મનુષ્યો ગર્ભ ગુમ, ગૂઢ અને અજ્ઞાત તત્ત્વને બાળ-રૂપ કરવાની ખપ્પટ કરે છે, ત્યાં ત્યાં એ યોગી અસ્તિત્વ હોય છે જ એ પ્રયત્ન પ્રાણુપર સત્તા ચલાવવાને જ હોય છે આપણે એ પણ ક્ષણી શખે છીએ કે, ત્યાં શક્તિની અદ્ભુતતા દટિગોચર થાય છે ત્યાં પ્રાણોનું જ સ્વરૂપ હોય છે વૈદ્ય શાસ્ત્રનો પણ એ પ્રાણુપામમા જ સમાવેશ થઈ જાય છે આગગાડીનું ઓજન કેની રીતે ચાલે છે ? તે આપણે પ્રાણુ કાર્ય છે વિદ્યુતથી ચનારા જે નાના પ્રકારના અદ્ભુત ચમત્કારો છે, તેમા પણ પ્રાણુ વિના બીજું કાર્ય પણ નથી બાલ સાધનોનું પ્રાણુપામ કરવો એજ વૈદ્યશાસ્ત્ર છે પ્રાણુ પોતે માનસિ સ્થિતિનું સ્વરૂપ હોવાથી તે માનસિ સંજિતવડે જ તાગામા આવી શકે છે પ્રાણુપામનો જ ભાગ શારીરિક સાધનોનું પ્રાણુના શારીરિક સ્વરૂપમા સત્તા ચલાવવાનો પ્રયત્ન છે તે ભાગને વૈદ્યકશાસ્ત્રના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને જે ભાગ માનસિ સ્થિતિથી પ્રાણુના માનસિ સ્વરૂપમા સત્તા ભોગવવાની ખપ્પટ આવે છે, તેને રાજયોગ કહેવામાં આવે છે

પ્રકરણ ચોથું

માનસિક દિવા ચિન્મય પ્રાણુ.

ચો ગિયોના મત પ્રમાણે બરડાની કરોળમા જ્ઞાનતત્ત્વના બે પ્રવાહ—નગ છે, અને તેમના નામો અનુક્રમે ઈડા અને પિંગળા છે તેજ સ્થળે એક બીજી પોક્કળ નળી પણ છે, અને તેને મુષુમ્હાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ નળી પૃથ રજ્જુમાથી ગચ્છેતી હોય છે યોગિયો જેને કુડવિનોચક્રના નામથી ઓળખે છે, તે ભાગ એ પોક્કળ નળીના અંતિમ છેડાપર રહેલો હોય છે તેના આકાર ત્રિભાજીમક છે અને તેમા યોગિયોની સાદૃશ્ય ભાષામા જેને વીટાળા ખાધને બેઠેલી કુડવિનો કહેવામાં આવે છે તે સ્થિતિ હોવાનું તેઓ વર્ણન કરે છે એ કુડવિનો જાગૃત ધર્મ, અટલે એ પોક્કળ નળીમાથી તે ધણા જ વેગથી જવા માટે છે અને જેમ જેમ તે ઊપર ચઢવા માટે છે, તેમ તેમ જાણે એ પડી એ મનપરના પટો દૂર થતા હોયતી, એવો ભાસ થવા માટે છે એથી ભિન્ન ભિન્ન સર્વ સાક્ષાત્કારો અને અનૈવિક શક્તિઓ યોગિયોને પ્રાપ્ત થાય છે એ જ્યારે મસ્તિષ્કમા જઈ પહોંચે છે, તે વેળાએ યોગી શરીર અને મનથી સર્વથા ભિન્ન થઈ જાય છે, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને તે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકે છે પૃથ રજ્જુની રચના એ વિશેષ રીતિની છે, એ તો આપણે બધા જાણીએ છીએ જ આપણે સસ્કૃત નિપિનાઝ અક્ષર લખીએ તેમા બે બાજુએ બે ભાગો છે અને મધ્યતરે તે સાધવા દેખાય છે હવે સમજો

દે એ જ તેની એક પક્તિ છે અને તેના ઉપગ્રા - આટલા ભાગનો ભાગ કરીને બાકીના એ જના આટલા ભાગની આકૃતિના ફેરવાક કદકા એક બીજા ઉપર રાશિ આકાશે રચવામાં આવે, તો બગડાની કરોળોનો આકાર થાય છે ડામી બાનુએ ઈંડા અને જમણી બાનુએ પિંગળા છે, અને પૃથ રજ્જુના મધ્ય ભાગમાથી ગમન કરનારી પોષણ નળી તે મુખ્યગુણ છે, જે વેગાક મન્નનતુઓમાં પૃથ રજ્જુ સમાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી એક સુદમ જ્ઞાનતુ નીચે બનતો હોય છે એ નળીનું નીચેનું મુખ-અતિમભાગ-બધ ટોચ છે અને તે મન્નનકંદના નામથી ઓળખાતા ભાગ સાથે મળી ગયેનો હોય છે. અર્વાચીન શાસ્ત્ર પ્રમાણે એ મન્નનકંદનો આકાર પશુ ત્રિકોણ જ છે ભિન્ન ભિન્ન કદો કે જમના મૂલો અને ડીંગા પૃથ રજ્જુમા રહેલા છે, તેમનીજ યોગિયોના ભિન્ન ભિન્ન ચક્રોના સ્થાને યોગના કાવામાં આવે તો તે વધારે રોએ છે.

આરભના મૂળાધાર ચક્રથી તે મસ્તિષ્કમા રહેલા સહસ્રાર સહસ્રદન કમન પર્યન્ત યોગી અનેક ચક્રો ટોવાની દરપના કરે છે એટલા માટે જો ચક્રોના સ્થાને આપણે જુદા જુદા મન્નનકંદોનો સ્વીકાર કરીએ, તો યોગિયોની દરપના અર્વાચીન શારીરશાસ્ત્રની લાખા પદ્ધતિ પ્રમાણે પણ સહ જ ધ્યાનમા આવી શકવાનો સભવ છે જ્ઞાનતુના પ્રવાહમા એ પ્રકારની ક્રિયાઓ ટોવાનું તો આપણે જાણીએ છીએ જ. એક કેન્દ્રાદ્વાદક અને દ્વિતીય કેન્દ્રાભિવાદક અથવા એક આદક અને બીજી પ્રતિસારક. એક બહારના જ્ઞાનને મસ્તિષ્કમા લઈ જાય છે, અને બીજી મસ્તિષ્કમાના જ્ઞાનને શરીરના બાહ્ય પ્રદેશમા લઈ આવે છે. એ સમસ્ત જ્ઞાનરસ પ્રવાહો એક લાખા જ્ઞાનતુમાથી જઈને મસ્તિષ્કને મળે ન હોય છે. હવે પછીના વિવેચનના માર્ગને વધારે ખુ-તો કરવા માટે આપણે બીજી પણ ફેટલીક વાતો અસારે ધ્યાનમા રાખી લેવી જોઈએ એ પૃથરજ્જુનો ઉપરનો અનિમ ભાગ-છેડો-ગોળાનો આકાર ધારણ કરીને મસ્તિષ્કને જઈ મળે છે એ ગોળો મસ્તિષ્કમા જો કે મળેલો હોય છે, તોપણ મસ્તિષ્કમાના એક પ્રકારના રસમા તરતો હોય છે. તે એની રીતે કે, માથાપર જો કોઈ પણ પ્રકારનો આવાત થાય, તો તે આવાતનો રસમા જ લય યઈ જાય અને તે ગોળાને કરી પણ ઇજા થાય નહિ, એ જ તેનો દેવ છે હવે પછીના વિવેચનમા એ વાર્તા ઘણી જ મહત્વની હોવાતુ આપણને દેખાઈ આવશે. બીજી, બધા ચક્રોની પણ આપણને માહિતી હોતી જોઈએ વિશેષ કરીને ત્રણ ચક્રો તો ધ્યાનમા રાખવા જ જોઈએ એક મૂળાધાર (અધશ્વક), દ્વિતીય સહ સ્રાર (મસ્તિષ્કરથ સહસ્રદવકમન) અને તૃતીય સ્વાધિષ્ઠાન (નાભિચક) ચારપછી પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાથી પણ એક તત્ત્વને આપણે લક્ષમાં રાખવાતુ છે વિષુત્ત અને

તેની સાથે સંયુક્ત રહેલી બીજી શક્તિઓ વિશે આપણે બધા ઘણુંય સાંભળીએ છીએ, પણ વીજળી (વિદ્યુત) એટલે શું, એ આપણામાંથી કાઢના પણ જાણવામાં આવ્યું નથી. છતાં પણ જોઈલો તેનો શોધ થયેલો છે, તેટલાથી તે એક પ્રકારની શક્તિ છે, એટલું જ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

પરંતુ જગતમાં બીજી પણ અનેક શક્તિઓ છે. હારે તેમનામાં અને વિદ્યુતમાં પરસ્પર ભેદ શો ? ધારો કે, આ ટેબલ હીલે છે. એટલે કે, એ જે પરમાણુઓનું બનેલું છે, તે પરમાણુઓ ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં જવા માટે છે. પણ જો તેઓ સર્વ એક જ દિશામાં જવા માટે, તો અવશ્ય તેઓ વીજળીનું રૂપ ધારણ કરે છે. સર્વ પરમાણુઓ એક જ દિશામાં ગમન કરે, એ જ વિદ્યુત કિંવા વિદ્યુચ્છક્તિ છે. એક આરડીમાની હવાના બધા પરમાણુઓ એક જ દિશામાં જાય, એની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તો તે જ એ આરક-માંની વિદ્યુતની એક પ્રવહઃ બેટરી બની જાય છે. શારીરશાસ્ત્રને એક બીજે મુદ્દો પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. અને તે એ કે, શ્વાસોદ્વાસ ક્રિયાને નિયમિત રીતે ચલાવનારું જે ચક્ર છે, તેમાં જ્ઞાનરસ પ્રવાહની વ્યવસ્થાપર અધિકાર ચલાવવા જોગી થોડીક શક્તિ રહેલી હોય છે. અને એ શ્વાસોદ્વાસપર સત્તા ચલાવનારું ચક્ર, છાતીની સામેની બરડાની કોળામાં રહેલું હોય છે. એ ચક્ર શ્વાસોદ્વાસ-ધન્દ્રિયોને વ્યવસ્થિત રીતિથી ચલાવે છે ને બીજા તેથી નીચા પ્રકારનાં ચક્રોપર પણ કાંઈક સત્તા ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે

એથી શ્વાસોદ્વાસને-પ્રાણાયામનો અભ્યાસ શા માટે કરવો, એ સારી રીતે આપણા ધ્યાનમાં આવી શકે છે. પ્રથમ તો શ્વાસોદ્વાસના યોગે શરીરમાંના સર્વ પગમા-ણુઓની પ્રવૃત્તિ એક જ દિશામાં થાય છે. મન ન્યારે ઈચ્છાસ્વરૂપ બને છે, હારે જ્ઞાન પ્રવાહને પણ વિદ્યુચ્છક્તિ પ્રમાણે એક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે, વિદ્યુતપ્રવાહની ક્રિયાથી જ્ઞાનતંતુને ધ્રુવોત્સારક ગતિ પ્રાપ્ત થવાનું તો હવે સિદ્ધ યર્થ ચૂક્યું છે. એ ઉપરથી જ્યુષ્ઠ આવે છે કે, ન્યારે ઈચ્છા પ્રવાહ જ જ્ઞાનતંતુમાંથી વહેવા માટે છે, હારે તેને કેટલેક અંગે વિદ્યુત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરની સર્વ શક્તિઓ નિયમિત થતાં જ શરીર જાણે ઈચ્છા-ઓની એક મહાભારત બેટરી-લંકાર-જ બની જાય છે. એવી પ્રમળ ઈચ્છા જ યોગિયો માટે આવશ્યકીય વસ્તુ હોય છે. એટલે કે, પ્રાણાયામના અભ્યાસનો પણ પ્રાણિધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એમાં જ સમાવેશ થયો. એના યોગે શરીરમાંની સર્વ ક્રિયાઓ નિયમિત રીતે ચાલે છે અને ધીર ચક્રોપર સત્તા ચલાવવાના કાર્યમાં શ્વાસોદ્વાસ ચક્ર તરફથી સહાયતા પણ મળે છે. શ્રુત્તાદ્યાર ચક્રમાંની કુંડલિની નામની શક્તિ, કે જે વારાળા વાળીને બેઠેલી હોય છે, તેને જાગૃત કરવી, એ જ પ્રાણાયામનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

પ્રત્યેક વિષય, કે જેને આપણે જોઈએ છીએ; કિંવા જેની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ; અથવા તો જે સ્વપ્નમાં આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેને જોવા માટે આપણી પાસે એક સ્થાન હોવું જોઈએ. એ સ્થાન તે નિલ આકાશ કિંવા મહુદાકાશ છે. યોગી ભ્યારે અન્ય વ્યક્તિના અંતર્ગત વિચારો જાણવા માટે છે અથવા તો ભ્યારે દિવ્ય-અગમ્ય પદાર્થો જોવા માટે છે, ભ્યારે તે વિચારો કે દિવ્ય પદાર્થોને તે એકં બીજા જ સ્થાનમાં નિહાળે છે. એ સ્થાનને ચિદાકાશ કિંવા માનસિક સ્થાનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ભ્યાં જ્ઞાન રેખરહિત થાય છે, ચૈતન્ય નિર્દોષ થાય છે અને આત્મા સ્વયંદીપ્તિથી ઝંળકવા માટે છે, તેને ચિદાકાશ કિંવા જ્ઞાનસ્થાન કહેવામાં આવે છે. કુંડલિની જાગૃત થઈને ભ્યારે સુષુપ્ત્તામાં પ્રવેશ કરે છે, ભ્યારે સર્વ જ્ઞાન ચિદાકાશમાં રહેલું હોય છે; અને તે જે વેળાએ મરિતકમાં રહેલા પોતાના અંતિમ મુખ પર્યન્ત જઈ પહોંચે છે, તે વેળાએ નિર્વિષયજ્ઞાન ચિદાકાશમાં હોય છે. તારવંતના સાદસ્થથી આપણને એમ જણાય છે કે, તાર હોય ત્યાં સુધી જ આપણે પ્રવાહ પાકવી શકીએ છીએ; પરંતુ સદિ વિદ્યુતને પોતાના પ્રચંડ પ્રવાહના પ્રેયશુમાં તારની જવા પશુ આવશ્યકતા ઠોળી નથી. એથી એવો સિદ્ધાન્ત નીકળી શકે છે કે, ખરેખરી રીતે તો તારવંતમાં પશુ તારની કાંઈએ અગત્ય નથી; પરંતુ તારવિના પ્રવાહ ચાલુ કરી શકાય જ નહિ, એમ માનવારૂપ આપણી જે નિર્જનતા છે, તે જ તારને ઉપયોગ કરવાની આપણને ધ્રુજ પાડે છે; બીજું કશું પશુ કારણ નથી.

એવી જ રીતે એ જ્ઞાનતંતુદ્વારા સર્વ શારીરિક જ્ઞાન અને ગતિ આપનારી પૃથ રજ્જુ-માંના જ્ઞાનતંતુઓની જે દોરીઓ તે જ યોગીની ઇડા અને પિંગાળા છે. એ બે મોટી નળીઓમાં ઉત્સારક અને અભિસારક પ્રવાહ વહેતા હોય છે. પરંતુ મન જ્ઞાનતંતુ વિના જ સંદેશો શા માટે પાકવી ન શકે? અથવા તો કાઈ પશુ પ્રકારના તંતુ વિના તેનું ગ્રહણ શા માટે કરી ન શકે? સહિને એ કાર્ય શક્ય છે, એ તો આપણે જાણીએ છીએ જ. યોગી કહે છે કે, જો તમે એ કાર્ય કરી શકો, તો તમે માયાના બંધનથી મુક્ત થયા જ, એમ સમજી લેવું. ભ્યારે એ કાર્ય કેવી રીતે સાધ્ય કરવું? બરડાની કરોળના મધ્યમાં રહેલી સુષુપ્ત્તાનામની પોક્કળ નળીમાં જો જ્ઞાનરસનો પ્રવાહ તમે વહેવડાવી શકો, તો ત્વરિત એ ગૂઢ તમારા જાણવામાં આવી જાય. એ જ્ઞાનતંતુના જાળને ગૂંથું છે મને, તેથી તેનો નાશ પણ મને જ કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી જ્ઞાનતંતુવિના જ સર્વ વ્યાપારો વ્યવસ્થાથી ચાલવા માંડશે અને તારની આવશ્યકતા રહેશે નહિ. એમ યશે, તો જ આપણામાં જ્ઞાન આવશે અને પછી તેને શરીરની સત્તામાં રહેવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ. સુષુપ્ત્તાને પોતાના તાબામાં લેવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે, એમ કહેવાનું કારણ પણ એ જ છે. તાર પ્રમાણે

જ્ઞાનતંતુની સહાયતાથી જે પ્રવાહ ચાલે છે, તે જો તેના વિના જ આપણે એ પોકળ નગીમાં ચલાવી શકીએ, તો બધું શુભ પ્રકટ થઈ જાય અને એમ થવું શક્ય છે, એ વિશે યોગિજનો ખાતરી આપે છે.

સાધારણ બ્યક્તિ માનમાં એ સુષુપ્ત્ય નીચેથી બંધ હોય છે અને તેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રવાહ વહી શકતો નથી. યોગી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, તે બધ મુખ અભ્યાસથી ખોલી શકાય છે અને તેમાંથી જ્ઞાનરસના પ્રવાહને વહેવડાવી શકાય છે. કોઈ પણ વિદ્યાર કોઈ એક પણ મનજનનંતુમાં જતાં જ ચક્રમાં પ્રતિક્રિયા થવા માંડે છે; અને પોતાની મેળે જ ચાલનારાં ચક્રોમાં પ્રતિક્રિયા પછી તત્કાળ ગતિનો આરભ થાય છે. પણ આત્મકિત* ચક્રોમાં પ્રથમતઃ લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે અને સાર પછી ગતિનો આરભ થાય છે બાવ ક્રિયાની જે પ્રતિક્રિયા છે એ જ સર્વ લાગણી છે. સારે સ્વપ્નમાં લાગણી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? ત્યાં તો કોઈ પણ પ્રકારની બાહ્યક્રિયા હોતી નથી. એથી, જુદાં જુદાં ચક્રોમાં ગતિ દેનારી શક્તિઓ જેવી રીતે નિદ્રિત હોય છે, એ સિદ્ધ થએલું છે, તેવી જ રીતે ભાવનાશક્તિઓ પણ ક્યાંક નિદ્રિત હોવી જોઈએ. ઉદાહરણાર્ય.—હું એક નગર નિહાળું છું. એ નગરનું જ્ઞાન એટલે એ નગરમાંની અંતર્ભૂત વસ્તુઓથી ઉદ્ભવેલા જે જ્ઞાનરસ પ્રવાહ, તેની પ્રતિક્રિયા ક્રિયા પ્રતિબિંબ. એનો સ્પષ્ટ અર્થ એટલો જ છે કે, તે નગરમાંની દૃશ્ય વસ્તુઓથી મારા જ્ઞાનતંતુમાં ક્રિયાનો આરભ થયો અને એ ક્રિયાને અનુસરીને મસ્તિષ્કના પરમાણુઓમાં એક પ્રકારની ગતિનો અવિભાવ થયો. એને જ હું મારા નગરવિષયક જ્ઞાનના નામથી ઓળખું છું. એ બનાવને ઘણો સમય થઈ ગયા પછી પણ તે નગરનું સ્મરણ કરી શકાય છે અને એ સ્મરણમાં પણ આબેહૂય તે જ દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ દેખાવ એટલો જ કે, એ દેખાવ થોડાંક ઝાંખો હોય છે. પરંતુ એ ઝાંખો આકાર—તેના જેવો જ જ્ઞાનપ્રવાહનો આધાત—આઓ ક્યાંથી? તે પૂર્વની લાગણીને લીધે દૃષ્ટિ સમક્ષ આઓ નથી, એ તો નિશ્ચિત છે. સારે તો એ જ્ઞાન કોઈ પણ સ્થળે છુપાઈને બેઠેલું હશે, એમ જ કહેવું જોઈએ. અને તેજે પોતાની કૃતિથી પ્રતિબિંબ ક્રિયા પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરી એમ પણ માનવું જોઈએ. એને જ આપણે સ્વપ્નજ્ઞાનના

*“આત્મા દયા સનેયાર્યોન્ મનોયુક્તે વિવક્ષ્યા ।

મનઃ કમમાગ્નિમાહતે સ પ્રેરયાતે માહતમ્ ॥ ૧ ॥

માહતમ્નુસરે ચરન્ મંદ જનયાતે સ્વરમ્” । પાણિનીય શિશા.

બાવાર્ય—“આત્મા સુદ્ધિ સાથે સત્તમ થઈને મનને નયત કરે છે સાર પછી તે મન નગરજ્ઞાને આધાત આપીને વાણ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે વાણ ઉપર પ્રવેશ કરીને મનુષ્ય સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરે છે.”

નામથી જોળખીએ છીએ. છુપાવી રાખ્યા પ્રમાણે સમસ્ત જ્ઞાન જે ચક્રમાં રહેલું હોય છે, તેને જ 'મૂલાધાર' જ્ઞાનકંદ ક્રિયા મૂલ સ્થાન/કહેવામાં આવે છે. અને ક્રિયા કરવાની વીટ જાઈ બેઠેલી શક્તિ, તે જ વીટજાઈ બેઠેલી કુંડલિની છે. એ તો બહુધા સંભવનીય દેખાય છે કે, સ્વયંચલિત ઇન્દ્રિયશક્તિનો સંયય એ જ ચક્રમાં હોવો જોઈએ. કારણ કે, બાહ્ય પદાર્થનું પુષ્કળ ચિન્તન અને અભ્યાસ કરવાથી મૂલાધાર ચક્ર પાસેનો શરીરનો ભાગ તમ યઈ જાય છે. જો એ વીટજાઈ બેઠેલી શક્તિને જાગૃત કરીને સત્વર કામેલગાડવામાં આવે, અને તેનો ખાસ મુખુચ્છા નળી-નાડીમાં પ્રવેશ થાય, તથા તે એક પછી એક ચક્રોને સર કરતી જાય, તો તેમાં વિલક્ષણ પ્રતિક્રિયા શરૂ થવાનો સંભવ છે. એ ક્રિયા શક્તિનો એક નાનામાં નાનો ક્ષુલ્લક અંશ પણ જો એ જ્ઞાનતંતુમાં પ્રવેશ કરે છે, તો તેની પણ ચક્રમાં પ્રતિક્રિયા પ્રારંભાય છે અને સ્વયં ક્રિયા કલ્પના તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે આટલાથી જ આમ થાય છે, સારે જો નિરંતર અંતર્ધ્યાન સામર્થ્યથી અનંત જન્મનો એ શક્તિનો પ્રચંડ સંયય મહાસાગર-પોતાના પ્રવાહનો મુખુચ્છામાં પ્રવેશ કરાવે અને ચક્રોને સ્પર્શ કરતો જાય, તો તેની ક્રિયા ઘણી જ વિલક્ષણ-કલ્પના અને સ્વપ્નની પ્રતિક્રિયાથી પણ ઘણા જ ઉચ્ચ પ્રકારની અને સાધારણ જ્ઞાનની પ્રતિક્રિયા કરતાં ઘણી જ વધારે ટકાઉ-શાશ્વતની થાય, એમાં કશો પણ સંશય નથી. એનું જ નામ અંતર્જ્ઞાન છે. મન એ રિયલિટી પહોંચ્યું, એટલે તે જ્ઞાનસંપત્તિ કે જ્ઞાનમય થયું, એમ કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે તે સર્વ જ્ઞાનોની રાજધાની મસ્તિષ્ક નગરમાં જઈ પહોંચે છે, સારે સમસ્ત શરીરમાંનો પ્રત્યેક પરમાણુ પ્રતિક્રિયા કરતો આપણને ભાસે છે-અંતે પરમાત્મજ્ઞાન પ્રકાશની પૂર્ણ દૈહીયમાન જ્વાળા આપણને દહિંગોચર થવા માટે છે. એ કુંડલિની જે વેળાએ એક પછી એક ચક્રોને સર કરતી જાય છે, તે વેળાએ મનપરથી એક એક પટ દૂર થતું જાય છે અને વેળીને વિશ્વનાં સૂક્ષ્મ અને વ્યક્ત જનને સ્વરૂપો સ્પષ્ટ દેખાય માટે છે. જ્ઞાન અને પ્રતિક્રિયા એ જે વિશ્વનાં બે કારણો છે, તે સર્વથા યથાતથ રીતિથી સમજવામાં આવે છે અને તેથી સમસ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણેનું જ્ઞાન થયું, એટલે કાર્યોનું જ્ઞાન તેની પાછળ પાછળ પોતાની મેળે આવશે જ.

પરમાત્મજ્ઞાન, અતીન્દ્રિય શક્તિ અને આત્માના સલ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તો તેને માટે કુંડલિની જાગૃત કરવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે. પરમેશ્વર લક્ષિત, સદ્ગુરુ-કૃપા, અને તત્ત્વવેત્તાનું તત્ત્વશોધન. ઇચ્છા સામર્થ્ય ઇલાદિ બીજા પણ કેટલાક માર્ગોથી એ કાર્ય સાધ્ય થઈ શકે છે. તથાપિ જોને અઝૌકિક શક્તિ અથવા અગમ્ય શુદ્ધિના નામથી નિઃશ જોળખવામાં આવે છે, અને ત્યાં ત્યાં તેનો પ્રભાવ દહિંગોચર થાય છે, ત્યાં ત્યાં મુખુચ્છામાં

કુડલિનીના પ્રનાહનો થોડો ધણો અશ પ્રતિષ્ઠ થએનો હોવો જ જોઈએ એવું એટલો જ છે કે, એવા દૈવિક ચમત્કારોમાના ધણાકોમા ભૂલથી-તેમની જાણુમા ન આવતા-એવ પ્રકારનો ફેટલોક અભ્યાસ થયેલો હોય છે અને તેથી કુડલિનીના વીંટાળામાથી એકા વીંટાળાનું બધન છૂટી જાય છે સર્વ પ્રકારના ભજનપૂજનો-પછી તે જાણે થયેલા હોય અજાણે થયેલા હોય, તે પણુ તે-અતે મનુષ્યને લા જ પહોંચાડે છે આપણે આપણી પ્રાર્થનાનું પ્રતિકૂળ લક્ષ્યે છીએ, એવો જોમનો અભિપ્રાય હોય છે, તેઓ એ જાણી નથી શકતા કે, તેમને પોતાની અતર્ગત શક્તિથી જ એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેની હોય છે કારણ કે, પોતાના દેહમા જ એ વીંટાળા નાખીને બેઠેલી અગાધ શક્તિના ચક્રકચિત્ અશને જાગૃત થવામા જો મનોમુદ્રા ક્રિયા ધારણની આવશ્યકતા હોય છે, તે પોતાની મેજે જ-તેની જાણુમા ન આવતા જ-તેને સાધ્ય ચર્ચ ગયેલી હોય છે યોગિજનો નિશ્ચયપૂર્વક એમ જાણુવે છે કે, જેને મનુષ્યો બીતિ અને સકટના સમયમા અજ્ઞાનતાથી નાના વિધ નામે ભજે છે, તે જ કુડલિની શક્તિ પ્રત્યેક જીવ માત્રમા વીંટાળા વાળીને બેઠેલી હોય છે. સનાતન બ્રહ્મ સુખની જન્મદાત્રી એ જ છે માત્ર એને સાધ્ય-જાગૃત-કેની રીતે કરી, એટલું જ મનુષ્યે જાણુતું જોઈએ અને રાજયોગ તે સહ ધર્મનું અને સર્વ પ્રકારના ભજનપૂજનો, પ્રાર્થના, વિધિ, ઉત્સવ તથા સાક્ષાત્કાર ઇલાદિના યથાતથ્ય પ્રતિપાદનનું એક અદ્વિતીય શાસ્ત્ર છે

પ્રકરણ પાંચમું.

આધ્યાત્મિક-પ્રાણાયામ.

વે આપણે પ્રાણાયામની ચર્ચા કરવાની છે યોગિઓના મતો પ્રમાણે ફેફસાની ગતિને તાબામા લાવવી, એ એનું પ્રથમ પગથિયું છે, અને એ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. શરીરમા ચાતતી અત્યંત સૂક્ષ્મ શક્તિઓ આપણા જાણુવામા આવે, એટલું જ કર્તવ્ય આપણે કરવાનું છે આપણા મનો બહુધા બાહ્ય જ્ઞાનમા જ રમી રહેતા હોવાથી આત્મિક સૂક્ષ્મ શક્તિ વિશેનું તેમનું જ્ઞાન નટપ્રાય ચર્ચ ગયેલું હોય છે એ જો આપણને પ્રાપ્ત થાય, તો એનાપર આપણો અધિકાર પણ ચાતી શકે એ જ્ઞાનરસ પ્રવાહ પ્રત્યેક સ્નાયુને જીવનશક્તિ પહોંચાડતો પહોંચાડતો શરીરના બાહ્ય ભાગમા સર્વત્ર રમતો હોય છે, પણ તેને આપણે જાણી શકતા નથી. મોગીના કથન પ્રમાણે અંતે એનું પણ આપણને જ્ઞાન ચર્ચ શકે છે તે કઈ રીતે ? ફેફસાની હીલચાલથી તે ટૂંક પ્રાણોની વચ્ચાવાત હીનચાલ સુધીની બધી ગતિઓનું જો આપણને જ્ઞાન ચર્ચ શકે, તેનાપર આપણો અધિકાર બેસી શકે અને

તે યથોચિત કાનપર્યન્ત ટકી રહે, તો આપણે સૂક્ષ્મ ચક્રિનપર પણ અધિકાર ચલાવી શકીએ, એ રાજ્ય અને સર્વથા સંભવનીય છે

હવે આપણે પ્રાણાયામના અભ્યાસ પર્યન્ત આવી પહોંચ્યા છીએ જરા ટટાર થઈને બેસો, કારણ કે, શરીરને સરળ રેખામાં રાખવાની ઘણીજ આવશ્યકતા છે પૃથ્વરજીને કે બરડાની કરોળના અતર્ભાગમાં છે, તોપણ તે તેનાથી સુયુક્ત નથી. જો તમે વાંકાચૂકા બેસશો, તો તેને વચમાં નડતર થશે. અર્થાત્ તેને મુક્ત રહેવા ઘો કોઈવાર પણ જાતીને નમાવીને પ્યાન ધારણના પ્રયત્ન કરશો, તો શરીરમાં અવરોધ દ્વાનિ થવાની જ જાતી, ગળુ અને મસ્તક, એ શરીરના ત્રણ ભાગોને સદૈવ ખડાઈમાં—સરળ રેખામાં—જ રાખવા જોઈએ. શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા કરવામાં જેવી રીતે કરો પણ પ્રસન્નતા થતો નથી, તેની જ રીતે થોડા દિવસમાં એની પણ તમને ટેવ પડી જશે. સાર પડી જ્ઞાનતત્ત્વપર અધિકાર જમાવવો—તમારે વરા કરવા, એ દ્વિતીય કર્તવ્ય છે જે શ્વાસોચ્છ્વાસનિયામક મધ્ય ચક્ર છે, તે કેટલેક અંશે ધત્તર જ્ઞાનતત્ત્વોપર પણ પોતાની સત્તા ચલાવતું હોય છે, એ તો આપણે જાણી આપ્યા છીએ જ, અને તેથી જ પ્રાણાયામમાં નિયમિતતા રાખવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે. આપણે પ્રતિદિવસ જે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરીએ છીએ, તેને કોઈ કાળે પણ પ્રાણાયામ કહી શકાય નહિ. કારણ કે, એ શ્વાસોચ્છ્વાસ સર્વથા અનિયતિત જ હોય છે, અને સ્ત્રીઓ તથા પુરોના શ્વાસોચ્છ્વાસમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે જ અમુક બેદ રહેલો હોય છે.

શ્વાસને અદર લેવાની અને બહાર કાઢવા ની ક્રિયાને પ્રમાણપૂર્વક ચલાવવી, એ પ્રાણાયામનો પ્રથમ પાઠ છે. એથી શરીરમાંના સર્વ યત્રો એક નિયમિત પ્રમાણમાં આવી જાય છે. કેટલોય મળ અભ્યાસ કરવા પડી કેટલાક શબ્દો—જેમકે ઓં અથવા એવા બીજા પવિત્ર શબ્દો—ની નામાવળીના જપનો પરિપાક રાખવો. પ્રાણાયામ સાથે સુસ્વર પણ રમવા લાગ્યો, એટલે સર્વ શરીર અદર અને બહાર સ્વરમય—ત્રિવા નિયમમદ્ધ થતું જાય છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે અને સાર પડી વિશ્રાંતિ એટલે શું એ પણ જાણાઈ આવે છે. એ વિશ્રાંતિ સમક્ષ નિદ્રાની વિશ્રાંતિ કાઈ નિસાતમાં જ નથી થાકી ગયેલા જ્ઞાનતત્ત્વોને એક વાર એ વિશ્રાંતિ મળી, કે ત્વરિત જ તમે ગાઠ વિશ્રાંતિ સુખમાં—પૂર્ણ સમાધિમાં—નિમગ્ન થઈ જવાના, ને ખરેખરા વિશ્રાંતિ સુખનો અત્ પૂર્વ આપણે કોઈવાર પણ અનુભવ લીધો નહોતો, એની તમારી ભાવના થવાની. અમે હિન્દુસ્તાનમાં એક, બે ત્રણ ચાર એવી રીતે એક ગણવાને બદલે કેટલાક સાંકેતિક* શબ્દોની યોગના કરીએ છીએ ઓં કિંવા એના

* એ શબ્દ મૂ-મુવ-મ્વ મહ-જન ત્વ-સત્ત્વ ધરાવે છે, ને પૂજન તથા પ્રાણાયામ કરતી વેળાએ એમનો અવરોધ નાશ કરવામાં આવે છે

જેવા જ બીજા માર્ગ પરિત્ર શબ્દોની નામાવતીનો પ્રાણાયામમાં મિશ્રણભાવ કરવાનો જે તમને ઉપદેશ આપુ છું, તે માત્ર એટલા જ હેતુથી

એ અભ્યાસથી પ્રથમત જ જે ગુણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે એ છે કે, મુનનું પરિવર્તન થઈ જાય છે મુખપરની જેની તેવી નમાવી રેષાઓનો વિનાશ થાય છે એની શાતતાથી સાધીત યોગના પ્રલાવથી શાંતિની છટા મુખમંડળમાં પણ ચમકવા માંડે છે બીજી એ કે એથી સ્વર મધુર થઈ જાય છે જેનો સ્વર કર્કશ હોય, એવો એક પણ યોગી કાર્ધ દિવસે પણ મારા જોનામાં આવ્યો નથી થોડાક દિવસના અભ્યાસથી જ એ ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થવા માંડે છે પ્રાણાયામનો થોડાક અભ્યાસ થયા પછી તેનાથી થોડાક ઉચ્ચ પ્રમાણ અભ્યાસનો આરંભ કરવો જોઈએ ઇડા એટલે ડાબી નાસિકામાંથી શ્વાસનું ગ્રહણ કરીને ફેફસાં ભરવા અને શાનતવુના પ્રવાહ પર મનની એકાગ્રતા કરવી જાણે તમે શાનતવુના પ્રવાહને નીચે-પરનાની કરોગ અતિ જ પહોંચો છો અને સર્વથા અતિમ કદ-ત્રિકોણાકૃતિ મૂલાધારચક્ર અને કુંડલિની નિવાસધ્યાન-ને ગદ્ગદ ગદ્ગદ-હીલવો છો, એવી કલ્પના કરોને સાર પછી તે પ્રવાહને થોડીવાર ત્યા જ થોભાવી ગમે તો જ પ્રવાહને શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે તમે ધીમે ધીમે બીજા માર્ગ (જમણી નાસિકામાંથી) ઉપર ખેંચો છો, એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરો, અને સાર પછી તેને જમણી નાસિકામાંથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢી નાખો એ અભ્યાસ કરવાનું પ્રથમ તો તમને જરા દુર્ગમ લાગશે જ, સગળ માર્ગ એ છે કે, જમણી નાસિકા નળીને અગ્રથી દબાવીને ડાબી નળીમાંથી શ્વાસ અદર ખેંચી લેવો અને સાર પછી બન્ને નળીઓને અગ્ર અને તર્જનીવડે બંધ ગી નાખવી એ વખતે કલ્પના કરવી કે, આપણે પ્રવાહને નીચે પહોંચાડીને જાણે મુખમંડળને આધાતો આવ્યા જ જઈએ છીએ સાર પછી અગ્ર કાઢી લેવો અને જમણી નાસિકા નળીમાંથી ઉચ્છ્વાસ છોડી દેવો પુનઃ તર્જનીવડે ડાબી નળી બંધ કરવી, ને જમણી નળીમાંથી ધીમે ધીમે શ્વાસ અદર ખેંચવો પછી પૂર્વ પ્રમાણે બન્ને નળીઓ બંધ રાખવી હિંદુ લોકોની પદ્ધતિ આ દેશ-અમેરિકા-ના લોકોને ઘણી જ અગવડ ભરેલી ભાસવાનો સભવ છે, કારણકે, હિંદુ લોકોને બાહ્યાવસ્થાથી જ એનો અભ્યાસ હોય છે-તેમના ફેફસાં એની રીતિના જ બને ના હોય છે અહીં અમેરિકામાં એ અભ્યાસ ચાર સેન્દ્રી ધીમે ધીમે વધારે વધારે વધારવો, એ વધારે સારુ છે-ચાર સેન્દ્ર શ્વાસ અદર લેવામાં વીતાડવી સોળ સેન્દ્ર મુઠ્ઠી શ્વાસનું રુધન કરી રાખવું અને આઠ સેન્દ્રમાં શ્વાસ બહાર કાઢી નાખવો એ એક પ્રાણાયામ થયો એ જ વેળાએ તે ત્રિકોણની કલ્પના કરવી અને તે જ ચક્ર પર મનને એકાગ્ર બનાવવું એવી ભાવનાથી તમને ઘણી જ સહાયતા મળશે દ્વિતીય પ્રાણાયામ એ

છે કે, ધીમે ધીમે શ્વાસનુ અદર આકર્ષણ કરીને પગી તેવી જ રીતે ધીમે ધીમે તેને બહાર કાઢવો. અને સાર પગી તેટલા જ કાગ પર્યન્ત નિયમ પ્રમાણે તેને બહાર થોભાની રાખવો. એમા બેદ એટલો જ છે કે, પ્રથમ પ્રાણુયામમા શ્વાસનુ અતભાંગમા રૂધન કરવામા આનુ હનું અને આમા એનો બહાર અવરોધ કરવામા આવે. આ અતિમ માર્ગ તો વગી થલો જ સરજ અને મીધા છે. પ્રાણુયામ કરતી વેળાએ શ્વાસનું રૂધન કરવાનો અભ્યાસ વિશેષ લાગા સમય પર્યન્ત કરવો ન જોઈએ. પ્રમાતમા ચાર વેળા અને સધ્યાકાળે ચાર વેળા એટલે અભ્યાસ સપૂર્ણ છે. પગીથી ધીમે ધીમે વેળા અને પ્રમાણની વૃદ્ધિ કરી શકાય છે. પોતાના અગમા એમ કરવાનું સામર્થ્ય છે, એમ જણાતા જ તમને અતેનાત આનંદ થવા માંડશે, અર્થાત્ જેમ જેમ પોતામા સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થતી દેખાય, તેમ તેમ ધણી જ શાંતિ અને સાવધતાથી ચારને બદલે ૭-સેન્ડ અને વેળા-વધારની. અનિયમિતતાથી વધારેલો અભ્યાસ સાધકને બદલે બાધક થઈ પડે છે.

જ્ઞાનગુણોને પવિત્ર કંવા માટેની કટેરી એ ત્રણ પદ્ધતિઓમાથી પ્રથમની અને અતિમ પદ્ધતિ-એટને શ્વાસ અદર ખેંચી લેવો અને બહાર અટકાવી રાખવો-ધણી જ સરજ છે અને તેમા કોઈ પણ પ્રગરની હાનિનો સહન પણ નથી. જેમ જેમ તમે અભ્યાસ વધારતા જશો તેમ તેમ તમારું મન વધારે અને વધારે શાંત થતું જશે એ પ્રથમ લાભ છે. એનો વિચાર ચાનૂ જ રાખવો, કારણ કે, એથી જો તમે પોતાના કાર્મમા પ્રવૃત્ત હશો, તોપણ એનો અભ્યાસ કરી શકશો એથી તમારામા પુષ્કળ સુવારણા થવાનો સહન છે. એની રીતે પ્રાણુયામનો સતત અભ્યાસ કરવાથી ઓક દિવસે ઝટ દહન-એકાએક કુકનિની જાગ્રત થઈ જાય છે જે જોનો દિવસમા એક કે બે વાર જ માત્ર એનો અભ્યાસ કરે છે, તેમના શરીરને અને મનને તત્કાળ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમનો સ્વર મધુર થાય છે એવા અભ્યાસીઓ એક એક ડગલુ આગળ વધે છે, એમના જ હાથે કુકનિની જાગ્રત થાય છે અને સવગી ચર્ચા જ મદ લાઈ જાય છે તેમ જ જેમા પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ભરાઈ રહેલું છે, એવા જ્ઞાનના ગ્રંથોનું વેદણુ પણ દૂરી જાય છે અર્થાત્ પગી જ્ઞાનની યાચના માટે, અથ પાસે જવાની આવશ્યકતા ગેટેતી નથી જેનામા અપાર-સર્વ પ્રગરના-જ્ઞાનો ભરાઈ રહેલા છે, એના મહાન અથનુ સ્વરૂપ તમારું મન જ ધારણ કરે છે. બરડાની કરોગની બન્ને બાનુએથી જનારી ઈડા અને પિંગળા તથા પૃથર-જ્ઞમાના ચક્રમાથી જનારી મુખુચ્છા નાડી ઇલાદિ વિશે મેં પૂર્વ કહેલું જ છે એ ત્રણ સૂત્રો તો પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમા વિદ્યમાન હોય છે જ. પૃથરજ્ઞમા જે ધાધન અને જીયન પાથન હોય છે, તે સર્વ એ ત્રણ સૂત્રોની જ. એથીજ્ઞોનો સતત આલો અભિપ્રાય છે કે, સર્વ સાધારણ વ્યક્તિ માત્રની મુખુચ્છા બધ હોય છે અને આ સધગી જીયનપાથન તેમા

હોતી નથી. કિન્તુ તે બીજાં બે સૂત્રોમાં, શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોમાં છ વ પહોંચાણી વેળાએ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

માત્ર યોગીની સુષુપ્ત્યા જ મુક્ત હોય છે. સુષુપ્ત્યાનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં અને તેમાં વિચાર સ્ફૂર્તિનો આરંભ થયો, એટલે આપણે બુદ્ધિગાનથી પેલી તરફના પ્રદેશમાં જઈએ છીએ અને આપણું મન ઇન્દ્રિયાતીત, પરમહંસ, સ્થિત્યાત્મક-સમાધિ સ્વરૂપ-જ્ઞાનમય બની જાય છે. આપણે કલ્પનાથી પર અને બુદ્ધિની ગતિ પણ જ્યાં કુંઠિત થઈ જાય છે, એવા પ્રદેશમાં જઈ પહોંચીએ છીએ. માટે સુષુપ્ત્યાનાં દ્વાર ખોલી નાખવાં, એ જ યોગીઓનો પ્રધાન હેતુ હોય છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે એ લિન લિન ચકો કિંવા આસંકારિક ભાષામાં જેમને મંડળોનાનામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે સુષુપ્ત્યાની જોડમાં જ હારબંધ ગોઠવાયલાં હોય છે. સર્વથી અંતિમ ચક્ર, સર્વથા પૃથરજજીવના મૂળમાં જ રહેલું હોય છે. તેને મૂલાધાર ચક્ર કહેવામાં આવે છે. બીજું સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે અને તે ઉપરાંત મણિપૂર, અનાહુત, વિશુદ્ધ ઇલાદિ ચક્ર છે. સર્વથી અંતિમ સહસ્રાર-કિંવા સહસ્રલક્ષમલ ચક્ર જોવામાં આવે છે. અને એથી પણ નીચેનું ચક્ર મૂલાધાર છે. એમાંથી આપણને મુખ્યત્વે પ્રથમ અને અંતિમ એ બે ચક્રોની જ આવશ્યકતા છે. જેમાં સર્વ શક્તિઓ અને સર્વ તેજો ભરેલાં છે, એવું જે સ્થાન, તે સર્વથી અંતિમ કિંવા નીચેનું ચક્ર જ છે. સાંના સર્વ તેજોરાશિ અને શક્તિઓને એકત્ર કરી તેમને ઊપર ચઢાવીને મસ્તિષ્કમાં લઈ જવાની હોય છે. મનુષ્ય દેહમાં સમાવિષ્ટ થયેલા સર્વ તેજોમાં શ્રેષ્ઠ તેજ ઓજસૂ છે, એમ યોગીઓ કહે છે. એ ઓજસૂનો મસ્તિષ્કમાં ભંડાર ભરેલો છે. એ ભંડાર મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં જેમ જેમ મોટા પ્રમાણમાં હોય, તેમ તેમ તે મનુષ્ય અર્થાત્તિક સામર્થ્યવાન, બુદ્ધિમાન, જ્ઞાની અને પરમાત્મસ્વરૂપાધિકારી હોવાનું પ્રતીત થાય છે. એ સઘળો ઓજસૂનો પ્રભાવ છે. ટ્રાઈએક સર્વ સાધારણ મનુષ્ય, મિષ્ટ ભાષાથી બોલી શકે છે અને તેના વિચારો પણ ઉદાત્ત હોય છે, છતાં પણ તે બીજાના મનમાં સંસ્કાર કરી નથી શકતો. અને બીજા મનુષ્યની ભાષા સારી ન હોવા છતાં અને તેના વિચારો પણ ઘોંટ ન હોવા છતાં તે મનુષ્યના શબ્દો-ભાષણ-મોહક અને ચિત્તાકર્ષક થઈ પડે છે, એ તેના અંગમાંના ઓજસૂની જ તેજસ્વિતાનો પ્રભાવ છે. તે પોતાની કલ્પનાથી જે કંઈ પણ કરે છે, તે સર્વ એવું જ તેજસ્વી નીવડે છે; તેનામાં અતેજસ્વિતા કાઈ કાળે પણ જોવામાં આવતી નથી.

એ ઓજસૂ સર્વ મનુષ્ય માત્રમાં ન્યૂન કિંવા અધિક પ્રમાણમાં તે રહેલું હોય છે જ; અને શરીરમાં ઊઘસ પાયસ કરનારી સર્વ શક્તિઓની-તેજોની-અપ્રત્યુચ્ચ પાપરી એ જ એટલે કે, ઓજસૂ થવાની. આપણે માત્ર એ શક્તિઓનું રૂપાન્તર જ કરવાનું છે, એ

ધ્યાનમાં ગમ્યું જોઈએ. વિદ્યુતશક્તિ પ્રમાણે કિંના ચુમક શક્તિ પ્રમાણે બહાર કાર્ય કરનારી જે શક્તિઓ છે, તેઓજ અત શક્તિરૂપ બની જાય છે. રનાયુની શક્તિના નામે જેમનો અત-ચાંપાર ચાને છે, તે જ શક્તિઓ ઓજસૂરૂપ બની શકે છે. યોગી કહે છે કે, કામ વિકાસ અને ત્રી પુરુષ ધર્મ ઇલાદિ વિષયોમાં દૃષ્ટિગોચર થનાર જે વીર્યતેજ છે, તે માનની તેજના ભાગને બદલ કરાય—તેને તામામાં કરી લેવામાં આવે, એટલે તે વીર્યતેજ પોતાની મેળે જ ઓજસૂરૂપ બની જાય છે અને જ્યારે એ સર્વથી અતિમ—ત્રીયેનું ચક્ર જ સર્વ કાર્યોના તત્ત્વને ચનાવનાર છે, તેટલા માટે જ યોગીજનો તેના પર જ વિશેષ ધ્યાન આપે છે એ સર્વ કામાંદિ મનોવિકારાત્મક વીર્યતેજને એકત્ર—એકઠું કરીને યોગી તેને ઓજસૂરૂપ બનાવનાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. શુદ્ધચરણી સ્ત્રી અને પુરુષોના હાથે એ કાર્ય ધણી જ સરળતાથી થઈ શકે છે એમના હાથે ઓજસૂ મસ્તિષ્કમાં ચઢીને લા તેના સચ્ચ થઈ શકે છે એથી જ નિલ બ્રહ્મચર્યવ્રત, એન્ધત્વીવ્રત અને પાતિનચઢલાદિ મહાન્ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણો મનાય છે. કારણ કે, મનુષ્ય જાણી જાય છે કે, આપણે જો અનાચાર કરીશું તો આપણામાંથી પરમાત્મ જ્ઞાનનો અધિભાર ન થઈ જશે, આપણા મનની નિશ્ચયતાનો નાશ થશે અને નીતિનો આધારસ્તભ ટૂટી પડશે જગતમાં જે ધર્મબંધનોથી અનેક વિભૂતિઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે ધર્મનુવનો એટલા બધા કશિન હોવાનું કારણ શું હશે? કારણ એ જ કે, સરગતા-લાલરૂપી સરળતા જો કલિનતા ન હોય, તો મગી જ ન શકે. પિવાહસુખનો લાગ કરીને સન્યાસી થઈ જવાનો નિયમ થયો છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. શબ્દોમાં, કૃતિમાં અને મિચારમાં એકસમાન સદાચરણોનો વાસ હોવો જોઈએ. સદાચરણવિના ગજયોગનો અભ્યાસ કરવો, એ પરિણામે ધણ જ હાનિકારક છે એમ કરવાથી બુદ્ધિભ્રમ થવાનો સંભવ રહે છે જે જનો એક તરફ રાજયોગનો અભ્યાસ કરે છે અને બીજી બાજુએ અનાચારોમાં જ જન્મ વીતાડે છે, તેમણે યોગી થવાની કાંઈ કાળે આશા માત્ર પણ રાખવી નહિ.

—સસસસસસસસસસ—

પ્રકરણ છઠું.

પ્રત્યાહાર અને ધારણા.

 ના પગીની જે પાયરી છે, તેનું નામ પ્રત્યાહાર છે. પ્રત્યાહાર શો પદાર્થ છે? ઇન્દ્રિયદ્વારા જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એ તો આપણે જાણીએ. જીએ જ સર્વથી આગળ—બહાર—દૃષ્ટ્યેન્દ્રિયો હોય છે, તેની જોડમાં જ અતભાગમાં અતરિન્દ્રિયો હોય છે અને મસ્તિષ્કના કેન્દ્રમાં મન હોય છે. તે કેન્દ્રદ્વારાએ ઇન્દ્રિયો પોતાયો

તાના કાર્યો કર્યાં હોય છે એ સર્વ એકત્ર થઈને કોઈ એક બાહ્ય પદાર્થ સાથે સલસ થાય છે, એટલે તે પદાર્થનું આપણને જ્ઞાન થાય છે એજ ક્ષણે સમસ્ત મનની એકાગ્રતા કરીને તેને એક જ ઇન્દ્રિય સંગે સલસ કરવું એ કાર્ય ધણ જ કઠિન છે. છતાં પણ મન આરાતો અનુચર અને દાસ હોવાથી પ્રયત્નવડે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

“સારા થાઓ! “સારા થાઓ!” એવો ઉપદેશ આપ્યા જગતમા અપાતો આપણા સાક્ષણવામા આવે છે જગતમાના કોઈ પણ દેશમા જેને “ચોરી ન કરની,” “જૂઠું ન બોલવું,” ઇત્યાદિ શિક્ષણ નહિ આપવામા આવ્યું હોય, એવું કોઈ બાળક ભાગ્યે જ મળી શકશે. પણ એમ ન કરવાનું સાધન શું છે, તે તેને કોઈ પણ બતાવતું નથી. સારે તેણે ચોરી શા માટે ન કરવી? ચોરી શાને ન કરવી? એ કોઈ આપણે તેને શીખવતા નથી આપણે તો તેને ચોરી ન કરવામાટેના માત્ર ઉપદેશ જ આપીએ છીએ તેણે પોતાના મનને ટવી રીતે વશ રાખવું એનું જ આપણે તેને શિક્ષણ આપીએ, તો જ ખરેખર આપણે તેને સલ અને યોગ્ય સહાયતા આપી, એમ નિ સશયતાથી કહી શકાય. મન ન્યારે કોઈ નિવક્ષિત સ્થાને જઈને ચોંગી રહે છે, તે વેળાએ જ બધી બાહ્ય ક્રિયાઓ અને અત ક્રિયાઓ શરૂ થાય છે એ સ્થાનેને જ આપણે ઇન્દ્રિયોના નામથી જાળખીએ છીએ. મન, ઇચ્છાથી અથવા ધણીકવાર પોતાની મેળે જ જઈને કેટલેક સ્થળે ચોંગી રહે છે અને એ કારણથી જ લોકો મૂર્ખતાના કૃત્યો કરીને અગાધ દુઃખો ભોગવે છે એજ મન જે મનુષ્યના તાનામા રહે, તો તે તેમ કરતું નથી. મનને વશ રાખવાથી એ લાભ થાય છે કે, તે પોતાની મેળે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સ્થાને જતું નથી અને તેમ થવાથી ઇચ્છા અને વિકાર બન્ને સહજ વશ થઈ શકે છે, “એ સર્વથા સ્પષ્ટ છે પણ એમ થવું શક્ય છે ખરું કે? હા, સર્વથા શક્ય છે નિ સશય શક્ય છે આ અર્વાચીન દાનમા પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, માત્રિકા-ત્રદા ઉપર્જીવીને રોગ સારા ટરનારાઓ-“અમને દુઃખ વેદના કે ભીતિ ઇત્યાદિ ભાસતા નથી! એમ બીજા જનો પાસેથી કહેવડાવે છે તેમના શાસ્ત્રોમા થોડોક દ્રાવિડી પ્રાણુયામ કરવો પડે છે, પરંતુ તે પણ યોગનો એક ભાગ જ છે છે તો ઠીક, પણ તેઓ તેમા એક પ્રકારનો ગોટાળો કરે છે એવા ઉપચારથી મનુષ્યના મુખે જ “હવે મને કાંઈ દુઃખ નથી,” એમ કહેવડાવવામા આવે છે અને તે પ્રમાણે જ ગુણ આવેનો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એથી તે માત્રિકા તે રોગીને પ્રત્યાહારતું જ એક અગ શીખવવા જેવું થાય છે કારણ કે, તેઓ મનુષ્યપર પોતાની છાપ બેસાડીને તેના મનને એટલું બધું દબાવ બનાવી દે છે, કે તે બીજા જ્ઞાનને સ્વીકારવાની વાત જ છોડી દે છે મેરુમેરુમ અથવા નિને પત્રગિનિથી (પ્રાણુવિનિમયથી) જે લોકો રોગ મગડનારા છે, તેઓ પણ એવી જ રીતે

પોતાની પ્રયોગશક્તિથી રોગીમા તેટલા સમય માટે એક પ્રમાણે નિવૃત્ત પ્રસાદાજી ઉત્પન્ન કરે છે એ નિદાપ્રયોગ, વ્યાધિગ્રસ્ત અને ભ્રમિષ્ટ જનોના શરીરમા જ માન સારુ પરિણામ ઉપજતી શકે છે, અને પ્રયોગકર્તાની દૃષ્ટિની એકાગ્રતાથી અથવા તો બીજી કોઈ રીતિથી, રોગીના મનને એક પ્રકારની અચેતન સ્થિતિમા લાવીને તેને ગુણનો લાભ કરાવી આપે છે પણ તે ગુણ ન્યા મુવી તેની અચેતન અવસ્થા હોય છે, લા સૂંચી જ ટકે છે રોગી પાછો પૂર્વસ્થિતિમા આવ્યો, એટલે મેરુમેરિજમના પ્રયોગનું પરિણામ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે

એ શ્રદ્ધોત્પન્ન કિંવા નિદ્રોત્પન્ન સત્તા રોગીઓના શરીરમાના જ્ઞાનસ્થાનો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોમા થોડા કે ઘણા સમયને માટે અવર્તાયતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે અત્યંત દૃઢશૂન્ય છે, મરણ કે, અતે એ વિધાત્મક થઈ પડે છે મસ્તિષ્ક સ્થાનમા એ સત્તા આનતી દેખાય છે, તે ખરી રીતે જ્ઞેતા મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છાથી આવેલી હોતી નથી, કિન્તુ બીજાની ઇચ્છાથી આની તેના મનપર એકાએક એક બળવાન આધાત કરીને, તેને તરમર ખવડાવી મનને ક્ષણ એ ક્ષણને માટે સ્થિર કરી દે છે, એટલું જ કોઈ તોફાની ચએના ગાડીના ઘોડાને ન્યાએ લગામથી અથવા અગળામથી થોભાવી નથી શકાતો, સારે બીજે કોઈ તેના માથાપર ફટકો લગાવીને તેને ક્ષણ માન ઉભો રાખે છે, તેના જેવો જ એ પ્રકાર પણ સમજવો એવા પ્રયોગોમાના પ્રત્યેક પ્રયોગથી તે મનુષ્યની માનસિક શક્તિમા એક એક અશનો વિધ્વસ થતો જાય છે અને અતે તેનાપર પૂર્ણ અધિકાર ઝેળવાની શક્તિ આવવાનું એક બાળુએ રહી જાય છે ઉત્તરુ તેનું મન ચૈતન્યશૂન્ય-વેળનિર્જવગોળો-બની જાય છે અતે તે રોગી ઉન્મત્તોનું આશ્રયસ્થાન બની રહે છે-અર્થાત્ ગોડો નર્ત જાય છે

મનપર સત્તા ચલાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન જ્ઞે સ્વેચ્છાથી-સત્તા ચલાવનારની ઇચ્છા અનુસાર ન થાય, તો તે અનર્થોત્પાદક થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત ઉદ્દેશની પણ ધૂળધાણી કરી નાખે છે પ્રત્યેક આત્માની ઇતિહાસિકતા એ છે કે, તેણે વિચારો અને વ્યાપારોના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને સ્વતંત્ર થવું અને અતબાંધ સંદિનુ સ્વામિત્વ સપાદન કરીને પ્રમુખત્વ ભોગવવું સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાને બદલે બીજાની ઇચ્છાનો પ્રવાહ-તે ગમે તે રીતે આવેનો હોય-પોતાની ઇન્દ્રિયોની સાક્ષાત્ સત્તાથી આવે કિંવા વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમા ઇન્દ્રિયોપર બનાત્કાર કરીને આવે, છતાં પણ તે-પ્રથમ શ્રદ્ધાની અને વિચારપારતંત્ર્યની પૂર્વોક્ત જડ શૃંખલામા એક કડીનો બીજે પણ વધારો કરીને મનુષ્યને વધારે મગ્ન્યુતાઈથી બાધે છે એટલા માટે આપણાપર પ્રયોગ કરનારને પ્રયોગમા આપણે કેટલી સ્વતંત્રતા આપીએ છીએ, એ વિશે ઘણું જ સાવધતા રાખવાની છે તમે પોતે પણ અત્યંતુપણે બીજાનું કેટલું બધું નુકસાન કરો છો, એનું સ્મરણ રાખો કોઈકોઈ પુરુષો, કોઈ વેળાએ

ગણીના મનના વિચારોને એક બીજા જ દિશામાં વાળીને તેનું પુષ્કળ હિત કરે છે, એ વાત ખરી છે, પણ તે જ વેળાએ તેઓ બીજા લક્ષ્યાવધિ લોકોનો નાશ કરે છે કારણ કે, તેમના પ્રયોગનો અધિકાર આસમન્તાત પ્રસરી જાય છે, એ તે પોતે જાણી શકતા નથી એથી તે રોગ, તે કૃત્રિમ નિદ્રાવસ્થા અને તે નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિ બીજા સ્ત્રી પુરુષોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને અતે તે તેમને જ્ઞાનશૂન્ય કરી મૂકે છે એટલા માટે, જે કોઈ પણ બીજાઓને મુઠે મ્હોડે શ્રદ્ધા રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે અથવા મનુષ્ય જાતિમાં મોહિની ઉપજાવીને તેમની ઇચ્છાપર પોતાનો અધિકાર ચલાવીને તેમને પોતાના તાબામાં લાવે છે-તેમનો જો કે અતર્ય હેતુ નહીં ન હોય, તોપણ તેઓ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો મનુષ્ય જાતિના શત્રુઓ જ છે.

એથી, અર્થાત આપણા પોતાના મનોને જ, કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવા જોઈએ શરીર અને મનને આપણે પોતે જ વશ કરવા જોઈએ તમે વ્યાધિગ્રસ્ત હો-વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમાં હોશો, ત્યાં સૂધી અન્ય ઇચ્છાઓ લાગૂ પડવાની નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું અને અધન્યાયથી તમને જે કોઈ પણ શ્રદ્ધા રાખવાનો ઉપદેશ આપે, તેનું જરાપણ સાલજશો નહિ તે જલે મહાન હોય કે જલો હોય તેની દરકાર કરશો નહિ નાચનારા, ઉડનારા અને પોકાર કરનારાઓના અનેક પથો જગતમાં થયેલા છે તેઓ નાચીને અને પોકારીને ધર્મોપદેશ કરવા માટે છે, એવે સાસર્ગિક રોગ પ્રમાણે ફેલાતા જાય છે એવા પથવાળાઓ પણ મનુષ્ય જાતિના શત્રુઓની પકિતના જ ગણાય છે તેઓ પ્રસંગાનુસાર ક્રોધમલ મનના પુરુષો પર થોડીક સત્તા ચલાવે છે, અને અરેરે ! તે સત્તાને જ વધારીને અતે તેઓ કેટલીક જાતિઓની જાતિઓને ધૂળમાં મેળવી દે છે ! એવી રોગિષ્ટ, વિકૃત અને ઉઝીની સત્તાથી ખરેખર લાલ્લુ થવાનું એક બાજુએ રહી જાય છે અને ઉઝી તે સત્તા વ્યક્તિ કિંવા સમસ્ત જાતિને પતિત કરવામાં જ માત્ર યથારિથત કારણીભૂત થાય છે એવી મનસૌકાતાથી મનુષ્ય માત્રની કેટલી બધી હાનિ થાય છે, એ વિશેના વિચારમાં જો કોઈનું અત કરણુ નિમગ્ન થઈ જાય છે તો તેની ગણના ધર્મોન્મત્તમાં જ થઈ જાય છે તે પોતે તો એમ જાણતા જ નથી કે, પોતાના પ્રયોગથી, પોતાના ગાયનથી અને પોતાની પ્રાર્થનાથી જે જે મનોને એકાએક અધ્યાત્મગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે મનો કેવળ નિશ્ચેષ્ટ, વિકૃત અને અશક્ત બની જાય છે, તેમનાપર ધારવા કરતા વિરહ જ પરિણામ થાય છે અને તેથી અન્તે તેમનો નાશ થાય છે જે શક્તિને પોતા માટે અતરિક્ષમાથી કોઈ દેવતે મોકલી દીધેલી છે, એવું તેમનું માનવું હોય છે, તે શક્તિનો માનવી અત કરણુમાં પ્રવેશ કરાવતી વેળાએ તે પોતે તેમના લાવિ નાશ, દોષ અને ઉન્માદ તથા મૃત્યુનું બીજારોપણુ કરે છે, એનું તે નિરક્ષર અને દુશ્માની આરનારા લોકોને

અમ સુદ્ધા પણ આવતુ નથી એટલા માટે જ, તમારા સ્વાતંત્ર્યનો સહાર કરનારી પ્રત્યેક ઘટનાથી તમે ચેતતા રહો. એમન કરવાથી અનર્થનો સમ્ભવ છે, એ ધ્યાનમા રાખો અને તમારાથી ટાળી શકાય તેટલા પ્રમાણમા એવા વિષયોને ટાળી નાખો. કોઈ પણ સ્થાને પોતાનું મન લગાડી શકે અને કોઈ પણ લાગેના સ્થાનેથી મનને ઊઠાડી શકે, તે જ મનુષ્ય પ્રત્યાહાર કરી શકે છે. મનથી બહાર જનારી સમિપ્યોને એમ્ત્ર કરી-તેમને અટકાવી-તેમને દાસ તરીકે મુક્ત કરવી, એને જ પ્રત્યાહાર કહેવામા આવે છે. એમ કરવાનું સામર્થ્ય જ્યાં તમારા અંગમા આવે, સારું જ તમને એક અમુક સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ નિ સશય કહી શકાય. એમ થવા પછી કોઈ પણ પુરુષ એકલો જ યુદ્ધિનો પાનવ પકડી ગકશે પરંતુ એમ ન થયું હોય, ત્યાં સુધી તો આપણે બધા રમન કરનાના કળાવાળા પૂતળા જેવા જ છીએ.

મનને તાત્કાલ રાખવાનું કાર્ય ધણું જ કઠિન છે. મનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત્યે ગાન થએના વાદરાના જેવી જ હોય છે. એક વાનર હતો, તેનામા વાનરોના જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે એક ક્ષણ માત્ર પણ સ્થિરતા હતી નહિ. કોઈએક મનુષ્યને તેની એટલી બધી ચેત્તિ પછી અપૂર્ણ લાગવાથી તેણે તેને ખૂબ દારુ પાવો દારૂનો નિરો એટલો બધો થયો કે તે વાનર વધારે અને વધારે ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો. એ ઉન્માદનો પ્રધર ચાનતો હતો એટલામા તેને વૃશ્ચિકે દશ દીધો. કોઈ મનુષ્યને વીંછી વરડે છે, તો તે પણ આખો દિવસ નાચતો રહે છે, સારે એ મિયારા વાદરાની શી દશ થઈ હશે, એની તમારે જ દરખાસ કરવાની છે. તેને ધણું જ સતાપ થવા લાગ્યો. વળી એના દુખમા પૂર્તિ કરના માટે તેના અંગમા ભૂત લગાયુ તે વેળાએ વાદરાની ચેષ્ટાઓએ એનું તો ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે, રાષ્ટ્રોમા તેનું વર્ણન કરવાની શક્તિ જ નથી મનુષ્યનું મન પણ એ વાદરા જેવું જ છે. તે સદા સર્વદા મૂળથી જ અચન દોષ છે. તેને ક્ષણ માત્ર પણ વિચારિતો હોતો નથી. એવામા વળી જો તે ઇન્જારૂપ મઘપાન કરે છે, એટલે તેની અચનતામા વૃદ્ધિ થવા માટે છે. મઘનો ઉન્માદ ચડેલો હોય, તેવામા પોતાની ઇન્જાઓ પરિપૂર્ણ થતા તેને મત્સરરૂપી વૃશ્ચિકનો દશ થાય છે, અને અતે ગર્વરૂપ ભૂત મનનું ગણ દેવાવીને ‘હું જ સર્વથી મહાન છું,’ એની ભાવના ઉપખાવે છે. એવા મનને તાત્કાલ રાખવાનું કાર્ય કેવું બધું દુર્ગમ છે, એ હવે તમારા ધ્યાનમા આવ્યું હશે જ.

મનને તાત્કાલ લાવવા માટે ઉપાયોની નીચે પ્રમાણે યોજના કરવી જોઈએ. આપણે પોતે થોડીકવાર સ્વસ્થ બેસી રહીને મનને તેને ગમે ત્યાં જવા દેવું. મન તો આખો દિવસ ક્રૂદ્ધ મારવાનું જ. તે અહીં તહીં ક્રૂદ્ધ મારનારા વાદરાના જેવું જ છે. તે વાદરાને તેને ગમે તેટલા ક્રૂદ્ધ મારવા દેવા, અને પોતે સ્વસ્થ બેસી રહીને દ્વંતરી મગ્ન બેસા કરવી જાન,

તે જ શક્તિ છે, એમ દહેવાય છે, અને તે સર્વથા સત્ય છે. મન શું શું કરે છે, એ જ્યાં સુધી તમે જાણી શકશો નહિ, ત્યાં સુધી તે તમારા તાબામાં આવશે નહિ. પ્રથમ તેની લગામને ખૂબ દીકી છોડી દેવી અને તે જેટલા ખરાબ-દુષ્ટ વિચારો અંતઃકરણમાં લાવવા માગતું હોય, તેટલા સર્વ વિચારો તેને લાવવા દેવા. “ત્યારે આવા આવા વિચારો પણ આપણા મનમાં આવે છે કેમ?” એમ જોલીને તમે આશ્ચર્યચકિત થશો. પરંતુ એથી પ્રતિ દિવસ મનની લક-રીનું જળ અધિકાધિક ન્યૂન થતું જશે અને તે દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે શાંત અથવા સ્થિર થતું જાય છે, એવો તમને અનુભવ થશે. પ્રથમ જેટલાક મહિના સુધી તમને એમ જણાશે કે, મનમાં એક હન્ટર વિચારો આવે છે; ત્યાર પછી એમ દૃષ્ટિગોચર થશે કે, એ સંખ્યામાં ઘટારો થાય છે અને માત્ર સાતસો વિચારો જ આવે છે. એ વાતને બીજા જેટલાક મહિના જતાં એ સાતસોની સંખ્યામાં પણ ન્યૂનતા થઈ જાય છે અને અંતે સર્વ વિચારોનો લય થતાં મન સર્વથા આપણા કલા પ્રમાણે જ વર્તવા માંડે છે. એમ થાય તોપણ ધીમે ધીમે આપણે તો પોતાનો અભ્યાસ કરતા જ રહેવું જોઈએ. બાબનો સ્પર્શ થતાં જ અગ્નિને જેવી રીતે ગતિ ધારણ કરવી જ જોઈએ, એવો નિયમ છે; તે પ્રમાણે જ આપણા સમક્ષ કોઈ પણ પદાર્થ આવ્યો, કે આપણને તેનું જ્ઞાન થતું જ જોઈએ. એથી મનુષ્યે, તે પોતે કોઈ યંત્ર નથી કે કળવાળું પૂતળું નથી, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી જતાવવું જોઈએ. તે પોતે કોઈના પણ તાબામાં નથી, એ માટેનાં પ્રમાણો તેણે આપનાં જોઈએ. જેવી રીતે મનને પોતાના તાબામાં રાખવું અને તેને પોતે જ કોઈ પણ સ્થળે વિચરવાની આજ્ઞા આપવી, એનું જ નામ પ્રત્યાહાર છે. એનો અભ્યાસ જેવી રીતે કરવો? એ અભ્યાસ ઘણા લાંબા સમયે થાય છે, એક બે દિવસમાં થઈ શકતો નથી. માત્ર ધૈર્યથી જો અખંડ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવામાં આવે, તો જેટલાંક વર્ષ પછી આપણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

ભવિષ્યની ઉત્તતિનો આધાર એનાપર જ અવલંબેલો હોય છે. જેટલાંક સમય પ્રલાહારના અભ્યાસમાં વીતાડીને મનને એક વિવક્ષિત સ્થળે લગાડી તે પ્રલાહારથી ઉચ્ચ જો ધારણા છે, તેના અભ્યાસનો આરંભ કરવો. એક વિવક્ષિત સ્થળે મન લગાડવું એટલે શું? એટલે એમ કે, ધતર ભાગોનો લાગ કરીને શરીરના એક વિવક્ષિત ભાગમાં મનને લીન કરી તે દ્વારા તેનું જ્ઞાન મેળવવું. ઉદાહરણાર્થ:-શરીરના ધતર અવધવાને લાગીને માત્ર એક હસ્તવિશેનું જ્ઞાન મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરો. ચિત્ત, કિંવા મનના સર્વ અંશોને એક વિવક્ષિત સ્થાને પૂરી રાખી, તેમને બહાર ન જવા દેવા, એનું નામ જ ધારણા છે. ધારણાના અનેક પ્રકારો છે. એટલે તેની સાથે જેટલીક કલ્પનાઓનું યુદ્ધ કરાવતા રહેવું. એ પણ એક પ્રકારે સાફ જ છે. ઉદાહરણાર્થ:-મનને હૃદયના અંતર્ભાવના એક વિવક્ષિત સ્થાન વિશેના

વિચારમા પ્રવૃત્ત કરતું પણ એ ધણું જ મન કાર્ય છે એમ કરવાનો સરળ માર્ગ એ છે કે, ત્યાં એ કમળ છે, એવી કલ્પના કરવી તે કમળ તેજોમય છે અને તેનો પ્રકાશ ધણો જ લાયક છે, એમ માનીને મનને ત્યાં ઘિર કરો, અથવા તો એવું જ એક પ્રમથમ કમળ મસ્તિષ્કમા છે, એવી મનમા ભાવના કરો. કિંવા પૂરે જ્યાં પ્રમાણે મુગમળા નાનીના સિત્ર સિત્ર ચાનોમા સિત્ર સિત્ર ચક્રોનું અસ્તિત્વ છે, એવી કલ્પના કરો એમ કરવાથી તત્કાલ—તેજ દાણે મન તે રથને સરંચા લીન થઈ જાય છે

યોગિએ નિલ અભ્યાસમા પ્રવૃત્ત રહેતું જોઈએ, અને તેણે બહુધા એકાતમા—એકા—રહેવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જૂની જૂની પ્રકૃતિના અનેક લોકોના સહવાસથી મન વધારે ચચન થતું જાય છે યોગિએ આવશ્યકતા કરતા વિરોધ યોગનું પણ નહિ કારણ કે, વધારે યોગવાથી પણ મનની ચચનતા વધે છે ઘણો શ્રમ પણ કરવો નહિ, કારણકે અતિ શ્રમથી પણ મન ચચન થઈ જાય છે જો આખો દિવસ અતિ શ્રમ કરવામા આવે, તો મન પર સત્તા ચલાવી શકાતી નથી એથી મન આપણા તામામા ગ્રહી શકતું નથી એટલા નિયંત્રણ રહે છે, તે જ યોગી થઈ શકે છે ઉત્તમ કાર્યની શક્તિ એની છે કે, જો તે થોડું બની શકે, તોપણ તેથી લાભ ઘણો જ મહાન થાય છે તે કોઈની હાનિ તો કરતું જ નથી, પણ પ્રત્યેકને લાભ જ દેખાડે છે. સર્વથી પ્રથમ તો જ્ઞાનતત્ત્વના વિભોભને ન્યૂન કરીને તેમા તે શાનિ ઉત્પત્ત કરે છે એથી સર્વ પદાર્થો પ્રથમ કરતા વધારે સ્પષ્ટતાથી દેખાનાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે સ્વભાવ ઉત્તમ થાય છે અને પ્રકૃતિ પણ સુધરી જાય છે સ્વરની મધુરતા એ સર્વ લક્ષણોથી પ્રથમનું લક્ષણ છે ત્યાર પછી ધ્વનિ પણ સુગ્ધ ઉત્પત્ત થાય છે અને કંઠમાના દોષો નીમળી જાય છે પ્રથમ જે જે પરિવર્તનો થાય છે, તેમાના કેન્દ્રાન્ન લક્ષણો એ છે જેઓ ત્વરાથી અભ્યાસ કરે છે તેમનામા બીજા પણ અનેક લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે કેન્દ્રીયવાર તેમને જાણે કેટલાક અતરે ઘટનાદ થયા કરે છે અને તેનો ધ્વનિ કણોમાં આવીને અથડાય છે—તેના સ્વરનો પ્રતિધ્વનિ થયા કરે છે, એવો ભાસ થાય છે કેદારકેદારવાર કેટલાક પદાર્થો તેમને દૃગ્ગોચર થાય છે પ્રકાશના ધાના વાતાવરણમા તરતા દેખાઈને તે મોટા મોટા થતા જાય છે, એમ પણ તેમને ભાસે છે એવા ચમત્કારો થવા માંડે, એટલે તમારો અભ્યાસ વેગથી ચાલેનો છે, એવો તમારે નિશ્ચિત ભાવ રાખવો જોને યોગી થવાની અને ત્વરાથી અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો આહારવિશે કેન્દ્રીય કાગજ—ચિન્તા—સભાળ—રાખી જોઈએ જોને અતિશય અભ્યાસની આવશ્યકતા હોય તે જો માત્ર દૂધ અને રાજગરા જેવા હલકા ધાન્યો અથવા કન્ઠમૂળથી જ પોતાનો કેન્દ્રલાન્ન મહિના સુધી ઉત્તરનિર્મીલ કરે, તો તેથી વધારે લાભ થવાનો સંભવ છે પરંતુ જેમને

પોતાનો કામધંધા સંભાળીને દરરોજ થોડો થોડો અભ્યાસ કરવાનો હોય, તેઓ ગમે તે ખાવ, તેમાં કાંઈ પણ અપાધ જેવું નથી. માત્ર આવશ્યકતા કરતાં અધિક ખાવું નહિ.

પરંતુ જેમની સત્વર જ યોગી થવાની અને વાયુવેગે અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકીય ઇચ્છા હોય, તેમણે તો આદ્યાર્ભાં ગમે તેમ કરીને પણ નિષ્ક્રિયપણે ખાસ કરીને રાખવું જ જોઈએ. ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા દિવસે દિવસે અનિશ્ચય સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ થતી જાય છે. એથી પ્રથમમા-આરભમાં, સર્વથા ક્ષુલ્લક બનાવોથી પણ તમારી પ્રકૃતિમા પરિવર્તન થતું સર્વથા રૂપે તમારા જોવામાં આવશે. જ્યાં સુધી તમારો પૂરેપૂરો અધિકાર જાગ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી અજનો એક આસ પણ ઝાંઝો કિંવા વધારે થશે, તો તમારા આખા શરીરમા ગડબડ મચાવી મૂકશે-અધિકાર જામી ગયા પછી તમને ગમે તે ખાઓ, તો તે ચાલી શકશે. તમે એકાગ્રતા કરવાનો આરંભ કર્યો કે, પ્રથમ એક ટાંચણી પડવાથી પણ તમારા મસ્તિષ્કમાં મેઘગર્જના જેવો ધ્વનિ થશે, અથવા તેવો ભાસ થશે. ઇન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ થતી જાય છે અને તેથી તેમનાથી મળતું જ્ઞાન પણ સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે. આપણે જે ચઢાણને પાર જવાનું છે, તેની એ પાવરીઓ છે. એ ચઢાણ ચઢવામાં જે દૃઢ રહે છે, તેને જ અન્તે જય મળે છે. વાદવિવાદ અને મારી તારી છોડી દો તથા વાગ્ગત્વ અને શુષ્ક ટોટિકમમાં રો લાભ છે ? એથી માત્ર મનની સ્વસ્થતાનો નાશ થાય છે અને મન ચંચલ બની જાય છે. જે કૃત્યો કરવાનાં છે, તે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થઈ નથી શકતાં. એટલા માટે વ્યર્થ વિવાદનો તો ભાગ જ કરવો જોઈએ. જે જે પુરુષોએ અનુભવ લઈને પુસ્તકો લખેલાં હોય, તેમના તે પુસ્તકો વાંચવામાં જ વેળાનો વ્યય કરવો.

મોતીની છીપ જેવા થતું જોઈએ. એ ઉદાહરણને મનમા ઠસાવવા માટે હિંદુસ્તાનમાની એક આખ્યાયિકા ધણી જ ઉલ્લેખ છે. સ્વાતિ નક્ષત્રનો આરંભ થયા પછી તેનો એક બિન્દુ પણ જો છીપમાં પડે છે-અર્થાત્ વર્ષાના જળનો બિન્દુ છીપમાં પડે છે, તો તે બિન્દુનું મોતી બને છે. એ વાતની છીપમાં રહેલા પ્રાણીને ખબર હોય છે, એટલે સ્વાતિ નક્ષત્રનો આરંભ થતાં જ એ પ્રાણીઓ સમુદ્રની સપાટીપર તરી આવે છે, અને મૂલ્યવાન પર્લ-બના જળબિંદુને ગ્રીક્ષવા માટે તત્પર થઈ પ્રાણીની સપાટી ઉપર બેસે છે. મુખમાં એક બિન્દુ પડતાં જ તે પ્રાણી પોતાના શરીરનો સંકેત કરે છે અને કુબ્જા મારીને સમુદ્રના તળિયામાં ચાલ્યું જાય છે. સાર પછી તે સ્નાનિજલબિન્દુ ધીમે ધીમે તેના શરીરમાં મોતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આપણે પણ એવા જ થવું જોઈએ. પ્રથમ સાંભળી લેવું, પછી નિચાર કરવો અને સારપછી બધા વિદ્વાજને દૂર કરીને, મનને બાહ્ય વિકારોથી પરદાખુષ્ક કરીને, તેમાંના સલસોધનમાં જ પોતાની સર્વ શક્તિઓને સર્વથા લીન કરી દેવી. કેવળ અપૂર્વતાનું દર્શન કરીને જ કાંઈ કંઈપણનું મહત્ત્વ

કરવું, અને તેનાથી ખીજા કાર્જ વધારે નથી કલ્પના મળી આવી કે, તેનો ત્યાગ કરવો—એમ કરીને પોતાની ઉત્સાહ શક્તિને છિન્ન બિન કરવી, એ ઘણું જ ભયંકર છે અર્થાત્ એક જ પ્રિયત્વો સ્વીકાર કરવો અને તેમા નિમગ્ન રહી તેનું પરિણામ શું આવે છે તે જોવું અને તેનું પરિણામ જાણવા નહિ લા સૂચી તેનો ત્યાગ ન કરવો એક જ કલ્પનામા જે ગાંગી-તદ્વૃષ્ટિ જની જાય છે, તે જ તેનો શોધ કરી શકે છે—તેને જાણી શકે છે ધડીપ્તિમાં અહીં ને ધડીકમાં તહીં ભટકનારા જે મનુષ્યો છે, તેમને કાર્જ પણ મળી શકતું નથી એવા પુરુષો પોતાના જ્ઞાનતત્ત્વોને યોડીકવાર જે કે રમણી શકે છે, પણ તેમની પરિસ્થિતિ પણ ત્યા જ ચર્ચા જાય છે તેઓ માયાના દાસ જની રહે છે અને ઇન્દ્રિયો કરતા વિશેષ કશું પણ તેમના હાથમાં આવતું નથી.

ખરેખરી રીતે જેની યોગી ચલાની જ ઇચ્છા હોય તેણે મનની અવસ્થાતોનો તો ખાસ કરીને ત્યાગ જ કરવો જોઈએ અને એક જ કલ્પનાનું મહત્ત્વ કરવું જોઈએ અને તે જ કલ્પનાને જીવકે પ્રાણ સમાન માનવી જોઈએ ધ્યાનમાં, મનમાં, કે સ્વપ્નમાં પણ તે જ કલ્પના હોવી જોઈએ, તેનો જ વિચાર કરવો અને તેના પર જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો તમારું મનિષ્ઠ, તમારું શરીર તમારા સ્નાયુ તમારા જ્ઞાનતત્ત્વ અને તમારા શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં એ જ કલ્પના ઓતપ્રોત ભરેલી હોવી જોઈએ ખીજા ગમે તેવી કલ્પનાઓ હોય, તો પણ તેમને મનમાંથી કાઢી નાખવી સિદ્ધિનો એ જ માર્ગ છે, અને એ માર્ગમાં વિચરવાથી જ મહાદ્વિ ભૂતિઓ નિપજેલી છે—ખીજા બધા તો માત્ર શાન્તિ પત્રો જ—વારચાળા છે જે તમારી ખરેખર જ ખીજાનું કલ્યાણ કરવાની વાચના હોય, તો તમારે વધારે ઉંડા પાણીમાં ઉતરવું જોઈએ. તેનું પ્રથમ પગથિયું એ છે કે, મનને ચતુરિચર થવા ન દેવું—કિંવા જે કલ્પનાથી મન ચતુરિચર થતું હોય, તેવી કલ્પનાવાળા મનુષ્યનો સહનાસ જ ન કરવો. આપ બધા જાણો તો હો જ કે, કેટલાક સ્થળો અને ક્ષેત્રો લક્ષ્યો એવા હોય છે, કે જેમના યોગે આપણી વૃત્તિ ફરી જાય છે એટલા માટે એવા સ્થળો અને એવા લક્ષ્યોને વર્જી કરવા વિશેષમાં જોઈએ વધારે ઉચ્ચ સ્થાન સૂધી પહોંચવું હોય તેણે તો સર્વ પ્રકારના સસર્ગોનો જ ત્યાગ કરવો પછી જ ને તે સારાનો હોય કે નકારાનો હોય પણ એ વિશે વિચાર કરવાનો નથી—અહીં તો ઉભયના ત્યાગનું તાત્પર્ય છે ત્યાર પછી ખતથી અભ્યાસ કરવો અને તેમાં પ્રાણ જાય કે રહે, એની દરકાર કરવી નહિ તેમ એ સાધ્ય થશે કે નહિ એનો જરા પણ વિચાર ન કરતા સર્વથા તદ્વૃષ્ટિ થઈને અભ્યાસ કરવો, એ જ કર્તવ્ય છે જે તમારા અગમાં પૂરેપૂરી હિંમત હશે, તો જ મહિનામાં જ તમે યોગી થઈ શકશો પરંતુ જેઓ ધીમે ધીમે અભ્યાસ કરનારા છે અને પ્રત્યેક વિષયનો ધીમે ધીમે પ્રયોગ કરનારા છે, તેઓ એકાએક અધિક યોગ્યતાએ પહોંચી

શક્તા નથી. અર્થ, અભ્યાસ કરવાનો એટલે કરીએ છીએ, એવી ધારણાથી અભ્યાસ કરવામાં કશો પણ લાભ નથી. જેઓ પૂર્ણ તામસીવૃત્તિવાળા—અજ્ઞાન અને આળસ—છે, જેમનું મન એક જ બાબતમાં ડાઈ ડાળે પણ સ્થિર થઈ શકતું નથી અને જેઓ પોતાના વિનોદ માટે જ અમુક અભ્યાસની ઉપાસના કરે છે, તેમને માટે ધર્મ અને શાસ્ત્ર—માત્ર વિનોદરૂપ જ છે. એવા લોકો ધર્મને ધડી બે ધડીને વિનોદ જાણીને તેના તરફ આવે છે અને તેમાં જે વિનોદનો થોડો ધણો અંશ રહેલો હોય છે, તેનો જ સ્વીકાર કરે છે. એવા લોકો બહુધા આરંભશરૂ હોય છે. તેઓ લાપણો સાંભળે છે, સારા વિચારો પણ કરે છે, અને ઘેર ગયા એટલે બધું ભૂલી જાય છે. સિદ્ધિ જ મેળવવાની હોય તો તો બલવત્તર ઇચ્છા અને નિરસીમ ધૈર્યનું અવલમ્બન કરવું જ જોઈએ. ધૈર્યશાલી એટલે સૂધી પણ કહી શકે છે કે, “હું સમુદ્રને પણ પી નહીં શકું છું. જો હું ઇચ્છા કરું, તો પર્વતનો પણ ચૂરેચૂરો કરી નાખું!” એવી દૃઢ ઇચ્છા રાખો, એવું ધૈર્ય રાખો, એવી હિંમત રાખો અને ખંતથી અભ્યાસ કરો, એટલે તમે ઉચ્ચ સ્થાને અવસ્થ પહોંચી શકશો જ, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય જેવું નથી.

—સમસમસમસમસમ—

પ્રકરણ સાતમું.

ધ્યાન અને સમાધિ.

અહીં સૂધી રાજયોગનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનો (પગથિયાં) વિશેના ઉપર ઉપરના વિચારોની આપણે પરિસ્માપ્તિ કરી. હવે ચિત્તની એકાગ્રતાના અભ્યાસનું એક અત્યંત શ્રેષ્ઠ સાધન માત્ર અવશેષ રહેલું છે, તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. રાજયોગનો હેતુ અને રાજયોગની ફલશ્રુતિ એ જ છે, અને તે આપણને અંતે ત્યાં જ પહોંચાડે. માનવી પ્રાણી તંત્રિક આપણે જાણીએ છીએ કે, જેને આપણે સયુક્તિક અને તાર્કિક જ્ઞાનના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે સર્વ જ્ઞાન આપણને લાગણી અથવા જાણવાપણાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ટેબલ છે, એ મને જણાય છે અને તમે બધા અહીં છો, એ હું જાણું છું એવી રીતે બીજા વિષયો પણ જાણી લેવા મને જણાય છે અને હું જાણું છું, એથી જ આ ટેબલ અહીં છે અને તમે બધા અહીં છો, એનું મને જ્ઞાન થઈ શકે છે. એવી જ રીતે હું જે જે જોઉં છું, જે જે સાંભળું છું અને જે જે વસ્તુનો મારા શરીરને સ્પર્શ થાય છે, તે તે સર્વ પદાર્થો અહીં છે, એમ સમજવામાં તે કારણીમૂલ થાય છે. છતાં પણ મારા પોતામોના કેટલોક લાગ એવો છે કે, જેમાંનું મને કશું પણ જણાતું નથી—શરીરમાંના સઘળા અવયવો, મસ્તિષ્કના ભિન્ન ભિન્ન ભાગો, પ્રસક્ત મસ્તિષ્ક ઇલાદિ પદાર્થોના રહસ્યની કોઈને પણ જાણ થતી નથી—એ વિશેનું જરા પણ જ્ઞાન થતું નથી.

હું જે વેળાએ અન્નનો આહાર કરું છું, ત્યારે તેને જાણી સમજીને જ કરું છું પરંતુ ઉદરમાં તેનું જે પચન થાય છે, તે પચનક્રિયાને હું જાણી શકું નથી. અન્નમાથી રક્ત બને છે, તે પણ મારા જાણવામાં આવતું નથી, અને રક્તથી મારા શરીરના જે જૂદા-જૂદા ભાગો બને છે, તે પણ મારા અજાણપણામાં જ થાય છે પરંતુ એ સર્વ ક્રિયાઓ કરનાર તો ‘હું’ કરીને જે કોઈ છે, તે જ હોવો જોઈએ કારણ કે, આ એક જ શરીરમાં કોઈ પાચક પંદર વ્યક્તિ એક સાથે હોઈ શકે નહિ પરંતુ એ “હું” જ કરે છે, કે બીજું કોઈ કરે છે, એનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરી શકાય ? કદાચિત્ એમ પણ હોય કે, અન્ન ખાનાનું કાર્ય માત્ર મારું હોય, અને અન્નનું પચન કરવું, અન્નમાથી રક્ત બનાવવું ઇત્યાદિ કાર્યો મારા સ્થાને બીજું જ કોઈ કરતું હોય. પણ એમ થવું શક્ય નથી કારણ કે, જે જે ક્રિયાઓ આજે-અલ્લારે આપણા સમજવામાં નથી આવતી, તેમાંની ઘણી ખરી ક્રિયાઓને પુનરપિ આપણે જાણી શકીએ છીએ—તેમને જ્ઞેય બનાવી શકીએ છીએ, અને એ વાર્તા પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ કરી શકાય છે આપણી આજ્ઞા વિના અને આપણી ઇચ્છા વિના હૃદયના આધારે અવ્યાહત ચાલ્યા જ કરે છે, આપણામાંથી કોઈ પણ તેમાં ન્યૂનતા કે અધિકતા કરી શકતું નથી, તે પોતાના તત્ત્વથી જ ચાલ્યા કરે છે, એમ આપણને ઉપર ઉપરથી દેખાય છે, પરંતુ અભ્યાસના યોગે મનુષ્ય પોતાના હૃદયને પણ એટલું બધું તામામાં લાવી શકે છે કે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને વેગે ચાનવાની આજ્ઞા કરતા તે વેગપૂર્વક ચાનવા માંડે છે અને ધીમે ચાનવાનું કહેતા ધીમેથી ચાનવા માંડે છે, અથવા સર્પથી બંધ રહેવાનો હુકમ ક્યોં હોય તો બંધ પણ રહી જાય છે કિંમદુના શરીરના પ્રત્યેક અવયવને આપણી આજ્ઞામાં લાવી શકાય છે એથી આપણને શો સાર મળે છે ? સાર એ જ કે, કનિષ્ઠ પ્રકારની ક્રિયાઓ પણ કરીએ છીએ તો આપણે પોતે જ, પણ ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, તે આપણે અજાણપણાથી કરીએ છીએ અથવા તે ક્રિયા થતી વેળાએ આપણને તેની જાણ થતી નથી ત્યારે મનુષ્યના મનોવ્યાપારના આપણી પાસે બે પ્રકાર થયા—એક તો જાણતું-એટલે જ્ઞાન-એટલે કે, કોઈ પણ સમયે “અહ” અથવા “હું” એ લાવનાર વાગ્દેશ થનારો વ્યાપાર અને અજ્ઞાન-અજાણપણું-એટલે “અહ” લાવનાર વ્યતિરિપ્ત-તેની જ સત્તા-

• તમે અનેક પદાર્થ લાવો છો અને તે શધીને પાદપર પિરસો છો અને ત્યાર પછી તે ખાજો છો, એ પ્રમાણે તે અનિચ્છિત શક્તિમાં જતા સૂધી તમારા કાર્યો ચાલુ હોય છે, પણ મુખ્ય પદાર્થ મૂક્તા જ તમારા કાર્યનો અતઃચાવી રહે છે ત્યાર પછી તે શાસ્ત્રીય અને નૈસર્ગિક આવરણક્રમથી તમારી ઇચ્છાથી પર પ્રદેશમાં જઈ પહોંચે છે અને મનની અનિચ્છિત-અજ્ઞાન શક્તિને આધીન થઈ જાય છે

વિદ્યુન્માનમશાસ્ત્ર, વ્યા. ૬ કું.

તળે થનારો જે વ્યાપાર તે, અહભાવનાને અવનમીને થનારો જે મન ક્રિયાનો ભાગ તે શ્રેય વ્યાપાર છે અને અહભાવના વિના જ થતો જે મન ક્રિયાનો ભાગ, તે અશ્રેય અથવા અસાત વ્યાપાર છે કનિષ્ઠ જાતિના પ્રાણીઓમાં જે અસાત વ્યાપાર હોય છે, તેને જ ઉપજત શુદ્ધિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રાણીઓમાં અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ જે મનુષ્ય, તેમાં અહભાવનાને અવનમીને થતો વ્યાપારનો જે બીજો ભાગ, તે ચાતુ જ હોય છે, અને તેને જ જ્ઞાન વ્યાપારના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પરંતુ એ વ્યાપારોની કાર્તવ્યલેથી જ સમાપ્તિ થઈ જતી નથી, કિન્તુ એનાથી ઉપરનો એક ત્રીજો મજનો પણ છે અને લા પણ મન વ્યાપાર ચલાવી શકે છે તે ત્યાં જ્ઞાનથી પણ ૫૦ પ્રદેશમાં જઈ શકે છે જ્ઞાતની નીચે જેવી રીતે અસાત વ્યાપાર રહેલો હોય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાતની ઉપર પણ એક વ્યાપાર રહેલો હોય છે, અને તેમાં પણ “અહ”ની સ્ફુર્તિનો સર્વથા અભાવ જ હોય છે અહભાવનાનું અસ્તિત્વ માત્ર મધ્યસ્થિતિમાં-જ્ઞાત સોપાન પર જ હોય છે મન વચના મજના પર હોય કે નીચે હોય, પરંતુ તેને “અહ” એવો ભાસ હોતો નથી કે થતો નથી, તોપણ મન તો ક્રિયા કરતું જ રહે છે-તેનો વ્યાપાર ચાલતો જ રહે છે મન જે વેળાએ અહભાવનાની મર્યાદાને ઊંચી જાય છે, ત્યારે તે ની તે સ્થિતિને સમાધિ કિંવા સમ્યક્જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે એ જ્ઞાન જ્ઞાત કરતાં ઉચ્ચ સ્થાને રહેલું હોય છે કાર્તવ્ય મનુષ્ય સમાધિમાં હોય, તે વેળાએ જ્ઞાતથી નીચેના સ્થાને ચાલ્યો કેમ ન ગયો હોય ? ઉપર જવાને બદલે તેના પતિત થનારો વધારે સભવ નથી કે શું ? કારણ કે, એ બન્ને સ્થિતિમાં અહસ્ફૂર્તિ વિના જ વ્યાપાર ચાલતો હોય છે એનું ઉત્તર એ છે કે, વ્યાપારના શુભ અને પરિણામના આધારે નીચેનો મજલો કયો અને ઉપરનો મજલો કયો, એ આપણે ઓળખી શકીએ છીએ કોઈએક મનુષ્ય, જે સમયે અત્યંત ગાઢ નિદ્રામાં પડેલો હોય છે, તે સમયે તે જ્ઞાત-જાણુપણના નીચેના મજલામાં પ્રવેશ કરે છે તોપણ પોતાના શારીરિક વ્યાપારો તો તે એક સરખા કરતો જ રહે છે કદાચિત્ તેની નિદ્રામાં તેને અહભાવનાની કલ્પના પણ નહિ આવતી હોય, તો પણ તે શ્વાસોર્ચ્વાસ ક્રિયા કરતો રહે છે અને શરીરની હીલચાલ પણ કર્યાં કરે છે પરંતુ તેમાંનું તેને કશું પણ જણાતું નથી તે બ્યારે નિદ્રામાંથી પાછો જાગૃતાવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે જે વેળાએ અસાત અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ તેની સ્થિતિ હોય છે, તેવી જ તેની સ્થિતિ જ્ઞેવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન પરિક્ષિત પણ વધતું નથી કિંવા તેનો વિકાસ પણ થતો નથી. પરંતુ સમાધિમાં લીન થનારો મનુષ્ય તેમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ મૂર્ખ હોય, તોપણ સાધુ થઈને જ બહાર પડે છે

હવે એ પરિવર્તનથી લાભ શો થાય છે ? પ્રથમની સ્થિતિમાંથી બ્યારે મનુષ્ય પાછો

આવે છે, તે વેળાએ તે પહેલાંના જેવો જ હોય છે, એટલે કે, તે જેવાનો તેવો જ પાછો આવે છે; અને બીજી સ્થિતિ ભોમવાને જે સમયે મનુષ્ય પાછો આવે છે, તે વેળાએ તે જ્ઞાનસંપન્ન, તત્ત્વવેત્તા, ત્રિકાગજ્ઞાની અને યોગી બનીને આવે છે. તેનો સમસ્ત આયુષ્ક્રમ-હવિત પુનીત-દિવ્ય બની જાય છે. એવી રીતે એ બંને સ્થિતિનાં બે જૂદાં જૂદાં કાર્યો-પરિણામો છે. હવે ન્યારે એ કાર્યો જૂદાં જૂદાં છે, ત્યારે એમનાં કારણો પણ જૂદાં જૂદાં હોવાં જ જોઈએ. સમાધિમાંથી મનુષ્ય પાછો આવતાં જે જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, તે જાણપણની નીચેની સ્થિતિ કરતાં ઘણું જ શ્રેષ્ઠ અને જાણપણની સ્થિતિમાંના વિચારો કરતાં પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોય છે—એટલે કે, તે જ્ઞાનાતીત હોય છે અને તેથી જ સમાધિને જ્ઞાનાતીત સ્થિતિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

સમાધિ એટલે શું, એનો આ સંક્ષેપમાં જોડાપોઠ થયો. પણ એ સમાધિનો ઉપયોગ શો? ઉપયોગ એ કે, વિચારની વ્યાપ્તિ કિંવા મનની જ્ઞાનક્રિયા સંકુચિત અને મર્યાદિત છે. મનુષ્યના તર્કના દોડવાનું મંડળ બહુ જ નાનું છે. એ મર્યાદાને પેલે પાર તેનાથી જવાતું નથી અને તેની પેલી બાજુએ જવાનો પ્રયત્ન કરવો પણ વ્યર્થ અને નિરર્થક જ છે. તો પણ એ મંડળ-મર્યાદાથી બહારના ભાગમાં જે કંઈ છે, તે મનુષ્યને અત્યંત પ્રિય છે—મનુષ્ય જાતિને અત્યંત પ્રિય છે. આત્મા અમર છે કે નહિ? પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ છે કે નથી? આ બ્રહ્માંડને ચલાવવામાં કોઈ અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે કે કેમ? એ સઘળા પ્રશ્નો તર્કશ્રેણી બહારના છે. એ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો વિચારશીલોથી અપાતાં નથી. વિચાર શું કહે છે? આપણને એ પ્રશ્નો અત્યંત મહત્ત્વના લાગવા છતાં પણ વિચાર તો એમ જ કહે છે કે, “હું એથી સર્વથા અજાણ છું—મને ‘હા’ ની પણ ખબર નથી અને ‘ના’ પણ જાણતો નથી.” અને એ ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનાં જો સમાધાનકારક ઉત્તરો ન મળે, તો માનવી હવિત સર્વથા વ્યર્થ જ છે. આપણી સર્વ નૈતિક ઉપપત્તિ, આપણી બધી સદાચાર પ્રવૃત્તિઓ અને માનવી સ્વભાવમાં નૈસર્ગિક જે કંઈ પણ સારું અને મહાન છે, તે સર્વ વિચારાતીત આવનારાં ઉત્તરો પ્રમાણે જ બને છે. આયુષ્ય જ્યારે દૃષ્ટિક છે અને બ્રહ્માંડ ન્યારે દેવગતિથી પરમાણુઓના સંયોગે યથેક્ષ્ણ છે ત્યારે આપણે બીજાનું હિત પણ શા માટે કરવું જોઈએ? તેનાપર—બીજાપર દયા, ન્યાય અને પ્રેમ શા માટે રાખવાં જોઈએ? જ્યાં સુધી હાથ ચાલે, ત્યાં સુધી પ્રત્યેક પોતપોતાની બીચડીમાં ધી રેડી લેવું, એ જ આ જગતમાંની ઇતિહાસિક વ્યવસ્થા છે. ન્યારે કોઈ પણ પદાર્થ સાચત નથી, ત્યારે આપણા બંધુની મમતા પણ શા માટે રાખવી? તેનું ગળું જ શા માટે ન વાડી નાખવું? મૃત્યુના કઠિન અધિકારની મર્યાદા પછી જો બીજાનું કંઈ પણ ન હોય—કોઈ વેળાએ—કોઈ કાળે મુક્ત થવાનો સંભવ જ

ન હોય, તો પછી હું પોતાને અહીં જ સુખમાં મહાલતો જોવાના પ્રયત્નો કરું, એટલે યજુ એના એવા ઉદ્દગારો લોકોના સુખમાથી વારંવાર નીકળતા સાબળવામાં આવે છે કે, સર્વ નીતિ તત્ત્વો *લોકહિતના પાયાપર જ બાધવામાં આવેલા હોય છે. સારે લોકહિતનો એ પાયો કયો ? તે પાયો એ કે, ઘણા લોકોને ઘણાં સુખો આપવાનો યત્ન કરવો. પણ એ યત્નો માટે શા માટે કરવા જોઈએ ? જો સુખ મારા જ ઉપયોગમાં આવી શકતું હોય, તો મારે ઘણાં લોકોને ઘણાં સુખો શાને ન આપવા ? લોકહિતેથીજો જાના એ અપ્નોના શા ઉત્તરો આપશે ? સસ શુ અને અસસ શુ, એ તમારા જાણવામાં પણ કેવી રીતે આવશે ? મારી ઇચ્છા મને સુખપ્રાપ્તિ માટે આગળ ધકેલે છે, અને હું તે સુખો મેળવું છું એ મારો નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે એની પછીની મને કાંઈ પણ ખબર નથી એ ઇચ્છાઓ મારામાં છે અને તેમને મારે પૂર્ણ પણે કરવી જોઈએ એમાં તમે બડમડ શા માટે કરો છો ? માનવી જીવિત, સદાચાર, અવિનાશી આત્મા, પરમેશ્વર ભક્તિ, દયા, સૌજન્ય અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ જે સ્વાર્થલાગ ઇત્યાદિ વિશેના સત્ તત્ત્વો આવ્યા કયાથી ?

સર્વ નીતિશાસ્ત્રો, સમસ્ત માનવી દુષ્ટો અને મનુષ્યના સર્વ વિચારો એક સ્વાર્થ લાગતી કલ્પનાપર જ આવનખી રહેલા હોય છે. મનુષ્યજીવનની સમસ્ત કલ્પનાનો એક સ્વાર્થલાગમાં જ સમાવેશ કરી શકાય છે. અમારે શા માટે સ્વાર્થલાગ કરવો જોઈએ ? મને સ્વાર્થલાગ કરવાની શી આવશ્યકતા છે ? એથી લાભ શો થવાનો છે ? મને એનો શો ઉપયોગ ? મારે એમ શાને કરવું જોઈએ ? તમે પોતાને બહુ જ સત્યવાદી માનતા હશો, પરંતુ મને બધા સૂધી આપ એનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી નહિ આપો, ત્યાં સૂધી હું તો તમને અજ્ઞાની જ કહેવાનો. મારે સ્વાર્થપરાયણ શા માટે ન થવું ? કાંઈ પણ વિષયનો વિચાર ન કરતા પણ પ્રમાણે જ હું શા માટે દુષ્ટો કરતો ન રહું ? એનું કારણ મને બતાવી દો જો એ માત્ર કવિની જ કલ્પના હોય, તો તે ઘણી જ સારી કલ્પના છે, પણ કાંઈ કાંઈ પ્રમાણ નથી, મને પ્રમાણ બતાવો. મારે સ્વાર્થલાગી શા માટે બનવું ? સૌજન્યનો જ સ્વીકાર શા કારણથી કરવો ? કારણ કે, ફલાણુ ફલાણુભાઈ અને ફલાણી ફલાણીમાઈ, એમ કહે છે તેટલા માટે કે ? એમાં મને દરો પણ સાર દેખાતો નથી મારા સ્વાર્થલાગનો ઉપયોગ ક્યા થવાનો છે ? ઉપયોગનો જો 'સુખસર્વસ્વ' એવો જ અર્થ કરવામાં આવે, તો આત્મસ્વાર્થી થવામાં જ મારો લાભ સમાયેલો છે બીજાને હાગવામાં અને અનન્ય ભાવે તેનો અપ-

* મૂળમાં Utilitarians 'યુટિલિટરિયન્સ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે સમાજનું દિત યાય, એવી રીતે વર્તેડ, તેને Utility કહે છે અને એ તત્ત્વનું જે પ્રતિપાદન કરે છે, તેને 'યુટિલિટરિયન્સ' ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે

હાર દરવામાં જ મને અતિથય સૌખ્ય મળવાનો સંભવ છે. એનાં ઉત્તર શાં આપવાં ? લોકહિતૈર્થિઓથી એનાં ઉત્તરો આપી શકાય તેમ નથી જ. વિશ્વ, તે અપરંપાર મહોદધિમાનો. એક બિંદુ અને અનંત શુંખલામાંની એક કડી છે, એ જ તેમનું ઉત્તર આવવાનું, એટલે કે, આ જગત સાથે આપણો સંબંધ બદલુ જ થોડો-દરિયામાં ખસીખસ જોવો જ છે, એ જ તેનું તાત્પર્ય. આપણે ઇન્દ્રિયાતીત જગતનો જ અને તેટલો વધારે વિચાર કરવો જોઈએ. જે લોકો મનુષ્ય જાતિને અમુક પ્રકારનો માર્ગ બતાવે છે, ને સ્વાર્થસાગનો ઉપદેશ કરે છે, તે પોતે એ કલ્પના લાખ્યા ક્યાંથી ? એ ઉપજત બુદ્ધિ નથી, એ તો અમે જાણીએ છીએ, કારણ કે, જે પરુઓમાં ઉપજત બુદ્ધિ રહેલી છે, તેમનામાં એ કલ્પનાનો સર્વથા અભાવ જ છે, તેઓ એ વિશે વિચાર જ કરતાં નથી અને વિચારોને પણ એ કલ્પનાની જાણ નથી. સારે એ કલ્પનાઓ આવી ક્યાંથી ?

ઇતિહાસના વાચનથી આપણે એટલું તો જાણી શકીએ છીએ કે, જગતમાં જે જે મોટા મોટા ધર્મસંસ્થાપકો યજ્ઞ ગયા છે, તે સર્વમાં એક વાત સર્વ સાધારણ જોવામાં આવતી હતી. તે એ કે, અનેકાને એ કલ્પનાઓ કેવી રીતે પોતાને પ્રાપ્ત થઈ, તે સમજવામાં ન આવવાથી, તે લોકો એ સત્ તરવો ઈશ્વરદ્વારા જ પોતાના જાણવામાં આવ્યાં, એમ જ પ્રતિપાદન કરી ગયા છે. ઉદાહરણાર્થ:-કોઈ કહે છે કે, “એક સપ્તદેવદૂત મનુષ્યના રૂપમાં નીચે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે મનુષ્ય ! તારાપર આવો આવો સંદેશો આવેલો છે, તે સાંભળ.’” બીજાને કહે છે કે, “એક દેવ મારા જોવામાં આવ્યો.” ત્રીજાને કહે છે કે, “મારાં પિતૃઓ મારા સ્વપ્નમાં આવીને આ બધી વાતો મને કહી ગયાં.” એથી વધારે તેમને કશી પણ માહિતી હોતી નથી. પોતે દેવદૂત જોયો, આકાશવાણી સાંભળી અથવા તો કોઈ વિલક્ષણ સાક્ષાત્કાર અનુભવ્યો, એ જ તેમના કહેવાનો સાધારણ સારાંશ હોય છે. સરવાળે બધાનું એમ જ કહેવું થાય છે કે, એ જ્ઞાન તેમને પોતાના જ વિચારથી દિવા પોતાના જ તર્કથી પ્રાપ્ત થયેલું નથી; કિન્તુ તે ઈશ્વરી સાક્ષાત્કારથી જ પ્રાપ્ત થયેલું છે. એના વિશે સારે યોગચાત્ર શું કહે છે ? યોગચાત્ર એમ કહે છે કે, એ જ્ઞાન વિચારથી બહારના કોઈ પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે, એમ જ તેમનું કહેવું છે, તે ખરું છે. પણ બેદ માત્ર એટલો જ કે, તે તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે.

યોગીઓનું કહેવું એમ છે કે, મન પોતે જ વિચારથી પર પ્રદેશમાં-ઉચ્ચ જ્ઞાનાતીત અવસ્થામાં જઈ શકે છે. અને તે ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈએટલે ત્વરિત જ મનુષ્યને એ વિચારાતીત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આદ્યમિક જ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન સર્વ શારીરિક જ્ઞાનોથી પર છે; તે આત્મજ્ઞાન તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિચારથી પેલી પાર જવાની જે સ્થિતિ, તે

સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તેનું શાસ્ત્ર-તેનો માર્ગ જેના જાણવામાં નથી, એવા મનુષ્યને પણ કોઈ કોઈવાર-તે મનુષ્ય જાણે ઠાકર ખાધને તેમાં જઈ પચેો દોષની ! તેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય છે. તે તેમાં જઈ પડવા પછી બહુધા તે સ્થિતિ તેને બહારથી જ પ્રાપ્ત થઈ, એવો જ પોતાનો નિશ્ચય બાંધી લે છે, અને એથી એ તો સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે કે, ઇશ્વરી પ્રેરણા કિંવા દિવ્ય જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં એક સમાન જ છે—એક જ છે, તોપણ એક દેશમાં તે દેવદૂતદ્વારા આવેલું દેખાય છે; બીજા દેશમાં ઇશ્વરદ્વારા આવેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને ત્રીજા દેશમાં વળી ત્રીજી જ રીતે આવેલું જણાય છે, એનો બાવાર્થ શો હતો ? એનો સારાંશ એટલો જ કે, મને એ જ્ઞાન પોતાના સામર્થ્યથી જ સપાદન કરેલું હોય છે. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, એટલે જે મનુષ્યને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો જેવો અને જેવા પ્રકારનો વિશ્વાસ અને જેવું અને જેવા પ્રકારનું શિક્ષણ હોય, તે પ્રમાણે તે લોકોને પોતાની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું કારણ વ્યક્ત કરવા માંડે છે. ખરો પ્રકાર એવો છે કે, એ જે જૂદા જૂદા લોકો તે, અકરમાત્ર પડવા પ્રમાણે જ્ઞાનાતીત વિચારાતીત સ્થિતિમાં પડેલા હોય છે, એટલું જ—બીજું કશું પણ નહિ.

યોગીઓનું કહેવું એમ છે કે, અચાનક એવી સ્થિતિમાં આવી પડવું, એ બહુ જ ભય ભરેલું છે. એમાં મુખ્યત્વે શુદ્ધિભંસ થવાની બીનિ અગ્ર ભાગે હોય છે. એમાં આપ-જીને એ નિયમ તો અખાધિત જ જોવામાં આવે છે કે, જે કોઈ પણ એમ અચાનક જ્ઞાનાતીત સ્થિતિમાં પડી ગયેલા છે, તે સર્વ ગમે તેટલા અને ગમે તેવા મહાન હોવા છતાં પણ પોતાને તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી અધકારમાં જ અટવાયા કરે છે. અને બહુધા એ જ્ઞાન સાથે તેમનામાં કેટલોક બ્રમ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પોતાની બૂલો પોતે જ દેખાડી દે છે. મદ્ભ્રમદ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, “જિજ્ઞીસ નામનો દેવદૂત (હરિસ્તો) એક દિવસે એક ગુફામાં આવીને મને મળ્યો. અને તે સ્વર્ગના છુરાક નામક અશ્વપર બેસાડીને મને સાથે લઈ ગયો અને મને તેણે આખું સ્વર્ગ દેખાડયું.” પરંતુ એની સાથે મદ્ભ્રમદે કેટલાક અત્યંત દિક સત્ય તત્ત્વનું પણ વિવેચન કરેલું છે. આપજીને હૃદ્આનમાંથી એવો જ સાર મળી આવે છે કે, “એ ઇશ્વરી પ્રેરણા સાથે જ અનેક સત્તત્ત્વો પણ તેમાં મિશ્ર થયેલાં છે.” એના સમાધાનમાં આપ શું કહેશો ? તે મનુષ્યને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, એમાં તો કોઈ પણ સશય નથી. પણ તે સાક્ષાત્કાર અચાનક ઠાકર વાગીને ખાડામાં પડી ગયા જેવો હતો. તે મદ્ભ્રમદ કોઈ યોગાભ્યાસી પુરુષ હતો નહિ. એટલે તે જે કોઈ પણ કરતો હતો, તેના કારણને તે પોતે જાણી શકતો ન હોતો. મદ્ભ્રમદે જગતનું જે હિત કર્યું છે, તેના પણ વિચાર કરો અને તેણે પોતાના ધર્મ-હિન્માદ્ધી જગતને જે અસહ્ય સંતાપ આપેલા છે,

તેના પશુ વિચાર કરો ! તેની આજ્ઞા માત્રથી લક્ષાવધિ મનુષ્યોનો ચએલી વધ; પોતાનાં બાળકોથી વિમુક્ત ચએલી માતાઓ; અનાથ અને નિરાધાર ચએલાં બાળકો; આખા દેશની ચએલી ધૂળધાણી અને જીવનશ્રેષ્ઠ ચએલા લક્ષાવધિજનો—એ સર્વનો વિચાર કરો, એટલે એની કાંઈક કલ્પના તમારાથી કરી શકાશે !

એથી સ્પષ્ટ રીતે આપણા બધાવામાં આવી શકે છે કે, જે મહાન મહાન ધર્મસંસ્થા-પદ પુરુષો યર્ષ ગયા છે, તે સર્વના આધુ-ક્રમમાં એ એક મહાભયકર પ્રકાર હતો. પરંતુ તે સાથે તેમને ઈશ્વરી સાક્ષાત્કાર હોવાનું આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે. ગમે તે રીતે પણ તેઓ જ્ઞાનાતીત સ્થિતિને પહોંચ્યા તો હતા જ, એમાં તો લેશ માત્ર પણ સંદેહ નથી. તથાપિ એવી રીતે ક્રોધ એક ધર્મસંસ્થાપક ન્યારે માત્ર મનોભાવનાના ઉડાણથી જ તે સ્થિતિને પામે છે—મનને વેગ આપીને ઉચ્ચ દશામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેનું એક એ પરિણામ તો અવસ્થ થાય છે કે, ત્યાંથી કેટલાંક સત્તત્વો લાવતાં લાવતાં સાથે કેટલીક ભ્રમિતતા અને ધર્મોન્માદ પણ લેતો આવે છે. એથી તેના ધર્મોપદેશથી જગતનું જેટલું હિત થાય છે, તેટલું જ તેના તે વિક્ષિપ્તપણાથી દુઃખ ક્રિવા તાપ પણ થાય છે. એવી રીતે વિસંગત દેખાતો જે મનુષ્ય જન્મનો પ્રકાર, તેમાં કાંઈ પણ તથાંશ છે ક્રિવા નથી ? એનો જો વિચાર કરવો હોય, તો આપણે આપણા વિચારોને અધિક ઉત્તત બનાવવા જોઈએ, અને તેમાંની ભ્રમિતતાને તારવીને કાઢી નાખવી જોઈએ. વિચારને ઉત્તતિની દશામાં લાવવા તે ધીમે ધીમે, યથાશક્તિ અને નિયમિત અભ્યાસથી લાવવા જોઈએ. ઉચ્છ્રંખલતાથી નહિ. બીજાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે જ આપણે એનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આપણે આપણી ઇમારતનો પાયો વિચારોની ભૂમિપર જ રચવો જોઈએ. ન્યાં સૂધી વિચારો આપણને લઈ જઈ શકતા હોય, ત્યાં સૂધી આપણે તેમની પાછળ પાછળ જતું જોઈએ. અને ન્યાં વિચારની ગતિ કુંડિત યર્ષ જાય છે, ત્યાં અને તે જ વેળાએ તે આપણને ઉત્તતિનો ઉચ્ચ માર્ગ દેખાડી દે છે. એટલા માટે જ ન્યારે ન્યારે “મને સાક્ષાત્કાર ચએવો છે.” એમ કહીને ક્રોધ મનુષ્યના અસંબદ્ધ પ્રભાવ કરવાની અથવા તેના ભળભળતાં વિધાનો પ્રતિપાદન કરવાની વાતો આપણા સાંભળવામાં આવે, ત્યારે તેને એક કાને સાંભળીને બીજા કાને બહાર કાઢી નાખવી, એ જ સર્વથી સારો પ્રકાર છે. એનું કારણ એ છે કે, ઉપજતશુદ્ધિ, વિચાર અને જ્ઞાનાતીતતા—ક્રિવા સ્વભાવસ્થા, જાત્રતાવસ્થા અને ઉન્મનાવસ્થા, એ જે ત્રણ સ્થિતિઓ છે, તે સર્વ એક જ મનની સ્થિતિઓ છે. એક જ મનુષ્યનાં કાંઈ ત્રણ મન હોતાં નથી. મન એક જ છે અને તે બીજી-ઉચ્ચ-સ્થિતિમાં ઉત્તતિને પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધિ વધી, એટલે તે જ વિચાર થાય છે—વિચાર કહેવાય છે. અને વિચારની વૃદ્ધિ થતાં તે જ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અથવા જ્ઞાનાતીત અવસ્થા થઈ જાય છે. એટલા માટે એમાંની

એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે, જે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ધરાવનારી હોય. એથી જે સાધારણ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ, માનવી વિચારથી ઉત્પન્ન એવી મન ખૂત વાતો જ્યારે જ્યારે પણ મળી આવે, સારે કાંઈ પણ જાતની પરવા ન કરતા એકદમ તેનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ કારણ કે, જે સત્ય સાક્ષાત્કાર હોય છે, તે કદાપિ નાશ કરતો જ નથી, તે તો પૂર્ણતા જ ક્યાં કરે છે મોટા મોટા ધર્મકાવિદોએ એમ કહેલું છે કે, “હું નાશ કરવા માટે આવેલો નથી, કિન્તુ પૂર્તિ કરવા માટે જ આવેલો છું” તેવી જ રીતે સાક્ષાત્કાર પણ સદા સર્વદા વિચારશક્તિની પૂર્તિ કરવા માટે જ આવે છે અને તે વિચાર સાથે એકરસથી મળી ગયેલો હોય છે માટે જ્યારે પણ તે વિચારથી વિરુદ્ધ ગયેલો જોવામા આવે, સારે તમારે નિશ્ચિત માનવું કે, તે સાક્ષાત્કાર નથી જ—એક પ્રકારનો ભ્રમ છે

ચોગીઓની જે જૂદી જૂદી પાયરીઓ—પગથિયા છે, તે પર શાસ્ત્રમાર્ગ અનુસાર ચઢતા જવાથી તે જ્ઞાનાતીત સ્થિતિ કિંવા સમાધિમા આપણને પહોંચાડી દે છે વળી બીજી એક વાત ખાસ કરીને એમાં ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે તે એ છે કે, એ સાક્ષાત્કાર થવાની અથવા કરનાની જેટલી શક્તિ પ્રાચીન કાળમા થઈ ગયેલા સર્વ ધર્મસંસ્થાપકોમાં હતી, તેટલી જ શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યમા રહેલી છે તે વિભૂતિઓ કાંઈ અદ્વિતીય હતી, એવી વાત નથી—જેવા આપણે બધા—હું અને તમે છીએ, તેવા જ તે પણ મનુષ્ય હતા ભેદ માત્ર એટલો જ કે, તે મહાયોગી હતા—એ ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનશક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થયેલી હતી, અને તે તમને અને મને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે તે મનુષ્યો કાંઈ આકાશમાયી નહોતાં ઉતરી આવ્યા તે સ્થિતિ કિંવા તે સામર્થ્ય પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ માટે એક વળાંક એક મનુષ્ય એ ગિચ્છિતિ પહોંચેા હતા, એટલું જ પ્રમાણ બસ છે એ વાત શક્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય બેલો કે મોડો એ સ્થિતિએ પહોંચવો જ જોઈએ અને એનું જ નામ ધર્મ અનુભવ એ જ આપણો સત્ય શુરુ છે પોતાને અનુભવ ન હોય, અને રતિ માત્ર પણ સત્ય સમજવામાં ન આવ્યું હોય, એવી અવસ્થામાં આપણે ગમે તેટલું બોલીએ અને ગમે તેટલો વિચાર કરીએ, પણ તે સર્વ વ્યર્થ—પોક્ષળ જ સમજવું એનું નામ ધર્મ નથી કાંઈ મનુષ્યને થોડાક પુસ્તકો આપવાથી તે શસ્ત્રવૈદ્ય બની શકતો નથી કાંઈ એક નગરને પ્રલક્ષ જોવાથી મારા મનનું જેટલું સમાધાન થશે, તેટલું સમાધાન તમે મને તેનો નકશો બતાવશે, તેથી થવાનો સંભવ નથી અર્થાત્ તે નગર મારે પોતે જ જોવું જોઈએ. નકશાના યોગે તેને પ્રલક્ષ જોવાની જિજ્ઞાસા વધશે, એટલું જ, એનાથી વધારે તેનામાં કશી પણ મહત્તા સમાયેલી નથી. જે મનુષ્યોના મનો, માત્ર પુસ્તકોમા જ લીધે થઈ ગયે છે, તો તે મનો અતે નાશ પામે છે ધન્યરવિષયક સર્વ જ્ઞાન આ કે તે પુસ્તકમાં જ માત્ર ભરેલું છે, એમ કહેવું,

એના કરતા બપૂર નાસ્તિકતા તે બીજી કંઈ હોઈ શકે વારુ ? જે ઈશ્વરને અનતના નામથી લોકો વ્યક્ત કરે છે અને તે જ પાછા તેને એક નાનકડા પુસ્તકમાં ગુગળાવી દેવાના અપ્તભાં આગળ વધે છે, એ તેમના કાર્યને આપણે શું નામ આપવું ? તેમણે લક્ષાવધિ લોકોના હૃદય થીવા, પણ તે શા માટે ? તેમના પુસ્તકના સિદ્ધાંતોમાં તે યોગેએ ત્રદા ન રાખી, એટલા માટે ! ઈશ્વરનિષયક સર્વ જ્ઞાન તેમને તે પુસ્તકના પૃથ્થામાં જ દેખાયું નહિ—તે બહાર પણ છે, એમ તેમના જાણવામાં આવ્યું એ હવે લેવા, અને ખૂન કરવાનો જો કે હવે અમકાવ થયો છે તો ખરો, તોપણ અઘાપિ આ જગત પુસ્તકોમાંની ત્રદામાં—અધત્રદામાં—ગુચવાયું છે તે તો છે જ

જો તમને સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા હોય—જો તમારે યથાશક્તિ જ્ઞાનાત્મીની સ્થિતિએ પહોંચવું હોય, તો રાજ્યોગમાં મેં જે જૂદા જૂદા પગથિયા મતાવ્યાં છે, તે સર્વ તમારે ચઢી જવા જોઈએ. ગત વ્યાખ્યાનમાં મેં તમને જે પ્રત્યાહ્વા અને ધારણાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું, સાર પછી આપણે ધ્યાન કિંવા ચિત્તની એકાગ્રતામાં જઈ પહોંચીએ છીએ. મનને આતરિક કિંવા બાહ્ય કોઈ પણ એક નિશ્ચિત સ્થાને એકાગ્રતાની રહેવાનો અભ્યાસ થયો, એટલે તેનામાં જાણે તે સ્થાને વચમાં વિભાગ ન પડવા દેતા એક પ્રકારના પ્રવાહને વહેવડાવવાનું સામર્થ્ય આવી જાય છે એ સ્થિતિને ધ્યાન નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ જ ધ્યાનનું સામર્થ્ય બાહ્ય જ્ઞાનનો જટલો અથ રોય, તેટલા અશનો પ્રતિષ્ઠાર કરી શકાય અને તે માત્ર અતર્ભાગમાં જ તટીન થઈ રહે, એટલી તે ધ્યાનને વધારવાની જે શક્તિ—જે સ્થિતિ તેનું જ નામ સમાધિ ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ ત્રણેનું મળીને એક નામ સ્વયમ છે એ—ને કે, મનને પ્રથમ એક જ પદાર્થમાં લગાડતા—લીન કરતા આવડે, અને સાર પછી તેમાં જ મનને આપણી ઇચ્છા હોય તેટલો મમય કાયમ રાખી શકાય, તેમ જ તેવી જ એકાગ્રતાથી પદાર્થના જે અતર્ભાગનું જ્ઞાન થયું હોય, તે જ ભાગમાં તે તટીન રહેવા માટે, તો પછી પ્રત્યેક વસ્તુ તે મનની સત્તામાં આવી શકે છે.

એ એકાગ્રતા જ આ જન્મમાંની અત્યુચ્ચ સ્થિતિ છે. મનમાં જ્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુની અભિજ્ઞતા હોય છે, સાસુ-સસુ સૌખ્ય કોઈ કાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી આપણને જે ખરું સૌખ્ય અને સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે માત્ર સાક્ષીજૂન રહીને પદાર્થોના સહવાસના ક્ષેત્ર ચિત્તન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં સૌખ્ય છે. મનુષ્યોનું સૌખ્ય તેમના શુદ્ધિજ્ઞાનમાં રહેલું છે અને ઈશ્વરનું સૌખ્ય અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં વસેલું છે. એ આનંદ મય સ્થિતિ આત્માને પ્રાપ્ત થતા જ, તેને જગત ખગેખર મનોહર દેખાવા માટે છે જેને કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા હોતી નથી અને પોતે આગળ પડીને જે તેનામાં જોગાતો નથી, તેને સ્પૃહના અનેક પરિવર્તનો તે સૌન્દર્ય અને શ્રેષ્ઠતા એ—ચિત્રપટ સમાન જ દેખાય છે.

એ ધ્યાન કિંવા એકાગ્રતાનું વિવરણ સારી રીતે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. હવે આપણે શબ્દ સાલળીએ છીએ, તે શું છે? તે પ્રથમ, બાહ્ય વાયુની લહરી, દ્વિતીય, તે લહરીને મન પર્યન્ત પહોંચાડનારો જ્ઞાનતંતુનો પ્રવાહ અને તૃતીય, મનની પ્રતિક્રિયા. એ સર્વના યોગે બાહ્ય પદાર્થની કલ્પના ઉદ્ભવીને તત્કાળ આપણા હૃદયટલપર પ્રકાશ પડવા માંડે છે. બાહ્ય પદાર્થ, તે માત્ર મનની પ્રતિક્રિયા અને જ્ઞાનરસનો પ્રવાહ—એ લિંગલિંગ કાર્યોતો માત્ર નિમિત્તરૂપ જ થાય છે. એ ત્રણેને યોગમાં શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એવાં નામો આપેલા છે. અર્વાચીન ગ્રાણી શાસ્ત્ર ભાષા પદ્ધતિ પ્રમાણે એને જ ઈશ્વરની લહરી, જ્ઞાનતંતુની ગતિ અને માનસિક પ્રતિક્રિયા એવાં ત્રણ નામો આપેલાં મળી આવે છે. એ ત્રણેની ક્રિયાઓ સર્વથા પૃથક્ પૃથક્ છતાં પણ તે પરસ્પરમાં એટલી બધી મિશ્રિત થયેલી છે કે, આપણને તે એકરૂપ જ દેખાય છે. ખરેખર એ ત્રણે કાર્યો લેશ માત્ર પણ આપણા જાણવામાં આવતાં નથી. માત્ર એ ત્રણેનું જે પરિણામ થાય છે, તે જ આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે. અને તે પરિણામને જ આપણે બાહ્ય પદાર્થના નામથી જાણીએ છીએ, જ્ઞાનનું પ્રત્યેક કાર્ય, એ ત્રણ મળીને જ કરે છે. આમ છતાં પણ એમાંનો ભેદ આપણા જાણવામાં કેમ નથી આવતો, એ કહી શકાતું નથી.

પ્રથમનાં સર્વ સાધનાની સિદ્ધિ થયા પછી ત્યારે મન સર્વથા આચ્છાદ્ય થઈ રહે છે, ત્યારે જ તેને અંતર્જ્ઞાનની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે પછી મનને ધ્યાનમાં લગાડવું જોઈએ. ધ્યાનનો પ્રારંભ પ્રથમ સ્થૂંચ પદાર્થોથી કરવો અને પછી ધીમે ધીમે મનને સૂક્ષ્મ તરફ દોરતા જવું. અને ત્યાર પછી વધારે અને વધારે સૂક્ષ્મ તરફ વાળતાં વાળતાં અંતે તેનો નિર્વિધિયમાં પ્રવેશ કરાવી દેવો. પ્રથમ મનને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનાં બાહ્ય કાર્યો જ્ઞેવામાં લીન કરવું અને ઇન્દ્રિય જ્ઞાનનાં બાહ્ય કાર્યોને જ્ઞેવામાં તે નિશ્ચુત થતાં જ તેને અંતર્ગત શક્તિ અને ત્યાર પછી મનની પ્રતિક્રિયામાં વાળવું. ઇન્દ્રિય જ્ઞાનનાં બાહ્ય કાર્યોના અવયોકનમાં નિપુણ થતાં જ મનને સર્વ સૂક્ષ્મ તરફ અને સૂક્ષ્મ આકારોને જ્ઞેવાતું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એવી રીતે તે અંતરથ વ્યાપારને જ્ઞેવામાં પ્રવીણ થયું, એટલે પછી તે પોતાના અથવા બીજાના મનોવિકારને સારી રીતે સમજી શકે છે, એટલું જ નહિ, પણ બાહ્ય પ્રતિક્રિયા થવા પહેલાં જ તે તેના સમજવામાં આવી જાય છે. માનસિક પ્રતિક્રિયાઓ મથારિયત તેને જાણવા લાગતા જ યોગીને અનેક વાતોનું પોતાની મેળે જ જ્ઞાન થઈ જાય છે. કારણકે, પ્રત્યેક જ્ઞેય વસ્તુ અને પ્રત્યેક વિકાર તે પ્રતિક્રિયાના પરિણામરૂપ જ છે. સાર પછી જાણે મનના સર્વ ભેદો તેના જાણવામાં અને જ્ઞેવામાં આવી ગયા હોયની! તેની રીતે સર્વથા તે તેના અધિકાર-તાત્રામાં આવી

જાય છે. યોગીને લિંગ લિંગ અનેક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંની એકાદ શક્તિમાં જો યોગી જૂલો પડી ગયો, તો તેને આગળના માર્ગમાં વધવાનો અટકાવ થઈ પડે છે. વિષયોમાં લુપ્ત થવાનું એવું અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે. જેના મનની જોડાણે તેટલી દૃઢતા હોય, એ અદ્ભુત શક્તિઓને પશુ પુત્રચક્રવાનું જેનામાં સામર્થ્ય હોય, અને મન: સમુદ્રમાંની યચ્ચપાવત લહરીઓને બેદવાની જેનામાં શક્તિ હોય, તે જ માત્ર યોગના અંતને પામી શકે છે. સાર પછી આત્મપ્રભાવ, મનના સર્વ પાશથી મુક્ત થઈને અને શરીરના સર્વ વિકારોના બંધનમાંથી છૂટીને પોતાના દૈદીપ્યમાન તેજસ્વરૂપે પ્રકાશમાન થાય છે અને યોગીને પોતાનું-જ્ઞાનમય, અમર અને સર્વવ્યાપી શાશ્વત-સનાતન મૂળ સ્વરૂપ દેખાવા માંડે છે.

સમાધિ તે પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીની જ નહિ, કિન્તુ પ્રત્યેક પ્રાણીની પણ વંશપરંપરાની જાગીર છે. અતિથય નીચ પ્રકારના પ્રાણીથી તે ઉચ્ચતમ પ્રકારના દેવ આદિ સૂધીના સર્વને કાંઈ એક સમયે એ સ્થિતિમાં આવવું તો પડે છે જ. અને તે એ સ્થિતિમાં આવ્યા પછી જ તેના ધર્મનો આરંભ થાય છે. સારે બાકીના કાળમાં આપણે શું કરતા હોઈએ છીએ? એવો એક સાહજિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. એનું ઉત્તર એ જ છે કે, એ સ્થિતિએ પહોંચવા માટેની ખટપટો જ કરતા હોઈએ છીએ. જેનામાં ધર્મ નથી, તેનામાં અને આપણામાં અસારે કશો-કાંઈ પણ જાતિનો ભેદ નથી. કારણ કે, ધર્મનો અનુભવ આપણને કશો પણ થયેલો નથી. સારે સર્વરીતે-અગ્રાધિન રીતે એનો અનુભવ આપણને થઈ શકે, એનો આ વિના બીજો કયો ઉત્તમ ઉપાય છે? સમાધિમાંના પ્રત્યેક સોપાનનું સપ્રમાણ પ્રતિપાદન કરીને પરસ્પર સંબંધની એકવાક્યતા કરવી; તેની શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી વ્યવસ્થા કરવી; અને દૃઢનિશ્ચયથી અભ્યાસ કરવો; એટલે તે ધર્મિજન સ્થાને નિશ્ચયપૂર્વક જઈ પહોંચાય છે. એમ કરવાથી સમસ્ત દુઃખોનો લોપ થાય છે, સકલ વિપત્તિઓનો અસ્ત થાય છે; કર્મોનું બીજ બળીબળીને બસ્ત્રીભૂત થાય છે અને આત્મા ચિરકાલને માટે મુક્ત થાય છે-નિર્વિકાર અને સર્વસાક્ષી બની જાય છે,

અકરણુ આઠમું

યોગતત્ત્વ

(રાજયોગનો આ સાર કૂર્મપુરાણમાંથી લાપાંતર કરી લીધેલો છે.)

મામિ, મનુષ્યના આસપાસના પાતક પંજરને દગ્ધ કરી નાખે છે. યોગથી જ્ઞાન નિર્ભર થાય છે અને તત્કાળ નિર્વાણપુરી પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગવડે જ્ઞાન મળે છે, અને તે જ જ્ઞાન વળી યોગીને સહાયતા કરે છે. જ્ઞાન અને યોગ એ ઉભયમાં જો પારંગત

હોય છે, તેના પર ઈશ્વર પણ સતુટ રહે છે. જે દિવસમાં એકવાર, બેવાર, ત્રણવાર કિંવા નિરંતર મહાયોગનો અભ્યાસ કરે છે, તે મનુષ્યો દેવ છે, એમ જ સમજવું. યોગના પ્રકાર બે છે. એકને ‘અભ્યાસ’ નામ આપવામાં આવેલું છે અને બીજાને ‘મહાયોગ’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કોઈએકના આત્માને નિર્ગુણ-શૂન્ય માનીને તેનું ધ્યાન ધરવું, એને ‘અભ્યાસ’ કહે છે. યોગી પ્રત્યેક જન પાસેથી-પ્રત્યેક વસ્તુદ્વારા આત્માનું જ્ઞાન મેળવે છે. કોઈ એકને આત્મા જેનામાં આનંદથી પરિપૂર્ણ અને સર્વ કિલ્મિયોથી મુક્ત દેખાય છે અને પરમેશ્વર સાથે તદ્રૂપ થઈ જાય છે, તેને ‘મહાયોગ’ની સંજ્ઞાથી જાણવામાં આવે છે. બીજા જે જે યોગો વિશે આપણે સાંભળીએ છીએ, અને વાંચીએ છીએ, તે સર્વ એ મહાયોગ-કિંવા બ્રહ્મયોગ-પાસે કાંઈપણ હિસાબમાં નથી. એ યોગમાં યોગીને પોતે જાતે અને સર્વ જગત ઇશ્વરસ્વરૂપ જ દેખાવા માંડે છે. તેથી જ એ યોગ સર્વ યોગોમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. રાજયોગનાં સોપાન-પગથિયાં આટલાં છે; યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. એમાં કોઈની પણ હિંસા ન કરવી, સત્યમાં નિષ્ઠા રાખવી, નિરપ્રદતા રાખવી, સદ્-વર્તનથી રહેવું અને પરિબ્રહ્મ ન લેવો એનું નામ ‘યમ’ છે. એનાથી મન કિંવા ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. કાયાવાયા મનથી નિરંતર અને કોઈપણ પ્રાણીને પીડા ન આપવી, એને ‘અહિંસા’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કોઈપણ જીવને હિંમત ન કરવો, એ ગુણથી જે સૌખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેના કરતાં વધારે મોટું અને વધારે સારું સૌખ્ય બીજું એક પણ નથી સત્યના યોગે આપણે આપણો વ્યવહાર ચલાવી શકીએ છીએ; સત્યથી પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્યમાં જ સર્વ ભરેલું છે. બનેલી વાત જેવાના તેવા જ અવરૂપમાં કહેવી, એનું નામ સત્ય. બીજાને માલ ચોરીને અથવા બલત્કાર કરીને ન લેવો, એનું નામ ‘અસ્તેય’ અથવા નિર્વૈભવતા છે. મનમાં, વચનમાં અને કૃતિમાં સદા સર્વ કાળ કોઈપણ સ્થિતિમાં એક-નિષ્ઠ હોવું અથવા રહેવું, એને ‘બ્રહ્મચર્ય’ સંજ્ઞા અપાયેલી છે. કોઈ પાસેથી કોઈપણ જાતની સહાયતા-મદદસંકટમાં હોવા છતાં પણ ન લેવી, તે ‘અપરિગ્રહ.’ એક મનુષ્યે બીજા પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનું દાન કે સાહાય્ય લીધું, એટલે તેનું મન કલુષિત થાય છે; તેનું વજન-પ્રભાવ-ઓછું થાય છે; તે પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ દે છે અને તે બીજાનો તાબેદાર બની જાય છે. યોગસિદ્ધિમાં નીચેની વાતો સહાયકારી થાય છે અથવા છે -નિયમ-એટલે નિયમિત વ્યવહાર અને આચાર; તપસ, સદાચરણ, સ્વાધ્યાય કિંવા અભ્યાસ; સતોષ કિંવા સમાધાન, શૌચમ-પવિત્રતા; અને ઈશ્વર પ્રતિધ્યાન કિંવા ઈશ્વરી પૂજન-હિંસાચળા કરીને કિંવા બીજાં કોઈ પણ દુઃખોથી શરીરને દંડ કેલો, એને શારીરિક તપ કહે છે.

વેદોના અથવા દત્તર મંત્રોના અધ્યયનને અભ્યાસ અથવા સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવે છે. એના યોગે શરીરમાંના સર્વાંશ પુત્રીન થાય છે. એ મંત્રપદ્ધતના ત્રણ પ્રકારો છે એક ઉચ્ચ સ્વસ્થી, એક ધીમે ધીમે અને એક મનમાં ને મનમાં જ પડન કરવું તે. ઉચ્ચ સ્વસ્થી-કિંવા બીજાના સાલગવામાં આવે તેની રીતે પડન કરવું, તે સર્વથી નીચો પ્રકાર છે અને મનમાંનું પડન સર્વથી ઉચ્ચ પ્રકારનું મનાય છે ગમે તેના સહજ સાલગવામાં આવે, તેવું પડન તે ઉચ્ચ પડન કહેવાય છે. દ્વિતીય પ્રકારના પડનમાં માત્ર અવધવો જ હોય છે, પણ શબ્દો સહજાતા નથી બીજા મનુષ્ય પાસે બેઠો હોય, તો તે પણ તેના ઉચ્ચારને સમજી નથી શકતો. જેમાં શબ્દનો ઉચ્ચાર નથી થતો, માત્ર મનમાં જ જપનો વ્યાપાર ચાલતો હોય છે અને તે સાથે તેના અર્થના વિચારનો વ્યાપાર પણ ચાલતો હોય છે, તેને આનંસિક જપના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, અને સર્વમાં શ્રેષ્ઠ જપ તે એ જ છે ઋષિઓએ બે પ્રકારની શુદ્ધતા કહેલી છે. એક અંત શુદ્ધિ અને બીજી બાહ્ય-શુદ્ધિ. પાણી, મૃત્તિકા અને તેવા જ બીજા પદાર્થોવડે શરીરની શુદ્ધિ થાય છે. સ્નાન આદિથી બાહ્ય શુદ્ધિ થાય છે. તેમ જ સસથી કિંવા બીજા બધા સદ્ગુણોથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, અને તેને જ અંત શુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. એ બનેલી આવશ્યકતા એક સમાન છે. દોઢ પણ મનુષ્ય અતરમાં શુદ્ધ જતા બહારથી અમગળ હોય, તો તે ચાલી શકતું નથી પરંતુ જો એ બને શુદ્ધિઓ સાધી શકાતી ન હોય, તો અંત શુદ્ધિ વધારે શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેની સાધના પ્રથમ કરવી. પણ બ્યાસુધી એ ઉભય શુદ્ધિઓ પ્રાપ્ત ન થાય, લ્યાસુધી યોગી તો યર્ષ શકાતું નથી જ.

સ્તોત્ર અને અમરણ ઈલાદિ ઉપાસનાથી ઈશ્વરમાં નિઠા ઉત્પન્ન થાય છે. યમ અને નિયમ વિરો તે પ્રથમ કહેલું જ છે. લાગપડી પ્રાણાયામ આવે છે. પ્રત્યેકના શરીરમાં રહેલી જ્વિત શક્તિનું નામ પ્રાણ છે, અને યમ એટલે પ્રાણપર સત્તા ચલાવવી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, એવા પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકારો છે પ્રત્યેક પ્રાણાયામમાં વળી બે ભેદો રહેલા છે તેમના નામ—કેચક અને પૂરક બ્યારે તમે બાર સેકન્ડથી આરંભ કરો, તો તે કનિષ્ઠ પ્રાણાયામ થાય છે, ચોવીસ સેકન્ડ કરીને પ્રાણાયામનો આરંભ કરવો, તે મધ્યમ પ્રકારનો પ્રાણાયામ છે અને જનીસ સેકન્ડ રહીને પ્રાણાયામનો આરંભ કરવો, તે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો પ્રાણાયામ કહેવાય છે જે પ્રાણાયામમાં પ્રથમ પ્રવેદ આવે છે, પછી શરીરમાં કપ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર પછી આસનને અંતરિક્ષમાં ધારીને મહા આનંદથી મનુષ્યની આત્મા સાથે સંલગ્ન થાય છે, તેને જ અત્યુચ્ચ પ્રાણાયામ કહેવામાં આવે છે. ગાયત્રી નામનો જે મંત્ર છે, તે વેદમાંના એક અતિ પવિત્ર મંત્ર છે તેનો

જેની ધમ્મા માત્ર ઈશ્વરવિષયક જ રહેલી છે; તેને જ પરમેશ્વરનો પ્રસાદ મળે છે. એટલા માટે જ્ઞાનમાર્ગથી તેની ઉપાસના કરો કે ભક્તિમાર્ગથી તેની ઉપાસના કરો કિંવા સર્વસંગ-પરિલાગથી તેની ઉપાસના કરો; પરંતુ કોઈપણ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરવી, એટલું તો ખરું.

“જે કોઈ પણ જીવનો મત્સર કરતો નથી; જે સર્વનો મિત્ર છે અને સર્વપર દયા કરનારો છે; સ્વાર્થનો જેનામાં સર્વથા અભાવ છે, જેના અભિમાનનો લોપ થયેલો છે; તે જ મારો પરમપ્રિય ભક્ત છે અને તે જ મારો પરમપ્રિય ઉપાસક છે. જે સદાસર્વકાળ યોગાભ્યાસ કરે છે; જે પોતાના અહંભાવને તાત્કાલિક રાખે છે; જેની ધમ્મા નિશ્ચય થયેલી છે, અને જેણે મન તથા શુદ્ધિ મને અર્પણ કરેલા છે, તે જ મારો પરમપ્રિય ભક્ત છે, એ પ્યાનમાં રાખ. જે પોતે કદાપિ ત્રાસ આપતો નથી; અને બીજાના ત્રાસનો હેતુ થતો નથી; હર્ષ, શોક, બીતિ અને ધમ્માના આતિશયનો જેણે લાગ કર્યો છે, એવો જે કોઈ પણ હોય, તે મારા ગણાતું માદગિયું છે. જે કોઈપણ વસ્તુપર અવયંબી નથી રહેતો; જે પવિત્ર; નિરલસ, સર્વસંગપરિલાગી; કોઈ કાંઈ કુખી ન થનારો, સપત્તિ આવે કે વિપત્તિ આવે પણ તેની જેને પરવા નથી એવો; કોઈ સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે, પણ બન્નેમાં સમાન ભાવ રાખનારો; શાંત અને મનમાં વિચાર દરનારો; પોતાના માર્ગમાં જે કોઈપણ થોડું ઘણું પ્રાપ્ત થાય, તેમાં આનન્દ માનનારો; ગૃહ ન હોવાથી શુભચેત્વી; સમસ્ત જગતને પોતાનું ગૃહ માનનારો, અચલ વિચારવાળો જે કોઈ પણ હોય, તે જ યોગી થાય છે.”

નારદ નામક એક મહાત્મા દેવર્ષિ યજ્ઞ ગયો છે મનુષ્યોમાં જેવી રીતે મહાત્મા મહાત્મા યોગીઓ છે, તેવી રીતે દેવદેવોમાં પણ મોટા મોટા યોગીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નારદ, તે એક શ્રેષ્ઠ યોગી અને સારો મહાત્મા હતો. તે જ્યાં ગમે ત્યાં સંચાર કરતો હતો. એક દિવસે તે એક અરણ્યમાંથી જતો હતો, એટલામાં તેણે એક મનુષ્યને ત્યાં જોયો. તે એટલા બધા લાંબા કાળથી ધ્યાનસ્થ થયેલો હતો કે, તેના શરીરપર-સર્વાંગપર કોઈઓના દર બધાઈ ગયાં હતાં! તે મનુષ્યે નારદને પૂછ્યું કે, “આપ ક્યાં જાઓ છો?” નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હું સ્વર્ગમાં જાઉં છું.” એટલે તેણે નારદને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે, “મને મુક્તિ ક્યારે મળશે? મારાપર દયા ક્યારે કરશે?” એટલું પરમેશ્વરને પૂછતા આવજો.” એનું “હીક છે.” એવું ઉત્તર આપીને નારદ આગળ ચાલ્યો. એટલામાં તેને એક બીજો મનુષ્ય મળ્યો. તે અહીં તહીં નાચી અને કૂદકા મારીને નારદને કહેવા લાગ્યો કે, “અહો-નારદ સુને! આપ અહારે ક્યા પધાગે છો?” તેના એ શબ્દો અને હાવભાવો પ્રેમથી કિંવા ભક્તિથી પ્રદુલ્લ થયેલા જેવા હતા. એટલે કે તેને દેહભાનનું વિસ્મરણ થયેલું હતું તેને નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હું સ્વર્ગમાં જાઉં છું.” એટલે તેણે એવી વિનંતિ કરી કે, “ત્યારે

મારો ઉદ્ધાર ક્યારે થશે, એટલું ઈશ્વરને પૂછતા આવજો.” તેની એ વિનંતિ માન્ય કરીને નારદ મુનિ પોતાના માર્ગે ચાલતા થયા.

એ જ માર્ગે પાછા આવતાં નારદને તે કાડીઓનાં ડ્રો જેના શરીરપર બંધાયેલાં હતાં, તે ધ્યાનસ્થ ગૃહસ્થ પ્રથમ મળ્યો, અને તેણે નારદને પૂછ્યું કે, “અહો નારદ સ્વામિન! તમે ઈશ્વરને મારો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે?” એટલે નારદે કહ્યું કે, “હા હા. બહુ જ સ્મરણપૂર્વક પૂછ્યો હતો.” “સારે તેણે શું ઉત્તર આપ્યું?” તેણે વિસ્મયક્રાંતિ પૂછ્યું. એના ઉત્તરમાં નારદે જણાવ્યું કે, “ઈશ્વરે એમ કહેલું છે કે, તને બીજા ચાર જન્મ પછી મુક્તિ મળશે.” એટલે તે મનુષ્ય પોકાર કરીને રોવા લાગ્યો, અને માથું ડૂટતો કહેવા લાગ્યો કે, “મારા શરીરપર કાડીઓનાં ચર બંધાયાં હતાં સૂધી મેં તપ કર્યું, તોપણ હજી મારે ચાર જન્મમાં રમ્યક્રમ પડશેને?” તેને ત્યાં જ વિજ્ઞાપ કરતો છોડીને નારદ આગળ વધ્યા અને બીજા મનુષ્ય પાસે આવ્યા, એટલે તેણે સવાલ કર્યો કે, “કેમ નારદ સ્વામિન! મારો પ્રશ્ન આપે ઈશ્વરને પૂછ્યો હતો કે?” એટલે નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હા. આ આંખડીનું વૃક્ષ જોઈશું કે? એનાં જેટલાં પાંદડાં છે, તેટલા જન્મો ભોગવવા પછી તારો ઉદ્ધાર થશે.” એટલે તે મનુષ્ય પાછો નાચી કૂદીને કહેવા લાગ્યો કે, “સારે મારો ઉદ્ધાર એટલો જ ઘણો સત્વર થવાનો છે કે?” એ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળતાં જ આકાશવાણી થઈ કે, “મારા પુત્ર! આ ધડિયે જ તારો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે.” એ જ તેના ધૈર્યનું ફળ હતું. આંખડીના વૃક્ષનાં પાંદડાં જેટલા જન્મ પર્યંત તે કર્તવ્ય કરવાને તૈયાર હતો. અર્થાત્ તેનું ધૈર્ય ડાઘું નહિ. પણ પ્રથમ મનુષ્યને તો ચાર જન્મ પણ વધારે જણાયા. એ બીજા મનુષ્ય પ્રમાણે મનમાં હિમ્મત રાખીને યુગોના યુગો વીતાડવાને જે ખુશી હોય છે, તેને જ અત્યંત શ્રેષ્ઠ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજયોગ પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત

“આ બ્રહ્માંડ જેણે નિર્માણ કરેલું છે, તે પ્રભુના સામર્થ્યનું અથવા ધ્યાન ધરીએ છીએ-તે અમારા મનને મુગ્ધ કરે.” એવો અર્થ થાય છે. ત્યાર પછી તેના આરંભ અને અંતમાં ઓં મેળવવો, એક પ્રાણાયામમાં ત્રણવાર ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવો. સર્વ ગ્રંથોમાં પ્રાણાયામની ત્રણ કૃતિઓ કહેલી છે. (૧) રેચક, એટલે ઉચ્છવાસ અથવા વાયુને બહાર કાઢવો તે, (૨) પૂરક-એટલે શ્વાસ કિંવા વાયુને અંદર લેવો તે અને (૩) કુંભક-એટલે વાયુને અંદર રોકી રાખવો અથવા ફિથર રાખવો તે. કમેન્દ્રિયો અને રાગેન્દ્રિયો બાહ્ય વ્યાપાર કરતી હોય છે અને તેમનો બાહ્ય પદાર્થો સાથે જ સંબંધ હોય છે. એમને પોતાની ઇન્દ્રિયોને આંધીન બનાવવી, એનું નામ પ્રત્યાહાર. ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરવી, એ એનો શબ્દશઃ અર્થ છે.

૧૦૫ હૃદયકમળમાં કિંવા મસ્તકના મધ્ય બિન્દુમાં મનને નિશ્ચલ રાખવું એને ધારણા નામ આપેલું છે. મનોલહરીમાં જે વેળાએ ક્ષુબ્ધતા થાય છે, તે વેળાએ તે એક જ સ્થાને રહે, એક જ સ્થાનનો આશ્રય કરી બીજી કોઈ પણ લહરીને સ્પર્શ ન કરતાં-છંતર લહરી જ્ઞાન થઈ જાય અને પછી મનમાં એક જ લહરી ઉઠે, એને ધ્યાન કિંવા એકાગ્રતા કહેવામાં આવે છે. આધારની કોઈ પણ આવશ્યકતા ન રહે અને સમસ્ત મન એક જ લહરી મય-એક જ સ્વરૂપ-તદાકાર થઈ જાય તે અવસ્થાને ‘સમાધિ’ કહેવાનો પરિપાઠ પડેલો છે. કોઈ પણ સ્થાન અથવા ચક્રોની સહાયતા વિના જ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય, અને એક જ સ્થાનમાં બાર મેઠું સૂધી મન નિશ્ચલ રહે, એટલે તે ધારણા થાય છે. એવી બાર ધારણાઓ થવાથી એક ધ્યાન થાય છે અને એવાં બાર ધ્યાન થતાં એક સમાધિ થાય છે ત્યાર પછી આસન એટલે શુદ્ધ. એમાં શરીરને સરળ કેમ કરવું? જાતી, ખાધો, અને મસ્તકથી શરીરને મુક્ત કેવી રીતે કરવું? એટલી જ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત વર્ણવેલી છે. ન્યાં અગ્નિ હોય ન્યાં પાણી હોય અથવા ન્યાં આડપાલો પડ્યો હોય, કિંવા ન્યાં હિસક પણ વસતાં હોય, ન્યાં ચાર રસ્તા એકઠા થઈને ચોવાટું થયું હોય અથવા ન્યાં બહુ જ ઘોષાટ યતો હોય, કે ન્યાં બહુ જ ભયાનક પ્રદેશ હોય, ન્યાં ધણાં જળાં બંધાયલા હોય, ન્યાં અનેક દુષ્ટ લોકો વસતા હોય, એવા સ્થાને યોગાભ્યાસ કરવો નહિ. એ સર્વ નિયમો વિશેષતઃ હિંદુસ્તાનને લાગૂ પડે છે. શરીર અધિક જડ-સુસ્ત-લાસવા માડે, અથવા જે વેળાએ મન એકમાં કે કંઈમાં હોય, ત્યારે, અથવા શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત હોય ત્યારે પણ અભ્યાસ થઈ શકતો નથી, ન્યાં સારા એકાગ્ર વાસ હોય, અને ન્યાં લોકોનો વ્યસય થતો ન હોય, એવા સ્થળે બેસવું-પોતે જે જે કરતા હો, તે જેમ જેમ લોકોને જણાવતા જશે, તેમ તેમ તેમાં વૈશલ્ય હોય તથા જે જે જશે. પરંતુ ભર વસ્તીમાં જઈને લોકોને પોતાના કાર્યવિશે જણાવવાથી અથવા

વ્યક્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવાથી બિદ્ધુન કાર્ય થઇ શકે તેમ નથી. અમંગળ સ્થળો કદાપિ પસન્દ કરવાં નહિ. જ્યાં થોડી ધણી પણ રમણીયતા હોય, એવાં સ્થળો જ પસન્દ કરવાં. અભ્યાસ કરવા એસતી વેળાએ પ્રથમ પ્રાચીન યોગીઓને વંદન કરવું; તેમ જ પોતાના ગુરુ અને પરમેશ્વરને પણ વંદન કરીને સાર પાડી જ યોગના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થવું.

ધ્યાન વિશે કહેતાં એકાદ સ્થળે ચિત્તની એકાગ્રતા કેવી રીતે કરવી, એનાં થોડા ઉદાહરણો આપેલાં છે, છતાં વળી પણ અહીં જીજ્ઞાસુઓમાં આવે છે કે, સરળ એસતુ અન પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગે દૃષ્ટિને સ્થિર રાખવી; એમ કરવાથી ધીમે ધીમે મનની એકાગ્રતા કેવી રીતે કરવી, તે પોતાની મેળે જ સમજાવા માંડે છે નેત્ર સાથે જોડાયેલા જ્ઞાનતત્ત્વો આપર એકવાર અધિકાર જામ્યો એટલે પ્રતિક્રિયામંડળપર અને તે સાથે ઇચ્છાપર પણ સત્તા ચલાવવાની ફેરી તૈયારી થઇ જાય છે, એનું વિવેચન હવે પાડી કરવામાં આવશે. ધ્યાન કરતી વેળાએ જે કેટલાંક કલ્પિત ચિત્રો પોતાના મન સમક્ષ ધરવાં પડે છે, તેના અર્થ થોડાંક આભાસ કરાવીયું. ઉદાહરણાર્થ—મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં કેટલાંક અશુભ છોડી; એક ચક્ર છે, એવી કલ્પના કરો. સદૃશ્ય, એ તેનો ગર્ભ અને જ્ઞાન તેનો દેહ—ડીંડું છે એ યોગની આડ શક્તિઓ, તે એ કમળની આડ પાંખડીઓ છે. સાગ, એ તેમાનાં સ્ત્રીપુંકસ છે. થોડી એ બાહ્ય શક્તિનો ત્યાગ કરતાં જ મુક્તિને પહોંચી જાય છે. એટલે કમળ અટકવ તે આડ શક્તિઓ છે, પરંતુ આંતરિક સ્ત્રીપુંકસર, તે જ પૂર્ણ સાગ છે માં તેનો ત્યાગ કરવો, તે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા સમાન છે. તે કમળમાં સર્વ સમર્થ અને નિરાકાર પરમેશ્વરની સુવર્ણમય પ્રતિમા રહેતી છે; અને તેનું નામ જ છે. તે મૂર્તિ-પ્રતિમા અનિર્વાચ્ય દૈદીપ્યમાન તેજસહવર્તમાન હોય છે, એમ માનીને તેમા એકાગ્રતા કરવી

વળી બીજી પણ એક ધ્યાન કહેલું છે—તે એમ કે, આપણા હૃદયમાં એક પોવાળ છે, એમ સમજીને અને તે પોવાળમાં એક જ્યોતિ સળગેતી છે, એવી કલ્પના કરો. જ્યોતિ તે જ આપણો આત્મા છે, એવો ભાવ પણ ધારો. તે જ્યોતિમાં વળી બીજી એ તેજોમય પોવાળ છે, એમ પણ કલ્પો. તે જ તમાંગે પરમાત્મા કિંવા હૃદય ત્ર્યમ્બા એકાગ્રતા કરો—તેનું ધ્યાન ધરો.

સદાચાર, અર્હિસા, પ્રત્યેકપર—કદા ચતુષ્પર પણ—દામાં, સસ અને હૃદયનિદા, કે સર્વ જૂની જૂની વૃત્તિઓ છે એ સર્વમાં કદાચિત્ત પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન પણ થાય, તેવા કરતાં કંઈ સ્વપ્ન કરવું નથી પ્રયત્ન કરો એટલે જે બાહ્ય હશે, તે બધું પ્રાપ્ત થશે જો સમસ્ત બીતિ, સમગ્ર ક્રોધ, બધી આસક્તિઓનો ત્યાગ કર્યો છે, જેણે પોતાનો આત્મ હૃદયને અર્પી દીધો છે, જે હૃદયથી દૂર થયો નથી, જેનું અન કરણ નિર્ભગ થયેલું છે

જેની ઇચ્છા માત્ર ઇશ્વરવિષયક જ રહેલી છે, તેને જ પરમેશ્વરનો પ્રસાદ મળે છે. એટલા માટે જ્ઞાનમાર્ગથી તેની ઉપાસના કરો કે ભક્તિમાર્ગથી તેની ઉપાસના કરો. કિંવા સર્વસંગ-પરિલાગથી તેની ઉપાસના કરો, પરંતુ કોઈપણ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરવી, એટલું તો ખરું.

“જે કોઈ પણ જીવનો મત્સર કરતો નથી, જે સર્વનો મિત્ર છે અને સર્વપર દયા કરનારો છે, સ્વાર્થનો જેનામાં સર્વથા અભાવ છે, જેના અભિમાનનો લોપ થયેલો છે, તે જ મારો પરમપ્રિય ભક્ત છે અને તે જ મારો પરમપ્રિય ઉપાસક છે જે સદાસર્વકાળ ચોગામ્યાસ કરે છે, જે પોતાના અહભાવને તાનામાં રાખે છે, જેની ઇચ્છા નિશ્ચય થયેલી છે, અને જેણે મન તથા બુદ્ધિ મને અર્પણ કરેલા છે, તે જ મારો પરમપ્રિય ભક્ત છે, એ ધ્યાનમાં રાખ જે પોતે કદાપિ ત્રાસ આપતો નથી, અને ખીજના ત્રાસનો હેતુ થતો નથી, હર્ષ, શોક, બીતિ અને ઇચ્છાના આતિશયનો જેણે લાગ કર્યો છે, એવો જે કોઈ પણ હોય, તે મારા ગમાનું માદળિયુ છે જે કોઈપણ વસ્તુપર અવનખી નથી રહેતો, જે પવિત્ર; નિરન્તર, સર્વસંગપરિલાગી, કોઈ દાણે દુષ્ટી ન થનારો, સપત્તિ આવો કે વિપત્તિ આવો પણ તેની જેને પરવા નથી એવો, કોઈ સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે, પણ બંનેમા સમાન ભાવ રાખનારો, શાંત અને મનમાં વિચાર કરનારો, પોતાના માર્ગમા જે કાંઈપણ થોડું થયું પ્રાપ્ત થાય, તેમા આનન્દ માનનારો, ગૃહ ન હોવાથી ચન્દ્રગૃહી, સમસ્ત જગતને પોતાનું ગૃહ માનનારો, અચળ વિચારવાળો જે કોઈ પણ હોય, તે જ યોગી થાય છે”

૮ નારદ નામક એક મહાન્ દેવર્ષિ યદ્ય ગયો છે મનુષ્યોમાં જેવી રીતે મહાન્ મહાન્ યોગીઓ છે, તેવી રીતે દેવાદિકમા પણ મોટા મોટા યોગીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે નારદ, તે એક શ્રેષ્ઠ યોગી અને સારો મહાત્મા હતો. તે ન્યા ગમે ત્યાં સચાર કરતો હતો એક દિવસે તે એક અરણ્યમાંથી જતો હતો, એટલામા તેણે એક મનુષ્યને ત્યાં જોયો તે એટલો બધા લાના કાળથી ધ્યાનસ્થ થયેલો હતો કે, તેના શરીરપર-સર્વાંગપર કીડીઓના દર બધાઈ ગયાં હતાં ! તે મનુષ્યે નારદને પૂછ્યું કે, “આપ કયા જાઓ છો ?” નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હું સ્વર્ગમા જાઉં છું.” એટલે તેણે નારદને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે, “મને સુકિત ક્યારે મળશે ? મારાપર દયા ક્યારે કરશે ? એટલું પરમેશ્વરને પૂજતા આવજો.” એવું “હીક છે.” એવું ઉત્તર આપીને નારદ આગળ ચાલ્યો. એટલામા તેને એક બીજો મનુષ્ય મળ્યો. તે અહીં તહીં નાચી અને કૂદકા મારીને નારદને કહેવા લાગ્યો કે, “અહો-નારદ સુને ! આપ અત્યારે કયા પધારો છો ?” તેના એ શબ્દો અને હાવભાવો પ્રેમથી કિંવા ભક્તિથી પ્રવૃત્ત થયેલા જેવા હતા એટલે કે તેને દેહભાનનું વિસ્મરણ થયેલું હતું તેને નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, “હું સ્વર્ગમા જાઉં છું” એટલે તેણે એવી વિનંતિ કરી કે, “તારે

મારો ઉદ્ધાર ક્યાં થશે, એટલું ઈશ્વરને પૂછતા આવજો ” તેની એ વિનંતિ માન્ય કરીને નારદ મુનિ પોતાના મોં સાંતતા થયા

એ જ મોં પાછા આવતા નારદને તે કાડીઓનાં રો જોના શરીરપર બધાયના હતા, તે ધ્યાનસ્થ ગૃહસ્થ પ્રથમ મળ્યો, અને તેણે નારદને પૂછ્યું કે, “અરો નારદ સ્વામિન! તમે ઈશ્વરને મારો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે?” એટલે નારદે કહ્યું કે, “હા હા બુદ્ધ સ્મરણપૂર્વક પૂછ્યો હતો” “સારે તેણે શું ઉત્તર આપ્યું?” તેણે ઉત્તુકતાથી પૂછ્યું એના ઉત્તરમાં નારદે જણાવ્યું કે, ‘ઈશ્વરે એમ કહેલું છે કે, તને બીજા ચાર જન્મ પછી મુક્તિ મળશે” એટલે તે મનુષ્ય પેકાર કરીને ગેવા લાગ્યો, અને માયુ કૂટતો કરેવા લાગ્યો કે, “મારા શરીરપર કાડીઓનાં ધર બધાયા ત્યા સૂધી મેં તપ કર્યું, તોપણ હજી મારે ચાર જન્મમા રખડવું પડશેને?” તેને ત્યા જ વિનાય કરતો છોડીને નારદ આગળ વધ્યા અને બીજા મનુષ્ય પાસે આવ્યા, એટલે તેણે સવાલ કર્યો કે, “કેમ નારદ સ્વામિન! મારો પ્રશ્ન આપે ઈશ્વરને પૂછ્યો હતો કે? એટલે નારદે ઉત્તર આપ્યું કે, ‘હા આ આત્મનીનું વૃક્ષ જોયું કે? એના જેટલા પાંદડા છે, તેટલા જન્મો ભોગવવા પડી નાગે ઉદ્ધાર થશે” એટલે તે મનુષ્ય પાછો નાચી કૂદીને કહેવા લાગ્યો કે, ‘સારે મારા ઉદ્ધાર એટલો બધા સત્તર થયાનો છે કે?’ એ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળતા જ આકાશવાણી થઈ કે, “મારા પુત્ર! આ ઘડિયે જ તારો ઉદ્ધાર કરવામા આવ્યો છે એ જ તેના ધર્મનું ફળ હતું આત્મનીના વૃક્ષના પાંદડા જેટલા જન્મ પર્યન્ત તે કર્તવ્ય કરવાને તૈયાર હતો અર્થાત્ તેનું ધર્મ ડગ્યું નહિ પણ પ્રથમ મનુષ્યને તો ચાર જન્મ પણ વધારે જણાયા એ બીજા મનુષ્ય પ્રમાણે મનમા દિવ્ય રાખીને યુગોના યુગો વીતાડવાને જે ખુશી હોય છે, તેને જ અત્યંત શ્રેષ્ઠ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે

રાજયોગ પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત

રાજ યોગ

(ઉત્તરાર્ધ)

—૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦—

પતંજલિનાં યોગસૂત્રો

ઉપોદ્ધાત

ચો ગસૂત્રોનો આરંભ કરવા પૂર્વે યોગીઓના ધર્મનો આગ્રહ સિદ્ધાંત જેના પર રચાયેલો છે, તે એક મહત્વના પ્રશ્નનો ઉદ્ધાપોહ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું. જગતમાના મહાન્ મહાન્ પુરુષોના મત પ્રમાણે અને પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના છેલ્લા શોધો પ્રમાણે પણ, એ તો હવે બહુધા નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યા જેવું જ છે કે, આપણે એક જ સૂક્ષ્મ શાશ્વત તત્ત્વના—પરબ્રહ્માનાં વ્યક્ત સ્વરૂપો છીએ. અસારે આપણને જે જન્મ પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે પૂર્વે આપણે તે તત્ત્વમાં જ હતા અને તે શાશ્વત નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં પાછા ભેળાવાને આપણે આગળ વધીએ છીએ. એ સિદ્ધાન્તને માન્ય કરી વર્તવાથી એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે, આ અસારે છે તે સ્થિતિ સારી કે શાશ્વતની અવસ્થા સારી? આ જે આપણી વ્યક્ત સ્થિતિ (જન્મ) છે, એ જ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે, એવો જેમને ભાસ થતો હોય છે, તેવા મનુષ્યોની સખ્યા કાંઈ ઓછી નથી. બીજા કેટલાક મહાન્ વિચાર કરનારાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, આપણે બધા એક જ અભિન્ન સ્વરૂપનાં વ્યક્ત સ્વરૂપો છીએ, અને તે પરિપૂર્ણ શાશ્વત તત્ત્વના કરતા જે બિન્ન વ્યક્ત સ્થિતિ છે, તે જ અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે મૂળમાં તે શુદ્ધ ક્યાંથી હોઈ શકે? તેમની કલ્પનાનો પ્રવાહ એવી રીતે વહે છે કે, લાં કેવળ શૂન્યત્વ, ઉદાસીનતા અને નિર્જીવતા જ ભરેલી હોવી જોઈએ, આનંદ જે છે તે માત્ર આ જન્મમાં જ રહેલો છે. એટલા માટે આ જન્મને વળગી રહેવું, એ જ વધારે સારું છે. પરંતુ તે પહેલાં આ જન્મના કેટલાક ભેદોનું નિરાકરણ કરવું, એ આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રાચીન કાળથી એવો એક સિદ્ધાન્ત આલેખો આવ્યો છે કે, મરણ પછી મનુષ્ય તે જ સ્થિતિમાં પડી રહે છે અને તેના પુરુષાર્થમાંથી પાતકાર્થ બાદ થતાં જે કાંઈ અવશિષ્ટ રહે છે, તે ચિરકાય રહે છે. એ જ વાત બે તર્કશાસ્ત્રની રીતિથી કહીએ, તો મનુષ્યનું લક્ષ્ય કેવળ આ જગત જ છે. એ જ જગતને એક સોપાન ઉચ્ચસ્થિતિએ લઈ જઈ તેમાંના પાતકો કાઢી નાખ્યાં, એટલે એને જ પછી

સ્વર્ગ કદી શકાય છે. પ્રાથમિક દૃષ્ટિથી તો એ કલ્પના સર્વથા અસંબદ્ધ અને બાળકશુદ્ધિ જેવી જ લાગે છે. કારણ કે, એમ હોવું શક્ય જ નથી. કનિષ્ઠ વિના ઉત્તમ હોઈ શકે જ નહિ. તેમ ઉત્તમ વિના કનિષ્ઠ હોઈ શકે જ નહીં. જ્યાં સર્વ ઉત્તમ જ છે અને કનિષ્ઠ અથવા ખરાબનું નામ માત્ર પણ નથી, એવા જગતમાં રહેવું, તે સંસ્કૃત તર્કશાસ્ત્રવેત્તાઓના કહેવા પ્રમાણે “ગાંધર્વ નગરમાંના વિમળકા છે—હવામાં સ્વપ્ન છે.” અર્વાચીન કાળના વિદ્વાનો વળી એક બીજી કલ્પના બહાર લાવ્યા છે અને તે એ છે કે, મનુષ્યનું ભાવી સર્વ કાળ સુધરતું જ રહે છે; પોતાના લક્ષ્ય સ્થાન તરફ જવા માટે રાત દિવસ તેની ખટખટો ચાલુ છે; પણ તે કોઈ કાળે પણ લક્ષ્ય સ્થાનપર પહોંચતું જ નથી. એ કલ્પના જોવામાં તો જો કે મીઠી મીઠી લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એ પણ અસંબદ્ધ જ છે. કારણકે, એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે, જે નિરંતર સરળ રેખાત્મક ગતિમાં રહી શકતી હોય. પ્રત્યેક વસ્તુ ચક્રાકાર ભ્રમતી હોય છે. આપણે જો એક પાયાણુને લઈને મહદાકાશમાં ફેંકીએ અને તે પાછો આવે ત્યાં સુધી આપણે જીવીએ અને તેને તે દરમિયાન વચમાં કંઈ હરકત નડે નહીં તો પાછો તે બરાબર આપણા હાથમાં જ આવવાનો.* કોઈ પણ સરળ રેખાને આપણે અમર્યાદ વધારતા જઈશું, તો તેનો અંત એક વર્તુળાકારમાં જ આવશે. એથી અર્થાત્ત મનુષ્યનું ભાગ્ય પ્રગતિથી એકસરખું વધતું જ જાય છે. તેમાં ખંડ પડતો જ નથી. એ કલ્પના પણ અસંબદ્ધ અને હસવા જેવી છે. જો કે કિંચિત્ વિષયાંતર થશે, પણ હું કહું છું કે, એ કલ્પનાવડે જ એક નીતિ વિષયક સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. તે એ કે, આપણે કોઈનો પણ દ્વેષ કરવો નહિ; કિન્તુ સર્વમાં પ્રેમ જ રાખવો. કારણ કે, અર્વાચીન સિદ્ધાન્ત એવો છે કે, વિદ્યુચ્ચક્તિમાં અથવા ધતર શક્તિમાં કોઈએક યંત્રથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પાછી ફેરો ખાઈ આવીને તે જ યંત્રમાં સામેલ થાય છે. સંઘટિમાંની સર્વ શક્તિ-ઓની એની જ રિથિત છે. તે પણ ફરી ફરીને પાછી મૂળ લંકારમાં આવવી જ જોઈએ. એટલા માટે કોઈનો પણ દ્વેષ કરવો નહિ. કારણ કે, તમારામાંથી જે દ્વેષશક્તિ નીકળે છે, તે અમુક વિવક્ષિત ફેરો લઈને પાછી તમારા તરફ જ આવે છે. તમે જો પ્રીતિ કરશો તો તે પ્રીતિ પણ પોતાનો ફેરો પૂરો કરીને પાછી તમારા તરફ જ આવવાની. એ તો સર્વથા નિશ્ચિત અને શક્ય જ છે કે, મનુષ્યના અંતઃકરણમાંથી દ્વેષનો જેટલો અંશ બહાર જાય છે, તેટલા જ ઝંપાટાથી તે જરાએ જરા તેમાં જ પાછો આવે છે. તેને બીજું કોઈ થોભાવી-

* જ્યાં કોઈ પણ ગોળની આકર્ષણ શક્તિ ધરાવે નથી, એવા પોલાણ (આકાશ) માં જો પત્થર ફેંકાયો હોય, તો તે વિવક્ષિત મડળનો ફેરો ખાઈને જુદી મહાક્ષિણ કરી આવેલી નીમા પ્રમાણે પુનઃ પૂર્વરથાને આવે છે, એ એક અર્વાચીન કાળનો સિદ્ધાંત કરી ચૂક્યો છે.

શકતું જ નથી. એવી જ રીતે પ્રેમની લહરી પણ પાછી તેનામાં જ આવીને વિરામે છે. બીજી રીતે અને વ્યાવહારિક રીતે પણ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે કે, શાશ્વત ઉત્પત્તિ અથવા સુધારણાનો સિદ્ધાંત ટકી શકતો નથી; કારણ કે, મૃત્યુલોકની પ્રત્યેક વસ્તુનો નાશ તો નિશ્ચિત નિર્માયલો જ છે. આપણી બધી ખટપટો અને આશાઓ, બીતિ અને આનંદ, આપણને ક્યાં પહોંચાડશે? આપણા અંતકાળ સાથે એ સર્વનો પણ અંત આવી રહેવાનો. એના જેવી નિશ્ચિત બીજી એક પણ વસ્તુ નથી. ત્યારે એ પ્રગતિ અથવા ઉત્તરતાવરથા એક જ સરળ રેવામાં ક્યાંથી રહી શકે છે? એ એક અમુક સીમા-અમુક અંતરપર્યંત જાય છે અને પાછી ફરીને તે જ્યાંથી નીકળી હોય, ત્યાં જ પુનઃ આવી પહોંચે છે. તે કેવી રીતે તે જુઓ. *નેબ્યૂલામાંથી સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારકા ઉત્પન્ન થયેલા છે. એ સર્વ કેટલાક કાળ પછી લુપ્ત થાય છે અને પાછા તે નેબ્યૂલામાં જ આવે છે. એટલે કે, તેમનો જ પાછો નેબ્યૂલા બનશે. જ્યાં જોશો ત્યાં એ જ પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થવાનો અને એમ જ થવાનું. વનસ્પતિઓ, પૃથ્વી-માંથી કેટલાક પરમાણુઓનું ગ્રહણ કરે છે અને પુનઃ તેના નાશ થતાં પૃથ્વીનાં પરમાણુઓ પૃથ્વીને પાછાં આપી દે છે. આ જગતમાંની પ્રત્યેક દૃશ્ય વસ્તુ પોતાની આસપાસનાં પરમાણુઓને કેટલાક કાળ પર્યંત પોતામાં ખેંચ્યા કરે છે અને પાછા જેમાંથી તેમને ખેંચ્યા હોય, તેમાં જ તેમનું વિસર્જન કરે છે.

એક જ નિયમ જિજ્ઞાસુ રચાને જિજ્ઞાસુ હોવાનો સંભવ નથી. નિયમ તો સર્વત્ર એક સરખો જ હોવાનો. એના કરતાં વધારે નિશ્ચયાત્મક બીજું કંઈ પણ નથી. આ જોવો સૃષ્ટિનો નિયમ છે, તેવો જ તે વિચારને પણ લાગૂ છે. વિચાર પણ લય પામે છે અને પાછા ફરીને તે પોતાના પૂર્વ સ્થાને આવે છે. આપણે તેના વિશે વિચાર કરીએ કિંવા ન કરીએ, પણ ફરી ફરીને આપણે, જેને પરમેશ્વર, શાશ્વતતત્ત્વ અથવા પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, તે મૂળસ્થાને જવું જ જોઈએ. આપણે બધા પરમેશ્વરમાંથી જ આવેલા છીએ અને પાછા તેનામાં જવાને બધાયલા છીએ. હવે એ પરમેશ્વરને ગમે તે નામ આપો, એ તમારી ઇચ્છાને આધીન છે. તેને પરમેશ્વર કહો, બ્રહ્મ કહો, સૃષ્ટિશક્તિ કહો, કે બીજાં તમારી ઇચ્છાનુસાર શતાવધિ નામોથી ઓળખો. તોપણ એ નિયમમાં લેશમાત્ર પણ પરિવર્તન થવાનું નથી. “જેમાંથી સર્વ બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થયાં અને જેમાંથી સર્વ જીવો જન્મ પામ્યા,”

* નવીન સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ થવા પૂર્વે સર્વથી પ્રથમ આકાશમા વાદળા પ્રમાણે એક તેજ ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેમાંથી કેટલાક ન્દા ન્દા તેજના ભાગો પડીને તે પોતપોતાની આસપાસ ફરતા રહે છે અને તેમાંથી ગ્રાહ નિર્માણ થાય છે એ મૂળ તેજ-પ્રકાશને ‘નેબ્યૂલા’ (Nebula)નું નામ આપવામાં આવેલું છે.

તેમાજ સર્વ પાછા લીન થવાના." એ એક કાળા પથરપરની રેખા છે. સૂટિના બધા વ્યાપારો એ જ નિયમાનુસાર ચાલ્યા કરે છે. એક દ્વેષમાં જે વ્યાપાર ચાલતો હોય છે, તે જ વ્યાપાર સહસ્રાવધિ દ્વેષોમાં પણ ચાલવાનો ગ્રહના સમયમાં, જે કાર્ધિપણ તમારી દૃષ્ટિએ પડે છે અને જે કાર્ધ તમારા બહુવામાં આવે છે, તે જ પૃથ્વીના સમયમાં, મનુષ્યોના સમયમાં અને ધતર ગોલોના સમયમાં પણ હોવાનું નાની નાની લહરીઓનો જેવી રીતે એક મોટા મોઝે અને છે, તેની રીતે તે લક્ષાવધિ લહરીઓનો પણ બની શકે છે ન્હાના ન્હાના લક્ષાવધિ ગ્રાણીઓની એકત્રતાથી જગતનો એક પ્રયંક જ થયેલો છે અને સમસ્ત જગતનો અને, તે એ જ લક્ષાવધિ ન્હાના ન્હાના જીવોના અંતનું સમેયન જ છે

હવે એવો એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે, પરમેશ્વર પ્રતિ જવાની જે સ્થિતિ, તે આ મનુષ્ય જન્મકરતા શ્રેષ્ઠ છે કેવા નહિ? યોગશાસ્ત્ર જનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહે છે કે, તેજ શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ એમ કહે છે કે, મનુષ્યની જે વર્તમાન-સાપ્રત સ્થિતિ છે, તે જ અધોગતિ છે. પૃથ્વીના પૃથ્થ લાગમાં એવો કાર્ધિપણ ધર્મ નથી કે, જે માનવી સ્થિતિની ઉચ્ચ પ્રકારમાં ગણના કરતો હોય. તેમની કલ્પના એવી છે કે, મનુષ્ય પ્રારભમાં તો પૂર્ણ અને પવિત્ર હોય છે અને સારપત્રી એટલો અપવિત્ર-પનિત થઈ જાય છે, અને પડતા પડતા પતન માટે સ્થાન જ ન હોય, એટલો નીચે જાય છે કે આગળ કઈ સ્થાન રહેતું નથી, એટલે ત્યાં તેને એવો પ્રસંગ આવે છે કે, પાછો તે ઉચ્ચ પ્રકાર પ્રતિ ઉઠવે છે અને પોતાની પ્રદક્ષિણાને પૂરી કરી નાખે છે પ્રદક્ષિણા હોવી જ જોઈએ તે નીચે જાય, તોપણ પાત્રી તેણે ઉપરના લાગમાં યુવાટ ખાની જ જોઈએ અને ફરીને તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન જે ધ્વિર, તે સ્થાનમાં તેણે જવું જ જોઈએ. મનુષ્ય, મૂળ ધ્વિરમાથી નીકળે છે, મધ્યાતરે તે મનુષ્ય હોય છે અને અંતે તે પાછો ધ્વિર મા જ લીન થાય છે દ્વિત સ્વરૂપમાં એકતા મેળવવાનો પથ એવો જ છે અદ્વિતમત પ્રમાણે આપ કદાચિત્ એમ કહેશો કે, મનુષ્ય પોતે જ ધ્વિર છે અને તે પુનઃ તેમા જ જાય છે. આપણી હાલની ગ્થિતિ જ જે ઉચ્ચ પ્રકારની હોય, તો તેમા આટલા બંધા દુઃખો અને અનર્થપાત શામાટે હોવાં જોઈએ? અને તે સ્થિતિનો લય શામાટે થવો જોઈએ? જો એ જ ઉત્તમ અવસ્થા છે, તો એનો નાશ કેમ ચાલે છે? જે સ્થિતિમાં પનિત કેવા બ્રહ્મ થવાય છે, તે ઉત્તમ થઈ અથવા હોઈ શકે જ નહિ જો એ જ ઉત્તમ-ઉચ્ચ સ્થિતિ હોય, તો એમા આટલી બધી રાક્ષસતા અને અસત્યતા શા માટે હોવી જોઈએ? ઉચ્ચ સ્થિતિએ જવાનો આપણો માર્ગ તેમા થઈને જ છે, માટે જ એને માન આપવાનું છે આપણે જો પાત્રી ઉચ્ચ ગ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તો એમાથી પસાર થવું જ જોઈએ ખીજ જમીનમાં વાગ્યું એટલે તે પંચતત્ત્વમાં મળી જાય છે, થોડીવાર સૂધી તેનું પૃથક્કરણ થાય છે અને તેમાના જ કેટલાક

દ્રવ્યોથી સુંદર વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યેક વ્યાપ્તમાને લગ્ય વૃક્ષ થવા માટે, પનિત થવું જ ન્નેષ્યે. એ પ્રવાહથી એમ દેખાય છે કે, આપણે મનુષ્યની જે સ્થિતિ કહીએ છીએ, તેના કરતાં ઉત્તમ સ્થિતિમાં જેટલું વધારે સત્વર જઈ શકાય, તેટલું વધારે ઉત્તમ છે. ત્યારે આદ્યમહત્વા કરવાથી આપણે આ સ્થિતિમાંથી છૂટકો થઈ શકશે કે કેમ? કદાપિ નહિ; લેશમાત્ર પણ છૂટકો થવાનો નથી. એમ કરવાથી તો રહામો અનિષ્ટ પરિણામ થવાનો જ સંભવ છે. પોતાને પીડા આપવી કિંવા જગતથી કંટાળી જવું, એ મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ નથી. આપણે નિરાશાનું બંધન તોડીને એમાંથી પસાર થવાનું છે અને જેટલું સત્વર તે આપણાથી થઈ શકે, તેટલું વધારે સારું સમજવું; પરંતુ માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખવું ન્નેષ્યે કે, હમણાંની મનુષ્યની આપણી સ્થિતિ કાંઈ ઉત્તમ સ્થિતિ નથી.

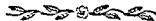
જેને અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિ અથવા બ્રહ્મ સ્વરૂપ કહે છે, તે જ ભાગ સમગ્રવામાં સર્વથી વધારે કહિને છે. એ સ્થિતિ કેટલાકને મહાભયંકર કેવળ શૂન્ય-પાપાણુવત્ ભાસે છે. એ લોકોના માનવા પ્રમાણેની માત્ર એ જ સ્થિતિઓ છે, એક પાપાણુની અને બીજી વિચાર કરનારની-કિંવા બુદ્ધિમાનની. પણ એ એ જ સ્થિતિ છે, એમ કહેવાનો તેમના પાસે આધાર શો છે? વિચાર કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ હોય, એવો એક પણ પદાર્થ નથી જ કે શું? પ્રકાશની લહરીઓ જે વેળાએ અચંત સૂક્ષ્મ હોય છે, ત્યારે આપણા જોવામાં તે નથી આવતી, પણ તેના કરતાં જરાક મોટી ચતાં આપણને દેખાવા માડે છે. પરંતુ પુનઃ વિશેષ બળવાન ચતાં આપણાથી તે દેખાતી નથી. ત્યારે અંધકાર જ આપણા માટે અવશેષ રહે છે. પરંતુ જેવો અંધકાર આરંભમાં હોય છે, તેવો જ અંધકાર અંતમાં પણ હોય છે કે શું? કદાપિ નહિ. એ ઉભય અંધકારમાં ઘણો જ ભેદ રહેલો છે. પાપાણુની વિચારશૂન્યતા શું ઈશ્વરની વિચારશૂન્યતા જેવી છે? નહિ, ખચિત નહિ. ઈશ્વર વિચાર કરતો નથી. તેણે વિચાર કરવો પણ શા માટે ન્નેષ્યે? વિચાર ક્યાં વિના તે સમજી નથી શકતો, એવું કાંઈ છે ખરું કે? પાપાણુથી વિચાર કરી શકતો નથી અને પરમેશ્વર વિચાર કરતો નથી અથવા તેને વિચાર કરવો પડતો નથી. એટલો જ માત્ર એ જોમાં ભેદ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને એમ જ ભાસે છે કે, જે આપણે વિચારક્ષેત્રને લાગ કરીશું તો ત્યાં કાંઈપણ મહાભયંકરતા હશે. વિચારથી પર-વિચારથી ભિન્ન હોય, એવું કાંઈ તેમના જોવામાં જ નથી આવતું.

પરંતુ વિચારક્ષેત્રની બહાર ઉચ્ચ પ્રકારની સ્થિતિ પુષ્કળ છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની પ્રથમ સ્થિતિ પણ ખરી રીતે જોતાં બુદ્ધિથી પર જ છે. તમારે વિચાર, બુદ્ધિ અને જ્ઞાનના પ્રદેશથી બહાર પગલાં મૂક્યાં, કે તમે ઈશ્વરની એક મંજલે પહોંચ્યા, એમ સમજવું, અને એ જ

હવેનો આરંભ છે. આ સ્થિતિને જે આધારણ રીતે જન્મ કહેવામાં આવે છે, તે હવે પછીની સ્થિતિનું એક અપરિપક્વ રૂપ છે.

હવે ખીજે એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે, એ વિચાર અને જ્ઞાનથી પર જે સ્થિતિ છે, તે જ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, એનું પ્રમાણ શું? એનો પહેલો પૂરાવો એ જ કે, માત્ર મોઢાથી બગડ કરનારા લોકો કરતાં ઘણા જ મોટા અને સમસ્ત જગતને કંપાયમાન કરી નાખનારા અને જેમના મનમાં સ્વાર્થની કલ્પના કોઈ પણ કાળે નથી આવતી એવા લોકો નિશ્ચયથી કહે છે કે, આ જન્મ તે આપણા માર્ગમાંનું એક વિશ્વાનિસ્થાન છે. અનંત મહાસાગર તો હવે પછી જ આવવાનો છે. વળી તેઓ એટલું કહીને જ રહી નથી જતા, કિંતુ તે માર્ગ સર્વને તેઓ દર્શાવે છે. તે માર્ગની ગુંચોના સર્વને ખુલાસા કરે છે કે, જેથી તે માર્ગમાં ગમે તે વિચરી શકે છે. ત્રીજે પૂરાવો એ છે કે, ખીજે કોઈ પણ માર્ગ રહેતો નથી. એનો ખીજે તોડ જ નથી. આનાથી પર ખીજ કોઈ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ નથી જ, એમ માની લઈને આખો દિવસ આપણે આ ઉચ્ચ કહેવાતાં ચક્રોમાં જ ફેરા ખાઈને ભમ્યા કરવું, તે શા-માટે? જગત્ એનું કારણ શું ખતાવશે? આપણાથી જો આગળ ન વધી શકાય અને આપણે આગળનો કોઈ પણ વિચાર ન કરીએ, તો પંચેન્દ્રિયથી અનુભવાયત્રી દુનિયા જ આપણા જ્ઞાનની સીમા થયેલી કહેવાય. જેને શૂન્યવાદના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે એ જ છે. જગતની સાક્ષી આપનાર ઈંદ્રિયો જ છે, એ મતને સત્ય કેમ માનવું? જે મનુષ્ય માર્ગમાં સ્વરથ ઉભો રહીને મરે છે, તેને જ હું ખરો શૂન્યવાદી કહું છું. સર્વ ચક્ર ન્યારે સુદિધી જ ચાલ્યા કરે છે, સારે શૂન્યવાદીઓનો પક્ષ કરવાનો આપણા પાસે હેતુ જ નથી. ધન, કીર્તિ અને નામના લોભનો સાગ ન કરતાં જે મનુષ્ય શૂન્યવાદી થાય, તે કપરી અથવા દાંભિક જ હોવો જોઈએ. કેન્દ્ર કરીને એક જર્મન વિદ્વાન યર્થ ગયો છે. તેણે એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે, તકે શક્તિ કરીને જે એક અજસ્ર મગ્ન્યૂત તટબદી છે, તેનાથી પર પ્રદેશમાં આપણાથી જઈ શકાવું નથી. પરંતુ આર્થલોકોના વિચારનો કેવળ મૂળ પાણો તો એનાથી પરનો જ છે. તેઓ તો પરના શોધમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમ કરતાં વિચારાતીત હોય એવું કાંઈક તેમને મળી પણ આવે છે અને તેથી આપણી વર્તમાન સ્થિતિનું સર્વથા સ્પષ્ટીકરણ પણ થઈ જાય છે. જગતથી પર લઈ જનાર જે છે, તેના યત્નિ-ચિત્ત અભ્યાસનું મૂલ્ય નીચેના વાક્યમાં લખ્યા પ્રમાણે મળે છે:—“અમારો પિતા તું જ છે; અને આ અધ્યાનસાગરમાંથી તારીને પાર પહોંચાડનારો પણ તું જ છે.” જે આપણને એ સ્થાને પહોંચાડે, તે જ ધર્મસાક્ષ; તેથી અન્ય હોય તે નહિ.

યોગસૂત્રો

પ્રથમ અધ્યાય-સમાધિપાદ

અથ યોગાનુશાસનમ્ ॥ ૧ ॥

૧ હવે યોગનો ઉપદેશ કરવામા આવે છે.

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ ૨ ॥

૨ ચિત્તની (લિપ્ત લિપ્ત વિપયોમાં જતી) વૃત્તિઓનું સયમન કરવું, તે જ યોગ છે.

એનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા છે ચિત્ત એટલે શુ અને વૃત્તિઓ કેવા પ્રકારની હોય છે, એ આપણે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. હું નેત્રો ધગડુ છું, પણ નેત્રો પોતે જ જોનારા નથી મસ્તકમાંના જ્ઞાનતત્ત્વને કાઢી લેતા, નેત્રો પોતાના સ્થાને જ હોય છે, તારા પણ કાયમ હોય છે અને તેમાંની પ્રતિમા પણ સ્વસ્થાને હોય છે, છતાં પણ નેત્રો કોઈ પણ વસ્તુને નિહાળી શકતા નથી એથી નેત્રો માત્ર સહાયકારી સાધન છે, પણ જોવાની જ્ઞાનેન્દ્રિય નથી, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. નિહાળવાની જ્ઞાનેન્દ્રિય તો મસ્તકમાંના જ્ઞાનતત્ત્વમા જ રહેલી છે જે નેત્રોનડે જ કાઠ જોવાની પૂર્તિ થતી નથી કોઈ ઈર્ષ્યાર કોઈ મિતુષ્ય સૂતેનો હોય છે અને તેના નેત્રો ખુલ્લા રહે છે તેમાં પ્રકાશ હોય છે અને તેમા પ્રતિમા પણ પડેલી હોય છે, તોપણ તેનામા એક તૃતીય સાધનની આવશ્યકતા હોય છે તે સાધન તે જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે મનનો સંયોગ હોવો એ છે નેત્ર કર્મેન્દ્રિય છે આપણને મસ્તિકામાંની જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મનની ક્રિયા એ ઉભયની આવશ્યકતા છે. માર્ગમાથી ગાડીઓ પસાર થતા તેમનો અખડ ધડધડ ધ્વનિ થયા જ કરે છે, તોપણ ધણીકવાગ તે તમારા સાક્ષગવામા આવતો નથી. એનું કારણ એ કે, તે વેળાએ મન કર્મેન્દ્રિય સાથે સદૃશ થયેલું નથી હોતું પ્રથમ કર્મેન્દ્રિય, પછી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને તૃતીય મનનો તે બે સાથે સંયોગ બાહ્ય આધાતને મન અદર લે છે અને તે પ્રતિક્રિયા કરનારી નિશ્ચિત શક્તિને એટલે કે શુદ્ધિને અર્પણ કરી દે છે એ પ્રતિક્રિયાના યોગે અહકારની સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્યાર પછી તે ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાનું મિશ્રણ પુરુષને-મૂળ આત્માને પહોંચે છે અને તેને કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, તે એ મિશ્રણમા જ થાય છે મન સહવર્તમાન ઇન્દ્રિયો, શુદ્ધિ અને અહકાર મળીને અતઃકરણ (પચક) થાય છે અને મન નામક જે વસ્તુમાં નાના

પ્રકારના માત્ર એવા વ્યાપારો ચાલે છે, તેને ચિત્તના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ચિત્તમાંની વિચારલહરીને વૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. (શ્વેતિ ચન્દ્રો ચન્દ્રસઃ. અર્થ 'અમણુ' છે.) હવે વિચાર એટલે શું? વિચાર, એ એક આકર્ષક અને પ્રતિસારક શક્તિના જેવી શક્તિ છે. એ શક્તિ, સૃષ્ટિમાં બેરેલી અનંત શક્તિઓના લંડારમાંથી કાઢી લીધેલી હોય છે. ચિત્તનામક આયુધને એ શક્તિ પોતાના તાબામાં લે છે અને તેમાં ઘડીને તે બીજી બાબતો અંતરે પહોંચે છે, સારે તેને 'વિચાર' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અનદ્વારા આપણામાં એ શક્તિનો વધારો થાય છે અને તેજ અતવડે આપણને ચક્ષુનચક્ષુ, આદિ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી જે સૂક્ષ્મ (દિવ્ય) શક્તિઓ હોય છે તેને, જેને આપણે વિચાર કહીએ છીએ, તેમાં તે નાખી દે છે. એટલે મનને કાંઈ જુદી-સમજણ હોતી નથી, એ આપણને સહજમાં દેખાઈ આવે છે. તોપણ તે જુદીમાન છે, એમ બાંધે છે. એનું કારણ એ કે, જુદીમાન આત્મા તેની પાછળને પાછળજ રહેલો છે. કેવળ આપણે ઇન્દ્રિયધ્રાની પ્રાણી છીએ; મન તો માત્ર બાહ્ય સૃષ્ટિને અંદર ખેંચી લેવાનું એક હથિયાર છે. એ વડે તમે બાહ્ય સૃષ્ટિને અંદર તાણી લ્યો છો. દાખલા તરીકે આ પુસ્તક લ્યો; એક પુસ્તક તરીકે તે કાંઈ બહારના કોઈ અંગમાં રહી શકશે નહિ. જે બહાર રહે છે, તેની આપણને ખબર નથી અને તે જાણી શકાય તેમ નથી. જે જાણી શકાય તેનું નથી તે માત્ર પોતાનું સૂચન કરે છે અને મનપર તેનો આધાન થાય છે. જેમ એક પથ્થરને પાણીમાં નાખવાથી તરંગરૂપે જળ પ્રલ્યાયાત કરે છે, તેમ પુસ્તકરૂપે મૂળ જ્ઞાન, તે મનની પ્રતિક્રિયાનું કારણ છે. પુસ્તકનો આધાર અથવા દસ્તીનો આધાર કિંવા મનુષ્યનો આધાર, તે બાહ્યજ નથી. એ સર્વ બહારની સૂચના (દેખાવો)ની પ્રતિમા છે. જૈન-સ્ક્રિપ્ચર્મિન્યુ કહે છે કે, "દશ્યવસ્તુઓ જ સર્વથા આભાસની કારણીભૂત છે." બાહ્યજ તે માત્ર સૂચના છે. ઉદાહરણાર્થ-મોતી બનાવનારી કાળુ માછલી લો. મોતી કેવી રીતે બને છે, એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ. એકાદ જંતુ અડકોશમાં પ્રવેશ કરે છે અને લાંબા કપડ્ડાની પેદા કરે છે, એટલે માછલી એક પ્રકારનો અત્યંત ચકચકતો રસ તેની આસપાસ ચડાવે છે અને તેથી મોતી બને છે. અનુભવનું આ સમસ્ત જ્ઞાન, તે આપણો આપ ચઢાવનારો રસ છે, એમ કહો, અને સર્વ જ્ઞાન, તે આપણો પર ઉદર પોષી જંતુ છે. આ વાત સાધારણ મનુષ્યના ધ્યાનમાં આવતી નથી. કારણ કે, તે જે વેળાએ એવિશે પ્રયત્ન કરે છે, તે વેળાએ તે એક પ્રકારનો આપવાનો રસ બહાર કાઢે છે અને માત્ર તેટલા પોતાના રસને જ જોઈ શકે છે કિંવા જીવે છે. હવે વૃત્તિઓ એટલે શું, એ આપણે સમજ્યા. ખરો મનુષ્ય તે, મનની પાછળ ગુપ્ત છે અને મન તેના હાથમાંનું આયુધ છે, અને તેમાંથી વહેનારી જે જુદી, તે તેની છે. તમે

ન્યારે મનની પાછળ બેસા રહો છો, ત્યારે જ મન શુદ્ધિયુક્ત થાય છે મનુષ્ય જે શુદ્ધિયુક્ત મનને છોડી દે, તો ખરો મનુષ્ય, મન અને શુદ્ધિ એમ્લવાયા થઈ જાય છે અને કાઈ પણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી એથી ચિત્ત એટલે શુ, એ તમે જાણી શક્યા હશે ચિત્ત એ મન રૂપી પદાર્થ છે અને વૃત્તિઓ, તે તરંગ અથવા લહરીઓ છે ન્યારે શાત વૃત્તિઓ પર બાહ્ય કાર્યોનું દબાણ થાય છે, ત્યારે એ લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા બેઠે છે એ વૃત્તિઓ તે જ આપણું સર્વ-અખિલ બ્રહ્મા છે

કાઈ પણ સરોવરનો તળભાગ આપણી દૃષ્ટિએ પડતો નથી કારણ કે તેની સપાળી તરંગોથી ભરપૂર હોય છે તેના પરના તરંગો નષ્ટ થયા હોય અને પાણી શાત-સ્થિર હોય, તે વેળાએ જ આપણને તળની ઝાખી થવાનો સંભવ હોય છે પાણી જે ડોકવાયકું હોય, તો તળ દેખાતું નથી અથવા આખો દિવસ પાણી ખળખળ્યા કરતું હોય તોપણ તળ આપણા જેવામા આવતું નથી પાણી જે નિર્મળ હોય અને તરંગો હોય નહિ તો જ આપણે તળ જોઈ શકીશું આપણે જે સત્ત્વ આત્મા છે, તે આ સરોવરનું તળ છે ચિત્ત તે સરોવર અને વૃત્તિઓ તે તરંગો છે એ ઉપરાંત મનની પણ વળી ત્રણ સ્થિતિઓ છે એક સ્થિતિને તામસ કહેવામાં આવે છે, એટલે કે, પશુ અને ગાડાઓની જે સ્થિતિ હોય છે, તેનું બીજાને પીડા આપવી, એટલું જ કામ હોય છે ન્યારે મન એ સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે તેનામા કોઈ પણ અન્ય કલ્પના આવતી નથી. ત્યાર પછી રાજસ નામની મનની બીજી સ્થિતિ છે, તે ચચન હોય છે સત્તા અને ભોગ, એ બે જ તેના હેતુ હોય છે 'જેમ કે, "હું સત્તાધીશ થઈને બીજાઓ પર અધિકાર ભોગવીશ ત્યાર પછી અતે ન્યારે તરંગોનો અવરોધ થાય છે અને માનસ સરોવરનું પાણી વ્યવ્ચ ઘઈ જાય છે, તે વેળાએ તે સ્થિતિને 'સત્ત્વ,' 'ચિત્તપ્રસન્નતા,' અથવા 'શાંતિ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ ઉદ્યોગશૂન્યતાની સ્થિતિ નથી, ઉલટું તે વધારે ઉદ્યોગી હોય છે શાંતતાને પ્રાપ્ત કરાવનારી શક્તિનું એ વિશાળ સ્વરૂપ છે એનાથી સહજમાં ઉદ્યોગશીન થઈ શકાય છે લગામ ઢીલી મૂકવાથી ઘોડા તમને પણ ધસડી જશે અને લગામ ઢીલી તો બધા જ ઢીના કોઈ પણ તેમ કરી શમશે, પણ મસ્તાન ઘોડાને જે મર્યાદામા રાખી રોકે, તે જ ખરો બહાદુર માણસ કહેવાય છે ઘોડાને દોડી જવા દેવામા વધારે શક્તિની આવશ્યકતા છે, કે તેને રોકી રાખવામા? શાંત મનુષ્યનો અર્થ-આજમુ મનુષ્ય એમ કરવાનો નથી સત્ત્વ એટલે આગ્રસ અને મુસ્તી, એવી બતતી કલ્પના તમારે મનમાં ન લાવવી મનના તરંગો-વૃત્તિઓને જે અકુશમા રાખે છે, તે જ મનુષ્ય સાત્વિક છે કુલ્લક શક્તિનું વ્યક્ત સ્વરૂપ તે ઉદ્યોગશીલતા છે અને ઉચ્ચશક્તિનું સ્વરૂપ તે ઉદ્યોગ શીનાનુકૂળ શાંતિ છે

ચિત્ત, નિલ પોતાની મૂળ નિર્મળ સ્થિતિપ્રતિ જ્યાં માટે પાછળ પાછળ સરકવાને પ્રયત્ન કરતું હોય છે, પણ ધન્દિયો તેને આગળ આગળ ખેંચતી હોય છે. તેને અંકુશમાં રાખવું, તેના બહાર નીકળવાના શુભનો પ્રતિબંધ કરવો અને શુદ્ધિના સત્ત્વ તરફ તેને પાછું લઇ જવું, એ જ યોગનું પ્રથમ સોપાન છે. કારણ કે, માત્ર એ જ રીતે ચિત્ત પોતાના યોગ્ય માર્ગમાં વિચરી શકે.

સર્વથી નીચ પ્રાણીથી લઇને અતિ ઉચ્ચ પ્રાણી પર્યન્ત પ્રત્યેક પ્રાણીમાં જો કે એ ચિત્ત હોય છે તો ખરું જ, પણ મુખ્ય પ્રાણીમાં તે શુદ્ધિયુક્ત જોવામાં આવે છે અને ચિત્તને શુદ્ધિયુક્ત થવા વિના સર્વ સોપાનપરથી પાછું આણવું અને આત્માને મુક્ત કરવો, એ વાત ચિત્તને માટે સર્વથા અશક્ય છે. ગાય અને શ્વાન પણ જો કે મન તો ધરાવે છે, તો પણ તેમને સત્ત્વ મુક્તિ મળવી અશક્ય છે. કારણ કે, તેમનું ચિત્ત જોને આપણે શુદ્ધિ કહીએ છીએ, તેનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરી શકતું નથી.

અંચલતા, મંદતા, એકત્રતા, એક કેન્દ્ર અને એકાગ્રતા એ પાંચરૂપે ચિત્ત પોતાની મેળેજ પ્રકટ થાય છે. ચિત્ત જેનામાં પ્રકટ થાય છે, તેનામાં એ પાંચ સ્થિતિઓ હોય છે જ. પ્રથમ આંચલ્ય એટલે ઉલ્લોગરીક્ષતા. મુખ્ય અથવા દુઃખના રૂપે પ્રકટ થવું, એ એનો શુભ છે. સાર પછી આલસાટિત, એ અંધકાર. બીજાને પીકા આપવી એટલું જ એનું લક્ષણ છે. રીકાકાર કહે છે કે, પ્રથમ શુભ દેવોમાં અને ગંધર્વોમાં સ્વાભાવિક જ રહેલો હોય છે અને બીજો શુભ રાક્ષસોમાં હોય છે. એક સ્થાનમાં ચિત્તને લાવવું ને એટલું કરવું. મનનું એક્ય-કિવા ચિત્તની એક જ નિશાનપર એકાગ્રતા, એ શુભ જ માત્ર આપણને સમાધિપ્રતિ પહોંચાડનારો છે.

તદા દ્રઘુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥ ૩ ॥

૩ તે વેળાએ (એકાગ્રતા થવાને સમયે) દ્રઘા-પુરુષ પોતાની મૂળ (નિર્મળ-અવિકારી) સ્થિતિમાં વિશ્રાંતિ લે છે.

તરંગોનો અવરોધ થતાં સરોવર શાંત થયું, એટલે આપણને સરોવરના તળ લાગતી ભૂમિ દેખાવા માંડે છે. એ જ સ્થિતિ મનની પણ છે. મન સ્થિર થયું, એટલે તત્કાળ આપણું મૂળ સ્વરૂપ આપણને દૃષ્ટિગોચર થવા માંડે છે. આપણે આપણામાં ન બેળાતાં આપણાં મૂળ રૂપો જ અવશિષ્ટ રહે છે.

વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ર ॥ ૪ ॥

૪ બીજી વેળાએ ચિત્તની (એકાગ્રતા થઈ ન હોય ત્યારે) પુરુષ સ્વભાવતઃ (વિકારી સ્થિતિ) માં બદલ થયેલો હોય છે.

ઉદાહરણાર્થ, પ્રાપ્ત મને દુઃખ હું છે, ત્યારે તેથી મારા મનની વૃત્તિ નિર્મળ નથી રહેતી-વિકારી થાય છે, મનિન થાય છે અને હું તેની વૃત્તિવાળો થઈ જાઉં છું અને તેનું પરિણામ હું ખમય આવે છે.

વૃત્તયઃ પञ्चतयઃ ક્ષિપ્રાક્ષિપ્તઃ ॥ ૫ ॥

૫ દુઃખદાયક અને દુઃખહીન વૃત્તિના પાંચ વર્ગો છે.

પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ ॥ ૬ ॥

૬ પ્રમાણ, વિકલ્પ, વિપર્યય, નિદ્રા અને સ્મૃતિ. (એ પાંચ વર્ગોનાં પાંચ નામો છે.)

પ્રત્યક્ષાનુમાનાઽગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥ ૭ ॥

૭ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ (શાસ્ત્ર) એ પ્રમાણો છે.

જ્યારે આપણી ભિન્ન ભિન્ન બે સમજે પરસ્પર મળતી આવે છે, એક બીજાનો ઉચ્છેદ કરતી નથી તે વેળાએ આપણે તેને પ્રમાણ કહીએ છીએ. મેં કોઈક વાત સાંભળી અને તેનાં યોગે પૂરે જોયેલી વાત જોગી પડી, તો આપણે ઝગડવા મડી જઈએ છીએ અને પછી તેપર વિશ્વાસ નથી રાખતા. વળી પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. આપણે જે કાંઈ પણ જોઈએ છીએ અથવા આપણને જે જે વસ્તુનો ભાસ થાય છે, તેમા જો સ્પર્શથી કાંઈ દયો ન હોય, તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે બીજું અનુમાન પ્રમાણ છે. આપણે એકાદ ચિહ્ન જોઈએ છીએ અને તેપરથી આખી વાતનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, એ અનુમાન ત્રીજું પ્રમાણ તે ‘આત્મવાક્ય’ છે જેમને સાક્ષાત્કાર ગયેલો હોય છે અને સત્ય જેમના જણવામા આવી ગયું હોય છે, એવા યોગીઓના સત્ય જ્ઞાનને ‘આત્મવાક્ય’ની સત્તાથી ઓળખવામા આવે છે જ્ઞાન માટે જ આપણે બધા ખટપટો કરી રહ્યા છીએ, પણ મને અથવા તમને એ માટે અતિશય કષ્ટ સહન કરવા પડે છે અને મહા ગદન વિચારોના અભ્યાસનો ત્રાસ સતીને એ જ્ઞાન મેળવવું પડે છે, પણ જે યોગી છે અને જે પવિત્ર છે, તે એ સર્વથી પર-આગળ ગયેલો હોય છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું જાણે એકાદ પુત્રક વાચવા પ્રમાણે તેનું જ્ઞાન તેના પોતાના મન સમક્ષ જ રમી રહેલું હોય છે-આપણી માફક તેને વિચાર કરવાની વેદના મિલકુવ સહન કરવી પડતી નથી. તેના ચબ્દો જ પ્રમાણભૂત હોય છે. કારણ કે તે પોતાના આત્મામા જ જ્ઞાનનું અવલોકન કરતો હોય છે તે એક સર્વસ્વ અથવા સર્વસાક્ષી પ્રભુ જ હોય છે.

ઉદ્દેશ્યાર્થ—પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રોના કર્તાશ્રી એ જ છે અને તેથી આગમ-ધર્મશાસ્ત્ર એક પ્રમાણ છે જો એવા કોઈ મહા પુરુષો આજે હવતા હોય તો તેમના શબ્દો-આમતવાક્યો પણ પ્રમાણ જ ગણાય. કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ આમતવાક્યોવિરે લગી વાદ કરે છે અને ઉપરે પૂછે છે કે, પણ તેમના શબ્દોનું પ્રમાણ શું ? તેનું પ્રમાણ આપણુ વગર પ્રસક્ત થાય તે કારણ કે, જે જે પૂરાવા (પ્રમાણો) અમારા અથવા તમારા જોવામા આવે છે, તે સર્વ જો ભૂતજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન હોય, તો તેના બધા કારણો એ જ છે જ્ઞાન, તે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી પર છે, અને તે જ્યારે જ્યારે મનુષ્યના પૂર્વ જ્ઞાન અને શુદ્ધિ વિચારથી વિરુદ્ધ નથી હોતું, સારે તે જ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ થઈ પડે છે. કાર્થ એક ગણે માણસ તમારા જ્યોરકામા આનીને “મારી આસપાસમા બધા દેવદૂતો ામેલા છે,” એમ કહે, તો તે પ્રમાણ થઈ શકે નહિ અર્થાત્ જ્ઞાન સર્વદા સત્ય હોતું જોઈએ બીજું તે પૂર્વના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન હોતું જોઈએ અને ત્રીજું એ કે, જે મનુષ્ય કહે, તે મનુષ્યના વર્તનપર અવનમેલું હોતું જોઈએ મનુષ્ય જે કાર્થ કહે છે અથવા બોલે છે, તેમા તેના વર્તનનો સમ્બંધ કાર્થ એટલો બધો મહત્વનો નથી, એમ કોઈ કોઈને હું બોલતા સાભણુ છું તે શું કહેવા માગે છે તે પ્રથમ આપણે સાભળી લેવું જોઈએ તેનું કહેવું બીજી બાજુ તો માટે કદાચિત્ ખરું પણ હશે એક મનુષ્ય દુષ્ટ હોય, છતાં પણ તે જ્યોતિ શાસ્ત્રવિષયક શોધ કરી શકે છે પરંતુ ધર્મની વાત એથી સર્વથા ભિન્ન છે કારણ કે પાતળી મનુષ્યમા સત્ય ધર્મ પર્યન્ત પહોચવાનું સામર્થ્ય કદાપિ આવવાનું નથી એટલા માટે જે આપણો આત્મ બનીને આપણી ખાત્રી કરવા માટે છે, તે પૂરેપૂરું પવિત્ર અને પૂર્ણ સ્વાર્થલાગી મનુષ્ય છે ક્રિવા નહિ, એનો સર્વથી પ્રથમ વિચાર કરવો. સાર પછી તે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી પર પહોચે તો છે અથવા નહિ, એનું અવલોકન કરવું અને અતે તેના ઉપદેશમા મનુષ્ય જાતિના પૂર્વ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ કાષ્ટપણુ છે કે નહિ, એની સમીક્ષા કરવી સત્યનો દોષ પણ નવો શોધ, ભૂત જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ કદાપિ હોતો નથી, કિંતુ તે તેની સાથે સર્વથા મળતો જ હોય છે, એ વાત ખ્યાનમા રાખવાની છે ચોથું એ કે, તે સત્યમા સપ્રમાણ સભવનીયતા હોવી જોઈએ “મને તો સાક્ષાત્કાર થયો, પણ તમને થવાની તમારામા યોગ્યતા નથી,” એમ જો કોઈ મનુષ્ય કહે, તો તેના બોલવામા હું તો કદાપિ વિશ્વાસ રાખું નહિ પ્રત્યેક મનુષ્યમા તે સાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ પોતાના જ્ઞાનનો જે વિક્ષેપ કરે છે, તે આત્મ નથી એ સર્વ લક્ષણો બરાબર લાગૂ પડવા જોઈએ તે મનુષ્ય પુણ્યવાન છે કે નહિ અને સ્વાર્થની તેને તિવમાન પણ ઇચ્છા નથી અને તેને ધન કે કાર્તિની અભિલાષા નથી, એ તમારે પ્રથમથી જોવું જોઈએ બીજું તે પોતે સમ્યક્ જાની છે, એમ તેણે બતાવી આપવું જોઈએ ત્રીજું આપણા

ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી આપણને જે પ્રાપ્ત થયું અશક્ય છે અને જેથી જગતનું કલ્યાણ થવાનો સભવ હોય, એવું કાંઈ પણ આપણને તેણે આપવું નોંધ્યે ચોયું તે મનુષ્ય અહમહ-મિથ્યાથી ભગેલો હોવો ન નોંધ્યે, જે સર્વ માણસો પ્રાપ્ત કરી શકે તે જ માન તેણે દર્શાવ્યું નોંધ્યે. ત્યારે પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, અનુમાન અને આત્મતા શબ્દો એ ત્રણ પ્રમાણ બાજુના 'આત્મ' શબ્દનું અગ્રેષ્ઠ ભાષામા હું ભાષાતર કરી નથી શકતો. Inspired-ગ્રેસણા પણ તેના ભાવ નથી કારણ કે, ગ્રેસણા બહારથી આવે છે અને આ જ્ઞાન તો તેના પોતામાથી જ ઉદ્ભવે છે એટલા માટે એનો ખરો અર્થ Attained-એવો જ મિદ્ધ થાય છે.

વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપમતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮ ॥

૮ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન જેમાં સ્થાપિત થયું નથી, એવા મિથ્યા જ્ઞાનને વિપર્યય કહે છે.

એક વાતને બદલે બીજી બીજીનું ગ્રહણ કરવું, એ વૃત્તિનો એક બીજો પ્રકાર છે. જેમ કે મોતીની છીપને આદીનો કટકો સમજવો, અથવા તો રત્નજીને સર્પ માનવો.

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુચૂન્યો વિકલ્પઃ ॥ ૯ ॥

૯ અને જેમાં જ્ઞાનનો વિષય મિથ્યા હોય (જે શાબ્દિક જ્ઞાન થયા પછી થતો હોય), તેનું નામ વિકલ્પ.

વૃત્તિનો બીજો પણ એક પ્રકાર છે અને તેને વિકલ્પ નામથી ઓળખવામા આવે છે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો એટલે થયું, આપણે તેના અર્થનો વિચાર કરતા બેસતા નથી, કિન્તુ તે સાબળી આપણે તત્કાળ એકાદ સિદ્ધાન્ત બાધવાની જ ઉનાવગ કરીએ છીએ. એ ચિત્તની નિર્મળતાનું લક્ષણ છે. હવે કદાચિત્ નિગ્રહની ઉપપત્તિ તમારા સમજણમાં આવી હશે. અશબ્દ મનુષ્યમા નિગ્રહ પણ ઓછો જ હોય છે. એની રીતે તમારે પોતપોતાની મેળે જ કસોટી કરી લેવી તમે જ્યારે કોઇ અથવા દુ ખના વિકારને વશ થાઓ છો, તે વેળાએ કોઈ એક સમાચાર તમારા મનને ઘસડી લઈ જઈને કોઈ એક વૃત્તિમા નાખે છે, એનો ચણુ તમારે ક્ષાસ કરવો.

અભાવમત્યયાડ્ડલમ્બના વૃત્તિનિદ્રા ॥ ૧૦ ॥

૧૦ તમસનું આલંબન કરનારો જે ચિત્તવૃત્તિ, તે નિદ્રા કહેવાય છે.

વૃત્તિનો એક બીજો પ્રકાર છે, અને તેને નિદ્રા તથા સ્વપ્ન, એ બે નામો અપાયલાં છે. આપણે જાગ્રત થયા, એટલે આપણે નિદ્રાવશ થયા હતા, એ આપણા જાણવામાં આવે છે. આપણે માત્ર પ્રલક્ષ થયવાનું જ સ્મરણ રાખી રાટીએ છીએ. આપણે જે કંઈ પણ જોયેલું નથી હોતું, તેની આપણાથી સ્મૃતિ પણ થઈ નથી શકતી. પ્રત્યેક પ્રત્યાઘાત, તે એક સરોવરમાંની લહરી છે. હવે નિદ્રામાં મનને લહરીઓ નથી હોતી, એમ કહીએ, તો એમ પણ છે કે, તેને બ્રામક કે સસ ટાઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોવાથી આપણને તેની સ્મૃતિ જ નથી. આપણી નિદ્રાની આપણને સ્મૃતિ હોવાનું કારણ એ જ છે કે, નિદ્રામાં એક વિવક્ષિત વર્ણની લહરીઓ આપણા મનમાં આવતી હતી. એ વૃત્તિનો વળી એક બીજો ભેદ છે અને એને ‘સ્મૃતિ’ કહેવામાં આવે છે.

અનુભૂતવિષયાઽસંપ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ અનુભવેલા વિષયો વિસ્મૃત ન થાય, (અને મનનમાંના આઘાતસંસ્કારદ્વારા પુનઃ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય) [એવી જે વૃત્તિ] તે સ્મૃતિ.

સ્મૃતિ, પૂર્વના ચાર પ્રલક્ષ, વિપર્યય, વિકલ્પ અને નિદ્રાની કારણીભૂત થાય છે. ઉદાહરણાર્થ—તમે એક સખ્દ સાંભળો છો. એ સખ્દ તે ચિત્ત સરોવરમાં એક પાપાણુ નાખવા સમાન છે. એથી એક તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તરંગના યોગે બીજા અનેક તરંગો ઉદ્ભવે છે. એ જ સ્મૃતિ છે. નિદ્રામાં પણ એમ જ હોય છે. નિદ્રા નામક જે એક વિશેષ પ્રકારનો તરંગ છે, તે સ્મૃતિના તરંગમાં ચિત્તને દૂબાડે છે અને તે સ્થિતિ સ્વપ્ન નામથી ઓળખાય છે. જાગ્રત સ્થિતિમાં જે તરંગને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે, તેનું જ એક ભિન્ન સ્વરૂપ તે સ્વપ્ન છે. નિદ્રા અને સ્વપ્નમાં કંઈ જાણવા જેવો અધિક ભેદ રહેલો નથી.

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી ચિત્તનો વૃત્તિઓનો નિરોધનો થાય છે.

એ અનાસક્તિ—અલિપ્તતા મેળવવા માટે મન નિર્મળ, ઉત્તમ અને વિચારશીલ હોવું જોઈએ. આપણે અભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ ? કારણ કે, પ્રત્યેક કર્મ, સરોવરમાં પાપાણુનો આઘાત થવા પ્રમાણે લહરી ઉત્પન્ન કરે છે. લહરીઓ તો નષ્ટ થાય છે, ભારે અવશેષ શું રહે છે ? સંસ્કાર, જાપ એવા પ્રકારના અનેક સંસ્કારો મનમાં એકત્ર થઈ રહ્યા એટલે પછી તે એક ટેવ થઈ જાય છે. “ટેવ, તે એક બીજો સ્વભાવ છે—Habit is a second nature,” એમ કહેવામાં આવે છે. મૂળ પ્રકૃતિ પણ તે જ છે અને મનુષ્યનો બધો સ્વભાવ.

પણ એ જ છે અને આપણામાની પ્રત્યેક વસ્તુ એ ટેનું જ પરિણામ છે તેમ જ એ જ આપણા સમાધાનનું કારણ છે, કારણ કે, તે એ હોવાથી જ્યારે ગમે ત્યારે આપણે તેનું ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ અને ગમે ત્યારે આપણે તેના ત્યાગ કરી શકીએ છીએ એ લઘરીઓ આપણામાથી જવા માડી, એટલે પ્રત્યેક લઘરી પોતપોતાના ધર્મને પાછળ મૂકી જાય છે, અને તે જ સંસ્કારના નામથી ઓળખાય છે એવા પ્રકારનાં સંસ્કારોનો જે સરવાળો, તે જ આપણું આચરણ-ચારિત્ર્ય હોય છે એ અવાહનો જેનાપર જેવા પ્રકારનો આઘાત થાય છે, તેવા જ પ્રકારનો તે બને છે સારાથી સમજ થતા સારો થાય છે અને દુષ્ટ સાથે પ્રસંગ પડતા દુષ્ટ બની જાય છે આનંદનો સમજ થયો હોય, તો આનંદી પણ બની જાય છે ખરાબ ટેવોને તોડી નાખવાનો એકલો એ જ એક ઉપાય છે કે તેના સ્થાને સારી ટેવોને સ્વીકારવી ખરાબ ટેવોના જે સંસ્કાર થાય છે, તેમને સારી ટેવો સત્તા નીચે રાખવા, સત્કૃત્યો કરતા રહેવું અને મનમા સર્વદા નિર્ભંજ વિચારો ચાલુ રાખવા ખરાબ સંસ્કારોને દાબી દેવા માટેની માંત્ર એ એક જ યુક્તિ છે એ કાર્યમાં પ્રાપ્તી પણ નિરાશા થશે, એ વાત કોઈકણે પણ મનમા લાવવી નહિ કારણ કે, દાષ્ટ પણ મનુષ્ય પોતાના જે આચરણો-ચારિત્ર્ય પ્રકટ કરે છે, તે ટેવોના સરવાળાનો જ એક ભાગ હોય છે અને તેને સારી ટેવોથી વાળી રાખાય છે ટેવોની જે પુનરાવૃત્તિ તેનું જ નામ ચારિત્ર્ય છે અને તેમા ટેવોની પુનરાવૃત્તિથી જ સુધારો કરી શકાય છે

તત્ર સ્થિતો યત્નોઽભ્યાસઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ તેમને (વૃત્તિઓને) પૂર્ણ રીતે સત્તામાં રાખવાનો જે સતત પ્રયાત્ન, તેનું જ નામ અભ્યાસ.

એ અભ્યાસ એટલે શું ? મનને ચિત્તસ્વરૂપમા રાખવું અને તેમા લઘરીનો ઉદ્ભવ ન થવા દેવો, એટલે એ અભ્યાસ કહેવાય છે

સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવિતોદ્દભૂમિઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ દીર્ઘકાળ સુધી, અવિનિરૂપ રીતે, સત્કાર (અદ્વૈત, ભક્તિ બ્રહ્મ ચર્ય આદિની) સાથે સેવવામાં આવે તો તે અભ્યાસ દૃઢ સ્થિતિવાળો થાય છે.

એક જ દિવસમા કોઈ મનઃસમ થયો નથી કિન્તુ એ માટે સતત અભ્યાસ કરવો જોઈએ છે

દૃષ્ટાનુશ્રવિકાનિપયત્રિવૃણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ દૃષ્ટ (લૌકિક) અને (વેદદ્વારા) સાંભળેલા (પારલૌકિક) વિષયોમાંની આસક્તિને જેઓ છોડી દે છે, તેઓને એ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ વૈરાગ્યનું નામ વશીકાર છે. વિષયને પોતાના કબજામાં રાખનારી જે ઇચ્છાઓ, તે જ અનાસક્તિ અથવા વૈરાગ્ય છે.

આપણા કર્મની જે પ્રેરણાઓ હોય છે એક તો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ તે; અને બીજી તે ઇતરેતો અનુભવ. એ ઉભયના આધારથી માનસસરોવર-ચિત્તમાં નાના પ્રકારની લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ લહરી સામે ટકર ઝીલી શકે અને મનને રાની શકે એવું એક માન વૈરાગ્ય જ છે. આપણને માન એ જે વસ્તુનું વૈરાગ્ય જ આનંદ સ્વક છે. હું એક માર્ગમાંથી પસાર થતો હોઉં ત્યારે કોઈ એક અનુબ્ધ આવીને મારા ખીસામાંનું ધડિયાળ કાઢી જતા છે, એ મારે પ્રત્યક્ષ અનુભવ એ કૃત્યને હું પ્રત્યક્ષ નિહાળી છું અને તેના યોગે મારા ચિત્તમાં કોષરૂપ એક લહરી ઉદ્ભવે છે હવે એ લહરી ઉઠવા દેવી ન જોઈએ. જો તમે એનો અવરોધ કરી ન શકો, તો તમારામાં કરોય અર્થ નથી, એમ જ કહી શકાય અને આપણાથી જો એનો અવરોધ કરી શકાય, તો આપણે અનંત વૈરાગ્યશીલ થઈ શકીએ એમ છે એની જ રીતે ઐદિક વિષયોમાં જેમનાં મનો ગુણો અજોવા છે, તેમના અનુભવથી એટલું જ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે કે, વિષયસૌખ્ય જ સર્વથી શ્રેષ્ઠતમ વસ્તુ છે એ મોહિની બહુ જ લયકર છે એનો નાશ કરવો અને તેના સ્વરૂપની લહરીનો મનમાં ઉદ્ભવ થવા ન દેવો, એનું નામ જ વૈરાગ્ય છે આપણા પોતાના અથવા બીજાના અનુભવથી હિનારી જે પ્રકારની પ્રેરણાત્મક લહરીઓને અકુશમાં રાખવી અને એ રીતે ચિત્ત ઉપર તેનો અધિકાર ચાનતો અટકાવવો, એ જ વૈરાગ્ય છે. એ પ્રેરણાત્મક લહરીઓને મારે પોતાને તામે રાખવી જોઈએ, મારે તેના તાનામાં રહેવું જોઈએ નહિ એવા પ્રકારનું જે માનસિક સામર્થ્ય, તેનું જ નામ વૈરાગ્ય છે અને એવું વૈરાગ્ય હોય, તે જ મુક્તિ મેળવવાનો સત્ય માર્ગ છે એના જેવો બીજો એક પણ માર્ગ નથી

તત્પરં પુરુષત્વાતિર્ગુણત્રિવૃણ્યમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ એવી, ગુણાવગુણનો પણ ત્યાગ કરનારી જે પરિપૂર્ણ અનાસક્તિ, તે જ પુરુષને (તેના સત્ય સ્વરૂપને) વ્યક્ત કરે છે.

ગુણમાં લાગેલા આપણા આકર્ષણને પણ કાઢી નાખનારી જે વૈરાગ્યશક્તિ છે, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ માનવું હવે પ્રથમ આપણે પુરુષ-આત્મા-એટલે શું અને ગુણ કયા

ક્યા છે, એ સમજ લેવું જોઈએ. યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર ત્રણ ગુણ ભરેલા છે; તે ત્રણ ગુણમાંના એકનું નામ તામસ છે, બીજાનું અભિધાન રાજસ છે અને ત્રીજાને સત્ત્વ સંનાથી જોળખવામાં આવે છે. એ ત્રણ ગુણ અંધકાર અથવા કાર્પશ્યતા, આકર્ષણ વા પ્રત્યાઘાત; અને એ ઉભયનું સમતોલપણું; એ ત્રણ રૂપથી જડ સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થાય છે. સૃષ્ટિમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ તે એ ત્રણ શક્તિનાં એક કિંવા ભિન્ન સ્વરૂપો છે. સાંખ્યોએ એ પ્રકૃતિનાં અનેક તત્ત્વો કહ્યેલાં છે. મનુષ્યનો આત્મા, એ સર્વ તત્ત્વો અને પ્રકૃતિથી પણ પર છે. તે પોતાના સ્વભાવધર્મ પ્રમાણે જ સુપ્રભ છે. તે પવિત્ર અને પરિપૂર્ણ છે. સૃષ્ટિમાં જે જે છુદ્ધિપ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે એ આત્માનું સૃષ્ટિપર પડેલું પ્રતિબિંબ જ છે. સૃષ્ટિ તો જ્ઞાન રહિત જ છે. તમારે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, સ્વભાવ-સૃષ્ટિ-કિંવા પ્રકૃતિ, એ શબ્દોમાં મનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. સ્વભાવમાં મન છે; સ્વભાવમાં વિચાર છે અને વિચારથી તે જડતત્ત્વમાંની અત્યંત જડપર્યંતની પ્રત્યેક વસ્તુ, સ્વભાવમાં-સ્વભાવના વ્યક્ત સ્વરૂપમાં-રહેલી હોય છે. એ સ્વભાવથી મનુષ્યનો આત્મા ઢંકાયેલો હોય છે. એ સ્વભાવનું આગ્રહાદેન કાઢી નાખ્યું, એટલે આત્મા વ્યક્ત થતાં સ્વયંદીપ્તિથી પ્રકાશવા માટે છે. પંદરમા સૂત્રમાં વર્ણુઆ પ્રમાણે સ્વભાવપર સત્તા ચક્ષાવી, એટલે તેથી આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ જવામાં બહુજ મોટી સહાયતા થઈ પડે છે. આના પછીના સૂત્રમાં યોગીની સરહદ-પરિમીમા જે સમાધિ, તેનું-એટલે કે, એકાગ્રતાનું વિવરણ કરેલું છે.

વિતર્કવિચારાઽઽનન્દા સ્મિતારૂપાઽનુગમાત્સમ્પ્રજ્ઞાતઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ જે ભાવનામાં યથાર્થરૂપે ધ્યેય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે તે ભાવનાનું નામ સંપ્રજ્ઞાત છે અને તે સંપ્રજ્ઞાત વિતર્કાનુગત, વિચારાનુગત, આનંદાનુગત અને અસ્મિતાનુગત એવા ચાર પ્રકારનો છે.

સમાધિના બે પ્રકાર છે. તેમાંના એકને ‘સંપ્રજ્ઞાત’ અને બીજાને ‘અસંપ્રજ્ઞાત’ કહેવામાં આવે છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના વળી ચાર પ્રકાર છે. એ સમાધિના યોગે સ્વભાવપર સત્તા ચલાવનારી સર્વ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. મન ન્યારે છતર વસ્તુઓમાંથી નીકળીને એક વિવક્ષિત પદાર્થમાં જ પુનઃ પુનઃ એકાગ્ર થવા માટે છે, તે વેળાએ એ પ્રકારને પ્રથમ સવિતર્કના નામથી જોળખવામાં આવે છે. સાંખ્યના પચ્ચીસ પ્રકારમાં એકાગ્રતા અથવા ધ્યાન કરવાના પદાર્થો બે પ્રકારના છે: એક સૃષ્ટિમાંનાં ચોવીસ તત્ત્વો અને બીજાં જ્ઞાનવાન પુરુષ. સૃષ્ટિમાંનાં તત્ત્વો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા કેવી રીતે લય પામે છે, એ વિશે જ ન્યારે મન વિચાર કરવું રહે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ પ્રકારનો સવિતર્ક થાય છે. એનું

સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ. એ વિશે મેં પૂર્વે કહેલું છે કે, યોગનો એ ભાગ સર્વથા સાંખ્ય શાસ્ત્રના આધારે જ રચાયેલો છે. તેમારા ધ્યાનમાં હશે જ કે, અહંકાર, ઇન્દ્રિયા અને મન, એ ત્રણનું એક સાધારણ મૂળ છે અને તે મૂળને ચિત્ત અથવા માનસસરોવર કહેવામાં આવે છે અને તેમાંથી જ એ ત્રણ વસ્તુઓ વ્યવસ્થાપૂર્વક તૈયાર થાય છે. એ ચિત્ત, પ્રકૃતિ કિંવા સ્વભાવની શક્તિમાં પ્રવેશ કરીને-વિચારરૂપે પ્રવેશ કરીને-બહાર નીકળે છે. એ પ્રમાણે જ શક્તિની અને સ્વરૂપની એકાત્મતા થાય, એવું પણ કાંઈક એમાં હોવું જ જોઈએ. એને જ “અવ્યક્ત” કહેવામાં આવે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પૂર્વની પ્રકૃતિની અવ્યક્ત સ્થિતિ તે એ જ છે. કલ્પાંતની સમાપ્તિ થતાં, બીજા નવીન કલ્પનો આરંભ થાય ત્યારે પુનઃ પ્રકટ થવાને સમસ્ત પ્રકૃતિ અવ્યક્ત સ્થિતિમાં લય પામે છે. યુદ્ધિદ્રષ્ટા પુરુષ તેથી પણ પર હોય છે. જ્ઞાન પણ એક શક્તિ છે અને કોઈ પણ વસ્તુને જાણવાનો આપણે આરંભ કર્યો, એટલે તેના પર આપણો અધિકાર બેસવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે મન ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો અથવા પદાર્થોમાં એકાગ્ર થવા માંડે છે, ત્યારે ત્યારે તેમના પર તેની સત્તા ચાલવા માંડે છે. બહારનાં જડતત્ત્વોમાં એકાગ્રતા કરવાનો જે પ્રકાર છે, તેને સવિતર્ક કહે છે. તર્ક એટલે પ્રશ્ન અને સવિતર્ક એટલે પ્રશ્નયુક્ત. જાણે કે મૂલતત્ત્વોને જ પ્રશ્ન કરતા રહેવું, એટલે કે, જે તેમનું ધ્યાન ધરે છે અને તેમનામાં એકાગ્રતા કરે છે, તેમને જ તે તત્ત્વો પોતાનું સત્ય જ્ઞાન, સત્ય સ્વરૂપ દર્શાવે છે અને પોતાનામાં રહેલું શુભ સામર્થ્ય અર્પણ કરે છે. એવી શક્તિ, એવી સત્તા, એવું સામર્થ્ય, એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈ યુક્તિ સમાઈ નથી. એ સિદ્ધિ તો ઐહિક સુખભોગની શોધ સમાન છે અને આ જગતના જીવનમાં તો કંઈ સુખ છે જ નહીં. વિષયોપભોગની બધી ખટપટો વ્યર્થ, સર્વથા મિથ્યા છે. એ જ માત્ર જૂનો-સર્વથી પુરાતન અને મનુષ્યને શીખતો કડિન ભાસનારો પાઠ છે. એ પાઠ જો તે તૈયાર કરે, તો ત્વરિત તે બ્રહ્માંડમાંથી બહાર નીકળી જાય છે અને મુક્ત થઈ જાય છે. જેમને શુભશક્તિઓના નામથી જોળખવામાં આવે છે, તેમની પ્રાપ્તિથી પ્રાપંચિક વિચારો જ મળે છે, અને અન્તે દુઃખોત્તી વૃદ્ધિ જ થાય છે. પતંજલિ પોતે શાસ્ત્રવેત્તા હોવાથી આ શાસ્ત્રની શક્યતાને સિદ્ધ કરી દેખાડવાને તો તે બંધાયેલો જ છે, તો પણ એ શકિતથી વિરુદ્ધ જતી બાબતો જણાવવાની કોઈ પણ તક તે જવા દેતો નથી. તેમ જ તેવા પ્રકારની એકાગ્રતા-ધ્યાનમાં કોઈ દેશકાળ-માંથી તે તત્ત્વોને જૂઠાં પાડવાનો યત્ન કરે છે અને તે તેવાં હોવાનો જ મનમાં નિશ્ચય કરે છે, ત્યારે તેને ‘નિર્વિકલ્પ’ એટલે પ્રશ્નહીન કહેવામાં આવે છે. એકાગ્રતા ધ્યાન એના કરતાં પણ એક સોપાન ઉચ્ચ થયે છે અને તન્માત્રા* જ ધ્યેય વસ્તુ થાય છે, અને તે દેશકાલમાં

* મન કરતાં પણ જે જડ તત્ત્વ હોય છે, તેને ‘તન્માત્રા’ કહે છે.

હોવાનો મનમાં નિશ્ચય થાય છે, એટલે તે ‘સંવિચાર’ (વિચારયુક્ત) કહેવાય છે. એ જ ધ્યાન દેશકાળથી પર જતાં અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો મનમાં યથાવત્ આવવા લાગતાં તેને મિથિ-ચાર-વિચારહીન પણ કહેવામાં આવે છે. અનાથી ઉપરની પાથરી-ઉપરનું પગથિયું તે આ છે-એ તત્ત્વોનો ત્યાગ કરવો-પછી તે જડ હો કિંવા સૂક્ષ્મ હો-એટલે ધ્યાનનો વિષય અતરિંદ્રિય થઈ રહે છે. પછી અંતરિંદ્રિયને જે વેળાએ ઉદ્ભાગ અને આગસના શુભો સ્પષ્ટ હ્રુમ થયેલા દેખાવા માંડે છે, તે વેળાએ તેને ‘સાંનંદમ’ (સુખકારક) સમાધિના નામથી જાણવામાં આવે છે. એ સમાધિમાં આપણે મનથી પણ જવાની સ્થિતિને પહોંચવા મહેલા, જ્યારે મનને જ ધ્યાનનો વિષય બનાવી નાખીએ છીએ, અને ધ્યાન જ્યારે અત્યંત પરિપક્વ તથા એકાગ્ર થાય છે, જ્યારે જડતત્ત્વની કિંવા સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની સમસ્ત કલ્પનાઓ નીકળી જાય છે અને માત્ર મન જ યથાવત્ ધ્યેય વિષય બની રહે છે, જ્યારે અહતાની માત્ર સત્ત્વસ્થિતિ જ અવશેષ રહે છે, પરંતુ તે સત્ત્વસ્થિતિ ઇતર સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન થયેલી હોય છે, સારે તેને “અસ્મિન્ન સમાધિ” કહેવામાં આવે છે જે કોઈ એ સ્થિતિને પહોંચે છે, તેને વેદાંતમાં કહેલી ‘વિદેહ’ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને “હું પોતે સર્વથા જડ દેહવ્યતિરિક્તજ-કેવળ સૂક્ષ્મ દેહીજ છું” એમ જ બાસે છે, પણ તેને પોતાને વિષે તો એક સૂક્ષ્મ દેહી તરીકે વિચાર કરવો જ પડે છે અંતની મર્યાદાને પહોંચવા પૂર્વે લક્ષ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વે, જે કોઈ એ સ્થિતિથી જ પ્રકૃતિમાં તત્કીન થાય છે, તેને ‘પ્રકૃતિલય’ વિદેહ કહે છે પરંતુ જે કોઈ કપાય પણ ન થોભતાં, કોઈ પણ ઉપભોગમાં આસક્ત ન થતાં પોતાના સલ સ્થાને પહોંચી જાય છે, તે જ મુક્તિને પહોંચે છે-અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.

વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વઃ સંસ્કારશેષોઽન્યઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ વળી એક બીજા પ્રકારની (અસંપ્રજ્ઞાત) સમાધિ પણ છે. ‘તે સર્વ માનસિક વ્યાપારોને થોસાવી રાખવાના સતત અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમાધિમાં ચિત્તમાં કેવળ અદૃષ્ટ સંસ્કારો માત્ર હોય છે,

સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થવા માટેની સમાધિ અથવા જેને ‘અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ કહે છે, તે એ જ છે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી આપણને મુક્તિ મળે છે સપ્રજ્ઞાત સમાધિથી આપણને મુક્તિ મળતી નથી, કિંવા આત્માને છૂટકો પણ થતો નથી કોઈ મનુષ્યને સર્વ શક્તિઓ સાધ્ય થયેલી હોય છે, તો પણ પાછો તેને નિ પાત થાય છે. આત્મા જ્યાં સુધી પ્રકૃતિથી પર ન જાય અને જ્ઞાનાતીત સ્થિતિથી પર ન જાય, ત્યાં સુધી તેને ખરી

સ્થિતતા મળી નથી રાખી. એની રીતિ જોવામાં જો કે ધબ્બી જ સરળ દેખાય છે, તોપણ તે ગિયનિ પ્રાપ્ત થવી ધણીજ કઠિન છે એની રીતિ એવી છે કે, માત્ર મનને જ ધ્યેય વસ્તુ ધારીને ત્યાંજે ત્યાંજે બીજા વિચારો આવવા મારે, ત્યાંજે તેમને બહાર કાઢી નહિવા વિચારોનો મનમાં પ્રવેશ થવા દેવો નહિ અને મનને સર્વથા શૂન્ય બનાવી નાખવું એ કાર્ય ત્યાંજે ખરેખરી રીતે આપણને સાધ્ય થઈ જશે, સારે જ આપણને મુક્તિ મળવાનો સંભવ છે મનુષ્યો ત્યાંજે અભ્યાસ વિના જ અને કાર્જ પછુ સિદ્ધતા કર્યા વિના પોતાના મનને નિર્વિહાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, સારે તેઓ અધ્યાનની સામગ્રી જે તામસગતિ તેમા ગુણાધ જન છે એથી તેમનું મન મુગ્ધ અને નીચ બની જાય છે અને તેમને પોતાનું મન નિર્વિહાર થવાનો ભાસ માન જ થાય છે મનને ખરેખર નિર્વિહારી કરવાને શમ્ભિવાન થવા માટે અત્યુચ્ચ મનોનિમગ્નનું મગ્નજૂત સામર્થ્ય હોવું જોઈએ એ અસપ્રમાત સ્થિતિ કિંવા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થઈ, એટલે તે સમાધિ બીજરહિત થાય છે. બીજ રહિત એટલે શું ? જે એકાગ્રતા કરવામા મનુષ્યને બાન-જ્ઞાન રહે છે, જે એકાગ્રતા કરવામાં ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતા તરંગોને દાબી દેવામા જ માન મન કાવે છે, તે એકાગ્રતામા એ તરંગો વૃત્તિરૂપે જ્વલતા રહે છે સમય આવતા જ તે બીજ અથવા વૃત્તિઓ પુન લહરીઓનું રૂપ ધારણ કરે છે પરંતુ તમે ત્યારે એ સર્વ બીજોનો જ નાશ કરી નાખશો, એટલે કે, બહુધા મનના મનપણાનો જ નાશ કરી નાખશો, સારે જ સમાધિ બીજરહિત થશે. એમ કરવાથી જેથી આ જન્મવૃક્ષનો પુન ઉદ્ભવ થાય છે અને આ જન્મ મૃત્યુનો ફેરો અખટ આવી રહે છે, તે મનમાના બીજોનો જડમૂળથી નાશ થઈ જાય છે

હવે તમે કદાચિત્ત એવો પ્રશ્ન કરશો કે જે સ્થિતિમા મનનું મનપણું નથી રહેતું કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન કે બાન નથી રહેતું એવી સ્થિતિ શ્વ છે ? એના ઉત્તરમા એટલું જ કહેવાનું છે કે, આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ તે સ્થિતિ, જ્ઞાનથી પર જે સમ્યક્ જ્ઞાન છે, તે સ્થિતિથી ઉતરતી આ તરફની છે તમારે એ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, અત્યત દૂરની સ્થિતિ અને અત્યત નિમ્નની સ્થિતિ એ ઉભય સ્થિતિઓ સર્વથા એક સરખી જ હોય છે તેજ વહન કરનાર વસ્તુની અત્યત સૂક્ષ્મ લહરીઓ, તે અધકાર જ હોય છે. તેની મધ્યમ લહરીઓથી તેજ પ્રલય થાય છે, અને તેની અત્યત તીવ્ર લહરીઓ પછુ અધકાર જ હોય છે પછુ પ્રથમનો ખરો અધકાર જ હોય છે અને દ્વિતીય તે ખરો પ્રકાશાતિશય હોય છે છતાં પછુ જોવામા તો બન્ને એક સમાન જ છે એ પ્રમાણે જ અધ્યાન, તે સર્વથા અધમ સ્થિતિ છે, જ્ઞાન, તે મધ્ય સ્થિતિ છે અને જ્ઞાનથી પર જે સ્થિતિ-સમ્યક્ જ્ઞાન તે સર્વથી પ્રેષ સ્થિતિ છે જ્ઞાન, કોઈ એક પ્રકારના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થાય છે, પછુ તે ખરું નથી.

એ અત્યુચ્ચ એકાગ્રતાનો સતત અને સરખો અભ્યાસ કરવામા આવે, તો તેથી શુ પરિણામ થાય છે ? એવા અભ્યાસથી ચિત્તની અદ્યતિની અને આગસની સર્વ જૂની વૃત્તિઓ નાશ થઈ જાય છે અને તેની સાથે સારાપણાના બીજનો પણ નાશ થાય છે. સુવર્ણમાથી માગી અને અન્ય મિશ્ર કંઢેલી ધાતુને કઢાડી નાખવાને ઉપયોગમા લેવાતા રસાયણી પદાર્થોના જેવીજ આ વાત પણ છે. અગ્રાધિત ધાતુનો રસ કરવાથી માગી સાથે હીર પણ બળો જાય છે, તેવીજ રીતે એ સતત સત્તામા રાખનારી શક્તિ, પૂર્વના નકારા બીજનો નાશ કરી નાંખે છે અને અતે સારા બીજને પણ રહેવા નથી દેતી. એ સારા અને નગરા બીજને એકમેકને દાબી નાંખે છે, અને માન આત્મા જ, એ સારા નકારાના પાશમા ન સપડાતા પોતાની દિવ્ય-કાલિથી અવશિષ્ટ રહે છે. તેજ આત્મા, સર્વ્યાપી, સર્વશક્તિમાન અને સર્વદર્શી છે. સર્વ શક્તિઓ આપી દેધને તે સર્વ શક્તિમાન થયેલો છે, સર્વ જીવ અર્પીને તે મૃત્યુધર્મથી અતીત થયેલો છે અને તે પોતે પ્રાણુ અર્પીને જ પ્રાણુરૂપ થયેલો છે. ત્યારે આત્માને જન્મનો અને મૃત્યુનો ભેદ રહેતો નથી, તેને સ્વર્ગની પણ આવસ્થા નથી અને પૃથ્વીની પણ જરૂર નથી. તે આ યો પણ નથી (જન્મ પામ્યો નથી) અને ગયો (મરી ગયો) પણ નથી, એમ મતુષ્ય સમજે છે. તે જાણે છે કે, એ બધી હીલચાન પ્રકૃતિની જ છે અને એ ચલન વલનનું પ્રતિબિંબ આત્મામા પડે છે. કાચના યોગે ભીતિપર પ્રતિબિંબિત થયેલા પ્રકાશનો આકાર હાલતો જણાય છે, એટલે તેથી ભીતિ મૂર્ખતાથી એમ કહે છે કે, હું જ હાલ્લા કરું છું. એવો જ પ્રકાર આપણા બધાનો જોવામા આવે છે. સતત એક સરખી રીતે વ્યાપાર કરનાર માત્ર ચિત્ત જ છે અને તે નાના પ્રકારના આકાર લીધા કરે છે. પણ આપણને લાગે છે કે, તે સર્વ આકારો આપણા જ છે. એકાગ્રતાના ઉચ્ચતર સતત અભ્યાસથી એ સર્વ ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે. સર્વ ભ્રમથી મુક્ત થયેલો આત્મા ત્યારે પણ આદ્યા-પ્રાર્થના કિવા યાચના નહિ પણ આદ્યા-કરે ત્યારે તેને જે કાર્ય પણ જોઈએ, તે તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને જે ગમે તે તત્કાળ કરવાને તે સમર્થ થાય છે. સામ્ય શાસ્ત્ર અનુસાર ઈશ્વર છે જ નહિ. તે એમ કહે છે કે, ‘આ બ્રહ્માડનો ટાઇ ઈશ્વર હોય, એ રાકય જ નથી કારણ કે, જો તે હોય તો તે આત્મા જ હોવો જોઈએ અને આત્મા કહ્યો એટલે તેને બે વાતોમાંની એક વાત લાગુ હોવી જ જોઈએ. તે એ કે, બધન અથવા મુક્તિ-અર્થાત્ તે બદ્ધ અથવા મુક્ત હોવો જોઈએ.’ પ્રકૃતિથી બદ્ધ થયેલો અથવા તેના તાનામા ગ્રહેતો આત્મા બ્રહ્માણ્ડની ઉત્પત્તિનું કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે ? તે તો પોતે જ બીજનો શુનામ થયેલો છે. બીજન પક્ષે તે જોમુક્ત હોય, તો પછી આ સર્વ વસ્તુ નિર્માણ કરવાનું અને તેમની શક્તિ કરવાનું તેને પ્રયોજન શુ ? તેનામા ઇચ્છા છે જ નહિ અને તેથી તેને ઉત્પત્તિ કરવાની

પણુ આવશ્યકતા નથી. બીજું સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે કે, ઈશ્વરના અસ્તિત્વના સૂત્રની સર્વથા આવશ્યકતા જ નથી; પ્રકૃતિથી જ સર્વ વસ્તુને ખુલાસો થાય છે, કાઈ પણ ઈશ્વર હોવાનું પ્રયોજન જ શું? પરંતુ કંપિલ મુનિ કહે છે કે, જોવા પુષ્કળ આત્માઓ હોય છે, કે જે લગભગ પરિપૂર્ણતા મેળવે છે, તો પણ તેઓ સર્વ શક્તિનો પરિપૂર્ણ સાગ કરતા ન હોવાથી સત્વર જ પતન પામે છે. તેમનાં મન, પુનઃ આત્માના ગુરુ પ્રમાણે જન્મ પામે, ત્યાં સુધી કેટલાક કાળ પ્રકૃતિમાં નિમગ્ન થાય છે. જોવા દેવ પુષ્કળ હોય છે. આપણે બધા જોવા દેવ યજ્ઞનું સાંખ્યના મત પ્રમાણે વેદમાં કહેલા ઈશ્વરનો ખરો અર્થ જો છે કે, ઈશ્વર પણ મુક્ત થયેલા આત્માઓમાંનો એક આત્મા જ છે. જોવા મુક્ત આત્માઓથી ભિન્ન, શાશ્વતમુક્ત અને અનંતસ્વરૂપ હોય, જોવા બ્રહ્માંડનો નિર્માણકર્તા કાઈ પણ નથી. હવે બીજા પક્ષમાં યોગીજનો જોમ કહે છે કે, “ના, જોમ નથી. ઈશ્વર તો છે જ; ઇતર આત્માઓથી પરમાત્મા તો સર્વથા ભિન્ન જ છે અને તે સમસ્ત સૃષ્ટિનો નિરંતરનો પ્રભુ છે, તે સદા મુક્ત છે અને સર્વ ગુરુઓનો પણ ગુરુ છે.” યોગીઓ પણ કબૂલ કરે છે કે, સાંખ્યોએ માનેલા પ્રકૃતિમાં મગ્ન થયેલા તે આત્માઓ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરિપૂર્ણતાને પામતા અટકેલા યોગીઓને પોતાના લક્ષ્યરથાને પહોંચવામાં થોડીવાર અટકાવ થાય છે ખરો, તોપણ બ્રહ્માંડના કેટલાક પ્રદેશમાં તેઓ પોતાની સત્તા ચલાવતા તો હોય છે જ.

भवप्रत्ययो विदेहमकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

૧૯ (આ સમાધિથી જો અત્યંત અનાસક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય તો એ સમાધિ) દેવોના અને જેઓ પ્રકૃતિમાં લય થયા છે તેઓના પુનર્જન્મનું કારણ થઈ પડે છે.

વૈદિક સંપ્રદાય પ્રમાણે દેવોનાં પણ એક વિવક્ષિત ઉચ્ચ પ્રકારનાં સ્થાનો છે. એ સ્થાનો નાના પ્રકારના (ભાગ્યશાળી) આત્માઓ એક પછી એક ભોગવે છે. પણ તે સ્થાન ભોગવનારાઓમાં પૂર્ણતાને પહોંચેલા એક પણ આત્મા હોતો નથી.

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्राप्तपूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

૨૦ બીજાઓને (એ સમાધિ) સત્ય શ્રદ્ધા, સત્ય ઉદ્યોગ, સત્ય સ્મૃતિ, સત્ય એકાગ્રતા અને સત્યાસત્યનો ભેદ સમજવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(અને પ્રથમ યજ્ઞે કે, વિદેહ અને પ્રકૃતિમાં લય થનારા ઉપર જણાવ્યા તે શિવાયના બીજા તે ક્યાં? ઉત્તરમાં કહીશું કે,) જેમને દેવ આદિના પદની અપેક્ષા નથી હોતી અને

જેમને જગતમા સત્તા ચલાવવાની પણ ઇચ્છા નથી હોતી, તે એ બીજા છે. તેમને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

તૈવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ અત્યંત ઉદ્વેગીને સિદ્ધિ સત્વર મળે છે.

મૃદુમધ્યાધિમાત્વાત્તતોઽપિ વિશેષઃ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ યોગીઓની સિદ્ધિ તેમનાં સાધનાનુસાર સૌમ્ય, મધ્યમ ક્રિયા શ્રેષ્ઠ, એવી રીતે લિપ્ત લિપ્ત (પ્રકારની) હોય છે.

ઈશ્વરમણિધાનાદ્વા ॥ ૨૩ ॥

૨૩ (એ મમાધિ) ક્રિયા ઈશ્વરની ભક્તિવડે (પૂર્ણ થાય છે)

ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ ઈશ્વર (સર્વસત્તાધીશ પ્રભુ) એક સર્વથા લિપ્ત યુગ્મ છે. તેને ક્લેશ, કર્મ, તેમનાં પરિણામો અને ઇચ્છાથી વિકાર થતો નથી.

સાગ પછી આપણે એક બીજી વાત ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ કે, પતજલિએ યોગ-શાસ્ત્રની ઇમારત સામ્યશાસ્ત્રને આધારે બાંધી છે પણ સામ્યશાસ્ત્રમા પરમેશ્વરને કોઈ ધ્યાન જ નથી ત્યારે યોગશાસ્ત્રમા ઈશ્વરને સ્થાન અપાયલું છે તથાપિ ઉત્પત્તિ કરવા વગેરેનું કાર્ય ઈશ્વરનું નથી, એવો યોગીઓનો પણ અભિપ્રાય છે અર્થાત્ યોગીઓનો ઈશ્વર એટલે બ્રહ્માડનો કર્તા ઈશ્વર સમજવો નહિ. વેદના મત પ્રમાણે બ્રહ્માડની ઉત્પત્તિ કરનાર એક ઈશ્વર છે જ આ બ્રહ્માંડ એકરૂપી છે, તેનો તાપ એક છે, તેમાં એક બીજાથી વિરુદ્ધ કોઈ નથી, માટે તે એ જ પુરુષની ઇચ્છાનું કાર્ય હોવું જોઈએ યોગીઓને પરમેશ્વરના અસ્તિત્વની સ્થાપના કરવાની હોય છે, પણ તેઓ બહુ જ ભારી યુક્તિથી એ પ્રશ્નને ટાળી દે છે—એના નામ માનવો પણ ઉચ્ચાર નથી કરતા તથાપિ તમને એ જાણીએ આવશે કે, તેઓ પોતાની એક વિવદિત પદ્ધતિથી જ એ ઈશ્વર પામે પહોંચે છે તેઓ કહે છે કે—

તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞનીજમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ બીજાઓમા (કેવળ) બીજરૂપે ગહેલી સર્વજ્ઞતા, તે ઈશ્વરમાં અનન્તત્વને પહોંચે છે.

મને સર્વદા બે છેડાઓની વચ્ચે જ પ્રવાસ કરવો જોઈએ. તમે અમુક મર્યાદિત સ્થાન પર્યન્ત વિચાર કરી શકો છો, પરંતુ એ વિચારથી આગળ એક અમર્યાદ સ્થાનમાં વિચરવાનું તમને મળે છે. તમારાં નેત્રો બંધ કરીને એક ન્હાના સ્થાનની દૃષ્ટતા મનમાં લાવો; એટલે તત્કાળ તમને એક ન્હાના વર્તુળનો ભાસ થતા માંડરી અને તેની આસપાસ અમર્યાદ પ્રસરેલું વર્તુળ દૃષ્ટિગોચર થશે. કાળનો પણ એવો જ પ્રકાર છે. મનમાં એક પળનો વિચાર કરો, કે તે સાથે જ તમને અમર્યાદ કાળનો પણ વિચાર થયા વિના રહેશે નહિ. જ્ઞાનનો પણ એવો જ પ્રકાર છે. જ્ઞાન, મનુષ્યમાં માત્ર બીજરૂપે રહેલું હોય છે, પરંતુ તમારે તેની આસપાસના અનંત જ્ઞાનનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. તે એવી રીતે કે, આપણા મનનું પોતાનું બંધારણ જ આપણને બતાવે છે કે, જ્ઞાનની મર્યાદા જ નથી અને તે અમર્યાદ જ્ઞાનને જ યોગીઓ ઈશ્વરના નામથી જ્ઞાનમે છે.

સ एव पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ ૨૬ ॥

૨૬ આઘશુરનો પણ આઘશુર તે છે. કારણ કે તે કાળથી બદ્ધ થયેલો નથી.

સર્વ જ્ઞાન આપણામાં જ સમાયેલું હોય છે, એ વાત જો કે ખરી છે, તોપણ બીજા (બહારનો) જ્ઞાનવટે તેને ખેંચી કાઢવું પડે છે. સમજવાની શક્તિ આપણામાં જ રહેલી છે, તોપણ તેને બહાર કાઢવાની ઘણી જ અગત્ય છે અને તેને ખેંચી કાઢવાનું કાર્ય, યોગીઓના મત પ્રમાણે, બીજા બહારના જ્ઞાનવટે જ કરવું પડે છે. નિર્લેપ અને જ્ઞાનશૂન્ય પદાર્થ જ્ઞાનને બહાર બોલાવી શકતો નથી. જ્ઞાનને બહાર લાવવાનું કાર્ય જ્ઞાન જ કરે છે. આપણા અંતર્ભાગમાં જે કાંઈપણ છે, તેને બહાર બોલાવવા માટે સમજદાર મનુષ્યો આપણી સાથે હોવા જ જોઈએ અને તેટલા માટે જ એ શુરુઓની સદા આવશ્યકતા હોય છે. તેના વિના જગત નથી અને તેના વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી પણ શક્ય નથી. ઈશ્વર સર્વનો શુરુ છે, કારણ કે, શુરુ ગમે તેટલા મહાન હોય-તે દેવ હોય કે શુરુ હોય-તો પણ દેવ અને શુરુ સર્વ કાળથી મર્યાદિત અને બદ્ધ થયેલા જ હોય છે. પણ ઈશ્વર કાળથી મર્યાદિત થયેલો હોતો નથી. યોગીઓના આ બે વિશેષ અનુમાનો છે. પ્રથમ એ કે, જો મર્યાદિતવિષયક વિચાર મનમાં લાવીએ, તો મને અમર્યાદિત-વિષયક વિચાર પણ કરવો જ જોઈએ; અને તે જ્ઞાનનો એક ભાગ ખરો હોય, તો બીજો ભાગ પણ ખરો હોવો જ જોઈએ, કારણ કે, માનસિક જ્ઞાનના સંબંધથી જોતાં ઉભયનું મૂલ્ય એક સરખું જ છે. વસ્તુતઃ મનુષ્યમાં થોડું જ્ઞાન હોય છે, એ જ બતાવે છે કે,

ધર્મરમાં અગાધ જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. મને ત્યારે એક વાત માન્ય છે, ત્યારે બીજી વાત પણ શા માટે માન્ય ન હોવી જોઈએ? બુદ્ધિપૂર્વક તેના સ્વીકાર કર્યો હોય, તો મારે ઉલ્લસનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને નહિ તો બંનેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મનુષ્યને થોડુંક જ્ઞાન છે, એ જો હું ખરું માનું, તો તેનાથી લિંગ અને અનંત જ્ઞાનવાન કોઈ પણ તેની પાછળ હોવો જોઈએ; એ બીજી વાત પણ મારે માન્ય કરવી જ જોઈએ. બીજું અનુમાન એ છે કે, શુરુ વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના કલા પ્રમાણે એ વાત પણ ખરી છે કે, મનુષ્યમાં એવું કંઈ પણ છે ખરું, જે તેનામાંથી વિકાસ પામે છે. સર્વ જ્ઞાન મનુષ્યમાં જ રહેલું છે; પણ તેને બહાર કાઢવા માટે કેટલાક પ્રસંગોની આવશ્યકતા છે. શુરુ વિના આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. મનુષ્ય શુરુ છે, દેવો શુરુ છે; કિંવા દેવદૂત પણ શુરુ છે; પરંતુ તે સર્વ મર્યાદિત છે. પણ તે સર્વનો પૂર્વો શુરુ કોણ? આપણે અંતે એ તો કબૂલ કરવું જ પડે છે કે, તેજ એક શુરુ છે કે, જેને કાળતું બંધન નથી; તે સર્વત્ર એક જ શુરુ છે, તેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી અને તેને જ ધર્મર કહેવામાં આવે છે.

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

૨૭ તે (ધર્મર)નો વાચક ઐ છે.

તમારા મનમાં જે કલ્પના આવે છે, તે પ્રત્યેકના પ્રતિબિંબ કોઈ એક શબ્દમાં જાણી શકાય છે. શબ્દ અને વિચાર સર્વથા અલિપ્ત છે. એકને એક જ વિચારના બાહ્ય ભાગને આપણે શબ્દ કહીએ છીએ અને અંતર્ભાગને વિચારના નામથી ઓળખીએ છીએ. વિચારને શબ્દથી લિપ્ત કરીને મનુષ્ય તેનું પૃથક્કરણ કરી શકે, એ અશક્ય અને સર્વથા અસંભવનીય છે. ભાષા મનુષ્યોની ઉત્પન્ન કરેલી છે અથવા કેટલાક મનુષ્યોએ એકત્ર બેસીને શબ્દોનો નિશ્ચય કરેલો છે. એવી જ એક કલ્પના કરવામાં આવી હતી, તે પ્રમાદપૂર્ણ હોવાનું હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. શબ્દ અને ભાષા, વસ્તુ માત્ર અસ્તિત્વમાં આવી, ત્યારથી જ અસ્તિત્વમાં છે. શબ્દ અને કલ્પના, એ બે વચ્ચે શા સંબંધ છે? વિચાર સાથે સદા શબ્દ હોવો જ જોઈએ, એમ ત્યારે અપ્રત્યક્ષી આપણા જીવમાં આવે છે, ત્યારે અમુક વિચાર માટે અમુક શબ્દ હોવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી, એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ. જુદા જુદા વીસ દેશોમાં વિચાર એક જ હશે, પણ ભાષા ભિન્ન ભિન્ન હશે. પ્રત્યેક વિચારને પ્રકટ કરવા માટે આપણને શબ્દ જોઈશે, પણ એ શબ્દોના એકસરખા ઉચ્ચારની કાંઈપણ અગત્ય નથી. ઉચ્ચારો તો જુદાં જુદાં

રાષ્ટ્રોમા બૂનાબૂના જ હોવાના અમારો દીકાર કહે છે કે, “ વિચાર અને શબ્દ, એ બેનો પરસ્પર સમઘ જો કે સર્વથા આભાવિત જ છે, તોપણ એક કલ્પના અને એક અવજ્ય બેના સમઘને દૃઢ-કાયમનો બનાવવામાં તે સાધનીભૂત નથી ” ઉચ્ચાર બદલાય છે, પણ વિચાર અને ઉચ્ચારમા રહેનો સ્વાભાવિક સમઘ નાઇ બદલાતો નથી પ્રતિમા અને વસ્તુબોધ, એ બેમા જો ખરેખરે સમઘ હોય, તો જ વિચાર અને શબ્દનો પરસ્પર સમઘ ઉત્તમ હોય છે અને એવો સમઘ ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં સુધી તે પ્રતિમા માત્ર સર્વના ઉપયોગમા આપતી નથી, એટલું જ પ્રતિમા એટલે વસ્તુ જ્ઞાનનું વ્યવસ્થાપન વસ્તુબોધ જો પૂર્વથી જ અભિનવમા હોય, અને જો તેનો અનુભવ થવા જોગો હોય, તો પ્રતિમા અનેક વાર તે વસ્તુનો બોધ કરતી હોવાનું આપણા બંધુવામા આવે છે, સાચે તે વસ્તુ અને પ્રતિમા મધ્યે પરસ્પર ખરે સમઘ રહેનો છે, એવી આપણી ખાતરી થઈ જાય છે પરંતુ વસ્તુ જો અસ્તિત્વમા નપણુ હોય, તોપણ તેની પ્રતિમાથી જ તે વસ્તુને બંધુનારા સદસ્તાવધિ જોગો મળી આવે છે વસ્તુજ્ઞાન અને પ્રતિમા મધ્યે નૂન પરસ્પર સમઘ હોવો જ જોઈએ એટલે પ્રતિમાનો ઉચ્ચાર કરવાથી પ્રજ્ઞાન વસ્તુને બોલાવવા જેવું જ થાય છે દીકાર કહે છે કે, “ ઠં શબ્દ પરમેશ્વરનો વાચક છે ” એ શબ્દને તે એટલું બધું મહત્ત્વ શામાટે આપ્યું છે? પરમેશ્વરના ઘોતક તો સંકરો શબ્દો છે એક વિચારનો સદસ્તાવધિ શબ્દો સાથે સમઘ હોય છે પરમેશ્વર વિષય કલ્પનાનો પણ સંકરો શબ્દ સાથે સમઘ છે ને તે પ્રત્યેક શબ્દ પરમેશ્વરનો ઘોતક જ છે બહુ જ સારું! પરંતુ એ સર્વ શબ્દોમા એકવાક્યતા દોરી જોઈએ, કઈક વસ્તુ હોવી જોઈએ, એ સર્વ પ્રતિમાઓનો એક સર્વ સાવારણુ પાયો હોવો જોઈએ, અને જે પ્રતિમા સર્વ આધારણુ પાયાપર ઉભી કરવામા આવી હોય છે, તે સર્વમા ઉત્તમ હોય છે, અને તે જ સર્વની મૂળ ઘોતક થાય છે આપણે જે સ્વરનો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, તે કલાણામથી કરીએ છીએ, અને જિહ્વાને સ્વર કાઢનાર પડા તરીકે વાપરીએ છીએ. હવે એવો મોડ એક મૂળાનાર આવે છે કે, જેમાથી બીજા બધા સ્વરોની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી હોય? એવો સ્વર કે જે અત્યંત સ્વાભાવિક સ્વર હોઈ શકે? હા ઠં (અ-ઉ-મ્) સ્વર એવો છે, અને તે સર્વ સ્વરોનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે એનો પ્રથમ સ્વર ‘અ’ છે અને તે મૂળ સ્વર હોઈને સર્વ સ્વરોનો આત્મા છે એનો જિહ્વાના મોઢ પછી ભાગને સ્પર્શ કર્યાં નિના ઉચ્ચાર થઈ શકે છે ‘મ્’ અક્ષર સ્વરાવનિના અંતિમ સ્વરનો ઘોતક છે, અને તે એક બધ કરવાથી ઉચ્ચારી શકાય છે અને ‘ઉ’ સ્વર સ્વરોચ્ચારના મૂળથી તે મુખમાના સ્વરોચ્ચારના પડાના અંતપૂર્ણતા વિસ્તરતો રહે છે એવી રીતે ઠં, તે સ્વરોબધના સર્વ બિન્ન બિન્ન ઉચ્ચારોની આદિ માતા

છે ઝં સ્વરની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થતી હોવાથી એ સ્વર અત્યંત સ્વાભાવિક ચિહ્ન કે પ્રતિમા હોવો જોઈએ, ભિન્ન ભિન્ન સ્વરોનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન હોવું જોઈએ. નવા નવા રવામા આવતા સર્વ શબ્દોની શક્યતા અને શ્રુતવાને દર્શાવનારો એકલો એ જ શબ્દ છે એ બધી કલ્પનાઓને કદાચિત કારણે પણ મૂકવામા આવે, તોપણ ભરતખંડમાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સર્વ ધાર્મિક કલ્પનાઓ એ એક ઝં શબ્દમા જ આવીને એકત્ર થાય છે. તેદમા વર્ણુવેવા સર્વ ધર્મ વિચારો, એ ઝં શબ્દની આસપાસ પોતાની મેળે જ આવીને એકઠા થાય છે. કાર્ષ્ક કહેશે કે, પણ અમેરિકા, ઈન્ડિયન અને ઇતર દેશોને તે સાથે શુ લાગે વગર છે? એટલું જ કે, ભરતખંડમા એ શબ્દ, ધર્મોત્તતિના પ્રત્યેક નવીન સોપાનને લાગુ કરેલો છે અને પરમેશ્વર વિષયક સર્વ કલ્પનાઓમા તેની જ યોજના કરવામા આવી છે અદ્વૈતવાદી, દ્વૈતવાદી, દ્વૈતાદ્વૈતવાદી, પૃથગભાવવાદી અને સમશ્ચિન્નતવાળાઓ જ માત્ર નહિ, કિન્તુ નાસ્તિક મતાનુયાયિજનો પણ એ ઝં નો જ સ્વીકાર કરે છે માનવી પ્રાણી-ઓના ધણા મોટા સમાજની ધાર્મિક મહત્વાકાંક્ષાનું લક્ષ્યસ્થાન, પ્રતિમા કે ચિહ્ન ઝંકાર જ થઈ પડ્યો છે ઉદાહરણાર્થ—આપણે અંગ્રેજી ‘ગાર્ડ’ શબ્દ લખ્યું એની વ્યાપ્તિ સર્વથા સકુચિત છે. એથી પર, જો આપણને જવું હોય, તો તેની વિશેષતા કરવાને, તેમા પ્રત્યક્ષતા લાવવાને કિંવા પૂર્ણ રીતે પરમેશ્વરનો બોધ થાય એમ કરવાને, તમારે બીજા પણ કેટલાક વિગેરણો જોડવા પડે છે બીજી ભાષામા જે પરમેશ્વર વાચક શબ્દો છે, તેમની વાત પણ એની જ છે તેમની વ્યાપ્તિ બહુ જ સકુચિત છે. પણ ઝં એ શબ્દનું ક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત અને અત્યંત વિશાળ છે ઝંકાર—ઈશ્વરની એટલી મહત્તા હોવાથી તે પ્રત્યેકને માન્ય થવું જ જોઈએ

તત્ત્વપસ્તદર્થમાવનમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ તે (ઝં)નો જપ અને તેના અર્થનું ધ્યાન, (એ જ એક માર્ગ છે.)

એનો જપ શા માટે કરવો જોઈએ? સરકારના સર્વ ગુણો અથવા છાપ મનમા રહી જાય છે, એ સરકારનું સૂત્ર આપણે ભૂલી નથી ગયા સર્વ સરકારો મનમા રહે છે અને તે અધિકાધિક શક્તિ સ્થિતિમા—સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમા રહે છે અને તેમને યથાયોગ્ય ઉત્તેજન મળે તો જ તે બહાર નીકળે છે પરમાણુઓની હીલચાલ કદાપિ બધ પડતી જ નથી આ સર્વ વ્યક્તિઓના નાશ થતા સર્વ મહાન લહરીઓ બધ પડી જાય, અને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા પૃથ્વી સર્વ ધૂળમા મળી જાય, તો પણ પરમાણુઓમા તો કપ—હીનચાલ—રહેશે હોય છે જ. પ્રત્યેક જોલ જેવી રીતે કાર્યો કરતા હોય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક પરમાણુ પણ કાર્ય કરતો

હોય છે. તેમ જ ચિત્તની લહરીઓ સ્થિર થઈ જવા છતાં પણ તે, પરમાણુઓના વ્યાપાર પ્રમાણે, કંપાયમાન થયા કરે છે અને તેમને આઘાત લાગતાં જ તે પુનઃ કુણ્ઠ થવા માટે છે. એથી જન્મનો ઉદ્દેશ શો છે, એ તમારા સમજવામાં આવી શકશે. જન્મના યોગે ચૈતન્ય-મય સંસ્કારને અર્થત ઉત્તેજન મળે છે. સદ્વિચાર નિમેષ માત્ર પણ આગ્યો હોય, તોપણ તે સંસારસમુદ્રમાંથી તારીને પાર પાડનારી નૌકા બની રહે છે. એવું સદ્વિચારનું માહાત્મ્ય છે. તેટલા માટે ઈન્દ્રે જન્મ અને તેના અર્થનો વિચાર તમારા મનમાં સદ્વિચારને જગૃત કરે છે. અભ્યાસ કરતા જર્ઝ પ્યાન ધરવું અને અભ્યાસ પૂર્ણ થયા પછી પ્યાન ધરવું એ રીતે તમારામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડશે અને આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ થશે.

પણ મનુષ્યે ઈન્દ્રે અને તેના અર્થનો સતત વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ. દુર્વિચારોના સર્વથા લાગ કરવો. કારણ કે, તમારામાં જૂતા (ખરાબ) જખમોના ઘણુ રહેલા હોય છે; તે દુર્વિચારના સમાગમથી ઉલ્લાસ છે અને બહાર નીકળી આવે છે. તેજ પ્રમાણે-મેં પૂર્વે કહેલું જ છે કે, -સદ્વિચારથી આપણામાં ગુણ રહેલા સારા-ઉત્તમ સંસ્કારો જ બહાર પડે છે. સદા સદ્વિચારને જગૃત રાખવા, એના કરતાં આ જગતમાં વધારે પવિત્ર વસ્તુ બીજી એક પણ નથી. કારણ કે, સારે જ સત્સંસ્કારો બહાર પડે છે.

તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોઽપ્યન્તરાયામાવચ્ચ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ તેનાથી એ અંતરિંદ્રિયજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ પ્રત્યયાયો નષ્ટ થાય છે.

એ ઈન્દ્રે જન્મ અને તેના અર્થના વિચારનો પ્રથમ આઘાત થતાં જ અતીંદ્રિય સામર્થ્ય અધિકાધિક વૃદ્ધિગત થવું જાય છે અને સમસ્ત શારીરિક અને માનસિક પ્રલવા-યોનો નાશ થવા માટે છે. સારે યોગીને નડતા પ્રલવાયો શા છે?

વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાઽવિરતિભ્રાન્તિર્દર્શનાલબ્ધભૂમિકા-

ત્વાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિશેષાસ્તેઽન્તરાયાઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ વ્યાધિ, સ્ત્યાન (માનસિક ઔદાસ્ય), સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, મિથ્યાજ્ઞાન, ભ્રાન્તિર્દર્શન, એકાગ્રતાની અપ્રાપ્તિ અને અલબ્ધ ભૂમિકત્વ-સિદ્ધિ જ્યારે પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે તેમાંથી પતન થવું, અનવસ્થિતત્વ (ચિત્તની અનવસ્થા) એ નવ ચિત્તને અવરોધકારક વિધ્નો છે.

શરીર આ જન્મ સાગરના સ્કામે તીરે પહોંચાડનારી નૌકા છે, માટે એની ઘણી જ સંભાળ લેવી જોઈએ. આરોગ્ય ન હોય એવા પુરુષો યોગી થઈ નથી શકતા. મનમાં

આદાસ્ય હોય, તો તે, જેના યોગે અભ્યાસનો ઉત્સાહ અથવા અભ્યાસની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોય છે, તે ઉત્સાહ અને ઇચ્છાની ગમભૂમિતાને આપણામાંથી સર્વથા કાઢી નાખે છે. બુદ્ધિમત્તાથી ઇચ્છાની ગમે તેટલી ખાતરી થએલી હોય તો પણ જ્યાં સૂંધી દૂર કાઢી પણ જોવામાં કે સાલજવામાં કે કાઢીખીજી પ્રયત્નનો કાંઈ નિશેધ માનસિક અનુભવ નથી થતો, ત્યાં સૂંધી મૂળ શાસ્ત્રની સત્યતા વિશે મનમાં અશય ઉત્પન્ન થયા કરે છે. મનને અડધી પડધી અનુભવ થતો હોય, તો તેથી મનને જોર આવે છે અને તે અભ્યાસીને ખતીનો કરે છે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ પતન થાય છે. તમે અભ્યાસ કરવા માંડો, એટલે એટલા દિવસ કિંવા એટલા જ સપ્તાહ પર્યન્ત મન અર્થશાસ્ત્ર રહે છે અને તમે સહજ ધ્યાનરથ થાઓ છો અને તમારો અભ્યાસ વેગપૂર્વક ચાલ્યો છે, એમ તમને લાગે છે. પણ એક દિવસ તે અભ્યાસ એકાએક બંધ પડી જાય છે, ને સમુદ્ર તરો આવી જાણે ખાડીમાં ડૂબતા હો. એમ તમને જણાશે. પણ ખત રાખો. અત્યેક પ્રગતિ-સર્વ પ્રગતિને આરોહણ અને અવરોહણનો નિયમ લાગૂ પડે તો હોય છે જ. આરોહણ અવરોહણથી પ્રગતિ થાય છે.

દુઃસ્વદૌર્મનસ્યાઽહ્નમેજયત્વશ્વાસપશ્વાસા વિસેપસદ્ભુવઃ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ દુઃખ, માનસિક વ્યથા, શરીર કંપ અને ન્યનાધિઃ શ્વાસોચ્ચ-વાસ, એ સર્વ ધ્યાનના ભગના સાથીઓ છે.

જ્યારે જ્યારે ધ્યાન કરવામાં આવે છે ત્યારે દરેક વેળાએ તેના યોગે મન અને શરીરને પરિપૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસ જો આડે માર્ગે થાય, અથવા તેમાં થતી જોડણી તેવી લીનતા ન થાય, તો એ વિધિનો ઉદ્ભવ થાય છે. ઝંકારનો જન્મ કરવાથી અને મનમાં વાત્સા તથા કર્મભૂતા ઇન્દ્રિયે આત્માર્પણ કરવાથી મન બળવાન થાય છે અને નવો ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યેકને બહુધા જ્ઞાન તત્ત્વના કપનો અનુભવ થાય છે જ. પરંતુ તેમાં ધ્યાન ન આપતા અભ્યાસ તેવો ને તેવો જ ચાલુ રાખવો. અભ્યાસ સર્વને વ્યવસ્થિત કરીને આસનને કાયમ કરે છે.

તત્પ્રતિપેધાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ એક જ વસ્તુમાં ધ્યાન કરવાનો અભ્યાસ (કરવો), એ જ એના ઉપાય છે.

મનને વાળવા માટે કેટલાક કાગપર્યન્ત એ જ પદાર્થની આકૃતિ મન પામે ત્રહણ કરાવવાથી એ બધા વિદ્યા દૂર થઈ જાય છે એ સામાન્ય ઉપાય છે. એનું નીચેના સ્તરમાં

વિસ્તારપૂર્વક વિચરણ કરેલું છે. કારણ કે, એક જ પ્રકારનો અભ્યાસ સર્વને અનુકૂળ થઈ શકતો ન હોવાથી તેની અનેક પદ્ધતિઓ આપવામાં આવેલી છે એમાંથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના અનુભવથી પોતાને અત્યંત હિનકારક કઈ પદ્ધતિ થઈ શકશે, તે પોતે પસંદ કરી લે છે.

મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चि-
त्तमसादनम् ॥ ૩૩ ॥

૩૩ સુખ (સુખી), દુઃખ (દુઃખી), પુણ્ય (પુણ્યાત્મા) અને અપુણ્ય (પાપાત્મા) એ ચારને વિષે અનુક્રમે મૈત્રી, કરુણા, આનન્દ અને ઉપેક્ષા-ઉદાસીનતા રાખવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે (શાંત થાય છે, નિર્ભળ થાય છે).

આપણા મનમાં ચાર પ્રકારના વિચારો હોવા જોઈએ. પ્રથમ એ કે, આપણે બધા જોડે મૈત્રી રાખવી જોઈએ, બીજો ગુણ એ કે, જે કોઈ દુઃખમાં હોય, તેના પર દયા રાખવી જોઈએ, તૃતીય, લોક સુખી હોય, એટલે આપણે પણ સુખી રહેવું અને ચતુર્થ ગુણ એ કે, દુષ્ટાની ઉપેક્ષા કરવી. આપણા સમક્ષ જે કોઈ પણ આવે, તે સર્વ સાથે એવું જ વર્તન હોવું જોઈએ આપણા સમક્ષ સદ્વસ્તુ આવે, એટલે આપણી તેની સાથે મૈત્રી બધાય, બીજી કોઈ દુઃખમય વસ્તુ આવે, તો તેના વિશે આપણા મનમાં કરુણા આવે. તે સારી હોય, તો આપણને આનન્દ થવો જોઈએ, અને તે ખરાબ હોય, તો આપણે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ અર્થાત્ત જે જે વસ્તુ આપણા સમક્ષ આવે, તદનુસાર ભિન્ન ભિન્ન ચિત્તની વૃત્તિ બની જાય, એ જે તેના ધર્મ છે, તેના યોગે જ મનને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એની રીતે મનનો અવરોધ ન કરી શકાવાથી જ આપણા માર્ગમાં રોજ મોગી અડચણો ઉત્પન્ન થવા કરે છે ઉદા-હરણાર્થ-જો કોઈ મનુષ્ય આપણુ કોઈ પણ ભૂલું કરે, તો તત્કાળ તેનું ભૂલું કરવાનો વિચાર આપણા મનમાં આવે છે, અને ભૂલાઈને એવો બદલો લેવાથી આપણા ચિત્તને આપણે તાત્કાલ રાખી નથી શકતા, એટલું તો સ્પષ્ટતાથી આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે તેની લહરીઓ ઉત્પન્ન થઈને તે દ્રષ્ટા પ્રતિ આવે છે અને આપણે આપણી સત્તા ખોઈ બેસીએ છીએ. પ્રત્યેક દેયરૂપ પ્રતિક્રિયા મનને તેટલા પ્રમાણમાં ક્ષીણ કરતી જાય છે અને પ્રત્યેક દુર્વિચાર ક્રિયા દેયમૂલક કૃત્ત, અથવા તો વૈર વાળવાનો વિચાર, અને જો પોતાના તાત્કાલ રાખી શકાય, તો તે આપણને અત્યંત કલ્યાણકારક થઈ પડે છે. એવી રીતે આપણો પોતાનો સયમ કરવાથી આપણી લેશ માત્ર પણ હાનિ તો થતી નથી જ, કિન્તુ

આપણને જેની કલ્પના પણ ન હોય, એટલે બધા સ્થાને એથી લાભ જ થાય છે માટે પ્રત્યેક વેળાએ પોતાના દેષને દાખી દેશો, અથવા ક્રોધનો આવેશ આવે, તો તેનો અવ-ગ્રાહ-અટકાવ-કરવો-તેના વેગને બહાર નીકળવા દેશો નહિ, તો તેથી આપણામાં તેટલી શક્તિનો વધારો થશે, એવી રીતે સગ્રહ કરેલી શક્તિ ધીમે ધીમે વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિમાં બદલાતી જાય છે.

પ્રચ્છદનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ ૩૪ ॥

૩૪ પ્રાણ વાયુને બહાર કાઢીને અને તેનો અવરોધ કરીને (ચિત્તને સ્થિર કરવું.)

અત્ર પ્રાણ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે પરંતુ પ્રાણનો અર્થ કઈ થાસ નથી કિન્તુ બ્રહ્માંડમાંની ચૈતન્યશક્તિને પ્રાણ એ એક નામ આપેલું છે. બ્રહ્માંડમાં જે જે વસ્તુ આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે, જે જે વસ્તુ હીલચાલ કરે છે અને કાર્ય કરે છે, કિંવા જે સજીવ હોય છે, તે સર્વ પ્રાણનાં બહુન સ્વરૂપો જ છે. બ્રહ્માંડમાં જેટલું ચૈતન્ય પ્રકટ થયેલું છે, તેને પ્રાણ નામથી જ ઓળખવામાં આવે છે કલ્પનો આરભ થવા પૂર્વે એ પ્રાણ બહુધા નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં જ પડી રહેલો હોય છે અને કલ્પનો આરભ થતાં જ એ પ્રાણ પણ યુક્ત સ્વરૂપથી બહાર પડવા માંડે છે મનુષ્યમાં અથવા પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનતત્ત્વની હીલચાલ રૂપે જે શક્તિ પ્રકટ થાય છે તે એ પ્રાણ જ છે અને તે જ પ્રાણ વિચાર આદિ રૂપથી પણ વ્યક્ત સ્વરૂપમાં આવે છે સમસ્ત બ્રહ્માંડ, પ્રાણ અને આકાશનું મિશ્રણ છે મનુષ્યનું શરીર પણ તેમ જ છે તમને દરેક અને સ્પર્શ લાસનારા સર્વ ઘટકાવયવો આકાશમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને બિન બિન પ્રકારની સમસ્ત શક્તિઓ તમને પ્રાણ પાસેથી મળે છે એ પ્રાણને અદર અટકાવી રાખવો અથવા તેને બહાર છોડવો, એ ક્ષિપ્રાને પ્રાણ પામ કહે છે યોગશાસ્ત્રનો જનક પતંજલિ, પ્રાણપામ વિશેની વિસ્તારપૂર્વક ચોક્કસ માહિતી આપતો નથી, પરંતુ તેના પછી થયેલા યોગીઓએ પ્રાણપામવિષે અને નવીન ચમત્કારો શોધી કાઢવાથી તેમણે એનું એક મોટું શાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું છે પતંજલિના મતે પ્રાણપામ ધણા માર્ગોમાંથી એક માર્ગ છે, પણ તેણે તેને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું નથી તેણે એટલું જ કહેલું છે કે, તમારે સદંત્ર યતિથી થાસને બહાર છોડવો અને પાછો તેને અદર લઈને ફેટલીમાર લાંબા અટકાવી રાખવો, એટલે થયું એટલાથી મનને ફેટલીક શાંતિ મળશે પરંતુ તેના પછી એ નિયમનો પુષ્કળ ઊઠાપોઠ થતા 'પ્રાણપામ' નામક એક બિન શાસ્ત્ર જ બન્યું છે તેના પછી થયેલા યોગીઓએ શું

શું કહેલું છે, તે હું અલારે સંક્ષેપમાં કહી જાઉં છું. જ્યોર્માંના યોગીક ભાગેનું મેં પૂર્વે પણ કથન કરેલું છે; તથાપિ તમારા મનમાં તે સારી રીતે દસાય, ચિટલા માટે હું તેની અલારે કેટલેક અંશે પુનરાવૃત્તિ કરું છું. પ્રથમ તમારે જો લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, જે શ્વાસોચ્છવાસ તે કંઈ પ્રાણ નથી. કિંતુ શ્વાસોચ્છવાસની પ્રેરણાનો જે કારણીભૂત અને જે શ્વાસોચ્છવાસનો પણ જીવ છે, તે પ્રાણ છે. તેમજ સર્વ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો માટે પણ પ્રાણ સંબંધી યોજના કરવામાં આવે છે. જો સર્વ પ્રાણ જ કહેવાય છે. મનને પણ પ્રાણના નામથી જોળખવામાં આવે છે. જોથી આપ જાણી જશો કે, એક વિવક્ષિત શક્તિને પ્રાણ સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે. તથાપિ તેમાં શક્તિ છે, એમ આપણાથી કહી શકાતું નથી; કારણ કે, શક્તિ તો પ્રાણનું એક વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. શક્તિના રૂપે અને ચૈતન્યના રૂપે પ્રત્યેક વસ્તુમાં પ્રકટ થનારો જે છે, તે પ્રાણ છે. ચિત્ત એક ઐનિન (વરાળ યંત્ર) છે અને તે આસપાસના પ્રાણોમાંથી પ્રાણ ખેંચી લેવાનું કાર્ય કરે છે અને તેમાંથી જ તે આ નાના પ્રકારની જીવન શક્તિઓ તૈયાર કરે છે, કે જે શક્તિઓ દેહનું, વિચારનું, ઇન્દ્રિયનું અને બીજી અન્ય જોવી શક્તિઓનું સંરક્ષણ કરે છે. ઉપર વર્ણવેલા પ્રાણાયામની સદાયનાથી આપણે શરીરમાંની સમસ્ત ગતિઓ અને શરીરમાં વહેતા જ્ઞાનતંતુના પ્રવાહપર સારી રીતે સત્તા ચલાવી શકીએ છીએ. પ્રથમ આપણે જો પ્રવાહને જોળખવા માંડીએ છીએ અને સાર પછી ધીમે ધીમે તેને પોતાના તાત્પ્રમાં લઈએ છીએ. અર્વાચીન યોગીઓના મત પ્રમાણે મનુષ્યના શરીરમાં જો પ્રાણના ત્રણ પ્રવાહો શરીરમાં વહેતા હોય છે. એક ઇડા, બીજી પિંગળા અને ત્રીજી સુષુમ્ણા. જો ત્રણ નાડીઓમાંથી જો ત્રણ પ્રવાહો વહે છે, જોતી તેમની કલ્પના છે.

તેમના મત પ્રમાણે પિંગળા પૃથ્વળુની જમણી બાજુએ હોય છે, ઇડા ડાબી બાજુએ હોય છે અને સુષુમ્ણા પૃથ્વળુના મધ્યમાં રહેલી હોય છે, તથા તે પોલી હોય છે. તેમનું જોમ કહેવું છે કે, ઇડા અને પિંગળા જો જે નાડીઓમાંના પ્રવાહો પ્રત્યેક મનુષ્યમાં વહેતા હોય છે અને જો પ્રવાહોદ્વારા જ આપણે બધા આયુષ્યનાં કાર્યો કરીએ છીએ. સુષુમ્ણા પણ રીતિ પ્રમાણે સર્વમાં હોય છે તો ખરી જ, પરંતુ તેના પ્રવાહ માત્ર યોગીઓમાં જ ચાલેલો હોય છે. વળી બીજી એક વાત પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, યોગ મનુષ્યના શરીરને બદલી નાખે છે. જેમ જેમ તમે અભ્યાસ કરતા રહો, તેમ તેમ તમારું શરીર બદલાતું જશે. અભ્યાસ કરવા પહેલાં જેવું શરીર હોય છે, તેવું અભ્યાસ થયા પછી રહેતું નથી. શુદ્ધિ કબૂલ કરે તેવું જો છે ન તેનાં કારણો પણ આપી શકાય છે. કારણ કે, આપણને જે જે વિચાર કરવો પડે છે, તે પ્રત્યેક માટે આપણને મગજમાં એક નવી નેહર જ ખણવી

પડે છે, અને એપરથી મનુષ્યસ્વભાવની પ્રવૃત્તિ રિથિતિ પામના સ્વપ્ન દેખાઈ આવે છે. મસ્તિષ્કમા-બેજમા પૂર્વેના જે એક માર્ગ પડે તે હોય છે, તેમાં યજ્ઞને દોડવાનું મનુષ્યસ્વ-ભાવને વધારે સ્વે છે, કારણ કે, તે માર્ગમાં દોડતું ધણું જ મુશ્કેલ હોય છે. મન પોતે ધર્મ જોતું છે, અને મગજનો પર્ણા નગમ માવા જેવો તેની આગળ છે એટલે પ્રત્યેક વિચાર તે બેજમાથી માર્ગે કરીને જવા કરે છે, અને તે માર્ગ પાછો બંધ ન થઈ જાય, જોડલા માટે આસમાની રંગનો એક પદાર્થ આતીને તે માર્ગને બેજમાથી ભિન્ન રાખે છે, માર્ગને પૂરતું જવા દેતો નથી. જો એમાં જો આસમાની રંગનો પદાર્થ ન હોય, તો સ્થિતિ નામમાત્રને પશુ સહેવા પામી ન હોત કારણ કે, સ્મરણ, એટલે જ જ જૂના માર્ગે પૂર્વના વિચાર પ્રમાણે અનુકરણ કરતા કરતા માર્ગક્રમણ કરતું એટલે જ સ્મરણનો અર્થ થાય છે.

હવે કદાચિત્તમારા પ્યાનમાં આવ્યું હતું કે, જેક જણને જાણીતા કેટલાક વિચારવાળા વિષયોને લઈ, તે વિચારોને એકબીજાની સાથે ફરી ફરીને બેજા કરી નાખી, તે જોવામાં આવે, તો તે વિષયો સમજવાનું સહેલું છે કારણ કે, પ્રત્યેક બેજમા તેના માર્ગો દેખાડેલા હોય છે, અને તે માર્ગોથી-અથવા તેના જેવા બીજા માર્ગોથી જનુ અથવા પીળાનું અનુકરણ કરતું, એવી જ તેમાં આવશ્યકતા હોય છે પરંતુ જ્યારે નવો વિષય મોઢા આગળ આવે છે, ત્યારે તો તેમના ગમન માટે સર્વથા નવીન માર્ગો જ તૈયાર કરવા પડે છે, તેથી તે સત્ત્વ સમજવા નથી. એ જ કારણથી બેજા (બેજા પોતે-લોક નહિ) નવી કલ્પનાઓને સમજવા વગર પોતાપર કાર્ય કરવા દેતું નથી. તે નવા વિચાર ગ્રહણ કરવાની સદામે થાય છે પ્રાણ નવીન માર્ગ કાઢવાની અટપટ કરે છે અને બેજા તેને તે માર્ગ કાઢવા દેતું નથી.* એ જ રિથિતિ પામતાની ગુરુ દિક્ષી છે બેજામાં એવા માર્ગો જોડલા એવા હોય

* એ વાત હાલમાં પ્રચારમાં આવેલા ફિનોઆફ નામક યત્રના હાલકારણથી ધર્મી જ સારી રીતે જાણવામાં આવી શકે છે. ફિનોઆફમાંથી જમી તે ગાયન, ચંદ્ર અથવા બાવણ જેવાના તેવાજ સ્વપ્નમાં જોઈએ તેટલી વાર નીકળી શકે છે એ યત્રમાં એક લોકોને ગોળા જેવું હોય છે અને તેનાપર બેસાડવા માટે મુખી જેવી મીણની બૂજળીઓ કરેલી હોય છે તેમનો ઉપયોગ બાળ શાળાપથી બહુ જ નરમ-મુસલો કરેલા હોય છે તેનાપર રિકાર્ડર રાખીને જમી તે ગાયન લઈ શકાય છે રિકાર્ડરના મધ્યભાગમાં એક હીરકળી બેસાડેલી હોય છે, તે બૂજળીઓમાં લગાડીને યત્ર ચાલુ કરવામાં આવે કે, તેમાંના કલ્પ બૂજળીઓ સાથે ફરવા માટે છે, અને રિકાર્ડરના છેડાથી તેનાપર ચંદ્રોના ઊંચા નીચા સ્વરો પ્રમાણે લેબ, સંકુચિત્ત લીલો, અથવા મૃદુ આવાત યત્રો બંધ છે એવી રીતે આખો કલ્પ તે આધાતથી બચાઈ જતા યત્રને બંધ કરીને રિકાર્ડરને કાઢી લેવામાં આવે છે, અને તેને કોઈએ રિપ્રોડ્યુસર લગાવવામાં આવે છે એટલે તે જ ગાયનને પૂર્વ પ્રમાણે સર્વ સામગ્રી શકે છે કારણ કે રિપ્રોડ્યુસર એવી રીતે બેસાડેલા હોય છે કે, યત્ર ચાલુ થઈને આધાત થતા જ તેમાંથી જેવાનો તેવા ચંદ્રોવ્યાર થવા માટે છે એ જ ઉપપત્તિ અહીં પણ લાગુ પડે છે.

અને પ્રાણસૂચિએ એવા માર્ગો જેટલા આજા કર્યા હોય, તેટલું બેનું સ્થિતિપાત્ર બની જાય છે, અને નવા વિચારો સ્થાપે વધારે મજબૂતીથી ખુંમેસ ચલાવે છે જેટલો મનુષ્ય વધારે વિચારશીલ, તેટલા તેના મસ્તિષ્કમાં એવા માર્ગો વધારે શુચિવાનના હોય છે અને તેથી તે નવા નવા વિચારોનું સહજમાં ગ્રહણ કરી લે છે, તે વિચારો યથાર્થ સમજે છે અને તેવા નવા વિચારો પોતે પણ ઉપજાવે છે પ્રયેક નવીન વિચારની એવી જ પ્રિયતિ હોય છે અર્થાત્ પ્રયેક નવા વિચાર સાથે આપણે બેજામાં નવો સરકાર પાડીએ છીએ અને તેમાં નવો માર્ગ કાઢીએ છીએ. એટલા માટે જ યોગના વિચારો અને હેતુઓ તદ્દન નવા હોવાથી તેનો અભ્યાસ કરવા માડતા પ્રારંભમાં જડતાના એટલા બધા વિદ્વા આવી નડે છે.

એટલા માટે જ આપણે જ્ઞેષ્ઠિ છીએ કે, પ્રકૃતિની પ્રસક્ત થતી સૃષ્ટિ સાથે સમઘ ધરાવનારો ધર્મનો ભાગ વિશેષતાથી માન્ય થાય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન અથવા માનસ વિદ્યા, જે મનુષ્યની અંતર રહેલી પ્રકૃતિનો વિચાર કરે છે, તેની વારવાર ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે આપણે પ્રથમ આપણી આ સૃષ્ટિનો ખરો અર્થ ધ્યાનમાં રાખવો જ્ઞેષ્ઠિ આ સૃષ્ટિ તે અનન તત્ત્વનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે અનન તત્ત્વનો માત્ર એક અસા વ્યક્ત થયેલો છે અને તેને જ આપણે આપણી સૃષ્ટિના નામથી આગળથી જીએ. એટલે એથી સિદ્ધ થાય છે કે, એથી પર એક અનન તત્ત્વ રહેલું છે અને ધર્મનો એ ઉભયતત્ત્વોની સાથે સમઘ છે અર્થાત્ આપણે જેને સૃષ્ટિ કહીએ છીએ, તેની સાથે અને અનન પર તત્ત્વ સાથે એક સરખી રીતે ધર્મે સમઘ રાખવો જ્ઞેષ્ઠિ જે ધર્મ એ ઉભયમાથી ટાઈ પણ એક જ તત્ત્વ સાથે સમઘ ગણે છે, તે ધર્મ ન્યૂનતાવાન-અપરિપૂર્ણ છે, એમ જ માનવું તેણે તો બનેનો જ વિચાર કરવો જ્ઞેષ્ઠિ જે ધર્મ અનન તત્ત્વના વ્યક્ત સ્વરૂપ સાથે જ માત્ર સમઘ ધરાવે છે, તેનો વિસ્તાર માત્ર વ્યક્ત ક્ષેત્રમાં જ આગળ રહે છે તે કાળપાશમાં બદલ થઈ જાય છે તેને સ્થળનો પણ વિકાર થાય છે અને જન્મમરણના ચક્રમાં પણ આવવું પડે છે એ વાતથી આપણે સારી રીતે જાણીતા છીએ. કારણ કે આપણે પ્રથમથી જ એ ચક્રમાં પડેલા છીએ. આ સૃષ્ટિ વિશેના વિચારો અનાદિ કાળથી આપણા સાથે વિચરતા આવ્યા છે જે ધર્મ માત્ર અનન પર તત્ત્વ સાથે જ સમઘ ધરાવે છે, તે આપણને સર્વથા નવીન બાંસે છે અને તે પોતા વિશેના વિચારોના આપણા મસ્તિષ્કમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે નવા માર્ગો કાઢે છે તે આપણી પૂર્વ પ્રધાને જિજ્ઞાસુ કરી નાખે છે અને એટલા માટે જ યોગનો અભ્યાસ કરનારા સાધારણ લોકો પ્રથમ પહેલ પોતાની ચાનુ ધરડમાંથી બ્રહ્મ થયેના તમારા જ્ઞેવામાં આવશે ન્યા સૂંધી જતી શેકેલા સૂંધી એ વિદ્વાને ન્યૂન કરવા માટે આ બધી પદ્ધતિઓ પતજનિએ યોજેલી છે અને આપણને જે પદ્ધતિ અનુકૂલ આવે, તે પદ્ધતિવડે અભ્યાસ કરવા માટે આપણે સ્વતંત્ર છીએ.

વિપયવતી વા મવૃત્તિરૂપના મનસઃ સ્થિતિનિવચ્ચિની ॥ ૩૫ ॥

૩૫ લોકોત્તર ધ્યાનનાં જે સ્વરૂપોથી જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનને ખંતીલું બનાવે છે.

મનની સ્થિરતા, ધારણાથી-એકાગ્રતાથી સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જાય છે. યોગી કહે છે કે, જે નાસિકાના અગ્રભાગે મન એકાગ્ર થયેલું હોય, તો તે મનુષ્યને થોડા દિવસમાં જ ચમત્કારિક સૌખ્ય આપવા માટે છે. જે જિજ્ઞાસા મૂળમાં મનની એકાગ્રતા થયેલી હોય, તો તે એક પ્રકારના સ્વરો-ધ્વનિઓ સાંભળવા માટે છે; જે જિજ્ઞાસા એકાગ્રતા થઈ હોય, તો તેને અસૌકીક આસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે જિજ્ઞાસા મધ્યભાગમાં એકાગ્રતા થાય, તો જાણે તે કોઈ અત્તાત-અસૌકીક વસ્તુના સંબંધમાં આવતું હોયતી, તેવો મનને ભાસ થવા માટે છે. જે કોઈ પોતાના મનને તાલુમાં એકાગ્ર કરે છે, તો તે વિચિત્ર વસ્તુઓ નિહાળવા માટે છે. મન ચલવિચલ થવા કરતું હોય, એવો કોઈ મનુષ્ય જે યોગની આ પદ્ધતિઓમાંની કોઈ પણ એક પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવા છુટતો હોય, છતાં પણ એમની સત્તા વિશે જે શંકાઓ થતી હોય, તો થોડાક અભ્યાસ કરવા પછી ભારે એ વસ્તુઓનો તેને અનુભવ થવા માંડશે, એટલે એ શંકાઓ પોતાની મેજે જ લુપ્ત થઈ જશે અને તેનું મન તેની પાછળ ખંતીથી લાગશે.

વિશેષા વા જ્યોતિષ્મતી ॥ ૩૬ ॥

૩૬ અથવા તો સર્વ હુઃખાતીત પ્રકાશવાન્ તત્ત્વના ધ્યાનવડે (મન ખંતીલું બને છે.)

એકાગ્રતા અથવા ધારણાનો એ એક ખીજો પ્રકાર છે. જેની પાંખડીઓ નીચી નમેલી છે અને જેમાંથી મુખમુખી નાડી પસાર થાય છે, એવા હૃદયકમળનું ધ્યાન ધરો; પાંખી શ્વાસને અંદર લેવો; અને જે વેળાએ શ્વાસને બહાર કાઢો, તે વેળાએ એવી કલ્પના કરો કે, તે કમળ તેનાં દળસહિત ઉપર આગ્યું છે, તેની પાંખડીઓ ખીલીને ઉત્તર થઈ છે, અને તે કમળના અંતર્ભાગમાં એક દિવ્ય-ચક્રચિત્ર પ્રકાશ રહેલો છે. એ પ્રકાશનું ધ્યાન ધરો.

વીતરાગવિપયં વા ચિત્તમ્ ॥ ૩૭ ॥

૩૭ અથવા તો જેણે ઇન્દ્રિયવિપયનો સમસ્ત આસક્તિઓનો ત્યાગ કરેલો હોય, એવા હૃદય-પુરુષ-ના ધ્યાનવડે (મન ખંતીલું બને છે.)

કોઈ પણ પવિત્ર પુરુષને-કોઈ પણ મહાપુરુષને-જે જેને તમે પૂજ્યભાવથી જોતા હો,

અથવા કોઈપણ સાધુ કે, જેને સર્વથા અનાસક્ત તરીકે તમે જાણતા હો—તમે પોતાના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારો, અને તેના હૃદયનો એક ધ્યાનથી વિચાર કરો. તે હૃદય બંધનમુક્ત થયેલું છે, એટલા માટે તે હૃદયનું જ ધ્યાન ધરો અને તે તમારા મનને શાંત કરશે. જે એ પણ તમારાથી ન બની શકે, તો તમારા માટે આ બીજો પ્રકાર પણ છે.

સ્વમનિદ્રાજ્ઞાનાલમ્બનં ચા ॥ ૩૮ ॥

૩૮ અથવા તો નિદ્રામાં થતા જ્ઞાનમાં એકાગ્રતા કરવાથી (મન ખંતીલું બને છે.)

કેટલીકવાર મનુષ્ય એવું સ્વપ્ન જુએ છે કે, જાણે દેવદૂતોને તે પોતાપામે આવેલા અને પોતા સાથે વાત કરતા જોય છે; પોતાને પરમાર્નદ—અવસ્થામાં દેખે છે અને વાતાવરણમાં તેને એક પ્રકારનું સંગીત તરતું સંભળાય છે. સ્વપ્નમાં તે જન પરમોત્તમ સ્થિતિમાં હોય છે અને જ્યારે તે જાગૃત થાય છે, સારે તે સ્વપ્ને તેના મનમાં એક જોડો સંસ્કાર પાડી દીધેલો હોય છે. એ સ્વપ્નને સત્ય પ્રમાણે સમજે અને તેમાં એકાગ્રતા કરે. જે તમારાથી એ પણ ન કરી શકાય, તો તમારા મનને જે પ્રિય લાગતી હોય, એવી કોઈપણ પવિત્ર વસ્તુમાં એકાગ્રતા કરો.

યયામિમતધ્યાનાદ્વા ॥ ૩૯ ॥

૩૯ અથવા મનુષ્યને સારી લાગતી કોઈ પણ વસ્તુના ધ્યાનથી (મન ખંતીલું બને છે.)

એથી કોઈ નહારી વસ્તુના ગ્રહણનું તાત્પર્ય નથી, કિન્તુ તમને ગમતી હોય, તેવી કોઈ પણ સારી વસ્તુ, તમે જેને સર્વોત્કૃષ્ટ માનતા હો એવું કોઈ પણ સ્થાન, તમને ગમતો કોઈ પણ દેખાવ અને તમારા મનમાં વધારેમાં વધારે સ્વતો વિચાર—ગમે તે વસ્તુ હોય, પણ જે તમારા મનને એકાગ્ર કરી શકે, તેનું ધ્યાન કરો.

પરમાણુપરમમહત્વાન્તોઽસ્ય વશીકારઃ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ યોગીનું મન એવી રીતે સતત ધ્યાન ધરવાથી સાન્તથી તે અનન્ત પર્યન્ત પ્રતિબંધહીન થઈ જાય છે.

એ અભ્યાસવડે મન મુખપૂર્વક—સહજમાં અત્યંત મહાન તેમજ અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થમાં એકાગ્ર થઈ શકે છે અને એવા પ્રકારે મનની લહરી—અલ્પવિચલનાઓ મંદ થતી જાય છે.

ક્ષીણવૃત્તેરભિજાતસ્યેવ મળેર્ગ્રંદીત્વગ્રહણગ્રાહ્યેષુ તત્સ્થિતદ્વજનતાસમાપત્તિઃ ૪૧

૪૧ જે યોગીનો વૃત્તિઓ સંન્યાશ કરીને શક્તિહીન-સ્વાધીન થઈ ગયેલી હોય છે, તે મહીતા (આત્મા), મહાજ કરનાર મન અને માહા (બાહ્ય વસ્તુઓમાં) જેમ એક રશ્મિક (તેના સમક્ષ મૂકેલા લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારના રંગીન પદાર્થોને મહાજ કરે છે તે) સમાન એકાગ્રતા અને એકતાનો અનુભવ કરી શકે છે.

એ સતત ધ્યાનનું પરિણામ શુ? આગળના એક સુત્રમાં પતનજનિયે ધ્યાનના જુદા જુદા પ્રકારોનું કેવું અને કેવી રીતે વિવેચન કરેલું છે, અને પ્રથમ સ્થૂળ અને ત્યાર પછી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ અને અતે વધતા વધતાં વધારે અને વધારે સૂક્ષ્મ વસ્તુનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું અને એ બધા ધ્યાનોમાં-કે જે ધ્યાનો ઉત્તરતા પ્રકારના જ છે, અત્યુચ્ચ નથી-આપણે સ્થૂળ પદાર્થ પ્રમાણે જ સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પણ સહજ એકાગ્રતા કેવી રીતે કરી શકીએ છીએ, તે આપણે અહીં સમજાવ્યું છે. ધ્યાનમાં યોગી ત્રણ વસ્તુઓનું દર્શન કરે છે તે ત્રણ વસ્તુ તે મહીતા-આત્મા, માહા-બાહ્ય વસ્તુ અને મહાજ કરનાર-મન છે. આપણી એકાગ્રતા માટે આપણને ત્રણ પ્રકારના પદાર્થો આપવામાં આવેલા છે પ્રથમ, સ્થૂળ વસ્તુઓ-જેમ કે શરીર અથવા જડ પદાર્થ, દ્વિતીય મન-ચિત્ત જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ, અને તૃતીય, સચ્ચિદ્ પુરુષ-પુરુષ પોતે નહિ, કિન્તુ અહભાવ યોગી અભ્યાસ-સતત અભ્યાસવડે એ સર્વ ધ્યાનોમાં પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ જાય છે ન્યાયે ન્યારે તે ધ્યાન કરે છે, સારે સારે બીજા બધા વિચારોને સર્વથા દૂર રાખે છે, જે વિચારમાં તેની વૃત્તિ ચક્રિય, તે એક જ-માત્ર એક જ વિચારમાં તે સર્વથા લીન થાય છે જે વેગાએ તે ધ્યાનમાં લીન થાય છે, તે વેગાએ તે પોતે સર્વ રીતે કાચમણિના એક કક્કડા સમાન હોય છે જેવી રીતે પુષ્પો આગળ કાચમણિ બરાબર પુષ્પરૂપ જ બની જાય છે, -પુષ્પ રક્તવર્ણ હોય તો કાચમણિ પણ રક્તવર્ણ દેખાય છે, અને કુસુમ નીલવર્ણ હોય તો કાચમણિ પણ નીલવર્ણ દર્શિગાથર થાય છે, -તેવી જ રીતે જેવો ધ્યાનનો વિષય, તેવો જ તે ધ્યાનમય બની જાય છે.

તત્ર શબ્દાર્થજ્ઞાનાવિકલ્પૈઃ સઙ્કીર્ણો સવિતર્કો સમાપત્તિઃ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ શબ્દ, અર્થ અને તેથી પેદા થતું જ્ઞાન એ ત્રણનું મિશ્રણ, તે સવિતર્ક સમાધિ કહેવાય છે.

અહીં શબ્દ-સ્વરનો અર્થ ઉચ્ચીનીચી ગતિ થાય છે, અને અર્થ, તે સ્વર-શબ્દને ચેતનનારા જ્ઞાનના પ્રવાહો છે, અને જ્ઞાન તે પ્રતિક્રિયા છે એવી નાના પ્રકારની આશ્ચર્યોચ્ચમાત્રતાઓને પતનજનિ સવિતર્ક નામથી ઓળખે છે હવે પછી તે આપણને વધારે ઉચ્ચ

ધ્યાનના માર્ગ બતાવરો. સવિતર્ક ધ્યાનમાં કર્તા અને કર્મની આપણે દ્વૈતતા રાખીએ છીએ અને તે દ્વૈતભાવ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના મિશ્રણનું જ પરિણામ છે. પ્રથમ બાહ્ય સ્ફુરણ-એટલે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઈન્દ્રિય પ્રવાહથી તેનો અંતઃ પ્રવેશ થતાં તે અર્થનું રૂપ ધારણ કરે છે. ત્યારપછી ચિત્તમાં પ્રતિક્રિયાની એક લહરી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ જ્ઞાન છે. પરંતુ આપણે જેને જ્ઞાનના નામથી ઝાળખીએ છીએ, તે તો એ ત્રણના મિશ્રણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં સૂધીના સર્વ ધ્યાનમાં એ મિશ્રણ જ આપણા ધ્યાનનો વિષય હોય છે એના પછીની સમાધિ, તે જ ખરેખરી ઉચ્ચ પ્રકારની સમાધિ કહેલી છે.

સ્મૃતિપરિશુદ્ધૌ સ્વરૂપશૂન્યેવાયમાત્રનિર્માસા નિર્વિતર્કા ॥ ૪૩ ॥

૪૩ જે સમાધિ નિર્વિતર્ક સમાધિ કહેવાય છે, તે જ્યારે સ્મૃતિ નિર્મળ થાય છે અથવા નિર્ગુણ બની જાય છે અને માત્ર ધ્યાનના વિષયના અર્થને જ વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

એ ત્રણના ધ્યાનના અભ્યાસવડે જ આપણે જ્યાં એ ત્રણનું મિશ્રણ નથી થતું, ત્યાં પહોંચી શકીએ છીએ. આપણે તેમનાથી મુક્ત થઈ શકીએ છીએ. હવે એ ત્રણ પદાર્થ શું છે, તે સમજ લેવાનો આપણે પ્રથમ પ્રયત્ન કરીશું. તમારે સદા સરોવર, ચિત્ત અને સ્ફુરણનું ઉદાહરણ સ્મરણમાં રાખવું. એમાં આઘાત થવા પ્રમાણે પ્રથમ શબ્દ-સ્વર જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચાંત સરોવર તમારા પોતામાં જ રહેલું છે, અને હું ‘ગૌ’ એવા એક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરું છું. જેવો એ શબ્દ તમારા કર્ણમાં પ્રવેશ કરે છે, તેવો જ તેની સાથે તમારા ચિત્તમાં એક તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે તરંગ ગૌનો ભાવ, અર્થ અથવા તેના રૂપને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. જે પ્રત્યક્ષ ગૌને તમે જાણો છો, તે જ ખરેખર એ મનમાં ઉદ્ભવેલો તરંગ છે. તે પ્રતિક્રિયાના રૂપમાં અંતર અને બાહ્ય શબ્દસ્ફુરણમાં આવિર્ભૂત થાય છે અને તે તરંગ શબ્દ સંગે જ પાછો મરી જાય છે. શબ્દ વિના એ તરંગ ડાઈ કાળે પણ અસ્તિત્વ ધરાવી જ નથી શકતો. તમે કદાચિત્ત અહીં એવો પ્રશ્ન કરશો કે, આપણે માત્ર ગૌવિશે વિચાર કરીએ છીએ અને શબ્દ સાંભળતા નથી, એમ કેમ બની શકે છે ? એનું ઉત્તર એ છે કે, એમાં શબ્દનો ઉચ્ચાર તમે પોતે જ કરો છો. “ગૌ” એ શબ્દનો મનમાં જ તમે મદ-તાથી ઉચ્ચાર કરો છો અને તે ઉચ્ચાર સાથે જ તરંગનું પણ આગમન થાય છે. શબ્દના એ આઘાત વિના લહરી કેદાપિ ઉદ્ભવી શકે જ નહિ અને તેથી જ્યારે શબ્દનો આઘાત બહારથી નથી થયેલો હોતો, ત્યારે તે અંદરથી જ થયેલો અથવા થતો હોય છે. જ્યારે શબ્દનો લોપ થાય છે, ત્યારે તત્કાળ લહરીનો પણ સાથે જ લોપ થઈ જાય છે. ત્યારે અવ-

જેવું શું રહે છે ? માત્ર પ્રતિક્રિયાનું પરિણામ અને તે જ જ્ઞાન છે. એ તથા તત્ત્વો આપણે મનમાં એવા તો ઘટતાથી મળી ગયેલાં છે, કે આપણે તેમને એક બીજાથી જુદાં પાડી શકત નથી. જ્યારે શબ્દનો આધાર થાય છે, ત્યારે ઇંદ્રિયોમાં સ્પર્શથી ઉદ્ભવે છે અને પ્રતિક્રિયામ તરંગ ચઢવા માડે છે. એ એકબીજાને એવાં તો નિકટતાથી અનુસરે છે કે, એ બીજામાં સેષ માત્ર પણ બેઠ રહેતો નથી. જ્યારે એ જ્ઞાનનો લાભ સમય સૂર્ય અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તેથી સર્વ સંસ્કારનો આધાર જે રચિત, તે નિર્મળ થાય છે અને આપણે તેમને એક બીજામાંથી ચૂંટી કાઢવાને ખુદી રીતે સમર્થ થઈએ છીએ. એ નિર્વિતર્ક એકામતા-સમાધિ-કહેવાય છે. એમાં તર્કવિતર્ક હોતા નથી.

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ૪૪ ॥

૪૪ એ સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક સમાધિવડ, જેમની ધ્યેય વસ્તુઓ સૂક્ષ્મતર હોય છે, તેઓ (પણ) તદાકાર થઈ શકે છે.

જ્ઞાનનો આ પણ પૂર્વના જેવો જ એક પ્રકાર છે. બેઠ માત્ર એટલો જ છે કે, પૂર્વ-કથિત જ્ઞાનમાં જે વસ્તુઓને ધ્યેય ધારવામાં આવે છે, તે રચ્ય હોય છે અને પ્રસ્તુત જ્ઞાનમાં તે અધિક સૂક્ષ્મ (સૂક્ષ્મતર) હોય છે.

सूक्ष्मविषयत्वं चाऽलिङ्गपर्यवसानम् ॥ ૪૫ ॥

૪૫ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનો પ્રધાનમાં અંત થાય છે.

રચ્ય વિષયો માત્ર મૂળ તત્ત્વરૂપ છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ તેમાંથી જ બને છે. સૂક્ષ્મ વિષયોનો તત્ત્વાત્માથી આરભ થાય છે, તત્ત્વાત્મા એટલે સૂક્ષ્મ પરમાણુ જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન, અહંભાવ, ચિત્ત (સર્વ વ્યક્તત્ત્વનું મૂળ કારણ), સત્ત્વ, રજ અને તમ-એ તથા શબ્દોની સમધારણ સ્થિતિ, એનું નામ પ્રધાન (મુખ્ય) છે. પ્રકૃતિ અથવા અવ્યક્ત, એ સર્વ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના વર્ગમાં ગણાયલાં છે માત્ર પુરુષ (આત્મા જ) એ વ્યાખ્યામાંથી બાદ રહેલો છે.

ता एव सर्वाङ्गः समाधिः ॥ ૪૬ ॥

૪૬ એ સર્વ સમાધિઓ સખીજ છે.

એ સમાધિઓ છૂટ કર્યોના બીજનો નાશ કરી નથી શકતી અને તેથી મુક્તિ આપવામાં પણ એ અશક્ત છે. છતાં પણ યોગીને એ જે કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, તેનું વિવેચન નીચેનાં સૂત્રોમાં કરેલું છે.

निर्विचारवैचारयोऽध्यात्मप्रसादः ॥ ૪૭ ॥

૪૭ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સર્વથા નિર્મળ-નિર્વિકાર હોવાથી તેવડે ચિત્ત પરિપૂર્ણતાથી દૃઢ થઈ જાય છે.

ઋતમ્ભરા તત્ર મજ્ઞા ॥ ૪૮ ॥

૪૮ એ (નિર્વિકલ્પ સમાધિ) માંનું જ્ઞાન સત્યપૂર્ણ કહેવાય છે.

આ બે સૂત્રોની સવિસ્તર વ્યાખ્યા નીચેના સૂત્રમાં કરેલી જોવામાં આવશે.

શ્રુતાન્નુમાનમજ્ઞામ્યામન્યવિષયા વિશેષાર્જ્યત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ જે જ્ઞાન સાક્ષી અને અનુમાનથી મેળવાય છે, તે સાધારણ વસ્તુવિષયક હોય છે. પણ ઉપર કહેલી સમાધિથી મેળવેલું જ્ઞાન જ્યાં સાક્ષી અને તર્કનો પ્રવેશ થઈ નથી શકતો, ત્યાં જવાને પણ શક્તિમાન હોવાથી તેના કરતાં બહુ જ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે.

આપણને જે સાધારણ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે, તે પોતાની વિષય ગ્રાહક શક્તિવડે, તેના અનુમાનથી અથવા તો એ વિષયમાં જેમણે પરિપૂર્ણતા મેળવેલી હોય, તેવા પુરુષોની સાક્ષીથી એ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. પરિપૂર્ણતાવાન પુરુષો એટલે યોગી; યોગીનો, ઋષિ અથવા વેદોમાં વર્ણવેલા વિચારોના દ્રશ્ય, એવા જ અર્થ થાય છે. તેમના મત પ્રમાણે શાસ્ત્રનો પૂરાવો એ છે કે, શાસ્ત્રો એ પરિપૂર્ણતાવાન પુરુષોની સાક્ષી છે. છતાં તેમનું એમ કહેવું છે કે, માત્ર વેદો આપણને સાક્ષાત્કાર પર્વન્ત પહોંચાડી નથી શકતા. આપણે સર્વ વેદો વાંચી શકીએ છીએ અને તે છતાં લેશ માત્ર પણ સાક્ષાત્કાર કરી નથી શકતા, પરંતુ જ્યારે આપણે વેદમાંના ઉપદેશનો અભ્યાસ કરવા માંડીએ છીએ, તે વેળાએ જ આપણે વેદમાં વર્ણવેલી અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ—એ અવસ્થા એવી હોય છે કે, જ્યાં બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી, ત્યાં પણ તે સરળતાથી વિચરી શકે છે; અને જ્યાં વિષયમહત્વશક્તિનો કે અનુમાનનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, તેમ જ જ્યાં બીજાઓની સાક્ષીનું પણ મહત્ત્વ નથી. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એ જ રહસ્ય રહેલું છે અર્થાત્ એ સ્થિતિને સાક્ષાત્કાર જ સત્ય ધર્મ છે, અને બાકીનાં બધાં સાધન માત્ર છે. બાપણે સાંભળવાં, પુસ્તકો વાંચવાં અને બુદ્ધિવાદ ચત્તાવવો, એ માત્ર ધર્મ માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કરવા જેવું છે, પણ એ સર્વ કંઈ ધર્મ નથી. બુદ્ધિની ઉન્નતિ અને બુદ્ધિની અવનતિ તે કંઈ ધર્મ નથી. યોગીઓનો નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત એ છે કે, જેમ આપણે જ્ઞાનેન્દ્રિયવિષયક વસ્તુઓ સાથે સીધા સંબંધમાં આવવા માંડીએ છીએ, તેવી જ રીતે વિશેષ જ્ઞાનમાં આપણે ‘ધર્મ’ના પણ સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ. ધર્મની સત્યતાઓ—અર્થાત્ ધર્મિય અને આત્માનો—આજ ઇન્દ્રિયોથી સાક્ષાત્કાર થઈ

નથી શકતો હું મારા આ નેત્રોવડે કોઇ કાળે પણ ધ્વિરનું દર્શન કરી શકીશ નહિ, તેમ જ મારા આ હસ્તોથી હું તેને કોઇ કાળે પણ સ્પર્શ કરી શકવાનો નથી, અને આપણે બધા જાણીએ છીએ, કે આપણી ધ્વનિયોથી આગળ આપણી શુદ્ધિ ગમન કરી નથી શકતી. શુદ્ધિ આપણને સર્વથા પરિણામ વિનાની સ્થિતિમાં છોડી દે છે આપણે આપણાં જીવનના અત્ત પર્યંત તર્ક વિતર્ક કર્યા કરીએ છીએ, કે જેમ આ સૃષ્ટિ સહસ્રાવધિ વસંથી કરતી આવેલી છે પરંતુ એનું પરિણામ એ આવે છે કે, આપણે ધર્મનું ખંડન અથવા મંડન કરવાને સર્વથા અસમર્થ જ છીએ, એમ આપણને થાય છે અર્થાત્ ધર્મની સત્યતાનો આપણને અનુભવ થવા નથી પામ્યો જે વસ્તુ સ્પષ્ટતાથી આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે, તેને જ આપણે આધારરૂપ માની બેસીએ છીએ અને તે આધારને લઇને જ આપણે તર્ક વિતર્ક ચલાવવા માડીએ છીએ. એટલે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આપણી શુદ્ધિ પ્રસન્ન જ્ઞાનની એટલી જ સીમામાં ઘોડધામ કર્યા કરે છે સાક્ષાત્કારની દૃષ્ટિમર્પદોથી શુદ્ધિ લેશમાત્ર પણ આગળ વધી શકતી નથી તેટલા માટે ધ્વનિજ્ઞાનથી સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન પર છે યોગીએ કહે છે કે, મનુષ્ય પોતાના ધ્વનિજ્ઞાનથી પર-આગળ જઈ શકે છે અને પોતાની શુદ્ધિથી પર પ્રદેશમાં પણ ગમન કરી શકે છે મનુષ્યમાં પોતાની શુદ્ધિ કરતા પણ આગળ વધવાની સત્તા અને સમર્થતા રહેલી છે અને તે સત્તા સર્વ મનુષ્યોમાં તેમ જ સર્વ પ્રાણીઓમાં પણ છે યોગના અબ્યાસવડે એ શક્તિ બળવતી થાય છે અને તે વેળાએ મનુષ્ય શુદ્ધિની સાધારણ સીમાનું અતિક્રમણ કરી જાય છે, અને શુદ્ધિ જ્ઞાનથી પર વસ્તુઓનો ઘોષ પણ પ્રકારના પ્રલવાય વિના સરળતાથી સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

તજ્ઞઃ સંસ્કારોઽન્યસંસ્કારમતિવન્ધી ॥ ૫૦ ॥

૫૦ એ સમાધિથી ઉદ્ભવતા સંસ્કારો બીજા સર્વ સંસ્કારોનો અવરોધ કરે છે.

હેલા સૂત્રમાં આપણે જોયું છે કે, સમાધિ, એ એક જ માત્ર અતીતિક જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ છે તેમ જ આપણે એ પણ જોઇ ગયા છીએ કે, જે મનને સમાધિ કરતાં અટકાવે છે, તે જૂતકાળના સંસ્કારો છે તમે સર્વેએ અવગ્રહ્ય છે કે, જ્યારે જ્યારે તમે પોતાના મનને એમાં કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, ત્યારે ત્યારે તમારા વિચારો કાઈ બીજા જ પ્રદેશમાં બમણાં કર્યા કરે છે જ્યારે તમે ધ્વિરવિષયક વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તે વેળાએ જ એ સંસ્કારો આવીને પોતાનો દેખાવ આપે છે બીજા સમયમાં તે એટલા બધા કર્તવ્યપરાયણ હોતા નથી, પરંતુ જ્યારે તમે તેમની ઢાંજરી ન ધ્વજના હો, તે વેળાએ તો તે અવસ્ય આવીને ઢાંજર ધ્વજ જવાના, અને તમારા મનમાં બગાડ મચાવવાનો

સાતાથી બનતો ચૂન કરવાના જ. એમ શા માટે થયું હશે? તે સંસ્કારો એકાગ્રતા-સમાધિના સમયમાં જ ઉપસ્થિત થઈને એટલા બધા કર્તવ્યપરાયણ શાને યના હશે? એનું કારણ એ છે કે, તમે તેમને દાખી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરો છો અને તેથી તેઓ પોતાના પૂર્ણ બળવડે પ્રતિક્રિયા કરવા માટે છે. બીજા સાધારણ સમયમાં તેઓ પ્રતિક્રિયા નથી કરતા. એ જૂતકાલીન સંસ્કારો કેટલા અસંખ્ય હોય છે, કે તેઓ ચિત્તમાં ઘાઈ રહેલે ગ્રસ્ત રહી વ્યાધિસમાન કૂંદકો મારવાને સદા તૈયાર જ રહે છે. બીજા બધા ભાવોને દૂર રાખી આપણને ગમતા એક ભાવનો ઉદય થાય, તેમ એ જૂન સંસ્કારોને દાખવા નેમળે. પરંતુ તેમ થવાને બદલે તે સર્વ એક સાથે જ બીજા આવવા માટે મારામારી કરતા હોય છે. મનની એકાગ્રતાનો અવરોધ કરનારી સંસ્કારોની એ અનેક શક્તિઓ છે; એટલા માટે સંસ્કારોની શક્તિને દબાવી દેવાની શક્તિ ધરાવતી અહીં બતાવેલી આ સમાધિ અભ્યાસ માટે બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ છે. આવા પ્રકારની સમાધિથી જે સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે એટલો બધો શક્તિમાન હોય છે કે, તે બીજા સંસ્કારોની ક્રિયાને એકદમ બંધ કરી દે છે અને તેમનો સર્વથા અવરોધ કરી નાંખે છે.

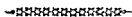
તસ્યાઽપિ નિરાયે સર્વે (વૃત્તિ) નિરોધાન્નિર્બીજઃ સમાધિઃ ॥ ૫૧ ॥

૫૧ જે સંસ્કાર બીજા સંસ્કારોનો અવરોધ કરે છે, તેના પછી અવરોધ કરવાથી સર્વનો અવરોધ થઈ જાય છે અને તે વેળાએ નિર્બીજ-બીજરહિત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તમને એટલું તો સ્મરણમાં જ હશે કે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ જ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આપણે આત્માને દેખી નથી શકતા, તે એટલા માટે જ કે, તે પ્રકૃતિ, મન અને શરીર સાથે મિશ્રિત થઈ ગયેલો છે. મહામૂઢ મનુષ્ય પોતાના શરીરને જ આત્મા ધારે છે અને તેથી જરા વધારે શીખેલો માનવી મનને આત્મા તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ એમ માનનારા એ બંને એક સરખા જ ભ્રાન્તિમાં પડેલા હોય છે. હવે આત્માને એમાં મિશ્રિત કરી દેનારી કઈ વસ્તુ છે; જે ભિન્ન ભિન્ન લક્ષરીઓ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને આત્માને ઢાંકી દે છે; અને આપણે એ લક્ષરીઓ દ્વારા આત્માના દિવિદ્ પ્રતિપ્રકાશ-પરાવર્તિત પ્રકાશ-ને જ નેઈ શકીએ છીએ-એટલે કે, જે વેળાએ કોપની લક્ષરી ઉદ્ભવેલી હોય છે, તે વેળાએ આત્મા જ આપણને કોપિષ્ટ થયેલો જોવામાં આવે છે અને એથી જ આપણે સાધારણ રીતે કહીએ છીએ કે, “હું ગ્રસ્તામાં છું.”-એ સર્વનું અંગ શું છે? જે વેળાએ પ્રેમની લક્ષરી ચિત્તમાં ઉદ્ભવેલી હોય છે, તે વેળાએ આપણે પોતાને પ્રેમમય થયેલા જોઈએ છીએ અને કદીએ છીએ કે, “અમે પ્રેમ કરીએ છીએ.” જો

તે લહરી નિર્મળતાની હોય અને આત્માનું તેમાં પરિવર્તન થયેલું હોય, તો આત્માજ આપણને નિર્મળ થયેલો જણાય છે. એ સર્વનું મૂળ શું છે? આત્માને આત્મચાહિત કરનારા એ સંસ્કારોમાંથી જ એ લિપ્ત લિપ્ત લાવોનો ઉદ્ભવ થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત સરોવરમાં એક પણ સંસ્કાર-લહરી અવશેષ હોય છે, ત્યાં સુધી આત્માનો સત્ સ્વભાવ આપણા જાણવામાં આવતો નથી. જ્યાં સુધી સમસ્ત લહરીઓનો લોપ નથી થતો, ત્યાં સુધી આત્માનો સત્ સ્વભાવ ઓગળવામાં નથી આવતો. એટલા માટે પતંજલિ પ્રથમ આપણને લહરીનો અર્થ સમજાવે છે, ત્યાર પછી 'તેમને દબાવવાનો ઉદ્દેશ માર્ગ બતાવે છે, અને ત્યાર પછી બીજા સંસ્કારોને દબાવવા માટે એક લહરીને કેવી રીતે પ્રયોગ બનાવવી-અર્થાત્ અગ્નિ અગ્નિને કેવી રીતે ખાઈ જાય છે, એની રીતિનું તે આપણને શિક્ષણ આપે છે.* એટલે બીજી લહરીઓના નાશ પછી એક જ લહરી બાકી રહે, તો તેને કાઢવાનું કાર્ય બહુ જ સરળ થઈ પડે છે. અને જ્યારે એ એક સંસ્કારનો પણ નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે એકાગ્રતાની એ સમાધિ નિર્માણ-બીજરહિત થયેલી કહેવાય છે. કશું પણ અવશેષ રહેતું નથી અને આત્મા પોતાના સત્ સ્વરૂપમાં પ્રકાશવા માંડે છે. તે ક્ષણે જ આપણે જાણીએ છીએ કે, આત્મા કોઈ પણ પ્રકારનું મિશ્રણ નથી, કિન્તુ સ્પષ્ટિમા એ જ સર્વથા શાશ્વત છે અને એમ હોવાથી તે અજ-મા છે અને મરતો પણ નથી. તે અમર છે, અવિનાશી છે અને શુદ્ધિ-જ્ઞાનનું અનાદ્યનન્ત-સનાતન તત્ત્વ છે.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

દ્વિતીય અધ્યાય-સાધન પાઠ

તપસ્સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ॥ ૧ ॥

૧ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન, એ (ત્રણ) ક્રિયાયોગ કહેવાય છે.

પ્રથમ ભાગના અત્તમાં આપણે જે સમાધિઓનું વિવેચન કર્યું, તે ઘણી જ કઠિન સમાધિઓ છે અને તેથી ધીમે ધીમે આપણે તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એના પ્રાયશ્ચિત્ત ઓપાનનું નામ ક્રિયાયોગ છે. 'યોગમાર્ગમા પ્રવૃત્ત થવાય એવું કર્મ કરવું' એટલે જ

દ્રઃ * પઠિત નારાયણ પ્રસાદ બેતાને પણ સત્ય જ કહ્યું છે કે,

“આ ગયા આખિર નિવાલેકો નિવાલો જલદી,
તોડ કાલો જલદી ગુમને ખાવા જલદી.”

ક્રિયાયોગનો શાબ્દિક અર્થ થાય છે ધન્ત્રિયો અથ્વરૂપ છે, મન લગામ છે, બુદ્ધિ સારથિ છે, આ મા સવારી કરનાર છે અને શરીર રથ છે. શરીરનો સ્વામી-રાજા, અથવા બીજા સબ્દોમાં કહીએ, તો મનુષ્યનો આત્મા, એ ગ્યમા બેસે છે જે અશ્વો ધણા જ બલવાન હોય અને તે લગામને વશ રહી શકતા ન હોય જે સારથિ-એટલે કે, બુદ્ધિ તે અશ્વો-ધન્ત્રિયો-ને વશ રાખવાની કળા ન જાણતો હોય, તો અવશ્ય રથ કાઢી ખરામ સ્થિતિમાં જ આવી પડવાનો પરંતુ જે ધન્ત્રિયો-અશ્વો સારી રીતે વશ થયા હોય અને બુદ્ધિરૂપ સારથિએ મનરૂપી લગામને મજબૂતાઈથી પકડી રાખેલી હોય, તો અવશ્ય રથ-શરીર-પોતાના ધારેલા સ્થાને નિર્વિઘ્ન જઈ પહોંચે છે. સારે અહીં તપનો ભાવાર્થ શો થાય છે? એટલો જ કે, આ શરીર અને મનને ચત્રાવતી વેળાએ લગામ મજબૂતાઈથી પકડી રાખવી, પણ શરીરને તેની ઇચ્છા અનુસાર ગમે તે કર્મ કરવા ન દેતા તે બન્નેને યોગ્યતાથી પોતાના સયમમાં રાખવાં

બીજી વસ્તુ સ્વાધ્યાય છે. અહીં વળી સ્વાધ્યાયની તે શી અગત્ય પડી હશે વારુ? એવો સહજ પ્રશ્ન થવાનો સભવ છે. એનું પ્રયુક્તર એ છે કે, અહીં સ્વાધ્યાયનો, નવ લખ્યા વાતો કે જોડી કહાડેની વાતોનો અભ્યાસ, એવો અર્થ લેવાનો નથી. પરંતુ તેવા અભ્યાસના અભ્યાસનો અર્થ લેવાનો છે કે, જે આપણને આત્મમુક્તિનું શિદ્ધાણ આપી શકતા હોય. વળી સ્વાધ્યાય, તે કાર્ત્ત વાદવિવાદનો અભ્યાસ છે, એમ પણ ધારવું ન જોઈએ. જે યોગી હોય, તેણે પોતાના વાદવિવાદ કરવાના કાળને બતીત કરી દીધેલો જ હોવો જોઈએ. વાદવિવાદથી તે ધરાયેલો હોવો જોઈએ એટલે કે, જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટેના તેના પૂરતા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા હોય છે અને તેથી તે સતોષ પામેલો હોય છે. હવે તે પોતાના માનેલા સિદ્ધાંતને દૃઢ કરવાને અભ્યાસ કરે છે. વાદ અને સિદ્ધાંત, એ બે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના ભિન્ન પ્રકારો છે. દલીલયુક્ત વિષય હોય તે વાદ કહેવાય છે અને એકવાર થઈ ગયેલો અતિમ નિશ્ચય શાસ્ત્રમાં સિદ્ધાંતના નામથી ઓળખાય છે. ન્યાયે એક મનુષ્ય સર્વથા અજ્ઞાન અવસ્થામાં જ હોય છે, સારે તે એમાની પ્રથમ વસ્તુ-વાદ-નું જ ગ્રહણ કરે છે, એટલે કે, વાદ વિવાદ અને કાર્યકરણબાવનું તેના અંતરમાં યુદ્ધ ચલાવવા માટે છે. ન્યારે તે એ કાર્યની સમાપ્તિ કરી રહે છે, એટલે પછી સિદ્ધાંતનો આહક બની જાય છે, એટલે કે, તે એક પ્રકારના અતિમ નિશ્ચયપર આવી જાય છે. પરંતુ એવો એક સિદ્ધાંત કરી લેવાથી જ કાર્ય પૂર્ણ થતું નથી. કિન્તુ એ જ્ઞાન તેણે દૃઢ કરવું જ જોઈએ. ત્રયો અસખ્ય છે અને સમય સક્ષિપ્ત છે, એટલા માટે, સર્વથી વિશેષ જે તાત્વિક ગ્રંથ હોય, તેનું ગ્રહણ કરી લેવું એ જ જ્ઞાનનું મુખ્ય રહસ્ય છે. મહાન સમૃદ્ધિમાંથી એની એક વસ્તુ ચૂની લેવી

અને તે પ્રમાણે ચાલવાને પ્રયત્ન કરે. એ વિશે અમારા ભાગવતવર્ષનું એક દૃષ્ટાંત છે કે, દૂધ અને પાણી એક સાથે મેળવીને તેનું ભરેલું પાત્ર જે તમે રાજહસ્ય સમક્ષ મૂકશો, તો તે માત્ર દૂધ પી જશે અને પાણી જેમનું તેમ જ પાણીના રૂપે પાત્ર માં જ છોડી દેશે. એ દૃષ્ટાંતને અનુસરીને જ્ઞાનમા પશુ જે વિશેષ મૂલ્યવાન જ્ઞાન હોય, તેનું આપણે ગ્રહણ કરવું અને શેષ છોડી દેવું જોઈએ. પ્રારભમા શુદ્ધિનો આવા પ્રકારનો વ્યાયામ ધણો જ અગત્યનો છે. પ્રત્યેક વસ્તુપર-જ્ઞાનપર-આપણે આધાર યદને પડવું ન જોઈએ. યોગી, વાદવિવાદની અવસ્થાને વીતાડીને એક પર્વત-સમાન અચળ નિશ્ચયપર આવી ચૂકેલો હોય છે. હવે તેના માટે એ નિશ્ચય-સિદ્ધાંતરૂપ અતિમ સીમાને દૃઢ કરવાનું જ કાર્ય માત્ર અવશેષ રહેલું હોય છે તે-યોગી-સદા એવો જ ઉપદેશ આપ્યા કરે છે કે, 'જે કંઈ વાદવિવાદ કરવાનો તમારાપર બળાકાર પશુ કરે, તોપણ વાદવિવાદ કરશો નહિ-જ્ઞાત અને સ્તબ્ધ જ રહેજો.' કંઈ પણ વાદગ્રસ્ત પ્રશ્નનું ઉત્તર આપશો નહિ, કિંતુ સ્વતંત્રતા અને સુખતાથી તમારા માર્ગમા આગળ વધતા રહેજો' કારણ કે, શકાસમાધાન અને વાદવિવાદ માત્ર મનમા વિચ્છાલ ઉપગ્ન-વા વિના બીજા કશો પણ લાભ કરી શકતા નથી. આપણે તો શુદ્ધિને માત્ર કેળવવાની છે, સારે વાદ કરીને તેમા વ્યર્થ વિજ્ઞાન શા માટે ઉપજાવવો જોઈએ. શુદ્ધિ માત્ર એક નિર્મળ હથિયાર છે, કે જે ઇન્ડ્રિયો-જ્ઞાનેન્દ્રિયદ્વારા આપણને અમુક સીમાબદ્ધ જ્ઞાન જ આપી શકે છે, અને યોગી તો જ્ઞાનેન્દ્રિયથી પણ પર જવા માંગે છે અને એટલા માટે યોગીને શુદ્ધિ વિશેષ ઉપયોગની યદ શક્તિ નથી. આ વાતનો યોગીને નિશ્ચય થઈ ગયેલો હોય છે અને તેથી જ તે સર્વથા શાંત રહે છે અને કંઈ પણ વાદવિવાદ કરતો જ નથી. પ્રત્યેક વિવાદ તેના મનને પોતાના સ્થાનેથી ખસેડી નાખે છે, તેના ચિત્તમા એક પ્રકારનો વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી દે છે, અને એ વિજ્ઞાનને લીધે મનુષ્ય જ્ઞાનમા આગળ વધવાને બદલે ઉઠેલો પાછળ જ હટતો જાય છે એવા વાદવિવાદો અને શુદ્ધિવિનયક શોધાની માત્ર યોગના માર્ગ-આરભ-મા જ અગત્ય હોય છે. એથી જરાક આગળ વધવા પછી તો બહુ જ ઉચ્ચ પ્રકારની વસ્તુઓ સ્વાભાવિક આવે છે. મનુષ્યનું જીવન કંઈ સદા વિદ્યાર્થી દશામા રહીને ટટા ફિઆદ અને વાદવિવાદ કરવા માટે જ સજ્જત નથી હોતું. ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાન એટલે કે, ઈર્ષ્ય ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેવાનો ભાવાર્થ-સારાસ-એવો છે કે, આપણે કંઈ પણ કાર્યના યદ કે અપયદ કરાના પશુ ભાગી થવું નહિ-કિંતુ એ ઉભય વસ્તુઓને ઈશ્વરના અરજુમા અર્પણ કરીને સર્વદા શાંતિમાં જ રહેવું.

સમાધિમાવનાર્થઃ ક્લેશતનૂકરણાર્થઃ ॥ ૨ ॥

રતે, સમાધિની ભાવના માટે અને ક્લેશોને તનુ-સૂક્ષ્મ કરવા માટે જ છે.

આપણામાંના ઘણાક મનુષ્યો પોતાના મનને ગમે તેમ યથેચ્છ વર્તવા દઈને અવ્ય-
વસ્થિત અને ચંચળ બાગદોનાં મન જેવાં બનાવી દે છે. એટલા માટે મનને પોતાના
તાત્કાલીન ભાવવાને અને તેનાપર પોતાની સત્તા જમાવવાને પૂર્વકથિત ક્રિયાયોગ, તે તપનો
અભ્યાસ કરવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે. યોગનો અવરોધ કરનાર ક્લેશ, મન પોતાના
કાબૂમાં ન હોવાને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે આપણને દુઃખકર થઈ પડે છે.
(એટલે કે, ક્લેશ ધનીભૂત થયેલાં હોય, તો સમાધિની સિદ્ધિ થઈ નથી શકતી. આ
ક્રિયાયોગ, ક્લેશોને સૂક્ષ્મ કરીને સમાધિને ઉત્પન્ન કરે છે. તપ, સ્વાધ્યાય, ઇત્યાદિ નાના
પ્રકારનાં ક્રિયાયોગનાં સાધનોવડે મનની વિસ્મૃતિ કરવાથી અને મનને પોતાની સત્તામાં
રાખવાથી જ એ ક્લેશોનો અભાવ થઈ શકે છે (અન્યથા તેમ યત્નું સર્વથા અશક્ય છે).*)

અવિદ્યાઽસ્મિતારાગદ્વેષાઽભિનિવેશાઃ (પચ્ચ) ક્લેશાઃ ॥ ૩ ॥

૩ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ (આસક્તિ), દ્વેષ અને અભિનિવેશ
એ પાંચ ક્લેશો છે.

એ પ્રમાણેનાં પાંચ દુઃખો-વિદ્યા અથવા ક્લેશો છે. એ જ પંચ સૂત્રામક એક પ્રયોગ
બંધન છે, કે જે આપણને બદ્ધ કરી નાંખે છે. છતાં પણ અવિદ્યા, બીજા ચારનું મૂળ
કારણ છે અને બાકીના ચાર ક્લેશો તેના પરિણામ-કાર્ય-રૂપ છે. આપણા દુઃખનું એ જ
મૂળ છે. બીજા કયો પણ ક્લેશ આપણને દુઃખી કરી શકે છે વારુ? આત્માનો સ્વભાવ
શાશ્વત આનંદ છે. ત્યારે આત્માને અવિદ્યા, બ્રમ અને મોહ વિના બીજું કોણ શોકમસ્ત કરી
શકે એમ છે? આત્માનો એ સર્વ ક્લેશ તે માત્ર માયા-અવિદ્યાનું જ પરિણામ છે. (અભિ-
નિવેશ એટલે મોહ અથવા જીવનાસક્તિ.)

અવિદ્યા ક્ષેત્રમુત્તરેપાં પ્રમુક્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્ ॥ ૪ ॥

૪ પાછળના બીજા ચાર ક્લેશોનું ઉત્પત્તિસ્થાન-અવિદ્યા છે, પછી
તે ક્લેશો પ્રમુક્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન (સંકુચિત) કે ઉદાર (ખીલેલા) ગમે તે
પ્રકારના હોય.

* ક્લેશોને સૂક્ષ્મ કરવા, એટલે જે સદા ઉત્પન્ન થનારા ક્લેશો છે, તેમની કોઈવાર જ ઉત્પત્તિ
થાય, એવી તેમની રિથિત કરી નાખવી. ભાવના એટલે સમાધિનું લ્પ્યાદન, તે છે પ્રયોજન જેનું.
એવા કહેલા ક્રિયાયોગવડે જ્યારે ક્લેશો સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે, ત્યારે અવકાશ મળવાથી સિદ્ધ થયેલી
સમાધિ, વિવેક પ્ર્યાપ્તિને ઉત્પન્ન કરીને વાસનાસહિત ક્લેશોને દબાવે છે, એનું તાત્પર્ય છે.

ઉપર કહેલા પાંચ પ્રકારના કલેશોનું કારણ સંસ્કારો છે. એ સંસ્કારો જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે સંસ્કારો કેટલીકવાર શુભ અથવા શુભ રહેલા હોય છે. 'એક બાળકના 'જેવા નિર્દોષ' ઉદ્ગારો તે વારંવાર તમારા સાંભળવામાં આવ્યા કરે છે, પરંતુ તે બાળકના અંતઃકરણમાં જે દેવ કે દૈત્યનો સ્વભાવ રહેલો હોય છે, તે તે પાછળથી જ ધીમે ધીમે વ્યક્ત થવા માટે છે. એટલે કે, બાલ્યાવસ્થામાં તે સંસ્કારો શુભ રહેલા હોય છે અને વિપાક કાળમાં પ્રકટ-વ્યક્ત-થાય છે. પૂર્વે કરેલા કમોને લીધે યોગીના હૃદયમાંના એ સંસ્કારો અત્યંત વિરલ-સૂક્ષ્મ-તનુ-ચર્ધ ગયેલા હોય છે અને તે એવી સ્થિતિમાં આવી રહેલા હોય છે કે, યોગી તેમને પોતાના કાખમાં રાખી શકે છે અને તેમને પ્રકટ-વ્યક્ત-થવા નથી દેતો. વિચિત્ર, એટલે થોડા વખતને માટે તેમના કરતાં ખીજા પ્રજા સંસ્કારોથી દબાઈ ગયેલા સંસ્કાર સમૂહ. (જેમ કે, કોઈ પુરુષનો એક સ્ત્રીમાં રાગ-પ્રેમ-થાય છે, સારે તેનાપરના ક્રોધ વિચિત્ર ચર્ધ બન્યો છે.) પરંતુ એ દબાવનારા કારણની જરા ન્યૂનતા ચર્ધ કે, પુનઃ તે કલેશ આવીને બેસી રહે છે જ. એટલે કે, રાગ-પ્રેમનો લોપ થયો કે, પાછો તેના સ્થાનમાં ક્રોધ આવીને વ્યક્ત થવાનો જ. બ્યારે એ સંસ્કારો આસપાસના અનુકૂળ સંયોગો સાથે મળીને જાડુ જ વેગ અને પ્રજાગતાથી સારી કે નકારી ક્રિયા કરવા માટે છે, સારે તે ઉદાર-વિસ્તૃત-ખીલેલા કલેશ કહેવાય છે.

અનિત્યાજ્ઞાચિદુઃસ્વાનાત્મસુ નિત્યશુચિમુસ્વાત્મસ્વાતિરવિદ્યા ॥૬॥

પ'જે વસ્તુ અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખદાયક અને અનાત્મ છે, તેને (બ્રમધી) નિત્ય, શુચિ, સુખાત્મક અને આત્મા જ ઠરાવે છે તે અવિદ્યા છે.

એ ભિન્ન ભિન્ન-પ્રકારના સંસ્કારોનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન અવિદ્યા જ છે. એટલા માટે અવિદ્યા શી વસ્તુ છે, એ આપણે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. આપણામાંના બધા એમ જ ધારે છે કે, "હું જ શરીર છું." એટલે કે, તેઓ પોતાને આત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ, પ્રકાશવાન અને આનંદરૂપ નથી માનતા અને એ જ અવિદ્યા છે. આપણે મનુષ્ય વિશેના વિચાર કરીએ છીએ અને મનુષ્યને એક શરીર તરીકે જોઈએ છીએ, એ જ મોટામાં મોટી ભ્રાંતિ છે.

દર્શનશત્પત્ત્યોરેકાત્મતેવાઽસ્મિતા ॥ ૬ ॥

ક દગ્ અને દર્શન એ બે શક્તિઓની જે એકાત્મતા, તે જ અસ્મિતા (અહંભાવ) છે.

દગ્નો અર્થે અહીં દ્રશ્ય પુરુષ અને દર્શનનો અર્થ દષ્ટિ અથવા જોવું, એવો લેવાનો છે. દ્રશ્ય વાસ્તવિક આત્મા જ છે; તે શુદ્ધ, સદા પવિત્ર, અનંત, અને અમર છે. મનુષ્યનો

આત્મા ને જોઈ ત્યાં સાધનો શું છે ? ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન અને દૃષ્ટિયો, એ આત્માના બધા જંગમને જોવા માટેનાં સાધનો છે, અને જે અસ્થિતાયુક્ત અવિદ્યાના નામથી ઓળખાય છે, તે આત્માની તે સાધનો સાથે થઈ ગયેલી એકા મતા છે. આપણે કહીએ છીએ કે, 'હું મન છું, હું વિચાર છું, હું કોઈ છું કે હું આનંદી છું' પરંતુ આપણે હોઈ જ રેલી ગીતે શકીએ ? કે આપણે ધિક્કારી રેલી ગીતે શકીએ ? કારણ કે, આપણે તો આત્મામાં જ એકા મતા કરવાની છે અને તે તો પરિવર્તનશીલ છે જ નહિ. જો આ મા અપરિવર્તનશીલ હોય, તેમાં કઈ ફેરફાર યતા ન હોય તો તેમાં એક વેળાએ દુઃખી અને બીજી વેળાએ સુખી હોવાનો પરિવર્તનશીલ સ્વભાવ સભવી જ રેલી રીતે શકે ? તે નિરાકાર, અનત અને સર્વ-આપી છે તેની ચિંતિતું પરિવર્તન કરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન નથી. નિસર્ગના નિયમોથી તે મુગ્ધ છે ત્યારે એને કાણુ વિદ્યુત કહી શકે વાર ? આ વિશ્વમાં તો એવો કાઈ પણ પદાર્થ નથી કે, જે આત્મામાં વિકાર ઉપજાવી શકે છતાં પણ આપણે ચિત્ત સાથે એકાત્મ થઈને આનંદ અને શોકના ભાસને અનુભવીએ છીએ. તે માત્ર અદ્ભુત જ પરિણામ છે

સુખાનુશયી રાગઃ ॥ ૭ ॥

૭ ગગ (આસક્તિ) સુખાનુશયી (સુખાવનખી જ) હોય છે.

અમુક વસ્તુઓમાં આપણે આનંદ મેળવીએ છીએ અને એક પ્રવાહ પ્રમાણે આપણુ મન, તે વસ્તુઓ પ્રતિ દોખા કરે છે એવી ગીતે આનંદના કેન્દ્ર (મધ્ય મિન્દુ) પ્રતિ વહન કરવું, તેનું જ નામ રાગ અથવા આસક્તિ છે જે વસ્તુમાં આપણે સુખ અથવા આનંદને ભાવભોઈ નથી શમતા, તે વસ્તુમાં ઝાઝકાને પણ આપણો પ્રેમ બધાંતો નથી જ કેટલીકવાર બહુ જ વિનક્ષણ વસ્તુઓમાં આપણને સુખનો ભાસ થાય છે, પણ એથી એના લક્ષણમાં કશો પણ બાધ આવી શમતો નથી. ત્યાં ત્યાં સુખ આપણા જોવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં આપણે આસક્ત થઈ જઈએ છીએ. (મુસ-અનુશેતે એટલે કે, જે સુખને પોતાના વિશ્વ કરે છે, તે સુખાનુશયી, એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે)

દુઃસાનુશયી દ્વેષઃ ॥ ૮ ॥

૮ દ્વેષ દુઃસાનુશયી (દુઃખાવનખી) જ છે.

જે વસ્તુ આપણને દુઃખ દેનારી દેખાય છે, તે વસ્તુને, તેના દ્વેષ ખીને સત્વર જ આપણે ભાગી દેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તેનાથી મુક્ત થવાની અપરમા પડીએ છીએ

સ્વસત્ત્વાદી વિદુષોઽપિ તથાન્દોઽભિનિવેશઃ ॥ ૯ ॥

દે પોતાના જ સ્વભાવદ્વારા જે વહે છે (પ્રવૃત્ત થાય છે), અને વિદ્વાનોમા પણ જે પોતાની જડ ધાલી બેઠેલો છે, તેને અભિનિવેશ (જીવનાસક્તિ) કહે છે.

એ જીવનાસક્તિને તમે પ્રત્યેક પ્રાણીમા વ્યક્ત અને પ્રકટ થયેલી જોઈ શકો છો અને એના આધારે ભારી જીવનનો સિદ્ધાંત બાધવા માટેના પણ અનેક પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે કારણ કે, મનુષ્ય પોતાના જીવનમા એટલો બધો તો આસક્ત થયેલો હોય છે કે જ્યો તેને વળી કોઈ ભારિ જીવનની આશા પણ થયા કરે છે એ તો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, એવા વિવાદો સર્વદા માન વિનાના જ છે, છતાં પણ એમા વિશેષ આશ્ચર્યકારક વાત એટલી જ છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમા એવું માનવામા આવે છે કે, મનુષ્યની જીવનાસક્તિ તે ૧૫ ભારી-હવે પૃથ્વીના-જીવનનો સભવ બતાવે છે એ ભાવ અને એ કરપના માત્ર મનુષ્યોના સબધમા લાગૂ પડે છે-બીજા પ્રાણીઓ સાથે એનું કંઈ પણ લાગનું વળગનું નથી. અમારા આર્યાવર્તમા એ જીવનાસક્તિનો સિદ્ધાંત, ભૂતકાળના અનુભવ અને અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટેના વાદોમાનો એક પ્રમુખ વાદ મનાય છે ઉદાહરણાર્થ, આપણે બધું જ્ઞાન આપણને અનુભવથી જ પ્રાપ્ત થયેલું છે, એ વાત જો ખરી જ હોય તો એ તો પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થઈ જાય છે, જે વિષયનો આપણને અનુભવ થયેલો ન હોય, તે વિષયની આપણને કલ્પના પણ આવી શકે જ નહિ અને તે વિષયને આપણે સમજી પણ લાગે જ શકીએ મરઘીનાં બચ્ચા જેવાં ઇંડામાથી બહાર નીકળ્યા કે, તત્કાળ દાણો ચુગવા માટે છે કેટલી વાર એવું પણ જોવામા આવ્યું છે કે, બતકોનાં જે ઈંડાને મરઘીએ દૂધ આપેલી હોય છે, તે બતકો પણ ઇંડામાથી બહાર નીકળતાની સાથે જ પાણી તરફ ઉડવા માટે છે અને તેમની પાલક માતા મરઘી તો એમ જ માની બેસે છે કે, તે મારા બચ્ચાં દૂધી જવાના માટે, જો માત્ર અનુભવ જ જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન (કારણ) હોય તો ઇંડામાથી નીકળતા જ મરઘીના બચ્ચા દાણો ચુગતા કેવી રીતે શીખ્યા? અને બતકનાં બચ્ચા પાણીને પોતાની સ્વાભાવિક વસ્તુ તરીકે કેમ ઓળખી શક્યા? આના ઉત્તરમા જો તમે એમ કહો કે, “એ સાહજિક જ્ઞાન અથવા સાહજિક શુદ્ધિનું પરિણામ છે! તો એનો કશો પણ અર્થ થઈ શકતો નથી. ઉત્તર આપવા માટેનો એ એક શબ્દ છે, પણ એનું કંઈ પણ વિવેચન તમા રાથી કરી શકાય તેમ નથી જ

સાહજિક શુદ્ધિ કે સાહજિક જ્ઞાન તે શી વસ્તુ છે? એ પ્રથમ આપણે બધાનું નેત્ર એ આપણા પોતાના અગર્ભા પણ એવા અનેક પ્રમારના સારજિક જ્ઞાનો રહેતાં છે ઉદાહરણાર્થ તમારામાંની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ પિયાનો વગાડી શકે છે પણ અહીં જ મુખ્ય એક વાત યાદ

રાખવાની છે, તે એ છે કે, જે વેળાએ પ્રથમ તમે પિયારો વગાડવાની કળા શીખ્યા, ત્યારે તેની સફેદ અને ઠાંપી ચાંચીપર એક પછી એક અનુક્રમે તમારે કેટલી બધી સમાજથી આંતર-જાળો મૂકવી પડતી હતી. પણ હવે અમારે ધણુંક વહેંચા સગવડ અભ્યાસ પછી એ કાર્ય તમારી આગળીઓ માટે એટલું બધું સુઘળ અને સ્વાભાવિક થઈ ગયું છે કે, તમે તમારા મિત્રો સાથે વાતચીત પણ ક્યાં કરો છો અને સાથે પિયારાની ચાંચીપર તમારી આગળીઓ થયેલ રમત કરતી રહે છે, કાણકે, આગળીઓમાં હવે સહાનુકૂળ શુદ્ધિ-જ્ઞાન-ઉત્પત્તિ થયું હોય છે એ પ્રમાણે આપણે જે કાર્ય કાર્ય નિયત કરતા હોઈએ, તે કાર્યમાં અભ્યાસવડે શરીરનો કાષ્ઠ પણ હેતુ પરિચિત થઈ જાય છે ને તેથી તે કાર્ય કરવામાં તેની સહાનુકૂળ શુદ્ધિ જ બની જાય છે અર્થાત્ તે પોતાની મેળે જ આનંદ-સ્વયવદ્-બની જાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ, ત્યાં સુધી એમ જ કહી શકાય છે કે, જે વસ્તુઓ અમારે આપણને સ્વયમનિવાળી દેખાય છે, અથવા આપણે જેને સ્વયવદ્ માનીએ છીએ, તે માત્ર મૂળ શુદ્ધિને છોડી બેઠેલી શુદ્ધિનો અધઝાત જ છે જે આપણે યોગીની ભાષામાં કહીએ, તો એ અગ શુદ્ધિ મૂળ શુદ્ધિના ગર્ભમાં જ સ્પર્શ થયેલી હોય છે પરિવેદ વિચાર સ્પર્શ થઈ ગયેલો હોય છે અને તે સ્વયવદ્ સરકારના જેવો થાય છે તેટલા માટે આ વાતમાં જેને આપણે સાહજિક શુદ્ધિ કહીએ છીએ, તે સર્વ માત્ર સ્પર્શ શુદ્ધિ છે એમ કહેવું, એ તદ્દન સમુપક છે જેની રીતે શુદ્ધિનું આગમન અનુભવ વિના થઈ નથી શકતું, તેની જ રીતે સર્વસાહજિક જ્ઞાન તે આપણા ભૂતકાલીન અનુભવોનું પરિણામ છે મરણના બચ્ચા બાજ નામક પ્રાણીથી સ્વાભાવિક રીતે જ હો છે અને બતકોનો પ્રાણીમાં નૈસર્ગિક પ્રેમ રહેલો હોય છે, એ બન્ને ભૂતકાલીન અનુભવના જ પરિણામો છે.

હારે અહીં જે એક સવાન ઉભો થાય છે, તે એ છે કે, એ અનુભવનો કોઈ એક ખાસ આત્મા સાથે જ સમઘ રહેલો હોય છે કે, તેનો સમઘ માત્ર શરીર સાથે જ છે, અને બતકને જ-મતા જ જે અનુભવ મળે છે, તે તેના પૂર્વજોના અનુભવનું પરિણામ છે કે, તેના પોતાના જ અનુભવનું ફળ છે? વર્તમાનમગ્નતા તત્ત્વજોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, એ અતર્થ નૈસર્ગિક સ્વભાવનો માત્ર શરીર સાથે જ સમઘ રહેલો છે, અને યોગી એમ પ્રતિ-પાદન કરે છે કે, મનને શરીરદ્વારા મળેલો એ અનુભવ છે. એ અનુભવ આર્પિતત્ત્વચાત્રમાં પુનર્જન્મ સિદ્ધાંતના નામથી ઓળખાય છે.

એ તો આપણે જોઈ જ ચૂક્યા છીએ કે, આપણું સમસ્ત જ્ઞાન-પછી આપણે તેને કંઈનું, શુદ્ધિ કે સાહજિક શુદ્ધિના નામથી ઓળખીએ, તે એક જૂઠી વાત છે-એક જ માર્ગથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે માર્ગ અનુભવની સજાથી ઓળખાય છે જે જે

વસ્તુને આપણે અત્યારે સ્વાભાવિક વલણ, અથવા સાહજિક શુદ્ધિના નામે ઓળખીએ છીએ, તે સર્વ આપણા ભૂતકાલીન અનુભવનું જ પરિણામ છે. ભૂતકાળનો અનુભવ સાહજિક શુદ્ધિના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે અને પુનઃ એ શુદ્ધિનું-સાહજિક શુદ્ધિનું જ્ઞાનના રૂપમાં પરિવર્તન થઈ જશે. સમસ્ત વિશ્વમાં એ જ નિયમ પ્રવર્તે છે અને ભારતવર્ષમાંના મુખ્ય વાદોમાંના એક પુનર્જન્મવાદની ઈમારત એના ઉપર જ બાંધવામાં આવેલી છે. કાળના પ્રવાહમાં નાના પ્રકારના ભયોના વારંવારના મળતા અનુભવથી જ એ જીવનાસકિતનો જન્મ થયેલો છે અને થાય છે. નાનું બાળક વારંવાર સ્વાભાવિક રીતે જ ખ્હી જાય છે. એનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે, તેના મનમાં પૂર્વની પીડાનો અનુભવ મસ્તિમાન વસેલો હોય છે. મોટા મોટા વિદ્વાનોના હૃદયમાં પણ, કે જેઓ સારી રીતે જાણે છે કે, આ શરીરનો તો એક દિવસ અંત આવવાનો જ છે, ને તેથી જેઓ સદૈવ એમ જ કહેતા રહે છે કે;—“ચિન્તા નહિ! આ શરીર મધું તો શું થયું? આપણા માટે એવાં બીજાં શતાવધિ શરીરાં તૈયાર છે; આત્મા અમર છે—તે કોઈ કાળે પણ મરી શકતો નથી!” એમ પોતાની શુદ્ધિના વિશ્વાસપૂર્વક પ્રતિપાદન કરનારા કેવિદોનાં હૃદયોમાં પણ, એ જીવનાસકિતની પ્રબળતા પ્રત્યક્ષ આપણા જીવમાં આવી છે.

ત્યારે એ જીવનાસકિત તે શું છે? આપણે જાણીએ છીએ કે, જીવનાસકિત સાહજિક છે. જો યોગીની આત્મિક ભાષામાં કહીએ, તો એ સંસ્કારો થાય-કહેવાય છે. સંસ્કારો-પછી તે સૂક્ષ્મ દોષ કે ગુણ-ચિત્તમાં સૂતેલા હોય છે. મરણ વિશેના સર્વ ભૂત કાળના અનુભવો, અને અત્યારે આપણે જેને સ્વાભાવિક શુદ્ધિના નામથી ઓળખીએ છીએ તે બીજું કંઈ પણ નહિ, કિન્તુ અનુભવનું કિંમિત ચેતનયુક્ત ચર્ચા સ્વરૂપ જ છે. એનો નિવાસ ચિત્તમાં છે અને તે કર્મહીન અથવા કર્મ શૂન્ય નથી, કિન્તુ ગૌણ રીતે કર્મ કર્યા કરે છે. એ સ્થૂળ રૂપવાળી ચિત્તશક્તિઓ-મનની લહરીઓ-ની આપણને લાગણી થઈ શકે છે અને આપણે તેમને ઓળખી પણ શકીએ છીએ-એટલે કે, તેમના ગુણોને સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ-તેથી એમનો સત્વર જ સમય કરી શકાય એમ છે. પણ જે સૂક્ષ્મ સંસ્કારો છે તેમનો શો ઉપાય? એ સંસ્કારો સંયમમાં-આપણા અંકુશમાં-કેવી રીતે આવી શકે? જે વેળાએ હું કોપાયમાન થાઉં છું, તે વેળાએ મારું સમસ્ત મન કોપની એક મહાન-અપાર-લહરીરૂપ જ બની જાય છે. મને એની લાગણી થઈ શકે છે, હું એને જોઈ શકું છું અને હું એનો ઉપયોગ પણ કરી શકું છું. હું સર્ગ-તાથી એને હાથમાં લઈ શકું છું અને એની સાથે મુદ્દ પણ કરી શકું છું; છતાં પણ ત્યાં સુધી હું એનાં કારણોને શોધી ન શકું, ત્યાં સુધી એની સાથેના મુદ્દમાં મને પૂરેપૂરો વિજય

મગશે નહીં. જો દાર્ઢ માણસ આવીને મારા મનમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય એવા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે કે, તરત મને એવો લાગે થવા માંડે છે કે, હું ગરમ થાઉં છું; તે મનુષ્ય મારો દોષાનુગ્રહ મસ્તકે પહોંચી જાય, લાં ચૂંચી જેમનો તેમ જોઈયા જ કરે, એટલે હું મને પોતાને ભૂતી જાઉં છું—એટલે કે દોષમાં જ એકરૂપ—તટ્લીન—ચર્ચ જાઉં છું. હવે એમાં ખાસ સમજવાની વાત એ છે કે, જે વેળાએ તે મનુષ્યે પ્રથમ યોગવાનો આરંભ કર્યો, તે વેળાએ હું માત્ર એટલું જ ધારતો હતો કે, “મારા મનમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.” એટલે કે, દોષ એક ભિન્ન પદાર્થ હતો અને હું પોતે એક ભિન્ન પદાર્થ હતો; પરંતુ ન્યારે હું પૂરેપૂરો દોષાલમાન થઈ ગયો, તે સમયે સાક્ષાત્ દોષ હું પોતે જ હતો. એ લાગણીઓને જ તે ન્યારે તેમના કામજી સ્વરૂપમાં હોય, માત્ર બીજાનું હોય, સૂક્ષ્મ હોય તે ક્ષણે જ દાખી દેવી જોઈએ—એટલે કે, સંસ્કારો આપણા મનમાં અમુક પ્રકારની ક્રિયા કરવા માંડ્યા છે, એનું જ્ઞાન થવા પૂર્વે જ આપણે તેમનાં મૂળ ઉખેડી નાંખવાં જોઈએ. જે વેળાએ એ સંસ્કારો ધીમે ધીમે મનનાં પટલમાંથી બહાર આવવા માંડે છે, તે વેળાની એ સૂક્ષ્મ સંસ્કારોની સ્થિતિથી મનુષ્યોની વિશેષ સખ્યા બહુધા અજ્ઞાત જ હોય છે. જે વેળાએ તળાવના તળિયામાંથી પાણીના પરપોટા પ્રથમ ઉદ્ભૂત થાય છે, તે વેળાએ આપણે તેને જોઈ નથી શકતા, એટલું જ નહિ; પણ પાણીની સપાટીપર લગભગ આવવા છતાં પણ તે આપણને દટિ-ગોચર થઈ શકતો નથી. જે વેળાએ સંપૂર્ણ રીતે તે પાણીની સપાટીપર આવીને પોતાના ગોળ સ્વરૂપને વિસ્તારે છે, તે વેળાએ જ માત્ર આપણે જોઈ અને જાણી શકીએ છીએ કે, અમુક સ્થાને પાણીના પરપોટા છે. સંસ્કારોની સ્થિતિ પણ પાણીના એ પરપોટા જેવી જ છે. સંસ્કારોનો વિસ્તાર થવા પૂર્વે જ જો આપણી દટિ તેમનાપર જાય, તો જ આપણે તેના વિસ્તારનો અવરોધ કરવામાં સમર્થ થઈ શકીએ. ન્યાં સૂંધી તમે તેમને તેમના પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં જ જોઈ ન શકો અને તેમનો વિસ્તાર થવા પૂર્વે જ તેમને સમાવી દેવાનો યત્ન ન કરો, તો પૂર્ણ રીતે કોઈ પણ વિકારપર વિજય મેળવવો સર્વથા અશક્ય અને અસંભવિત જ છે. આપણા વિકારો—સંસ્કારોનું જો આપણે દમન કરવું હોય, તો મૂળમાંથી જ આપણે તેમનો ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ; એમ કરીશું, તો જ માત્ર આપણે તેમનાં મૂળખીજને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી શકીશું; અન્યથા એમ થવું અશક્ય છે. જેવી રીતે દ્વંધ બીજાની પૃથ્વીમાં વાવણી કરવાથી તે વૃક્ષરૂપે ઉદ્ભૂત થઈ નથી શકતું, તેવી જ રીતે મૂળમાંથી જ તેમના પ્રાથમિકરૂપમાં જ સંસ્કારો—વિકારો—નો નાશ કરી નાંખવો હોય, તો તેઓ પાછા કોઈવાર પણ ઉચું ખાંડું કરી નથી શકતા. (અહીં મૂળ અને પ્રાથમિક સ્વરૂપનો અર્થ ‘સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ’ જ કરવાનો છે.)

તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ પ્રતિપ્રસવ (વિરુદ્ધ ભાવના) વડે ત્યાગ્ય કરવાના તે કલેશો સૂક્ષ્મ છે.

ત્યારે આપણે એ સંસ્કારોનો સંયમ કેવી રીતે કરવો? એ એક પ્રશ્ન બિંબો થાય છે. એનું ઉત્તર એ છે કે, પ્રથમ આપણે માટા તરંગોથી આરંભીને પછી વધારે અને વધારે નહાના તરંગો પર આવતા જવું. ઉદાહરણાર્થ, જે વેળાએ આપણા મનમાં કોપનો એક મહાન તરંગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તે વેળાએ સંયમવડે તેની નિશ્ચિત કેવી રીતે કરવી વારુ? એવી રીતે કે, તેથી વિરુદ્ધ પોતાના મનમાં એક મહાન તરંગ-ભાવ-ઉત્પન્ન કરવો. પ્રેમનો જ વિચાર કરોને. કોઈવાર એક સ્ત્રી પોતાના પતિ પર અત્યંત દોષેલી હોય છે અને તેની સ્થિતિ ચંડિકા જેવી થઈ ગયેલી હોય છે; પરંતુ એટલામાં અત્યંત જ ને તેનું બાળક લાંબા આવી લાગે, અને તેને જો તે સુખન કરે છે, તો તેની પૂર્વ (કોપ) લહરી મરણશરણુ થઈ જાય છે અને તેને સ્થાને માતૃપ્રેમની એક નૂતન લહરી જ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમુલ લહરી પ્રથમની કોપ લહરીને ઘણી નાખે છે, કારણ કે, પ્રેમ, તે કોપથી સર્વથા વિરુદ્ધ અને તેના સંતુલન છે. એટલે એથી, મનમાં એક પ્રકારની વિરુદ્ધ ભાવના ઉત્પન્ન કરવાથી જે ભાવનાને સાગવાની આપણી ઇચ્છા હોય, તેને આપણે સંપૂર્ણતાથી પરાજિત કરી શકીએ છીએ, એ સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આપણા સૂક્ષ્મ સ્વભાવમાં જો આપણે એવી સૂક્ષ્મ વિરુદ્ધ ભાવના-લહરી-ઓ ઉત્પન્ન કરીએ, તો તે ચિત્તપટલના અંતર્ભાગમાં રહેલાં કોપનાં સૂક્ષ્મ કર્મોને અવરુદ્ધ કરી નાંખે છે. હવે એ તો આપણા જાણવામાં આવી જ ગયું કે, એ બધાં સ્વાભાવિક કર્મોનો પ્રથમ સ્થૂલ કર્મો તરીકે જ આરંભ થયો હોતો અને પાછળથી જ તે વિશેષ અને વિશેષ સૂક્ષ્મ થતાં ગયાં છે. એટલા માટે જો એ જ પ્રમાણે આપણા સ્થૂલ ચિત્તમાં આપણે પ્રથમથી જ સારી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરીએ, તો તે અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરશે, લાંબા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરશે અને કુદ વિચારોના 'સંસ્કાર' સ્વરૂપોનો નાશ કરવામાં ઉદ્યુક્ત થશે.

ધ્યાનહેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ ધ્યાનવડે તેમની વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સંસ્કાર અથવા ચિત્તરની એ મહાન લહરીઓને સંયમમાં લાવવામાટેનું ધ્યાન, તે અનેક મહાન સાધનોમાંનું એક ઉદ્દૃષ્ટ સાધન છે. ધ્યાનવડે તમે સદા જ પોતાના મનને એ ચિત્તરોને સમાવી દેવાના કાર્યમાં પ્રેરી શકો છો અને જો તમે એ ધ્યાનનો અભ્યાસ દિવસ, માસ અને વર્ષોના વર્ષ પર્યન્ત-ત્યાં સુધી તમારો એવો સ્વભાવ જ થઈ જાય ત્યાં

માટે યોગીઓ શ્રેષ્ઠ કે દુનિષ્ઠ ઉભય પ્રકારના સંસ્કારોને એક સરખી રીતે જ કલેશનાં મૂળ માને છે. ઉભય પ્રકારના સંસ્કારો આત્માની મુક્તિના માર્ગમાં એક સરખા જ અવરોધકારક ચર્ચ પડે છે.

આપણાં સર્વ કર્મોનાં સુદૃઢ મૂળ સંસ્કારોની પશુ એવી જ ગતિ છે અને તે આપણા આ અથવા હવે પછીના જન્મમાં અવશ્ય પોતાનો સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે—સારું કે નકારું પરિણામ અવશ્ય ઉપજાવે છે. કાષ્ઠ કેાષ્ઠવાર બ્યારે એ સંસ્કારો બહુ જ બળવાન થઈ જાય છે, સારે તેમનું ફળ તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. કેાષ્ઠ વેળાએ ઉત્તમ કે નીચ કેટલાંક કર્મો એવાં પ્રબળ હોય છે કે, જે આ જન્મમાં જ મનુષ્યને પોતાનાં ફળોનો આસ્વાદ ચખાડી આપે છે. યોગીઓ તો એમ પશુ કહે છે કે, જે મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારોની પ્રચંડ સત્તા ધરાવવાને શક્તિમાન છે, તેઓ ધારે તો સાધારણ રીતે મરતા નથી, કિન્તુ આ જીવનમાં જ પોતાના માનવ દેહને દેવદેહમાં બદલી નાંખી શકે છે. એનાં યોગીઓએ પોતાના અથોમાં અનેક ઉદાહરણો વર્ણવેલાં છે. એવા પવિત્રાત્માઓ નિજ શરીરોનાં મૂળ સાધનોને બદલી નાંખે છે અને તેઓ પોતાના પરમાણુઓને પુનઃ નવેસરથી એવી રીતે ગોઠવે છે કે, એમ કરવા પછી રાગનો તેમને લેશ માત્ર પશુ બાક રહેતો નથી અને કાળ તેમને પોતાના પંજમાં સપડાવી શકતો નથી. એમ શા માટે ન બને ? એવો એક પ્રશ્ન અહીં ઊભો થાય છે. એના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, આપણે સાધારણ રીતે જે આહાર કરીએ છીએ, તે સૂર્ય પાસેથી લીધેલી શક્તિનું જ પરિણામસ્વરૂપ છે. સૂર્યની એ શક્તિ પ્રથમ વનસ્પતિના અંગમાં આવે છે, એક પશુ તે વનસ્પતિનું બક્ષણ કરે છે અને આપણે તે પશુ-તેના માંસ—નું બક્ષણ કરીએ છીએ. એ સર્વનો ભાવાર્થ એટલો જ કે, એટલી બધી શક્તિ આપણે બીજા સાધનોદ્વારા સૂર્ય પાસેથી જ મેળવીએ છીએ અને તેને આપણે એક ભાગ ખનાવીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિ એ પ્રમાણેની છે, સારે પ્રશ્ન એ જ ઉત્પન્ન થાય છે કે, શક્તિને ગ્રહણ કરવાનો પરંપરાગત એક માર્ગ—માત્ર એક જ માર્ગ શા માટે હોવો જોઈએ ? વનસ્પતિની શક્તિનું ગ્રહણ કરવાની રીતિ આપણી રીતિ જેવી નથી, તેમ જ પૃથ્વીની શક્તિગ્રહણની રીતિ પશુ આપણી માનવી રીતિ કરતાં ઘણી જ જૂદી પડી જાય છે, એ તો સર્વથા સ્પષ્ટ જ છે, છતાં પશુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે, સર્વ એક કે બીજા રૂપમાં જ શક્તિનું ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ યોગી જનો તો એમ કહે છે કે, તે પોતે માત્ર મનની સત્તાથી જ એ શક્તિનું ગ્રહણ કરવાને સર્વથા શક્તિમાન છે. એટલે કે, સાધારણ સાધનોની સહાયતા વિના જ પોતામાં પોતાની ઈચ્છા હોય, તેટલી શક્તિનું તેઓ સૂર્યમાંથી સરળ આકર્ષણ કરી શકે છે. જે પ્રમાણે કરાળિયો પોતાના શરીરમાથી જ એક પ્રકારનાં તાંતણું કાઢીને જાળી બનાવે છે

અને તેમાં પોતે જ બદ્ધ થઈ જાય છે, અને તે જાળીની હદ વિના ખીજે કયાંય જઈ નથી શકતો; તેવી જ રીતે આપણે પણ આપણા પોતાના જ્ઞાનતંતુઓમાંથી એક જાળી બનાવેલી છે, અને એ જ્ઞાનતંતુના બંધન (સહાયતા) વિના આપણે કોઈપણ કાર્ય કરી નથી શકતા. એ માટે યોગીઓને એવો ઉપદેશ છે કે, આપણે પોતાને એવી રીતે બદ્ધ કરી નાંખવા ન જોઈએ.

આપણે વિશ્વના કોઈપણ ભાગમાં વીજળી (Electricity) મોકલી શકીએ છીએ, પરંતુ આપણને તે વિશિષ્ટ તારદ્વારા જ મોકલવી પડે છે. પરંતુ પ્રકૃતિ (Nature) માં એટલી બધી સત્તા રહેલી છે કે, તે વીજળીનો ગમે તેટલો પ્રચંડ પ્રવાહ કોઈ પણ પ્રકારના તાર વિના જ ગમે ત્યાં મોકલી શકે છે. ત્યારે આપણે પણ એ પ્રમાણે જ શા માટે ન કરવું? આપણે માનસિક વિદ્યુત તંતુ યથેચ્છ પ્રેરણ કરી શકીએ એમ છે. જેને આપણે ‘મન’ ના નામથી ઓળખીએ છીએ, તેમાં વિદ્યુત જેટલી જ એક વહન કરનારી શક્તિ રહેલી છે. એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે, જ્ઞાન તંતુના રસમાં કેટલેક અંશે વીજળીની શક્તિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, કારણ કે, તેમાં ધ્રુવાભિમુખ રહેવાનો ગુણ છે અને વીજળીની પ્રતિ દિશામાં તે ઉત્તર આપી શકે છે. આપણે માત્ર એ વીજળીના પ્રવાહને જ્ઞાનતંતુમાં જ વહેવડાવી શકીએ છીએ. ત્યારે આપણે આપણી માનસિક વિદ્યુતશક્તિને એ સાધન-આધાર-વિના જ ધ્વજિત સ્થાને મોકલવાનો યત્ન શા માટે ન કરવો? શું એમ થવું અશક્ય છે? ના. યોગીઓ દહતાપૂર્વક આપણને જણાવે છે કે, એમ થવું સર્વથા શક્ય અને અમલમાં લાવી શકાય એવું જ છે અને જ્યારે તમે પોતાની માનસિક શક્તિનો એ પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકશો, ત્યારે તમે આપ્તા વિશ્વમાં પોતાની સત્તા ચલાવતા થશો. કોઈપણ પુરુષ ગમે ત્યાં હોય, તોપણ તમે તેની સાથે પોતાનો સંબંધ સાંધી શકશો અને મનજ્ઞતંતુ કે જ્ઞાનતંતુની સહાયતા લેવાની તમને લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા રહેશે નહિ. ત્યાં સૂધી આત્માં શરીરમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓમાં જ રમ્યા કરે છે, ત્યાં સૂધી આપણે એમ જ કહીએ છીએ કે, ‘આ મનુષ્ય જીવે છે,’ અને તે જ્ઞાનતંતુઓ ત્રુટી જતાંની સાથે જ આપણે મનુષ્યને મરી ગયેલા કહીએ છીએ. પરંતુ જે વેળાએ મનુષ્ય એ સાધનો વડે અથવા તો તે વિના જ એક સરખી રીતે પોતાનો કાર્યભાગ ચલાવી શકે છે, તે વેળાએ જન્મ અને મરણ એ બંને શબ્દો તેના માટે સર્વથા અર્થ વિનાના જ થઈ જાય છે. વિશ્વ-માંનાં સર્વ શરીરો તન્માત્રાઓનાં જ બનેલાં છે અને માત્ર એ તન્માત્રાઓની વ્યવસ્થા-માં જ એ બેદભાવના જોવા અને અનુભવવામાં આવે છે. પરંતુ જો તમે પોતે જ વ્યવસ્થાપક બની જાઓ, તો તમે શરીરની એક કે બીજી પ્રકારની યથેચ્છ વ્યવસ્થા કરી શકો એમ છે. તમારા પોતા વિના શરીરને ઉત્તર કરનાર બીજું કોણ છે વાર? અત્રેનો આહાર

કાણુ કરે છે ? જો તમારા બદલામાં બીજો મનુષ્ય અનનુ ભક્ષણ કરે, તો તમે તેથી લાભી વખત લાગ્યે જ છવી શકો એમ છે. વળી અનમાંથી રક્તની ઉત્પત્તિ કાણુ કરે છે ? અવશ્ય તમે પોતે જ. એ રક્તનો ઉપયોગ કાણુ કરે છે અર્થાત્ તેને શિરાઓમાં કાણુ પાડવે છે ? તમે જ. તેમ જ મનનાંતરુ અને સ્નાયુઓનો ઉત્પાદક કાણુ છે વારુ ? તમારા પોતાનાં જ તત્ત્વોમાંથી એ સઘળી વસ્તુઓના બનાવનાર તમે પોતે જ છો. શરીરના મૂળ ઉત્પાદક આપણે પોતે જ છીએ અને તેમાં આપણે વસીએ છીએ. માન એ સકળ પદાર્થો કેવી રીતે બનાવવા, એના જ્ઞાનને જ આપણે યોગ્ય બોધી છીએ. આપણે આત્મચેષ્ટ કાલવિબ્રહ્મ જ યથેલા છીએ. આપણે એ વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત કરવાની પદ્ધતિ બૂદ્ધી મળી છીએ. એટલા માટે, જો પુનઃ આપણે આત્મચેષ્ટાથી એ કાર્ય કરવા માંડીએ, તો આપણી એ ભૂલ સુધરી શકે એમ છે. સદ્ધિના-ઉત્પાદક આપણે જ છીએ અને તેથી સદ્ધિની વ્યવસ્થા પણ આપણે પોતે જ કરવી જોઈએ. આપણા એ અવ્યાસના પ્રારંભ સાથે જ આપણે ઇચ્છિત પદાર્થનું ઉત્પાદન કરવામાં સર્વ પ્રકારે સમર્થ અને શક્તિમાન થઈ શકાઈએ અને જે વેળાએ એ શક્તિ આપણામાં આવી ગઈ, તે વેળાએ, જન્મ, મરણ અને જરા કે રોગ એમાંનું આપણા માટે કશું પણ રહેવાનું નથી.

સતિ મૂલે તાંદ્રિપાકૌ જાત્યાયુર્મોગાઃ ॥૧૩॥

૧૩ સંસ્કારોનાં મૂળ સૂક્ષ્મરૂપે (મનમાં) અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોવાથી સુખ દુઃખના અનુભવ, જન્મ અને જાતિરૂપમાં તેમનું કૃણ અવરય મળવાનું જ.

મૂળ કારણ, અથવા સંસ્કારોનાં સૂક્ષ્મરૂપે નિવાસ હોવાથી તેઓ પુનઃ વ્યક્ત થાય છે અને પોતાના સ્વભાવ અનુસાર પરિણામ ઉપજાવે છે કારણનો લય ચતાં તે પરિણામ બને છે અને પરિણામ વિશેષ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારીને બીજા લાવી પરિણામનું કારણ બને છે. જ્ઞાન પ્રથમ એક બીજને ધારણ કરે છે અને તે બીજ લાવી જ્ઞાનનું કારણ બને છે. એ જ પ્રમાણે પરંપરા ચાલી જાય છે. વર્તમાન કાળનાં આપણાં બધા કર્મો, જૂતકાલીન સંસ્કારોનાં જ પરિણામો છે. વળી એ જ સંસ્કારો આપણાં લાવી કર્મોનાં કારણ થઈ પડે છે, અને એવી જ રીતે આપણે આગળ અને આગળ વિચરતા રહીએ છીએ. એટલા માટે જ પ્રસ્તુત સૂત્ર એમ જણાવે છે કે, કારણનો મનમાંથી સમૂળ ઉચ્છેદ થયેલા ન હોવાથી જાતિના રૂપમાં એનું કૃણ-પરિણામ-અવશ્ય આવી મળવાનું જ. એક મનુષ્યનો અવતાર પામશે, બીજો દેવકાંટિમાં જશે, કાઈ વળી પશુનો અવતાર ધારણ કરશે અને ચોથાને વળી પિશાચ ચોનિનો અનુભવ લેવો પડશે. વળી આપણા જીવનકાળમાં

પણ અનેક પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન બેદો રહેલા છે. એટલે કે, એક મનુષ્ય માત્ર પચાસ વર્ષનું આયુષ્ય બોગવે છે, ત્યારે બીજાને શતાયુ થાય છે અને ત્રીજાને વળી માત્ર બે વર્ષના અવધિ-માં જ મરણશરણુ થઈ જાય છે અને તારણપત્ર લેશ માત્ર પણ ઉપભોગ લઈ નથી શકતો. એ સર્વ સ્થિતિઓ ભૂતકાળનાં કર્મો પ્રમાણે જ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જો એક મનુષ્ય સુખોપભોગને માટે જ જન્મેલો હોય, તો તે, ગમે તો નિર્જન અરણ્યમાં જઈને છૂપાઈ બેસે તો સુખો તેને શોધતાં શોધતાં ત્યાં પહોંચી પહોંચે છે. બીજાને મનુષ્ય દુઃખ-ભાગી હોવાથી, તે ત્યાં પણ જાય, ત્યાં માત્ર દુઃખોનો સમુદ્ર જ તેની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે અને તેને પ્રત્યેક વસ્તુ દુઃખ અને દુઃખમય જ દેખાય છે. એ સર્વ મનુષ્યનાં પોતાનાં જ પૂર્વ કર્મોનું ફળ અથવા પરિણામ છે. યોગીઓના તત્ત્વજ્ઞાન અનુસાર જે શ્રેષ્ઠ અને ઉચ્ચ કર્મો મનુષ્યે કરેલાં હોય છે, તેનું પરિણામ સુખમાં જ આવે છે અને નીચ વાસના યુક્ત કર્મો પરિણામે દુઃખોને જ તાણી લાવે છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય સદા સર્વદા નકારાં કર્મો કરવામાં જ લીન રહે છે, તેણે તેના દુઃખરૂપ ફળનો આસ્વાદ લેવા માટે તૈયાર થઈ જ રહેવું જોઈએ. }

તે હ્રાદપરિતાપફલાઃ પુણ્યાપુણ્યેહતુત્વાત્ ॥ ૧૪॥

૧૪ પુણ્ય અને અપુણ્યના કારણથી તેઓ સુખ અને દુઃખરૂપ ફળોને ધારણ કરે છે.

પરિણામતાપસંસ્કારદુઃસ્વર્ગુણવૃત્તિવિરોધાચ સર્વમેવ દુઃસ્વં વિવેકિનઃ ૧૫

૧૫ પરિણામ, તાપ (ભય), અથવા સંતેકારજન્ય દુઃખોપડે અને શુભ-વૃત્તિના વિરોધથી વિવેકી જનોને સર્વ-દુઃખમય જ લાગે છે.

યોગીઓ કહે છે કે, જે મનુષ્યમાં પરીક્ષા કરવાની શક્તિ છે, જે મનુષ્ય શુદ્ધિમાન છે, તે એ આનંદ અને શોક નામક વિવિધ વસ્તુઓને સારી રીતે જોઈ શકે છે, અને મનમાં તે સારી રીતે જાણે છે કે, વિશ્વમાં સુખ અને દુઃખ એક સરખા પ્રમાણમાં સદા વ્હેંચાઈ ગયેલાં હોય છે, એક બીજાને અનુસરે છે અને બીજામાં લીન થઈ જાય છે; તે વળી એ પણ જાણી શકે છે કે, મનુષ્ય પોતાના સર્વ જન્મોમાં મૃગ પ્રમાણે મૃગ-જળમાં જળની ભાવના રાખીને તેના અનુરોધે ચાલ્યા કરે છે અને પોતાની તૃષ્ણાને કોઈ કાળે પણ પૂર્ણ કરી નથી શકતા. આ જગતમાં એવો પ્રેમ હતો જ નહીં કે જે મંદ પડી ગયો નહીં હોય. મહાન ભૂપાલ શુધિરે એકવાર કહ્યું હતું કે, આ મનુષ્યજનમાં વધારેમાં વધારે આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે, પ્રત્યેક ક્ષણે આપણે

આપણી આસપાસ અસખ્ય માનવીઓને મરતા નિહાળીએ છીએ અને તેમ છતાં પણ આપણે તો કદાપિ મરવાના જ નથી, એવી જ આપણી ધારણા હોય છે * વળી આપણા એવા પણ વિચારો હોય છે કે, આપણી આસપાસ સર્વત્ર માત્ર મૂર્ખજનો જ સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું છે અને તેમનામાં માત્ર આપણે પોતે જ અપવાદરૂપ ઝલ્યા હીએ છીએ. શીખેલા ભણેલા અને નિદાન હોઈને, તો તે માત્ર આપણે જ છીએ. સર્વત્ર કાલુષ્યચરતાના અતુલ વોજ આપણા જીવામાં આવતા છતાં પણ આપણે તો એમ જ ધારીએ છીએ કે, કેવળ આપણો પ્રેમ જ અનત અને શાશ્વત છે પરંતુ એમ થઈ જ કેમ શકે? પ્રેમ પોતે પણ સ્વાર્થમય છે અને યોગીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, પતિપત્નીના પ્રેમ, બાળકોનો અતુરાગ, અને મુઠ્ઠદાનો રનેહ પણ અતે ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતો જાય છે, એ આપણે અંતે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીશું. આ જ-મમાતી દરેક દરેક વસ્તુ ક્ષીણતાની સત્તામાં છે જે વેળાએ પ્રત્યેક વસ્તુ-મનુષ્યનો શાશ્વત પ્રેમ મુદ્દા પણ-નિષ્પૂર્ણ અને નટ થાય છે, તે વેળાએ જ તદ્દાગ મનુષ્યને આ વિશ્વ કેવું નિરર્થક, વ્યર્થ અને સ્વપ્રસૂષ્ટિ સમાન છે, એવું પૂરેપૂરું જ્ઞાન થઈ જાય છે એ જ્ઞાન થતા જ તેના મનમાં વૈરાગ્યનો પ્રકાશ પડવા માંડે છે, અને તે વેળાએ જ અદૃષ્ટ અને પર પરમાત્માનો તેને મઠ લાસ થાય છે આ નશ્વર વિશ્વની આસક્તિનો લાગ કરવામાં આવે, તો જ તે પંડ વસ્તુનો લાસ થઈ શકે છે, અન્યથા એમ થવું સર્વથા અશક્ય અને અસંભવિત જ છે અશાશ્વત ઇન્દ્રિય સુખ અને ત્રિષયોપભોગોનો પરમાત્મ મય થવા માટે લાગ ન કંઈયો હોય, એવો એમ પણ મહાત્મ આત્મા અઘાપિ થયે જ નથી. પ્રકૃતિના બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પ્રજા આધાતોની વચ્ચે અથડાયા કરવું, એ જ દુષ્કર્મ અને દુર્દેશાનુ મૂળ કારણ છે, એમાંની એક શક્તિ આપણને એમ દિશામાં તાણે છે અને ખીણ, ખીણ દિશામાં ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે એથી શાશ્વત અને અનત સુખની પ્રાપ્તિ સર્વથા અશક્ય અને અસંભવનીય જ થઈ જાય છે શાશ્વત સુખ એવી દશામાં કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

૧૬ જે દુષ્કર્મ (અઘાપિ) આવીને પ્રાપ્ત ન થયું હોય, તેનો (પ્રથમથી) પ્રતિકાર કરવો જોઈએ.

* “अहन्यहानि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् ।

येषा स्यावरमिच्छति किमाद्यममृत परम् ?”

મહાભારત

કેટલાંક કર્મો અભાર પહેલાં જ આપણે કરી ચૂકેલા હોઈએ છીએ, કેટલાંક કર્મો વર્તમાન કાળમાં કર્યા કરીએ છીએ અને કેટલાંક કર્મો ભવિષ્યમાં ફળ ધારણ કરવાની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતાં બેસી રહેલાં હોય છે. જે કર્મો આપણે કરી ચૂક્યા છીએ, તે ગતકાલીન યદ્ય ગયેલાં હોવાથી તેના વિશેષ વિચાર કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નથી.

પરંતુ જે કર્મનો આપણે અભાર જ અનુભવ લેતા યથા છીએ, તે કર્મો આપણે પૂર્ણ કરવાં પડશે, અને જે ફળ ધારણ કરવાની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતાં બેસી રહેલાં છે, તેમને જ, જે આપણે ધારીએ, તો પરાજય કરીને સંયમમાં લાવી શકીએ એમ છે. અર્થાત્ અઘાપિ ફળીભૂત ન થયેલાં સર્વ કર્મોને પરાજિત કરવાના કાર્યમાં આપણી સકળ શક્તિઓને વાળવી જોઈએ. પતંજલિએ પૂર્વના જે એક સૂત્રમાં, 'એ નાના વિધ સંસ્કારોનો તેથી વિરુદ્ધ ભાવનાઓવડે પ્રતિકાર કરવો જોઈએ,' એ પ્રમાણે કહેલું છે, તેનું પણ તાત્પર્ય એનું એ જ છે.

દ્રષ્ટૃદૃશ્યયોઃ સંયોગો હ્યેહેતુઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ દૃષ્ટ અને દ્રશ્યનો સંયોગ, તેજ એ હેતુ (પ્રતિકાર કરવા યોગ્ય) દુઃખનો મુખ્ય હેતુ છે.

દૃષ્ટ કોણ છે? મનુષ્યનો આત્મા, કે જેને પુરુષના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. દૃષ્ટ શું છે? પ્રકૃતિની સમૃદ્ધિ, કે જેનો આરંભ મનથી થાય છે, અને જે અંતે રચ્ય પદાર્થમાં જળને વિરામે છે. આ સઘળાં મુખ્ય અને દુઃખોની પુરવ અને મનના પરસ્પર સંયોગમાંથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે. યોગતત્ત્વ પ્રમાણે તમારે એટલું તો અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, પુરુષ પોતે તો સર્વથા વિશુદ્ધ અને કાર્ષ્ણ્ય પ્રકારના વિકારથી રહિત જ છે. પરંતુ જ્યારે પ્રકૃતિ સાથે તેનો સંયોગ થાય છે, 'સારે માયાની પ્રતિભાવડે જ તે, મુખ્ય અને દુઃખની જૂદી જૂદી લાગણીઓ અનુભવતો, આપણા જોવામાં આવે છે.

પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશીલં ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં મોગાઽપવર્ગાર્થં દૃશ્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ પ્રકૃતિ મૂળતત્ત્વ અને ઈન્દ્રિયોના સમાગમથી બની છે (ભૂતેન્દ્રિયાત્મક છે); વળી તે પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિશીલ (ચુક્ત) છે અને તે અનુભવીના અનુભવ અને સુક્તિમાટે છે.

માયા-પ્રકૃતિ-અનુભૂત છે, અને તે પર્ય મહાભૂત તથા ઈન્દ્રિયોની બનેલી છે. પ્રકૃતિને પ્રધાન* પણ કહેવામાં આવે છે. ભૂતેતમાં આકાશ આદિક રચ્ય અને સૂક્ષ્મ,

* કાર્યકારણભાવને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો દૃશ્ય કહેવાય છે. એ જ સત્ત્વ આદિ ગુણોને નૈયાયિક અને વૈશેષિકોએ દ્રવ્યાદિ અને પરમાણુ આદિરૂપે વિભક્ત

તેમ જ શબ્દાદિ પદ્ય તન્માત્રાઓનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને ઇન્દ્રિયોની સખ્યા દશની છે એજ પ્રમાણ, ક્રિયા અને ગ્રિયિતિની પ્રકૃતિ છે એમને જ સરકૃતમા બીજી રીતે સત્ત્વ (પ્રકાશ), રજસ (ક્રિયા), અને તમસ્ (ગ્રિયિતિ) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, એમનો પ્રયોગ ગુણ અનુભવ અને મુક્તિ માટે જ સુખપલ્ય છે સમસ્ત પ્રકૃતિનો મગ હેતુ શી છે? એજ કે, એની સહાયતાથી પુરુષ અનુભવ મેળવી શકે પુરુષ પોતાના બળવાન અને દૈવિક સ્વભાવને સર્વથા ભૂતી ગયો છે, તેનું પુન તેને સ્મરણ કરાવવાનો જ પ્રકૃતિનો મગ હેતુ છે દેવોના રાત્ન ઇન્દ્રવિશે એ એની અદ્ભુત આખ્યાયિકા છે કે, ઇન્દ્રે એકવાર એક ચૂકરનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું સ્મરના રૂપમાં કદવના ખાડામાં તે ગર્ક થઇને પડ્યો હતો, એટલામા ચૂકર જાતિની એક માદા સાથે તેનો સંયોગ થયો એ સંયોગથી તેને ધણા બાનવચ્ચા થયાં અને પોતાને એ અવતારમા તે ધણો જ સુખી અને આનંદિન માનવા લાગ્યો એટલામા બીજા કેટલાક દેવોએ તેની એ દીન દશાનું અચાનક અવલોકન કર્યું અને તેથી તેની પાસે આવીને તે દેવો રિનતિ કરીને કહેવા લાગ્યા કે, “મહારાજ! આપ તો દેવોના અધિપતિ-રાજા છો અને સર્વ દેવો આપની આજ્ઞાને આધીન છે, છતાં આપ આ રથાને શામાટે નિવાસ કરી રહ્યા છો?” પરંતુ એના ઉત્તરમા ઇન્દ્રે જણાવ્યું કે, “મને અહીં જ નિવાસ કરીને રહેવા ઘો હું અહીં ધણો જ સુખી અને સતુટ છું સ્વર્ગના સામ્રાજ્યની હું લેશમાત્ર પણ ખગવા નથી કરતો ત્યાં સુધી આ મારી સ્ત્રી (ચૂકરી) અને આ મારા બાળકો મારી પાસે છે, ત્યાં સુધી સ્વર્ગને હું કાંઈ પણ મિસાતમા ગણતો નથી” મિચારા દેવો હવે રો ઉપાય કરેલો, એ માટે પોતપોતાની શુદ્ધિનું પરાકાષ્ઠાથી મથન કરવા લાગ્યા કેટલાક સમય પછી, તેમણે નિલ આવીને ચૂકરીના એકેક બચ્ચાને મારી નાખવાનો અને તે પછી અતે તે માતાને પણ યમ પુરીમા જ પહોંચાડી દેવી, એવો જ તેમણે ઠરાવ કર્યો એ નિશ્ચય પ્રમાણે જ્યારે દેવોએ

કરી નાખેલા છે જગન્માયાને જ પ્રકૃત જાણવી’ ઇત્યાદિ શ્રુતિના આધારે વેદાંતીઓ અને માયકના નામથી જ ઓળખે છે વૃદ્ધવાસિષ્ઠમા એમ કહેવું છે કે, ‘જે શુભ્રત્રયના નામ અને રૂપથી સ્થિત અવ્યક્ત જગન્ પ્રલયકાળે કાયમ રહે છે, તે શુભ્રત્રયને કોઈ પ્રકૃતિ, કોઈ માયા અને કોઈ પરમાત્માના નામથી ઓળખે છે હે મહામતે! એટલે એ અન્યૂત અને અનતિરિક્ત જે શુભ્રત્રય સામ્ય છે, તેને પ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે એજ જગત્ત્વ ઉપાદાન કારણ છે એમ જાણવું’ ઇત્યાદિ સમૃતિમા સત્ત્વ, રજ અને તમની જે સામ્યાવરથા, તે પ્રકૃતિ એમ જાણવું છે ‘સત્ત્વમાથી જગદવરથા રજમાથી સ્વપ્ન, અને તમમાથી સુષુપ્તિ થાય છે, અને ચૈતન્ય એ ત્રણે અવરથામા સદા અનુગત હોય છે’ કાર્ય અને કારણના કર્તૃત્વમા પ્રકૃતિ જ હેતુ છે અને સુખદુઃખના લોકાત્મત્વમા પુરુષ હેતુ છે પુરુષના એ લોકાત્મત્વરૂપનો લય થાય અને તેની કેવળ ચિન્માત્રસ્વરૂપે જ વિધિત થઇ જાય, એ જ મુક્તિ છે, એમ જાણી લેવું એ પ્રમાણે સમૃતિમા કહેવું છે

સૂક્ષ્મના તે સઘળા પરિવારનો સંહાર કરી નાંખ્યો, તે વેળાએ ઇન્દ્ર અત્યંત રોવા અને શોક કરવા લાગ્યો. એટલામાં દેવોએ તેના સૂક્ષ્મ-શરીરને ચીરી નાખ્યું અને ઇન્દ્ર તેમાંથી બહાર આવ્યો. ન્યારે ઇન્દ્રને પોતાના એ અત્યંત નીચ અને આશ્ચર્યકારક સ્વપ્નનું લાન આવ્યું, ત્યારે તે પેટ ધરી ધરીને હસવા લાગ્યો. તે પોતે દેવોનો રાજા હોવા છતાં એક સૂક્ષ્મ જેવા પર્યુત્તર સ્વરૂપ ધારણ કરે અને તે સૂક્ષ્મના જીવનને જ વિશ્વમાં ઉત્કૃષ્ટ જીવન-જન્મ માને ! એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત સૃષ્ટિ સૂક્ષ્મરૂપ જ થઈ જાય, એ પ્રમાણેની ઇચ્છા રાખે, એ શું ચોટી આશ્ચર્યકારક બીના કહેવાય કે ?

એવી જ સ્થિતિ અત્યારે પુરુષની થઈ પડેલી છે. પુરુષ જે વેળાએ માયા સાથે મળી જાય-એકરૂપ થઈ જાય-છે, તે વેળાએ તે પોતાના વિશુદ્ધ અને અનંત સ્વરૂપને સર્વથા ભૂલી જાય છે. પુરુષ પોતે જીવતો નથી, પણ તે જીવન પોતે જ છે. તે અસ્તિત્વ નથી ધરાવતો, કિન્તુ પોતે જ અસ્તિત્વ છે; આત્મા (બીજા પદાર્થને) જાણતો નથી, કિન્તુ તે પોતે જ જ્ઞાન છે. આત્મા જીવે છે, જાણે છે કે પ્રેમ કરે છે, એમ કહેવું એ એક મોટામાં મોટી અને ન માફ કરી શકાય તેવી ભૂલ જ છે. પ્રેમ (અનુરાગ) અને અસ્તિત્વ, એ કાંઈ પુરુષના ગુણ નથી, કિન્તુ પુરુષનાં તે મૂળ તત્ત્વો જ છે. ન્યારે એ તત્ત્વો કાંઈ અન્ય પદાર્થમાં પરાવૃત્ત-પ્રતિબિંબિત થાય છે, ત્યારે એમને તમે તે પદાર્થના ગુણના નામથી જ ઓળખો છો. પરંતુ એ પુરુષના ગુણ તો નથી જ, કિન્તુ, એ તે જન્મ મૃત્યુ રહિત અનંત વ્યક્તિ-મહાન આત્માનાં જ તત્ત્વો છે. એ આત્મા જો કે, પોતાના નિર્વાણ પ્રદેશમાં જ વિરાજમાન થયેલો છે, તોપણ ત્યાં સૂંધી તમે તેની પાસે જઈને તેને 'તું સૂક્ષ્મ નથી,' એમ ન કહો, ત્યાં સૂંધી તે તમને કાળબદ્ધ થઈ ગયાં જેવો જ દેખાય છે. અર્થાત્ તે બીજા સ્વરૂપમાં જ તમને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એ સૂચના નથી મળતી, ત્યાં સૂંધી તે પોતાના ચીત્કાર કરવાના અને કરકવા દોડવાના મિથ્યા ધર્મનો ત્યાગ કરી નથી શકતો.

આ માયાજાળમાં આપણુ સર્વની પણ એવી જ અવસ્થા થઈ ગયેલી છે. આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ, કે જેમાં દુઃખ, આકન્દ અને રોદનનું જ સાધાન્ય પ્રસરેલું જેવામાં આવે છે, તેમાં ચોક્કસ સુવર્ણ ગોળકો ગમડાવી દેવામાં આવ્યાં છે અને સમસ્ત વિશ્વ પ્રમાદવશ થઈને તેમને પોતાની બાથમાં લેવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. પૂર્વે કાલ્પવાર પણ તમે નિયમોના બંધનમાં બંધાયલા ન હોતા જ અને માયાએ તમારા માટે કાંઈ કાળે પણ પર-તંત્રતારૂપ સૂંખલા તૈયાર કરી જ નહોતી. એ સત્ય તત્ત્વનો ધૈર્યપૂર્વક અભ્યાસ કરો, એ જ યોગીનો તમને વારંવાર ઉપદેશ છે. વળી પ્રકૃતિના સંયોગથી અને મન તથા વિશ્વમાં તત્ક્લીન

થઈ જવાથી પુરુષ પોતાને દુઃખી થયેલો માને છે, એ પણ યોગી સારી રીતે સિદ્ધ કરીને બતાવી શકે છે. યોગી તમને એમ પણ બતાવતો ન્હાય છે કે, અનુભવદ્વારા જ તમને એ માયાના જાળમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ મળી શકે છે. તમારે એ સર્વ અનુભવ મેળવાવા જ જોઈએ, પણ સાથે એ કાર્યને સત્ત્વર જ સંપૂર્ણ કરી નાંખવાની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. આપણે પોતાને માયાના આ જાળમાં ફસાવી નાંખ્યા છે અને તેમાંથી આપણે બનતી ઉતાવળે બહાર નીકળવાનું છે. આપણે માયાના છટકામાં સપડાયલા છીએ અને તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ (ઉપાય) આપણે રોધી દાડવાનો છે. એટલા માટે મિત્ર, પતિ, પત્ની અને સંતતિનો અનુભવ મેળવો. એમ કરતાં જો તમે તમારા પોતાના સત્ય-મૂળ સ્વરૂપને શૂદ્ધી નહિ જાઓ, તો એમાંથી-એ માર્ગમાંથી નિર્વિદ્ય પસાર થઈ શકશો. એ એક થોડા વખત માટેની ક્ષણિક અવસ્થા છે અને એમાંથી આપણે માત્ર પસાર જ થઈ જવાનું છે, એ વાતની વિસ્મૃતિ કરશો નહિ. અનુભવ, એ એક મહાન શિક્ષક છે-સુખ અને દુઃખના અનુભવો-પરંતુ એટલું જાણી રાખવું જોઈએ કે, એ માત્ર અનુભવો જ છે, અને એ આપણને અનુક્રમે એક એવી અવસ્થાના પ્રદેશમાં લઈ જશે કે, જ્યાં આ બધી વસ્તુઓ લઘુત્તમ થઈ જશે અને પુરુષ એટલો બધો વિરાટ સ્વરૂપ થઈ જશે કે, આ સકળ વિશ્વ સમુદ્રમાંના એક જિન્દુ સમાન લાસવા માંડશે અને વિશ્વનું પોતાની અસલતાના કારણથી જ પતન થઈ જશે. જો કે, આપણે એ અનુભવોના માર્ગમાંથી પસાર તો થવાનું છે, તો પણ આપણે પોતાના મૂળ સર્વવ્યાપક સ્વરૂપની તો વિસ્મૃતિ કરવાથી નથી જ.

વિશેષાઽવિશેષલિङ્ગમાત્રાઽલિङ્ગાનિ ગુણર્વાણિ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ વિશેષ, અવિશેષ, લિંગ માત્ર અને અલિંગ, એ ચાર ગુણોનાં પરિણામો (સ્થિતિઓ) છે.

યોગ પદ્ધતિ(શાસ્ત્ર)નું મૂળ બંધારણ સર્વથા સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનને આધારે જ બાંધવામાં આવેલું છે, એ હું આગળ આપને કહી ચૂક્યો છું અને અસારે હું પુનઃ આપને સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધિતાનું સ્મરણ કરાવું છું. સાંખ્ય સિદ્ધાંત અનુસાર, પ્રકૃતિ, એ વિશ્વનું જડ અને કાર્યસાધક (ચિત્ત) ઉભય પ્રકારનું કારણ છે. એ પ્રકૃતિમાં ત્રણ પ્રકારના ગુણો રહેલા છે અને તે સત્ત્વ, રજ્જ્ અને તમસૂના નામથી ઓળખાય છે. અજ્ઞાન, બંધકારમય અને જડ હોય, તે તમોત્તલુ છે; રજ્જેશુભાં ક્રિયા અથવા ગતિનો સમાવેશ થાય છે; અને સત્ત્વશુભનું સ્વરૂપ શાંતિ અને પ્રકાશ છે. જે જગદુત્પત્તિથી પૂર્વની પ્રકૃતિની અવસ્થા છે, તેને અવ્યક્તના નામથી જાણવામાં આવે છે. નામ રહિત અથવા રૂપ-હીન તે અવ્યક્ત. અર્થાત્ તે વેળાએ એનામાં નામ કે રૂપના ભેદનું અસ્તિત્વ હોતું નથી.

પ્રકૃતિની એ સ્થિતિમાં ઉપર્યુક્ત ત્રણે શંભો સમતોલ પ્રમાણમાં રહેલા હોય છે. બ્યારે એમની એ સમતોલતાનો લંગ થાય છે, તે વેળાએ લિન લિન પ્રકારે તેઓ એક બીજા સાથે મળી જવાના વ્યાપાર-ક્રિયા-નો આરંભ થાય છે અને એ ક્રિયાનું જે પરિણામ થાય છે, તે આ વિશ્વ-આ સૃષ્ટિ છે. દરેક મનુષ્યમાં આ ત્રણ શંભો હોય છે. જે વેળાએ સત્ત્વગુણનો પ્રસાર થાય છે, તે વેળાએ જ્ઞાનનું આગમન થાય છે, રજ્જેગુણના પ્રસારથી કર્તૃત્વ શક્તિનો આવિલાંવ થાય છે અને જે સમયે તમેગુણની પ્રબળતા થાય છે, તે સમયે અંધકાર, મંદતા, આલસ્ય અને અજ્ઞાનની જ સર્વત્ર પરિપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત અનુસાર એ પ્રકૃતિનું જે કોષ્ટકે ત્રિગુણમય મહાનમાં મહાન-ઉચ્ચતમ-પ્રકટીકરણ હોય, તો તે મહત્ છે. મહત્તાં બુદ્ધિ અને વિશ્વ બુદ્ધિ એવાં બીજાં પણ બે નામે છે, અને પ્રત્યેક માનવી મન, તે એ વિશ્વબુદ્ધિનો જ એક ભાગ છે. એ મહત્તાંથી જ મનની ઉત્પત્તિ થાય છે. સાંખ્ય કારિકામાં મન અને બુદ્ધિના અધિકાર કાર્યમાં ઘણો જ મોટો ભેદ માનવામાં આવેલો છે. સંસ્કારોનો સંગ્રહ કરવો અને તેમને મહત-બુદ્ધિ સમક્ષ રજૂ કરવા, એટલું જ મનનું કાર્ય છે, અને ત્યાર પછી એ સંસ્કારોના નિર્ણયનું કાર્ય તો મનુષ્યની બુદ્ધિ પોતે જ બજાવે છે. તાત્પર્ય કે, મહત્તાંથી મનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મનમાંથી સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનો ઉદ્ભવ થાય છે; અને એ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો એક સાથે મળીને સ્થૂલ-બહિઃસૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અર્થાત્ વિશ્વ બની જાય છે. સાંખ્યનો મુખ્ય વાદ એ જ છે કે, બુદ્ધિના આરંભથી તે પાપાણુ સમુદાય પર્યન્તની સર્વ વસ્તુઓ, અસ્તિત્વની સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ અવસ્થામાં, એક જ વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. બુદ્ધિ, તે પ્રાકૃતિક દ્રવ્યોના અસ્તિત્વની સૂક્ષ્મતમ અવસ્થા છે. એની પછી અહંકાર આવે છે અને અહંકાર પછી તરત જ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યની સંભાવના થાય છે. એ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોને તન્માત્રાના પારિભાષિક નામથી યોગખવામાં આવે છે. એ તન્માત્રા જે કે દૃશ્ય નથી, તોપણ એ અનુમાનદ્વારા સહજમાં વ્યક્ત થઈ શકે છે. એ તન્માત્રાઓ સંયુક્ત થઈને સ્થૂલતા ધારણ કરે છે અને અંતે આ સૃષ્ટિરૂપ પરિણામ ઉપજાવે છે. કારણ નિલ સૂક્ષ્મ જ હોય છે અને તેનું પરિણામ સ્થૂલ થાય છે. એનો પ્રથમ બુદ્ધિથી આરંભ થાય છે, કે જે એક અત્યંત સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે, અને તે અનુક્રમે સ્થૂલ થતાં થતાં અંતે આ સ્થૂલ સૃષ્ટિના રૂપમાં જઈને વિરામે છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષ, પ્રકૃતિથી સર્વથા પર છે, કારણ કે, પુરુષ જડમય નથી. પુરુષ, બુદ્ધિ, મન, તન્માત્રા કે કોઈ સ્થૂલ જડ દ્રવ્ય જેવો નથી અર્થાત્ એમાંના એક પણ પદાર્થ સાથે પુરુષનું સામ્ય નથી. તે એ સર્વથી સર્વથા લિન અને સ્વયંસિદ્ધ જ છે. એ કારણથી જ સાંખ્યમતવાળાઓ એવો વાદ કરે છે કે, પુરુષ અમર-જન્મમરણના વિકારથી રહિત-અને અવિકાર્ય જ હોવો જોઈએ. કારણ કે, એ

જડ દ્રવ્યોના સંયોગનું પરિણામ નથી. જેની હિત્યત્તિ જડ દ્રવ્યોના સંયોગથી થયતી ન હોય તેનું મળણ પણ હોઈ ન જ શકે. એ પુરુષો અથવા બીજા શબ્દમાં કહીએ તો આત્માઓની સખ્યા અગણનીય છે.

હવે જ આપણે પ્રસ્તુત સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજી શકીશું કે, વિશેષ, અવિશેષ અને અલિંગ, એ ત્રણોની અવસ્થાઓ છે. 'વિશેષ' થી રમૂલ દ્રવ્યો સમજવાનાં છે કે, જેનું જ્ઞાન આપણે ઇન્દ્રિયોદ્વારા મેળવી શકીએ છીએ, 'અવિશેષ' શબ્દથી અત્યંત સૂક્ષ્મ જડ દ્રવ્યો-તન્માત્રાઓ-નો બોધ થાય છે, અને સાધારણ મનુષ્યોને એમનું ઇન્દ્રિયદ્વારા જ્ઞાન થઈ નથી શકતું. પરંતુ, પતંજલિના ઉપદેશ પ્રમાણે, જો તમે યોગનો અભ્યાસ કરો, તો કેટલાક સમય પછી તમારી દર્શન-ગ્રહણ શક્તિ એટલી બધી સૂક્ષ્મ થઈ જશે કે, એ તન્માત્રાઓનું તમે પ્રત્યક્ષ દર્શન-અનુભવ-કરી શકશો, એ નિશ્ચિત છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે અહીં માત્ર એક જ વાત લઈશું એ તો આપ સર્વેના સાંભળવામાં આવ્યું જ છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની આસપાસમાં અમુક એક પ્રકારનો પ્રકાશ તો 'ધરાવે' છે જ; એટલે કે, પ્રત્યેક સજીવ વ્યક્તિ એક પ્રકારના પ્રકાશને પ્રવાહ બહાર કાઢે છે, અને તેને, સાંભળવા પ્રમાણે, યોગી-જનો જોઈ શકે છે. આપણે સર્વ એ પ્રકાશને નિહાળી 'શકતા' નથી, તોપણ આપણે એ તન્માત્રાઓના પ્રવાહને બહિર્બાહ્યમાં વહેવડાવીએ તો છીએ જ. જેવી રીતે એક પુષ્પ એ તન્માત્રાઓના પ્રવાહને બહાર કાઢે છે, અને તેથી આપણે પુષ્પના સૌંદર્યનો ઉપભોગ લઈ શકીએ છીએ, તેવી જ રીતે આપણી તન્માત્રાની પણ છે. આપણા જીવનના 'પ્રત્યેક દિનના સમયમાં આપણે સારી અને નહારી ભાવનાઓનો એક ગ્રંથંડ સમૂહ બહાર કાઢીએ છીએ અને આપણે ગમે ત્યાં જઈએ, ત્યાં એવી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ભાવનાઓથી સમસ્ત વાતાવરણ ભરેલું જ હોય છે. મનુષ્યના મનમાં તેના જાણવામાં ન છતાં પણ જે દેવ-મંદિર, દેવળો અને મસ્જિદો બંધાવવાની ભાવના મૂળ થઈ હતી, તેનું પણ મૂળ કારણ એ જ છે. ઈશ્વરની આરાધના માટે મનુષ્યોએ મંદિરો જ શા માટે બંધાવવાં જોઈએ વાર ? પોતાને જ્યાં ગમે ત્યાં તેની આરાધના કરવામાં શો પ્રત્યવાય આવે એમ છે ? જો કે, એનું કારણ મનુષ્યના સમજવામાં નહિ પણ આવ્યું હોય, તોપણ જે સ્થાને સર્વ લોકો મળીને ઈશ્વરની આરાધના કરતા હોય, તે સ્થાન ઉત્તમ ભાવનાઓથી પરિપૂર્ણ હોતું જ જોઈએ, એટલું તો અવસ્ય મનુષ્યના જાણવામાં આવેલું હોતું જ જોઈએ-અને છે પણ તેમ જ. દરેક જ માણસો ત્યાં જ્યાં જ કરે છે, અને જેમ જેમ તેઓ ત્યાં વધારે અને વધારે જતા આવતા થાય છે, તેમ તેમ તે પોતે તેમજ મંદિરસ્થાન પણ વિશેષ અને વિશેષ પવિત્ર થતાં જાય છે. કાંઈ મનુષ્ય એવા હોય કે, જ્યાંમાં સત્ત્વગુણની અધિકતા ન હોય, તે પણ જો એવા સ્થાને જ્યાં

મોડે, તો એ સ્થાન તેનાપર પણ ચોતાંનો પ્રભાવ પાડે છે, અને તેના સત્ત્વગુણને ઉત્તેજન આપીને જાગ્રત કરે છે. સર્વ દેવમંદિરો અને અન્યાન્ય પવિત્ર સ્થાનોનો મૂળ અભિપ્રાય એ જ છે. પરંતુ અહીં તમારે સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, એવાં પવિત્ર સ્થાનો અને મંદિરોની સઘળી પવિત્રતાનો આધાર ત્યાં એકત્ર યતા લોકોની પવિત્રતા ઉપર જ રહેલો છે. એટલે વિષય એ જ છે કે, એવા વિષયોના મૂળ તાત્પર્યને લોકો સર્વથા જૂની જ જાય છે, અને ગાડીને ઘોડાની પાછળ મૂકવી જોઈએ, તેને બદલે ઘોડાને પાછળ અને ગાડીને તેની આગળ જોડવા જાય છે. પ્રથમ એ સ્થાનોને પવિત્ર બનાવનાર મનુષ્યો જ હતાં, પાછળથી પરિણામે-કાર્યોએ-કારણનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને તેણે પુનઃ મનુષ્યોને પવિત્ર બનાવ્યા. જો એવાં મંદિરોમાં સદા દુષ્ટ ભાવનાવાળા લોકોનું જ જનું આવવું થયા કરતું હોય, તો એ સ્થાનો પણ બીજાં સર્વ સાધારણ સ્થાનો જેવાં જ અપવિત્ર અને અશુદ્ધ રહી જાય, એમાં શંકા જેવું કંઈ છે જ નહિ. સારાંશ કે, મંદિર પોતે પવિત્ર નથી, કિન્તુ પવિત્ર ભાવનાવાળા મૂનવી-આ જ તેને પવિત્ર બનાવે છે, અને એ જ મૂળ મુદ્દાના વિષયને તો આપણે હરહંમેશ જૂની જ જાણે છીએ. સત્ત્વગુણના લંકારરૂપ મહાત્માઓ અને પવિત્ર આત્માઓ જે આટલો બધો પવિત્રતાનો પ્રવાહ આસપાસ વહેવડાવે છે, અને સર્વત્ર પોતાના પ્રચંડ પ્રભાવનો છાપ બેસાડી દે છે, એનું મૂળ કારણ એ જ છે. એક મનુષ્ય એટલો બધો પવિત્ર થઈ પામે, તો તે પણ સત્ત્વગુણી થાય છે. મનુષ્ય એટલી બધી સીમા પર્યન્ત પવિત્ર થઈ શકે છે કે, તેની પવિત્રતા સ્પર્શ કરવા યોગ્ય થઈ જાય છે (એટલે કે, મનુષ્યનું આ શરીર એટલું બધું પવિત્ર થઈ જાય છે કે, શરીર ન્યાં જાય ત્યાં પવિત્રતા અને પવિત્રતાનો જ વર્ષાવ કર્યા કરે છે. એ કંઈ અતિશયોક્તિ કે કવિની કલ્પના નથી, કિન્તુ સર્વથા સત્ય અને અનુભવસિદ્ધ વાતો છે.) જે જે મનુષ્ય એવા પવિત્ર માનવીના પરિચય-સંબંધમાં આવે છે, તે અવસ્ય પવિત્ર થાય છે.

એની પછી જિલ્લિગતન્માત્ર એટલે શુદ્ધિ આવે છે. શુદ્ધિ, તે પ્રધાન (પ્રકૃતિ)નું પ્રથમ પ્રકટીકરણ છે, અને એમાંથી જ અન્ય સર્વ પ્રકટીકરણો ઉત્પન્ન થઈને આગળ વધે છે. સર્વથી અંતિમ 'અસિંગ' છે. આ સ્થળે જ વર્તમાન પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Mo-

* જે લયને પામે છે, તે ત્રિજાતન્માત્ર. એને જ મહત્ત્વ (શુદ્ધિ) જાણવું. માત્ર એ અત્યંત વડે વિશેષ અને અવિશેષ, એ બન્નેથી પ્રસ્તુત મહત્ત્વની ભિન્નતાનો ભાવ વ્યક્ત કરેલો છે. કારણ કે, એ વિકસપ રહિત નિશ્ચય સ્વરૂપ પ્રધાન (પ્રકૃતિ)નું પ્રથમ કાર્ય (પ્રકટીકરણ) છે.

† 'અસિંગ' એટલે શુદ્ધિનું સામ્યાવસ્થાત્મક પ્રસ્થાન. એનો લય નથી યતો. સ્વામી વિવેકાનંદે 'Singless' શબ્દમાં એનું આપાન્તર કરેલું છે, અને તે યથાર્થ છે.

der Science) અને સર્વ ધર્મો વચ્ચે એક મહા તુલ્ય સુદ થનું દર્શિત થાય છે. પ્રત્યેક ધર્મ એમ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે, બુદ્ધિમાંથી જ આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. થોડા જ એવા ધર્મો છે કે, જેમાં તત્ત્વજ્ઞાન વધારે સમાયલું છે, અને જેમણે એ વિષયમાં શાસ્ત્રીય ભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે. વ્યક્તિવિષયક (personal) પરમેશ્વરની ભાવનાને એક બાજુએ મૂકી ઇશ્વરવિષયક સિદ્ધાંતને કાંઈક વિશેષ આત્મિક ભાવમાં ઘટાવીએ તો એમ પ્રતિપાદન થાય છે કે, પ્રકૃતિનું જે પ્રથમ કાર્ય (પ્રકટીકરણ) છે, તે બુદ્ધિ છે, અને એ બુદ્ધિમાંથી જ આ સ્થૂળ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. હવે આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ (evolutionists) નું કહેવું એમ છે કે, બુદ્ધિનું આગમન સર્વના અંતમાં જ થાય છે. તેઓ કહે છે કે, બુદ્ધિહીન (Unintelligent) વસ્તુઓનો, એટલે કે જડ વસ્તુઓનો પ્રથમ પશુ ક્રોટિમાં પ્રાકટ્યલાવ થાય છે, અને પશુઓમાં થઈને ધીમે ધીમે તે મનુષ્યમાં પ્રકટ થાય છે. તેમનો એવો વાદ છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થવાને બદલે બુદ્ધિ પોતે જ સર્વના અંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ વિશેનાં એ ઉભય ધાર્મિક અને શાસ્ત્રીય વિવેચનો (પ્રતિપાદનો) જો કે, બાહ્ય સ્વરૂપે તો પરસ્પર વિરુદ્ધ જ જોવામાં આવે છે, છતાં પણ એ ઉભયમાં એક સરખી રીતે જ સત્યતાનો અંશ સમાયલો છે. ઉદાહરણ તરીકે, અ-અ-અ-અ-અ-અ-અ, ઇત્યાદિ અક્ષરોની એક અનંત માળા હોય. હવે એમાં એક એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, એમાંના પ્રથમ અક્ષર કયો છે? અ કે ઇ? જો તમે એ માલિકાનો અ-અ-થી આરંભ કરશો, તો તમારે એમ જ કહેવું પડશે કે, એ માલિકાનો પ્રથમ અક્ષર ‘અ’ જ છે. પરંતુ જો તમે ઇ-અ-થી એનો આરંભ કરશો, તો પ્રથમ અક્ષર ‘ઇ’ જ આવવાનો. એના પ્રથમ કે અનિમ હોવાનો આધાર આપણે જે રીતિથી એનું અવલોકન કરીએ, તે રીતિ ઉપર જ રહેલો છે. બુદ્ધિનો વિકાસ (evolve) થાય છે, અને તે સ્થૂળ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને એ સ્થૂળ સૃષ્ટિનું પુનઃ બુદ્ધિમાં સમાવેશ (involve) થાય છે, અને પુનઃ તેનું સ્થૂળ સૃષ્ટિના સ્વરૂપમાં પ્રકટીકરણ થઈ જાય છે. એવો વ્યાપાર અવ્યાહત ચાલ્યા જ કરે છે. સાખ્ય અને બીજા સર્વ ધર્મવાદોમાં ગણનામાં બુદ્ધિનો પ્રથમ સ્વીકાર કરીને પછી જ તેની પરિવર્તન પરપરા ચલાવે છે. એટલે કે, બુદ્ધિ અને ત્યાર પછી સ્થૂળ સૃષ્ટિ, સ્થૂળ સૃષ્ટિ અને પછી બુદ્ધિ. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ પ્રથમ પોતાની આગળી સ્થૂળ સૃષ્ટિ પર મૂકે છે, પ્રથમ સ્થૂળ સૃષ્ટિ અને ત્યારપછી બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ થયેલી છે અથવા થાય છે, એમ બતાવે છે પરંતુ ખરી રીતે જોતાં ઉભય મતવાદીઓ બે જુદા જુદા છે. આથી એક જ સૃષ્ટિવાદને વળગી રહેલા છે. ભારતવર્ષીય તત્ત્વજ્ઞાન તો એ બુદ્ધિ અને સ્થૂળ સૃષ્ટિ (માયા)થી પણ વળી આગળ વધે છે, અને સાં એક પુરુષ અથવા આત્માને

જીભેનો બુદ્ધિ છે, કે જે બુદ્ધિથી પર છે, અને જેના પાસેથી માત્ર પ્રદક્ષુ દેરેલી એક પ્રકારરૂપ બુદ્ધિ છે.

દ્રષ્ટા *દશિમાત્રઃ શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યયાનુપસ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ દ્રષ્ટા તો માત્ર જ્ઞાન જ છે, અને તે સર્વથા શુદ્ધ હોવા છતાં પણ તે પ્રત્યયાનુપસ્ય થાય છે એટલે કે બુદ્ધિદ્વારા બુદ્ધિ છે.

અહીં પુનઃ સાંખ્ય શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રદ્વારા આપણે એ તો જાણી જ ચૂક્યા છીએ કે, સદ્ગુણ અને નીચામાં નીચી વસ્તુથી તે બુદ્ધિ પર્યન્ત સર્વ પ્રકૃતિ જ છે, અને એ પ્રકૃતિથી સર્વથા પર પુરુષો (આત્માઓ) છે, કે જેમનામાં શુદ્ધોની સંભાવના નથી. સાચે આત્મા વારંવાર સુખી અને અસુખી કેમ દેખાય છે વારં માત્ર પરિવર્તન-પ્રતિબિંબ-ને લીધે જ. જેવી રીતે એક ટેબલપર એક શુદ્ધ અને પારદર્શક કાચનો કટકો મૂકવામાં આવે, અને તેની પાસે જ એક લાલ રંગનું કૃત્ર રાખવામાં આવે, તો તે કાચનો કટકો લાલ રંગનો દેખાવા માંડે છે, તેવી રીતે મુખ્ય અને દુષ્પણ સર્વ બાહ્ય આદર્શો પુષ્પરંગના એ પ્રતિબિંબરૂપ જ છે. આત્મામાં પોતામાં સુખદુઃખનો નિકાર છે જ નહિ પ્રકૃતિથી આત્મા સર્વથા શિષ્ટ અને સ્વતત્ર જ છે. પ્રકૃતિ એક વસ્તુ છે, અને આત્મા સર્વથા બીજું જ વસ્તુ છે.

સાંખ્યમતવાદીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, બુદ્ધિ, તે દ્રવ્યોનું એક પ્રકારનું મિશ્રણ છે, તે શરીર પ્રમાણે વધે છે અને ક્ષીણ થાય છે—અર્થાત્ એ બુદ્ધિમાં સદાસર્વદા પરિવર્તન થવા જ કરે છે. બુદ્ધિનો એ ધર્મ શરીરની વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતાના સ્વભાવ

* અહીં મૂળ સત્રમાં, ‘દશિમાત્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે દશિ એટલે જ્ઞાન. એને પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ માનવામાં નથી આવ્યું, કિન્તુ એ એક પ્રકારરૂપ દ્રવ્ય છે કારણ કે, “જ્ઞાન, આત્માનો ધર્મ પણ નથી અને શુદ્ધ પણ નથી. કિન્તુ નિય, સર્વવ્યાપી, અને વિશુદ્ધ સ્વરૂપ જે આત્મા, તે જ જ્ઞાનરૂપ છે” એમ સમૃત્તિમાં કહેલું છે “સંવેદિની જે બુદ્ધિ,” તેનો પ્રતિ સંવેદી પુરુષ છે” એવો બાહ્યમાં નિર્દેશ કરેલો છે એમાં સંવેદન, એટલે જે અર્થોક્તર બુદ્ધિવૃત્તિ, તેનું પ્રતિસંવેદન એટલે પ્રતિવિનિ સમાન પ્રતિબિંબ જેનામાં પડે છે, તે પુરુષ બુદ્ધિનો સાક્ષી છે, એમ જાણ્યું એથી પુરુષમાં દર્શન કર્તૃત્વરૂપ દૃષ્ટવ રહેલું છે, તે એ પ્રતિબિંબરૂપ આ રૂપિત ક્રિયાવડે માત્ર કર્યેતુ જ છે, મુખ્ય નથી, એમ જાણવાનું છે “જેવી રીતે નિવૃદ્ધ કિંતુ મહાન્ દીપ પ્રકાશ રૂપ હોય છે, તેવી રીતે આત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એમ જાણ્યું,” ઇત્યાદિ વાક્યોથી અને “આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મત્વાત્ત્વે જ્ઞાનસ્વરૂપો ન, નૃસં આત્મા યથા ઘટાદિ” એ પ્રમાણે બ્યતિરેક વિગતવડે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ અનુભવ થાય છે જ્ઞાનનો આશ્રય આત્મા છે, એવી કલ્પનામાં ધર્મ અને ધર્મથીની કલ્પનાનું ગૌરવ આરે છે અરતું

જેવો જ છે. જેવો એક આંગળીના નખનો શરીર સાથેનો સંબંધ છે, તેવો જ સંબંધ શરીરનો બુદ્ધિ સાથે છે. નખ જો કે શરીરનો જ એક ભાગ છે, છતાં પણ નખોને સેંકડોવાર કાઢી નાખવામાં આવવા છતાં શરીર તો જેવું ને તેવું જ રહી શકે છે; એ જ પ્રમાણે આ શરીરનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ બુદ્ધિ તો જેમની તેમ જ લાંબા વખત સુધી કાયમ જ રહે છે. એટલું છતાં પણ બુદ્ધિ અમર અને વિનાશ રહિત તો નથી જ; કારણ કે, એના સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે—અર્થાત્ એની વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા થયા જ કરે છે. અને જે વસ્તુ પરિવર્તનશીલ હોય, તે અવિનાશી હોઈ શકે જ નહિ બુદ્ધિ અમુક દ્રવ્યોના—જડ-તત્ત્વોના—સંયોગનું પરિણામ છે, અને એ જ આપણને દેખાડી આપે છે કે, એનાથી પર બીજી કોઈ પણ વસ્તુ હોવી જ નોંધવું, કારણ કે, બુદ્ધિ સ્વતંત્ર નથી. જે કોઈ પણ વસ્તુનો જડ પદાર્થ સાથે નિકટનો સંબંધ હોય, તેની પ્રકૃતિ—માયા—માં જ ગણના થાય છે, અને માયો-દ્વૃત વસ્તુ સદાનેમાટે બદલ-પરતંત્ર-જ હોય છે.

ત્યારે સર્વથા મુક્ત અને સ્વતંત્ર કોણ છે? કાર્ય અને કારણના પરિણામથી જે વસ્તુ સર્વથા મુક્ત અને સ્વતંત્ર હોય તે. જો તમે એમ કહેશો કે, તમારા મુક્તિ વિશેના વિચારો, તે એક પ્રકારની ભ્રમણા અથવા ભ્રાંતિ જ છે; તો હું પણ એમ જ કહીશ કે, તમારી બંધન વિશેની ભાવના પણ એક ખરેખરી ભ્રાંતિ જ છે. આપણા જીવમાં અને જાણવામાં એક સામટા બે ભાવો આવે છે, અને તેઓ સાથે જ ઊભા રી શકે છે અથવા તો એક જ તેમનો ખાત થઈ જાય છે. “આપણે બંધાયેલા અથવા પરતંત્ર છીએ,” એ એક ભાવ છે. જો આપણે એક દીવાલને ભેદીને પેલી તરફ નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો આપણું માર્યું ભોંત સાથે અથડાય છે, અને તે ભોંતના પ્રતિબંધથી આપણી ગતિનો અવરોધ થઈ જાય છે. એ જ વેળાએ આપણા મનમાં જે એક બીજો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ધમ્મા છે. આપણામાં જે ધમ્માશક્તિ રહેલી છે, તે ધમ્મા શક્તિને ત્યાં આપણે ધમ્માએ ત્યાં મોકલી રાખીએ એમ છે. એ ભોંત ધમ્માશક્તિને અટકાવવાને સમર્થ નથી જ. અતિશયે એ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ભાવનાઓ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. આપણે મુક્ત અને સ્વતંત્ર છીએ, એમ તો આપણે માનવાનું જ છે, છતાં પણ પ્રતિબંધે આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે, ‘આપણે મુક્ત અને સ્વતંત્ર નથી,’ એટલા માટે જો એમાંનો એક વિચાર આનિમય હોય, તો બીજો વિચાર પણ અવસ્થા ભ્રાંતિમય હોય જ નોંધવું. તેમ જ જો એક વિચાર સત્ય હોય, તો બીજો પણ નિર્વિવાદ સત્ય હોવો જ નોંધવું. અર્થાત્ એનું કારણ એ કે, એ ઉભય ભાવનાઓનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ છે—એ ઉભય વિચારો દેહબુદ્ધિમાંથી જ ઉદ્ભૂત થાય છે.

એ ત્રિશે યોગીના એવો અભિપ્રાય છે કે, બંને ભાવનાઓ સત્ય છે. તે એવી રીતે કે, ન્યાં ન્યાં બુદ્ધિનો સંબંધ આવેલો હોય છે, ત્યાં આપણે બંધનમુક્ત-પરંત્ર અને અમુક્ત-છીએ, અને ન્યાં આત્માનો સંબંધ છે, ત્યાં આપણે સર્વથા બંધનમુક્ત અને સ્વતંત્ર જ છીએ. મનુષ્યનું ખરું સત્ય સ્વરૂપ પુરુષ અથવા આત્મા છે, અને તે કાર્યકારણના સર્વ નિયમોથી પર અલિપ્ત-છે. પુરુષની સ્વતંત્રતા અને મુક્તતા, મન, બુદ્ધિ અને અન્ય વસ્તુઓની વિવિધ સ્વરૂપિણી માયાના પડદાને ભેદીને બહાર નીકળી આવે છે. એ જ આત્માની પ્રતિભા છે કે, જેના પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે. પ્રત્યેક ઇદ્રિય મગજમાં પોતાનું એક ભિન્ન કેન્દ્રસ્થાન ધરાવે છે; સર્વ ઇદ્રિયોનું એક જ કેન્દ્રસ્થાન નથી હોતું, કિન્તુ પ્રત્યેક ઇદ્રિયનું સ્થાન ભિન્ન અને સ્વતંત્ર જ હોય છે. ત્યારે એ ભિન્નભિન્ન ઇદ્રિયો એકત્ર કેમ થઈ જાય છે, અને એમનું સંમેલન કયે સ્થાને થાય છે ? જે મગજ સ્થાન (Brain) માં જ એમનું સંમેલન થતું હોય, તો તો કર્ણ, નાસિકા અને નેત્રોનું મધ્યસ્થાન એક જ હોતું જોઈએ. પરંતુ એમ નથી, અને આપણે સારીરીતે જાણીએ છીએ કે, એ પ્રત્યેક ઇદ્રિયનું સ્થાન ભિન્ન છે. છતાં પણ મનુષ્ય એક જ સમયાવાચ્છેદે જોવા અને સાંભળવાની ક્રિયા કરી શકે છે, એ તો સર્વના અનુભવની જ વાત છે. એથી એમ જ જાણી શકાય છે કે, બુદ્ધિમાં જ એ સર્વ ઇદ્રિયોનું સંમેલન થાય છે. બુદ્ધિનો મગજસ્થાનસાથે શાશ્વત સંબંધ રહેલો છે, પરંતુ એ બુદ્ધિની પાછળ પણ પ્રભાવશાળી પુરુષ-આત્મા-જોમેલો છે, અને તે જ એકતાનું કેન્દ્ર છે. ભિન્ન ભિન્ન ઇદ્રિયસંવેદનાઓ અને ઇદ્રિયનિગ્રહનિષયો એ જ સ્થળે આવીને એકત્ર થાય છે અને પરસ્પર મળીને એકરૂપ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્મા પોતે જ કેન્દ્રસ્થાન છે, અને તેમાં સર્વ ઇદ્રિયો આવી મળે છે અને એકરૂપ બની જાય છે-એક બીજા સાથે મળી જાય છે. છતાં પણ એ આત્મા તો મુક્ત અને સ્વતંત્ર જ છે, અને એની મુક્તતા-સ્વતંત્રતા જ તમને પ્રતિક્ષણે એમ જણાવ્યા કરે છે કે, “તમે મુક્ત છો ! તમે મુક્ત છો !” પરંતુ તમે પ્રમાદને વશ થઈ, આત્માની એ સ્વતંત્રતાને વારં-વાર મન અને બુદ્ધિ સાથે મિત્ર કરી નાખો છો. તમે એ સ્વતંત્રતાનો બુદ્ધિમાં આરોપ કરો છો, અને તરત જ તમને એમ જણાઈ આવે છે કે, બુદ્ધિ સ્વતંત્ર કે મુક્ત નથી. એટલે તમે પુનઃ એ ગ્રંથનો શરીરમાં આરોપ કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, અને પુનરપિ પ્રકૃતિ તમને એમ જુલો જુલો જણાવી દે છે કે, એમાં પણ તમારી ભૂલ જ છે. એમ કરવા જતાં એક જ વેળાએ બદ્ધતા અને સ્વતંત્રતાનો ભાવ એક સાથે મળી જાય છે, અને તેથી જ એવો ગોટાળો થવા પામે છે. પરંતુ યોગી ‘સ્વતંત્ર’ અને ‘બદ્ધ વસ્તુ’ને જૂદી પાડી નાખે છે અને એથી તેના

અજ્ઞાન-નો લય યદ્ય જાય છે. ચોળી સારી રીતે સમજી જાય છે કે, પુરુષ સર્વથા સ્વતંત્ર છે, અને જ્ઞાનનું મૂળ તત્ત્વ એ જ છે, કે જે જ્ઞાન શુદ્ધિદ્વારા આવીને શુદ્ધિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને એ અવસ્થામાં જ તે બદ્ધ થયેલો આપણા જીવામાં આવે છે

તદર્થ એવ દૃશ્યસ્યાઽઽત્મા ॥ ૨૧ ॥

૨૧ દૃશ્ય (પ્રકૃતિ જે અનુભવમાં આવ્યું છે તે)ના આત્મા તે (પુરુષ)ના માટે જ છે.

પ્રકૃતિ અથવા માયા પોતાનો કોઈ પ્રકાશ ધગવતી જ નથી જ્યાં સુધી તેનામાં પુરુષ ઉપરિચિત હોય છે, ત્યાં સુધી જ તેનામાં પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કારણ કે, ચદ્રમાં જે પ્રકાશ જીવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક સૂર્યનો પરાવર્તિત પ્રકાશ જ છે. તેવી જ રીતે માયા અથવા પ્રકૃતિનો એ પ્રકાશ પણ પુરુષ-આત્મા-પામેથી જ મેળવેલો હોય છે ચોળીના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિના આ બધાં કાર્યો, એ પ્રકૃતિની પોતાની પ્રેરણાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, છતાં પણ એ પ્રકૃતિકરણમાં પ્રકૃતિનો પુરુષને મુક્ત અને સ્વતંત્ર બનાવવા વિના બીજો કોઈ પણ હેતુ સમાયેલો નથી *

કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટમપ્યનષ્ટં તદન્યસાધારણત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ જો કે કૃતાર્થનો માટે એ નષ્ટ થાય છે, તોપણ અન્ય પુરુષોના સંબંધમાં તો સાધારણ (અનષ્ટ) હોવાથી એ દૃશ્ય જ છે.

આત્માને, ‘તે પ્રકૃતિથી સર્વથા ભિન્ન છે, એનું જ્ઞાન કરાવતું,’ એ જ પ્રકૃતિ-માયા-નો મૂળ હેતુ છે. અને જ્યારે આત્મા એ ભેદને સારી રીતે જાણી જાય છે, ત્યારે તેને પ્રકૃતિનું લેશ માત્ર પણ આકર્ષણ રહેતું નથી પરંતુ જે મનુષ્ય-આત્મા-મુક્ત થયેલો હોય છે, તેના માટે જ માત્ર પ્રકૃતિ નષ્ટ થઈ જાય છે પરંતુ જે અન્ય અસખ્ય અવશિષ્ટ આત્માઓ છે, તેમના સંબંધમાં તો એ પ્રકૃતિ-માયા-પોતાનું કાર્ય કર્યા જ કરે છે

* ઉપરના સૂત્રમાં દૃશ્ય અને દ્રષ્ટાના સ્વરૂપનું વિવેચન કરીને પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તેમના અગામી ભાવનો નિદેશ કરેલો છે એનું સક્ષિપ્ત તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, દૃશ્ય, એટલે ભોગ્યનું સ્વરૂપ, દ્રષ્ટા (પુરુષ)ના ભોગ માટે છે, સ્વાર્થ માટે નથી, કારણ કે, દૃશ્ય (પ્રકૃતિ) પોતે અચેતન છે

† “ઝજામેકામ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રકૃતિ એક છે, અને પુરુષ અનેક છે, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે એમાં પ્રધાને (પ્રકૃતિએ) જે પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ કરેલા છે, તે સ્વામી-ભોક્તા હોય છે, અને એટલા માટે જ તે કૃતાર્થ થાય છે જોના અર્થ ખૂબી થયેલો છે તે કૃતાર્થ, જેવી રીતે મૃત્યુએ જન્મ કરેલો છતાં સ્વામીનો જન્મ થયેલો જ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે જ કૃતાર્થના સંબંધમાં નષ્ટ થવા છતાં પણ અન્ય પુરુષોના સંબંધમાં અનષ્ટ હોવાથી પ્રકૃતિ દૃશ્ય જ છે

સ્વસ્વામિશક્ત્યોઃ સ્વરૂપોપલબ્ધિહેતુઃ સંયોગઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ દૃશ્ય (પ્રકૃતિ) અને સ્વામી (પુરુષ) એ ઉભયની શક્તિઓનો ઉપલબ્ધિનો હેતુ સંયોગ છે.

પ્રસ્તુત સત્ર પ્રમાણે જે વેળાએ આત્માનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ થાય છે—અર્થાત્ જે સમયે એ ઉભય એક શક્તિમાં આવે છે, તે વેળાએ એ સંયોગથી આત્મા અને પ્રકૃતિ બન્નેની શક્તિઓનું પ્રકટીકરણ થાય છે, અને એવાં સર્વ પ્રકટીકરણો (કાર્યો) નો અંતે લાગ કરવામાં આવે છે. એ સંયોગનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે. એ તો આપણા પ્રતિદિવસના અનુભવનીજ વાત છે કે, આપણે પોતાના આત્માને શરીર સાથે મેળવી દષ્ટિએ છીએ, અને એજ આપણા આનંદ અને દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. જો એવો મારો અચલ નિશ્ચય હોય કે, હું કંઈ આ શરીર નથી; તો ટાઢ, તડકો કે એવા બીજા કાર્ષણ પ્રકારની પીડાનો વિચાર કરીશ જ નહિ. આ દેહ જ એક સંયોગ છે. હું એક શરીર ધારણ કરું છું, તમારું શરીર બીજું છે, અને સૂર્ય વળી એક ત્રીજું જ શરીર ધરાવે છે, એમ કહેવું એ એક પ્રકારનો પ્રમાદ અથવા કલ્પના જ છે. આ સમસ્ત સૃષ્ટિ તે માયા (પ્રકૃતિ) નો એક મહાસાગર છે, અને ‘તમે,’ ‘હું’ અને ‘સૂર્ય,’ ઇત્યાદિ તેના ભિન્ન ભિન્ન અવ્યય બિન્દુ (અંશ) નાં નામ માત્ર જ છીએ. આપણે એ તો સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, પ્રકૃતિનું સદા પરિવર્તન થવા જ કરે છે. જે એક દિવસ સૂર્યના સ્વરૂપને ધડે છે, તે જ બીજો દિવસ આપણા શરીરોનો આકાર બનાવે છે.

તસ્ય હેતુરવિદ્યા ॥ ૨૪ ॥

૨૪ એનો હેતુ અવિદ્યા છે.

એ અવિદ્યાના કારણથી જ આપણે પોતાના આત્માને આ પ્રાકૃતિક શરીર સાથે જોડી દીધા છે, અને એમ કરીને આપણાં દુઃખનાં દ્વાર આપણે જ ઉઘારેલાં છે. આપણી શરીર-ભાવના તે એક પ્રકારની ભ્રાંતિ જ છે, અને એ ભ્રાંતિ જ આપણને સુખી કે અસુખી (દુઃખી) બનાવે છે. અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી એ ભ્રાંતિને લીધે જ આપણને શીતલતા, અને ઉષ્ણતા, દુઃખ અને સુખની નાના પ્રકારની લાગણીઓ થઈ આવે છે. એ ભ્રાંતિના અંધ-કારમય પ્રદેશને બેદીને પ્રકાશયુક્ત રથાને જનું, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે, અને તે રથાનમાં કેવી રીતે સંચાર કરવો, એ આપણને યોગીઓ શીખવી શકે છે. એ તો પ્રમાણપૂર્વક હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, અમુક પ્રકારની માનસિક રિયલિટીમાં મનુષ્યને પોતાના બળી જમ્મનો બાસ થઈ જાય છે, પરંતુ જેટલો સમય એ રિયલિટી ચાલુ રહે છે, તેટલી વેળા દુઃખની લેશમાન

પણ તેને સંવેદના થતી નથી, પરંતુ અત્ર કલિનતા એટલી જ છે કે, મનનો એ અચિન્ત્ય ઉમંગકો વંટોળિયા પ્રમાણે એક ક્ષણે ચઢી આવે છે, અને દ્વિતીય, પહે જ પુનઃ તેનું શમન થઈ જાય છે. પરંતુ જો એ જ ઉમંગકો (ભાવના)ને શાસ્ત્રીય રીતિ પ્રમાણે યોગના અભ્યાસથી અચલ ટકારી રાખીએ, તો શરીરથી આત્માની જે લિપ્તતા (સ્વતન્ત્રતા અથવા મુક્તતા) છે, તેને આપણે કાયમને માટે પામી શકીએ એમ છે.

તદમાવાત્સંયોગાઽમાવો હાનં તદ્દુશેઃ કૈવલ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ તે (અવિદ્યા) ના અભાવથી સંયોગનો પણ અભાવ થાય છે, કે જેનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા છે; અને સંયોગનો જે અભાવ, તે જ આત્માનું કૈવલ્ય (સ્વાતંત્ર્ય અથવા મોક્ષ) છે, એમ જાણવું.

યોગદર્શનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માત્ર અવિદ્યાના હેતુથી જ આત્મા પ્રકૃતિમાં એકાત્મ (લીન) થયેલો છે, અને એટલા માટે આપણા પર પ્રકૃતિની જે સત્તા છે, તેમાંથી મુક્ત થવું, એ જ આપણું મુખ્ય તાત્પર્ય છે. સર્વ-વિશ્વના સમસ્ત ધર્મોની મર્યાદાનો એ જ ભાવનામાં અંત થાય છે—અર્થાત્ સર્વ ધર્મોનો મૂળ ઉદ્દેશ એ જ છે. અંત્યેક આત્મા મૂળથી જ પવિત્ર છે. એટલે આંતરિક અને બાહ્ય પ્રકૃતિ પર સત્તા મેળવીને એ અંત પવિત્રતાનું પ્રકટીકરણ કરવું, એ જ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય અને મૂળ ઉદ્દેશ છે. કર્મ, ઉપાસના, આત્મિક સયમ અને તત્ત્વજ્ઞાન, એમાંના એક કે એકથી વધારે કે એ સર્વ સાધનોવડે એ પવિત્રતાને પ્રકટ કરીને તમે સર્વથા સ્વતંત્ર અને મુક્ત થઈ શકો એમ છે. ધર્મનો મૂળ અને આંતરિક ઉદ્દેશ એટલો જ છે. સિદ્ધાંતો, ધર્મમતો, કર્મવિધિ, ધર્મગ્રંથો, મંદિરો, અને મૂર્તિઓ—સાધારતા—એ બધા એના ગૌણ સાધનો જ છે. યોગી તો સદા આત્મિક સયમદ્વારા જ પ્રકાશની મર્યાદાને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. (તે અન્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની અપેક્ષા નથી જ રાખતો.) જ્યાં સુધી માયાના બંધનમાંથી આપણે પોતાને મુક્ત કરી ન શકીએ, ત્યાં સુધી આપણે એ માયાના આઘાતવર્તી દાસ જ છીએ, એમ જ આપણે સમજવાનું છે. અર્થાત્ ત્યાં સુધી તે જે દિશામાં વિચરવાની આપણને આજ્ઞા આપે, તે દિશામાં અવશ્ય આપણે જવું જોઈએ. યોગી નિશ્ચયપૂર્વક એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જે મનુષ્ય મનનો સયમ કરી શકે છે, તે અવશ્ય માયા પર પણ પોતાનો વિજય મેળવી શકે છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ કરતાં આંતરિક પ્રકૃતિ અત્યંત બળવતી છે, અને તેથી તેનો સંયમ કરવામાં પરિશ્રમ પણ તેટલો જ વિશેષ વેઠવો પડે છે; એટલા માટે જેણે એ અંત પ્રકૃતિને જિતેલી હોય છે, તે સમસ્ત વિશ્વને પોતાની સત્તામાં પ્રવર્ત્તાવી શકે છે. અર્થાત્ સકળ સૃષ્ટિ તેની ઇન્દ્રિયને આધીન થઈ જાય છે. રાજ-

યોગ, એ અંતઃ પ્રકૃતિને પોતાની સત્તામાં કેવી રીતે લેવી, એની રીતિ-માર્ગ-નું આપણને શિક્ષણ-સૂચન-આપે છે. જડ પ્રકૃતિમાં આપણી જાણમાં છે, તેના દરતાં પણ ખીજ કેટલીક અધિક પ્રયત્ન શક્તિઓ (Forces) રહેલી છે. તેમને પણ આપણા અંકુશમાં લાવવાની છે. આ શરીર તે મનના એક બાહ્ય કવચરૂપ જ છે. મન અને શરીર, એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ નથી, કિન્તુ તે ઑક્ટર (Oyster-એક જાતનું મત્સ્ય) અને તેના કવચ સમાન જ છે. એ એક જ વસ્તુનાં બે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે. ઑક્ટરનો અંતરેહ ભાગ બાહ્ય તત્ત્વોનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેવડે પોતાનું કવચ બનાવતો જાય છે; એવી જ રીતે મનુષ્યની આંતરિક સૂક્ષ્મ શક્તિઓ, કે જે મનના નામથી ઓળખાય છે, તે બહારથી સ્થૂલ દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેમાંથી આ બાહ્ય કવચ-શરીર-ની બનાવટ કરે છે. એટલા માટે જ જો આપણે એ આંતરિક શક્તિઓ-મન-ને વશ કરી લઈએ, તો પછી બાહ્ય શક્તિને વશ કરવી, એ કાર્ય બહુ જ સહજ અને સરળ થઈ પડે છે. વળી એ સર્વ શક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય, એમ પણ નથી. અર્થાત્ કેટલીક શક્તિઓ જડ-શારીરિક, અને કેટલીક શક્તિઓ સચેતન-માનસિક હોય, એવી સ્થિતિ પણ નથી. જેવી રીતે સૂક્ષ્મ જગતનું જ આ સ્થૂલ જગત એક કાર્ય છે, તેવી જ રીતે સર્વ જડ શક્તિઓ, તે મૂળ સૂક્ષ્મ શક્તિઓનું જ માત્ર સ્થૂલ રૂપાન્તર (કાર્ય-પ્રકટીકરણ) છે.

વિવેકલ્યાતિરવિપ્લવા હાનોપાયઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ વિવેકનો સતત અભ્યાસ, એ જ અવિધાના નાશનો મુખ્ય ઉપાય છે.

અસલ અને સલનો વિવેક, એ જ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એટલે કે, પુરુષ, પ્રકૃતિ નથી, અર્થાત્ એ જડ દ્રવ્ય નથી, તેમ જ એ મન પણ નથી; અને એ પ્રકૃતિ ન હોવાથી જ એમાં પરિવર્તનનો સ્વભાવ જોવામાં નથી આવતો, એ જાણવું એ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. જેનો સંયુક્ત અને વિયુક્ત થવાનો વ્યાપાર સદા એકસરખો ચાલ્યા જ કરે છે, તે માત્ર પ્રકૃતિ જ છે. સતત અભ્યાસ-મનન-વડે ન્યારે આપણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના એ ભેદનો વિવેક કરતાં શીખીએ છીએ-એ ભેદને જાણવા માંડીએ છીએ, ત્યારે તે જ ક્ષણે અવિધાનો નાશ થઈ જાય છે, અને પુરુષ પોતાના સર્વસાક્ષી, સર્વ શક્તિમાન અને સર્વવ્યાપકના સલ સ્વરૂપમાં પ્રકાશવા માંડે છે.*

* દૃષ્ટ અને દૃશ્ય, એનો જે ભેદ, તે વિવેક, અને એનું જ્ઞાન તે ખ્યાતિ. એ ખ્યાતિ, વિશ્લેષ એટલે તિર્યાક સ્થાનથી જિહ્વા રોળી. એટલે. પ્રથમ આગમમાંથી સાધકાણુ (સ્વિકલપ) વિવેકબળદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પરાક્ષ હોવાથી અનાદિ અવિધાના નાશનો ઉપક્રમ કરે છે. ન્યારે તે

તસ્ય સમ્પદા પ્રાપ્તમૂમિઃ પ્રજ્ઞા ॥ ૨૭ ॥

૨૭ તેનો પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન) સમ્પદા પ્રાપ્ત (ઉચ્ચતમ) ભૂમ્યાત્મક છે.
(અર્થાત્ પુરુષના જ્ઞાનની અવસ્થા સાત પ્રકારની થાય છે.)

જે વેળાએ એ જ્ઞાન (પ્રજ્ઞા) આવવા, માટે છે, તે વેળાએ એ સાત પ્રકારની ભૂમિકા (અવસ્થા) માં જ આવે છે, અને એની એક પછી બીજી અને બીજી પછી ત્રીજી એમ અનુક્રમે સાત અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે જે વેળાએ એ પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન) ના આગમનનો આરંભ થાય છે, તે વેળાએ ‘આપણે હવે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ,’ એવી આપણને જાણ થતી જાય છે પ્રથમ આપણા મનમાં જે ભાસ થાય છે, તે એ જ છે કે, જે સ્વેચ્છ (જાણવા યોગ્ય) છે, તેને આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ અને એથી આપણા મનોવિશ્વાસનો પણ અત આવી જાય છે જે સમયે આપણે જ્ઞાનના પાન માટે તૃપ્તાતુર થઈ જઈએ છીએ, તે સમયે જો અહીં કે ત્યાં કયાપણુ સત્ય મળવાનો સંભવ હોય, તો ત્યાંત્યાં આપણે તેને શોધવા માડીએ છીએ, અને જો ભાગ્યયોગે આપણો એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે, તો બીજી નવીન દિશામાં આપણે તેને શોધી કાઢવાના ઉદ્દેશનો આરંભ કરીએ છીએ પરંતુ ન્યાસધી, એ જ્ઞાન (પ્રજ્ઞા) આપણા પોતામાં જ રહેલું છે, એને શોધવાના કાર્યમાં આપણને મીઠું કાર્ત્વિયુ સહાયતા કરી શકે એમ નથી, કિન્તુ આપણે સ્વાશ્રયી જ થવું જોઈએ, એ વાતને આપણે જાણી નથી શકતા, ત્યાસધી આપણા એ સકળ પ્રયત્નો અને સર્વ શોધા સર્વથા વ્યર્થ અને નિષ્ફળ જ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેવું જે વેળાએ આપણે સારાસારના વિવેકની શક્તિના અભ્યાસનો આરંભ કરીએ છીએ, ત્યારે જ આપણે સત્યના પ્રદેશ પાસે આવી પહોંચીએ છીએ, અને એનું પ્રથમ ચિહ્ન એ છે કે, એ વેળાએ આપણા માનસિક કલેશ અને વિશ્વાસ-અસતોષ-નો એકાએક લોપ થઈ જાય છે આપણો એવો દૃઢતમ નિશ્ચય જ થઈ જાય છે કે, ‘આપણે અતઃ સત્યને શોધી કાઢ્યું છે ’ અને એ સત્ય વિના

મનન-અભ્યાસ-વડે રિચર થાય છે તેમ જ સર્વ વિષયોથી વિરક્ત થઈ જાય છે, અને ન્યારે પુરુષર્થમિયુગ યથવા ચિત્તવડે તેને અભ્યસ્ત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ધ્યાનાતિશયના પરમાવધિથી શુદ્ધ થાય છે અને ચિત્તશક્તિના પ્રતિબિંબયુક્ત અપરોક્ષ અને સાક્ષાત્કારરૂપા બની જાય છે ત્યાર પછી તે વાસનાસહિત મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, અને તે વિષયવશદિતા યવાથી પરવૈરાગ્યપૂર્વક વૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી કૃતકૃત્ય યથારા સરકારોષ ચિત્તની, પ્રારબ્ધ કર્મભોજના નાશ સમયે અત્યંત નિરુત્તિ કરીને બાવિ દુઃખ નાશરૂપી મોક્ષનો હેતુ પણ થઈ પડે છે એ પ્રમાણે વિવેકનો બહુ જ પ્રબળ અને મહાન્ મહિમા છે અસ્તુ જે પુરુષની વિવેકમ્યાતિ એકવાર રિચર થઈ જાય છે, તે ‘અવ્યયુક્તના નામથી જોળખાય છે, અને તેને અનત જ્ઞાનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

અન્ય કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે જ નહિ, એવો નિશ્ચય થવો સહજ અને સ્વાભાવિક જ છે. એમ થયા પછી આપણે ખાસ કરીને જાણી શકીએ છીએ કે, સૂર્યનો ઉદય અને પ્રભાતનું આગમન ખાસ આપણા માટે જ થાય છે, અર્થાત્ એ પદાર્થોની ઉત્પત્તિના ઉદાહરણથી ઉત્તેજિત થઈને ભ્રમીય આપણે આપણા નિર્ધારિત સ્થાનમાં ન જઈ પહોંચીએ, ભ્રમીય આપણે આપણા પ્રયત્નમાં એક ખંતથી મંઝા જ રહેતું જોઈએ. એ પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન) ની પ્રયમાવસ્થા થઈ.

હવે જે વેળાએ દ્વિતીય અવસ્થાનો ઉદય થાય છે, તે વેળાએ આપણાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંહાર થઈ જાય છે અર્થાત્ આ વિશ્વમાંની કોઈ પણ જડ (શારીરિક), માનસિક અથવા આત્મિક શક્તિ આપણને દુઃખ દેવાના કાર્યમાં સર્વથા અંશકત અને અસમર્થ જ થઈ પડે છે. તૃતીય અવસ્થામાં આપણે સમસ્ત જ્ઞાનના અધિકારી થઈએ છીએ, અને સર્વજ્ઞતા આપણી પોતાની જ થઈ જાય છે. ચતુર્થ અવસ્થા 'ચિન્મુક્તિ'ના નામથી ઓળખાય છે, અને એ અવસ્થા (ભૂમિકા) માં આપણે સ્પષ્ટતાથી જાણી શકીએ છીએ કે, સર્વ પ્રાકૃતિક કંઠિતતાઓ અને પ્રયાસોનો આપણામાંથી લોપ થઈ ગયો છે. જે વેળાએ મનનો સંયમ કરવામાં આવ્યો નહોતો, તે વેળાએ મનમાં ઉત્પન્ન થતી સર્વ ચળવિચળતાનો, જેવી રીતે એક ઉચ્ચતમ ગિરિ શિખરપરથી એક પાષાણનું ઊંડી ખીણમાં પતન થાય છે, અને તેનાથી પુનઃ ઉપર આવી નથી શકતું, તેવી રીતે સર્વથા નિપાત-વિનાશ-થઈ ગયેલો, આપણે પ્રસક્ત અનુભવી શકીએ છીએ.

એ પછીની અવસ્થામાં ચિત્તને પોતાનો એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે કે, જ્યારે આપણે ધ્રુવીએ, તે વેળાએ પોતાનાં મૂળ કારણોમાં તે લીન થઈ જઈ શકે છે. *અંતે સમમ ભૂમિકા (અવસ્થા) માં આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે, આપણે આપણા આત્મામાં સ્થિર થઈ ચૂક્યા છીએ. આ સકળ જગતમાં આપણે સર્વથા એકલા એકાદ જ છીએ, અને શરીર અને મનનો કોષ્ઠવાર આપણી સાથે સંબંધ હોતો જ નહિ. તેઓ પોતાના સ્વભાવ અને પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનાં કાર્યો કરતાં જતાં હતાં, અને અવિદ્યાના કારણથી આપણે તેમની સાથે જોડાયા હતા. એટલે ખરી રીતે જોતાં તો આપણે સ્વતંત્ર અને એકલા જ છીએ. આપણે જ સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી અને આનંદમય છીએ; આપણો આત્મા જ એટલો બધો પવિત્ર (વિશુદ્ધ) અને પરિપૂર્ણ અને છે કે, તેને ખીજ કોઈની સહાયતાની આવશ્યકતા જ નથી. આપણને સુખી બનાવવા માટે આપણે ખીજની ધ્રુવ

કરી જ નથી, કારણ કે, મુખ્ય તો આપણે પોતે જ છીએ. એ અવસ્થામાં આપણે એ પણ જાણી શકીએ છીએ, કે એ જ્ઞાનનો બીજો કોઈ પણ વસ્તુ પર આધાર રહેતો નથી, કિન્તુ એ સર્વથા સ્વતંત્ર જ છે. સમસ્ત જગતમાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે, જે એ જ્ઞાન સમક્ષ આવીને પોતાનો પ્રકાશ ન ચમકાવે. અર્થાત્ આપણા એ જ્ઞાનનો જ સર્વમાં પ્રકાશ પડે છે. એવી એ સમક્ષ એટલે કે, અતિમ ભૂમિકા છે. એ અવસ્થામાં યોગી સર્વથા શાંત અને આનંદમય જ બની જાય છે, અને પછી કોઈ કાળે પણ તેને દુઃખની સંવેદના થતી નથી. તે પુનઃ પ્રકૃતિના પાશમાં સપડાતો નથી, અને દુ ખોનો અધિકારી પણ નથી થતો 'હું આનંદમય, પરિપૂર્ણ અને સર્વશક્તિમાન છું' એ તે સારી રીતે જાણી જાય છે.

યોગાદ્ધાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિસયે જ્ઞાનદીપ્તિરાવિવેકલ્પ્યાતેઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૮. યોગનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગોના અનુષ્ઠાનથી અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે; અને તેથી (અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી) વિવેકખ્યાતિ પર્યન્ત જ્ઞાનની દીપ્તિ થાય છે.*

હવે વ્યાવહારિક (ક્રિયા, અથવા વ્યવ્યાસિક) જ્ઞાનનો આરભ થાય છે. અત્યાગે જેના વિશે આપણે યોતીએ છીએ, તે અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. જો કે, એ અત્યંત ઉચ્ચ છે, તોપણ મનોભય (ધ્વેષ) છે. પ્રથમ શારીરિક અને માનસિક સંયમ કરવો અત્યંત આવશ્યકીય છે એ પછી તે ધ્વેષમાં સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ થાય છે. ધ્વેષનું જ્ઞાન યર્ષા ગયા પછી જે અવશિષ્ટ રહે છે, તે તેને પહોંચવાના માર્ગ-પદ્ધતિ-નો અભ્યાસ કરવો, એ જ છે.

યમનિયમાઽસનપ્રાણાઽસ્યામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવદ્ધાનિ ૨૯

૨૯. નિયમ, યમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ; એ યોગનાં આઠ અંગો છે.

અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાઽપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, † એ પાંચ યમ કહેવાય છે.

* યોગના અંગો અને યોગના અનુષ્ઠાનથી ક્લેશ કર્મરૂપ અશુદ્ધિનો અનુક્રમે ક્ષય થવા માટે છે, અને તેથી જ્ઞાનની દીપ્તિ જે વિશુદ્ધિ, તે વિકલ્પ રહિત વિવેકખ્યાતિ પર્યન્ત પહોંચી જાય છે. અગત્યસિદ્ધિ યોગના અભ્યાસથી ચિત્તશુદ્ધિ કરવામાં આવે, તો એથી પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ વૈભવ પ્રકારની થાય છે, એટલું જ એનું તાત્પર્ય છે. † 'અપરિગ્રહ' શબ્દનો, મૂળ અર્થ 'શારીર-વક્ષણ કરતા અધિક ભોગસાધનોનો સ્વીકાર ન કરવો' એટલો જ છે.

જે મનુષ્યને પરિપૂર્ણ યોગી થવાની ઇચ્છા હોય, તેણે જાનિઆવનાનો અવસ્થ લાગ કરવો જ જોઈએ. કારણ કે, આત્માની કોઈ પણ જાતિ નથી; સારે વ્યર્થ જાનિઆવનાથી તેણે પોતાની અવનતિ ચામાટે કરવી જોઈએ? એ જાવનાનો લાગ ચામાટે કરવો જોઈએ, તે આપણે આગળ જતાં વધારે સારી રીતે જાણી ચકીશું કોઈ પામેથી દાનનો સ્વીકાર-કરવો, એ પણ ચોરી ક્યાં જેટલું જ નહારું છે. કારણ કે, જે એવા દાન અથવા ઉપહારનો પરિગ્રહ કરે છે, તે મનુષ્યનું મન દાતાના મન પ્રમાણે કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે, અને એમ થવાથી પરિગ્રહી પુરુષ પુનઃ કાલપ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે. અર્થાત્ પુનઃ તે કનિષ્ઠ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. દાનનો પરિગ્રહ મનની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરી નાખે છે અને આપણને શુભામ જેવા બનાવી મૂકે છે. એટલા માટે પરિગ્રહ લાન્ય અને અપરિગ્રહ જ સ્વીકરણીય છે.

एते जातिदेशकालसमयाऽनवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

૩૧ જાતિ, દેશ, કાળ અને સમયથી અનવચ્છિન્ન યજ્ઞો, સાર્વભૌમ અને મહાવ્રત કહેવાય છે.

અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ (તેમ જ સત્ય) એ પાંચ યજ્ઞોનો, કોઈ પણ પુરુષ, સ્ત્રી, અને બાળક-સારાંશ કે, અંગેક આત્માએ, જાતિ, દેશ અને કાળના બેદ વિના અવસ્થ અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ અર્થાત્ એમાં દેશ આદિની અપેક્ષા કરવાની નથી.

शौचसन्तोषतपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

* જોત્વ અને બ્રાહ્મણત્વ ઇત્યાદિ ધર્મ, તે જાતિ, તીર્થ દેવાવય ઇત્યાદિ સ્થાન, તે દેશ; અને વિધિવાક્યવડે નિયમિત કરેલી ચતુર્દશી, આદિ વેળા, તે કાળ જાણવો તેમ જ અનિયમિત બ્રાહ્મણ ભોજન આદિનો અવસર, તે સમય જાણવો. જેમા માત્ર ગોબ્રાહ્મણના હનનનો જ નિષેધ હોય, એવી અહિંસા જાતિવડે પરિચ્છિન્ન થાય છે, કોઈપણ પ્રાણીને તીર્થમાં કિંવા અમુક તિથિએ પીડા નહિ આપુ, એવી જાવનાયુક્ત જે અહિંસા, તે દેશ અને કાળવડે અવચ્છિન્ન (નિયત) થાય છે દેવદ્વિજ આદિ માટે અને ભોજન આદિના સમયથી અન્ય (મિત્ર) સમયમાં હિંસા ન કરવાનો નિયમ કેવળ સમયવડે અવચ્છિન્ન થાય છે; અને કોઈ પણ પ્રાણીને, કોઈ પણ સ્થાનમાં, કોઈપણ સમયે, કોઈપણ કારણથી ન જ મારવાના નિશ્ચયસ્થ જે અહિંસા છે, તે જાતિ આદિકથી અવચ્છિન્ન થતી નથી, અને એથી એ જ અહિંસા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એ જ પ્રમાણે સત્ય આદિની અવચ્છિન્નતા પણ ધારી લેવી. અર્થાત્ જેમા અમુક જાતિ ઇત્યાદિની વ્યવસ્થાની કલ્પિત થયતી જ ન હોય, એવી સાર્વજનિક આદિક ભૂમિમાં જે યજ્ઞો વિદિત હોય, તે સાર્વભૌમ અને મહાવ્રત કહેવાય છે.

૩૨ આંતર્બાહ્ય શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રજિવાન એ પાંચ નિયમો છે.

બાહ્ય શુદ્ધિ શરીરને સ્વચ્છ (પવિત્ર) રાખે છે. મનિત મનુષ્ય દોષ કાળે પણ યોગીની પદવીને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. પરંતુ એ બાહ્ય શુદ્ધિની સાથે અંતર શુદ્ધિ પણ અવશ્ય ટોરી જ જોઈએ. પ્રથમ (૧,૩૩ મા) નિર્દિષ્ટ કરેલા શુભો (યમો) વડે એ અંતર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જો કે બાહ્ય શુદ્ધિ કરતાં એ ઘણી જ વધારે મહત્ત્વવાનું છે, તો પણ યોગમાં તો એ ઉભય શુદ્ધિઓની એકસાથની જ આવશ્યકતા છે. તેમ જ બાહ્ય શુદ્ધિ, અંતર શુદ્ધિ વિના કર્યા પણ ઉપયોગની થઈ શકતી નથી.

વિતર્કમાધને પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ યોગને બાધ કરનાર વિતર્ક મનમાં આવે, તો તેનો પ્રતિપક્ષીય (વિરુદ્ધ) ભાવનાથી પ્રતિકાર કરવો.

મનમાં નિરુદ્ધ સ્વભાવી વિચારોની ઉત્પત્તિ કરીને યોગને બાધ કરનાર વિતર્કોનો પરાજય કરવો, એ જ ઉપર્યુક્ત યમોના અભ્યાસનો ખરો અને સરળ માર્ગ છે. જો મનમાં સ્તેષ (ચિંતી કરવા) નો વિચાર ઉત્પન્ન થાય, તો અસ્તેષની ભાવનાથી તેનો સદ્ધાર કરી નાખવો. જો પરિગ્રહની ભાવનાનો મનમાં જન્મ થાય, તો અપરિગ્રહના નિશ્ચયથી તેનો નાશ કરી નાખવો, ઇત્યાદિ.

વિતર્કા હિંસાદયઃ કૃતકારિતાઽનુમોદિતા લોભક્રોધમોહપૂર્વકા

મૃદુમધ્યાધિમાત્રા દુઃખાઽજ્ઞાનાઽનન્તફલા ઇતિ પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ૩૪

૩૪ હિંસા આદિ વિતર્કો, લોભ, ક્રોધ કે મોહથી બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા હોય, અન્યની પ્રેરણાથી કરાયેલા હોય અથવા અનુમોદિત હોય; અને તે મૃદુ, મધ્યમ કે મહાન હોય, તોપણ તે યોગનો અવરોધ કરનારા છે, અને તે દુઃખ અને અજ્ઞાનનાં અનન્ત ફળોને જ પરિણામે ખેંચી લાવે છે; (એમ વિચારું) એ જ વિરુદ્ધ ભાવનાને ઉપગમવાનો સરળ માર્ગ છે.

જો હું પોતે અસલ જોડું, બીજાને અસલ જોડવાની પ્રેરણા કરું કે પત્રી કાઢના અસલ જોડણીમાં અણુમોહન આવું તો એ સર્વ એક સરખું જ માધ્યમથી કૃત્ય થાય છે. કલ્પિત એ મૃદુ (સાધારણ) અસલ હોય તોપણ એ અસલ તો છે જ. કાંઈ પણ અનિષ્ટ

વિચાર પાછો આપણાપરજ આવી ઉઠવે છે. કાંઈ પણ પિંકારયુક્ત વિચાર, તમે જોઈએ તો પર્વતની ગુફામાં બેઠીને મનમાં ઉપજાવ્યો હોય, તો તેનો પણ વાતાવરણમાં એક આકાર બંધાઈ રહે છે, અને એક દિવસે કાંઈ પણ દુઃખના રૂપમાં ભયંકર શક્તિ ધારણ કરીને તે પાછો તમારી સામે જ આવીને ઉભો રહે છે. સારાંશ કે, જો તમે મનમાં વેર કે દ્વેષના કાંઈ પણ પ્રકારના વિચાર ઉપજાવશો, તો તે વિચારોનાં કડવાં ફળો ચક્રદિ વ્યાજ સહિત પાછાં તમને જ ચખાડશે. અર્થાત્ દશયુક્તિ બળસહિત પાછા તે તમારાપરજ ધરી આવશે. કાંઈ પણ શક્તિ, તેમના એ ધસારાનો અટકાવ કરી શકે એમ નથી. તાત્પર્ય કે, એકવાર એવા અનિષ્ટ વિચારોને તમે ગતિમાં મૂક્યા કે, પછી એમના આધાતને સહન કરવા માટે તમારે તૈયાર થઈ રહેવું જ જોઈએ. વિચારની એ પ્રવળનાનું સતત સ્મરણ મનમાં કર્યો કરો, તો તે તમને એવા વિચારો ઉપજાવવાના કાર્યથી અટકાવશે. સારાંશ કે, દુષ્ટ વિચારોના દુષ્પરિણામની જે ભીતિ, તેજ વિરુદ્ધ ભાવનાને ઉપજાવવાની એક સરળ રીતિ છે.

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિર્ધો વૈરત્યાગઃ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) થતાં જ તેના સંનિધિ (પ્રતિ-પક્ષીના) વૈરનો (વૈરભાવનો) પણ અવરોધ થઈ જાય છે.

જ્યારે મનુષ્યનો બીજને ન પીડવાનો નિશ્ચય દૃઢ થઈ જાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક હિંસક સ્વભાવવાળા કૂર વનપશુઓ પણ તેના સમક્ષ શાંત અને સત્વરથી જ બની જાય છે. અર્થાત્ તેઓ પોતાના મૂળ સ્વભાવ (વૈરભાવ) નો ત્યાગ કરી દે છે. એક ચોખી સમક્ષ વ્યાધ અને બકરી પ્રેમભાવથી રમ્યા કરે છે, અને એકબીજને કશી પણ હાનિ કરતાં નથી. જ્યારે તમે પોતે એવી અવસ્થામાં આવી પહોંચશો, ત્યારે જ તમારા પોતામાં અહિંસાની દૃઢતાપૂર્વક સ્થાપના (પ્રતિષ્ઠા) થઈ ચૂકેલી છે, એ વાતને તમે સારી રીતે સમજી અને જાણી શકશો.

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફળાઽઽશ્રયત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

૩૬ * સત્યની પ્રતિષ્ઠા થતાં જ (યોગીને) પોતા માટે અને બીજાઓ માટે ક્રિયા વિના જ ફળ સાધવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

* એટલે કે, સત્યની સ્થિતિ થતા જ ધર્મોપર્યયરૂપ ક્રિયા અને તેના સ્વર્ગ આદિ ફળોનું આશ્રયત્વ એટલે કે, લયન માત્રથી જ દાનુલ્લ શક્તિ પણ ચેત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમકે, કોઈ મનુષ્યને “હુ ધાર્મિક યા!” એ કહેતાં જ તે ધાર્મિક થાય છે. અને “સ્વર્ગમા સંચર!” એવા શબ્દોવચાર કરવા સાથે જ તે મનુષ્ય અધાર્મિક અને પાપી હોવા છતાં પણ સ્વર્ગનો અધિકારી થઈ જાય છે. છતાંપણ.

ત્યારે એ મયની (સમિતી) તમારામાં પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) થઇ જશે, અને તમે સ્વમમાં પણ અસત્યનો ઉચ્ચાર કરશો નહિ-અર્થાત્ મનસા, વાચા, કર્મણા તમે અસત્યનું અવતરન નહિ જ કરો, તે વેળાએ તમે જે કંઈ પણ જોશો, તે સત્ય જ સિદ્ધ થશે એટલે કે, જો તમે કાંઈને એમ કહેશો કે, “ તું પવિત્ર થા ! ” કે તત્કાળ તે મનુષ્ય પવિત્ર થઈ જશે જો તમે કંઈ પુરુષને, તેની શૈશિલ અવસ્થામાં એવો આશીર્વાદ આપશો કે, “ તું રોગ મુક્ત થા ! ” તો તે જ ક્ષણે અવસ્થા તે રોગમુક્ત થઈ જશે.”

* યોગીની એ વચનસિદ્ધિ વિશે એક મુસવમાન યોગીની એક અદ્ભુત આખ્યાયિકા અવશ્ય અહીં ઉતારી લેવા યોગ્ય છે સિંધ અને પાનજના મધ્યા આવેલા મુલ્તાન નામક દેશમાં એક શાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞ નામક મહાન યોગી (સૂત્રી મતનો સાધુ) વસેલો હતો તેના સમયમાં મુલ્તાન નગરમાં એક દિવસે એક વૃદ્ધ સૌના એકના એક પુત્રનું એમએક મરણ થયું આ નશ્વર વિશ્વમાં એ પુત્ર વિના તે વૃદ્ધ પતિતાનો બીજો કોઈ પણ આધાર નહોતો. એટલે તે હૃદયભેદક આક્રંદ કરવા લાગી, અને તે સમયના મુસવમાન ધર્મગુરુઓ, મુદ્દાઓ અને મૌલવીઓ પાસે જઈ તે વારંવાર પૂછી પૂછીને તેમને વિનવી વિનવીને કહેવા લાગી કે, “ તમારી પવિત્રતાના બળથી આજના મનમાં રદમ (દયા) ઉપજાવો અને આ મારી આધર્મીની લાકડીને મરણશય્યામાંથી જીવતો કરીને લેજો ! ” મુલ્લાઓએ આવીને પોતાથી બનતા તેને જીવડાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ પરિણામે કશું પણ નિષ્પન્ન થયું નહિ. અર્થાત્ તેના પુત્ર જીવતો ન થયો. એથી અતિ નિરાશ થઈને તે શાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞ નામક યોગી પાસે આવી. અરણ્યમાંના પોતાના નિર્જન નિવાસ સ્થાનમાં એ મહાયોગી ‘અનૂહક, (અહ બ્રહ્મસ્થિ)ની ધુનમાં લીન થયેલો હતો વૃદ્ધા નારીની વિનંતિ સાંભળતા જ તે તેને ઘેર આવ્યો, અને તેના મૃત પુત્રને એક લાત મારીને આજ્ઞા પૂરી કે, ‘ નિન્દાખ્યામ-ખનામે શાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞ ! ” (શાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞના નામથી જીવતો થા !) એ વચને તેના મુખમાંથી નીળતા જ તે મૃત બાળક હડીને બેઠો થયો અર્થાત્ યોગીની વચન સિદ્ધિનો સર્વે પ્રયત્ન અનુભવ થયો.

પરંતુ ધર્મોન્ન્ય અથવા ધર્મોન્નત મુલ્લા અને કાજીઓને તેનો એ ચમત્કાર કેમ નહિ. ‘અનૂહક’નો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘હું જ છુટા છું !’ અને એમ કહેલ મુસવમાની શરણી સર્વથા વિરુદ્ધ છે એમ મ્હેતારને મુસલમાનો કાફિર માને છે એટલે તે વખતના ત્યાંના રાજ કર્તાને તેમણે ભલેશ અને અતિ શાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞને, જીવતા જ તેનું ચામડું ઉતારીને તેને મારી નાખ્યો, એવી સખ્ત સખ્ત ફરમાવવામાં આવી એ સંજ્ઞા વાત નાજુવા ગયા પણ તે મહા યોગીશ્વર કોઈ ત્યાથી પલાયન કરી ગયો નહિ. સામે, અરણ્યમાં જવાને બદલે તે તો તે દિવસે થયેલ નગરમાં જ અહીં તહીં ફરવા લાગ્યો એટલે આજ્ઞા પ્રમાણે સિપાહીઓએ આવીને તેને પકડી લીધો, અને તેના માટે નિયત કરેલા વધરથાનમાં લાવીને તેને હમો કર્યો.

નગરના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ એ રોષાકાર ઘટનાનું અવલોકન કરવાને લા આવીને એકાદ થયવા હતા, એટલામાં વળી ત્યાં એક નવીન ચમત્કાર દૃષ્ટિએત્વર થયો જે આકાશ તે યોગીની આમળ ઉતારવાને સંજ્ઞ લઈને આગળ વધે, તે સંજ્ઞ ઉગામતા જ મૂર્ચિત થઈને ધરણીપર ઢળી

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્યાનમ્ ॥ ૩૭ ॥

૩૭. અસ્તેયની પ્રતિષ્ઠા (સ્થિરતા) થતાં સર્વ રત્નો ઇન્દ્રિયામાત્રથી જ ચોગીને આવી મળે છે.

પ્રકૃતિથી તમે જેમ જેમ વધારે અને વધારે દૂર ભાગલાનો પ્રયત્ન કરો, તેમ તેમ તે વધારે અને વધારે તમારી પાછળ પડ્યા કર છે. અને જો તમે તેની પરવા (અપેક્ષા) જ ન કરો, તો તે તમારી આત્માનુવર્તિની દાસી જ બની જાય છે

બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠા થતાં જ વીર્યનો લાભ થાય છે.

પશ્યેદ એટલે બીજાએ આગળ પગલુ બધું પરતુ તની પાલુ એવી જ અવદશા થઈ લગભગ આઠ દશ આઠગોના પ્રયત્નો એવી રીતે વ્યર્થ થયા. એટલે શમસતત્વીજીએ પોતે જ પોતાના હાથે નજીકે માછ પછે ઉતારતો હોયની, તે પ્રમાણે પોતાનુ આમડું ઉતાર્યું અને તે કાઢ્યોના હાથમા આપીને પોતે ત્યાંથી ચાલતો થયો તેને જતા કોઠપણુ અટકાવી રાક્યુ નહિ.

આટલો બધો ચમત્કાર નજરે લેવા છતાં પણ મુત્વાચોના મનની અલિનતા (દ્વિધશુદ્ધિ)નો નાશ થયો નહિ. યોગીના આજ્ઞા જના પછી તેમણે નજરમા એવો દુકમ કરી દીધો કે, “શમસ તત્ત્વીજીને કોઈએ ખાવાપીવાનુ આપતુ નહિ, અને બીજી કોઠપણુ પ્રકારની સહાયતા કરી નહિ. આ ક્ષમાનને તેણનાર મુસલમાની મજબૂલ અને મુસલમાની સત્તનતનો ગુનાદવાર થયો અને તે કાગિ શિક્ષાને પાત્ર જણાયો!” લોકોને એ આજ્ઞા અનુસાર વર્તવાની ખાસ ફરજ થઈ પડી

એટલામા અચાનક એ દિવસ ચર્મટીન અને માસમૂર્તિ શમસતત્ત્વીજી હાથમા એક દરિયાના માસનો કટકો લઈને નજરમા આવ્યો, અને ઘેર ઘેર ફરીને તે માસના કટકાને ખુજી (ચીકી) આપવાની તેણે લોકો પાસે માગણી કરી પણ કોઠએ તેણે એ કાર્ય કરી આપ્યુ નહિ, એટલે તે નિરાશ થઈને બહાર આવ્યો.

એ વેળાએ મહ્યાન્દનો સમય થયેલો હતો અને સૂર્ય આકાશના મધ્ય ભાગમા આવેલો હતો. તેને સંગ્રામીને તે મ્હેવા લાગ્યો કે “ઓ શમસ! તુ પણ શમસ (સૂર્ય) છે અને હું પણ શમસ છું માટે મારી આજ્ઞાથી નીચે ઉતરી આવ અને આ માસના કટકાને ચીકવાનુ કામ બાનવ.” આજ્ઞા થતા જ સૂર્ય નીચે ઉતરવા માગ્યો અને તેની પ્રચંડ ઉષ્ણતાથી મુસ્તાનવાસી લોકોના પ્રાણુ આકુળ વ્યાકુળ થવા લાગ્યા. લોકોએ યોગીની વચનસિદ્ધિનો એ બીજો ચમત્કાર જોયો. હવે સર્વ તેના પ્રતાપને નાણી ગયા, અને તેના ચરણોમા પડીને દયા અને ક્ષમાની ચાચના કરવા લાગ્યા. દયણુ મહાત્માએ સૂર્યને ત્યાજ આકાશી દીધો. તેપણુ તે કટકોક નીચે ઉતરી આવેલો હોવાથી બીજા દેશો કરતા મુસ્તાનમા ગ્રીષ્મ કાળમા ઉષ્ણતા બહુ જ વધારે હોય છે, એમ ત્યાંના લોકો જ કહે છે એ યોગીનું સમાધિસ્થાન (દરગાહ) મુસ્તાન પાસે અધ્યાપિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને યાત્રાનિમિત્ત અનેક બાવી નરનારીઓ ત્યાં આવતા જ રહે છે

એક બ્રહ્મચારી (અબ્યભિચારી) મનુષ્યને પ્રયત્ન વીર્ય ઝીંને અદ્વિતીય ધ્વજા શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે કે, જેના વિના આદ્યમિક સામય્યે આવી શકતું જ નથી. સર્વ પ્રતિભાશાળી-પ્રભાવશાળી-પુરુષો અવસ્થા બ્રહ્મચારી જ હોય છે મનુષ્યને મનુષ્ય જાતિપર સત્તા ચનાવવા માટેની બ્રહ્મચર્ય એક અદ્ભુત શક્તિ આપે છે આજ સૂધીમાં જેટલા પણ મનુષ્ય જાતિના નેતા-અગ્રણી પુરુષો-ચંદ્ર ગયા છે, તે સર્વ બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી જ હતા, અને એ બ્રહ્મચર્યને લીધે જ તેઓ (નૃતુલની) એટલી બધી પ્રયત્ન શક્તિ ધારણ કરી શક્યા હતા. એટલા માટે યોગી થવા ધ્વજનાર પુરુષે અવસ્થા કહિને બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવું જ જોઈએ.

અપરિગ્રહ સ્થૈર્યે જન્મકયન્તાસમ્મોઘઃ ॥ ૩૯ ॥

૩૯ અપરિગ્રહની સ્થિરતા થતાં જ તે (યોગી) ને જન્મકથંતા (પૂર્વ જન્મના સ્મરણ) નો શ્રોધ થાય છે.

જ્યારે યોગી બીજાઓ પાસેથી દાન અને ઉપહાર લેવાનું બંધ કરે છે, એટલે કે, અપરિગ્રહી થાય છે, ત્યારે તે બીજાઓનો બંધાયેલો રહેતો નથી, કિન્તુ સર્વથા સ્વતંત્ર અને મુક્ત થઈ જાય છે કારણ કે, દાન અથવા ઉપહારના સ્વીકાર સાથે દાતાના અનિષ્ટ ગુણોના પણ સ્વીકાર થઈ જાય છે, એ અનિષ્ટ વાસનાઓ આવી આવીને યોગીના મનપર એક પછી એક દુષ્ટ સંસ્કારોના સ્તર (પડ) ચઢાવી દે છે, અને અતે મન એ સ્તરોમા જ દટાઈને અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એટલા માટે જો એવા દાન અથવા ઉપહારનો તે સ્વીકાર ન કરે, તો તેનું મન શુદ્ધ (પવિત્ર) થાય છે, અને એ અપરિગ્રહની સ્થિરતા થતા જ જે પ્રથમ વસ્તુ તે મેળવે છે, તે પોતાના પૂર્વ (ગત) જન્મની સ્મૃતિ છે એ સ્મૃતિ આવે, ત્યારે જ યોગી પોતાના કાર્ય (ચિંતન) માં પરિપૂર્ણતાથી લીન થઈ શકે છે, કારણ કે, “આમ તો હું અનેકવાર આત્મા છું અને ગયો છું-મારા આવા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે,” એ વાતને જ્યારે તે સારી રીતે જાણી શકે છે અને સાથે તેનો એવો પણ નિશ્ચય થઈ જાય છે કે, ‘આ વેળાએ હવે હું સર્વથા મુક્ત થઈશ, અને હવે પછી માયાનો દાસ થવાનો અને જન્મમરણના દુષ્ટોને વેશવાનો પ્રસંગ મારા શિરે આવશે નહિ.’

શૌચાત્ સ્વાદ્વજ્રગુપ્તા પૈરસંસર્ગઃ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ અતર્બાહ્ય શૌચવડે પોતાના અંગ (શરીર) નો લુગુપ્સા (અણુ ગમે-કંટાળો) અને અન્ય શરીરો સાથેનો અસંસર્ગ થઈ જાય છે.

જે વેળાએ શરીરની આંતર્બાહ્ય શુદ્ધિની સ્થિરતા થઈ જાય છે, તે વેળાએ મનમા

શરીરચિત્રોના અભાવ (અણુગમે) ઉત્પન્ન થવા માટે છે, અને શરીરને મુગ્ધતામાં રાખવાના મર્મ વિચારોના લોપ થઈ જાય છે જેને બીજાઓ 'અત્યંત સ્વરૂપવાન મુખ' સમજે છે, તે મુખવાળામાં શુદ્ધિ ન હોય, તે તે જ મુખ યોગીને એક પશુના મુખ સમાન દેખાય છે, તેમ જ જે આકૃતિને સમસ્ત વિશ્વ એક સાધારણ વસ્તુ સમાન ધારતું હોય, તેનામાં જ જે આત્માનો પ્રકાશ ઝળહળતો હોય, તે યોગીને તે આકૃતિ અત્યંત મનોહર અને સ્વર્ગીય જ દેખાય છે. શરીરની તૃષ્ણા (આસક્તિ) તે મનુષ્ય જીવનના એક મહાત્મ રિપ સમાન છે. અર્થાત્ જે સમયે એ ઉપર્યુક્ત અંતર્ગત્ય શુદ્ધિની સ્થિરતા થઈ જશે, તે સમયે એનું પ્રથમ ચિહ્ન એ જ દૃષ્ટિગોચર થશે કે, તમે 'હું' પોતે શરીર છું, 'એવો વિચાર દર-શા જ નહિ સારાંશ કે, ત્યારે શુદ્ધિ (પવિત્રતા) ની પૂરેપૂરી સ્થિરતા થઈ જાય છે, ત્યારે જ આપણે શરીર ભાવનાના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકીએ છીએ

સત્ત્વશુદ્ધિર્સૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજર્વાઽઽસ્ત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ ચ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ શૌચવરે વર્ણી સત્ત્વશુદ્ધિ, સૌમનસ્ય, એકાગ્રતા, ઈન્દ્રિયજય, અને આત્મદર્શનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

એ શુદ્ધિની સ્થિરતાથી સત્ત્વશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે, અને મન પણ એકાગ્ર અને આનંદમય બની જાય છે તમે પ્રસન્ન મનવાળા બની જાઓ, એ જ તમારા ધાર્મિક થવાનું પ્રથમ ચિહ્ન છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું જે એક મનુષ્ય ઉદાસીન દેખાતો હોય, તે તેને કદાચિત્ અશુભાંશ કદી શકાય, પરંતુ એ ધર્મ તો નથી જ પ્રસન્નતાની લાગણી જ મત્ત્વશુદ્ધિનો ખરો સ્વભાવ (ધર્મ) છે સાત્ત્વિક મનુષ્યને સર્વ વસ્તુ આનંદમય જ લાગે છે ત્યારે તમારી એવી જ ભાવના થઈ જાય, ત્યારે તમારે જાણી લેવું કે, 'હવે આપણે યોગ માર્ગમાં આગળ વધવા માંજા છીએ' સર્વ દુઃખોની ઉત્પત્તિ તમોશુદ્ધિથી જ થાય છે, માટે એ તમોશુદ્ધિનો અવસ્ય તમારે ત્યાગ કરવો જ જોઈએ ઉચ્ચનીતા, તમોશુદ્ધિના પશ્ચિ-મોમાનું જ એક ભયાનક પરિણામ છે બનવાનું, અભગાંગી તરણ, આરોગ્યવાન અને સાહસિ મનુષ્ય જ યોગી થવાને યોગ્ય છે. યોગીને પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદરૂપ જ દેખાય છે, અને જે મનુષ્યના મુખનું તે દર્શન કરે છે, તે તેના માટે આનંદદાયક જ થઈ પડે છે સત્ત્વશુદ્ધિ મનુષ્યનું એ જ પ્રધાન લક્ષણ છે ઉદાસીનતા પાપ વિના બીજા દાર્દ પશુ મરણથી ઉત્પન્ન થતી નથી (માટે ઉદાસીનતા પાપનું જ લક્ષણ છે) ઉચ્ચની-તાના અધિકારથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો સાથે તમારે શુ કરવાનું છે? એમનો સંસર્ગ ન કરવો એ જ વધારે સારું છે, કારણ કે, એવાઓનો સર્ગ અત્યંત ભયંકર થઈ પડે છે જે દિવસે

તમારા પોતાના સુખમાં ઉદાસીનતાની છાયા છવાય ની હોય, તે દિવસે તમે બહાર જ નીકળશો નહિ, કિન્તુ એરડામાં પોતાને બંધ કરીને બેસી જ રહેજો કારણ કે, વિશ્વમાં ઉદાસીનતાનો—એ એક પ્રધરના રોગનો—વિસ્તાર કરનાનો તમને ડરો પણ અધિકાર નથી બ્યારે મનને તમે પોતાને વશ કરી લેશો, એટલે શરીર પોતાની મેળે જ તમારી સત્તાને આધીન થઈ જશે અર્થાત્ એમ થતા એ (શરીરરૂપ) યત્રના તમે દાસ થાઓ એને બદલે એ યત્ર જ તમારું દાસત્વ સ્વીકારશે, અને એ યત્ર આત્માને અવનતિના ખાડામાં ખેંચી જવાને બદલે રહામુ તેને ઉત્તમ માર્ગે વિચારવાના કાર્યમાં એક અત્યંત સહાયકારક મિત્રરૂપ થઈ પડશે

સન્તોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ ॥ ૪૨ ॥

૪૨. સતોષથી અનુત્તમ (સર્વોત્કૃષ્ટ) સુખનો લાભ (અનુભવ) થાય છે

કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિક્ષયાત્તપસઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩. તપવડે અશુદ્ધિનો ક્ષય થતાં, કાયા (દેહ) અને ઇન્દ્રિયોને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.†

તપના ફળો (પરિણામો) સત્વરજ પ્રાપ્ત થયેલા જોવામાં આવે છે દૂર પદાર્થનું દર્શન કરવાની શક્તિ અને દૂર પ્રદેશરચના અવણુની શક્તિ, ઇલાદિ એવી પ્રાપ્તિ થાય છે

સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસમ્પયોગઃ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ સ્વાધ્યાયવડે ઇષ્ટ દેવતાનો સપ્રયોગ (સાક્ષાત્કાર) પ્રાપ્ત થાય છે.‡

જેમ જેમ તમે વિશેષ ઉચ્ચતર આત્માના સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા રાખો તેમ તેમ તેના પ્રમાણમાં તમારો સ્વાધ્યાય (અભ્યાસ) પણ વિશેષ કઠિનતર થએલો હોવો જોઈએ †

* વૃષ્ણ ક્ષીણ થતા નિઃકામ પુરુષને સત્ત્વનો ઉપયોગ થવાથી અવશ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ સુખનો અનુભવ થાય છે, એવું મહાભારતમાં યજ્ઞાતિ ગીતાવાચ્ય છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘જે કાઈ પણ કામ-સુખો આ લોકમાં છે અને જે સ્વર્ગમાંના મહાન સુખો છે, એ ઉભયમાં વૃષ્ણકૃષ્ણસુખનું સોળમી કળા જેટલી પણ વાગ્યતા નથી †

† સ્વધર્મરૂપ કૃત્યવ્યાધ્રાણુ અદિ તપવડે કહેરા પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થતા શરીરને અણ્ણિમાં આદિ સિદ્ધિની અને ઇન્દ્રિયોને દૂર સૂક્ષ્મ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી

‡ ઇષ્ટ મત્ર આદિના જપવડે પોતાના ઇષ્ટ દેવતા સાથે સમાયણું આદિની સિદ્ધિ થાય છે

સમાધિરીશ્વરપ્રણિયાનાત્ ॥ ૪૨ ॥

૪૫ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિરૂપ મિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.*

સર્વ કર્મ અને કર્મફળોને ઈશ્વરગર્ભે કરવાથી સમાધિની સંપૂર્ણતા થાય છે

સ્થિરસુખમાસનમ્ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ જે સ્થિર અને સુખકર હોય, તે આસન છે, એમ જાણવું.

હવે આસનનો વિષય આવે છે. ત્યાં સુધી તમે પોતાનું એક આસન ચિર ન કરી શકો, ત્યાં સુધી શ્વાસોચ્છવાસ અને યોગની ખીજ ક્રિયાઓનો અભ્યાસ તમારાથી ભાગે જ થઈ શકે છે. શરીરભાવનાનો કિચિન્માત્ર પણ ઉદ્ભવ ન થવો, એ જ આસનની સ્થિરતાનો મુખ્ય ભાવાર્થ છે શારીરિક લાગણીનો ભોગ, તે જ આસનની નિશ્ચયના સાધારણ ગીતે એવો જ પ્રકાર થાય છે કે, ત્યાં તમે પાંચ મિનિટ એક ધ્યાને આસન માડીને બેસાડે, શરીરમાં અનેક જાતિની ચળવિચળતા અને વિંતો એકાએક ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. પરંતુ જે વેળાએ તમે જડ શરીરની ભાવના કરતા કાંઈક ઉચ્ચભાવનાયુક્ત પ્રદેશમાં સચ્ચાર કરતા

* જો ઈશ્વરમાં જ સર્વ ક્રિયાઓ અર્પિત કરી દીધી હોય છે, તેની ભક્તિ માત્રથી જ યોગસિદ્ધિ થઈ નથી છે 'જે ભક્તિમાત્રથી જ એ યોગસિદ્ધિ થતી હોય, તો તો પછી યમ આદિક માનન્મગિને સર્વથા વ્યર્થ જ સમજવા નોડએ,' એવી કાઠએ પણ રાકા કાઠની નહિ કાઠજુ કે યમ આદિ. અગાઉ અથવા ભક્તિમાત્રથી યોગસિદ્ધિ થાય છે, એ પ્રમાણે અહીં સાધનોનો અગીકાર વિકપયુક્ત કરેલો છે "ઈશ્વરપ્રણિયાનાત્" એ સૂત્રવડે એતુ રપગીકરણ કરાઈ ચૂક્યું છે ભક્તિ પદ્ધતિમાં યમ આદિ અગો સર્વથા નિષ્ફળ થાય છે, જેમ કહેલું પણ સર્વ પ્રકારે અરોગ્ય જ છે; કારણ કે, એ જ ભક્તિના પણ અગો થઈ પડે છે-અર્થાત્ ભક્તિ અને યોગ ઉભયની અનના એમને પ્રાપ્ત થાય છે જેમકે, "દખેન્દ્રિયમ્મો જુદવાત્" એ વાક્ય મુજબ દ્વિધા દ્વિદ્રેશ અને કંતુ, એ ઉભયનું ઉપકરણ બોધિત કરવામાં આવે છે, તેની જ રીતે એ ઉભયનું અગત્ય પણ અવિરુદ્ધ જ છે વળી 'ન્યારે અગોની જ આવશ્યકતા છે, તો માત્ર તેથી જ યોગસિદ્ધિ થઈ નથી, માટે ભક્તિનો વળી તુરો ખગાપ શામલે કરવો નોડએ?' એ પ્રશ્ન પણ સર્વથા અરોગ્ય અને અસમર્પક જ છે કારણ કે, ભક્તિરહિત અગત્યપ ઉપારોવડે નોકે, યોગ સિદ્ધિ થોડ છે તો ખરી, પરંતુ તેમાં વિવળ થઈ પડે છે ભક્તિરૂપ અમૃતવર્ષણકારક ઉપારોવડે યોગસિદ્ધિ વિવળ વિના શીઘ્ર જ થઈ નથી છે એવી રીતે દીર્ઘકાગ અને અદ્યપકાગે યોગત્વપ રૂપની પ્રાપ્તિની સાર્થનના તો બનેમાં એક સરખી જ રહેતી છે એટલા માટે જ એમાં વિકલ્પની રૂપરૂપિન થએલી છે હવે યમ આદિક કરતા ઈશ્વરભક્તિને બહિરંગ સાધન ગણવામાં આવે છે તેનું ખીજ, સમાધિના મુખ્ય વિષય પ્રત્યગામાં જીવથી ભક્તિનો વિષય ઈશ્વર ભક્ત છે એ જાણવું હતું

માંડશે, તે વેળાએ તમારી એ શરીરભાવના (દ્વિધિ સવેદના) પોતાની મેળે જ હુમ થઈ જશે. ત્યાર પછી તમારા મનમા સુખ કે દુઃખની કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી નહિ જ થાય. આસનની સ્થિરતા થયા પછીથી દેહમાં જે એક પ્રકારના અક્રોધિક અને અકલ્પનીય સુખ (વિશ્રાંતિ) ની લાગણી થશે, તે જ પરિપૂર્ણ સુખ છે, એમ તમારે જાણવું. જો તમે પોતાના શરીરનો સંયમ કરીને તેને સ્થિર રાખી શકો, તો એથી તમારા અભ્યાસની પણ સ્થિરતા થાય છે. પરંતુ શરીરવડે જો તમે ચળવિચળ થઈ જાઓ, તો એથી તમારા જ્ઞાનતુમાં પણ વિસ્ફુલ્બતા ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ કાળે પણ તમે મનની એકાગ્રતા કરી શકશો નહિ. આપણે અનંતના ધ્યાનવડે આસનની સ્થિરતા કરી શકીએ એમ છે. એમા ભેદ એટલો જ છે કે, આપણાથી કેવળ અનંત (પૂર્ણ પરબ્રહ્મ) નું ધ્યાન તો ધરી શકાય એમ નથી જ; પરંતુ અનંત આકાશને આપણે પોતાના ધ્યાનનો વિષય બનાવી શકીએ છીએ.

પ્રયત્નશૈથિલ્યાઽનન્તસમાપત્તિમ્યામ્ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ *પ્રયત્નની શિથિલતા અને અનંતની સમાપત્તિ (ધ્યાન) વડે (આસન સ્થિર અને સુખકર થાય છે).

એ ઉપાયોવડે આસનની સ્થિરતા થતાં અધકાર અને પ્રકાશ તેમજ હર્ષ અને શોક તમને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ કરી શકતા નથી.

તતો દ્વન્દ્વાઽનભિઘાતઃ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ આસનની સ્થિરતા થતાં દ્વન્દ્વો બાધક થઈ શકતા નથી.

ધૃષ્ટ અને અનિષ્ટ તથા શીત અને ઉષ્ણ ઇલાદિ સર્વ દ્વન્દ્વોના નામથી ઓળખાય છે. દ્વન્દ્વમા એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુ સર્વથા ભિન્ન અને વિરુદ્ધ સ્વભાવની જ હોય છે.

તસ્મિન્સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાઽડ્યામઃ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ એ પછી (આસનની સ્થિરતા થયા પછી) વાયુના અંતર્ગમન અને બહિર્ગમનનો જે વિચ્છેદ (વિરામ) તે પ્રાણાયામ છે, એમ જાણવું.

આસનનો જ્યારે કરવા પડે ત્યારે શ્વાસ પ્રશ્વાસ (પ્રાણ) ની ગતિનો વિચ્છેદ અને સંયમ કરવો. જેમણે અહીં આપણે પ્રાણાયામના વિષયમાં આવી લાગીએ છીએ શરીરમાંની પ્રાણરક્તક

* કોઈ પણ બાજુ કિંવા આતરિત્વ કાર્યનો પ્રયત્ન સ્વભાવતઃ જ અથવા હેતુ છે, અને તેથી તે આસનનો પ્રતિબંધ કરે છે એટલા માટે એ પ્રયત્નની શિથિલતા એટલે વિરામ કારણથી આસન સિદ્ધ થાય છે અને અગમ્ય કષ્ટ થતો નથી.

(રાત્રી) ચંદ્રિયોનો જે સયમ (વિનય) તેજ પ્રાણુષામ કહેવાય છે જો કે, 'પ્રાણ' ના પર્ણા તરીકે, 'શ્વાસ' સજ્જની સાધારણત વારંવાર યોગના કરવામા આવે છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતા પ્રાણ કાંઈ શ્વાસ નથી, કિન્તુ વિશ્વશક્તિ (Cosmic energy) નું એકત્રિત સ્વરૂપ છે એ ચક્રિતો નિવાસ પ્રત્યેક શરીરમા જોવામા આવે છે, અને દૃક્ષાની ગતિ, તે એનું અસન્ત દૃશ્ય સ્વરૂપ (પ્રકીકરણ) છે. શ્વાસના અતર્ગમન સમયે પ્રાણની પ્રેરણાથી એ ગતિની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જોના આપણે પ્રાણુષામમાં સયમ (વિનય) કરવાનો છે, તે એજ ગતિ છે પ્રથમ શ્વાસના નિયમનથી આપણે પ્રારંભ કરવો જોઈએ, કારણ કે, પ્રાણુષામની સિદ્ધિનો એજ અત્યંત સરળ માર્ગ છે

(સત્ત્વ) વાહ્યાઽઽમ્યન્તરસ્તમ્મવૃત્તિર્દેશ કાલસંર્યાભિઃ પરિદૃષ્ટો દર્શિસૂક્ષ્મઃ॥૬૦॥

૫૦ એ (પ્રાણુષામ) ની બાહ્ય, આકર્ષ્યતર અને સ્તંભ, એ પ્રમાણેની ત્રણ વૃત્તિઓ છે, અને તે (પ્રાણુષામ) દેશ, કાળ અને સંખ્યાવડે દીર્ઘ અથવા સૂક્ષ્મ દેખાય (અનુભવાય) છે.

આપણે શ્વાસનું અતર્ગમન કરીએ છીએ, શ્વાસનું બહિર્ગમન કરીએ છીએ, અને શ્વાસને દેક્ષામા અટકાવી રાખીએ છીએ અથવા તો તેનો બહાર જ અવરોધ કરી રાખીએ છીએ, એ પ્રાણુષામની ગતિના (વૃત્તિના) ત્રણ પ્રકારો છે એમા દેશ અને કાળના યોગે પુનઃ પરિવર્તન (રૂપાંતર) થઈ જાય છે શરીરના જે એક વિશિષ્ટ વિભાગમા પ્રાણનો અવરોધ કરવામા આવે છે, તે શરીર વિભાગને યોગમા દેશ' સત્તાથી એળખવામા આવે છે. જેટલા સમય સુધી શરીરના એક વિશિષ્ટ ભાગમાં પ્રાણનું સ્થંધન કરવામા આવે છે, તેટલા તે સમયને 'કાળ' ની સત્તા આપવામા આવેલી છે એટલા માટે જ આપણને વારંવાર કહેવામા આવે છે કે, શ્વાસની અતર્ગમન અને બહિર્ગમનની ક્રિયાનો આટલા વિષળ (Seconds) પર્યંત અવરોધ કરવો. ઉદ્ધાત (હઝલિનીને જાગ્રત કરવી), એ પ્રાણુષામનું પરિણામ (ફળ) છે

વાહ્યામ્યન્તરવિષયાક્ષેપી ચતુર્થઃ ॥ ૬૧ ॥

૫૧ ચતુર્થ, બાહ્યાકર્ષ્યતર વિષયાક્ષેપી (પ્રાણુષામ) છે.*

* બાહ્યદેશસ્વ વિષય તો કહેલોજ છે અને હૃદય નાભિયુક ઇલાદિ આકર્ષ્યતર વિષય છે એ આકર્ષ્યતર વિષયનો જે આમેય કરવો, એટલે કે, એનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવું તે જોના આરંભકાગમા હોય, તેને ચતુર્થ પ્રાણુષામ જાણવો. એ પણ એક પ્રમાણની સ્વભાવરૂપ છે અર્થાત એની દીધેતા અને સૂક્ષ્મતાની ધરના પણ પૂર્વેવત્ જ કરી લેવાની છે

પ્રાણ્યાયામનો એ ચતુર્થ પ્રકાર છે એટલે કે, એથી પ્રાણની અતર્ગમન અને બહિર્ગમનની ક્રિયા થયે-૭ કરી શકાય છે.

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ ॥ ૫૨ ॥

પર એથી (ચિત્ત) પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે.

ચિત્ત, સ્વભાવસિદ્ધ જે સર્વ પ્રકારની વિદ્યા (જ્ઞાન) ધરાવે છે મૂળ ચિત્તની ઉત્પત્તિ સત્વાશમાથી જ થયેલી છે છતાં પણ રજોગુણ અને તમોગુણનું એના પર એક પ્રકારનું આવરણ આવી ગયેલું હોય છે, પ્રાણ્યાયામથી એ અવિદ્યારૂપ આવરણનો ક્ષય થઈ જાય છે

ધારણાસુ યોગ્યતા મનસઃ ॥ ૫૩ ॥

પર મન ધારણા માટે યોગ્યતા પામે છે. (યોગ્ય થાય છે.)

જે વેળાએ એ અવિદ્યાના આવરણનો ક્ષય થઈ જાય છે, તે વેળાએ આપણે મનની એકાગ્રતા (ધ્યાણ) કરવાને યોગ્ય થઈ જાય છે

સ્વવિપયાઽસમ્પયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાઽનુકાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ॥ ૫૪ ॥

પર પોતાના વિષયોનો અસંપ્રયોગ (અસંસર્ગ) અને ચિત્તના સ્વરૂપનું અનુકરણ, એ જ ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર છે.

ઇન્દ્રિયો, ચિત્તની લિપ્ત સ્થિતિ-અવસ્થા-રૂપ છે હું એક પુસ્તક જોઉં છું, હવે એ પુસ્તકમા આકાર નથી, કિન્તુ એ આકાર તો મનમાં જ રહેલો છે, છતાં પણ બહારના ભાગમા કોઈ એવી વસ્તુ છે ખરી, કે જે તે આકારને બહાર બોલાવે છે અથવા તો એથી લાવે છે. સત્ (ખરેખરા) સ્વરૂપનો નિવાસ તો ચિત્તામા જ હોય છે પોતા પાસે જે જે વસ્તુઓ આવે, તેમના સ્વરૂપો-આકારો-ધારણ કરવા અને તેમનામા એકાગ્ર થઈ જવું, એ ઇન્દ્રિયોનો મૂળ સ્વભાવ જ છે જો તમે ચિત્તને એ અન્ય સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરતા અટકાવી દો તો મન શાંત અને શુદ્ધ દશામા રહી શકે છે એનું જ નામ પ્રત્યાહાર છે.

તતઃ પરમા વશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ ૫૫ ॥

પર એ (પ્રાણ્યાયામ)થી ઇન્દ્રિયોની પરમ વશ્યતા (થાય છે.)

જ્યારે યોગી ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય સ્વરૂપોને ધારણ કરતી અટકાવીને ચિત્તના એક જ સ્વરૂપમા રાખવાના કાર્યમાં પૂરેપૂરો વિજય મેળવે છે, ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ રીતે તેના સંયમમાં આવી જાય છે, તેમજ પ્રત્યેક સ્નાયુ અને પ્રત્યેક શિરા તેની આજ્ઞાને વશ થઈ

ન્યાય છે. કારણ કે, સર્વ પ્રકારનાં આકર્ષણ (આવેશ-સંવેદના) અને ક્રિયા (કર્મો)ના ઉદ્ભવ સ્થાનો, તે એ ઇન્દ્રિયો જ છે એ ઇન્દ્રિયો કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય નામક બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે એટલે જો ઇન્દ્રિયો એકવાર નિજિત થઈ ગઈ, એટલે પછી યોગી બીજા સર્વ કર્મો અને વિકારોના સહજમાં જ સયમ કરી શકે છે અર્થાત્ સમસ્ત શરીર (દિહ) તેની સત્તાને આધીન થઈ જાય છે એમ થવા પછી જ તે મનુષ્ય પોતાના જન્મમા (જીવનમા) ખરેખરા આનંદનો અનુભવ કરી શકે છે અને સત્યતાપૂર્વક કહી શકે છે કે, “અસારે મારા જન્મના ખરેખરા આનંદ સ્વરૂપનો પ્રકાશ થયો છે” આપણુ આ શરીર ખરી રીતે જોતા કેટલુ બધુ આશ્ચર્યપૂર્ણ છે, એનો પ્રત્યય બ્યાગે આપણી ઇન્દ્રિયોનું દમન થઈ જાય છે, ત્યારે જ આપણને થઈ શકે છે

ઇતિ દ્વિતીય ભાગ સમાપ્ત.

તૃતીય અધ્યાય-વિભૂતિ પાદ

આ પહેલું હવે યોગના તે ભાગ (પ્રકરણ)મા આવી પહોંચ્યા છીએ, કે જે ભાગ વિભૂતિપાદના નામથી ઓળખાય છે

દેશવન્ધચિત્તસ્ય ધારણા ॥ ૧ ॥

૧ ચિત્તનું કોઈ પણ દેશમાં* સ્થિતીકરણ કરવું, તે ધારણા કહેવાય છે.

* નાભિચક્ર, હૃદય અને નાસિકામ ઇત્યાદિ દેશોમા સમગ્રજાત યોગીની સિદ્ધિ મળે ચિત્તને જે બંધ-સ્થિતીકરણ-કરવો, તેને યોગશાસ્ત્રમા ધારણા નામ આપવામા આવેલું છે ગરુડપુરાણ આદિમા કહેલું છે કે, “નાભિરચાનમા પ્રથમ સયમ કરવો, ત્યાર પછી હૃદય, ઉરચયલ, કંઠ, મુખ નાસિકામ, નેત્ર બ્રૂમ ધ, મૂર્ધા અને કેટલાક એમના કરતા પણ ઉચ્ચ પ્રદેશમા અનુક્રમે આદિહણુ કરીને ધારણા કરવી, એ ધારણા દશ પ્રકારની થાય છે ‘મુખે’ નો અર્થ ‘નિદ્રામિત્ર’ થવાનો છે, મૂર્ધસ્થાનના ઉપરનો દેશ દ્વાદશાંગુલ પરિમિત બાણવો-તાવત્પર્યંત પ્રાણસંદિત સિંગ દેહની પ્રતીપ શિખા રિયત રહે છે, એટલા મટે તાવત્પર્યંત ન વિંગ દેહરિયત ઉપમાનો યોગીને અનુભવ થાય છે ” “શિખાના અમરમા દ્વાદશાંગુલ પરિમિત પ્રદેશમા કમળની કાંપના કરીને તેમા સયમ કરવો.” એવું વાક્ય કૂર્મપુરાણમા પણ મળી આવે છે જે પ્રમાણે રાજનુ મુખ્ય સ્થાન સિદ્ધાસન હોય છે, તે ન પ્રમાણે નાભિ આદિ રચાનો, તે ઈશ્વર અને જીવના સુખ્યરચાનો છે હાલુડીક, નાભિ, મૂર્ધા, અને પર્વતશિખર ઇત્યાદિ પ્રદેશમા જે ચિત્તનુ બંધન, તે ધારણા બહુની.” ઈશ્વર ગીતામા એના કેટલાક બાદ દેશો પણ મ્હેલા છે દ્વાદશ પ્રાણાયામથી જેટલો કાળ થાય, તેટલા કાળ પર્વન્ત શક્તિમા ચિત્ત-મન-ની ધારણા કરવી, એમ ગરુડપુરાણમા કહેલું છે. ધારણાનુ

શરીરમાના કે બહારના કોઈ પણ દેશ (વિષય)મા ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ જાય છે અને ચિત્ત જ્યાં પોતાને તેજ સ્થિતિમા સ્થિર-દૃઢ રાખી શકે છે, ત્યારે તે ધારણા થયેલી કહેવાય છે

તત્ત્વ પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૨ ॥

૨ તે દેશ (વિષય)માં જે પ્રત્યયની એકતાનતા, તે ધ્યાન કહેવાય છે.

મન જે વેળાએ માત્ર અમુક એક વિષય (સ્થાન)મા જ લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એટલે કે, મસ્તક શિખર અથવા હૃદય આદિ નિયત સ્થાનમા જ તે પોતાને સ્થિર રાખે છે અને જો મન, શરીરના માત્ર તે ભાગદ્વારા જ જ્ઞાન મેળવવામા વિજયી થાય છે—એટલે કે, શરીરના બીજા ભાગોદ્વારા તે જ્ઞાન નથી મેળવતું—તો તે ધારણા થયેલી કહેવાય છે અને જે વેળાએ મન (ચિત્ત) પોતાને તેજ સ્થિતિમા કેટલાક સમયપર્યન્ત દૃઢ અને ગ્રિય રાખી શકે છે, ત્યારે તે ધ્યાનના નામથી ઓળખાય છે

તદેવાર્જ્યમાનનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ ॥ ૩ ॥

૩ જ્યારે તે (ધ્યાન) બીજા સર્વરૂપોનો ત્યાગ કરીને માત્ર અર્થના સ્વરૂપે જ સાસમાન થવા માટે છે, ત્યારે તે 'સમાધિ' થયેલો મનાય છે.

જે વેળાએ ધ્યાન કરતા કરતા સ્વરૂપની શૂન્યતા થઈ જાય છે, તે વેળાએ સમાધિ નામની સાર્થકતા થાય છે. ધારો કે, પ્રથમ મેં એક પુસ્તકને વિષય કરીને તેનાથી ધ્યાનનો આરંભ કર્યો હતો, અને ધીમે ધીમે હું અત્યારે તે પ્રથમા મનની એકાગ્રતા કરવાને શક્તિ

લક્ષણ એ પ્રમાણે જ સમજવું જોઈએ નહિ તો ધારણા માત્ર-અર્થાત્ ચિત્તની સર્વ એકાગ્રતા પણ ધારણામા ગણવા માગશે. એટલા માટે જ સૂત્રમા પણ દ્વાદશ પ્રાણાયામ મહાવચ્ચિત્ત દેશમથ વિવક્ષિત છે, એમ જાણવું

૧ • જે વસ્તુમા ચિત્તની વિરુદ્ધ વૃત્તિની નિવૃત્તિ કરવા માટેનો પ્રયત્ન કરે છે, તે ધારણા તેજ વસ્તુ મેં પ્રત્યય એટલે વૃત્તિની જે એકતાનતા-ચલન કર્યા વિના જ એક વસ્તુ વિષયતા-તે ધ્યાન જાણવું નાહિ અહિં દેશમા જે ઈશ્વર સ્વરૂપ સ્થિત છે, તેને વિષય કરીને જે કદાપિ અન્ય વૃત્તિવડે રમખ ન થનારી અને સતત ચાવનારી શુદ્ધિવૃત્તિ છે, તેને ચેત્તિજનો ધ્યાનના નામથી ઓળખે છે એમ ઈશ્વર નાનામા કહેવું છે. પૂર્વોક્ત ધારણાજન કરતા દ્વાદશ શુદ્ધિત અધિક કાળથી ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે એ પ્રમાણે લક્ષ્યાન્તરનો અરસપુરાણમા ઉલ્લેખ કરેલો છે

માન થયો છું, તે એટલે સૂધી કે, મને માત્ર એનું આત્મિક રહસ્ય-અર્થ-જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે-એટલે કે, તેના બીજા કાંઈપણ વિશેષરૂપની પ્રતીતિ થતી નથી. ધ્યાનની એ અવસ્થા, તે જ સમાધિ* કહેવાય છે.

ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ॥ ૪ ॥

૪ જ્યારે એ ત્રણે એકત્ર થઈ જાય છે, ત્યારે સંયમ થએલો કહેવાય છે.

જે સમયે મનુષ્ય પોતાના ચિત્તને કાંઈ પણ એક વિશિષ્ટ વિષયમાં લઈ જઈ શકે છે અને તે જ વિષયમાં ચિત્તની દૃઢતા કરીને દીર્ઘકાનર્પણ-તેમાં જ ટકી રહે છે, અને અતલાંગમાથી વિષયને ભિન્ન કરી નાખે છે, ત્યારે તે સંયમ થએલો કહેવાય છે, અથવા તો એક પછી એક અનુક્રમે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિની સિદ્ધિ થવા પછી તેમની એકતા થાય છે, એમ પણ કહી શકાય. સયમ થતાં વસ્તુનું સ્વરૂપ જાતું રહે છે, અને ચિત્તમાં માત્ર તેનો અર્થ (નિષ્કર્ષ) જ અવશિષ્ટ રહે છે

તજ્જયાત્મજ્ઞાલોકઃ ॥ ૫ ॥

૫ તેના જયથી પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ (આલોક) પ્રાપ્ત થાય છે.

જે વેળાએ કાંઈ પણ મનુષ્ય સયમ કરવામાં વિજયી થઈ ચૂકે છે, તે વેળાએ સર્વ શક્તિઓ તેની સત્તાતળે આવી જાય છે. યોગીનું એ એક મહા શસ્ત્ર છે. જ્ઞાનના (અર્થાત્ જ્ઞેય) વિષયો અનત છે, અને તે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ અને સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ ઇત્યાદિ અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગએલા છે. પ્રથમ સ્થૂલ વિષયો-વસ્તુઓનો સયમ કરવો

* જેમાં દેશાવલબન પણ નીકળી જાય છે, અને અર્થ માત્રનો જ એકાકાર પ્રત્યય અવશેષ રહે છે, તેને યોગાગ સમાધિ નાલ્લે, એમ ઈશ્વર ગીતામાં કહેવું છે. પૂર્વોક્તિ વ્યાનકાળ કરતા દ્વાદશ ગુણિત વિશેષ કાળે યોગાગ સમાધિની સિદ્ધતા થાય છે, એવો ગરુડપુરાણનો અભિપ્રાય છે. એ સમાધિ યોગના અષ્ટમ અંગરૂપ છે. એનો અગ્રી સપ્રજ્ઞાત યોગથી એટલો ભેદ છે કે, એમાં, ઈશ્વરાદિક અર્થોનું જે સ્વરૂપ, તે ધારણાથી ક્ષુદ્ધિ વિષયીકૃત થએલું હોય છે, તેટલું જ બાકે છે, અને અગ્રી સપ્રજ્ઞાતમાં તો વિવેકખ્યાતિરૂપ સાક્ષાત્કાર થયો, એટલે પૂર્વ સમાધિવટ જે અવિષયીકૃત વિષયો હોય છે, તે પણ બાકસવા માટે છે. એટલા માટે સાક્ષાત્કાર યુક્ત એકાગ્રતા કાળમાં સપ્રજ્ઞાતયોગ અને દેવજ એકાગ્રતા કાળમાં સમાધિ માત્ર, એવા એમના વિભાગો છે, એમ નાલ્લું.

† આ લોક એટલે વૈશારદ્ય-અર્થાત્ અતિ સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત, અતિ દૂરના અર્થને પ્રત્યક્ષ કરવાનું સામાર્થ્ય. સયમનો જય એટલે સંયમે કરવાથી સમાધિવટ થએલી પ્રજ્ઞાનો આલોક-નર્મલ્ય-માય છે-અર્થાત્ પ્રાપ્તિ અને સશય આદિ મલયી રહિત ક્ષેપતત્ત્વની સ્ફુર્તિ થાય છે.

જોઈએ, અને જ્યારે તમને સ્થૂણનું જ્ઞાન થતા મારે, ત્યાર પછી ધીમે ધીમે અનુક્રમે સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનો સંયમ કરવો.

તસ્ય ભૂમિષુ વિનિયોગઃ ॥ ૬ ॥

૬ સંયમ, ભૂમિના અનુક્રમથી જ કરવો જોઈએ.

અત્યંત શીઘ્રતાથી પ્રયત્ન (સંયમ) ન કરવા માટેની આ એક ચેતવણી છે.

ત્રયમન્તરહ્નં પૂર્વેભ્યઃ ॥ ૭ ॥

૭ પૂર્વનાં સાધનો કરતાં આ ત્રણ વિશેષ અંતરંગ છે.

પ્રથમ આપણે જે પ્રાણાયામ, આસન, યમ અને નિયમ આદિ વિશે જાણી ચૂક્યા છીએ, તે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિના બાહ્ય વિભાગો (બહિરંગ સાધનો) છે. ખરી રીતે જ્ઞેતાં તો આ ત્રણ પણુ ખીજ રહિત સમાધિનાં તો બહિરંગ સાધનો જ છે. જે સમયે એક મનુષ્ય એ સાધન સિદ્ધિની પરિપૂર્ણતા કરી રહે છે, તે વેળાએ તેને સર્વજ્ઞતા અને સર્વ શક્તિમત્તા પણુ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. છતાં પણુ એ જ સુક્તિ છે, એમ તો નથી જ. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ મનને નિર્વિકલ્પ તો બનાવી નથી જ શકતાં. કિન્તુ પુનઃ પુનઃ શરીર ધારણ કરવાનાં ખીજ તે પાછળ મૂકે છે. એટલા માટે જ યોગિજનોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, જ્યારે ખીજ દબ થઈ જાય છે, ત્યારે જ તેમાંથી વૃદ્ધના ઉદ્ભવના સંભવનો અભાવ થાય છે. સર્વજ્ઞતા અને સર્વ શક્તિમત્તા આદિ શક્તિઓ ખીજને દબ કરી શકતી નથી.

તદપિ વહિરહ્નં નિર્વીજસ્ય ॥ ૮ ॥

૮ પરંતુ એ પણુ નિર્બીજ (સમાધિ)નાં તો બહિરંગ જ છે.

* સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ આદિ વિષયોમાં કહેલી જે સંપ્રજ્ઞાત યોગી સવિતર્ક આદિ અવસ્થાઓ, તે જ ભૂમિઓ છે એ ભૂમિમાં સંયમનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. એટલે કે, ચિત્તના સયમવડે પૂર્વ ભૂમિનો જથ્થો કરીને ત્યાર પછી જ તેની ઉત્તર ભૂમિના જથ્થોની ઘટ્ટા કરવી કારણ કે, સ્થૂળ-વિષયનો સાક્ષાત્કાર કર્યાં વિના સૂક્ષ્મનો સાક્ષાત્કાર થવો, સર્વથા અશક્ય જ છે.

સાક્ષાત્ અને હિપરની ભૂમિનું ઉદ્દર્શન કર્યાં વિના વ્યવહિત-વિરોધ હવ્ય ભૂમિમાં સયમની પ્રાપ્તિ યઈ નથી શકતી. કારણ કે, બાહ્ય ભારનારાઓ પ્રથમ સ્થૂળ લક્ષ્યમાં વેધ કરવાનો અભ્યાસ કરીને ત્યાર પછી જ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યમાં વેધ કરે છે; અને સોપાનપર ચઢનારા પણુ અનુક્રમે જ ઊપર ચઢે છે. જો એમ ન કરે, તો તેઓ હિપર ચઢવાને બદલે પાછા નીચે જ ગબડી પડે છે એટલા માટે જ ગરુડપુરાણમાં પણુ કહેલું છે કે, “મનનું સર્વથા કરવા માટે પ્રથમ સ્થૂળ સ્વપનું ચિન્તન કરવું, અને તેમાં જો ચિત્તની સ્થિતતા થઈ ગઈ, તો અવસ્ય સૂક્ષ્મમાં પજુ તેની સ્થિતતા થવાની જ, એમ જાણવું”

જે કોમળી નિર્માળ સમાધિ સાથે સરખામણી કરવામા આવે, તે એ-ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-સાધનો પણ બદિરંગ-બાળ-જ કહી શકાય. આપણે હજુ ઉચ્ચતમ ખરેખરા સમાધિને પહોંચી શક્યા નથીજ, કિન્તુ આપણે અવધિ, વિશ્વને જેવા રૂપમા જોઈએ છીએ, તે વિશ્વનું જેમા અગ્નિત્વ છે અને જેનામાં આ સર્વ શક્તિઓ રહેલી છે, તેની નીચતમ ભૂમિકામાંજ વિચરીએ છીએ.

વ્યુત્પાનનિરોધસંસ્કારયોરભિભવમાદુર્ભાવો નિરોધક્ષણચિત્તાન્વયો નિરો-
ધપરિણામઃ ॥ ૧ ॥

૯ પરવૈરાગ્ય (નિરોધ)રૂપ સંપ્રજ્ઞાન વૃત્તિનો અને પરવૈરાગ્ય (નિરોધ) સંસ્કારવડે સંપ્રજ્ઞાત સંસ્કારનો પરાભવ કરવાથી કેવળ પરવૈરાગ્ય સંસ્કારજ અભિવ્યક્ત થતાં નિર્માળ નિરોધરૂપ પરિણામ થાય છે.

સમાધિની પ્રથમ અવસ્થામાં મનના વિકારો (સંસ્કારો) નો સપ્ત કરવામાં આવે છે, છતાં પણ તે સંપત્તિ પરિપૂર્ણ તો હોતો નથીજ કાણુ કે, જે એ વિકારોનો પૂરેપૂરો સંપત્તિ યદ્-નય, તો પત્રી 'વિકાર' એવો શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનો રહેતો નથી કાંઈ એવો વિકાર (સંસ્કાર) રહી ગયો હોય કે, જે મનને ઉદ્વિગ્ધાદ્વારા બહાર દોડવાની ઉત્કેષણી ક્યો કરતો હોય, તો યોગી તેનો સપત્ત કરવાની એટા કરે છે, અને તે સપત્ત પોતેજ એક સંસ્કાર બની જાય છે એક તરંગ ખીખ તરંગને હટાવે, એ કાઈ ખરેખરા સમાધિ કહેવાય નહિ સર્વ લહરીઓનો લય થાય છે, તે વેળાએ સપત્ત જ એક લહરી બની રહે છે એટલું હોવા છતાં પણ મનની પરપેટા સમાન ચચળતા છૂટતા તો એ કનિઠ (સપ્રજ્ઞાત) સમાધિનો ઉચ્ચ (અસપ્રજ્ઞાત) સમાધિ સાથે ધણોજ નિઃકટનો સંબંધ રહેતો છે.

તસ્ય પ્રજ્ઞાન્તમાહિતા સંસ્કારાત્ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ સંસ્કારવડે તેનો પ્રચાહ પ્રજ્ઞાંત (દહ) થાય છે.†

* વિદેહ પ્રવૃત્તિ લય દેવ વિશેષ, કે જેમને લત્પત્તિથી જ જ્ઞાન અને વેરાગ્ય થએલા હોય છે, તેમને અત્યંત પ્રલયમા સપત્ત વિનાજ અસપ્રજ્ઞાત યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા મટે જ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ ત્રણ તેમના બદિરંગ સાધન છે સપ્તગી આદિ ત્રયોમા એના પ્રમાણે મળી આવે છે બગવાન વિશ્વ, પ્રલયકાળે સર્વ જગત્ એક સમુદ્રમા ઘડી ગયું તે વેળાએ રેલનું આસતરણ કરીને યોગનિદ્રાનું સેવન કરવા લાગ્યા હતા એના વાડો અનેક સ્થાને આપણા જોવામા આવે છે.

† નિરોધ સંસ્કારના જાનુવ્યવડે નહિ યદ્ ગયેલા છે વ્યુત્પાનસંસ્કારોના સર્વ મય જેમાથી,

જ્યારે દિવસાનુદિવસ સતત અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, અને મન અખંડ એકાગ્રતાના શુભ (સ્વભાવ)ને પ્રાપ્ત કરી લે છે, તે વેળાએ મનના સતત સંયમનો પ્રવાહ પ્રગટ (અચલ) થઈ જાય છે.

સર્વાર્થતૈકાગ્રતયોઃ ક્ષયોદયો ચિત્તસ્ય સમાધિપરિણામઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ સર્વાર્થતા અને એકાગ્રતાનો ક્ષય અને ઉદય, એવડે ચિત્ત સમાધિ નામક પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે.

મન, વિશ્વમાંની નાના પ્રકારની વસ્તુઓમાંના વિવિધ અર્થોને સાધારણતઃ ગ્રહણ કરવું હોય છે; અને મનની એ નીચતર અવસ્થા છે. પરંતુ એ પછી મનની વિશેષ ઉચ્ચ અવસ્થા થાય છે, અને તે વેળાએ માત્ર એક અર્થ (વિષય) નો જ સ્વીકાર કરીને તે અન્ય સર્વ વિષયોનો પરિણાગ કરી દે છે, કે જેનું અંતિમ પરિણામ સમાધિ છે.

તતઃ પુનઃ શાન્તોદિતૌ તુલ્યપ્રત્યયૌ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ ભૂત અને વર્તમાનમાં તુલ્ય (એક) પ્રત્યય થવો, એ જ ચિત્તનું એકાગ્રતા રૂપ પરિણામ કહેવાય છે.

ત્યારે મનની એકાગ્રતા થઈ ચૂકી છે, એ આપણે જાણી કેવી રીતે શકીએ? કાળના અવધિથી જેમ એકાગ્રતામાં વિશેષ કાળ વ્યતીત થતો જાય, તેમ તેમ મનની એકાગ્રતા વિશેષ થયેલી જાણવી. આપણા સાધારણ જીવનમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે, જે આપણે દાર્ઢ પુસ્તક વાંચતાં અમુક રસમાં લીન થઈ જઈએ છીએ, તો તે વેળાએ કાળનું આપણને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન રહેતું નથી; અને તેથી જ્યારે આપણે પુસ્તકને

એવું જો ચિત્ત, તે કેવળ નિરોધ સસકારીની પદપરાને જ ધારણ કરે છે. તે કાળમાં પણ ચિત્ત તો ચળ જ હોય છે, એ તો નિશ્ચિન જ છે, પરંતુ તે કાળે એ સાત્વિક સ્વરૂપ પરિણામની માળા (પરપરા)જ સ્થિરતાના નામથી ઓળખાય છે, એવું તાર્કિક લેવાતું છે.

* ચિત્તની સર્વાર્થતા એટલે નાનાર્થકારતા અર્થાત્ વિશેષરૂપ ધર્મ અને એકાગ્રતારૂપ ધર્મ (એવું હવે પછી વિવેચન થવાનું છે) નો જ અનુક્રમે ક્ષય અને ઉદય-એટલે કે તિરોભાવ અને આવિર્ભાવ થાય છે, ક્ષય અને ઉદય શબ્દનો અનુક્રમે એ જ અર્થ છે. કાળજુ કે, જે સંસ્કાર છે, તેનો કોઈ કાળે પણ નાશ થતો નથી, અને જે સંસૃજન સમાન સર્વથા અસંદૃશ્ય છે, તેની ઉત્પત્તિ નથી.) તે ક્ષય અને ઉદય જ ચિત્તનું સમાધિરૂપ પરિણામ થાય છે એટલે અભ્યાસવડે વિક્ષેપનો નાશ થતાં ચિત્તનું જો એકાગ્રતારૂપ સ્વર્ણ થાય છે, તે જ એ સમાધિ પરિણામ છે, એવો જ પ્રસ્તુત સૂત્રનો મુખ્ય અભિપ્રાય છે.

હાયમાંથી હેતુ મૂકીએ છીએ, ત્યારે દેટલાક કવાદો વાંચનમાં વીતી ગએલા બાણીને આપણા મનમાં અત્યંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ કાળો વર્તમાન કાળરૂપ જ યદ્ય જાય છે. એવા હેતુથી જ એમ કહેવામાં આવેલું છે કે, જે વેળાએ ભૂત અને વર્તમાનકાળ આવીને એકરૂપે જ ઉપરિચિત થાય છે, તે વેળાએ જ મન વિગેષ એકાગ્રતામય થયેલું કહેવાય છે.

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणाज्वस्यापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

૧૩ એ વડે ભૂત અને ઇન્દ્રિયોમાં ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા નામક ત્રણ પ્રકારનાં પરિણામો * થાય છે.

એ વડે ચિત્તમાં અરૂપ (ધર્મ), લક્ષણ (કાળ) અને અવસ્થારૂપ ત્રણ પ્રકારનાં પરિવર્તન થવાનું સૂચવવામાં આવે છે. ચિત્ત વૃત્તિઓનું પરિવર્તન કરે છે અને તે પરિવર્તન સ્વરૂપ વિષયક છે. એ ચળતાને માત્ર વર્તમાનકાળમાં જ સ્થિર કરી રાખવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી, તે લક્ષણ (કાળ) પરિણામ છે. વર્તમાનને પણ વિસારીને મનને ભૂત સ્વરૂપમાં પ્રેરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી, તે અવસ્થા પરિણામ છે. પૂર્વ સૂત્રોમાં એકાગ્રતાઓનો જે ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે, તે યોગી ચિત્તના પરિણામોનો યથેચ્છ સંયમ કરી શકે, એટલા માટે જ છે, અને માત્ર એ જ યોગીને પૂર્વકથિત સયમ કરવાની શક્તિ આપી શકે છે

* પૃથ્વી આદિ ભૂતો અને ચંદ્ર આદિ ઈન્દ્રિયો કે જે ધર્મો કહેવાય છે, તેમાં ત્રણ પ્રકારનું પરિણામ થાય છે અને તે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામના નામથી ઓળખાય છે. એ ત્રણ પરિણામો પૂર્વોક્ત ચિત્તના પરિણામોના વ્યાખ્યાનવડે જ વ્યાખ્યાત થાય છે તે આ પ્રમાણે—મૃત્તિકાના પિંડરૂપ ધર્મનો અભિભવ યતા ઘટરૂપ ધર્મ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે જેવી રીતે ચિત્તના વ્યુદાનનો નાશ યતા નિરોધનો ઉદ્ભવ થાય છે; તેવી રીતે જ એ ધર્મ પરિણામ પણ જાણી શકાય. લક્ષણ, અર્થાત્ કાર્યરૂપ ધર્મનું વ્યાવર્તન કરે તે લક્ષણ, એટલે કે ને મત્રત્રય-અનાગત (ભાવિ) અર્થાત્, વર્તમાન અર્થાત્ અને અતીત (ભૂત) અર્થાત્ એ પ્રમાણે અવત્રત્રયના નામથી ઓળખાય છે તેમાં મૃત્તિકાનો ધર્મ જે ઘટ, તેનું અનાગતત્વ, એ પ્રથમ અર્થ છે, વર્તમાનત્વ દ્વિતીય અર્થ અને અતીતત્વ તૃતીય અર્થ છે એ લક્ષણ પરિણામ છે, એમ જાણી શકાય કે, અનાગતત્વ ધર્મ, અતીતત્વ અને વર્તમાન ધર્મોમાંથી ધર્મોનું વ્યાવર્તન કરે છે—એ જ પ્રમાણે વર્તમાનત્વ અને અતીતત્વ ધર્મો પણ પોતાથી બિન્ન ધર્મોમાંથી ધર્મોનું વ્યાવર્તન કરતાં હોવાથી, તે પણ લક્ષણ છે, એમ જાણી શકાય એવી જ રીતે લક્ષણ પરિણામ દ્વિતીય તદ્વિશિષ્ટ ઘટાદિ ધર્મોના અવસ્થાપરિણામની પણ કલ્પના કરી લેવી તે આ પ્રમાણે—હવે પછીના કલ્પમાં યનારો જે ધર્મ તે અનાગતતમ, આ કલ્પમાં યનારો તે અનાગતતર અને આવતી યવે યનારો તે અનાગત, એમાં જ તત્કાળ યતા વર્તમાનતમને જોડી દેવો, ઇત્યાદિ. એવી જ રીતે વર્તમાનના નવત્વ અને પુરાણત્વ આદિ ધર્મો પણ અવસ્થા પરિણામ છે, એમ જાણી શકાય. એ પ્રમાણે ચિત્તિરાજિ વિના બીજા સર્વ ભાવ (પદાર્થ) પ્રતિષ્ઠાએ પરિણત યનારો છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાનનું

શાન્તોદિતાઽવ્યપદેશ્યધર્માનુપાતી ધર્મી ॥ ૧૪ ॥

૧૪ શાંત (ભૂત), ઉદિત (વર્તમાન) અને અવ્યપદેશ્ય (ભવિષ્ય) ત્રણમાં જેનો અનુપાત ધરાવે છે, તે ધર્મી કહેવાય છે. *

સર્વ વસ્તુ (પદાર્થ) ધર્મી જ હોય છે, અને કાગ તથા સરખારાના યોગે તેમના સ્વરૂપનું પરિવર્તન થવા જ શકે છે—એ, સર્વ કાગમા પરિવર્તિત અને વ્યક્ત (સ્વરૂપવાન) થતા જ રહે છે

ક્રમાન્યત્ત્વં પરિણામાઽવ્યત્ત્વે દેતુઃ ॥ ૧૫ ॥

પરિણામનયસંયમાદર્શિતાઽનાગતજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ પરિવર્તનનો અનુક્રમ જ અનેકધા પરિણામનો હોય છે.

૧૬ ત્રણ પ્રકારના પરિણામોનો સયમ કરવાથી ભૂત અને ભવિષ્યના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. †

* શાંત ધર્મે એટલે જેના વ્યાપાર પૂર્વ થઈ ગયા હોય, તે અતીત ઉદિત એટલે જલ્પાદિ વ્યાપાર યુક્ત વર્તમાન અને અવ્યપદેશ્ય એટલે વ્યાપાર કરવાને અશક્ય હોય એવા શક્તિરૂપે—અર્થાત્ ખીજ બાવરૂપે મૃતિકા અદિક ધર્મીમાં રહેતો હોય છે તે અનાગત જ્ઞાનો કારણ કે એ સુખ હોવાથી ધર્મીમાંથી એકલે વ્યવહાર કરવામાં શક્ય થતો નથી એટલા માટે સર્વ કાર્ય સ્થિતિરૂપે તો અવ્યવહાર જ છે કારણ કે કારણ રૂપવડે જ સમવિત થઈ શકે છે એટલે સર્વ કારણ સર્વ કાર્યથી અભિન્ન થાય છે વનમાના અગ્નિથી બળેલા વેતના ખીજમાંથી ડેળખડની ઉત્પત્તિ થએલી હોવાય છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે—ત્યાં અવિધમાનની ઉત્પત્તિ સમવતી નથી હવે કાર્યની અભિવ્યક્તિના દેશ કાગ કર્મ આદિ કારણો વિચિત્ર છે એટલા માટે કયાક કાઈ ઉત્પન્ન થાય છે (સર્વત્ર ઉત્પન્ન થતુ નથી) એવી ભ્રમમાં એ કાર્ય ને કારણની વ્યવસ્થા છે યોગસિદ્ધિયુક્ત પુરુષને દેશાદિકનો પ્રતિબંધ હોતો નથી, એટલા માટે (તેમની ઈચ્છા માનવી) સર્વ સ્થળોમાં સર્વ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે શાંત, ઉદિત અને અવ્યપદેશ્ય આદિ ધર્મ ધરીયત એટલે કૃપમાંથી નજ કાઢવાની મુદ્દમય પાત્રમાળા પ્રમાણે સદા સર્વદા પરિવર્તન કરનારા જ હોય છે એ ધર્મોનું જે અનુવર્તન કરે છે એટલે કે આશ્રયરૂપે અન્વિત થાય છે તે અનુપાતી ધર્મી, એ પ્રમાણેનો અર્થ લેવાનો છે જેની રીતે મૃતિકા અને સુવર્ણ આદિ ચૂર્ણ પિડ છે અને ઘટ કુડળ આદિ તેના અન્વયી થાય છે અને તેથી ધર્મી (વિહારયુક્ત) પણ કહેવાય છે એ પ્રમણે એના અર્થની પણ કલ્પના કરી લેવી નોંધએ

† બુદ્ધિ સત્ત્વ યોગે જ સર્વ પ્રકાર સ્વભાવ છે, તેને રસસ્તેગમ્યરૂપી જે પ્રતિબંધ થાય છે, તેની સંયમવડે નિવૃત્તિ થતા પ્રમાણુ વિના જ યોગી સર્વ જાણી શકે છે એવી વસ્તુ રિયતિ છે એમાં મૃતિકારૂપ ધર્મીમાં ઘટ આદિ ધર્મ છે અનાગત આદિ અધ્ધા છે અને નવત્વ અદિ અવસ્થા છે એ પ્રમાણે ધર્મ જણાવે અને અવસ્થા એ પરિણામત્રયના સયમવડે યોગીને અદીત અને અનાગત વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે

સંયમની પ્રથમ વ્યાખ્યાની આપણે અહીં પૂર્ણ સ્મૃતિ રાખવાની છે. ન્યારે મન (ચિત્ત) સર્વ બાહ્ય વિષયોનો પરિભ્રમ કરીને માત્ર વિષયના આંતરિક સંસ્કારમાં જ એકરૂપ થઈ જવાની સ્થિતિમાં આવી પહોંચે છે, તેમ જ દીર્ઘ અભ્યાસવડે અચળ રહીને ક્ષણ માત્રમાં જ તે સ્થિતિમાં સ્થિત થઈ શકે છે, સારે જ પૂર્ણ સંયમ થયેલો કહેવાય છે. જો મનુષ્યને જૂત અને બવિષ્યને જાણવાની ઇચ્છા હોય, તો તેણે સંસ્કારોમાં થતાં પરિવર્તનોનો સંયમ કરવો જોઈએ. કેટલાક સંસ્કારો વર્તમાન કાળમાં પોતાનો કાર્યક્રમ કરતા હોય છે, કેટલાક પોતાનો વ્યાપાર કરી ચૂકેલા હોય છે અને કેટલાકો હજી કાર્ય કરવા માટે ખોટી થયેલા હોય છે; એટલે એ સંસ્કારોનો સંયમ કરવાથી તે સહજમાં જૂત અને બવિષ્ય કાળને જાણી શકે છે.

શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્યાસાત્સદ્ગુરસ્તત્પ્રવિભાગસંયમાત્સર્વ-
ભૂતસ્તજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન (પ્રત્યય)નો ઇતરેતર અધ્યાસથી સંકર મેળો થઈ ગયેલો હોય છે-તેના (પ્રવિભાગ) સંયમથી સર્વ ભૂતસ્ત (પ્રાણિનાદ)ના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શબ્દ પ્રથમ બાહ્ય કારણને ઉપરિચિત્ કરે છે, અર્થ આંતરિક આન્દોલનને ઉત્પન્ન કરી દે છે, અને તે ઇદ્રિયમાર્ગે મસ્તિષ્ક (Brain) માં પ્રવેશ કરીને બાહ્ય સંસ્કારને મનસમીપ પહોંચાડી દે છે, એટલે જ્ઞાન મનની પ્રતિક્રિયા કરે છે અને તેથી નિરીક્ષણશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ ત્રણ ન્યારે સાથે મળી જાય છે, સારે જ કાર્ષ પશુ વિષય ઇદ્રિય-જોય થઈ શકે છે. ધારો કે હું એક શબ્દ સાંભળું છું; એ વ્યાપારવેળાએ પ્રથમ બાહ્ય આન્દોલન ઉત્પન્ન થાય છે, સારપછી ત્રવણેન્દ્રિય આંતરિક આન્દોલનને મન સમક્ષ લઈ જાય છે અને અંતે મન પ્રતિક્રિયા કરે છે, સારે જ એ શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવી શકે છે. જે શબ્દને હું જાણી શકું છું તે આન્દોલન, ઇદ્રિયસંવેદના અને પ્રતિક્રિયા, એ ત્રણનું મિશ્રણ છે. સાધારણ રીતે એ ત્રણે જો કે અભિન્ન જ છે, છતાં અભ્યાસવડે યોગી એમને વિભિન્ન કરી શકે છે. ન્યારે મનુષ્ય એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ને જો તે કાર્ષ પશુ નાદનો સંયમ કરે, તો તે નાદની જે અર્થને વ્યક્ત કરવાની બાવના હોય, (પછી તે નાદ મનુષ્યનો હોય કે પશુનો હોય તો પશુ) તે અર્થને તે સહજમાં જ સમજી શકે છે.

સંસ્કારસાક્ષાત્કરણાત્પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ સંસ્કારોના સાક્ષાત્કારથી પૂર્વ જાતિ (જન્મ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણે જે પણ અનુભવ ધરાવીએ છીએ, તે પ્રત્યેક અનુભવનું ચિત્તમાં એક તરંગ અથવા લહરીરૂપે આગમન થાય છે. એ ચિત્તમાં જ શમી જાય છે અને વધારે સૂક્ષ્મતા ધારણ કરતો જાય છે. અર્થાત્ એનો સર્વથા લય તો નથી જ થતો. તે ચિત્તમાં જ અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે નિવાસ કરી રહે છે અને જો આપણે એ તરંગને પુનઃ ઉપર (બહાર) લાવી શકીએ, તો તે સ્મૃતિરૂપ બની જાય છે. એટલા માટે અર્થાત્ જો યોગી એ શૂનકાંતીનું સંસ્કારોના સંયમ કરી શકે, તો તે પોતાના સર્વ પૂર્વ જન્મોને જાણવાને શક્તિમાન થાય છે.

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

૧૯ બીજાના શરીરમાંનાં ચિન્હોનો સંયમ કરવાથી તેના ચિત્તનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ધારો કે, પ્રત્યેક મનુષ્યના શરીરમાં કેટલાંક વિશેષ પ્રકારનાં ચિન્હો હોય છે અને તે ચિન્હો બીજા મનુષ્યોથી તેને ભિન્ન પાડી નાંખે છે. જ્યારે યોગી એ પ્રમાણેનાં મનુષ્યનાં વિશેષ ચિન્હોનો સંયમ કરે છે, ત્યારે તે, તે મનુષ્યના મનસ્વભાવને તત્કાળ જાણી શકે છે.

न च तत्साऽऽलम्बनं तस्याऽविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

૨૦ પરંતુ તેના વિષય સંયમનો વિષયીભૂત ન હોવાથી, તેને તે (યોગી) જાણી શકતો નથી.

માત્ર શરીરનો જ સંયમ કરવાથી તે કંઈ પરચિત્તના વિષય સાક્ષ્યબળને જાણી શકતો નથી. વિષયને પણ જાણવાની ઇચ્છા હોય, તો દ્વિગુણિત સંયમ કરવો પડે છે. પ્રથમ શરીરનાં ચિન્હોનો અને ત્યારપછી તેના મનનો. એમ કરવાથી બીજાના મનમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જે પણ વિષય હોય છે, તે યોગીના જાણવામાં આવી શકે છે.

कायरूपसंयमात्तद्वाङ्मयशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशाऽसम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

૨૧ શરીરકાર (કાયરૂપ) નો સંયમ કરવાથી, તેની બાહ્ય (આકારને નિહાળવાની) શક્તિઓનું સ્તંભન તેમ જ ચક્ષુઃ પ્રકાશનો અસંપ્ર-યોગ (ભિન્નતા) થઈ જાય છે, અને તેથી યોગીનું શરીર અંતર્ધાન (અદૃશ્ય) થાય છે.

આ આરણ્યક મધ્યમાં ભગવાને છતાં યોગી સર્વના જ્ઞેતાં જ અદૃશ્ય (અન્તર્ધાન) થઈ શકે છે હવે જો કે તે ખરી રીતે જ્ઞેતાં ક્યાંય આપ્યો તો નથી જ જતો, કિંતુ તેને બીજાઓ જ્ઞેઈ નથી શકતા. એ સમયે તેણે માત્ર આકાર અને શરીરને ભિન્ન કરી નાખેલાં

દેાય છે પરંતુ એ તમારે અત્ર વિશેષતાથી ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, ત્યારે આકૃતિ અને આકૃતિયુક્ત વસ્તુ સર્વથા ભિન્ન થઈ જઈ શકે, એટલી બધી એકાગ્રતાની શક્તિને પડોંચી ગયો હોય, ત્યારે જ યોગીથી એ ચમત્કાર કરી શકાય છે એટલે તે શરીરાકારનો સંયમ દે છે અને તેથી નિરીક્ષણ શક્તિનો અવરોધ થઈ જાય છે. કારણકે, નિરીક્ષણ શક્તિ આકૃતિ અને આકૃતિયુક્ત વસ્તુના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. એથી અંતર્ધર્મ (અદૃશ્યતા) અને શબ્દ આદિમા ચિત્ત સયમ કરવાથી તેના ચન્દ્રોનુ તે બોલતો હોય છતાં પણ બીજો દાર્ઢ શ્રવણ ન કરી શકે એટલે કે, શબ્દાશ્રવણીયતા પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

એ સર્વ યોગની વિભૂતિઓ છે. એ ઉપરાંત બીજી પણ વિભૂતિઓ છે કે, જેનુ હવે પછી ક્રમાનુસાર વિવેચન થવાનું છે.

સોપક્રમં નિરુપક્રમં ચ કર્મ તત્સંયમાદપરાન્તજ્ઞાનમરિષ્ટેભ્યો વા ॥૨૨॥

૨૨ કર્મ બે પ્રકારનાં છે, સોપક્રમ* અને નિરુપક્રમ† અને સયમ કરવાથી અથવા તે અરિષ્ટાવડે યોગી અપરાંત જ્ઞાનનો પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

ત્યારે એક યોગી પોતાના કર્મ—એટલે કે, મનમાના વર્તમાન વેળામા કાર્ય કરતા, અને હવે પછીના વ્યાપાર માટે યોગી થઈ રહેલા સરન્દગેનો સયમ કરે છે, ત્યારે જ તે અનાગત સંસ્કારોવડે તેના પોતાના શરીરનો પાત—અતકાળ—ક્યારે થશે, એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકે છે એટલે કે, ક્યાંલાણુ અને કઈ ઘટિકાએ પોતાનું મરણ થશે, એનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુઓ મગણની અગમચેતીનો ધણો જ વિચાર ક્યો દે છે, કારણ કે, ગીતામા એવો ઉપદેશ કહેલો છે કે, મરણ ક્ષણે મનમા જેવા પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા જ પ્રકારની બીજા જન્મમા જીવની ગતિ થાય છે “અંતેવા મતિ સા મતિ”

મૈત્ર્યાદિષુ વલ્લાનિ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ મૈત્રી આદિમાં સંયમ કરવાથી નાના પ્રકારનાં બળો પ્રાપ્ત થાય છે, હ વલેષુ હસ્તિવલાદીનિ ॥ ૨૪ ॥

* તત્કાળ ક્ષણ આપનાર † કાળાવધિથી ક્ષણ આપનાર ‡ મૃત્યુ § મૈત્રી, કરુણાનો મુદિતામા સંયમ કરવાથી યોગી સર્વ પ્રાણીઓનો સુખકર ભિન્ન થઈ પડે છે તેના બળો—અર્થાત્ વીર્યોની વૃદ્ધિ થાય છે તે હુ ખમાથી બીજાનો હક્કાર કરનાર થઈ પડે છે અને કુદ્ધ પદ્માભિમાની થયો નથી. હવેશા તેા કેવળ હક્કારીનતા જ છે, એટલે તેનું બળ કશું પણ ન હો, કારણ કે, તેના સંપત્તિ અભાવ છે

૨૪ હુરતી આદિના બળમાં સંયમ કરવાથી તેના બળની યોગીને ઉપ-
લબ્ધિ થાય છે.

જ્યારે યોગી એ સંયમને સિદ્ધ કરી લે છે, અને જો તેને બળની ઇચ્છા થાય, તો તે
હાથીના બળનો સંયમ કરે છે અને તે બળને તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અનંત શક્તિનો, જો તેને
પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ મળી જાય, તો અત્યેક મનુષ્ય ઉપયોગ કરી શકે છે. યોગીમાં જે અધિક
મહત્તા છે, તે માત્ર એટલી જ છે, એ વિભૂતિના શાસ્ત્રનું તેણે પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવી લીધેલું
હોય છે.

મૃત્યુપાલોકન્યાસાત્સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ પ્રવૃત્તિ પ્રકાશ (આલોક) નો ન્યાસ (સંયમ) કરવાથી સૂક્ષ્મ વ્યવ-
હિત અને વિપ્રકૃષ્ટ આદિનું અત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

‘ન્યોતિસાક્ષાત્કારરૂપ પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતા હૃદયપ્રકાશનો જે વેળાએ યોગી સંયમ
કરે છે, તે વેળાએ તે ઘણી દૂરની વસ્તુઓને પણ નિહાળી શકે છે. વિદ્યાહરણ તરીકે, જે વસ્તુ
અત્યંત દૂરના પ્રદેશમાં હોય અને વચ્ચે પર્વત આદિનો અવરોધ આવતો હોય, તોપણ તે
વસ્તુ તેના જોવામાં આવી શકે છે. તેમ જ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનું પણ તે અવલોકન
કરી શકે છે.

ભુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી ભુવન (વિશ્વ) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ ચન્દ્રમાં ન્યાસ (સંયમ) કરવાથી તારાવ્યૂહના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
થાય છે.

ધ્રુવે તદ્રતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ ધ્રુવમાં સંયમ કરવાથી નક્ષત્રોની ગતિનું જ્ઞાન મળે છે.

નાભિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી કાય (શરીર) વ્યૂહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
થાય છે.

કણ્ઠકૂપે શુત્પિપાસાનિવૃત્તિઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ કંઠ કૂપમાં સંયમ કરવાથી શુદ્ધા અને પિપાસાની નિવૃત્તિ થાય છે.

જે સમયે મનુષ્ય અત્યંત ક્રુધાતુર થએલો હોય, તે સમયે જો તે કંઠકૂપમાં* સંયમ કરે, તો તત્કાળ તેની ક્રુધાનું નિવારણ થઈ જાય છે.

કૂર્મનાડ્યાં સ્વૈર્યમ્ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ †કૂર્મ નામક નાડીમાં સંયમ કરવાથી શરીર (કાયા) નું સ્વૈર્ય થાય છે.

જ્યારે એ સંયમનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે વેળાએ કાયામાં વિશ્લેષ થવા પામતો નથી.

મૂર્દ્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધર્શનમ્ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ મૂર્ધા†જ્યોતિષમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધ દર્શનની સિદ્ધિ થાય છે.

સિદ્ધો પવિત્રાત્માઓ (Ghosts) કરતાં ક્રિયિત્ ઉચ્ચ પ્રકારનાં વ્યક્તિ છે. જ્યારે યોગી શિરશિખરે શ્વેતાના મનને ઐકાગ્ર કરે છે, ત્યારે તે એ સિદ્ધોને પ્રલક્ષ જોઈ શકે છે. જેમ એ સિદ્ધ શબ્દનો વારંવાર મુક્ત પુરુષના અર્થમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમ ખરી રીતે જોતાં સિદ્ધ પુરુષ તે મુક્ત પુરુષ તો નથી જ. કિન્તુ તેઓ માત્ર એક પ્રકારની સિદ્ધિને જ પ્રાપ્ત થએલા હોય છે.

પ્રાતિભાદ્વા સર્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ અથવા પ્રતિભાના બળથી સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.‡

* જિહ્વાના મધ્ય તંતુની નીચે કઠનો ફળાકાર પ્રદેશ છે, કે જે સ્થાને પ્રાણુ આદિ વાયુનો સંયર્થ થવાથી ક્રુધા અને વિપાક્ષા (તુષા)ની કલ્પતિ થાય છે. એ સ્થાનમાં સંયમ કરવાથી ક્રુધા અને તુષાની નિવૃત્તિ થાય છે, એનો અધિનાર્થ છે.

† ઉપર કહેલા ફળની આકૃતિવાળા પ્રદેશના અવોભાગમાં (નીચે) કૂર્માકૃતિ એક નાડી છે, તેમાં સંયમ કરવાથી તેનામાં પ્રવિષ્ટ થએલા ચિત્તનું સ્વૈર્ય (સ્થિરતા) સિદ્ધ થઈ શકે છે, એવું પ્રસ્તુત સૂત્રનું તાત્પર્ય છે.

‡ અસ્તકમાં ભદ્રારંભ નામક એક છિદ્ર છે, તે સુષુપ્ત્વા નાડીના યોગે અને હૃદયરથ ચિત્ત-મણિની પ્રજ્ઞાના યોગે અતિ તેજસ્વી હોય છે; એમાં સંયમ કરવાથી યોગી-જન આ જગતમાંના સિદ્ધ પ્રવેશનું, તેઓ અદૃશ્ય હોવા છતાં પણ, દર્શન કરી શકે છે.

§ વિવેક ખ્યાતિ રૂપ જે જ્ઞાન, કે જેને પ્રસંખ્યાનતા નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે સંસાર સાગરમાંથી તારનારું જ્ઞાન છે. એની પ્રાપ્તિ મોટે સંયમ કરતાં એના આગમનને સચ્ચવનારી પ્રતિભાવડે એટલે કે, તર્ક માત્રથી હૃદયવેડું જે પ્રતિભાજ્ઞાન થાય છે, તેના યોગે યોગી સર્વ જાણી શકે છે. પરંતુ એ પણ એક પદાન્તર છે. જેવી રીતે અકલ્પમા સૂર્ય

જે મનુષ્યમાં પ્રતિભાની શક્તિ (પવિત્રતાનો પ્રકાશ) હોય છે, તેને સર્વ જ્ઞાન કોઈ પણ પ્રકારના સયમ વિના જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જે વેળાએ મનુષ્ય, પ્રતિભાની હિમ્મત અવસ્થામાં વિરમવા (વિહરવા) માંડે છે, તે વેળાએ જ તેને એ મહા પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થાય છે, -અન્યથા એમ થવું અશક્ય છે એ પ્રકાશની પ્રાપ્તિ ચતુર્થાની સાથે જ તેને સર્વ વસ્તુઓ પ્રસક્ત થઈ જાય છે -પ્રત્યેક વસ્તુનું જ્ઞાન તેનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ આવી જાય છે અને એ માટે તેને સયમ કે એવો બીજો કોઈ પણ પ્રકાર કરવો પડતો નથી. અર્થાત્ પ્રતિભા જ્ઞાનથી યોગી સર્વ વસ્તુઓપર વિજય મેળવી શકે છે

હૃદયે ચિત્તસંવિત્ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ હૃદયમાં સયમ કરવાથી મનોનું જ્ઞાન થાય છે *

સત્ત્વપુરુષયોરત્યન્તાસક્ષીર્ણયોઃ પ્રત્યયાગ્વિશેષા-

ઝોગઃ પરાર્થત્વાત્સ્વાર્થસંયમાત્પુરુષજ્ઞાનમ્ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ અત્યંત અસક્ષીર્ણ (દૂરસ્થ) આત્મા અને સત્ત્વના અવિવેકથી જ ભોગોની ઉપલબ્ધિ થાય છે એનાં કુર્મ (વ્યાપાર) બીજા માટે છે; એમાં (સ્વાર્થમાં) સયમ કરવાથી પુરુષવિષયક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.†

પ્રતિભાદ્વારા મેળવેલી અનાસક્તિના બળથી યોગી પુરુષવિષયક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે

સંસવનારી છે, અને તેવડે લોકો જેવા માંડે છે, એવા જ એના પણ પ્રકાર જાણવો ભોગના કૃત વાર્તિકમાં તે કોઈ પણ નિમિત્તની અપેક્ષા ન કરનાર અને કેવળ મનમાથી હૃદય તથા સત્ત્વ અને શીઘ્ર જ્ઞાન તેને જ પ્રતિભા કહેલી છે એના સંયમથી જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રાપ્તિ, એ વિવેક ખ્યાતિથી પૂર્વે જ તારક થાય છે અને તેવડે યોગી સર્વ જાણી શકે છે, એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે

* હૃદયકમળ અધોમુખ હોય છે અને તે ચિત્તનું સ્થાન છે એમાં સયમ કરવાથી વાસના સહિત ચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે

† બુદ્ધિ ભોજ્ય અને આત્મા ભોક્તા છે એ બંને વસ્તુતઃ અત્યંત ભિન્ન છે અને એમાં પુરુષના પ્રતિબિંબનો ભાસ કરાવનારા મુખ દુઃખ, એક જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિના પરિણામે થયા કરે છે એમનાથી જે અવિશેષ એટલે એક્યરૂપ-પ્રતિબિંબદ્વારા મુખ આદિકનો જે આરોપ તે ભોગ છે એ બુદ્ધિરૂપ હોવાથી હૃદય (ભોજ્ય) છે, અને એટલા મઠિ જ પરાર્થ (બીજા માટે) છે એટલે કે એ ભોક્તા પુરુષને હૃદયકાંડ ન છે ચિત્તપ્રતિબિંબ વિશિષ્ટ સુખાદિના પ્રત્યક્ષરૂપ જે ભોગ, તે જ નહીં છે અને ચિત્તશક્તિ પ્રજાવાત્મક પ્રતિબિંબરૂપ ભોગ તેનાથી ભિન્ન છે એ ચિત્ત રત્નરૂપ

તતઃ પ્રાતિભશ્રાવણવેદનાઽઽદર્શાઽઽસ્વાદયાર્તા જાયન્તે ॥ ૩૬ ॥

૩૬ તેથી (સ્વાર્થ સંયમથી) પ્રાતિભ (પ્રતિક્ષા વિષયક) શ્રાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ અને વાર્તા ઉદ્ભવે છે.*

તે સમાધાનુપસર્ગા વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ ॥ ૩૭ ॥

૩૭ એ સર્વ જો કે સમાધિમાં તો ઉપસર્ગ (વિદ્ય)રૂપ જ છે; પરંતુ એ જગતમાંની સિદ્ધિઓ છે.

વિશ્વના એ સર્વ ભોગો પુરુષ અને ભુદ્ધિના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જો યોગી જાણી જાય; અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ, એ એ સર્વથા વિભિન્ન વસ્તુઓ જ છે, એમ ધારીને જો એમાં તે સંયમ કરવાની ઇચ્છા રાખે, તો જ તે પુરુષવિષયક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એથી વિવેકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને વિવેકની પ્રાપ્તિ થતાં પ્રતિભાની પોતાની મેળે જ ઉપલબ્ધિ થાય છે. વિશુદ્ધ આત્મા અને મુકિતની ઉચ્ચત્તમ પદ્ધતિના માર્ગમાં તો એ સર્વ સિદ્ધિઓ વિદ્યારૂપ (પ્રતિબંધક)જ થઈ પડે છે. એ સર્વ સિદ્ધિઓ યોગના માર્ગમાં જ યોગીને આવી મળે છે, પરંતુ યોગીજો તેમના ધિક્કારપૂર્વક અસ્વીકાર કરે, તો તે સુખરૂપ પોતાની ઉચ્ચત્તમ પદ્ધતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ જો એ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરવામાં જ તે લુબ્ધ થઈ જાય છે, તો તેની આગળ વધવાની ગતિનો સર્વથા અવરોધ થઈ જાય છે.

વન્ધકારણસૈથિલ્યાત્મચારસંવેદનાચ ચિત્તસ્ય પરશરીરાઽઽવેશઃ ॥ ૩૮ ॥

તમ્ક જ હોવાથી સ્વાર્થ (પોતા માટે) થાય છે, ઇતરનો ઉપકારક થતો નથી. એમાં સંયમ કરવાથી પુરુષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આઢી કોઈ શંકા કરશે કે, પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ભોગનું લક્ષણ કહેવાની રીત અગત્ય અને શું પ્રયોજન હતું? એનું ઉત્તર એ છે કે, ભુદ્ધિ અને પુરુષના ધર્મોનો ભોગરૂપે જ અવિવેક થએલો છે, અને એથી ધર્મોની સંકરતા પ્રાપ્ત થએલી છે. એટલા માટે ભોગ્ય વસ્તુમાં જ તેમના ધર્મોનો વિવેક થવા માટે સંયમ કરવાનો છે. એ પ્રાપ્ત કરીને જણાવવા માટે જ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ભોગના લક્ષણનો વિરોધતાથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે.

* તેથી એટલે સ્વાર્થ સંયમથી પ્રાતિભ-એટલે પૂર્વોક્ત સર્વ વિષયક જ્ઞાન થાય છે. તે કેવળ, તપઃ સ્વાધ્યાય આદિ શુક્લ ધર્મોવડે શુદ્ધ કરેલા મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઓત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો દિવ્ય રાજ્ઞ આદિની આઢક થાય છે. એમને અનુક્રમે શ્રાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ અને વાર્તા, એવી સંજ્ઞાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સમયે યોગીની ઓત્રેન્દ્રિય દિવ્ય રાજ્ઞની આઢક થાય છે, તે સમયે તેને 'શ્રાવણ'ની સાક્ષીય પારિભાષિક સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાહ્લેન્દ્રિયની "વાર્તા" સંજ્ઞા છે. હવાદિ યોગના કરી લેવી.

૩૮ બંધના કારણની શિથિલતા થતાં યોગી પોતાના પ્રચાર સંવેદનવડે પરશરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

યોગી પોતે અન્ય શરીરમાં રમમાણ છતાં એક મૃત શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, અને તેને ઉઠાડીને ગતિ પશુ આપે છે. અથવા તો તે કોઈ પશુ અંવિત મનુષ્યશરીરમાં સંચાર કરીને તેનાં મન અને ઇન્દ્રિયોના અવરોધ કરી નાખે છે અને ક્ષેત્રીકવાર સૂધી તેના શરીરમાં પોતે જ ક્રિયા કર્યા કરે છે. એ શક્તિ પુરુષ અને પ્રકૃતિના વિવેક થયા પછી જ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. જો તેની ખીજના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો તે, તે શરીરમાં સંયમ કરે છે અને તેમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. કારણ કે, યોગીના મત પ્રમાણે માત્ર તેનો આત્મા જ સર્વ વ્યાપક છે એમ નથી, કિન્તુ તેનું મન પણ સર્વ સાક્ષીરૂપ છે. એ વિશ્વવ્યાપક ચિત્તનો એક અંશ છે. હવે જો કે, મન (ચિત્ત) નાડીના અવાહદ્વારા જ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવી શકે છે, એ સત્ય છે; પરંતુ જે વેળાએ યોગી પોતાને એ નાડીપ્રવાહના બંધથી મુક્ત કરી નાખે છે, તે વેળાએ ખીજ વસ્તુઓદ્વારા પણ તે યથેચ્છ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવી શકે છે.

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्गउत्क्रान्तिश्च ॥ ૩૯ ॥

૩૯ ઉદાનનો જય કરવાથી યોગી જળ અને યંકમાં ડૂબતો નથી અને કુંટકપર ચાલી શકે છે.*

ઉદાન એક નાડી પ્રવાહ (વાયુ)નું નામ છે. તે પ્રેક્ષાથી મસ્તક પર્યંતના સમસ્ત (શરીરના) ઉપરિ ભાગમાં વ્યાપેલો હોય છે. ત્યારે યોગી એ ઉદાનનો સ્વામી થઈ જાય છે, ત્યારે તે ભારમાં લધુ (હલકો) થાય છે અને ભારમાં લધુતા થવાથી તે પાણીમાં

* ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ જે પ્રકારની હોય છે. બાહ્ય અને આચર્યેતર. સ્વપ્ન આદિનું આલેખન જ એનું સ્વરૂપ છે, તે બાહ્ય, અને જીવન (શરીર ધારણ)માં કારણીભૂત પ્રયત્નરૂપા આચર્યેતર પ્રવૃત્તિ છે. એ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં રહેનારી છે. પ્રાણ આદિ પંચ વાયુના સંચારનું નિમિત્ત એ જ થાય છે. નાસિકાના અપ્રમાણથી હૃદય પર્યંત જે વાયુ સ્થિત છે, તે પ્રાણ બાહ્યે. જોની સ્થિતિ હૃદયથી નાભિ પર્યંત છે, તે સમાન કહેવાય છે; નાભિથી પાદતલ પર્યંત જે વાયુનો અધિકાર છે, તે અપાન નામથી ઓળખાય છે. કારણ કે, તે અત્ર મતનું અપનયન (વિસર્જન) કરે છે. નાસિકાથી મસ્તક પર્યંત જોનો સંચાર છે, તે વાયુની ઉદાન સંજ્ઞા છે; પ્રાણોહમણનું કારણ એ જ થાય છે. અને સમસ્ત દેહ સંચારી વાયુને વ્યાન-અભિપ્રાન આપવામાં આવેલું છે. પ્રાણવાયુ સર્વ એક છે. એમાં સંયમવડે ઉદાન વાયુનો જય થતાં યોગી લધુ થાય છે, અને તેથી તે સમુદ્ર, કાંઈમ, અને કુંટક આદિના રપરાં ન કરતાં અદ્ધર ન ચારે છે, અને તેને મરણનો લાભ પણ પોતાની ઇચ્છાથી જ થાય છે.

દૂષ્ણતા જ નથી, તદ્ધવારની અણી અને કાંટાપર એક સરખી રીતે ચાલી શકે છે અને અગ્નિની ભડભડની જ્વાળામાં ઊભો રહે છે. ઇત્યાદિ.

સમાનજયાજ્વલનમ્ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ સમાનનો જય કરવાથી તે (યોગી) જ્વલન યુક્ત થાય છે.*

જ્યારે પણ તેની ઇચ્છા થાય, ત્યારે તેના શરીરમાંથી પ્રકાશની જ્વાળા નીકળવા માંડે છે.

ઓત્રાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાદિવ્યં ઓત્રમ્ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ ઓત્ર અને આકાશના સંબંધનો સંયમ કરવાથી દિવ્ય ઓત્ર (અવણી)ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આકાશ (Ether) અને ઓત્રમાં સંયમ કરવાથી યોગી દિવ્ય અવણી (સાંભળવાની શક્તિ)ને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલે કે, તે પ્રત્યેક વાર્તા સાંભળી શકે છે. ઇર્ષાવાત માર્ધ-યોના માર્ધ દૂરના પ્રદેશમાં બોલાવવી હોય અથવા તો તેનો નાદ થયો હોય, તો તે પણ યોગીના સાંભળવામાં આવે શકે છે.

કાયાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાલ્લઘુતૂલસમાપત્તેશ્ચાઽઽકાશગમનમ્ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ કાયા અને આકાશના સંબંધનો સંયમ કરવાથી યોગી તૂલ (સ્વ) સમાન લઘુ થાય છે અને તેથી તે યદ્યેચ્છ આકાશગમન કરી શકે છે.

આ શરીરનું મુખ્ય સાધન આકાશ છે. એટલે કે, વાસ્તવિક રીતે આકાશે જ શરીરનું એક વિશેષરૂપ ધારણ કરેલું છે, એમ જ કહી શકાય. એટલા માટે જ શરીરનો આકાશ સાથે જ સંબંધ રહેલો છે, તેના યોગી સયમવડે જય કરે, તો તે આકાશની લઘુતાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેથી વાતાવરણમાં તે જ્યાં ઇચ્છે, ત્યાં વિચરી શકે છે.

બહિરકલ્પિતા વૃત્તિર્મહાવિદેહાસ્તતઃ પ્રકાશાઽઽવરણક્ષયઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ મહાવિદેહા નામક બહિર કલ્પિતા વૃત્તિથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે.

* નાભિ સમીપ વસતા જઠરાગ્નિન વ્યાપી રહનારા સમાન વાયુના વરોધારથી તે અગ્નિનું જ્વલન (પ્રકાશન) થાય છે, અને તેથી તે યોગી પ્રદીપ્ત અગ્નિ સમાન દેખાવા માંડે છે. એવી રીતે પ્રાણ આદિનો જય કરવાથી યોગીને સ્વેચ્છા માત્રથી જ તેની ક્રિયાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણવાનું છે.

મન પોતાની મૂર્ખતાને લીધે એવો જ વિચાર કર્યા કરે છે, કે તે શરીરમાં જ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે. ન્યારે મારું મન સર્વ સાક્ષી રૂપ અને સર્વ વ્યાપી છે, હારે મારે નાહી પ્રવાહના માત્ર એક પ્રકારમાં શા માટે બદલ થઈ રહેલું જોઈએ અને મારા સર્વ વ્યાપી આત્મા (Ego)ને એક જ અમુક શરીરમાં શા માટે રૂંધી રાખવો જોઈએ? એમ મારે શા માટે કરવું જોઈએ, તેનું કાર્ષ્ણ્ય પ્રયોજન જ નથી. યોગી ન્યાં પણ કહે, હાં અહંભાવના (સ્વાત્મતા)નો આસ્વાદ લઈ શકે છે ન્યારે તે એ (મહાવિદેહ) ધારણમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી લે છે, હારે તેના પ્રકાશપર આવી ગયેલું આવરણ પોતાની મેળે જ દૂર થઈ જાય છે, અને તેથી સમસ્ત અજ્ઞાન અને અધકારનો ક્ષય થાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ તેને જ્ઞાનપૂર્ણ અને પ્રકાશમય જ દિગોચર થાય છે.

સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માન્વયાર્ચ્યવત્સંયમાદ્ભૂતજયઃ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ સ્થૂલથી આરંભીને આરંભ સૂક્ષ્મ પર્યંતનાં સર્વ ભૂતો-તત્ત્વો-નો સંયમ કરવાથી ભૂત (તત્ત્વ) સ્થાપિતાની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થાય છે.

યોગી પ્રથમ સ્થૂલ તત્ત્વોમાં અને હાર પણ તેમની સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં સંયમ કરે છે. શુદ્ધ ધર્માતુયાથીઓનો એક વિલાસ એક પ્રકારની વિશેષતાથી એ સંયમ કરે છે. તેઓ માટીનો એક ગોળો-લોહો-લે છે, અને તેમાં સંયમ કરવા માંડે છે. ધીમે ધીમે તેઓ, જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વો (ભૂતો)નો એ ગોળો બનેલો હોય છે, તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષ જોવા માંડે છે અને ન્યારે તેઓ એમાંનાં સર્વ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવી લે છે, હારે તે જ ક્ષણે તે તત્ત્વોપર તેઓ પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે. સારાશ ૬, યોગી સર્વ ભૂતોનો એ સંયમવડે જ્ય કરી શકે છે

તત્તોઽગ્નિમાદિમાદુર્ભાવઃ કાયસમ્પત્તદર્મોઽનભિચાતશ્ચ ॥ ૪૫ ॥

૪૫ એથી (ભૂતજયથી) અગ્નિમાં આદિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને શરીરસંપત્તિ અને શારીરિક ગુણોની અલેષતા પણ સિદ્ધ થાય છે

આ સૂત્રથી યોગીની અષ્ટ સિદ્ધિઓનું દર્શન કરાવવામાં આવેલું છે યોગી પોતાને અણુ સમાન લઘુ (હલકો) બનાવી શકે છે, અને કહે તે પૃથ્વી સમાન શુર (ભારી) પણ કરી શકે છે તે વાયુરૂપ પણ થઈ શકે છે કહે, તે વસ્તુપર તે પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે અને પ્રત્યેક વસ્તુનો જ્ય કરી શકે છે. સિદ્ધ, એક અજ (બમરા) સમાન

તેનાં ચરણોમાં આવીને વિરામે છે, અને બાવના માત્રથી જ તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે. *

રૂપલાવણ્યવલવજ્રસંહનનત્વાનિ કાયસમ્પત્ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ રૂપ, લાવણ્ય, બળ અને વજ્રસંહનન (વજ્ર સમાન અવયવ સ્થના) એ કાયસંપત્તિઓ છે.

શરીર અવિનસ્ય-અબેદ-યર્થ જાય છે, અને અગ્નિ પણ તેને અપાઘ કરી શકતો નથી. તેમ જ અન્ય કોઈ શક્તિથી પણ એની હાનિ કરી નથી શકાતી. જ્યાં સુધી યોગીની પોતાની ઇચ્છા ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ તેનો નાશ કરી શકતો નથી. ‘કાળના પ્રતિબંધને છેદીને તે આ શરીર યુક્ત જ વિશ્વમાં નિવાસ કરી રહે છે.’ વેદોમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, યોગીને માટે રોગ, મરણ કે યાતનાની સંભાવના છે જ નહિ.

ગ્રહણસ્વરૂપાઽસ્મિતાઽન્વયાર્થવચ્ચસંયમાદિન્દ્રિયજયઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ ઇંદ્રિયોના અહણ, સ્વરૂપ, અસ્મિતા, અન્વય અને અર્થવત્ત્વમાં સંયમ કરવાથી ઇંદ્રિયજયની પ્રાપ્તિ થાય છે.*

બાહ્ય સ્વરૂપનું અવલોકન કરતાં ઇંદ્રિયો મનમાં (ચિત્તમાં)ના પોતાના સ્થાનને ત્યાગ કરે છે અને સર્વથા તે જ સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે; અને ત્યાર પછી સ્વરૂપ (જ્ઞાન) અને અસ્મિતા પણ તેને અનુસરે છે. એ સર્વનો યોગી જ્યારે યથાનુક્રમ સંયમ કરે છે, ત્યારે તેને ઇંદ્રિયજયની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ પણ એક વસ્તુ કે, જે તમને બાસતી હોય અથવા જેને તમે જોઈ શકતા હો, તે જ્યો-હિદાકરણ તરીકે એક પુસ્તક જ જ્યો અને પ્રથમ તે વસ્તુમાં મનની એકાગ્રતા કરો. ત્યાર પછી પુસ્તકના સ્વરૂપમાં જે જ્ઞાન રહેલું છે, તેનો સંયમ કરો, અને અંતે જે આત્મા તેને જોઈ શકે છે, તેનો સંયમ કરો. એ પ્રમાણેના સાનુક્રમ અભ્યાસવડે સર્વ ઇંદ્રિયોનો ન્યાસ (જય) કરી શકાય છે.

તતો મનોજવિત્વં વિકરણમાવઃ પ્રધાનજયશ્ચ ॥ ૪૮ ॥

* પદ્મ, અને ઋષભ ઇત્યાદિ સ્વરાત્મક શબ્દ, શીત આદિ સ્પર્શ, પીત અને નીલ આદિ રૂપ, મધુર અને કટુ આદિ રસ, તથા સુરભિ ઇત્યાદિ ગંધ, એ પ્રકારના સામાન્ય વિશેષસ્વરૂપ યુક્ત શબ્દ ઇત્યાદિને વિષય કરનારી જે કાર્યાત્મક પાંચ વૃત્તિઓ-શ્રોત્ર, ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયો, એમનાં જે અહણ તે એમનું પ્રથમસ્વરૂપ, પ્રકારાત્મક દ્વિતીય સ્વરૂપ, અસ્મિતાસ્વરૂપી શાસ્ત્રિક અર્થકાર, એ એમનું કારણાત્મક તૃતીય સ્વરૂપ, અન્વય ચતુર્થ સ્વરૂપ અને અર્થ-વત્ત્વ પંચમ સ્વરૂપ છે, એમ જાણવું. અર્થાત્ અનુક્રમથી ઇંદ્રિયોનાં એ પાંચ સ્વરૂપોમાં સંયમ કરવાથી ઇંદ્રિયોનો જય કરી શકાય છે.

૪૮ એથી મનોજવિત્ત્વ,* વિકરણભાવ અને પ્રકૃતિજન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેવી રીતે જૂતો (તરવો)નો જળ કરવાથી અકલ્પનીય શરીર સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે મનનો જળ કરવાથી મનોજવિત્ત્વનો લાભ થાય છે.

સત્ત્વપુરુષાન્યતારુયાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચા ॥૪૯॥

૪૯ સત્ત્વમાં સંયમ કરવાથી જેણે ધ્યુદ્ધિ અને પુરુષના ભેદનો વિવેક કરેલો હોય છે, તેને સર્વભાવ, અધિષ્ઠાતૃત્વ અને સર્વજ્ઞાતૃત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જે વેળાએ આપણે પ્રકૃતિપર વિજય મેળવી લઇએ છીએ અને પ્રકૃતિ તથા પુરુષ વચ્ચેના ભેદને જાણી લઇએ છીએ—એટલે કે, પુરુષ અવિનશ્ય, શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ છે, એવો યોગીનો નિશ્ચય થઇ જાય છે, તે વેળાએ તત્કાળ તેને સર્વાધિષ્ઠાતૃત્વ અને સર્વજ્ઞાતૃત્વ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તે સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞતા થઇ જાય છે.

તદ્વિરાગ્યાદપિ દોષવીજક્ષયે કેવલ્યમ્ ॥ ૫૦ ॥

૫૦ જો એના પણુ ત્યાગ કરવામાં આવે, તો દોષખીજનો ક્ષય થઇ જાય છે અને (યોગીને) કેવલ્યની ઉપસધ્ધિ થાય છે.

જે સમયે તે (યોગી) એકાંતવાસ અને એકાગ્રતામાં જ લીન થઇ જાય છે, ત્યારે જ તે મુક્ત થયેલો ગણાય છે. જ્યારે તે સર્વવ્યાપકતા અને સર્વતત્તાની ભાવનાને પણુ લાગી દે છે, ત્યારે જ સર્વ પ્રાપ્તિ સંસ્કારો અને બર્થ આકર્ષણોનો સમૂળ ક્ષય થાય છે. એ સર્વ અમલકારિક અને આશ્ચર્યકારક શક્તિઓ મેળવીને પુનઃ યોગી તે શક્તિઓનો લાગ કરી દે છે, ત્યારે જ તે પોતાના ધારેલા સ્થાનમાં પહોંચીને વિરાજમાન થઇ શકે છે. એ સર્વ શક્તિઓ વાસ્તવિક રીતે જોતાં શું છે? માત્ર એક પ્રકારના વિકાર અથવા સંસ્કારો જ. એટલા માટે સ્વપ્ન કરતાં લેશ માત્ર પણુ એમની યોગ્યતા વિશેષ નથી. સર્વશક્તિમત્તા પણુ

* મન સમાન સારાન આત શીઘ્ર જાતના જે લાભ, તે જ મનાન્નવત્ છે, અમ જણવું દૂર બહિર્ભૂત અર્થના જ્ઞાનમાં દેહની અપેક્ષા ન કરનારી જે દ્રવિયોમાં કારણતા રહેલી હોય છે, તે જ વિકરણભાવ છે પ્રધાનાન્વયરૂપી જે ચતુર્થરૂપ, તેનો જે જળ કરવો એટલે કે સર્વ જગતનું વશીકરણ કરવું, એવી સિદ્ધિઓ દ્રવિયન્યથી પ્રાપ્ત થાય છે એ અભિમા આદિ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) ન્યયપદ્યન્યની સિદ્ધિઓ યોગસાધકમાં મધુપ્રતિકાતા નામથી ઓળખાય છે. તે ગધુના એક દેશ પ્રમાણે આરત્રાદ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલા માટે જ.

માત્ર એક પ્રકારનું સ્વપ્ન જ છે. કારણ કે, એનો સર્વ આધાર મનપર જ રહેલો છે. એટલે જ્યાં સૂધી મનનો પ્રદેશ હોય છે, ત્યાં સૂધી જ એની લાગણી થઈ શકે છે; પરંતુ આપણે જ્યાં પહોંચવાનું છે, તે સ્થાન (પ્રદેશ) તો મનથી પણ પર છે.

સ્થાન્યુપનિમન્ત્રણે સદ્ગત્સયાઞ્કરણં પુનરનિષ્ઠસદ્ગત્ ॥ ૫૧ ॥

૫૧ પુનઃ અનિષ્ઠ પ્રસંગના ભયથી સ્વર્ગીય વ્યક્તિ (દેવતાઓ)ના આકર્ષણનો પૂરેપૂરો ત્યાગ (અસ્વીકાર) કરવો જોઈએ.

યોગસિક્ધિના માર્ગમાં ખીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં ભયો રહેલાં છે. દેવતાઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓ યોગીના મનને મોહિત (વિકૃત) કરવા માટે આવે છે. કારણ કે, 'કાંઈ પણ સર્વથા મુક્ત થઈ જાય' એ તેમને ગમતું જ નથી. તે-દેવતાઓ-આપણા કરતાં પણ અધિક દ્રેષી હોય છે, અને કેટલીક વાર તો આપણા કરતાં પણ વધારે નકારાં કૃત્યો કરી બેસે છે. પોતાની પદ્મી ખીજાની મહત્તાને લીધે રબે ને ચાલી જાય, એની તેમના મનમાં અત્યંત બીતિ રહ્યા કરે છે. જે યોગીઓ પરિપૂર્ણતાને પહોંચી નથી શકતા, તેઓ મરણ પામે છે અને દેવતાઓ થાય છે. અર્થાત્ તેઓ પોતાના સરળ માર્ગને છોડીને આડી અવળી ગલીઓમાંની કાંઈ પણ એક ગલીમાં પેસી જાય છે, અને ઉપર જણાવેલાં ચમત્કારોને પ્રાપ્ત કરે છે. એથી તેમને પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. પરંતુ જે યોગી દેવતાઓના એવા મોહથી સર્વથા અલિપ્ત રહેવાને સમર્થ થાય છે; અને સીધા પોતાના અંતિમ સ્થાન પ્રતિ ચાલ્યો જાય છે, તે અવસ્ય મુક્ત સંજ્ઞાને યોગ્ય થઈ શકે છે.

ક્ષણક્રમયોઃ સંયમાદિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૨ ॥

૫૨ (સમયના) એક ક્ષણ અને તેના પણ લઘુત્તમ ભાગોમાં સંયમ કરવાથી વિવેક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ દેવ, અનેકવિધ સ્વર્ગો અને શક્તિઓ (ચમત્કારો)નાં આકર્ષણને આપણે હટાવી કેવી રીતે શકીએ? એવો એક પ્રશ્ન જાઓ થાય છે. એનું ઉત્તર એ કે, વિવેક-વડે-સારા અને નકારાના તારતમ્યથી. એ માટે એક પ્રકારના સંયમની યોજના કરવામાં આવેલી છે, કે જેથી વિવેકની શક્તિ દૃઢ અને બળવતી થઈ શકે છે. એ પ્રકાર એ પ્રમાણનો છે કે, સમયના એક વિભાગ (ક્ષણ)માં અવિભંગ સંયમ કરવો.

જાતિજ્ઞપદેશૈરન્યતાઞ્જનચ્છેદાતુલ્યસોસ્તતઃ પ્રતિપત્તિઃ ॥ ૫૩ ॥

૫૩. જે વસ્તુઓ જાતિ, લક્ષણ અને દેશપડે ભિન્ન વ્યક્ત થઈ શકતી

નથી, તે પણ ઉપર્યુક્ત સંયમપરે જાણવામાં આવી જાય
(અર્થાત્ તેમનો પણ વિવેક એ સંયમથી કરી શકાય છે.)

આપણે જે જે દુઃખો અને વિપત્તિઓ સહન કરીએ છીએ, તેમની ઉત્પત્તિ અ
ધારી જ એટલે કે, સલાસલતા અવિવેકથી જ થાય છે. આપણે જે પણ અશ્રેષ્ઠ વસ્તુ
છે, તેને શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ અને સ્વપ્નમાં સસતાનું આરોપણ કરીએ છીએ. જો કોઈ
સલ્ય પદાર્થ હોય, તો તે માત્ર આત્મા જ છે, અને આપણે એ વાતને સર્વથા ભૂલી
ગયેલા છીએ. કાયા (શરીર) એક અસલ્યસ્વપ્ન હોવા છતાં આપણે પોતાને સર્વ શરીરો
ધારીને બેસી રહ્યા છીએ. એટલે કે, એ અવિવેક જ સર્વ આપત્તિઓનું કારણ છે. એ
એ અવિવેકનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે. જે વેળાએ વિવેક જ્ઞાન આપણામાં આવે
ત્યારે જ આપણને એક પ્રકારની અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ શરીર, સ્વ
અને દેવતાઓની અનેકવિધ ભ્રમમૂલક ભાવનાઓને બેદીને સરળ માર્ગમાં આગ
વધી શકીએ છીએ. જાતિ, લક્ષણ અને દેશ (સ્થાન)ના બેદહારા જ એ અવિદ્યાનો ઉદ્ભવ
થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ગાય જ હોય. જ્ઞાનથી ગાયની જે ભિન્નતા દેખાડવામાં
આવે છે, તે જાતિ પરત્વે જ છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં ગાયો જ હોય, ત્યાં તેમનો બેદ આપણે
સાથી જાણી શકીએ? લક્ષણથી. તેમ જ જ્યાં બે વ્યક્તિઓ અથવા બે સ્વરૂપો એક જ
પ્રકારનાં અને એક જ સ્વરૂપનાં હોય, અને જો તેઓ ભિન્ન ભિન્ન દેશ (સ્થાન) માં
સ્થિત હોય, તો અવશ્ય આપણે તેમની વચ્ચેના બેદને જાણી શકીએ. પરંતુ જ્યાં આપ-
ણને એ જાતિ, લક્ષણ અને દેશઆદિ બેદોની સહાયતા જ મળી નથી શકતી, અને સ્વરૂપો
એક બીજા સાથે એટલાં મળી ગયેલાં હોય છે કે, કોઈ રીતે તેમની ભિન્નતા જાણી જ ન
શકાય, ત્યાં ઉપર્યુક્ત સંયમનો અભ્યાસ આપણને એ મિશ્રિત વસ્તુઓની ભિન્નતાને જાણવા
માટે શક્તિવાન બનાવે છે. યોગીના તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર માત્ર એટલાં જ સિદ્ધાંતપર
રહેલો છે કે, પુરુષ પવિત્ર (વિશુદ્ધ) અને પરિપૂર્ણ છે, અને આ વિશ્વમાં અસંયુક્ત
અસ્તિત્વ ધરાવનાર છે. શરીર અને મન સંયુક્ત (મિશ્રિત) છે, અને તેમ છતાં આપણે પોતાને
તેમની સાથે (તેમનામાં) એકાકાર કરી દઈએ છીએ; એ જ વિવેકની વિસ્મૃતિ તે જ
આપણો મોટામાં મોટો પ્રમાદ (બૂલ) છે. જે વેળાએ એ વિવેક શક્તિ પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત
થઈ જાય છે, તે વેળાએ મનુષ્ય તત્કાળ જાણી શકે છે કે, આ જગત્ (સૃષ્ટિ)માં શારી-
રિક અને માનસિક આદિ પ્રત્યેક વસ્તુ સંમિશ્રિત જ છે અને પુરુષ કોઈ કાળે પણ તેવે
ટોઈ શકતો જ નથી અર્થાત્ તે સર્વથા સ્વતંત્ર અને એક જ-અન્ય વસ્તુના મિશ્રણથી
રહિત જ-છે.

• તારકં સર્વવિપયં સર્વથા વિપયમક્રમં ચેતિ વિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૪ ॥

૫૪. વિવેક જ (વિવેકવડે ઉત્પન્ન થએલું) જ્ઞાન, તે તારક જ્ઞાન છે, અને તે સર્વ વિપયો અને સર્વ શક્તિઓનો પોતામાં સમાવેશ કરી દે છે.*

અલિપ્તતા અથવા ભિન્નતા જ, આપણા અંતિમ સ્થાનની મર્યાદા છે; એટલે જે વેળાએ એની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તે વેળાએ આત્મા સમજવા માંડે છે કે, તે સર્વ સમયમાં એકલો જ હતો અને તેને પોતાને સુખી બનાવવા માટે બીજા કોઈની આવશ્યકતા હતી જ નહિ. ત્યાં સુધી આપણને સુખી બનાવવા માટે બીજા કોઈની આવશ્યકતાને આપણે આવશ્યકીય માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી આપણે તેના શુભામ જ છીએ, એમ જાણવાનું છે. જે સમયે પુરુષ પોતાને સર્વથા મુક્ત થએલો જાણે છે, અને બીજા કોઈની સહાયતાને પોતાની ઉત્તરિ માટે આવશ્યકીય ધારતો નથી, તેમ જ પ્રકૃતિની કશી પણ આવશ્યકતા જ નથી, એ વિશે તેનો નિશ્ચય થઈ જાય છે, ત્યારે જ તે સ્વતંત્રતા અથવા મુક્તતાને પ્રાપ્ત થએલો કહી શકાય છે. એ વેળાએ જ કૈવલ્યની ઉપવર્ણિષ થાય છે.

સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યમિતિ ॥ ૫૫ ॥

૫૫ સત્ત્વ અને પુરુષની શુદ્ધિના સામ્યવડે કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ (સિદ્ધિ) થાય છે.

જ્યારે આત્મા, એ જાણી જાય છે કે, તેનો આ વિશ્વમાં દેવોથી તે સૂક્ષ્મતમ જંતુપર્યંત-કોઈનાપર પણ આધાર રહેલો નથી, ત્યારે તેની તેજ સ્થિતિ કૈવલ્ય (અલિપ્તતા) અને પરિપૂર્ણતાના નામથી ઓળખાય છે. જે વેળાએ મનના નામથી ઓળખાતા શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના સંયોગ (મિશ્રણ)ને પુરુષના પોતાના સમાન જ શુદ્ધ બનાવી દેવામાં

* જેવી રીતે ‘પાકાટ્ટમાં રંધાયેલા સર્વ વ્યજનો સહિત ભોજન કર્યું’ એ વાક્યના ઉચ્ચારથી વ્યજનના સર્વ પ્રકારો સહિત ભોજન કર્યું, એમ જાણવામાં આવે છે, અને પુનઃ ‘ભોજન પાત્રમાં રિયત સર્વ વ્યજન યુક્ત સર્વ અત્તનું બજણ કર્યું’ એમ કહેવાથી બરિયનાં સ્વરૂપો તથા પ્રકારોવડે નિશ્ચય બજણ કરવાનો અર્થ સમજવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે સાણસંયમથી પ્રાપ્ત થએલા વિવેકજ્ઞાનમાં (અજ્ઞાન ગાઢ અંધકાર સમાન છે, દ્વિત્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાનદોષક સમાન છે, અને વિવેકજન્ય જ્ઞાન સૂર્ય સમાન છે, એમ જાણવું) સર્વ વસ્તુનાં સ્વરૂપોનો અને સર્વ પ્રકારના વિષયોનો સમાવેશ થઈ જાય છે કારણ કે, એ, પ્રકૃતિથી વિવક્ત એવો જે પુરુષ, જેને વિશ્વ જ્ઞાત છે-અંતર સમુદ્રમાંથી એ પુરુષને તારે છે, માટે એને ‘તારક’નું અનર્પક નામ આપવામાં આવેલું છે.

આવે છે, ત્યારે જ એ પદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે ત્યારે જ સત્ય (મન) શુદ્ધતાના નિર્ગુણ તત્ત્વનો પ્રતિનિધિ પાડવા મળે છે, કે જે પુરુષ પોતે જ છે.*

ધૃતિ તૃતીય ભાગ સમાપ્ત.

ચતુર્થ અધ્યાય-અથ કૈવલ્ય પાદ.

જન્મોપધિમન્નતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધિયઃ ॥ ૧ ॥

૧ જન્મ, ઔપધિ, મંત્ર, તપ, અને સમાધિવડે કરીને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ટલીકવાર કાંઈ મનુષ્ય સિદ્ધિઓ સહિત જન્મ પામે છે, તેનું કારણ એ છે કે, તેણે પૂર્વ જન્મમાં યોગનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે. તેના જે બીજાવાર જન્મ થાય છે, તે માત્ર તે સિદ્ધિઓના ફળોનો ઉપભોગ લેવા માટેજ. સાખ્ય દર્શનના ઉત્પાદક મહા મુનિ કપિલ વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે, તે સિદ્ધ જ જન્મ્યો હતો-એટલે કે, જે વેળાએ તે મનુષ્યાવતારમાં દેખાતો, તે વેળાએ સિદ્ધ જ હતો યોગીજનોનું વળી એમ પણ કહેવું છે કે, ઔપધિના સંવનથી પણ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે એ તો આપણાંમાર્ગના લગભગ સર્વજનો જાણે જ છે કે, પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Chemistry) નો મૂળ પ્રારંભ રસાયન (Alchemy) નો રૂપમાં જ થયો હતો-અર્થાત્ મનુષ્યે પાર્શ્વમશ્ચિ અને જીવનરસાયન આદિનો શોધ કરવા માગ્યો હતો. આર્પાવર્તમાં એક પથ હતો, કે જેના અનુયાયીઓ રાસાયનના નામથી ઓળખાતા હતા. તેમની એકી માન્યતા હતી કે, આદર્શતા, (Ideality) જ્ઞાન, (વિદ્યા) આત્મિકતા અને ધર્મ ઇત્યાદિ સર્વ સત્ય અને આવશ્યકીય છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી જ, પરંતુ એ સર્વ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવા માટેનું મુખ્યમા મુખ્ય સાધન માત્ર એક શરીર જ છે. અર્થાત્ જો શરીરની વારંવાર અસ્તવ્યતા થયા કરે, તો મુખ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં ઘણાંક લાગો સમય વીતી જવાનો સંભવ છે.

* પુરુષ તો વસ્તુતઃ નિત્ય શુદ્ધ જ છે, તોપણ તે કાળમાં તેના કલિપત ભોગોની નિરૂપિત થાય છે, એ જ તેની શુદ્ધિ છે, એમ જાણવાનું છે એવી રીતે તે દેશોની શુદ્ધિની સમતા થવાથી મોક્ષ થાય છે એ સિદ્ધિઓ કેવળ વિશ્વાસ હત્યત્ર થાય, એટલા માટે જ કહેવામાં આવેલી છે મોક્ષ તો, શુદ્ધિથી વિવિજ્ઞા પુરુષના સાક્ષાત્કાર માત્રથી જ અવિદ્યાની નિરૂપિત થતા બાવીસ બોના અનુપત્તિરૂપે પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે ધૃતિ

ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે, એક મનુષ્યની યોગનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તે તે આદ્યમિક યત્ના કરે છે; પરંતુ એ માર્ગમાં વિશેષ આગળ વધવા પૂર્વે તે તે મરણને યજ્ઞ યજ્ઞ જાય છે. ત્યારપછી તે અન્ય શરીર ધારણ કરે છે અને પુનઃ પોતાના અભ્યાસનો નવેસરથી આરંભ કરે છે. પુનઃ તે મરી જાય છે-અર્થાત્ સતત એવો અનુક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે, એટલે કે, જન્મવા અને મરવામાં જ તેના ધણાખરા કાળનો વ્યય થઈ જાય છે. એટલા માટે જો શરીર (કાયા)ને વિશેષ બળવાન અને પરિપૂર્ણ બનાવવામાં આવે, તો અવશ્ય તે વારંવારના જન્મ અને મરણના શ્રમથી વિમુક્ત થઈ શકે છે, અને એમ યત્નાથી આપણને આદ્યમિક યત્ના માટે ધણો જ વિશેષ કાળ મળી શકે છે. એટલા માટે રસાયણનો પ્રથમ તો એવો જ ઉપદેશ આપે છે કે, પ્રથમ તો શરીરને જ અત્યંત બળવાન અને દૃઢ બનાવો; અને તેઓ વળી આગળ વધીને એટલે સુધી પણ જણાવે છે કે, જો ઇચ્છા હોય, તો આ શરીર અમર-અવિનશ્ય-થઈ શકે છે. તેમનો એમ કહેવામાં એવો ભાવ સમાવેલો છે કે, મન જ શરીરને બનાવે છે; અને પ્રત્યેક મન (ચિત્ત) તે અનંત શક્તિનો એક વિશેષ અંશ માત્ર જ છે અને તે વિશેષ અંશ બહારથી જોઈએ તેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં શક્તિનું ગ્રહણ કરી શકે છે. એ વાતો જો સત્ય અને સંભવિત હોય, તો આપણે આપણાં શરીરોને સદા સર્વદા કાયમ રાખી રાખીએ, એ વાત અસંભવિત અથવા અસંભવનીય શા માટે હોવી જોઈએ? જો જો શરીરો આપણે ધારણ કરવાના છીએ, તે તે આપણે પોતે જ ઉત્પન્ન કરવાનાં છે-અર્થાત્ જેવો આ કાયાનો પાત (નાશ) થયો, કે ત્વરિત જ આપણને એક બીજું શરીર તૈયાર કરવું પડવાનું જ. જ્યારે આપણે એ કાર્ય ધણી જ સરળતાથી કરી રાખીએ છીએ, ત્યારે આ શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના અહીં અને અત્યારે જ એ કિંચ આપણે શા માટે ન કરી રાખીએ? તેમનો એ સિદ્ધાંત સર્વથા સત્ય છે. આપણે મરણ પછી પણ જીવતા રહીએ છીએ અને અન્ય શરીરો ઉપજાવી રાખીએ છીએ, એ જ્યારે સંભવિત છે, ત્યારે આ શરીરોનો સદંતર નાશ કરી નાખવા વિના જ અહીં જ આપણે નવીન શરીર બનાવી રાખીએ, એ અસક્ય અને અસંભવિત શા માટે હોવું જોઈએ? વારંવાર એના બ્યર્થ પરિવર્તનનો શ્રમ આપણે શાને વેઠવો જોઈએ? તેમણે એ પણ શોધી કાઢ્યું હતું કે, પારદ (પારો) અને ગંધકમાં એક એવી તો અત્યંત આશ્ચર્યકારક શક્તિ રહેલી છે કે, એ વસ્તુઓના એક વિશેષ યોગવડે મનુષ્ય ન્યાં સુધી ઇચ્છે ત્યાં સુધી પોતાના શરીરને સજીવન રાખી શકે છે. કેટલાકોના વળી એવો પણ વિશ્વાસ હતો કે, કેટલાંક વિશેષ ઔષધોના યોગે હવામાં ઉડવા ઇત્યાદિની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અત્યારે વર્તમાન કાળનાં પણ જે કેટલાંક અત્યંત આશ્ચર્યકારક ઔષધો છે, તે

આપણને એ રસાયણના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ત થએલા છે, એ ઔષધો તે ઔષધિમા થતો ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓનો ઉપયોગ છે. યોગીઓના કેટલાક વિભાગો દૃઢતાપૂર્વક એમ જણાવે છે કે, તેમના સુખ્ય ગુરુઓમાંના કેટલાક અઘાપિ આ અવનીમાં પોતાના જીર્ણ શરીરવડે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. યોગશાસ્ત્રના એક મહાત્મ પ્રમાણુરૂપ જણાતો પતંજનિ, પણ એ વાતનો અસ્વીકાર નથી કરતો.

હવે આપણે શાબ્દિક શક્તિ-એટલે કે, મંત્રોના વિચાર કરીએ મનના નામથી ઓળખાતા કેટલાક એવા પવિત્ર શબ્દો છે, કે, જો તેમનો અમુક નિયમિત રીતે જ જ્ય-વારવાર ઉચ્ચાર-કરવામાં આવે, તો તેથી આપણને ઉપર્યુક્ત અનૌકિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આપણે દિવસ અને રાત એવા ચમત્કારોના સમૂહના મધ્યમાં જ વસીએ છીએ, છતાં પણ આપણે એથી અજાત છીએ, એનું મૂળ કારણ એ જ છે કે, આપણે તે વિશે કશો વિચાર જ કરતા નથી. અર્થાત્ માનવી શક્તિની, શબ્દોની, સત્તાની અને મનની પ્રગળતાની સીમા જ નથી, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય આવે એમ નથી જ.

ચોથો વિષય તપનો છે. એ તો તમે જુઓ જ છો કે, પ્રત્યેક ધર્મમાં તપો અને તપશ્વર્યાઓનો અનુક્રમ ચાલુ જ છે. પરંતુ ખાસ કરીને હિન્દુઓ સદા સર્વદા ધણા જ-અત્યત-એ ધાર્મિક ક્રિયામાં આગળ વધી જાય છે. આર્પાવર્તમા એવા મનુષ્યો પણ તમારા જોવામાં આવી શકશે કે, જેઓ સમસ્ત જીવન પર્યન્ત હાથોને-તે સૂકાઈ અને મરી જાય ત્યાં સુધી-ઉંચાને ઉંચા જ ધરી રાખે છે કેટલાક મનુષ્યો દિવસ અને રાત બોલા બોલા જ નિદ્રા લેતા હોય છે, અને એમ કરતાં અતે તેમના પગો સૂજી આવે છે. જો તેઓ જીવતા રહેવા પામે છે, તો તેમના પગ એવા તો જઠકાઈ જાય છે કે, પછી તે વાળી શકાતા જ નથી અને તે કઠિન તપશ્વર્યા કરનારાઓને આજો જ-મારો બીમે બીમે જ ગાળવો પડે છે. એક વેળાએ એક એવો મનુષ્ય મારા જોવામાં આવ્યો કે, જેણે એ પ્રમાણે પોતાના હાથો ઉંચા ધરી રાખ્યા હતા. મેં તેને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે, “ત્યારે તો આમ કરવાનો પ્રથમ અભ્યાસ કરવા માંજો, ત્યારે તારા શરીરમા કેવીકે લાગણી થવા માંડી હતી?” એના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, “એ એક પ્રકારની ભયંકર વેદના છે. પ્રથમ એથી મને એવી વેદના થતી હતી કે, હું વારવાર નદીમા જઈને પડતો હતો અને એથી મારી વેદ નામાં કેટલીક-થોડી ધણી-—પૂનતા થતી હતી. લગભગ એક માસ પછી મને વધારે દુઃખ થયું નહિ.” એવાં એવાં કઠિન તપો કરવાથી જ અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

હવે આપણે સમાધિનો વિષય લઈએ. ખાસ જોને ચોગના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે એ સમાધિ જ છે. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું મૂળ તરત એ જ છે-એનું

ઉચ્ચતમ સાધન એ જ છે. ઉપર કહેવામાં આવેલાં ચાર એનાં સહાયક સાધનો જ છે, અને માત્ર તેમને જ પ્રાપ્ત કરવાથી આપણે ઉચ્ચતમ પદવીને કોઈ કાળે પણ પામી શકીએ તેમ નથી જ. માત્ર સમાધિ જ એનું એક સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે, કે જે દ્વારા આપણે માનસિક, નૈતિક અને આદ્યિક અથવા તાત્ત્વિક ધર્માદિ સર્વ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

જાત્યન્તરપરિણામઃ પ્રકૃત્યા(ડડ)પૂરાત્ ॥ ૨ ॥

૨ પ્રકૃતિના આપૂરથી જાત્યન્તરરૂપ પરિણામ થાય છે.

પરંતુ પોતાના સિદ્ધાન્તમાં આગળ વધીને એમ જણાવે છે કે, એ સિદ્ધિઓ જન્મથી જ, કેટલીકવાર રસાયનિક સાધનોથી અથવા તો તપ આદિકથી મનુષ્યને મળી શકે છે, અને તેણે એ પણ માન્ય કરેલું છે કે, આપણા આ શરીરને આપણી ઇચ્છા હોય તેટલા દીર્ઘ કાળપર્યન્ત આપણે કાયમ રાખી શકીએ છીએ. હવે એ, શરીરનું કોઈ અન્ય જાતિમાં પરિવર્તન ચર્ચાળ્ય છે, એનું કારણ શું હોવું જોઈએ, એ વિશેના વિચારમાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે. એ વિશે તે કહે છે કે, પ્રકૃતિનું આવી મળવું-ભરાવું તે જ જાતિ-અંતરનું મુખ્ય કારણ છે. હવે પછીના સૂત્રમાં જ એ એનું સવિસ્તર વિવેચન કરે છે;—

નિમિત્તમયયોજકં પ્રકૃતીનાં વરણભેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ॥ ૩ ॥

૩ સત્કાર્ય આદિ પ્રકૃતિના સ્વરૂપાન્તરમાં કારણભૂત થતાં નથી, કિન્તુ જેવી રીતે એક ક્ષેત્રિક (ખેડત) પાણીના પ્રવાહને અટકાવનાર અંધને તોડી નાંખે છે, અને ત્યાર પછી પ્રવાહ પોતાના સ્વભાવથી જ આગળ વહેવા માંડે છે; તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિની ઉત્ક્રાંતિના પ્રતિબંધભંગક તરીકે જ તેઓ પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે.

જે વેળાએ એક ખેડત પોતાના ક્ષેત્રને પાણી આપે છે, તે વેળા વહેળાઓમાં પાણી તો રહેલું હોય છે જ, પરંતુ અચ્ચક પ્રકારના માટીનાં દાર બાંધી દીધેલાં હોવાથી તે પાણી બહાર નીકળી શકતું નથી. ક્ષેત્રી એ દારને ઉઘાડી નાંખે છે, અને તત્કાળ પાણી પોતાની મેળે જ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમથી ક્ષેત્રમાં વહેવા માંડે છે. એવી જ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુમાં સમસ્ત માનવી પ્રગતિ અને શક્તિનો અયમથી જ વાસ રહેલો છે અને સંપૂર્ણતા એ જ પ્રત્યેક મનુષ્યની પ્રકૃતિ છે; પરંતુ તેને એક પ્રકારનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવેલો હોવાથી તે પોતાના યથેચ્છ માર્ગ સ્વીકારી નથી શકતી. જો કોઈ પણ એ પ્રતિબંધને દૂર કરી નાંખે, કે તત્કાળ તે પ્રકૃતિ અંતઃપ્રવેશ કરવા માંડે છે. જ્યારે એમ થાય છે, ત્યારે જ મનુષ્ય પોતામાં મૂળથી જ વાસ કરી રહેલી શક્તિ (સિદ્ધિ)ઓને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેમને અસારે આપણે

દુરાચારી અને પાપાત્મીઓ તરીકે ઓળખાએ છીએ, તેઓ પણ એ પ્રતિબંધનો નાશ થતાં અને પ્રકૃતિનું અંતરાગમન થતાં પવિત્રાત્મા અથવા સાધુ બની જાય છે. એ પ્રકૃતિ જ છે કે, જે આપણને નિલપ્રતિ પરિપૂર્ણતાના પ્રદેશમાં ખેંચ્યા કરે છે, અને એક સમયએવો પણ આવશે કે, જ્યારે તે પ્રત્યેકને ઘસડીને લાં લઈ આવશે. ધાર્મિક થવા માટેના એ સર્વ પરિશ્રમે અને અભ્યાસો, તે માત્ર એ પ્રતિબંધને તોડી નાંખવા માટેનાં અને સંપૂર્ણતા કિંવા પરિપૂર્ણતાનાં દ્વારોને ઉઘાડી નાંખવા માટેનાં અભાવદર્શક કાર્યરૂપ જ છે—પરિપૂર્ણતા, આપણો જન્મનો અધિકાર છે અને એ જ આપણી પ્રકૃતિ છે. આજકાલ પ્રાચીન યોગીઓનો એ ઉદ્ધાતિવાદ (Evolution theory) વર્તમાન સલશોધન (Research)ની સહાયતાથી વધારે સારી રીતે સમજવામાં આવી શકે એમ છે. છતાં પણ એ તો ધ્યાનમાં રાખવું જ જોઈએ કે, યોગીઓનો સિદ્ધાંત એથી પણ વિશેષ સચુકિત કે અને પ્રમાણસિદ્ધ છે. વર્તમાન તત્ત્વવેત્તાઓ જે સ્ત્રી પુરુષ સંયોગની પસંદગી (Sexual selection) અને યોગ્યતમનું જીવન (Survival of the fittest) એ એ ઉદ્ધાતિનાં કારણોને આગમ્ય કરે છે, તે સર્વથા અયોગ્ય અને અપૂર્ણ જ છે. કારણ કે, માનુષીય જ્ઞાન એટલું જ આગળ વધી શક્યું છે કે, તેણે જગજીવનના ટકી રહેવાનો અને યોગ્ય દપતીનો પ્રશ્ન જ અવશેષ રહેવા નથી દીધો. તો પણ એ વર્તમાન કાલીન તત્ત્વવેત્તાઓના મત પ્રમાણે માનુષ પ્રગતિ સત્વર જ અટકી જવી જોઈએ, અને મનુષ્ય જાતિનું મરણ જ યતુ જોઈએ. પ્રત્યેક અસાચારી મનુષ્યને સારાસાર વિવેક શુદ્ધિને નષ્ટ કરી નાખવાનો ઉપદેશ આપવો, એટલું જ એ સિદ્ધાંતનું તાત્પર્ય અથવા પરિણામ છે અને વિશ્વમાં એવા અસાચારી મનુષ્યોની કાંઈ ખોટ નથી કે, જેઓ તત્ત્વજ્ઞાનનું બહુ સ્વરૂપ ધારણ કરીને રાત દિવસ દુર્બળ અને અયોગ્ય અથવા શુદ્ધિહીન માનવીઓનો વધ કરવા માટે તૈયાર જ થઈ રહેલા હોય છે—(કારણ કે, યોગ્યતાનો નિર્ણય કરનારા માત્ર તેઓ પોતાને જ માને છે) અને એ પ્રમાણે તેઓ માનવ જાતિનું સંરક્ષણ કરે છે! પરંતુ આર્થાવર્તનો મહાન અને પ્રાચીન ઉદ્ધાતિકર્તા પતંજલિ એમ વ્યક્ત કરે છે કે, ઉદ્ધાતિનું મૂળ રહસ્ય તો એ જ છે કે, પરિપૂર્ણતાનું પ્રક્ટીકરણ કરવું; કે જે પરિપૂર્ણતા સર્વ વ્યક્તિઓમાં પ્રથમથી જ રહેલી છે. માત્ર એ પરિપૂર્ણતા પ્રતિબંધમા જ પડી ગયેલી છે, અને તેની પાછળ રહેલો અનંત પ્રવાહ પોતે જ પોતાની મેલે વ્યક્ત થવાની માયાદોડ કર્યા કરે છે. એ માયા દોડના પરિશ્રમે અને હોંસાતોંશી અથવા ચડસા ચડસી તે માત્ર આપણી અવિદ્યાના જ પરિણામો છે, કારણ કે, એ દ્વારને ઉઘાડી નાખવાનો અને પાણીના (પ્રકૃતિના) પ્રવાહને અંદર આવવા દેવ નો ખાસ માર્ગ કયો છે, તે આપણે જાણતા નથી છતાં પણ

પાછળ રહેશે. અનંત પ્રવાહ પોતાના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરશે જ, અને તેથી જો પ્રક્ટીભવનનું કોઈ મૂળ કારણ હોય, તો એ જ છે. અહીં કોઈએ પણ સમજવું જોઈએ નહિ કે, એ જીવન માટેની ચક્રા ચક્રી અથવા તો જાતિ સંતર્પણ (Sex gratification) માટેનો જ પ્રયત્ન છે; કારણ કે, એ તો અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થએલાં ક્ષણિક, અનાવસ્થકીય અને બાહ્ય (પરાધીન) પરિણામો છે. સર્વ સ્વર્ણાઓ અથવા પ્રતિસ્વર્ણાઓનો અવરોધ થઈ જવા છતાં પણ એ પરિપૂર્ણ શુભ પ્રકૃતિ, જ્યાં સૂધી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ થશે, ત્યાં સૂધી આપણને આગળ અને આગળ વધારતી જ રહેશે. એટલા માટે મનુષ્યની પ્રગતિમાં પ્રતિસ્વર્ણાની અત્યંત આવશ્યકતા જ છે, એમ માનવાનું કશું પણ કારણ નથી. મનુષ્ય મૂળ પશુમાં પૂરાછગએકો હતો, પણ જેનાં દાર ઉધ્ધાર કે, તેવો તત્કાળ તે બહાર ધસી આવ્યો. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યમાં સંભાવ્ય અને સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર વસેલો છે, કે જેને અવિદ્યાનાં દાર અને તાણાથી બંધ કરી લેવામાં આવેલો છે. જે વેળાએ વિદ્યા (જ્ઞાન) એ અવિદ્યાનાં દારને તોડી નાંખે છે, તે વેળાએ—તે જ ક્ષણે ઈશ્વર પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે.

નિર્માણચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્ ॥ ૪ ॥

૪ માત્ર અસ્મિતાથી જ નિર્માણ ચિત્તની ઉત્પત્તિ થાય છે.

કર્મવાદનું, આપણે આપણાં દુઃખમોંનું અનિષ્ટ ફળ ભોગવીએ છીએ અને સત્કર્મોંનું આપણને ઇષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલું જ તાત્પર્ય છે; અને તેટલા માટે નિર્વાણની પ્રાપ્તિ કરવી, એ બુદ્ધિ સમરત તત્ત્વજ્ઞાન પદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ અથવા અભિપ્રાય છે. સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો પ્રથમ તો મનુષ્ય નિર્વાણનાં જ અને આત્મમોક્ષનાં જ રમણીય ગીતો લલકારે છે; અને સારપછી તે જ શ્વાસવડે તેઓ કર્મોંનું શિક્ષણ આપે છે. એક સારા કૃત્યનું આત્મ પરિણામ થાય છે, અને નહારા કર્મોંનું ફળ આત્મ આવી મળે છે, એટલો જ એનો મહિતાર્થ હોય છે; પરંતુ જો આત્મા એક સારા કૃત્ય અથવા નહારા કૃત્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો હોય, તો તો તેનું પરિણામ શૂન્યમાં જ આવેલું કહી શકાય. કારણ કે, એક અનિષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિ—પુરુષ—ની પ્રક્ટીભવનનો અવરોધ કરે છે, અને ઉત્તમ કૃત્ય તેના આવરણને દૂર કરી નાંખે છે કે, જેથી આત્મતેજ વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ પુરુષ પોતે તો કોઈ કાળે પણ પરિવર્તિત થતો જ નથી. તમે ગમે તે અને ગમે તેનું કર્મ કરો, પણ તે કર્મ કદાપિ તમારી પ્રતિજ્ઞાનો નાશ કરી શકતું જ નથી—અર્થાત્ તે તમારી પ્રકૃતિના સ્વભાવને વિનાશી શકતું જ નથી. કારણ કે, આત્મામાં કોઈ પણ કાર્યનું પરિણામ થવાનો સંભવ જ નથી. તેનાપર તેની પરિપૂર્ણતાને છુપાવી દેનારું માત્ર એક પ્રકારનું આવરણ જ આવી ગયેલું છે.

મટ્ટતિમેદે પ્રયોજકં ચિત્તમેકમનેકેવામ્ ॥ ૫ ॥

૫ જે કે ભિન્ન ભિન્ન નિર્મિત ચિત્તોની પ્રવૃત્તિઓ નાનાવિધ છે, છતાં પણ તે અનેક ચિત્તોનું મૂળ પ્રયોજક (તેમને પોતાના અધિકારમાં રાખનારું) ચિત્ત તે એક જ છે.

એ ભિન્ન ચિત્તો, કે જે આ ભિન્ન ભિન્ન શરીરોમાં પોતાનાં કર્મો કરી રહ્યાં છે, તે નિર્મિત ચિત્તોના નામથી ઓળખાય છે, અને તેમ જ આ શરીરો પણ નિર્મિત શરીરો જ કહેવાય છે; એટલે કે, ખીન્ન રાષ્ટ્રોમાં કહીએ, તો ઉત્પત્ત કરેલાં શરીરો અને ઉત્પત્ત કરેલાં ચિત્તો, એમ કહી શકાય છે. ત્યારે તમે યોગી થાઓ, ત્યારે એમનો સંયમ કેવી રીતે કરવો, એના રહસ્યને તમે સારી રીતે સમજી શકો છો. જે કે સર્વ કાળમાં એ રહસ્ય તમારું પોતાનું જ છે, છતાં અસારે તેને તમે ભૂલી ગયેલા છો. જે વેળાએ તમે યોગી થયા કે, તત્કાળ તમને એની સ્થિતિ યર્ષ આવે છે. એકવાર એની સ્થિતિ થતાં તમે એનો ગમે તેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકો છો—તમે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમે તે પ્રકારે એને પોતાના હાથમાં રમાડી શકો છો. જે વસ્તુમાંથી એ નિર્મિત ચિત્ત નિર્માણ કરવામાં આવેલું હોય છે, તે, અને જેના સ્પૃશ્ણ સૃષ્ટિ Macrocosm તરીકે, વાદ (ઉપયોગ) કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુ એક જ છે. ચિત્ત એક વસ્તુ છે અને જડતા અન્ય વસ્તુ છે, એમ છે જ નહિ; કિન્તુ તે તેની તે એક જ વસ્તુનાં બે વિભિન્ન અસ્તિત્વો જ છે. અસ્મિતા અથવા અસ્તિત્વની સૂક્ષ્મ અવસ્થા જ તે વસ્તુ છે કે, જેમાંથી યોગીનાં નિર્મિત ચિત્તો અને નિર્મિત શરીરોની ઉત્પત્તિ કરી શકાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે, પ્રકૃતિની એ શક્તિએને યોગી સારી રીતે જાણી ગયેલા હોય છે, અને તેથી તે જોઈએ તેટલી વિપુલ સમ્પ્રદામાં શરીર અને ચિત્તોની ઉત્પત્તિ કરી શકે છે. પરંતુ એટલું તો અહીં ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જે મૂળ તત્ત્વ અસ્મિતાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમાંથી જ એ સર્વ શરીર અને ચિત્તોની ઉત્પત્તિ કરી શકાય છે. અન્ય કંઈ વસ્તુમાંથી નહિ.

તત્ર ધ્યાનજમનાશયમ્ ॥ ૬ ॥

૬ અનેક પ્રકારનાં ચિત્તોમાં જે ચિત્ત ધ્યાનજ (સમાધિવડે પ્રાપ્ત કરેલું) હોય છે, તે અનાશય (ઇચ્છાહીન) હોય છે.

ભિન્ન ભિન્ન અનેક મનુષ્યોમાં જે અનેક પ્રકારનાં ચિત્તો આપણા જીવોમાં આવે છે, તેમાંનું જે ચિત્ત સમાધિ (એટલે કે, પૂર્ણ એકાગ્રતા) માં લીન થયેલું હોય છે, તે જ ઉચ્ચતમ છે, એમ જાણવાનું છે. જે મનુષ્યે અમુક ઔષધિઓ, મંત્ર અથવા તપ (તપ-શ્રયા) વડે અમુક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે, તેનામાં કંઈક પણ વાસનાનો નિવાસ હજી

રહેના હોય છે; પરંતુ જે મનુષ્ય એકાગ્રતાનું અવગંજન કરીને સમાધિમાં લીન થએલો હોય છે, તે જ માત્ર સર્વ આશયો (ઇચ્છાઓ) મુક્ત થએલો હોય છે

કર્માણુદ્વાજ્ઞુષ્ણં યોગિનદ્વિવિધમિતરેપામ્ ॥ ૭ ॥

૭ એક યોગી માટે કર્મો કૃષ્ણ પણ નથી તેમ જ શુક્લ પણ નથી; બીજાઓ માટે તે કૃષ્ણ, શુક્લ અને મિશ્રિત, એવી રીતે ત્રિવિધ (ત્રણ પ્રકારનાં) છે.

ન્યારે યોગી પરિપૂર્ણતાની ઉપર્યુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, સારે તેનાવડે કરાવમાં કૃત્યો અને તે કૃત્યોથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મો તેના માટે બધનકારક થતાં જ નથી; કારણ કે, તેનાં એ કૃત્યો ઇચ્છા અથવા આશયવડે કરાવતાં નથી હોતાં તે સારાં કર્મો કરવાને યત્ન કરે છે અને તે સારું કરે છે પણ ખરો, છતાં પણ તેના કૃણની આશા રાખતો નથી, અને તેથી જ તે કર્મો પાછાં તેનામાં આવી નથી ચકતાં. પરંતુ સાધારણ મનુષ્યો, કે જેમણે હજી એ ઉચ્ચતમ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરેલી નથી હોતી, તેમના માટે તો કૃષ્ણ (અનિદ કર્મ), શુક્લ (ઇદ કર્મ) અને મિશ્રિત કર્મો અવશિષ્ટ રહે છે જ.

તતસ્તદ્વિપાકાણુગુણાનામેવાગ્નિવ્યક્તિર્ગાસનાનામ્ ॥ ૮ ॥

૮ એ ત્રિવિધ કર્મમાંથી તે પ્રત્યેકના વિપાકકાળમાં તે વિપાકને અનુ-ગુણ (યોગ્ય) હોય, તેથી જ વાસનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (બીજાં કર્મો પોતાના કાળની વાટ જોતાં મૌન્ય જ રહે છે).

ધારો કે, હું સારાં, નકારાં અને મિશ્રિત ત્રણ પ્રકારના કર્મો કરી ચૂક્યો છું, અને ધારો કે, હું મરીને સ્વર્ગમાનો એક દેવતા થયો છું—એટલે ત્યાં દેવશરીરમાંની વાસનાઓ કાંઈ મનુષ્યશરીરમાંની વાસનાઓ જેવી હોતી નથી. દેવશરીર કાંઈ પણ ખાતું નથી તેમ જ કંઈ પણ પીતું નથી, સારે મારા પૂર્વ-ગતકાલીન ખાવા પીવાની ઇચ્છારૂપ પરિણામને ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મોનું શું થયું ? મેં દેવશરીર ધારણ કર્યું, એટલે મારાં પૂર્વ કર્મો ક્યાં આસ્વાં ગયાં ? એવો એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે એનું ઉત્તર એ છે કે, અમુક વિશેષ સંયોગ અનુસાર જ વાસનાઓ પોતાને પ્રકટ કરી શકે છે—અર્થાત્ જે વાસનાઓને આસપાસના બધા સંયોગો અનુકૂલ અને યોગ્ય હોય છે, તે જ વાસનાઓ માત્ર પ્રકટ થઈ શકે છે, અને બીજી વાસનાઓ પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં જેમની તેમ જ પડી રહે છે. આપણા આ જીવનમાં આપણા મનમાં અનેક દૈવિક વાસનાઓ, અનેક માનુષી વાસનાઓ તેમ જ અનેક પશુવાસનાઓ પણ બરેલી હોય છે. માટે જો હું દેવશરીર ધારણ કરું, તો તે કાણે

માત્ર દૈવિક વાસનાઓ જ પ્રકટ થઈ શકે છે, કારણ કે, આસપાસના સયોગો તેમના પ્રકૃતિ ભવન માટે સર્વથા અનુકૂલ હોય છે. અને તેથી જ રીતે જોઈ શકે એક પશુશરીર ધારણ કરે, તો તે વેળાએ માત્ર પશુવાસનાઓનો જ ઉદ્ભવ થાય છે, અને દૈવિક વાસનાઓ મૌન્ય ધારીને પોતાના સ્થળે જ બેસી રહે છે. એ આપણને શું બતાવે છે? એ જ કે, સંયોગદ્વારા આપણે એ વાસનાઓનો અવરોધ (પ્રતિકાર) કરી શકીએ એમ છે માત્ર તે જ કર્મ, કે જોને સયોગો સર્વ પ્રકારે અનુકૂલ અને યોગ્ય હોય છે, તે જ માત્ર વ્યક્ત થઈ શકે છે, એટલે જ પ્રસ્તુત સૂત્રનો ભાવાર્થ છે, અને એ જ સિદ્ધ કરી આપે છે કે, સંયોગની પ્રવળતા, તે કર્મોનો પણ સમય કરી નાખવા માટેનું એક મહાન અને અદ્વિતીય સાધન છે.

જાતિદેશકાલવ્યવહિતાનામપ્યાનન્તર્ય સ્મૃતિસંસ્કારયોરેકરૂપત્વાત્ ॥૧॥

૯ જાતિ, દેશ અને કાળવડે વ્યવહિત છતાં પણ સ્મૃતિ અને સંસ્કારોના એકરૂપત્વને લીધે વાસનાઓમાં આનન્તર્ય રહેલું છે.

જે અનુભવો સૂક્ષ્મ થાય છે, તે સંસ્કારોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને સંસ્કારોનું પુનઃચેતન તે સ્મૃતિ થાય છે અહીં સ્મૃતિ શબ્દમાં પૂર્વ અનુભવોની અગ્રાત અથવા અચેત એક પદ્ધતિ-કે, જે સંસ્કારના ઉતરતા સ્વરૂપમાં આવી ગયેલી છે, અને જેનો વર્તમાન સચેત કર્મ સાથે સંબંધ રહેલો છે, તેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રત્યેક શરીરમાં, સંસ્કારોનો તેવા જ શરીરમાં પ્રાપ્ત કરેલો સમૂહ હોય છે, તે માત્ર તે જ શરીરમાં કર્મનું કારણ થઈ પડે છે. પરસ્પર અસમાન શરીરોના અનુભવો તો જેમના તેમ જ પોતાના સ્થાને પડ્યા રહે છે. પ્રત્યેક શરીર, જાણે તે માત્ર તે જ જાતિનાં શરીરોની, એક માલિકામાથી ઉતરી આવેલું શરીર હોયની, તે પ્રમાણે જ કર્મ કરશે એવી રીતે દેશ, કાળ, અને જાતિને પ્રતિબંધ છતાં વાસનાઓના આનન્તર્યનું ભજન તો નથી જ થઈ શકતું

તાસામનાદિત્વં ચાઽઽશિષો નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ સુખની તૃષ્ણા નિત્ય હોવાથી વાસનાઓ અનાદિ હોય છે.

સુખી થવા માટેની ઇચ્છા સર્વ અનુભવોથી પૂર્વની છે અનુભવનો પણ કાર્ષ્ણ્ય આદિ કાળ છે નહિ, કારણ કે, પ્રત્યેક નવીન અનુભવનું બધારણ ગત અથવા વ્યતીત અનુભવના આધારે જ થયેલું હોય છે, અને એટલા માટે જ વાસના અનાદિ-પ્રારભ રહિત છે.

हेतुफलाऽऽश्रयाऽऽलम्बनैः सदृष्टहीतत्वादेपामभावे तदभावः॥ ११ ॥

૧૧ હેતુ, ફળ, આશ્રય અને આલમ્બનવડે સદૃષ્ટીત હોવાથી એમના અભાવમાં તેનો પણ અભાવ રહેલો હોય છે.

હેતુ અને ફળવડે કરીને એ વાસનાઓ એક સાથે જોડાયેલી હોય છે; અને જો વાસના એકવાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તો તે પોતાનું પરિણામ-ફળ નિપજાવ્યા વિના કદાપિ મરતી જ નથી. વળી ચિત્ત એક મહાન અને અખૂટ લંડાર છે; અને સર્વ ગન વાસનાઓ કે, જેમણે સંસ્કારોનું રૂપ ધારણ કરેલું હોય છે, તેમને આશ્રય આપનાર પણ એ જ છે. ત્યાં સૂધી એ વાસનાઓ પોતે પોતાનાં કર્મો નથી કરતી, ત્યાં સૂધી તેમને હોય થવા નથી જ પામતો. તે ઉપરાંત વળી ત્યાં સૂધી ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય આકર્ષન મળે છે, ત્યાં સૂધી જ નવીન નવીન વાસનાઓનો ઉદ્ભવ થાય છે; માટે જો એ બાહ્ય આકર્ષનથી અલિપ્ત અને સર્વથા મુક્ત રહેવા માટેની શક્તિ થઈ જાય, તો જ માત્ર એ વાસનાઓનો વિલય થઈ શકે છે.

અતીતાનાગતં સ્વરૂપતોઽસ્ત્યધ્વમેદાદ્દર્માણામ્ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ ગુણોના પ્રકાર ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી ભૂત અને ભવિષ્ય તેમના પોતાના સ્વરૂપમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાઽઽત્માનઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ તે ગુણાત્મક હોવાથી વ્યક્ત અને સૂક્ષ્મ ઉભય પ્રકારનાં હોય છે.

ગુણો, તે સત્, રજ અને તમ, એ ત્રણ પદાર્થો છે, અને આ સચેત ધૃષ્ટિ, તે તેનું સ્થૂળ સ્વરૂપ છે અર્થાત્ સ્થૂળ અવસ્થા છે. ગુણોનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું જે પ્રકટીભવન થાય છે, તેમાંથી જ એ ભૂત અને ભવિષ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

પરિણામૈકત્વાદ્વસ્તુતત્ત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ પરિણામોના એકત્વમાંથી જ વસ્તુતત્ત્વ (વસ્તુ એકત્વ) ની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કે ગુણો તો પોતે ત્રણ છે, પરંતુ તેમનાં પરિણામો એક સમાન (એક જ) હોવાથી સર્વ વસ્તુઓની અંતે એકતા જ થઈ જાય છે.

વસ્તુસામ્યે ચિત્તમેદાત્તયોર્વિવિક્તઃ પન્થ્યાઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ એ પ્રમાણે વસ્તુનું સામ્ય હોવા છતાં પણ ચિત્તભેદને લીધે તેમનો (ચિત્ત અને વસ્તુનો) માર્ગ સર્વથા વિભક્ત થયેલો (ભિન્ન ભિન્ન) જ છે.

*તદુપરાગાપેક્ષિત્વાચિત્તસ્ય વસ્તુ જ્ઞાતાઽજ્ઞાતમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ વસ્તુઓ ચિત્તને જેવા પ્રકારનું દર્શન આપે, તેનાપર તે અવલંબી રહેલું હોવાથી ચિત્તને વસ્તુઓ વ્યક્ત (જ્ઞાત) હોય છે, તેમજ અજ્ઞાત (અવ્યક્ત) પણ હોય છે.

સદા જ્ઞાતાચિત્તવૃત્તયસ્તત્પ્રભોઃ પુરુષસ્વાડપરિણામિત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ ચિત્તની અવસ્થાઓ સદા સર્વદા વ્યક્ત (જ્ઞાત) જ હોય છે, કારણ કે, ચિત્તનો સ્વાભાવ અપરિવર્તનશીલ છે.

એ સિદ્ધાન્તનો સમસ્ત સાર એટલો જ છે કે, વિશ્વ (સૃષ્ટિ) માનસિક પણ છે તેમજ પ્રાકૃતિક પણ છે—અર્થાત્ ઉભય પ્રકારનું છે અને એ માનસિક તથા પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિઓ સદા અપ્રતિબદ્ધ દોડતા પ્રવાહની રીતિમાં જ છે આ પુસ્તક શું છે? એ, એ અવ્યવહિત પરિવર્તનને પ્રાપ્ત થતા પરમાણુઓનો એક સંયોગ જ છે. અર્થાત્ પરમાણુઓનો એક સમૂહ બહાર ચાલ્યો જાય છે, અને અન્ય સમૂહ અંત પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ એ એક ચક્ર છે પણ સારે એકતાનું ઉત્પાદન કાણુ કરે છે? એને પુસ્તક કાણુ બનાવે છે? પરિવર્તનો—પરિણામો—તાલબદ્ધ હોય છે, સગતિયુક્ત વ્યવસ્થાથી તેઓ સરકારને મારા ચિત્ત (મન) પ્રતિ મોકલે છે, અને તે સરકારો સાથે મળીને એકરૂપ થઈ જતાં અનુક્રમથી વ્યવસ્થિત ઉત્પાદન કરે છે—એટલું જતા પણ વિભાગો તો એક સરખી રીતે નિલ પરિવર્તિત થતા જ રહે છે. ચિત્ત પોતે પણ નિલ પરિણામ—પરિવર્તનને પ્રાપ્ત થતુ રહે છે મન અને શરીર એક જ પદાર્થમાથી કૂટતા બે ફણુગા સમાન છે, કે જે ઉભય બિન ગતિથી જ સચાર કરે છે અનુક્રમે એક અત્યંત મંદગતિ છે, અને ત્રીતીય શીઘ્રગતિ છે આપણે એ બે ગતિઓમા રહેવા અતરણને ચૂની કાઢવાનો છે ઉદાહરણ તરીકે, આપણે એક ટ્રેવે ટ્રેન જ લઈએ એક ટ્રેન ચાલવા માંડે છે, અને તેની જોડે જ એક ગાડી પણ મંદ ગતિથી ચાલવા લાગે છે અમુક સીમા પર્યંત એ ઉભયની ગતિનું જ્ઞાન થતુ શક્ય છે છતાં પણ અન્ય પ્રાર્થ વસ્તુની એમા આવશ્યકતા તો છે ખરી જ. જો કોઈ એવી વસ્તુ હોય કે, જે ગતિમતી ન જ થતી હોય અર્થાત્ અચલ હોય, તો જ બીજાની ગતિનું અવલોકન કરી શકાય છે પણ એક બે કે નહીં વસ્તુઓ એક સાથે જ ગતિમાં હોય, તો પ્રથમ આપણે જેની ગતિ અતિ વેગવાળી હોય તેને જ જોઈ શકીએ છીએ, અને

* જ સ્વચ્છિન્નત્વં વસ્તુ તદપ્રમાણક તદા કિં સ્વાદ્ ॥ ૧૬ ॥

આ સુત્ર વિવેકાનંદમા નથી

ત્યાર પછી જ મંદ ગતિવાળી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી શકાય છે. ત્યારે મન બીજી વસ્તુને ઠેવી રીતે જોઈ શકશે વારુ? કારણ કે, તે પણ પ્રવાહ પ્રમાણે અત્યંત શીઘ્ર ગતિવાળું છે. એટલા માટે એમાં એક અન્ય વસ્તુની આવશ્યકતા છે કે, જે અત્યંત (તેથી વધારે) મંદ ગતિથી આકર્ષી હોય-ત્યાર પછી તમારે જેનામાં એથી પણ અધિક મંદ ગતિ રહેલી હોય, તેમાં પ્રવેશ કરવો પડવાનો અને એ અનુક્રમ આગળ અને આગળ આલ્સો જ જવાનો. તમે એના અંત પામી શકશો જ નહિ. તમે જે વેળાએ એની કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવી લ્યો કે, જેનામાં કોઈ કાળે પણ પરિણામનો વિકાર થતો જ નહોત્ય, તે વેળાએ તમારે ત્યાં જ એ ઘટમાલિકાની પૂર્ણાવૃત્તિ કરી નાંખવી. એ કોઈ કાળે પણ અંતને પ્રાપ્ત ન થનારી ગતિશૂંખવાની પાછળ યુરુપ રહેલો છે. એ પુરુષ પરિણામરહિત, વર્ણહીન અને વિશુદ્ધ છે. આ સર્વ સંસ્કારો એનામાં માત્ર પરાવર્તિત જ થયેલા છે-જેવી રીતે કેમેરામાંના પ્રકાશનાં કિરણોનું એક શ્વેત કાગળપર પરાવર્તન થાય છે અને તેનાપર તે ચતાવધિ ચિત્રો ચિત્રી નાંખે છે, છતાં કોઈ પ્રકારે પણ તે કાગળ-પર ઠંઠંક (દાઘ) થતો નથી; તેવો જ પ્રકાર એના પણ છે.

ન તત્ત્વાઽઽભાસં દૃશ્યત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ મન પોતે સ્વયંપ્રકાશી નથી, કારણ કે, તે પરતંત્ર છે.

અદૃતિમાં સદા સર્વદા જો કે પ્રયંક શક્તિઓ પ્રકટ થતી જેવામાં આવે છે, છતાં પણ કોઈક આપણને એવો ધંધારો કરે છે કે, તે સ્વયંપ્રકાશી તો નથી જ.-એટલે કે, તે તાર્ત્વિક પ્રકાશમાન નથી. જો કોઈ પણ સ્વયંપ્રકાશી હોય, તો તે માત્ર પુરુષ જ છે, અને તે જ પ્રત્યેક વસ્તુને પોતાનો પ્રકાશ આપે છે. અદૃતિ અને શક્તિમાં જે પ્રકાશ આપણા જેવામાં આવે છે, તે ખરી રીતે જોતાં પુરુષનો-આત્માનો જ પ્રકાશ છે.

एकसमये चोभयाऽनवधारणम् ॥ ૧૯ ॥

૧૯ એક જ સમયાવચ્છેદે બે વસ્તુઓનું જ્ઞાન કરી લેવામાં તે અસ-મર્થ હોવાથી-(તે સ્વયંપ્રકાશી નથી)

જો ચિત્ત (મન) સ્વયંપ્રકાશી હોત, તો તો એક સમયાવચ્છેદે તે અનેક વસ્તુઓને જાણી શકત; પરંતુ એમ તેનાથી થઈ નથી શકતું. જો તમે એક જ વસ્તુમાં તમારા ધ્યાનની લીનતા કરી નાંખશો, તો તે ક્ષણે અન્ય વસ્તુને તમે અવસ્થ ધોઈ જ નાંખવાના-અર્થાત્ ભૂલી જવાના. જો ચિત્ત સ્વયંપ્રકાશી જ હોત, તો તે એટલા બધા નાનાવિધ સંસ્કારોનું ગ્રહણ કરી શકત, કે જેની સીમા નિયત કરવી સર્વથા અશક્ય છે. પુરુષ, માત્ર એક ક્ષણ

જેટલાજ માળાધારી સમસ્ત વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે, અને તેટલા માટે ચિત્ત નહિ, કિન્તુ દેવળ પુરુષ જ અવ્યં પ્રકારી અને અવતંત્ર છે.

ચિત્તાન્તરદશ્યે શુદ્ધિશુદ્ધેરતિપ્રસન્નઃ સ્મૃતિસદ્ગુરુઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ એક બીજા એવા ચિત્તનો સ્વયંપ્રકાશી તરીકે સ્વીકાર કરવાથી એવી સ્વીકારપરંપરાનો અંત જ નહિ આવે, અને, સ્મૃતિનું મિશ્રણ પણ અનંત અને અનિવાર્ય થઈ જશે.

આપણે એમ ધારીએ કે, એક બીજું પણ એવું ચિત્ત છે કે, જે પ્રથમ સર્વ વસ્તુ જ્ઞાને બળી શકે છે, ત્યારે તેને જાણે છે, એની જાતિનું બીજું પણ કાંઈ ચિત્ત હોતું નથી, એમ પણ માનવું પડશે એટલે એ સ્વીકાર પરંપરાનો અંત આવી શકશે નહિ એનું સ્મૃતિના ગોટાળામાં જ પરિણામ આવવાનું—અર્થાત્ સ્મૃતિના લકારનો તો એથી ઉચ્છેદ જ થઈ જવાનો.

ચિત્તેરપ્રતિસદ્ક્રમાયાસ્તદાકારાઽપત્તૌ સ્વશુદ્ધિસંવેદનમ્ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ જ્ઞાનમૂલક પુરુષ પોતે પરિણામ-પરિવર્તન-રહિત હોવાથી જ્યારે ચિત્ત તેના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, ત્યારે જ તે જ્ઞાની થાય છે.

એ વિષયનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાના હેતુથી પગજનિ કહે છે કે, જ્ઞાન કાંઈ પુરુષનો શુદ્ધ નથી જે વેળાએ ચિત્ત અથવા મન પુરુષના નિકટમાં આવે છે, તે વેળાએ ચિત્તમાં તેનું પરાવર્તન થાય છે—અર્થાત્ ચિત્તમાં તેના પ્રતિબિંબ પડે છે—અને તેથી અમુક સમય પર્યન્ત ચિત્ત જ્ઞાની (સર્વ વસ્તુને જાણનાર) બની જાય છે, અને જાણે તે પોતે જ પુરુષ હોયની, એવું જ દેખાવા માંડે છે.

દ્રષ્ટૃદશ્યોપરક્તચિત્તંસર્વાર્થમ્ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ દ્રષ્ટા અને દૃશ્યવત્ ઉપરક્ત થયેલું ચિત્ત સર્વાર્થ સર્વ વસ્તુને જાણનાર થાય છે.

એક બાજુએ દૃશ્ય જે બાજુ જગત્ તે પરાવર્તન (પ્રતિબિંબિત) થાય છે, અને બીજી બાજુએ દ્રષ્ટા પ્રતિબિંબિત થાય છે—એની રીતે ચિત્તમાં સર્વજ્ઞાનની શક્તિનું આગમન થાય છે.

તદસદ્સ્વેયવાસનાભિશ્ચિત્તમપિ પરાર્થ સંહત્યકારિત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ ચિત્ત, પોતે સચુક્ત હોવાથી તેની અસખ્ય વાગનાઓદ્વાગ બીજા (પુરુષ) માટે કર્મ કર્યા કરે છે.

ચિત્ત પોતે નાનાવિધ વસ્તુઓનું એક મિશ્રણ જ છે, ને તેથી પોતાના માટે તે કંઈ પણ કર્મ કરી શકતું નથી. આ વિશ્વમાં જે કોઈ પણ સંયુક્ત (મિશ્રિત) વસ્તુ હોય છે, તે વસ્તુ સંયુક્તતા માટે કંઈ પણ આશય ધરાવતી હોવી જ જોઈએ, એવો નિયમ જ છે—અર્થાત્ સંયુક્ત પદાર્થ જેના માટે કર્મ કર્યા કરે છે, તે વળી કોઈ ત્રીજી જ વસ્તુ હોય છે. એથી અર્થાત્ ચિત્તનું મિશ્રણ જે કર્મ કરે છે, તે પુરુષ માટે જ.

વિશેષદર્શિન આત્મભાવભાવનાવિનિવૃત્તિઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ વિવેકવડે ચિત્તને આત્મા તરીકે જોવાનો અવરોધ થઈ જાય છે.

ચિત્ત, તે પુરુષ નથી, એ સત્ય રહસ્યને યોગી પોતાના વિવેકવડે કરીને જાણી લે છે. એટલે પછી તે ચિત્તમાં પુરુષનો આરોપ કરતો અટકી જાય છે.

તદા વિવેકનિમ્નં કૈવલ્યપ્રાગ્ભારં ચિત્તમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ વિવેકાગ્રથી થએલું ચિત્ત પુનઃ કૈવલ્યની પૂર્વ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.

એવી રીતે યોગનો અભ્યાસ મનુષ્યને વિવેક શક્તિ—એટલે કે, દર્શનની સ્પષ્ટતા પર્વન્ત લઈ જાય છે. આપણી આંખોપરથી ભ્રમનું આવરણ દૂર ખસી જાય છે, અને આપણે વસ્તુઓને તેમનાં વ્યથાર્થ રૂપમાં સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જાણી જઈએ છીએ કે, પ્રકૃતિ સંયુક્ત (મિશ્રિત) છે અને તે પુરુષને બદલે તેનું ચિત્ર જ બતાવે છે, કે જે પુરુષ સાક્ષીસ્વરૂપ છે—તાત્પર્ય કે, વિવેકથી જ આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે, પ્રકૃતિ જ પુરુષ નથી, કિન્તુ પ્રકૃતિનાં એ સર્વ સંમિશ્રણોનો સમૂહ માત્ર પુરુષને—અંતર્ય સિંહાસના-રૂઢ પૃથ્વીપતિ—ને પોતાનો અમલકાર બતાવવા માટે જ છે. ત્યારે દીર્ઘ અભ્યાસ પછી વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, ત્યારે બધો લોપ થાય છે અને ચિત્ત કૈવલ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

તત્ત્વિદ્રેષુ પ્રત્યયાઞ્તરાણિ સંસ્કારેભ્યઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ એમાં અવરોધ કરે, એવા જે વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંસ્કારોથી જ.

સર્વ પ્રકારની નાનાવિધ ભાવનાઓ આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને આપણો એવો વિશ્વાસ બંધાવે છે કે, આપણને પોતાને સુખી બનાવવા માટે અવસ્ય કોઈ બાહ્ય પદાર્થની આવશ્યકતા છે જ; તે ભાવનાઓ અથવા વિચારો આપણા કૈવલ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં અતિ-બંધ કર્તા જ થઈ પડે છે. પોતાના સ્વભાવવડે જ પુરુષ સુખ અને આનંદ સ્વરૂપ છે, પરંતુ

એ જ્ઞાન પૂર્વના સરકારોવડે ટકાઈ ગયેલું હોય છે, એ સરકારો બહાર આવીને પોતાનું કાર્ય કરવાના જ.

દ્વાનમેષાં ક્લેશવદુક્તમ્ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ જેવી રીતે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતે એમનો નાશ પણ ક્લેશ પ્રમાણે જ કરવો.

પ્રસંખ્યાજ્ઞાનેઽપ્યહુસીદસ્ય સર્વથા વિવેકરયોતેર્ધર્મમેધઃ સમાધિઃ ॥૨૮॥

૨૮ તત્ત્વોના ખરેખરા વિવેક જ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવી પહોંચવા છતાં પણ જે, કુળોનો ત્યાગ કરે છે, તે જ માત્ર પરિપૂર્ણ વિવેક પ્રાપ્તિને મેળવી શકે છે. સમાધિ ધર્મમેધ કહેવાય છે.

ત્યારે યોગી એ વિવેક શક્તિને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારે ગત વિલાસમાં વર્ણવેલી સર્વ સિદ્ધિઓ તેનામાં આવી જાય છે છતાં પણ ખરે યોગી તે સર્વનો અસ્વીકાર કરે છે તેનામાં એક વિશિષ્ટ જ્ઞાન-એક વિશેષ પ્રકાશ આવે છે કે, જે ધર્મમેધના નામથી ઓળખાય છે. વિશ્વના સર્વ ધર્મસંસ્થાપકો, કે, ઇતિહાસમા જેમનો ઉલ્લેખ થઈ ચૂકેલો છે, તે સર્વ એ ધરાવતા હતા તેમણે જ્ઞાનના મૂળ આધારને પોતામાંથી જ શોધી કાઢ્યો હતો, અને સત્ત્વ તેમને પ્રત્યક્ષ થઈ ગયું હતું સતોષ, શાંતિ અને પરિપૂર્ણ પાવનતા (શુદ્ધતા) તો તેમનો પોતાનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો પરંતુ એ સર્વ તેમને એ સિદ્ધિઓની વ્યર્થતાનો ત્યાગ કરવા પછી જ પ્રાપ્ત થયું હતું.

તતઃ ક્લેશકર્મનિષ્ઠાત્તિઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ એ (એમ કરવા)થી ક્લેશ અને કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે જે વેળાએ એ ધર્મમેધ (સમાધિ)નું આગમન થાય છે, તે વેળાએ નિ પાત થવાની બીતિ રહેવા જ નથી પામતી અને કોઈ પણ યોગીને અધ્યાગતિમાં ખેંચીને લઈ જઈ નથી શકતું ક્લેશ અને કર્મ તેના માટે અવશિષ્ટ રહેતા જ નથી.

તદા સર્વાવરણમલાપેતસ્ય જ્ઞાનસ્યાઽઽનન્ત્યાજ્ઞેયમત્પમ્ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ ત્યાર પછી જ્ઞાન સર્વ આવરણ અને મલોથી રહિત થતાં અનંત થાય છે, અને તેના આનંદપ્રાપ્તિ જોય અદ્વય થાય છે.

ત્યા જ્ઞાન પોતે જ અવશિષ્ટ રહે છે, તેનું આવરણ જનું રહેલું હોય છે. બૌદ્ધધર્મ શાસ્ત્રોમાંના એક ગ્રંથ એવો પોતાનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, ‘આવરણ દૂર થવા

પછી જ્ઞાનનું અવશિષ્ટ રહેતું, એ પણ ચિત્તની એક સ્થિતિનું જ નામ છે.' એ બૌદ્ધ (શુદ્ધ) મત છે. એ અવસ્થાને તે અનંત જ્ઞાન, અથવા આકાશ સમાન અનંતના નામથી ઓળખાવે છે. જેસે સે જ્યારે એ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી, ત્યારે જ તે કાષ્ઠરૂઢ થયો. જો તમે સર્વ એ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરો, તો તમારું જ્ઞાન અનંત થઈ જવાથી જેય તત્કાળ અદ્ય થઈ જશે. પોતાના સર્વ જેય (જાણવા યોગ્ય પદાર્થો સહિત) આ અભિદ્ધ જગત પુરુષ સમક્ષ નકાર રૂપ જ દેખાય છે. એક સાધારણ મનુષ્ય પોતાને અત્યંત અદ્ય-સુધુતમ ધારે છે અથવા માને છે, તેના મૂળ હેતુ એ જ છે કે, તેને જેય અનંત દેખાય છે.

તતઃ કૃતાર્થાનાં પરિણામક્રમસમાપ્તિર્ગુણાનામ્ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ ત્યાર પછી શુદ્ધાના (કૃતાર્થ શુદ્ધાના) પરિણામ ક્રમની, તેઓ અંતને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા હોવાથી, સમાપ્તિ થાય છે.

એ પછી શુદ્ધાના અનેક પ્રકારનાં પરિણામોની (કે જેઓ એક જાતિમાંથી બીજી જાતિમાં અવ્યવહિત બદલાયાં જ કરે છે, તેમની) સદાને માટે સમાપ્તિ થઈ જાય છે.

ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્યઃ ક્રમઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ ક્ષણ પ્રતિયોગી પરિણામો, કે જે અપર અન્તમાં દૃષ્ટિજોત્યર થાય છે, તે અનુક્રમ છે.

અહીં પતંજલિએ ક્રમ શબ્દની યોજના કરેલી છે, એટલે કે, જે પરિણામો ક્ષણોના સંબંધથી જ-અર્થાત્ ક્ષણમાત્ર જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે-એટલે કે, જે ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામો છે, તેમના અર્થનું જ અત્ર અદ્ય કરવાનું છે. જે વેળાએ હું વિચારમાં લીન થઈ જાઉં છું, તે વેળાએ અનેક ક્ષણો વીતી જાય છે, અને તે પ્રત્યેક ક્ષણમાં જાણેનું પરિવર્તન થતું રહે છે, પરંતુ એવાં પરિવર્તન અથવા પરિણામોની માત્રિકાની જ્યારે સમાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અંતમાં જ આપણે એ પરિણામોને જોઈ શકીએ છીએ. એટલે એનું તાત્પર્ય એ જ છે, સમય સમીક્ષા સદા સર્વદા સ્મૃતિમાં જ રહેલી છે. એ જે એક પછી એક જાવ અને વિચારનું પરિવર્તન થતું, તેને જ ક્રમનું પારિભાષિક નામ આપવામાં આવેલું છે. પરંતુ જે ચિત્તે સર્વ વ્યાપકતાના સાક્ષાત્કાર કરી લીધેલો હોય છે, તેના માટે એમાંનું સર્વ જ હુમ્મ થઈ જાય છે. તેના સમીપ સર્વ વસ્તુઓ વર્તમાન (હાજર) થાય છે; માત્ર વર્તમાન જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને જૂત તથા ભવિષ્યનો લોપ થઈ જાય છે. એ ક્રમનો સંયમ થઈ ગયો કે, એક ક્ષણમાત્રમાં જ સમસ્ત જ્ઞાન સાં આવીને ઉપરિધત થાય છે. વીજળીના ઝબકારા પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ તેને ઝાત થઈ જાય છે-તેના જાણવામાં આવે છે.

પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રસવઃ કેવલ્યં
સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા ચા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ પુરુષાર્થ (કર્મ) શૂન્ય ગુણોનો પ્રતિપ્રસવ, તે જ દૈવત્ય છે; અથવા તે તે સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા (સ્થાપના) ક્રિયા ચિત્ચક્તિ છે, એમ પણ કહેવાય છે. ઇતિ.

પ્રકૃતિના પરિશ્રમની અહીં પરિસમાપ્તિ થાય છે, આપણી મધુર પાલક માતા પ્રકૃતિ દેવીએ જે નિસ્વાર્થ કદિન કાર્ય કરવાનો ભાર પોતાના શિરે ઉપાડી લીધો હતો, તે ભાર અસારે તેના શિરપરથી ઉતરી જાય છે. પ્રકૃતિએ પોતાને બૂલી જનારા આત્માને મૃદુતાથી પોતાના કેમલ દરમાં ઉપાડી લીધો હતો, તેને, જ્યાં સૂધી તેની હુમ્મ પ્રતિજ્ઞા પાછી પ્રાપ્ત થઈ અને પોતાના સત્ સ્વભાવનું રમરણ થયું, ત્યાં સૂધી વિવિધ શરીરાદ્વારા ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતર પદવીમાં લાનીને સર્વ વ્યક્તીકરણો (Manifestations) અને અનુભવો આ જગતના અનુભવો—તેણે દેખાયાં. એ કાર્ય કરી રહ્યા પછી તે માયાળુ માતા જે માર્ગેથી આવી હતી, તે માર્ગે જ પાછી આવી ગઈ કારણ કે, જીવનના અગમ્ય અરણ્યમાં જે બીજા કટલાક પોતાના માર્ગને બૂલીને ભટક્યા કરતા હતા, તેમને માર્ગ બતાવવાનું તેનું કાર્ય અઘાપિ અવશિષ્ટ જ હતું એ કાર્ય બજાવવા માટે જ તેણે પ્રયાણ કર્યું એ જ અમાણે આદિ અને અત વિના જ પ્રકૃતિ પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે છે—અર્થાત્ તે અનાવનન્ત છે. એવી રીતે જ આનંદ અને અવસાદ, તથા ઇંદ અને અનિદ્રના પ્રદેશમાંથી જ આત્માઓની અનતસરિતા પરિપૂર્ણતાના પયોનિધિ (સમુદ્ર) પ્રતિ વહેતી રહે છે—સારાંશ કે, અતે પુરુષને નિજનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

જેમણે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી લીધો છે—એટલે કે, જેમણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે, તેમનો જયજયકાર હો અને આપણુ સર્વના શિષ્ટે તેમના આશીર્વાદની છાયા છવાયેલી રહે! ! !

ઇતિ રાજ યોગ સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ.

યોગ વિષયક અન્ય ગ્રંથોમાંના ઉલ્લેખો.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષત—દ્વિતીય અધ્યાય.

૨-૬-૧૪. જ્યાં અગ્નિ કંપાયમાન થતો હોય છે, જ્યાં વાયુ સત્તામાં (સંયમમાં) આવી ગયેલો હોય છે અને જ્યાં સોમનો પ્રવાહ વિપુલતાથી વહન કર્યો કરે છે, ત્યાં જ પરિપૂર્ણ ચિત્ત પ્રકટ થઈ શકે છે..... પોતાની કાયાને, જેમાં જાતી, ગણું અને મસ્તક સરળ રેખામાં રહેતાં હોય એવા સરળ આસનમાં સ્થિતિ કરીને અને ઇન્દ્રિયોના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરાવીને યોગીએ જ્ઞાની નૌકા (તરાવા) દ્વારા સમસ્ત ભયંકર પ્રવાહોને ઓળંગીને પાર નીકળી જાય છે.

નિયમિત પ્રયત્નશીલ મનુષ્ય પ્રથમ પ્રાણનો સંયમ કરે છે, અને જ્યારે તે સર્વથા શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે નાસિકાનાં બે દ્વારદ્વારા તે બહિઃશ્વાસનો વ્યાપાર ચલાવવા માંડે છે. જેવી રીતે એક સારથિ પોતાના અદ્વિયલ અશ્વોને પોતાના કાપૂમાં રાખે છે, તેવી જ રીતે ખંતીલા યોગી (પવિત્રાત્મા) પોતાના ચિત્તને સંયમમાં જ સ્થિત કરી રાખે છે.

ગિરિકંદરા આદિ એકાંત સ્થાનોમાં, કે જ્યાં ભૂમિ, પાષાણ અને વાલુકાથી વિહીન હોય છે અને જ્યાં મનુષ્ય અથવા જળપાત (ધોધ) આદિનો વિદ્યકારક ધ્વનિ હોતો જ નથી, એવાં ચિત્તનાં સહાયક અને નેત્રોને આનન્દદાયક સ્થાનોમાં જ યોગનો અભ્યાસ કરી શકાય છે એટલે કે, ચિત્તનો સંયમ ત્યાં જ બની શકે છે.

જેમ જેમ હિમપાત, ધૂમસ, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, ખગોલ, વિદ્યુત, સ્ફટિક અને ચન્દ્ર ઇત્યાદિ સ્વરૂપો નેત્રસમીપ આવવા માંડે છે, તેમ તેમ ધીમે ધીમે યોગીમાં બ્રહ્મનું પ્રકટ્ય થતું જાય છે.

જે વેળાએ ભૂમિ, જળ, પ્રકાશ, અગ્નિ અને સૂક્ષ્મ પ્રાણવાયુ ઇત્યાદિમાંથી યોગનાં દર્શનો (બોધ) થવા માંડે છે, તે વેળાએ જ યોગનો આરંભ થયેલો કહેવાય છે. જેનું શરીર યોગના અગ્નિમય થઈ જાય છે, તેમાં ઘટ્ટી રોગ, જરા કે મૃત્યુનો વિકાર થઈ જ નથી શકતો.

લઘુતા, આરોગ્ય, ચામડીની મૃદુતા, સ્પષ્ટ વ્યાકૃતિ, કંઠમાધુર્ય અને શરીરમાં એક પ્રકારનું આનન્દદાયક સૌગંધ, એ સર્વ યોગમાં પ્રવિષ્ટ થવાનાં પ્રાથમિક ચિહ્નો છે.

૧૪. જે વેળાએ સુવર્ણ અથવા રૌપ્યકને પ્રથમ ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે, તે વેળાએ તે માટીવડે વેણિત થયેલાં મેલાં હોય છે; અને સારપછી ન્યારે તેમને તપાવી અને ઘોષને સ્વચ્છ કરતાં તે પ્રકાશની પૂર્ણતાથી ચળકવા માડે છે; એ જ પ્રમાણે ન્યારે શરીર-કારાવાસમાં બદ્ધ થએલો મનુષ્ય આત્માની એક તરીકેની સત્યતાને જોઈ જાય છે, ત્યારે જ તે અંતિમ મયાંદાને પ્રાપ્ત કરે છે અને ખેદ-શોક રહિત થાય છે. અર્થાત્ તે આનંદ સ્વરૂપ જ બની જાય છે, કે, જે તે પોતે મૂળથી જ છે અથવા હોય.

યાજ્ઞવલ્કય, (શંકરના ઉદ્ધૃત કરવા પ્રમાણે),

“ નિયમોને અનુસરીને પોતાની ક્ષત્રા પ્રમાણે આસનોના અભ્યાસની સિદ્ધતા કર્યા પછી હે ગાર્ગિ ! જે મનુષ્યે આસનની સિદ્ધિ કરી લીધેલી છે, તે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવા માડે છે.

“ પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ભાગે પ્રથમ શાસનનો વિસ્તાર કરી, તેનાપર ચર્મ (વ્યાધ ચર્મ અથવા મૃગચર્મ) પાથરવું અને તેનાપર બેસીને ફળ અને મિષ્ટ પદાર્થોથી ગણપતિનું પૂજન કરતાં બેસવું. એ વેળાએ સામા હાથે ગોઠણપર રાખવા અને કંઠ તથા મસ્તકને પણ તે જ રેખામાં ધારી રાખવાં. એ વેળાએ આંખો બંધ અને દંઢ રાખવાં અને નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં નેત્રોને ધ્યાનસ્થ કરીને પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ બેસવું. જેમ વિશેષ આહાર ન કરવો, તેમ અધિક અપવાસનો શ્રમ પણ વેઠવો નહિ. એ નિયમના પાલનથી નાડીઓ વિશુદ્ધ થાય છે. નાડીની શુદ્ધિ જો ન થઈ હોય, તો સર્વ અભ્યાસ નિષ્ફળ ગઈ જાય છે. ઇડા અને પિંગળાના સંયોગ સ્થાનમાં હ્રુમ્ (બીજ કર્મ) ની ધારણા કરીને ઇડાને બાહ્ય વાયુવડે બાર માત્રા (સિકન્ડ) જેટલા સમયમાં ભરી દેવી, એમ કરવાપછી એ જ સ્થાનમાં યોગી અગ્નિ અને રૂંડા શબ્દની ધારણા કરે છે, અને એવી રીતે ધારણા કરતાં જ પિંગળામાંથી વાયુને ધીમે ધીમે બહાર કાઢતો જાય છે એ જ રીતે યુનઃ પિંગળાદ્વારા આસનું અંદરના ભાગમાં ગ્રહણ કરીને ઇડા દ્વારા તેનો ત્યાગ કરી દેવાય છે. એ અભ્યાસ પોતાના શરૂ જે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે, તે પ્રમાણે ત્રણથી ચાર વર્ષ કિંવા ત્રણ અથવા ચાર માસ પર્યન્ત ચાલુ રાખવો. એ અભ્યાસ એકાંત વાસમાં-પોતાના ઘોરડામાં એકલા રહીને જ પ્રભાત (ઉપ.કાળ), મધ્યાહ્ન, સાયંકાળ અને મધ્ય રાત્રિના સમયે, ત્યાં સૂધી નાડીઓની પૂરેપૂરી શુદ્ધિ થાય, ત્યાં સૂધી કર્યા કરવો. શરીરની લઘુતા, અગત્યનો વર્ણ, સારી ક્રિયા અને

નાદનું અવશ્ય, એ નાદીઓની શુદ્ધિનાં લક્ષણો અથવા ચિન્હો છે. ત્યાર પછી-કુમ્ભક, રેચક અને પૂરક-ત્રિવિધ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ આરંભવો. પ્રાણનો અપાન સાથે સંયોગ કરવો, તેનું જ નામ પ્રાણાયામ છે.

સોળ માત્રા જેટલા સમયમાં મસ્તકથી પાદ પર્યન્ત શરીરને વાયુવટે બંદીને બંત્રીસ માત્રા જેટલા કાળમાં તે વાયુને બહાર કાઢી નાંખવો અને ચોસઠ માત્રા જેટલી વેળા સૂંધી કુંભક કરવો—અર્થાત તે વાયુને શરીરમાં જ રોકી રાખવો.

“પ્રાણાયામનો એક બીજો પણ પ્રકાર છે કે, જેમાં મોગ માત્રાના સમયમાં શરીરમાં વાયુ બંધ રાખવા (પૂરક કરવા) નો નિયમ પાળવામાં આવે છે; ચોસઠ માત્રા જેટલા સમય પર્યન્ત કુમ્ભક કરાય છે અને બંત્રીસ માત્રામાં રેચકની ક્રિયા કરવામાં આવે છે.

“પ્રાણાયમવડે શરીરની સર્વ અશુદ્ધતાઓનો નાશ થાય છે; ધારણાથી ચિત્તની અશુદ્ધિઓનો લય થઈ જાય છે; પ્રત્યાહાર કરવાથી આસક્તિની અશુદ્ધિઓ દૂર થાય છે—ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે—અને અને સમાધિવડે, આત્માના સ્વામિત્વને આરત કરી રાખનારી સમસ્ત વસ્તુઓનો વિધ્વંસ થઈ જાય છે.”

સાંખ્ય.—તૃતીય પ્રકરણ.

૨૯. ધ્યાનના સંપાદનથી વિશુદ્ધ (આત્મા અથવા પુરુષ) ને સર્વ સિદ્ધિઓ (શક્તિઓ) સ્વભાવવત્-સ્વાભાવિક-જ થઈ જાય છે.

૩૦ આસક્તિનો જે ત્યાગ, તે જ ધ્યાન છે.

૩૧ વિકારોનો વિધ્વંસ કરવાથી જ એ (ધ્યાન) ની સંપૂર્ણતા થઈ શકે છે.

૩૨. ધ્યાન, આસન અને નિજ કર્તવ્યના પાલનથી પણ એની પરિપૂર્ણતા થાય છે.

૩૩. રેચક અને કુંભકદ્વારા પ્રાણનો સંયમ કરી શકાય છે.

૩૪. જે સુખમય અને સ્થિર હોય, તે જ આસન કહેવાય છે.

૩૬. અનાસક્તિ અને અભ્યાસવડે પણ.

૭૫. પુરુષથી પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતોની ભિન્નતાના વિવેકનો અભ્યાસ કરવાથી અને ‘એ નથી-એ નથી’ એમ કહીને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો ત્યાગ કરવાથી વિવેકની પરિપૂર્ણતા થઈ શકે છે.

અતુર્ય પ્રકરણ.

૩. જય, તેને કહે છે કે, જે ઉપદેશનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે.

૫. જેની રીતે એક પક્ષો પાસેથી દાણો બગાડારે લઈ લેવામાં આવે, તો તે શોકાતુર થઈ જાય છે, અને જો તે પોતાની મેળે જ તેનો ત્યાગ કરી દે, તો તેને સંતોષ

યાય છે, (તેવી જ રીતે જે મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ વસ્તુઓનો પરિભ્રમ કરી દે, તે સુખી યાય છે.)

૬. જેવી રીતે સર્પ પોતાની જૂની કાંચળીનો ભાગ કરવાથી ઘણો જ સુખી-આનંદિત યાય છે.

૮. જે મુક્તિનું સાધન ન હોય, તેનો વિચાર માત્ર પણ કરવો નહિ; કારણ કે, જેવી રીતે ભરતના વિષયમાં થયું હતું, તેવી રીતે તે, બંધનનું એક કારણ થઈ પડે છે.

૯. વિકાર આદિથી ઉત્પન્ન થએલી અનેક વસ્તુઓનું આવી મળવું, તે, જેવી રીતે કુમારિકાના કરોમાં પોતાની બંગડીઓ બંધનકારક થઈ પડે છે, તેવી રીતે ધ્યાનમાં ભંગ કરનાર થઈ પડે છે.

૧૦. બેના સંબંધમાં પણ એ જ નિયમ લાગૂ પડે છે.

૧૧. બાળા પિત્રના પ્રભાવે માત્ર આશાહીનો જ સુખી છે.

૧૩. આપણે ભલે અનેક ધર્મ પંથો અને શુરુઓમાં પોતાનો ભક્તિભાવ રાખીએ, છતાં પણ તે સર્વ પામ્યાથી ગ્રહણ તો માત્ર, જેવી રીતે મધુરશિકાઓ અનેક પ્રકારના પુષ્પોમાંથી તત્ત્વનો જ સ્વીકાર કરે છે, તેવી રીતે, સારનું જ કરવાનું છે.

૧૪. જેનું મન શરસધાની પ્રભાવે એકાગ્ર થઈ ગયેલું હોય છે, તેના ધ્યાનમાં કોઈ કાળે પણ ભંગ પડી શકતો નથી.

૧૫. મૂળ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અન્ય સાંસારિક પદાર્થો પ્રભાવે અંતિમ સ્થાન મર્યાદાની પણ અનાસક્તિ થઈ જાય છે.

૧૬. બ્રહ્મચર્ય, અદ્વા અને શુરુમાં ભક્તિ રાખવાથી, જેવી રીતે ઇન્દ્રના સંબંધમાં થયું હતું, તેવી રીતે લાંબા સમય પછી વિજયની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

૨૦. વામદેવની ઘટના પ્રભાવે એમાં કાળના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો નિયમ જ નથી.

૨૪. અથવા તો, જેણે એ સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરેલી હોય, તેવા પુરુષના સસર્ગથી પણ (યોગની રણભૂમિમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે).

૨૭. ઇચ્છા પ્રભાવેના ઉપભોગો ભોગવવાથી નહિ

પંચમ પ્રકરણ.

૧૨૮. યોગવડે જે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થએલી હોય, તેમનો નિવેધ કરવો નથી જોઈતો.

પદ પ્રકરણ.

૨૪. આસનમાં બેસવાનો જે પણ પ્રકાર સ્થિર અને સ્થગમ હોય (તેના સ્વીકાર કરવો.) એના માટે બીજો કોઈ નિયમ જ નથી.

વ્યાસસ્મૃત્.

ચતુર્થ અંક-પ્રથમ અધ્યાય.

૭. બેઠા આસનમાં આરાધનાનો વિશેષ સંભવ છે.

૮. કારણ કે, એથી પ્ધાન ૬૬ થાય છે.

૯. કારણ કે, પ્ધાનસ્થ મનુષ્ય જે વેળાએ અચક્ષુષ પૃથ્વી (ધરણી) સમાન થઈ જાય છે.

૧૦. એનું વળી બીજું કારણ એ પણ છે કે, સ્મૃતિઓ પણ એવા જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે.

૧૧. એમાં અમુક સ્થાનનો નિયમ છે જ નહિ; જ્યાં પણ ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ જાય, ત્યાં જ આરાધના કરવી.

આર્વાવર્તસ્થ તત્ત્વજ્ઞાનની બીજી પદ્ધતિઓ યોગ વિશે શેઠ અભિપ્રાય દર્શાવે છે, તે આપણે એ ઉપર્યુક્ત કેટલાંક અવતરણોના આધારે જાણી શકીએ છીએ.

યોગમાં આવતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ અને તેમના અર્થો.

આભાવ	અણુહીનતા.
અહંકાર	હુપણું.
અહિંસા	મનસા, વાચા, કર્મણા ક્રોધને દુઃખ ન દેવું તે.
આકાશ	વિશ્વની સર્વવ્યાપક જડતા.
અનાહત	કંઠસમીપસ્થ યોગીનું ચતુર્થ કમળ.
અંતઃકરણ	અંતર્ય સાધન.
અતુમાન	તર્ક, અટકળ.
અપરિબદ્ધ	દાન અથવા ઉપહારનો અસ્વીકાર.
આસે	જે પરિપૂર્ણતાને પામેશે! અથવા સ્વયંપ્રકાશી હોય તે.
આસવાક્ય	આમનું વચન.
અપાન	નાડીનો એક પ્રવાહ કે, જે શરીરના ઉપરિભાગનેજ વ્યાપી રહેશે હોય છે.
અર્થ	માયનો.
આસન	બેસવાની કે ધ્યાન ધરવાની પદ્ધતિ.
અસંપ્રજ્ઞાત	ઉચ્ચતમ શ્રેષ્ઠ ચેતનાવસ્થા.
અસ્થિતા- સમાધિ	શરીરની ભાવનાથી રહિત સમાધિ.
અસ્તેય	નિર્જોભતા. (ખીજની વસ્તુનો અપહાર ન કરવો તે.)
અવ્યક્ત	અજ્ઞેય-જે જાણવામાં ન આનું હોય, તે.
ઇડા	નાસિકાનું ડાબી બાજુનું છિદ્ર.
ઈશ્વર	શક્તિમાનોની શક્તિ; મહાન્ સત્તાચાલક.
ઈન્દ્રિય	આંતરિક કર્મદ્વાર અથવા જ્ઞાનદ્વાર.
ઈશ્વરપ્રણિધાન	ઈશ્વરની આરાધના (પૂજા).
ઉદાન	શરીરમાંની એક વિશેષ પ્રાણરક્ષક શક્તિ.
ઉદ્ઘાત	દુંડલિનીને જાગૃત કરવી તે.
એકાગ્ર	ચિત્તની એકાગ્રતામય અવસ્થા.

યોગમાં આવતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ અને તેમના અર્થો. ૨૧૫

ઝોજસ્	શરીર અને ચિત્તની સર્વ શક્તિઓ આત્મજળનું રૂપ ધારીને મસ્તિષ્કમાં ભરાઈ રહે છે તે.
કર્મ	કોઈ પણ કૃતિ. કર્મનું પરિણામ, એવો પણ પ્રસંગ વિશેષે એનો અર્થ કરી શકાય છે. નક્ષર વિશ્વમાંનો કાર્ય અને કારણનો નિયમ.
કૃષ્ણ	પ્રાપ્ત કરવાની અંતિમ ઉચ્ચતમ પદવી—એકતા.
ક્રિયાયોગ	પ્રાથમિક યોગ; અથવા પ્રાથમિક ક્રિયાઓનો અભ્યાસ.
કુંડલિની	સર્વ વ્યક્તિઓમાં રહેલી દૈવિક નિદ્રિત શક્તિ.
ગાયત્રી	વેદોમાંના કેટલાક પવિત્ર છંદો.
ગુરુ	શિક્ષક અથવા ઉપદેશક.
ચિદાકાશ	ન્યારે આત્મા પોતાના-સ્વયં-પ્રકાશમાં જ-સ્વભાવમાં જ પ્રકાશવા માટે છે, તે વેળાના જ્ઞાનનો અવકાશ.
ચિત્ત	મનભંડાર.
ચિત્તાકાશ	માનસિક અવકાશ.
જ્ઞાન	જાણું તે.
તમસ્	અંધકાર—(અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યા.)
તન્માત્રા	સૂક્ષ્મ તત્ત્વો.
તપસ્	અપવાસ ધ્યાન શરીરસંયમની રીતિઓ.
દેવ	ચળકતી વ્યક્તિ; શુભ ઇચ્છાથી વર્તનારાઓને પ્રાપ્ત થતી અર્ધદૈવિક અવસ્થા.
ધારણા	એકાગ્રતા.
ધ્યાન	એકલીનતા.
નિર્વાણ	સર્વ પ્રપંચોનો ત્યાગ; મુક્તિ.
નિર્વિતર્ક	પ્રશ્ન અથવા શંકારહિત.
નિયમ	શુદ્ધતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને સ્વાર્પણ.
નિવિચાર	વિવેકરહિત.
પિંગલા	નાસિકાનું જમણું જિહ્વ.
પ્રધાન	પ્રકૃતિ. (મુખ્ય.)
પ્રકૃતિ	કુદરત—પ્રધાન. (Nature.)
પ્રાણુ	શરીરમાંનાં પ્રાણુરૂપક જળો. સમસ્ત વૈશ્વિક શક્તિઓનો જથ્થો.
પ્રાણાયામ	પ્રાણનો સંયમ કરવો તે.

પ્રતિભા	પવિત્ર અને વિશુદ્ધ પ્રકાશ
પ્રકૃતિસય	જે આત્મા, સુખિતને પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડીને પ્રકૃતિ સાથે મળી ગયેલો હોય છે તે
પ્રત્યાહાર	ચિત્તને અતર્દર્શી બનાવવાની ક્રિયા
પ્રત્યાકાશ	સાક્ષાત્ દર્શિ
પુરુષ	આત્મા
બ્રહ્મ	એક જ અસ્તિત્વ અપ્રતિમધ-સ્વતન્ત્ર
બુદ્ધિ	નિશ્ચય કરનારી શક્તિ
બ્રહ્મચર્ય	મન, વાચા અને કર્મની પવિત્રતા
મહત્	જગદ્વિવિષયક જ્ઞાન (બુદ્ધિ)
મહાકાશ	સાધારણુ અથવા મહાન્ અવકાશ
મનસ્	મન.
મહાયોગ	આત્માને ઈશ્વર સાથે એક થઈ ગયેલો જોવો અથવા અનુભવવો તે
મંત્ર	પવિત્ર શબ્દ.
મણિપૂર	હૃદયસમીપરથી યોગીનું તૃતીય કમળ.
મૂલાધાર	યોગીનું મૂળ આધારરૂપ કમળ.
યમ	યોગના પ્રાથમિક લક્ષણ તરીકે ગણાતા નૈતિક શિક્ષણદ્વારા જે આંતરિક શુદ્ધતા કરવી તે.
યોગ	સંયોગ—એટલે કે, અવર્તનત આત્માનો ઉન્નત (ઉચ્ચતમ-શ્રેષ્ઠ) આત્મા સાથે સંયોગ કરવો તે
રજસ્	ઉલ્લોભમાં પ્રવૃત્ત કરનારો ગુણ
રાજહસ	એનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે (Svaraj)
રાજયોગ	એનો શાબ્દિક અર્થ રાજ્યનો યોગ, એ થાય છે એ પુરુષને સુકૃત કરવાના હેતુથી અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો પ્રત્યેક વ્યક્તિમા ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે આંતરિક પ્રકૃતિને વિનિત કરવાની વિદ્યા છે
રાસાયન	આયર્ષવર્તનો એક રાસાયનિક પદ્ય.
વાદ	સવાદ-વાદવિવાદ-થી મળતું જ્ઞાન
વૈરાગ્ય	સર્વસંગપરિત્યાગ

યોગમાં આવતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ અને તેમના અર્થો. ૨૧૭

વિશુદ્ધ	મસ્તિષ્કમાંની એક નાડીના મધ્યગિન્દુ સાથે સંબંધ ધરાવતું યોગીનું પંચમ કમળ.
વિકલ્પ	શાબ્દિક વિભ્રમ.
વિક્ષિપ્ત	ન્યારે ચિત્ત પોતાને એકત્ર કરવા માટે મથતું હોય છે, ત્યારની તે-ચિત્ત-ની જે સ્થિતિ, તે વિક્ષિપ્ત કહેવાય છે.
વૃત્તિ	ચિત્તના નાના પ્રકારના તરંગો.
શબ્દ	નાદ અથવા શ્વનિ.
શૌચ	શુદ્ધતા અથવા પવિત્રતા.
સમાધિ	ઉચ્ચતમ-વિશેષ જ્ઞાન.
સહસ્રાર	મસ્તિષ્ક (Brain) માંનું સહસ્રદલ કમળ.
સમાન	જે વાયુ, આંતરિક અગ્નિને પ્રદીપ્ત રાખીને પચનક્રિયામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તે સમાન છે.
સંસ્કાર	ચિત્તમાં બેસી ગએલા છાપ-કે જે ટેવોને ઉત્પન્ન કરે છે.
સંયમ	ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનો સંયોગ.
સાનંદ	આનંદપૂર્ણ સમાધિ.
સંતોષ	એનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે.
સત્વ	પ્રકાશતત્ત્વ.
સાત્વિક	જેનામાં સત્ત્વગુણની જાગૃતિ થએલી હોય તે.
સવિતર્ક	સારાંક-સંશયયુક્ત.
સવિચાર	વિવેકયુક્ત.
સિદ્ધાંત	અંતિમ-નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન.
સિદ્ધ	જેમણે ચમત્કારિક શક્તિઓ મેળવેલી હોય, તેવા યોગી અથવા અર્ધ-પવિત્ર વ્યક્તિઓ.
સિદ્ધિ	યોગના અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત કરેલી ચમત્કારિક શક્તિઓ.
સ્મૃતિ	(૧) સ્મરણ-પહેલાંની યાદદાસ્ત. (૨) વેદ ઉપરાંત પ્રમાણભૂત મનાતા ગ્રંથ “મનુસ્મૃતિ,” “યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ.” ઇત્યાદિ.
સ્વાધિષ્ઠાન	યોગીનું નાભિકમળ.
સ્વાધ્યાય	અભ્યાસ.

હઠયોગ

મન અને શરીરનો સંયમ કરવા માટેની-તેમને પોતાના સંયમમાં લાવવા માટેની વિદ્યા. પરંતુ એમાં એટલો ભેદ છે કે, એ હઠયોગનો અભ્યાસ કરવામાં આદિમક ઉત્પત્તિનો હેતુ સમાયેલો હોતો નથી, કિન્તુ માત્ર શારીરિક-શરીરની-સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરવાનો જ આશય હઠયોગીના મનમાં રમી રહેલો હોય છે

પ્રેરણાત્મક સંવાદ.*

તા. ૧૯ મી જૂન ૧૮૯૫ સુધવાર.

(યાઉન્ડ આઇલૅન્ડ પાર્કમાં પોતાના શિષ્યો (છાત્રો)ને નિસ નિયત ઉપદેશ આપવા માટે ઉધાડેલા વર્ગનો આજે આરંભનો દિવસ હતો. અમે† બધાં હજી ત્યાં એકત્ર થયાં નહોતાં; પરંતુ ચુસ્ત હૃદય સદેવ પોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી જે તથુ કિંવા ચાર છાત્રો તેમના સમક્ષ હતાં, તેમને ઉદ્દેશીનેજ તેમણે તત્કાળ ઉપદેશનો આરંભ કરી દીધો. એ પ્રભાતમાં તેઓ પોતાના હસ્તમાં ધ્યાઈબલ લઈને આવ્યા હતા અને ‘તમે સર્વ ક્રિશ્ચિયન્સ હોવાથી હું ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ગ્રંથથી જ મારા ઉપદેશનો આરંભ કરું તો તે વધારે યોગ્ય થઈ પડશે’ એમ કહીને તેમણે જૉન્ નામક પુસ્તક (પ્રકરણ) ઉઘાડ્યું.)

“આરંભમાં શબ્દ હતો, તે શબ્દ ઈશ્વર સાથે હતો અને તે શબ્દજ ઈશ્વર હતો.” આને હિંદુ માયા એટલે કે, ઈશ્વરનું વ્યક્ત સ્વરૂપ કહે છે; કારણ કે, એ ઈશ્વરની શક્તિ છે. જેને આપણે પ્રકૃતિના નામથી ઝાળખીએ છીએ, તે સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રતિબિંબિત કેવલ પરબ્રહ્મ છે. શબ્દનાં પ્રકટ સ્વરૂપો બે છે,—એક તો પ્રકૃતિનું સાધારણ સ્વરૂપ અને દ્વિતીય શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, જેસુ અને રામકૃષ્ણ જેવા ઈશ્વરના મહાન્ અવતારોનું. વિશિષ્ટ સ્વરૂપ. અનંતનું વિશિષ્ટ પ્રકટીભવન જે કાષ્ટદ તે જ્ઞાત અને જ્ઞેય છે. અનંત જ્ઞાત થઈ શકતો નથી; આપણે પિતાને જાણી શકતા નથી; કેવળ પુત્રને જાણી શકીએ છીએ. આપણે માત્ર ‘માનુષ્યતાની છાયા’—કાષ્ટદ્વારાજ તે અનંત પરમાત્માને નિહાળી શકીએ છીએ.

જૉન્નાં પ્રથમના પાંચ પદોમાં ક્રિશ્ચિયાનિટીનો સમસ્ત નિષ્કર્ષ સમાયેલો છે; (તેમાંનું) પ્રત્યેક પદ ગહનતમ તત્ત્વચાનથી પરિપૂર્ણ છે.

* અમેરિકામાંના યાઉન્ડ આઇલૅન્ડ પાર્ક નામક એક રમણીય રચળમા સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકન કિંવા પાશ્ચાત્ય જિજ્ઞાસુઓને વેદાંત આદિ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવવા માટે એક વર્ગ ચાલુ કર્યો હતો. એ વર્ગમાં વારંવાર જે બોધ વચનો સ્વામીશ્રીએ ઉચ્ચાર્યાં હતાં, તેમનો તેમની એક શિષ્યાએ (મિસ એ ઇ. વાઈડોએ) લખીને સંગ્રહ કર્યો હતો અને તે સંગ્રહને સ્વામીશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછી દીર્ઘકાળે ઇ સ. ૧૯૦૮ માં ‘Inspired Talks’ નામથી છપાવીને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રસ્તુત ‘પ્રેરણાત્મક સંવાદ’ તે એ ‘Inspired Talks’નોજ અવિકલ ગુર્જર અનુવાદ છે.

† આવા કૌંસમાં જ્યાં પણ ‘અમે’ આદિ સર્વ નામના કોઈ પણ સ્વરૂપનો પ્રયોગ જ્ઞેવામાં આવે ત્યાં તે વેળાએ સ્વામીશ્રીના વર્ગમાં તેમની ઉપદેશસંધાનું પાન કરવા આવતાં છાત્રો કિંવા શિષ્યોજ સમજવાનાં છે.

જે સંપૂર્ણ છે તે કદાપિ અસંપૂર્ણ થતો નથી. તે અંધકારમાં હોવા છતાં અંધકારવડે વિકૃત થતો નથી. ઈશ્વરની અનુકંપા (દયાલુતા) સર્વમાં (એક સરખી રીતે) ગમન કરે છે, પરંતુ તેને તેમની અધમતાનો વિકાર થતો નથી આપણાં નેત્રોના જે કાંઈપણ રોગવડે સૂર્યને આપણે બંગવાળો નિહાળીએ છીએ, તે રોગનો (વાસ્તવિક) સૂર્યને કશોપણ વિકાર થતો નથી. (જૈનતા) આગણત્રીસમા પદમાં જે “ (તે) રિશ્વના પાપનું દરણુ કરે છે ” (Taketh away the sin of the world) એ પ્રમાણે કહેલું છે, તેનો ભાવાર્થ એટલો જ કે, ક્રાઈસ્ટે આપણને સંપૂર્ણ થવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. મનુષ્યને તેના પોતાના સસ સ્વભાવનું દર્શન કરાવવા માટે ઈશ્વર જ ક્રાઈસ્ટ થયો હતો, અને એ પ્રમાણે જોતાં આપણે (પોતે) પણ ઈશ્વર જ છીએ. આપણે પવિત્રતમ પરમાત્માપરનાં માનુષીય આવરણ છીએ; પરંતુ પવિત્ર કિંવા દિવ્ય મનુષ્ય તરીકે, ક્રાઈસ્ટ અને આપણે એક જ છીએ.

ત્રિમૂર્તિમય (Trinitarian) ક્રાઈસ્ટ આપણાથી ઉત્તમપદે નિયુક્ત છે અને એક મૂર્તિ (Unitarian) ક્રાઈસ્ટ કેવળ એક નૈનિક મનુષ્ય છે; અર્થાત્ એ બેમાંથી એક પણ આપણને સાહાય્ય કરી શકે તેમ નથી. કિન્તુ જે ક્રાઈસ્ટ ઈશ્વરનો અવતાર છે, જે ઈશ્વરની પવિત્રતા-દિવ્યતા-ને ભૂલી ગયો નથી, તે જ ક્રાઈસ્ટ આપણને સાહાય્ય આપી શકે એમ છે-તેનામાં ન્યૂનતા છે જ નહિ. એ અવતારો (અવતારી પુરુષો) નિરંતર પોતાની દિવ્યતાના જ્ઞાતા હોય છે-એ (દિવ્યતા) ને તેઓ પોતાના જન્મકાલથી જ જાણતા હોય છે. એ અવતારી પુરુષો, જેમના નાટકની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે, તેાપણ પોતાના કાર્યનો અંત થવા છતાં જોયો અન્યજનોના મનોરંજન માટે પુનઃ રંગભૂમિપર આવે છે, તેવા નટો સમાન છે. એ મહા પુરુષો આ પૃથ્વીના કાંઈ પણ વિષયથી લિપ્ત નથી; તેઓ અમુક કાળ પર્યન્ત આપણને ઉપદેશ આપવા માટે આપણા સ્વરૂપ અને આપણી મર્યાદાઓને ધારણ કરે છે, પરંતુ વશ્તુતઃ તેઓ મર્યાદિત નથી, તેઓ તો નિરંતર સ્વતંત્ર-મુક્ત જ છે.

*

*

*

*

*

શુભ જો કે સત્યના નિકટની વસ્તુ છે; તથાપિ તે સત્ય તો નથી જ. અશુભ (પરિણામ) વડે વિક્ષિપ્ત કિંવા ક્ષુબ્ધ ન થવાનું શીખી ગયા પછી આપણે શુભ (પરિણામ) વડે હર્ષિત ન થવા માટેનો અભ્યાસ કરવાનો છે. આપણે એ તો અવસ્થ જાણીએ જ જોઈએ કે, આપણે શુભ અને અશુભ (સુખ અને દુઃખ) ઉભયથી પર છીએ; આપણે એમના વ્યવસ્થાક્રમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને જાણી લેવું જોઈએ કે, એ ઉભય (એક સરખી રીતે) આવશ્યકીય છે.

દૈતની બાવના પ્રાચીન પરિચયના પાસેથી આવેલી છે. વાસ્તવિક શુભ અને અશુભ એક જ છે, અને તે આપણા પોતાના મનમાં જ છે. જ્યારે મન સમતોલ (અવસ્થામાં) હોય છે, તે વેળાએ શુભ કે અશુભનું તેમાં કશું પણ પરિણામ થતું નથી. સંપૂર્ણતાથી મુક્ત થાઓ, એટલે તમને એમાંના એકની પણ બાધા થશે નહિ અને આપણે સ્વતંત્રતા-મુક્તતા તથા (નિર્વિકાર) આનંદનો ઉપભોગ લેતા થઈશું. અશુભ ક્રિયા દુઃખ તે લોહ-શુંખલા છે અને શુભ ક્રિયા સુખ તે મુવર્ણશુંખલા છે; અર્થાત્ બંને શુંખલાઓ જ છે. મુક્ત થાઓ અને નિશ્ચયપૂર્વક એકવાર એ સારી રીતે જાણી લ્યો કે, તમારા માટે કોઈ પણ શુંખલા (અવસ્થિત) છે જ નહિ. પ્રથમ લોહશુંખલાના બંધનને નિર્બળ (ઢીલ) કરવા માટે સુવર્ણશુંખલાના બંધનને સ્વીકારો; અને ત્યાર પછી ઉભયનો સાગ કરી દો. આપણા માંસમાં અશુભ (દુઃખ)નો કાટો પેસી ગયેલો છે, એટલે તે જ કંટકલતામાંથી એક બીજો કાટો લઈને તેવડે તે પ્રથમના કાટાને કાઢી નાંખો અને ત્યાર પછી તે બંને કાટા-ઓને ફેંકી દઈને (દુઃખ) મુક્ત થઈ જાઓ.

* * * * *

વિશ્વમાં નિરંતર દાતાની સ્થિતિનો સ્વીકાર કરો. પ્રત્યેક વસ્તુ આપી દો અને તેના ફળ (બદલા)ની આશા ન રાખો. પ્રેમ, સાહાય્ય, સેવા તેમજ બીજું પણ જે અદ્ય સ્વરૂપ તમારાથી આપી શકાય તે આપો, પરંતુ પ્રત્યુપકારની બાવનાને તમારાથી દૂર રાખો. કોઈ પણ પ્રકારની (આપતી વેળાએ) ચર્ચા ન કરો, એટલે પછી કોઈ પણ કળાવાનો નથી. જેવી રીતે ઈશ્વર આપણને (સર્વ પદાર્થો કોઈ પણ પ્રકારના અતિદાનની આશાવિના) આપે છે, તેવો જ પ્રકાર આપણા દાતૃત્વનો પણ થવા દો.

દાતા કેવળ ઈશ્વર જ છે અને વિશ્વના-સમસ્ત વિશ્વના-જનો માત્ર દુકાનદારો જ છે. ઈશ્વરના ધન પ્રાપ્તિપત્ર (Cheque)ને મેળવો, એટલે તે સર્વત્ર આદરને પાત્ર (સ્વીકરણીય) થવાનું જ.

“ઈશ્વર પ્રેમનો અવર્ણનીય અને અનિર્વાચ્ય નિષ્કર્ષ છે,” તે જાણી શકાય તેવો છે, પરંતુ તેની વ્યાખ્યા કરી શકાય તેવો નથી.

* * * * *

આપણા દુઃખો અને જીવનકલહોમાં વિશ્વ આપણને એક અત્યંત બપાનક સ્થાન સમાન દેખાય છે. પરંતુ જેવી રીતે આપણે કૂતરાનાં બે ગણડિયને રમતાં અને એક બીજાને બટકાં ભરતાં જોઈએ છીએ, તે વેળાએ એઓ વિનોદજ કરે છે અને તેથી તીવ્ર નખપ્રહાર પણ એમને અસારે દાનિકારક થાય તેમ નથી; એ તત્ત્વને જાણીને

આપણે એનો વિશેષ કરી પશુ વિચાર કરતા નથી; તેવી જ રીતે આપણાં સર્વ જીવનકલહો ઈશ્વરનાં નેત્રોમાં બાંધાયેલા સમાન છે. આ સમસ્ત વિશ્વ એવા ખેડો માટે જ છે અને તે ઈશ્વરનું કેવળ મનોરંજન જ કરે છે, વિશ્વમાની કોઈ પણ વસ્તુ ઈશ્વરના હૃદયમાં કોઈ ઉપગમવતી નથી.

* * * * *

“હે જનનિ ! જીવન સાગરે મમ તરણિ* ફળી જાય છે;
માયા પવનને મોહતું તોફાન પ્રતિજ્ઞા યાય છે;
મમ પંચાં નાવિક મૂર્ખ ને વળી કર્ણધારક† ખળજ છે;
મમ ધૈર્ય લોપાણું અને હૃદયે નિશાસા પ્રબળ છે;
આ તરણિ મારી ફળતી તલહીન આ બવનાડું વને,
હે માતા ! આવી બચાવ સત્તર ફળનો જલમાં મને !”

“હે માતા, તારો પ્રકાશ પ્રુષ્પાત્મા કિંવા પાપાત્માને એક સરખો પહોંચે છે; તે પ્રેમી તથા ખૂનીને સમાનતાથી પ્રકાશિત (પ્રોત્સાહિત) કરે છે.” માતા સર્વમાં સદૈવ પ્રકટ થતી રહે છે. પ્રકાશ જે વસ્તુની ઉપર પડે છે, તે વસ્તુના રપરીથી વિકૃત-ગ્રાહ-થતો નથી તેમ જ પુનિત પણ થતો નથી. પ્રકાશ તો નિરંતર શુદ્ધ અને અપરિવર્તનશીલ છે. પ્રત્યેક પ્રાણીના પૃથ લાગે વિશુદ્ધ, રમણીય અને કદાપિ પરિવર્તનને ન પામતી માતાનો વાસ છે. “સર્વ વ્યક્તિઓમાં પ્રકાશ સમાન વ્યક્ત-પ્રકટ-માતા ! અમે તારા ચરણોમાં નમન કરીએ છીએ.” તે વેદના, શ્રુધા, આનંદ અને ઉત્કર્ષમાં એક સરખી રીતે વસેલી છે. “મધુમક્ષિકા મધુને, જ્યારે (પુષ્પોમાંથી) ચૂસે છે, ત્યારે સ્વામી (ઈશ્વર) તેનું બક્ષણ કરે છે.” ઈશ્વરને સર્વત્ર વ્યાપક જાણીને સાધુઓ નિન્દા તથા સ્તુતિનો લાગ કરી દે છે. એ નિશ્ચય-પૂર્વક જાણી રાખજો કે, તમને કોઈપણ વસ્તુ પીડા પહોંચાડી શકે તેમ નથી. એ કેવી રીતે ? એવી રીતે કે, શું તમે મુક્ત નથી ? તમે આત્મા નથી ? આપણા જીવનોનું જીવન, આપણા કર્ણોનું શ્રવણ અને આપણાં નેત્રોની દૃષ્ટિ તે જ છે.

* તરણિ-લઘુ નૌકા (સરીરરૂપ નૌકા) † પચનાવિક-પાચ ઇન્દ્રિયો

‡ કર્ણધારક-સુકાળી, (આ મનનું રૂપક છે) § બવના વને-મવરૂપ સમુદ્રમાં

॥ આ સમસ્ત રૂપકનો સરળ ભાવાર્થ એવો યાય છે કે;—“આ જીવનસાગરમાં સરીર રૂપ નૌકા ફળતી જાય છે, કાણુ કે, તેને પ્રતિજ્ઞા બાધારૂપ પવન અને મોહરૂપ તોફાનની બાધા થયા કરે છે. વળી એ સરીરનૌકાના નાવિકરૂપ પંચદ્રિયો મૂર્ખ અને કર્ણધાર રૂપ મન નિર્બળ છે; એટલે મારા ધૈર્યનો લોપ થયો છે. આ દેહરૂપ નૌકા ફળે છે; મારે હે ઈશ્વર ! મારું રક્ષણ કર !”

કાંઈ એક માણસની પૂઠે પોલીસનો સિપાઈ પડ્યો હોય તેની પેઠે આપણે આ જગતમાં ચાલીએ છીએ અને તેના સૌન્દર્યની દીનમાં દીન અથિર પ્રલાને જોઈ શકીએ છીએ. જે આ સર્વ ભયો આપણો પીછો પકડે છે, તે (આપણા) માયામાંના વિશ્વાસમાંથી જ આવે છે (અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉત્પત્ત થાય છે). માયા તેની પાછળના મનની ઉપરિચિતિમાંથી પોતાનું સમસ્ત અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. જે કાંઈ આપણા જીવામાં આવે છે, તે પ્રકૃતિદ્વારા* અલ્પસ્વરૂપ સ્વતો ઈશ્વર-પરમાત્મા જ છે.

તા. ૨૩ મી જૂન ૧૮૯૫ રવિવાર.

વિક્રમશાળી તથા નિષ્કપટ યાત્રી; ત્યાર પછી ભક્તિસહિત કાંઈ પણ માર્ગને અનુસરો, એટલે અવસ્થ તમે તે નિષ્પિણને પ્રાપ્ત કરશોજ. એકવાર સાંકળની એક કડીને પકડો, એટલે આખી સાંકળ અનુક્રમે ખેંચાઈ આવશે. વૃક્ષના મૂળમાં જળસિંચન કરો, (એટલે કે, પરમાત્મા પ્રતિ પહોંચો) એટલે સમસ્ત વૃક્ષ જળ સિંચિત થઈ જશે; (સારાંશ કે,) પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કર્યા, એટલે આપણે સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા, એમજ સમજવાનું છે.

એકપક્ષીયતા વિશ્વના વિનાશનો હેતુ છે. જેમ જેમ તમે વિશેષ દિશાઓનો વિકાસ કરો (એટલે કે, જ્ઞાનદૃષ્ટિની વિશાળતાને મેળવો), તેમ તેમ તમને વિશેષ આત્માઓની પ્રાપ્તિ થશે અને તે સર્વ આત્માઓમાં-ભક્ત તેમજ જ્ઞાનીમાં, તમે વિશ્વનું દર્શન કરી શકશો. પ્રથમ તમારા સ્વભાવને નિશ્ચિત કરો અને તેને વળગી રહો. નિષ્ઠા જ પ્રારંભકર્તા માટેની એક માત્ર પદ્ધતિ છે, પરંતુ ભક્તિ અને નિષ્કપટતાના યોગે તે સર્વ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. દેવમંદિરો, સિદ્ધાન્તો અને આકૃતિઓ (મૂર્તિઓ) આદિ કોમળ રોપાઓને રક્ષવા માટેની વાડ સમાન છે; પરંતુ કેટલાક સમય પછી તેમની હિન્ન સિંત્રતા થતીજ જોઈએ કે જેથી રોપો વૃક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાને સમર્થ થઈ શકે. એ જ પ્રમાણે નાનાવિધ ધર્મો, બાહ્યવસ્તુ, વેદો અને આદેશ ઇલાહિ નાના રોપાના સંરક્ષણ માટેના રોપાની આસપાસ લોઢા કે લાકડાના બાંધી લીધેલા પાંજરા સમાન છે; પરંતુ તે રોપાએ એ પાંજરામાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ. નિષ્ઠા એક રીતે એ રોપાને પાંજરામાં મૂકે છે-એટલે કે, કલહમય આત્માનું તેના ચૂંટી કાઢેલા માર્ગમાં રક્ષણ કરે છે.

* * * * *

‘તરંગ’નું નહિ, કિન્તુ ‘મહાસાગર’નુંજ અવલોકન કરો. એક ક્રાંટિકા અને દેવદૂતમાં બેઠ ન નિહાળો. પ્રત્યેક જન્મ નાજનીન (કાષ્ટર)નો બંધુ જ છે. એક શુરતર

* અહીં માયા અને મન ઉભવના અર્થમાં પ્રકૃતિ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

અને અન્ય લઘુતર છે, એમ કેમ કહી શકાય વારુ? અત્યેક પોતાના સ્થાનમાં શુક્તર કિંવા મહાન છે. આત્મા અવકાશ અને કાળથી પર છે અને સર્વત્ર છે. ઈશ્વરના શુભગાન કરતું પ્રત્યેક મુખ તે મારું મુખ છે અને તેને નિહાળતાં પ્રત્યેક નેત્રા તે મારાંજ નેત્રા છે. આપણે કોઈ પણ સ્થળે બદ નથી, આપણે શરીર નથી, કિન્તુ વિશ્વ આપણુ શરીર છે. આપણે જાદૂઈ લાકડીએને હાથમાં હીલવતા અને આપણી સમક્ષ ઇચ્છા પ્રમાણેના આદેશોને ઉત્પન્ન કરતા જાદૂગર છીએ. આપણે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના જાળમાંનાં અનેક સ્થળોમાં ગમન કરી શકનારા કરોળિયા છીએ. એ કરોળિયા અસારે કેવળ પોતે જ સ્થળમાં છે, તે સ્થળનું જ જ્ઞાન ધરાવે છે, પરંતુ સમયના જવા સાથે તે સમસ્ત જાળનો જ્ઞાતા થશે. આપણે અસારે જ્યાં આપણું શરીર છે, લાનું જ જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ અને આપણે કેવળ એક જ મસ્તિષ્કને ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ, પરંતુ જ્યારે આપણે અતિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પહોંચીશું, તે વેળાએ આપણે સર્વજ્ઞણીશું અને સર્વ મસ્તિષ્કોના ઉપયોગ કરી શકીશું. અસારે પણ આપણે જ્ઞાનનું પ્રસારણ કરી શકીએ એમ છે તે (પોતાની માર્યાદાથી) પર પ્રદેશમાં જાય છે અને અત્યૌકિક જ્ઞાન પ્રદેશમાં પોતાનું કાર્ય કરવા માંડે છે.

જેવી રીતે વિશુદ્ધ સ્ફટિક સર્વને પ્રતિબિંબિત કરે છે, પરંતુ તે નિરંતર તેનો તે જ હોય છે, તેવા (સ્ફટિક સમાન) થવા માટે આપણે સર્વ મથી રહ્યા છીએ. જ્યારે એ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે પછી કાષ્ઠપણુ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી, શરીર કેવળ એક, જેના માટે કાષ્ઠપણુ ચિન્તા ન રહે, એવી વિશુદ્ધ યત્ર સ્થના સમાન બની જાય છે; અને તે અપવિત્ર થઈ શકતું નથી.

તમે જાણી છો કે, તમે અનંત છો; (અને મનુષ્યને એ જ્ઞાન થયું) એટલે, લાયકોના અવસ્થ નાશ થવો જ જોઈએ. નિરંતર એમ જ કહો કે, “હું અને મારો પિતા એક જ છીએ!” (I and my Father are one.)

*

*

*

*

*

જાવિકાળમાં દક્ષલતાપરના પ્રાક્ષાના શુભો પ્રમાણે કાષ્ઠરો સખ્યાબદ્ધ અવતરરી, તે વેળાએ બધો ખેલ સમાપ્ત થશે અને આ સર્વ (દસ્યો)નો લોપ થઈ જશે. જેવી રીતે કિટલીમાંનું પાણી ઉકળવા માંડે છે, તે વેળાએ પ્રથમ તેમાં એક પરપોટો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાર પછી બીજો ઉદ્ભવે છે અને પછીથી પ્રતિપજ તેમની સંખ્યા વધતી જઈને અતે ખગળખગાટમાં પડી તે વરાળના રૂપે બહાર નીકળી જાય છે. શુદ્ધ અને કાંઈરૂદ્ધ એ જ વિશ્વ અસાર સૂધીમાં ઉત્પન્ન કરેલા મોટામાં મોટા પરપોટા છે. મોઝેસ એક અતિ

લઘુ પરપોટો હતો, અને સાર પછી એક કરતાં એક મોટા પરપોટા અનુક્રમે આવ્યા હતા; એક સમય એવો આવશે કે, જે વેળાએ ખડુધા સર્વ પરપોટા થશે અને મુક્ત થઈ જશે; પરંતુ આ નિલ નવીના સૃષ્ટિ એ વ્યાપારને નિલ અવ્યાહત આશતો રાખવા માટે (પુનઃ) નવીન જલસમુદાય લઈ આવશે.

તા. ૨૪ મી જૂન ૧૮૯૫ રોજવાર. (આજનું વાંચન નારદનાં ‘ભક્તિસૂત્રો’ માંનું ૬૮.)

“ધૃતિમાં જે અત્યંત પ્રેમ તે જ ભક્તિ છે અને એ પ્રેમ (ભક્તિ) જ સત્ય અમરતા છે. એ પ્રેમને મેળવવાથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ સંતુષ્ટ થાય છે, તેને હાનિમાટે વિધાદ થતો નથી અને તે કદાપિ કોઈના દ્વેષ કરતો નથી. એ પ્રેમના જ્ઞાનથી મનુષ્ય ઉન્નત બની જાય છે.”

મારા ગુરુ નિરંતર કહેતા હતા કે;—“આ વિશ્વ એક વિશાળ ઉન્નતશાળા છે કે, જેમાંના સર્વ મનુષ્યો ઉન્નત છે. કેટલાકો ધનની પાછળ ગાંડા થઈ જાય છે, કેટલાકોની સ્ત્રીઓ માટે ડાગળી ચરકી ગઈ છે, કેટલાકો નામ અથવા કીર્તિની પાછળ દીવાના બન્યા છે અને થોડાકો ધૃતિના ધ્યાનમાં પોતાના ભાનને ખોઈ બેઠા છે. હું ધૃતિ પાછળ ગાંડા થવાનું પસંદ કરું છું.” ધૃતિ પાસમંજી છે કે જે આપણને એક ક્ષણ માત્રમાં સુવર્ણના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાંખે છે; સ્વરૂપ (બાહ્ય સ્વરૂપ) જે કે તેનું જ કાયમ રહે છે, પરંતુ સ્વભાવનું પરિવર્તન થઈ જાય છે. મનુષ્યનો આકાર તો રહે છે, પણ આપણે (કોઈની પણ) હાનિ કિવા પાપકૃતિ કરતા અટકી જઈએ છીએ.

“ધૃતિ વિષયક વિચારમાં નિમગ્ન રતાં કેટલાકો રહે છે, કેટલાકો ગાવા માટે છે, કેટલાકો હસ્યા કરે છે, કેટલાકો નાચતા ફેરે છે અને કેટલાકો આશ્ચર્યકારક વાર્તાલાપ કર્યા કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ કેવળ ધૃતિ વિના બીજા કયા વિશે કંઈ પણ બોલતું નથી.”

ધર્મસંસ્થાપકો ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે; પરંતુ જેસસ, બુદ્ધ અને રામકૃષ્ણ જેવા અવતારો (સાક્ષાત) ધર્મ આપી શકે છે; તેમનો એક જ દૃષ્ટિપાત, એક જ સ્પર્શ સંપૂર્ણ છે. ‘મરતકપર વરદહસ્ત મૂકવો’ એ પવિત્ર આત્માની શક્તિ છે. એ શક્તિ—ગુરુ શક્તિની મૃંખલા—ગુરુએ પોતાના શિષ્યોને આપી હતી. એ સત્ય ધર્મદીક્ષાવિધિ, અસંખ્ય યુગોથી અસાર લગી અપાતો આવ્યો છે.

“ભક્તિ પોતે સર્વ વાસનાઓના અવરોધરૂપ હોવાથી વાસનાઓની પ્રતિ માટે ભક્તિનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી.” નારદ પ્રેમનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે વર્ણવે છે. “જે વેળાએ સર્વ વિચારો, સર્વ શબ્દો અને સર્વ કર્મો ધૃતિને સમર્પિત કરી દેવામાં આવે છે,

અને ઈશ્વરની લેશમાત્ર વિસ્મૃતિ પણ મનુષ્યને અત્યંત દુઃખિત કરી નાંખે છે; તે વેળાએ તેનામાં પ્રેમનો પ્રારંભ થએલો છે, એમ સમજી લેવું.”

“પ્રેમનું ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ એ જ છે; કારણ કે, સર્વ પ્રકારના માનુષી પ્રેમમાં જ પ્રત્યુપકાર (બદલા)ની ઇચ્છા રહેલી હોય છે, તે ઇચ્છા કિંવા વાસનાનો એમાં નિવાસ નથી.”

“જે મનુષ્ય સામાજિક અને શાસ્ત્રીય આચાર કિંવા વ્યવહારથી આગળ વધી ગયો હોય, તે સંન્યાસી છે. ન્યારે અખંડ આત્મા ઈશ્વરમાં જ સમાય અને ન્યારે આપણે કેવળ ઈશ્વરમાં જ શરણ લઈએ, ત્યારે જાણવું કે, આપણુ હવે તે પ્રેમને મેળવવાની તૈયારીમાં છીએ.”

ન્યાસુધી ધર્મશાસ્ત્રોના સાહાય્ય વિના ચાલવાને તમે સંપૂર્ણ બળવાન થાઓ, ત્યાં સુધી ધર્મશાસ્ત્રોને અનુસરો અને ત્યાર પછી તેમનું અતિક્રમણ કરીને આગળ વધો. પુસ્તકો કાંઈ અતિમ સર્વસ્વ નથી. સત્યની ઉપવચ્છિન્ન ધાર્મિક સત્યનો પૂરાવો છે. પ્રત્યેક પોતાના લાલ માટે સત્યનો પ્રમાણપુર સર નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ; જે શિક્ષક કિંવા ગુરુ એમ કહે કે, “મેં જોયું છે, પણ તમે જોઈ શકો તેમ નથી.” તો તે શિક્ષક કિંવા ગુરુ કદાપિ વિશ્વાસપાત્ર નથી. કિન્તુ જે એમ કહે કે, “તમે પણ તેને જોઈ શકો એમ છે” તે જ ગુરુ કેવળ વિશ્વાસપાત્ર છે. સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશોમાં સર્વ ધર્મગ્રંથો અને સર્વ સત્યો જ વેદો છે, કારણ કે, એ સત્યો દૃશ્ય છે અને કાંઈ પણ તેમને શોધી કાઢી શકે તેમ છે.

“ન્યારે પ્રેમસૂર્યનો આકાશમાં ઉદય થવા મંડિ છે, તે વેળાએ આપણાં સર્વ કર્મોને ઈશ્વરાર્પણ કરવાની આપણી ઇચ્છા થાય છે, અને (એમ થવા પછી) ન્યારે પણ આપણે તેને એક ક્ષણ માત્ર પણ બૂલી જઈએ છીએ, તો તેટલાથી પણ આપણને અત્યંત વેદના થાય છે.”

ઈશ્વર અને તમારા ઈશ્વર વિષયક પ્રેમની વચ્ચે કાંઈ પણ પદાર્થ (અવવાય) ન આવવા ન ઘો. કેવળ તેને અને તેને જ પ્રેમ કરો, અને જગતને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેમ યોગવા ઘો. પ્રેમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, —એક પ્રેમ એક કિંવા અનેક વસ્તુની માગણી કરે છે, પરંતુ આપતો કાંઈ પણ નથી, દ્વિતીય પ્રેમ આપવા લેવામાં સમાન હોય છે, અને તૃતીય પ્રેમ કાંઈ પણ પ્રકારના પ્રતિદાન (બદલા)ની આશા વિનાનો પતંગના દીપકપ્રકાશમાંના પ્રેમ સમાન સ્વાર્થ રહિત હોય છે.

✓ “પ્રેમ, કર્મ, યોગ અને જ્ઞાન કરતાં વિશેષ ઉચ્ચતર છે.”

“કર્મ તે તેના કર્તામાટેનું કેવળ શિક્ષણ છે તે બીજાઓનું કલ્યાણ કરી શકતું નથી. આપણા કર્તવ્યને આપણે પોતે જ કરવું જોઈએ. ધર્મસંસ્થાપકો તો કર્મ કરી રીતે

કરવું એનો માર્ગ જ કેવળ આપણને બતાવે છે. “જેવી તમારી ભાવના હોય, તેવાજ તમે થવાના,” એટલે અર્થાત્ જો તમે તમારો સર્વ ભાર જેસયપર નાંખી દેશો, તો પછી તમારે કેવળ તેના વિચારમાં જ નિમગ્ન રહેવું પડશે અને એવી રીતે (વર્તવાથી) તમે તેના જેવા જ થશો; કારણ કે, તમારી ભાવના તેનામાં છે.

“નિ:સીમ રેનેહ અને ઉચ્ચતમ જ્ઞાન, તે એક જ વસ્તુ છે.”

પરંતુ કેવળ ઈશ્વરવિષયક વાર્તાલાપ કરવાથી કાંઈ પણ વળવાનું નથી; આપણે ગ્રેમ રાખવો જોઈએ અને પ્રત્યક્ષ કર્મ કરવું જોઈએ. સંસાર અને સર્વ સાંસારિક વસ્તુઓ (વિષયો)નો ત્યાગ કરો-વિશેષતઃ ન્યાં સુધી ‘રાપો’ કામગીરી છે, ત્યાં સુધીમાંજ એ ત્યાગ કરી નાંખવો. દિવસ અને રાત્રિ ઈશ્વરનું જ ચિન્તન કર્યો કરો અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી અન્ય કાંઈ પણ વિચારને હૃદયમાં સ્થાન ન આપો. નિત્યના આવશ્યકીય સર્વ વિચારો ઈશ્વરદ્વારા વિચારી શકાય એમ છે. ખાન, પાન અને નિદ્રામાં પણ તેનું જ ચિન્તન રાખો, તેને સર્વમાં નિહાળો. બીજાઓ સાથે જે વાર્તાલાપ કરો, તે પણ ઈશ્વર વિશેનો જ કરો; કારણ કે, એ અત્યંત કલ્યાણકારક છે.

ઈશ્વર અને તેના મહત્તમ બાળકોની કૃપાને મેળવો; (ઈશ્વરની કૃપા અને તેના મહત્તમ બાળકોની કૃપા) એ જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિના મુખ્ય માર્ગો છે. એ પ્રકાશયુક્ત બાળકોનો સંસર્ગ અત્યંત દુર્લભ છે; એમના સમાગમમાં વીતાડેલો પાંચ વિપળનો સમય સમરત જીવનનું પરિવર્તન કરી નાંખે છે;* અને જો તમારા મનમાં એવા પુરુષના સમાગમની ખરેખરી જ આકાંક્ષા હશે, તો તેની અવસ્ય તમને પ્રાપ્તિ થશે. જેઓ ઈશ્વરમાં ગ્રેમ ધરાવનારાઓ છે, તેમની ઉપરિચિતિ એક (અપવિત્ર) સ્થાનને પવિત્ર બનાવી દે છે, “ઈશ્વરના બાળકોનો એવો (અધીકારિક) પ્રભાવ છે. તેઓ ઈશ્વર જ છે; અને ન્યારે તેઓ બોલે છે, ત્યારે તેમના જે શબ્દો તે ધર્મશાસ્ત્ર જ હોય છે. જે સ્થાનમાં તેમનો નિવાસ થયેલો હોય, તે સ્થાન તેમનાં આન્દોલનોથી ભરાઈ જાય છે અને તેથી જે અન્ય જનો તે સ્થાનમાં જાય છે, તેમનામાં તે આન્દોલનોનું પરિણામ થાય છે અને તેઓ પણ પવિત્ર થવા માટેની પ્રવૃત્તિ (શુભ) ને પ્રાપ્ત કરે છે.

“ એવા ગ્રેમીજનોમાટે જાતિ, વિદ્યા, સૌન્દર્ય, જન્મ, લક્ષ્મી કિંવા વ્યવસાય આદિનો એક હોતો નથી; કારણ કે, (તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો તે) સર્વ ઈશ્વરના જ છે.”

* “એક ધણી આધી ધણી, આધી છી પુનિ આધ;

તુલસી સંગત સંતકી, કહે કહે અપરાધ.” તુલસીદાસ.

સર્વ અધમ સમાગમ (નકારી સોજીત) એ લાગ કરો. ખાસ કરીને પ્રારંભમાં તે એનો અવસ્થા લાગ કરવો જ જોઈએ. જેથી તમારા મનની વિચિત્રતા થવાનો સંભવ હોય, તેવા સાંસારિક સંગથી દૂર રહો. અહંતા તથા મમતાને દેશનિકાલ કરો. જે આ વિશ્વમાં સર્વ વસ્તુવિહીન હોય છે, તેની પાસે જ ઈશ્વર આવે છે. સર્વ સાંસારિક મોહોના બંધનને કાપી નાંખો; ‘મારું શુ થશે અને હું શું કરીશ’ આદિ ચિન્તા અને મંદતાનું અતિક્રમણ કરીને આગળ વધો. તમે જે કંઈ પણ કર્યું હોય, તેના પરિણામને જોવા માટે કદાપિ પાછા ફરશો નહિ. સર્વ ઈશ્વરને અર્પિત કરી દો, આગળ વધતા જાઓ અને તેનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરો. અખંડ આત્મા અવિભંગ પ્રવાહનારૂપે ઈશ્વરમાં મળી જાય છે, ત્યાં સપત્તિ, નામ કિંવા કીર્તિને અર્થાત્ એક ઈશ્વર વિના અન્ય કોઈ પણ વસ્તુને ઇચ્છવાનો અવકાશ જ હોતો નથી. જ્યારે આવી અવસ્થા થશે, તે વેળાએ જ આપણા હૃદયોમાં પ્રેમના તે અનંત અને અદ્ભુત આનંદનો આવિર્ભાવ થશે. સર્વ વાસનાઓ કાચના મણુકા સમાન છે. પ્રભુપ્રેમ પ્રતિક્ષણે વધતો જાય છે અને નિરંતર નવો ને નવો જ રહે છે—એ પ્રેમ કેવળ (આત્મિક) લાગણીથી જ જાણવામાં આવી શકે છે, પ્રેમ એક અત્યંત સરળ વસ્તુ છે. એને શુદ્ધિવાદની અગત્ય નથી, એ સ્વાભાવિક છે. આપણને ઉપપત્તિ તથા પ્રમાણની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. યુક્તિવાદ કિંવા શુદ્ધિવાદ આપણા મનવડે અમુક વસ્તુને સમર્થાદ કરે છે. આપણે એક જાળનો વિસ્તાર કરીએ છીએ અને તેમાં અમુક વસ્તુને પકડીએ છીએ; અને એમ કર્યા પછી આપણે કહીએ છીએ કે, આપણે આ કાર્ય સિદ્ધ કરી ચૂક્યા; પણ નહિ, ઈશ્વરને આપણે જાળમાં કદાપિ સપડાવી શકતા નથી.

પ્રેમ કોઈ પણ પ્રકારના નિકટ સંબંધ વિનાનો હોવો જોઈએ. જ્યારે આપણે અયોગ્ય રીતે પણ પ્રેમ કરીએ છીએ, ત્યારે તે પણ સત્ પ્રેમ અને સત્ આનંદનો જ અંશ હોય છે; શક્તિ તેની તે જ છે, અને તેનો આપણે આપણી ઇચ્છામાં આવે તેવા પ્રકારે ઉપયોગ કરીએ છીએ. શાંતિ અને આનંદ જ પ્રેમનો સ્વભાવ છે. એક ખૂની મનુષ્ય પણ જ્યારે એક શિશુને યુગ્મન કરે છે, તે વેળાએ ક્ષણ માત્ર તે પ્રેમ વિના અન્ય સર્વ વસ્તુઓને ભૂલી જાય છે. આત્માભિમાન અને અહંભાવનાનો લાગ કરો તેમ જ ક્રોધ અને વિષયવાસનાને કાઢી મૂકો અને સર્વ ઈશ્વરને સમર્પણ કરી દો. “હું નથી, પણ તું છે; સર્વ વૃદ્ધ પુરુષ આજ્યા ગયા છે, કેવળ તું જ અવશિષ્ટ છે.” “હું તું છું.” કોઈના ચિર-પર દોષનો આરોપ ન કરો, જે કાંઈ પણ દુઃખ આવી પડે તો એમ જ જાણો કે, ઈશ્વર તમારી જોડે ક્રોધ વિનાદ કરે છે, અને એમ જાણીને અત્યંત આનંદિત થાઓ.

પ્રેમ દેશ અને કાળથી પર (અબાધ) છે; અને અનંત છે.

તા. ૨૫ મી જૂન ૧૮૯૫ મંગળવાર.

દૂર હોય કિંવા નિકટ હોય; પરંતુ પ્રત્યેક સુખ પછી દુઃખ આવે છે. આત્મા જેમ વધારે આગળ વધેલો હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં એ સુખ તથા દુઃખ એક બીજાને વિશેષ ત્વરાથી અનુસરે છે. આપણે જે વસ્તુને ઇચ્છીએ છીએ, તે સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી. એ બંને (સુખ તેમ જ દુઃખ) આપણને આપણા સહ સ્વભાવની વિસ્મૃતિ કરાવી દે છે; એ બંને મૃંખલાઓ જ છે; પણ ભેદ માત્ર એટલો જ કે, એક મૃંખલા સોહની છે અને બીજી સુવર્ણની છે; એ ઉભયની પાછળ આત્મા રહેલો છે, કે જે સુખને પણ જાણતો નથી અને દુઃખને પણ જાણખતો નથી. આ અવસ્થાઓ છે અને અન-સ્થાઓ અવસ્થા પરિવર્તિત થવી જ નેહએ, પરંતુ આત્માનો સ્વભાવ તો આનન્દ અને અપરિવર્તનશીલ શાંતિ જ છે. આપણે એ આનન્દ અને શાંતિ મેળવવાનાં નથી; કિન્તુ એમને તો આપણે પ્રથમથી જ ધરાવીએ છીએ; કેવળ ક્રોધ-મળ-ને ધોઈ નાંખી અને તેમને (તેમના સહસ્ત્રરૂપમાં) જુઓ, એટલો જ વિવંધ છે.

આત્મા પર જોવા રહો (આત્મરૂપ નિહાળો), કારણ કે, એમ કરવાથી જ આપણે વિશ્વમાં સહપ્રેમ રાખી શકીએ છીએ. અત્યંત ઉચ્ચ સ્થળે ઉભા રહો; આપણે આપણા વિશ્વ-આપક સ્વભાવને જાણીને વિશ્વના વિશ્વદસ્યને સંપૂર્ણ શાંતિથી જ નિહાળવું નેહએ. એ કેવળ બાહ્યએ જ છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે, એથી આપણને કશો પણ પ્રસવાય કરી શકાય તેમ નથી. જે મન સ્તુતિથી આનન્દિત થાય, તો પછી નિન્દાથી તે ખેદયુક્ત થવાનું જ. સર્વ ઇન્દ્રિયસુખો તેમ જ મનનાં સુખો અશાશ્વત (ક્ષણ-લંઘ્ય) છે; પરંતુ આપણા પોતામાં એક સહ અને અકથ આનન્દ રહેલો છે કે જે સર્વથા સ્વતંત્ર છે. તે સંપૂર્ણ મુક્ત છે અને તે પરમાનન્દ છે. જેમ આપણા અંતરમાંનો આનન્દ અધિક હોય, તેમ આપણે અધિક આત્મિક છીએ, એમ જાણવું. જેને જગત્ ધર્મના નામથી જાણીએ છે, તે આત્માનો આનન્દ જ છે.

બાહ્યવિશ્વ કરતાં અંતરવિશ્વ, વસ્તુવિશ્વ અત્યંત મહાન છે—બાહ્યવિશ્વ તે અંતરવિશ્વ—સહવિશ્વનું કેવળ એક છાયાચિત્ર છે. આ વિશ્વ સહ પણ નથી અને અસહ પણ નથી; કિન્તુ આ સદૃશ તે સહની છાયા જ છે. એક કવિ કહે છે કે, “કપતા તે સહની પ્રકાશિત (સ્વર્ણ રંજિત) પ્રતિમા છે.” (એવો જ પ્રકાર વિશ્વના પણ સમજ લેવો.)

આપણે સદૃશમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ, અને સાર પછી તે આપણા માટે જીવતી થાય છે. સર્વ વસ્તુઓ પોતે તો મૃત જ (હાય) છે; આપણે જ તેમને જીવન આપીએ

છીએ અને સાર પછી મૂર્ખ પ્રમાણે આપણે તેમની આસપાસ ભમ્યા કરીએ છીએ અને તેમનાથી ભયભીત થઈએ છીએ કિંવા તેમનો ઉપભોગ કરીએ છીએ અહીં એક વેળાએ તોફાનમાં સપડાયલી મન્દીમાર ઘેરીએતું ઉદાહરણ જણાવવા જેવું છે એકવાર કેટલીક મન્દીમાર ઘેરીએ બનરમાંથી માછલાં વેચીને ઘર તરફ પાછી વળતા તોફાનમાં સપડાઈ ગઈ અને તેમણે એક પુષ્પવિદ્યાવિત માળીના ઘરમાં આશ્રય લીધા. જેમાંના વાયુ પુષ્પોના સૌગંધ્યવડે પરિપૂર્ણ હતો, તે ઉદ્યાનની પાસેના જ એક ચોરડામાં તે ધીવર-સ્ત્રીઓને રાત્રિ પૂરતો આશ્રય આપવામાં આવ્યો હતો તે સ્ત્રીઓએ ઉધવાનો ધણોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યર્થ (પુષ્પોના સૌગંધ્યને લીધે તેમને ઉંઘ આવી નહિ) અને તેમના માંની એક સ્ત્રીએ પોતાની માછના ભરવાની ટોપલીઓને બીજવીને માથા પાસે રાખવાની સલાહ આપી અને જ્યારે એ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી સારે (તે માછલાના દુર્ગંધના થોગે) તે સર્વ સ્ત્રીઓ તત્કાળ ગાદ નિદ્રામાં પડી ગઈ

આ જગત તે આપણી માછલાં ભરવાની ટોપલી છે આપણે આપણા સુખ માટેનો એનાપર કદાપિ આધાર રાખવો ન જોઈએ જેઓ પોતાના સુખનો એનાપર આધાર રાખે છે, તેઓ તકમક એટલે કે બહુ જનો છે એમની પછી રાજસ એટલે કે, અહ-કારીઓ આવે છે, કે જેઓ નિરતર ‘અહમ્’ વિશે જ યો-ચા કરે છે (અર્થાત્ જેમને અહતાનો જ રોગ લાગેલો હોય છે) કેટલીકવાર એ રાજસ જનો શુભ કર્મ કરે છે અને તેથી એમના આત્મિક ધવાનો સભવ ધારી શકાય છે પરંતુ સર્વથી ઉચ્ચતમ કિંવા શ્રેષ્ઠતમ તો સાત્વિકો જ છે કે, જેઓ કેવળ આત્મામાં જ નિવાસ કરી રહેલા હોય છે તમોશુ, રજોશુ અને સત્વશુ એ ત્રણ શુભો પ્રત્યેકમા રહેલા છે, અને લિલ લિલ સમયે એક શુભ બીજન કરતા વધારે પ્રબળ હોય છે

અમુક વસ્તુ બનાવવી (એટલે કે, અમુક વસ્તુની બનાવટ), તે કાંઈ સદિ નથી, કિન્તુ જેવી રીતે ખૂચના ઝીણા કક્કડા (અણુ)ઓને જળથી ભરેલા પાત્રના તળિયામાં નાખી દેવામાં આવે અને તેઓ વ્યદિ કિંવા સમદિરૂપે (એકત્વથી કિંવા સમૂહબદ્ધ) સપાની ઉપર ચઢી આવવાને ધસારો કરે છે, તે જ પ્રમાણે સમાનતા-સમભાવ-ને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાટેનો જે પ્રયાસ, તે સદિ છે જીવન દુઃખમય છે અને તે દુઃખયુક્ત હોવું જ જોઈએ. અત્ય દુઃખ તે જીવનનું સાધન છે, જે અત્ય અનાચાર કિંવા દુરાચાર આ વિશ્વમાં રહેલો છે, તે બહુ ઉત્તમ છે, કારણ કે, જ્યારે સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વેળાએ વિશ્વનો અત્ય આવી રહે છે અને એનું કારણ એ કે, સમભાવ તથા વિનાશ એ બન્ને એક જ છે જ્યારે આ વિશ્વ ચાલતું હોય છે, તે વેળાએ શુભ અને અશુભ (અથવા

સુખ અને દુઃખ) પણ એની સાથે ગતિમાન હોય છે; પરંતુ જ્યારે આપણે આ વિશ્વને અતિક્રમ કરી શકીએ છીએ, તે વેળાએ આપણે સુખ અને દુઃખ ઉભય(ના બંધન)થી મુક્ત થઈ જઈએ છીએ અને પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈએ છીએ.

વિવાદ વિના આનંદ અને અશુભ વિના શુભ (દુઃખ વિના સુખ) હોઈ શકે, એ શક્ય જ નથી; કારણ કે, જીવન પોતે જ ક્ષીણ સમભાવ છે (એટલે કે ક્ષીણ થએલો જ સમભાવ તે જ જીવન છે). આપણે જે વસ્તુની આકાંક્ષા ધરાવીએ છીએ, તે જીવન, સુખ કે શુભ નથી, કિન્તુ તે વસ્તુ કેવળ સ્વતંત્રતા-મુક્તિ-જ છે. સૃષ્ટિ અનંત છે, આદિ અને અંતરહિત છે, તે અનંત તકાગમાંના એક નિરંતર ગતિમાન તરંગ સમાન છે. જતાં એવી કેટલીક ગઢન-ગૂઢ-ભૂમિએ અને અન્ય રથો છે કે, જ્યાં સમતા (સમભાવના) પુનઃ પ્રાપ્ત થએલી છે, તોપણ તરંગ તો નિરંતર ગતિમાન રહ્યા જ કરે છે. સમભાવનો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ શાશ્વતનો (સનાતન) છે. જીવન અને મરણ એ એક જ વસ્તુનાં, કેવળ બે જૂદાં નામો છે. જીવન અને મરણ એક જ સિકાની બે બાજુઓ સમાન છે. જીવન અને મરણ ઉભય માયા જ છે, એક સમયમાં જીવવામાટેના પ્રયત્નની જે અવ-ક્રાંત્ય અવરથા અને એક ક્ષણ પછી મરવામાટેના પ્રયત્નની અકથનીય સ્થિતિ, એ ઉભય માયા જ છે. એ માયાથી પર પ્રદેશમાં સત્ય પદાર્થ રહેલો છે અને તે સત્ય પદાર્થ અન્ય કોઈ નહિ પણ આત્મા જ છે. જ્યારે આપણે એક ઈશ્વરને ઝાળખીએ કિંવા જાણીએ છીએ, ત્યારે વસ્તુતઃ તે આત્મા જ હોય છે, કે જેનાથી આપણે પોતાને બિન્ન પાડી દીધા છે અને જેની આપણે આપણા પોતાથી બાહ્ય પદાર્થરૂપે સેવા ઉપાસના કરીએ છીએ પરંતુ સદા સર્વકાળે તે આપણો સત્ય આત્મા, એક અને કેવળ ઈશ્વર જ છે.

સમાનભાવ (સમાનતા)ને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે રક્તેશુણુવડે તમોશુણુનો પ્રતિ-કાર કરવો જોઈએ અને ત્યાર પછી સત્વશુણુવડે રક્તેશુણુપર વિજય મેળવવો જોઈએ. એ સત્વશુણુ એવી શાંત અને મનોહર અવસ્થા છે કે, જ્યાં સૂધી અન્ય સર્વ વિકારો અદૃશ્ય થઈ જાય ત્યાં સૂધી વધતી અને વધતી જ રહે છે. બંધનને તોડી નાંખો, એક પુત્ર થાઓ અને મુક્ત થાઓ, એટલે તમે જે સસ્ત્ર પ્રમાણે પિતાને (પરમેશ્વરને) જોઈ શકશો. જે અનંત શક્તિ, તે જ ધર્મ અને ઈશ્વર છે. દાસ્ય (શુવાભગીરી) અને નિર્જનતાનો સાગ કરો. તમો કેવળ એક આત્મા છો; પણ જો તમે મુક્ત હો, તો અમરતા તમારામાટે છે; જો તમો મુક્ત હો, તો પરમાત્મા પ્રસક્ત છે.

✓ વિષ મારામાટે છે; હું વિષમાટે નથી. શુભ અને અશુભ (સુખ અને દુઃખ) આપણા દાસ છે, કાંઈ આપણે તેમના દાસ નથી. જ્યાંના લાંબ પડી રહેતું અને આગળ ન વધતું, એ માનહીન પશુનો સ્વભાવ છે; શુભનો શોધ કરવો અને અશુભથી અલ્પ રહેતું, એ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે; અને શુભ કે અશુભ ઉભયમાંથી એકની પણ ઇચ્છા ન રાખતી અને શાશ્વત આનંદમાં નિમગ્ન થતું, એ દેવનો સ્વભાવ છે. આપણને દેવ જ થવો! હૃદયને મહાસાગર સમાન બનાવો; વિષની સર્વ તુચ્છતાઓ (તુચ્છ વસ્તુઓ)નું અતિ-ક્રમણ કરીને આગળ નીકળી જાઓ; દુઃખમાં પણ આનંદથી ઉન્નત થાઓ અને તમારામાં કોઈ પણ વસ્તુનિકર ઉપભવી શકે તેમ નથી, એમ જાણીને વિશ્વને એક ચિત્રવત નિહાળો અને તેના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ લેના રહો. બાળકો કદંમ (ગારા) યુક્ત જગ્યાએમાં કાચની લખોટી શોધતા હોય છે, એ વિષનો શુભ વ્યાપાર છે. એ (વ્યાપાર) પ્રતિ શાંત સૌજન્યથી દૃષ્ટિપાત કરો; શુભ અને અશુભને એક સરખાં જાણો—એ બંને કેવળ ‘ઈશ્વરના ખેલ’ છે; સર્વનો ઉપભોગ લ્યો.

* * * * *

મારા ગુરુ વારંવાર કહેતા હતા કે;—“સર્વ ઈશ્વર જ છે; પરંતુ ઈશ્વરનું વ્યાપ્ત સ્વરૂપ સાબ્ય છે. સર્વ જગ જગ જ છે; પરંતુ પીતામાં આપણે મેત્રા કે ગંદા પાણીને ઉપયોગ કરતા નથી.”

સમસ્ત આકાશ ઈશ્વરનું ધૂપપાત્ર છે અને સૂર્ય તથા ચન્દ્ર દીપકો છે. સારે હવે બીજા કયા મંદિરની અગત્ય હોય વારું? સર્વ નેત્રો તારાં છે, જનાં તને નેત્ર નથી; સર્વ હસ્ત તારા છે; જતાં તું હસ્તહીન છે.

કશાની ઇચ્છા પણ ન રાખો અને અનિચ્છા પણ ન રાખો, કિન્તુ જે આવે તેનો સ્વીકાર કરો. કોઈ પણ વસ્તુવડે વિકૃત ન થવું, તેનું નામ જ મુક્તના છે; કેવળ તિતિશાને ધારણ કરે, એટલું જ નહિ પણ અનાસક્ત (અલ્પિત) થાઓ. આખલાની આ કથાને સમજાવવામાં રાખો. એક મગ્ગર એક આખલાના શિંગડા ઉપર ઘણીવાર સૂધી બેસી રહ્યો; પણ પછી તેનું મન તેને ડંખરા લાગ્યું અને તેથી તેણે આખલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“જામ (આખલા) મહારાજ, હું ઘણા સમયથી અહીં (તમારા શિંગડાપર) બેસી રહ્યો છું અને હું ધારું છું કે, એથી કલાચિત્ તમને કલેષ થતો હશે. હું એક પ્રદર્શિત કરું છું અને આપો જાઉં છું.” પરંતુ એના ઉત્તરમાં આખલાએ જણાવ્યું કે;—“અરે નહિરે ભાઈ, તમારા મારા શિંગડાપર મેસતાથી મને જરાપણ કલેષ કે પીડાનો સ્પર્શ થતો નથી તમારા સમગ્ર

પરિવારને લઈ આવો અને મારા યિગડાપર નિવાસ કરી રહો, તોપણ તેથી મને કશી વેદના થવાનો સંભવ નથી.”

તા. ૨૬ મી જૂન ૧૮૬૫ જુધવાર.

જ્યારે આપણે આપણા પોતા વિશેના (બ્યક્તિ વિષયક) વિચારથી રહિત થઈ જઈએ, તે વેળાએ આપણા મહત્તમ સામર્થ્યનું સાક્ષ્ય થયેલું અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય સંપૂર્ણ થયેલું છે, એમ નિશ્ચિત સમજવું. આપણા હૃદયનાં દ્વારોને ખોલીને તેમાં તે એક માત્ર પવિત્રતમ નટરાજને પ્રવેશ કરવા અને સર્વ કૃતિ કરવા ઘો. તમે પોતે કાંઈ પણ ન કરો. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે;—“હિ અર્જુન ! મને આ વિશ્વમાં કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી.” અર્થાત્ જ્યારે તમે સંપૂર્ણ ઉદાસીન અને સંપૂર્ણ અલિપ્ત થશો, તે વેળાએ જ તમે કાંઈ પણ સલ કર્મ કરી શકશો. કાંઈ પણ નેત્રો મૂળ (સલ) શકિતસંધને જોઈ શકતાં નથી; આપણે માત્ર (તેમની) પરિણામોને જ નિહાળી શકીએ છીએ. પોતાપણને કાઢી નાંખો, અહંતાના બંધનને શિથિલ કરો અને તેને બૂલી જઈએ; ઈશ્વરને જ કર્મ કરવા ઘો; કારણ કે, તે તેનો જ વ્યવસાય છે. આપણે એક બાજુએ (તટસ્થ) ઉભા રહી ઈશ્વરને કર્મ કરવા દેવાં, એ ઉપરાંત બીજું કાંઈ પણ કરવાનું નથી. એ અહંભાવથી જેમ આપણે વધારે દૂર અસતા જઈએ, તેમ તેમ ઈશ્વરનો આપણામાં અધિક આવિર્ભાવ થતો જાય છે. સારાંશ કે, એ લઘુ ‘અહમ’ થી દૂર થઈને તમારામાં દેવળ મહાન ‘અહમ’ નો અવિચલ નિવાસ થવા ઘો.

આપણે જ્યારે જે સ્વરૂપમાં છીએ, તે સ્વરૂપમાં આપણને મૂકનાર આપણા વિચારો છે અને એટલા માટે તમે જે વિચાર કરો તે બહુ જ સંભાળીને કરજો. (વિચાર મુખ્ય-પ્રધાન છે, અને) શબ્દો ગૌણ છે. વિચારો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેમની ગતિ દૂર પર્વન્ત વિસ્તરે છે. જે આપણે વિચારીએ છીએ, તે પ્રત્યેક વિચાર આપણા ચારિત્ર્યરૂપે રંગાયેલો હોય છે; એટલામાટે જે પવિત્ર અને દિવ્ય મનુષ્ય હોય છે, તેના વિનોદ કિંવા અપભ્રમણમાં પણ તેની પ્રીતિ (પ્રેમ) અને પવિત્રતાનું વ્યાવર્તન હોય છે અને તે કાંઈ પણ કસ્યાણુ કરનાર જ થઈ પડે છે.

કાંઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા ન રાખો; ઈશ્વરવિષયક વિચારમાં જ નિમગ્ન રહો; અને પ્રતિદાનની આકાંક્ષા ન રાખો; જે ઇચ્છારહિત છે, તે જ કાંઈક (શુભ) પરિણામ નિષ્પન્નવી શકે છે. શિક્ષાદૃષ્ટિ કરનારા સાધુઓ ધર્મને પ્રત્યેક મનુષ્યના દ્વારમાં લઈ જાય છે; પરંતુ તેઓ એમ જ ધારે છે કે, તેઓ કાંઈ પણ કરતા નથી, તેઓ કાંઈ પણ વસ્તુની માગણી કરતા નથી અને જે કાર્ય થતું જોઈએ તે અગ્રાંત રીતે જ થઈ જાય છે. હવે જો તેઓ જ્ઞાનદક્ષિના ફળનો આહાર કરે, તો તેઓ અહંકારયુક્ત-અભિમાની બની જાય છે અને

તેઓ અઘાતભાગ્યથી જે જનકલ્યાણ કરતા હોય છે, તે તેમનું કૃત્ય નહીં થઈ જાય છે. જેવો આપણા મુખથી 'અહમ' (હું) નો ઉચ્ચાર થયો કે, તે કણેજ આપણે બ્રમમાં પડી જઈએ છીએ અને તેને બ્રમથી 'જાન' કહીએ છીએ, પરંતુ એ કેવળ ધાણીના બળદની પરિક્રમા સમાન જ છે (અર્થાત્ ધાણીના બળદ નિગતર ગતિમાન હોવા છતાં પોતાના સ્થાનથી એક ડગણું પણ આગળ વધી શકતો નથી, તે પ્રમાણે અહકારી મનુષ્ય પણ પોતાના અહકારમાં જ અટકવાયા કરે છે). ઈશ્વરે પોતાને અનિશ્ચય શુભ રાખેનો છે અને તેનું કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલા માટે જે મનુષ્ય પોતાને ગૌણ રાખવામાં ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, તે જ ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિનો સ્વામી થઈ શકે છે તમે પ્રથમ આત્મવિગ્ન્ય મેળવો, એટલે પછી આ સમસ્ત વિશ્વ તમારું જ છે

સત્ત્વની અવસ્થામાં આપણે વસ્તુના સત્ત્વ સ્વભાવને જાણી શકીએ છીએ અને તેથી ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિની સીમાને જાણીને આગળ વધીએ છીએ. અહકાર આપણને પોતાના મધ્યમાં બાંધીને તરિકે રાખનાર એક વજ્રમય દુર્ગ છે અને એમાં બદ્ધ થવાથી 'હું આ કરું છું, અને 'હું તે કરું છું' એ પ્રમાણેના વિચાર કરી કરીને પ્રત્યેક કર્મને આપણે આપણા પોતામાં જ આરોપ કરીએ છીએ એ મુદ્દા અહતોના ત્યાગ કરો. પોતામાં જે પિશાચધર્મ હોય તેનો સહાર કરો, "હું નહિ, પણ તું" એમ કહો, એની લાગણી ધરાવો અને એ બાવનાનું જ પોષણ કરો. જ્યાં સુધી આપણે 'અહ' વડે નિર્માયની સૃષ્ટિનો ત્યાગ ન કરીએ, ત્યાં સુધી સ્વર્ગના સામ્રાજ્યમાં કદાપિ પ્રવેશ કરી શકવાના નથી. એમ ક્યાં વિના સ્વર્ગીય ભૂમિમાં કદાપિ પ્રવેશ ક્યો પણ નથી અને ભવિષ્યમાં કદાપિ કરી શકવાનો પણ નથી અહભાવનું વિસ્મરણ અને સર્વથા અઘાત તેમ જ શરીરધારી હોવા છતાં 'શરીરનું' વિસ્મરણ, તેજ વિશ્વ (કિંવા સસાર) નો ત્યાગ છે એ દુરાત્મા અહભાવને વિનાશ કરી અવસ્થ કરવો જ જોઈએ. જ્યારે મનુષ્યો તમારી નિન્દા કિંવા નિર્ભૂતના કરે, ત્યારે તમે તેમને શુભ આશીર્વાદ આપો તેઓ તમારી નિન્દા કરીને તમારું કેટલું કન્યાણ કરે છે, એનો વિચાર કરો, નિંદકો નિંદા કરીને બીજાની નહિ, પણ કેવળ પોતાની જ નહિ કરી શકે છે જ્યાં મનુષ્યો તમને ધિક્કારતા હોય, ત્યાં તમે જાણો, અને તમારામાંથી અહભાવનાને મારીને બહાર કાઢી મૂકવાનું કાર્ય તેમને કરવા દો એમ કરવાથી તમે ઈશ્વરના નિકટતર સાનિધ્યને મેળવશો. બચ્ચાવાળી વાદરી* પ્રમાણે આપણે આપણા વિશ્વરૂપ

* બચ્ચાવાળી વાદરીનો શાંતિના સમયમાં પોતાના બચ્ચાવર એટલો બધો પ્રેમ હોય છે, કે તે ધડબર પણ તેને વીડી મૂકતી નથી, પરંતુ જ્યારે અચાનક બચ્ચો સમય આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે વેળાએ જો આવશ્યકતા હોય, તો તે જ અચ્યત વાતસલ્યવતી વાદરી પોતાના જીવ

અર્થકને ત્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી તો બાથમા ઝાડી રાખીએ છીએ, પરંતુ જ્યારે અતે આપણે તેને આપણા ચરણ તળે મૂકવાને અને તેના પરથી ચાલી જવાને પ્રેરિત થઈએ, તે વેળાએ જ ઈશ્વર પાસે આવવાને આપણે તત્પર છીએ, એમ સમજવાનું છે સત્ય માટે બગાડ કરી શકેલા અત્યાચારના ભોગ થવું, એ અત્યંત આનંદદાયક છે જો આપણે વાંચી શકતા ન હોઈએ, તો આપણા પર ઈશ્વરનો એ આશીર્વાદ છે, એમ જ જાણવું કારણ કે, એથી આપણા જે વિચારો આપણને ઈશ્વરથી દૂર લઈ જનારા છે, તે ચિંતારોમાંના એકની આપણા ભંડારમા ન્યૂનતા થયે ની જ સમજવી

ભોગવિજ્ઞાસ તે એક લક્ષમસ્તકધારી સર્પ છે, એટલે તેને અવસ્થ આપણે પગ તળે ચગદી જ નાખવો જોઈએ આપણે જગતનો ત્યાગ કરીએ છીએ, આગળ ચાલીએ છીએ, પરંતુ ત્યાં આપણને કાંઈ મળતું કે જેવામા આવતું નથી અને આપણે નિરાશ થઈ જઈએ છીએ, પરંતુ તમારી એ ગતિને અસ્ખલિત રાખો અને આગળ વધના રહો. આ સંસાર એક પિશાચ છે આ વિશ્વ તે એક રાજ્ય છે કે જેનો રાજા મુદ્ર અલભાવ છે તેને દૂર ખસેડો અને દૃઢતાથી ઊભા રહો. વિષય, ધન અને કીર્તિની આકાંક્ષાનો ત્યાગ કરો અને ઈશ્વરમા દૃઢ સન્ન રહો, એટલે એમ કરવાથી અન્તે આપણે સંપૂર્ણ અભેદતાની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈશું. ધન્વિન્દ્રિયનાયકાની તૃપ્તિ જ હર્ષને ઉપજાવે છે, (અર્થાત્ ધન્વિન્દ્રિયભોગથી જ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે,) એ શુદ્ધ જડવાદની જ ભાવના છે વાસ્તવિક રીતે તેમાં સત્ય આનંદ કિંવા હરિનો એક અણુમાત્ર પણ નથી, તેમાં જે આનંદ સમાયેલો છે, તે સત્ય આનંદનું કેવળ પ્રસાર્તન જ છે

જેઓ પોતાને ઈશ્વરાર્થીન બનાવી દે છે, તેઓ દહેવાતા કર્મકર્તાઓ કરતાં જગદ્ગુરૂ તના હિતના મધક વિશેષ મર્ચ કરી શકે છે જે મનુષ્ય પોતાને સંપૂર્ણ શુદ્ધ (પવિત્ર) બનાવેલો હોય છે, એટલે કે જે મનુષ્ય પોતે સંપૂર્ણ પવિત્ર હોય છે, તે ઉપદેશકોની એક વિશાળ સેના કરતાં પણ વિશેષ કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે પવિત્રતા અને મૌન્યમાંથી જ સત્તાના શબ્દનો આવિર્ભાવ થાય છે,

“ પદ્મ (કમળ) સમાન થાઓ, એક સ્થાનમા ગ્રિયત રહો અને તમારા દલોનો વિસ્તાર કરો, એટલે મનુમક્ષિમાઓ પોતાની મેળે જ આવી પહોંચશે ” કેશવચન્દ્રસેન

નવું સરકણ કરવા માટે પેતાના તે પ્રિય અંકને ફેડી દેવામા અને તેના સરીરપર પદ્મ મુદ્રાને ચાલી જવામા જવાપણ અચકાતી નથી. અર્થાત્ પેતાના જીવનવિચારથી જેવી રીતે વાદરીનું અર્જુનમોહનધન દૂદી નય છે, તેવી રીતે ઈશ્વરના વિચારથી મનુષ્યનું સંસારમોહનધન જ્યારે દૂદી નય છે ત્યારે જ તે ઈશ્વરસાન્નિધ્યને યોગ્ય થઈને ઈશ્વરની સમીપતાને પામે છે, એમ દર્શાવવાનો જ અર્થ ઉદ્દેશ છે

અને રામકૃષ્ણ પરમહંસ વચ્ચે એક મહાન વિરોધ હતો. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ આ જગતમાં કોઈ દુઃખ કિંવા પાપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમજ જેની સાથે સુદ્ધ અસાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી કોઈ પણ આપત્તિ આ વિશ્વમાં છે, એમ કદાપિ જાણુતા જ નહોતા. કેશવચન્દ્રમેન એક મહાન નૈતિક સુધારક, નેતા અને અલ્પસમાજના સરચાપક હતા. દક્ષિણેશ્વરના ચાન્ત મહાત્માએ ખાર વર પછી દેવળ બારતવર્ષમાં જ નહિ, કિન્તુ વિશ્વમાં ધર્મક્રાન્તિ કરી નાંખી. (અને કેશવ ચન્દ્રમેનથી તેવું કોઈ પણ પરિણામ નિપજવી શક્ય નહિ) અર્થાત્ જેઓ જીવે છે અને પ્રેમભાવ રાખે છે અને ત્યાર પછી પોતાના વ્યક્તિત્વને સંકાપી લે છે, તેવા મીનાવર્ચની (મહાત્મા)ઓમાં જ એવી સત્તા રહેવી હોય છે. તેઓ 'હું' અને 'મારું' આદિ શબ્દોના કદાપિ ઉચ્ચાર કરતા નથી કેવળ એવા મહાત્માઓ જ કોઈ સાધક થવાને યોગ્ય છે નિરતર જીવિત, ઈશ્વર સાથે સંપૂર્ણ એકપને પામેલા, આદર્શ અસ્તિત્વરૂપ, કોઈ પાસેથી કોઈ પણ ન માગતા અને સુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પણ કર્મ ન કરતા એવા મહાપુરુષો જ ક્રાઈસ્ટ તથા બુદ્ધોને નિર્માણ કરનારા છે. તેઓ સત્ય સંચાલક, જીવન સુક્તા, સર્વથા અહંભાવહીન, પૂર્ણ શુદ્ધવ્યક્તિત્વવિહીન અને મહત્વાકાંક્ષારહિત છે. તેઓ વ્યક્તિત્વરૂપ નહિ, કિન્તુ સર્વ તત્ત્વરૂપ છે

તા. ૨૭ મી જૂન ૧૮૯૫ શુક્રવાર

(આજે પ્રભાતમાં સ્વામી 'નવો કરાર' (New Testament) લાખ્યા હતા અને પુન 'જૈન' નામક પ્રકરણ પર તેમણે વિવેચન ચલાવ્યું)

ક્રાઈસ્ટે જે 'આશ્વાસક' (Comforter) ને મોકલવાનું અભિવચન આપ્યું હતું, તે 'આશ્વાસક' હોવાનો મહત્ત્વદે દાવો કર્યો હતો તેણે ક્રાઈસ્ટના અનૌકિક જન્મના અધિકાર પ્રતિપાદનની આવશ્યકતા ધારી નહિ. એવા અધિકારોનું પ્રતિપાદન કરવું, એ સર્વ યુગો અને સર્વ દેશોમાંની એક સાધારણ ધર્મના ચર્ષ પડી છે. સર્વ મહાપુરુષોએ પોતે દેવાના પુત્ર હોવાના અધિકારનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એ વિશ્વવિદિત વાતો હોવાથી વિશેષ વિવેચન વર્થ છે

જ્ઞાન કિંવા જાણવું કેવળ આનુપગિક છે, આપણે ઈશ્વર થઈ શકીશું, પરંતુ ઈશ્વરને આપણે કદાપિ જાણી શકવાના નથી. જ્ઞાન એક નીચતર અવસ્થા છે; આદમનો પાત ચયો તે ક્યારે? જ્યારે તેને જ્ઞાન થયું ત્યારે. એ પૂર્વે તે ઈશ્વર હતો, સત્ય હતો અને પવિત્ર તારૂપ હતો આપણાં પોતાનાં મુખ્યારવિદો આપણે જ છીએ, પરંતુ આપણે કેવળ એક પ્રતિબિંબને જ જોઈ શકીએ છીએ, સત્ય વસ્તુને કદાપિ નિહાળી શકતા નથી. આપણે પોતે જ પ્રેમ છીએ, છતાં જ્યારે આપણે તે વિશેષો વિચાર કરીએ છીએ, તે વેળાએ

આપણને બાહ્યાભાસ સૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; અને એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, માયા કેવળ બાહ્યાભાસ સૃષ્ટિ જ છે.* (અદિર્વર્તી વિચાર છે.)

સંસારથી વિરક્ત થવું તે નિવૃત્તિ છે. હિન્દુ પુરાણ કહે છે કે, સર્વથી પ્રથમ સત્ગુણ ચારા ને એક રાગદંસ (સ્વયં પરમેશ્વર) દ્વારા એવી સૂચના મળી હતી કે, બાહ્યસૃષ્ટિ ગૌણ છે, એટલે તેઓ સૃષ્ટિસર્જન કર્યા વિના જ રતબી ગયા. આનો આશય એવો છે કે, નિર્દેશ અધઃપાત (નીચાવરણ છે), કારણકે, આત્મા કેવળ અક્ષરવડે જ નિર્દિષ્ટ થઈ શકે છે, અને (પછીથી) તે 'અક્ષરનો નાશ થાય છે, (Letter killeth),† છતાં તત્ત્વ (મૂળ તત્ત્વ) તો માયામાં અવસ્થા આચ્છાદિત થઈ રહે છે; જો કે આપણે જાણીએ છીએ કે, સમયના જવા સાથે આપણે મૂળ વસ્તુના ફરીનને એ (માયાના) આવરણમાં ખોઈ નાખીશું, પરંતુ તેથી તત્ત્વના અસ્તિત્વમાં કશોય બાધ આવતો નથી. પ્રત્યેક મહાત્મા ધર્મશિક્ષક આ રહસ્યને સારી રીતે જાણે છે અને અનુક્રમે એક પછી એક જે ધર્મસંસ્થાપકોને અહીં આવવું પડે છે, તે આપણને તે રહસ્ય કિંવા તત્ત્વ બતાવવામાટે અને કાળને અનુકૂળ થઈ પડે તેવું તે તત્ત્વને નવીન આવરણ ચઢાવવામાટે જ. મારા ગુરુએ મને એવો બોધ આપ્યો હતો કે, ધર્મ એક છે; સર્વ ધર્મસંસ્થાપકો એક જ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે; પરંતુ તેઓ તે તત્ત્વને કોઈપણ એક સ્વરૂપમાં રજૂ કરી શક્તા હોવાથી તેઓ તેને તેના જીર્ણ સ્વરૂપમાંથી બહાર ખેંચી કાઢે છે, અને આપણા સમક્ષ તેને એક નવીન સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. જ્યારે આપણે આપણને પોતાને નામ અને રૂપે, ખાસ કરીને શરીરલાવથી મુક્ત કરી નાખીએ છીએ, જ્યારે આપણને સારા કે નકારા શરીરની આવશ્યકતા રહેતી નથી, ત્યારે જ આપણે બંધન-મુક્ત થઈ શકીએ છીએ. શાશ્વત પ્રગતિ તે શાશ્વત બંધન છે; અને એટલામાટે સ્વરૂપનો ક્ષય અધિક ઇચ્છનીય છે. કોઈ પણ શરીરના બંધનથી આપણે મુક્ત થવું જ જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે, દેવશરીરની પણ આકાંક્ષા ન રાખવી. ઈશ્વર જ કેવળ સત્ અસ્તિત્વ છે અને એ ઈશ્વર એ હોઈ શકે તેમ નથી જ. આત્મા કેવળ એક જ છે અને તે હું છું.

* જે હું પોતે નથી કિંવા જે આત્મા નથી, તે માયા છે. એટલા માટે મારો પ્રતિબિંબ (કિંવા પરાવર્તન) અથવા તો મારો બહિર્ગામી વિચાર, હું પોતે ન હોવાથી, અવશ્ય માયા જ હોવી જોઈએ.

† સ્નનક, સનંદન, સનાતન અને સનતુમાર એ સર્વથી પ્રથમ સત્ગુણી ચાર વ્યક્તિઓ હતી, એમ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું છે. એ જ્ઞાતા મનોનિવૃત્તિ પુરો છે. કેટલાકો એમની સંખ્યા સાતની પણ કહે છે. એમના સનતુમાર (અથવા સનતુભત) સર્વથી મુખ્ય છે એમણે પ્રજાવૃત્તિના કાર્યને આગળ ચલાવ્યું નહોતું અને સંસારવ્યવહારથી અલિપ્ત તથા નિર્દોષ રથા દવા, એવું પુરાણમાં વર્ણન છે ‡ Bible, 2 Cor III, 6.

સત્કર્મ કેવળ બધનમુક્તિના સાધન તરીકે જ ઉપયોગી છે, તે સત્કર્મો કેવળ તેમના કર્તાનું જ કાર્ય છે, બીજાઓને કદાપિ કશો પણ લાભ પહોંચાડતા નથી

* * * * *

જ્ઞાન કેવળ એક વર્ગક્રમ છે. ત્યારે આપણે એક જ જાતની અનેક વસ્તુઓને નિહાળીએ છીએ, ત્યારે તેમાંની કટલીક વસ્તુને એક વિશિષ્ટ નામથી ઓળખીએ છીએ અને તેમ કરીને સતુટ થઈએ છીએ, આપણે 'તરવો' ને જાણીએ છીએ કિંવા બ્યકા કરીએ છીએ, પરંતુ તેના હેતુને જાણી શકતા નથી એક અંધકારાદૃત વિશાળ ક્ષેત્રમાં આપણે ચક્રાકાર ભ્રમણ કરીએ છીએ અને આપણને એમ લાગે છે કે, આપણે કંઈક જાણવાને શક્તિમાન થયા છીએ! પરંતુ એ કેમ જાણવામાં આવ્યું? એવો જો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, તો એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આ જગતમાં મળી શકે તેમ નથી જ, એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે આપણે ઈશ્વર સમક્ષ જ જવું જોઈએ જ્ઞાતાના રહસ્યનું કદાપિ પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી જેવી રીતે લવણનો એક કણ સમુદ્રમાં પડવાની સાથે જ સમુદ્રરૂપ થઈ અદૃશ્ય થાય છે, તેવી જ જ્ઞાતાની અવસ્થા હોય છે

બિજાતા કિંવા અનેક જાતીયતા તે જગત્ કિંવા માયા છે અને સમાનતા કિંવા એક જાતીયતા તે ઈશ્વર છે બિજાતા-માયા-નું અતિક્રમણ કરીને આગળ નીકળી જવો એટલે તમે જીવન તથા મરણપર વિજય મેળવશો, શાશ્વત સમાનભાવને પ્રાપ્ત કરશો અને ઈશ્વરમાં મળી જશો-તમે પોતે જ ઈશ્વર થશો જીવનનું બળિદાન આપીને પણ મુક્તિને મેળવો જેવી રીતે એક ગ્રથના અનેક પૃષ્ઠો હોય છે, તેવી રીતે સર્વ જીવનો આપણા પોતાના જ છે, પરંતુ આપણે નિર્વિકાર, સાક્ષિસ્વરૂપ અને આત્મા છીએ, કે જેની ઉપર, જેવી રીતે એક અમિકાકને અત્યંત ત્વરાથી ગોળ ચક્રાકાર ફરવતાં તેના વર્તુલનો નેત્રાપર જેવો સરકાર થાય છે, તે પ્રમાણેનો સરકાર થયેલો છે આત્મા સર્વ બિજાતાઓની એકતા છે અને શાંત, શાશ્વત તથા નિર્વિકાર હોવાથી તે આત્મા ઈશ્વર છે તે પોતે જીવન નથી, કિંતુ તેને જીવનનો આકાર આપવામાં આવ્યો છે, તે પોતે અભિલાષ નથી, કિંતુ અભિલાષામાં તે નિર્માયલો છે

* * * * *

આજકાલ જગત્ ઈશ્વરને ત્યાગતું (ભૂલતું) જાય છે, કારણકે, તે જગત્ના લાભ માટે જે કંઈ કરવું જોઈએ તે પૂર્ણતાથી કરતો દેખાતો નથી અને તેથી જગત્ના લોકો કહે છે કે, "ઈશ્વર શા ઉપયોગનો છે વારુ?" ત્યારે અહીં કું પ્રશ્ન કરીશ કે, મુનિસીપાલીટીના એક અધિકારીને જે દૈનિક આપણે જોઈએ છીએ, તે જ દૈનિક ઈશ્વરને જોવાનો છે કે શું?

આપણે જે કરવાનું છે તે એ જ કે, સર્વ વાસનાઓનો ક્ષય કરવો, તિરસ્કારવૃત્તિ તથા ભિન્નતાનો ત્યાગ કરવો, ક્ષુદ્ર વ્યકિતત્વને ભૂલી જવું, માનસિક હતા કરવી અને કેવળ આપણને ઈશ્વર પાસે પહોંચવાના કાર્યમાં સદાય યર્થ પડનારો સાધન તરીકે શરીર તથા મનને પવિત્ર તથા આરોગ્યાવસ્થામાં રાખવાં; કારણ કે, તેમનો ખરેખરો ઉપયોગ એ જ છે. સત્યને માત્ર સત્યના હેતુ માટે જ શોધી અને મુખની આશા ન રાખો. મુખ આવશે, પરંતુ એ મુખને જ તમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ થવા ન દેશો. કેવળ ઈશ્વર વિના અન્ય કોઈ પણ હેતુને મનમાં સ્થાન ન આપો. નરકદ્વારા પણ જે સત્યના પ્રદેશમાં આવી શકાતું હોય, તો તેમ કરવાને પણ કટિબદ્ધ થઈ જાઓ.

તા. ૨૮ મી જૂન ૧૮૯૫ શુક્રવાર.

સર્વ પ્રકારના આહારમાં સંતુષ્ટ રહો; કારણ કે, તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ બ્રહ્મ* છે એ તેની વિશ્વશક્તિનું આપણી વ્યકિતશક્તિમાં રૂપાંતર થયેલું છે અને તે આપણે જે કાંઈ કરીએ છીએ, તેમાં આપણને સાહાય્ય આપે છે.

તા. ૨૯ મી જૂન ૧૮૯૫ રવિવાર.

(આજે પ્રભાત સમયે સ્વામી પોતાના હસ્તમાં 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા'નું પુસ્તક લઈને પધાર્યા હતા.)

'આત્માઓના સ્વામી' શ્રી કૃષ્ણ અર્જુન અથવા †ગુડાકેશ-નિદાના સ્વામી-(જેણે નિદાપર વિજય મેળવ્યો છે તે) ને કહે છે. 'જગત્ ગુણનું ક્ષેત્ર (રણભૂમિ) છે; પાંચ બાંધવો (સસાધિકારનું સમર્થન કરીને) બીજા સાં બાંધવો (કે જેમનામાં આપણો પ્રેમ છે અને જેમની વિરુદ્ધ આપણે લડવાના છીએ) સાથે યુદ્ધ કરે છે; વીરતમ બાંધવ અર્જુન (જાગૃત આત્મા) સેનાધ્યક્ષ છે. આપણે સર્વ ઇન્દ્રિયસુખો અને જેમાં આપણે અત્યંત આસક્ત થયા છીએ એવી સર્વ વસ્તુઓ સાથે યુદ્ધ ચત્રાવીને તેમનો વિનાશ કરવાનો છે. આપણે એકલા જ ઉભા રહેવાનું છે; આપણે બ્રહ્મ છીએ એટલે અન્ય સર્વ ભાવનાઓના એ એક જ ભાવનામાં લય થવો જોઈએ.'

* સંસ્કૃતમાં બ્રહ્મ અને બ્રહ્મા એવા બે શબ્દો છે. પ્રથમ શબ્દ નાન્યતરભવિનો અને દ્વિતીય નરભવિનો છે. નાન્યતરભવિય બ્રહ્મ તે અપૌત્રકેય અને અનાદિ ઈશ્વર, આત્મા છે. અને નરભવિય બ્રહ્મા આર્ય (ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ) નો પ્રથમ પુરુષ અને આ સૃષ્ટિનો હતાદક છે. એ હબય શબ્દોનું મૂળ સ્વરૂપ તો બ્રહ્મનું છે, પરંતુ પછીથી વિભક્તિ પ્રત્યય લાગતાં તેમના અર્થમાં કંપર પ્રમાણેનો ભેદ થઈ જાય છે અને તેટલા માટે જ તેમના અર્થભેદનું અહીં દિવર્ણન કરાયું છે.

† ગુડાકેશ શબ્દ ગુડાકા અને ઈશ એ બે શબ્દોના સમાસથી થયેલો છે. ગુડાકા એટલે નિદ્રા અને ઈશ એટલે સ્વામી-અર્થાત્ નિદ્રાનો સ્વામી એવો એવો આર્ય થાય છે. અર્જુનના એક વિશેષજી તરીકે બીનામાં એ શબ્દનો વારંવાર પ્રયોગ કરાયેલો છે.

શ્રી કૃષ્ણે પ્રત્યેક કર્મ કર્યું હતું, પરંતુ તે કાઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ વિનાજ, તે જગતમાં હતો, પરંતુ જગતનો નહોતો. “સર્વ કર્મ કરો, પણ તેમાં લેશમાંજ પણ આસક્તિ ન રાખો, કર્મ કરો તે કેવળ કર્મ માટે જ કરો, તમારા પોતાના લાભ માટે નહિ.”

* * * *

નામ અને રૂપ ધારણી સ્વતંત્રતા કદાપિ સત્ય સ્વતંત્રતા હોઈ શકે જ નહિ; આપણે જો (ધટો) માથી રચાયેલા છીએ, તે મૂળ વસ્તુ મૃત્તિકા છે, અર્થાત્ ઘટ મર્્યાદિત અને પર-તત્ત્વ છે, અને તેથી તે સ્વતંત્રતા આનુષંગિક કિંવા પરાવર્તિત હોવાથી સત્ય સ્વતંત્રતા નથી એક ઘટ ઘટ તરીકે, કદાપિ એમ કહી શકે તેમ નથી કે, — “હું સ્વતંત્ર છું.” મિત્ર ગ્યારે તે રૂપ કિંવા આકૃતિની સર્વ લાવનાને સાગી દે છે, ત્યારે જ કેવળ સ્વતંત્ર થઈ શકે છે સગસ્ત વિશ્વ નાના ભેદયુક્ત કેવળ આત્મા છે, એક જ રાગ કિંવા સ્વર નાના ભેદવડે મનોગમ્ય કિંવા સજ્જ કરાયેલો છે, કેટલીકવાર એમા સ્વરવરોધ થાય છે, પરંતુ તેઓ પરિ-ણામે તો એકતાને જ વિશેષ સપૂર્ણ બનાવે છે. વિશ્વગીતમાધુર્યમા ત્રણ ભાવો આવીને ઊભા રહે છે, અને તેમના નામ સ્વતંત્રતા, શક્તિ તથા સમાનતા* છે.

મિહત્તુ કહે છે કે, — “નિર્મળ યતુ તે દરિદ્રી યતુ છે” કર્મ અને દુઃખ એક બીજા સાથે બિન્ન ન થઈ શકે તેવી રીતે જોડાયેલા છે. (અનેકવાર એમ જોવામાં આવે છે કે, જે મનુષ્ય અત્યંત હુમે છે, તે તે જ છે કે જે અત્યંત વેદના ભોગવે છે) “તમારો કેવળ કર્મ કરવાનો જ અધિકાર છે, તે કર્મોના ફળોમાં તમારો અધિકાર નથી.” (“કમણ્યેવાપિ કારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન”)

* * * *

અશુભ વિચારો, જે તેમને જડવાદની દૃષ્ટિથી નિહાળવામાં આવે, તો મહા રોગ જ છે પ્રત્યેક વિચાર તે આપણા શરીરરૂપ લોહરાશિપરનો કુદ્ર મુદ્રગર-આધાત છે, કે જે આપણને શરીરના જેવા આકારની આવશ્યકતા છે તેવા આકારને તેમાંથી નિર્માણ કરે છે જે આપણે આપણા અતદ્વાગિને શુભ વિચારો માટે ઝોની નાંખીએ, તો જગતના સર્વ શુભ વિચારોના આપણે દાયાદ (વારસ) છીએ.

પુસ્તક આપણુ સર્વેવ છે “મૂર્ખ, તું સાબળતો નથી કે? જે શાશ્વત સંગીત તારા પોતાના હૃદયમાં દિવસ અને રાત્રિ સચ્ચિદાનંદ, † સોહમ, ‡ સોહમ તું ગાન કરી રહ્યું છે, તે તારા સાબળવામાં નથી આવતું કે શું ?

* સ્વામીની ત્રિમૂર્તિ એ છે † સત્, ચિત્ અને અનંત, એટલે કે, અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને પૂર્ણ આનંદ ‡ ‘સોહમ’ એટલે ‘તે હું’ અર્થાત્ ‘તે (પરમેશ્વર) હું છું’

એક કારિકાથી સધને ઉત્તમ દેવદૂત પર્યન્ત આપણામાંના પ્રત્યેકમાં સર્વ જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહન કર્યા કરે છે. સત્ય ધર્મ એક જ છે; પરંતુ આપણે સ્વરૂપો, બાહ્ય ચિહ્નો અને ધર્મની બિજામિજ વ્યાખ્યાઓ, સાથે નિત્ય યુદ્ધ મુદ્દાઓ કરીએ છીએ. જે સત્યયુગને જોઈ શકે છે, તેના માટે *સત્યયુગ પ્રથમથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; આપણે આપણને પોતાને ખોઈ બેસા છીએ; અને ધારીએ છીએ એમ કે, વિશ્વ જ ખોવાઈ ગયું છે.

આ જગતમાં સંપૂર્ણ રીકતને કચીપણુ કર્મથીજતા હોતી નથી; તે કેવળ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પરંતુ કર્મ દરતી નથી.

ભારે સત્ય પરિપૂર્ણતા કેવળ એક જ છે, તે પછી આતુરંગિક પરિપૂર્ણતા અનેક-વિધ હોતી જ જોઈએ.

તા. ૩૦ મી જૂન ૧૮૯૫ રવિવાર.

કોઈપણ બાહ્ય સાધન વિના વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન, તે અશક્યને શક્ય બનાવવાનો જ પ્રયાસ છે. આપણે કોઈપણ એક સાકાર ઉદાહરણ વિનાસ્તનવાળાં પ્રાણી વિષેના વિચાર કરી શકતા નથી અને એ જ નિયમ ઈશ્વર ભાવનાને પણ લાગૂ પડે છે.

જેને આપણે ઈશ્વર કહીએ છીએ, તે આ જગતમાંની સર્વ ભાવનાઓનો મહાન સાર છે. પ્રત્યેક વિચારના બે ભાગ હોય છે—એક વિચાર કરવો તે અને બીજો શબ્દ. આપણને એ ઉભયની આવશ્યકતા છે. ચૈતન્યવાદી અને જડવાદી (માયાવાદી) બંને થયાર્થ (સત્ય) નથી; આપણે ચૈતન્ય અને માયા ઉભયનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ (ભાવ તથા કથન ઉભયને સ્વીકારવાં જોઈએ).

જેવી રીતે આપણે કેવળ દર્પણમાં જ પોતાના મુખને જોઈ શકીએ છીએ, તેવી રીતે જ જ્ઞાન થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનપરાવર્તિત (પ્રતિબિંબ)નું જ છે. કોઈ પણ તેના

* અહીં સ્વામીએ 'Millenium' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે અને તેનો 'એક હજાર વર્ષનો કાળ' એવો સાધારણ અર્થ થાય છે. પરંતુ ક્રિશ્ચિયોનેનું માનકું એમ છે કે, એ જગતના અંતથી પ્રથમના એક હજાર વર્ષનો કાળ છે, કે જે કાળાવધિમાં કાઠરક પોને અવતાર ધારીને પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે અને સયતાને બંદિવાન બનશે. અર્થાત્ એથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, ક્રિશ્ચિયોનાના અભિમાય પ્રમાણે તે સમયમાં પ્રાપ્ત પ્રચારક શયતાનની ગતિને અવરોધ થતાં આપણા સત્યયુગ જેવા કેવળ પુણ્યમય કાળનો જ પ્રચાર થશે. એ શબ્દવિષયક આ વ્યાખ્યાને ધ્યાનમાં લેવાથી એ શબ્દના બાલાન્તર તરીકે 'સત્યયુગ' શબ્દ સર્વથા યોગ્ય છે, એમ કહેવામાં કરો પણ પ્રત્યવાય નથી. એથી સ્વામીના વચનનો સરળ ભાવાર્થ એવો થાય છે કે;—'આપણે પોતે પતિત થએલા હોવાથી સમસ્ત વિશ્વને પતિત થએલું ધારીએ છીએ; પરંતુ જેઓ પુણ્યશાળી છે, તેમનો સદાસર્વદા વિશ્વમાં સત્યયુગ જ પ્રવર્તે છે.'

પોતાના આત્મા અથવા ઈશ્વરને જાણી શકતો નથી; પરંતુ તે આત્મા આપણે જ છીએ, ઈશ્વર આપણે જ છીએ.

જ્યારે તમારા અસ્તિત્વનો હોપ થશે, ત્યારે તે વેળાએ તમે નિર્વાણના પ્રદેશમાં હોવાના. છુદ્ધ ભગવાને કહેલું છે કે;—“જ્યારે તમે નથી, તે વેળાએ જ તમે ઉદ્ભૂત છો, અને સસ છો!” (અર્થાત્ જ્યારે ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વ ચાલ્યું જશે, ત્યારે જ તમે વિશ્વનાપક થશો.)

ધણા ખરા જનોના અંતરમાં દિવ્ય જ્યોતિ તમોવ્યાપ્ત (અંધકારાટ્ટ) થયેલી હોય છે જેવી રીતે એક લોહાના પીપમાં દીપકને રાખવાથી તેની જ્યોતિનો પ્રકાશ આરપાર પ્રકાશી શકતો નથી, તે પ્રમાણે જ એની અવસ્થા થયેલી હોય છે. ધીમે ધીમે પવિત્રતા અને નિઃસ્વાર્થતાવડે એ અંધકારના આચ્છાદનને આપણે વધારે અને વધારે પાતળું બનાવી શકીએ એમ છે, અને તે એટલે સુધી કે, અંતે તે કાચ પ્રમાણે પૂર્ણ પારદર્શક થઈ જાય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કાચના પારદર્શક પીપના રૂપમાં જન્મ લાઈ ગયેલા લોહાના પીપ સમાન હતા, કે જેમનામાં આંતરિક જ્યોતિ તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રસક્ત દૃષ્ટિગચ્છર થઈ શકતી હતી. આપણે બધા એવી રીતે કાચના પીપ બની જવાના, એટલું જ નહિ, પણ ઉચ્ચતર પરાવર્તન થઈ જવાના માર્ગમાં જ આત્મા જન્મી છીએ. જ્યાંસુધી પીપનું કિંચિદ્માત્ર પણ અસ્તિત્વ છે, ત્યાંસુધી આપણે જડ કિંવા માયિક સાધનોદ્વારા જ વિચાર કરવો જોઈએ. આ કાર્યમાં અધીર મનુષ્ય કદાપિ વિજય મેળવી શકતો નથી.

* * * * *

અત્યૌકિક મહાત્માએ તત્ત્વના મૂળ પાઠ સમાન હોય છે. પરંતુ અનુયાયી જનો મહાત્માએને જ તત્ત્વ બનાવી દે છે અને એમ કરીને તેઓ વ્યક્તિના ધ્યાનમાં મગ્ન થતા મૂળ તત્ત્વને જૂની જાય છે.

છુદ્ધ પૌરુષેય ઈશ્વર વિષયક ભાવનાના ખંડનનો જે અખંડ ઉદ્દેશ ચલાવ્યો, તેનું પરિણામ એ થયું કે, બારતવર્ષમાં પાપાણુ પ્રતિમાઓનો પ્રવેશ થયો (પ્રતિમા પૂજનનો આરંભ થયો). વેદોમાં પ્રતિમાઓને કોઈ પણ જાણીતું નહોતું, કારણ કે, તેઓ ઈશ્વરને સર્વત્ર નિહાળતા હતા, પરંતુ જ્યારે એક જગદુત્પાદક ઈશ્વર અને મિત્રરૂપ ઈશ્વરનો અભાવ થઈ ગયો, ત્યારે તે અભાવને પૂરી નાંખવા માટે પ્રતિમાઓ બનાવવારૂપ પ્રતિ-ક્ષિપ્તો જન્મ થયો અને (પૌરુષેય ઈશ્વરના નિન્દક) છુદ્ધ ભગવાન એક પાપાણુ પ્રતિમા બન્યા. એ જ ઉદાહરણ જે સસ્ક્રુષ્ટા સંપ્રદાયમાં પણ એ જ પ્રમાણે લાગૂ પડે છે. આથી હવે એ પ્રતિમાઓનો એટલો બધો અતિરેક થયો છે કે, સાધારણ કાષ્ટ અને

પાપાણુની આકૃતિહીન પ્રતિમાઓથી તે જોસસ્ અને છુદ્ધની પ્રતિમાઓ પર્યન્ત સર્વ પ્રતિ-
માઓ એક સરખી રીતે પૂજાય છે. બાણે પ્રતિમાઓની એક સરખી દાર મંડાઈ ગઈ છે.
પરંતુ આપણને પ્રતિમાઓની પણ આવશ્યકતા તો છે જ.

* * * * *

સુધારણા માટેના ઉગ્ર પ્રયત્નોનું સદૈવ એ જ પરિણામ આવે છે કે, સુધારણાનો વેગ
તીવ્ર થવાને બદલે મંદ પડી જાય છે. કોઈને પણ એમ ન કહો કે;—“તમે અધમ છો.”
કિન્તુ એમ જ કહો કે;—“તમે ઉત્તમ છો, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ થાઓ!”

અરેક દેશમાં ધર્મોપદેશકો એક પાપ સમાન જ છે. કારણ કે, તેઓ અન્ય ધર્મની
નિન્દા અને ટીકા ક્યાં કરે છે. તેઓ ધર્મરૂપ તંત્રવાદને સુધારવામાટે એક જ તંત્રને
એટલે સુધી તાણી રાખે છે કે, તેટલામાં બીજા બે ત્રણ તંત્રો સ્થાનગ્રસ્ત થઈ જાય છે.
ત્રેમ કોઈની નિર્ભૂતના કરતો જ નથી; એ નિંદાનું કાર્ય કેવળ મહત્વાકાંક્ષાનું જ છે. ધર્મ-
યુક્ત કોપ અને શુદ્ધિદામ હસા જેવી કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી.

જો તમે બળાત્કારે કોઈને સિંહ ન થવા દો, તો તે અવશ્ય શૂગાલ જ થવાનો. સ્ત્રી
એક શક્તિ છે, પણ અસારે તે નિર્ભંજ બની ગઈ છે, અને તેનું કારણ એ છે કે, પુરુષ
તેની નૈસર્ગિક શક્તિને બળાત્કાર કરીને દાબી દે છે; અસારે તો તે શૂગાલ જ છે; પરંતુ
બ્યારે તેની શક્તિના વિકાસનો અવરોધ ટળી જશે, તે વેળાએ તત્કાળ તે સિંહનું સ્વરૂપ
ધારણ કરશે.

સાધારણતઃ કહેવાનું એ કે, આત્મિક મહા અભિગ્રાપાને બુદ્ધિદ્વારા સમતોલ અવ-
સ્થામાં રાખતી જોઈએ; નહિ તો એનો કેવળ બર્થ અભિલાષા કિંવા કાંતપનિકતામાં જ
અધઃપાત થઈ જવાનો.

* * * * *

સર્વ આસ્તિકો કિંવા ઈશ્વરવાદીઓ ઈશ્વરવિષયક પોતાના અંતિમ વિચારોમાં એક
બીજાથી ભિન્ન હોવા છતાં, આ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિની પાછળ એક અપરિવર્તનશીલ
(ઈશ્વર) છે, એ સિદ્ધાંતની માન્યતામાં તો સર્વનો એક જ અભિગ્રાપ છે. પરંતુ છુદ્ધ એ
સિદ્ધાંતનો સર્વથા અસ્વીકાર ક્યાં હતો. તે એમ જ કહેતો કે;—“અહા કિંવા આત્મા
જેવો કોઈ પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી.”

ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિથી જોતાં છુદ્ધ, જગતના લોકોએ જોએલા સર્વ મહાત્માઓ કરતાં
મહત્તમ હતો; અને એની પછી કોઈએ આવે છે. પરંતુ અસાર સુધીમાં જગતના
લોકોએ જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તે સર્વ કરતાં થીમહાભગવદ્ગીતામાં ઓછું જે ઉપદેશ કરેલો

છે, તે સર્વ કરતાં અપ્રતિમ અને અલૌકિક છે. જેણે એ (ભગવદ્ગીતારૂપ) અદ્ભુત કાવ્ય લખ્યું હતું, તે જેમનાં જીવનો વિશ્વમાં પુનર્જીવનને પ્રેરે છે, તેવા વિરલ આત્માઓ-મના એક આત્મા હતો. મનુષ્ય જાતિ, જેણે ગીતા લખી હતી, તેની શુદ્ધિ સમાન શુદ્ધિને હવે કદાપિ જોઈ શકવાની નથી.

* * * * *

મુખ્ય કિંવા કુખરૂપે પ્રકટ થતી હોય, છતાં (વિશ્વવ્યાપિની) શક્તિ કેવળ એક જ છે. જેમાંનું જળ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશાઓમાં વહન કરે છે, એવી જ એક નદી તે ઈશ્વર અને શયતાન છે. (અર્થાત્ ઈશ્વર અને શયતાન એ બે એક જ શક્તિનાં બિન્ન નામો છે.)

તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૮૯૫ સોમવાર

(શ્રીરામકૃષ્ણ દેવ.)

શ્રીરામકૃષ્ણ એક અત્યંત ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા. તેમના પિતાનો એવો કુલાચાર હતો કે, બ્રાહ્મણોની એક વિશિષ્ટ જાતિવિના તેઓ બીજા કોઈ પાસેથી પણ દાનનો સ્વીકાર કરતા નહોતા, તેમજ કોઈ પ્રકારનો વ્યવસાય કરવો, કોઈ મંદિરમાં પૂજારી તરીકે રહેવું, પુસ્તકો વેચવાં કિંવા કોઈને ભાંડો નોકરી કરવી આદિ પણ તેમના કુલાચારથી વિરુદ્ધ કર્મ હતાં અને તેથી એમાંનું કોઈ પણ તેઓ ન કરે, એ સ્વાભાવિક હતું. તેમનો સર્વ આધાર કેવળ ‘આકાશશક્તિ’ (દાન) પર જ હતો અને તેમાં પણ ઉપર્યુક્ત વિશિષ્ટ જાતિનો બ્રાહ્મણ પોતે પતિત હોય, તો તેના દાનનો પણ તેઓ અસ્વીકાર જ કરતા હતા. ખરી રીતે જોતાં મંદિરોની હિન્દુ ધર્મપર દ્રશી પણ સત્તા હોતી નથી અર્થાત્ જો સર્વ મંદિરોનો નાશ કરી નાંખવામાં આવે, તો તેથી ધર્મને લેશમાન પણ બાધા થવાનો સંભવ નથી. “પ્રભુ અને અતિથિઓ” માટે મનુષ્યે એક ગૃહ અવશ્ય બંધાવવું જ જોઈએ, એવી આર્યધર્મની આજ્ઞા છે; મનુષ્ય કેવળ પોતા માટે જ ગૃહ બંધાવે તો તે એક સ્વાર્થમય કૃત્ય જ કહેવાય અને એટલા માટે જ હિન્દુ ઈશ્વરના નિવાસ-સ્થાન તરીકે મંદિરો અણુવે છે.

પોતાના કુટુંબની અસંત દરિદ્રતાના કારણથી શ્રીરામકૃષ્ણને પોતાના બાળકાળમાં જ દિવ્ય માતા કાળીને અર્પણ કરાવવા એક મંદિરના પૂજારી થવું પડ્યું હતું. એ મંદિરમાં કાળીને એક સ્ત્રીની પ્રતિમા તરીકે રજૂ કરી છે અને તે એક પુરુષની પ્રતિમા પર પણ મૂકીને ઉભી છે. એથી જાણે તે એમ દર્શાવતી હોયતી કે, “જ્યોત્સ્વી માયા ફર નહિ યાય, ભાંડુથી આપણે કોઈ પણ જાણી શકવાના નથી!” એવો જ ભાસ થાય છે;

કારણ કે, એ કાલી પ્રકૃતિ (માયા)ના નામથી પણ ઓગળાય છે. બ્રહ્મ પોતે નપુંસક, અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય છે, પરંતુ જગતનું નિમિત્ત થવા માટે તે માયાના આવરણથી પોતાને આવૃત કરે છે, વિશ્વની માતા યાચ છે અને સૃષ્ટિને અસ્તિત્વમાં લાવે છે. માયાવટે આનંદાદિત થવાથી (કાલીનાં ચરણ તળેની) ભૂમિગત પ્રતિમા (શિવ અથવા ઈશ્વર) શબ (મૃત અથવા જીવનહીન) યર્ષાગર્ષ છે. જ્ઞાની કહે છે કે:—“હું બળાટકારે પણ ઈશ્વરને શોધી કાઢીશ અથવા પ્રાપ્ત કરીશ.” (અદ્વૈતવાદી); પરંતુ દ્વૈતવાદી કહે છે કે:—“માતા કે જે એકલી જ ઈશ્વરસદનની કુંચી ધરાવે છે, તેને દ્વાર ઉઘાડવા માટેની પ્રાર્થના કરીને તે પ્રાર્થનાદ્વારા જ અમે ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરીશું—ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરીશું.”

માતા કાલિકાની નિલની પ્રાર્થનાએ એ તરુણ પૂજારીના હૃદયમાં એવો તો દૃઢ ભક્તિભાવ જાગૃત કરી દીધો કે, જેના પરિણામે તેઓ લાંબા સમય પર્વન્ત મંદિરના નિયત ઉપાસનાકાર્યને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવી શક્યા નહિ, એટલે તેમણે પોતાનાં મંદિર વિષયક કમોનો લાગ ક્યો અને મંદિરના આંગણુમાંની એક વૃક્ષાવૃત ભૂમિમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં સર્વકાળ ઈશ્વરના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા. એ વૃક્ષવન ગંગાનદીના તીરે આવેલું હતું અને એક દિવસ અચાનક એવો બનાવ બન્યો કે, ગંગાના મંદ પ્રવાહે એક પર્ણકુટ્ટી બનાવવા માટેનાં આવશ્યકીય સાધનોને લાવીને તેમનાં ચરણોમાં મૂકી દીધાં. એ પર્ણકુટ્ટીમાં નિવાસ કરીને પ્રેમરોદન તથા પ્રાર્થનાનો વ્યવસાય ચલાવ્યા કરતા હતા, અને એમાં તેઓ એટલી સીમા પર્વન્ત તક્ષીન યર્ષાગ્યા હતા કે, તેમને પોતાના શરીર કિંવા બીજા કશાનું લેશ માત્ર પણ લાન રહેતું નહોતું. પવિત્ર માતાનું ધ્યાન, એ જ તેમના ચિન્તનનો એક માત્ર વિષય હતો. તેમનો એક સંગંધી તેમને દિવસમાં એકવાર બોજન લાવી આપતો હતો અને તેમની દેખરેખ રાખ્યા કરતો હતો. કેટલાક દિવસ પછી તેમને “માતા” ની પ્રાપ્તિના કાર્યમાં સાહાય્ય કરવાને એક કુમારિકા સંન્યાસિની ત્યાં આવી લાગી. જે જે વેળાએ તેમને જે જે પ્રકારના શિક્ષકની આવશ્યકતા જણાતી હતી, તે તે વેળાએ તેવા શિક્ષકો બોલાવ્યા વિના અચાનક જ ત્યાં આવી ચડતા હતા; પ્રત્યેક પંથના પવિત્ર મહાત્માઓ તેમની પાસે આવતા, પોતાના ઉપદેશો તેમની સમક્ષ રજૂ કરતા અને શ્રી રામકૃષ્ણ તો પ્રત્યેકના ઉપદેશનું આનુરૂપાથી શ્રવણ કરતા હતા. પરંતુ તેઓ ઉપાસના તો કેવળ માતાની જ કરતા હતા. માતા જ તેમનું સર્વસ્વ હતું.

શ્રી રામકૃષ્ણે કદાપિ કાંઈની વિરુદ્ધ એક પણ કદિન શબ્દનો ઉચ્ચાર ક્યો નહોતો. તેઓ એવા તો અદ્વિતીય સહનશીલ હતા કે, પ્રત્યેક પંથના લોકો તેમને પોતાના જ એક નેતા તરીકે માનતા હતા. તેમનો પ્રત્યેક પંથમાં એક સરખો પ્રેમભાવ હતો. તેમના મંત

પ્રમાણે સર્વ ધર્મો સત્ય હતા. તેમના હૃદયમાં અત્યેક ધર્મને સ્થાન મળતું હતું. તેઓ યુક્ત સ્વતંત્ર-હતા, પણ કેવળ પ્રેમભાવમાં જ સ્વતંત્ર હતા, “ગર્જના” માં સ્વતંત્ર નહોતા. એ એક નિયમ છે કે, મૃદુ પદ્ધતિ એક વસ્તુને નિર્માણ કરે છે, અને ઉગ્ર પદ્ધતિ તેને પ્રસાર કરે છે. પૌંડ્ર જ્યોતિને પ્રસારનાર એવો ઉગ્ર પદ્ધતિનો મહાત્મા હતો.*

સેન્ટ પૌંડ્રનો યુગ ચાઓ ગયો છે; અને આજનો નૂતન પ્રકાશ ચવાનો પ્રસંગ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે. સ્વયંસંચાલક સમિતિ આપણા સમયની એક મહત્તમ આવશ્યકતા છે. જ્યારે આપણે એવી એક સમિતિ મેળવીશું, ત્યારે તે જ સમિતિ વિશ્વનો અંતિમ ધર્મ થશે. ચક્રે ગતિમાન ચતુર્જ જોઈએ અને આપણે તેને અટકાવવાને બદલે તેની ગતિને સાહાય્ય જ આપવું જોઈએ. ધાર્મિક ભાવનાની લહરીઓ ચડે છે અને પડે છે અને તે લહરીઓમાંની સર્વથી ઉચ્ચતમ લહરી પર ‘વર્તમાન યુગનો મહાત્મા’ ઉભેલો છે. શ્રીરામકૃષ્ણ વર્તમાન કાળના વિનાશક નહિ, કિન્તુ નિર્માયક ધર્મનો ઉપદેશ આપવાને જ પધાર્યા હતા. નવીનતાથી તરતેની ચાચના કરવા માટે તેમને પ્રકૃતિ પાસે જતું પશું હતું. અને અંતે તેમણે વૈરાગિક ધર્મ મેળવ્યો, કે જે ધર્મ ‘શ્રદ્ધા રાજ્યો’ એમ નથી કહેતો, કિન્તુ ‘મુક્તિ-સ્વચ્છ’ એવું જ વિધાન કરે છે. “હું જોઈ છું અને તમે પણ જોઈ શકો તેમ છે.” તે જ સાધનોનો ઉપયોગ કરો, એટલે તમે તે દિવ્યદર્શને પ્રાપ્ત કરી શકશો. અત્યેકને ધર્મ-પ્રાપ્તિ થશે, એકમ કિંવા સંયોગ એક એવી વસ્તુ છે કે, જે સર્વને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. શ્રી રામકૃષ્ણનાં બોધવચનો હિન્દુ ધર્મના નિષ્કર્ષરૂપ છે; એ વચનો તેમના પોતાના ધનરૂપ નહોતાં અને પોતાનો તેમની ઉપરનો તેવો અધિકાર તેમણે વ્યક્ત પણ કર્યો નથી; (અર્થાત્ તેમનાં બોધવચનો સાર્વજનિક સંપત્તિ છે;) તેમને નામ તથા કીર્તિની લેશ માત્ર પણ આકાંક્ષા નહોતી.

જ્યારે તેમની અવસ્થા આળીસ વર્ષની થઈ, તે વેળાએ તેમણે લોકોને ધર્મના બોધ આપવાનો આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ એ બોધ આપવા માટે તેઓ પોતાની પર્ણકુટીને છોડીને કદાપિ બહાર ગયા નહોતા. જેમને તેમના બોધની આવશ્યકતા હોય (અર્થાત્ જોઈ જિજ્ઞાસુ હોય) તેમના આગમનની તેઓ નિરંતર આર્થપ્રતીક્ષા કર્યા કરતા હતા. હિન્દુ ઋષિ પ્રમાણે તેમનાં માતાપિતાએ તેમને આવ્યાવસ્થામાં જ પાંચ વર્ષના વયની એક સુકુમાર કન્યા સાથે પરણાવી દીધા હતા, કે જે બાળા પોતાના કુટુંબ સાથે પોતાના ઘરમાં દૂર ન

* ધણીએ પોતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે, શ્રી રામકૃષ્ણ પામદંત ધર્મ નિર્માયક મૃદુ પદ્ધતિરૂપ હતા અને સ્વામી વિવેકાનંદ સેન્ટ પૌંડ્ર સમાન ઉગ્ર પદ્ધતિના ઉપાસક તથા ધર્મના પ્રસારક હતા.

એક ગામમાં રહેતી હતી અને પોતાનો તરણ પતિ જે અવસ્થામાંથી પસાર થતો હતો, તેનું તે બિચારીને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન નહોતું. જે વેળાએ તે બાળા વયમાં આવી, તે વેળાએ તેનો પતિ તો ક્યારેનાય ધાર્મિક ભક્તિમાં ગદનગ્રાથી લીન થઈ ગયો હતો. તે નવ-યૌવના પત્ની પગે ચાલીને પોતાના મામમાંથી ન્યાં પોતાના પતિનો નિવાસ હતો, તે ગંગા તીરસ્થ દક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં આવી પહોંચી અને હાં પોતાના પતિને જોતાંની સાથે જ પતિની સસ અવસ્થાને તત્કાળ જાણી ગઈ; કારણ કે, તે પણ એક વિશુદ્ધ, દિવ્ય અને મહાન આત્મા ધરાવતી હતી (દિવ્યાત્મા હતી). તેણે પોતાના પતિને પુનઃ ગૃહસ્થની નીચ અવસ્થામાં ખેંચી લાવવાના યત્નને બદલે ઉદયમાં પોતાના પતિના ઉન્નત કર્મમાં પોતે સાહાય્ય-ભૂત થવાની જ ભાવના કરી (અને તે સતીની તે ભાવના સફળ થઈ).

આજે શ્રી રામકૃષ્ણ ભારતવર્ષમાં મહાન અવતારોમાંના એક ઈશ્વરીય અવતાર તરીકે પૂજાય છે અને તેમનો જન્મ તિથિ દિવસ એક ધાર્મિક ઉત્સવ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે.

* * * * *

એક વિલક્ષણ ગોળ પાષાણ તે સર્વ વ્યાપક વિષ્ણુની બોધક પ્રતિમા છે. પ્રત્યેક પ્રભાતમાં એક પૂજારી મંદિરમાં આવે છે, તે મૂર્તિને નૈવેદ્ય ધરાવે છે, તેની આરતી ઉતારે છે અને સ્વારપછી તેને શય્યામાં પધરાવીને અન્તે આવા પ્રકારે સેવા પૂજ કરવા માટે ઈશ્વરની ક્ષમા માગે છે; કારણ કે, તે કેવળ કોઈ પ્રતિમા કિંવા એવા જ જડ પદાર્થો દ્વારા જ ઈશ્વરની કલ્પના કરી શકે છે. તે પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે છે, તેને વસ્ત્રો પહેરાવે છે અને પોતાના દિવ્ય આત્માનો, તેને સજીવ કરવા માટે, તે પ્રતિમામાં આરોપ કરે છે.

* * * * *

એક વિશિષ્ટ પંથ છે અને તે એમ કહે છે કે:—“કેવળ સુંદર અને શુભ વસ્તુની જ ઉપાસના કરવી, એ નિર્ભજતા જ છે, અર્થાત્ આપણે અશુભ અને ભયંકરની પણ ઉપાસના કરવી જોઈએ અને તેમાં પ્રેમ રાખવો જોઈએ.” એ પંથનો સમસ્ત દિગ્દેશમાં વિસ્તાર થયેલો છે અને એ પંથવાળાઓ ભ્રમ નથી કરતા. ભારતવર્ષમાં તેઓ પ્રકટ અસ્તિત્વ ધરાવી (નિવાસ કરી) શક્તા નથી; પરંતુ શ્રમ મંડળોની સ્થાપના કર્યા કરે છે. ભારતવર્ષના કોઈ પણ મનુષ્ય જો એ પંથ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તો તે કેવળ શ્રમ રીતે જ; પ્રકટ રીતે કોઈ પણ પોતાને એ પંથના એક ઉપાસક તરીકે ઓળખાવતો નથી. દિગ્દેશમાં વેદાંત પ્રસારનો તરુનવાર પ્રપત્ન કરવામાં આવ્યો, પણ તરુનવાર તે નિષ્ફળ જ નીવડ્યો. જ્યોત્સ્ની પોતાની સ્થિતિ પહોંચી શકે સંજોગો તેઓ અસન્ન વિગ્રહ સહિત તપન કરે છે.

‘બાળતુ’ એટલે જ તપ શબ્દનો અક્ષરાર્થ થાય છે. એ ઉચ્ચતર પ્રકૃતિને તપ કરવા રૂપ એક પ્રકારનો દેહદંડ છે. કાષ્ઠવાર એ તપ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત પર્યન્ત સમસ્ત દિવસ ૐ શબ્દનો વારવાર અવિભગ ઉચ્ચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞાના રૂપમાં હોય છે. આ કર્મો (તપશ્વર્ગ) એક વિશિષ્ટ શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેને તમે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આત્મિક કેવા માયિક કાર્ષ પશુ સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત કરી શકો છો. તપની આ ભાવનાનો સમસ્ત હિન્દુ ધર્મમાં સચાર થયેલો છે. હિન્દુઓ તે આગળ વધીને એટલે સુધી કહે છે કે, આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવા માટે ઈશ્વરે પોતે પશુ તપ આપ્યું હતું જેના યોગે પ્રત્યેક કાર્ય કરી શકાય, એવું એ એક સાનસિક સાધન છે “તપત્તે ત્રિલોકમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે”

* * * * *

જે લોકો પોતે જે ધર્મપથ સાથે સહાનુભૂતિ ન ધરાવતા હોય એવા પંથો વિશે જે જે વાતો કરે છે, તેઓ તે પથ વિશે જાણી જોઈને અને અજાણે એવી રીતે બે પ્રકારથી અસહવાદ કરનારા હોય છે. એક પથનો ઉપાસક બાળે જ બીજા પથોમાં સત્યનું અવલોકન કરી શકે છે

* * * * *

મહાન ભક્ત હનુમાનને એકવાર ન્યારે એમ પૂછવામાં આવ્યું કે, ‘આજે મહિનાની કઈ તિથિ છે ?’ સારે એના ઉત્તરમાં તેણે એટલું જ જણાવ્યું હતું કે, “ઈશ્વર જ મારી એક માત્ર શાશ્વત તિથિ છે, અન્ય તિથિ કિંવા દિવસની મને આવશ્યકતા નથી !”

તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૬૫ મંગળવાર

(દિવ્ય માતા.)

શાકતો વિશ્વ શક્તિને માતાના મિટતમ નામવડે બોલે છે, કારણ કે, ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીત્વનો ઉચ્ચતમ આદર્શ કેવળ માતા જ છે. ન્યારે ઈશ્વરની માતા કિંવા સ્નેહરૂપે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, સારે હિન્દુઓ એ ઉપાસનાને દક્ષિણ માર્ગના નામથી જાણે છે અને દક્ષિણ માર્ગ, કદાપિ માયિક વૈભવના નહિ, કિન્તુ નિરતર આત્મિક વૈભવના પ્રદેશમાં જ સર્વ જાય છે પરંતુ ઈશ્વરને ન્યારે તેના ભયમ્ સ્વરૂપમાં ઉપાસાય છે, સારે ઉપાસનાનો તે વિધિ વામમાર્ગના નામથી જાણખાય છે અને એ વામમાર્ગ સાધારણુત મહાન માયિક વૈભવને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે, તેમ જ ઇશ્વરનાર એ વામમાર્ગ પોતાની ઉપાસક જાતિને પતિતાવરતા તથા વિચ્છિન્નતાના ભયકર પ્રદેશમાં પણ ધસડી જાય છે.

શક્તિનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ માતા છે અને પિતા કરતાં માતાની ભાવના ઉચ્ચતર મનાય છે. માતાના નામ સાથે જ શક્તિ (દિવ્ય શક્તિ અને સર્વ શક્તિમતા)ની ભાવનાનો આવિર્ભાવ થાય છે; જેમ કે, બાળક પોતાની માતાને કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં સમર્થ અને સર્વશક્તિમતી માને છે. આપણામાં નિદ્રાવશ થએલી કુંડલિની દિવ્ય માતા છે અને એ માતાની ઉપાસના કર્યા વિના આપણે આપણને પોતાને કદાપિ જાણી શકીએ તેમ નથી. સર્વથા દબાવેલ, સર્વશક્તિમતી અને સર્વત્રઆપિની એ સર્વ દિવ્ય માતાનાં વિશેષણ છે. તે (માતા) વિશ્વમાંની શક્તિનો સમૂહ છે. વિશ્વમાં શક્તિનો પ્રત્યેક પ્રાદુર્ભાવ તે માતા જ છે. તે જીવન છે, તે શુદ્ધિ છે અને તે પ્રીતિ છે. તે વિશ્વમાં છે, છતાં વિશ્વથી બિન છે. તે એક જોઈ અને જાણી શકાય તેવી વ્યક્તિ છે (જેમ શ્રીરામકૃષ્ણે તેને જોઈ અને જાણી હતી). માતાની ભાવનામાં સ્થિત થવાથી આપણે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકીએ છીએ. તે માતા પ્રાર્થનાનું તત્કાળ ઉત્તર આપે છે.

તે કોઈ પણ ક્ષણે આપણને પોતાના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પોતાનું દર્શન આપી શકે છે. દિવ્ય માતા નામ અને રૂપને ધારણ કરી શકે છે, અથવા તો રૂપ વિના જ નામને ધારણ કરી શકે છે; અને જેમ જેમ આપણે એ નાનાવિધ સ્વરૂપમાં તેની ઉપાસના કરતા જઈએ, તેમ તેમ આપણે નામ તથા રૂપવિહીન વિશુદ્ધ પરમાત્માના ઉચ્ચ સ્થાનપ્રતિ ચક્રતા જાણીએ છીએ.

શરીર ઘટનામાંના સર્વ રંધ્રોનો જે એક સમૂહ, તે એક શરીર છે. એટલે પ્રત્યેક આત્મા એક રંધ્ર સમાન છે અને તેમનામાંના કેટલાક ઈશ્વર છે, અને તેથી પર અનંત છે. શાંત મહાસાગર તે અનંત છે, તેજ તરંગયુક્ત મહાસાગર તે દિવ્ય માતા છે. કાળ, અવકાશ અને હેતુ તે દિવ્ય માતા છે. ઈશ્વર માતા છે અને તેની પ્રકૃતિઓ (સ્વભાવ) બે છે; એ બે પ્રકૃતિઓ સચ્ચ અને નિર્ગુણના નામથી ઓળખાય છે. સચ્ચ તરીકે તે માતા ઈશ્વર, પ્રકૃતિ અને આત્મા (પુરુષ) છે, અને નિર્ગુણ તરીકે તે અચાત અને અજ્ઞેય છે. ઈશ્વર, પ્રકૃતિ અને આત્મા એ અસ્તિત્વની ત્રિપુટીનો નિર્ગુણમાંથી જ આવિર્ભાવ થએલો છે. વિશિષ્ટાદૈતવાદની આ ભાવના છે.

શ્રી કૃષ્ણ માતાનો એક અંશ-એક બિન્દુ હતો, છુદ્ધ દ્વિતીય બિન્દુ હતો અને ક્રાઈસ્ટ તૃતીય બિન્દુ હતો. આપણી સાંસારિક માતામાંના તે માતાના એક અંશમાત્રની ઉપાસના પણ મહાતાના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે; તો તે માતાની ઉપાસના શું ન કરી શકે વારુ? અર્થાત્ જો તમને પ્રેમ તથા પ્રજ્ઞ મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો તે માતાની ઉપાસના જ્ઞાને પૂર્ણ કરો.

તા. ૩ ૭ જુલાઈ ૧૯૬૫ ગુરુવાર

સાધારણતઃ બોધતાં માનુષ્ય ધર્મનો ભયથી જ આરંભ થાય છે. “ધર્મનો ભય તે પ્રાણનો આરંભ છે.” પરંતુ એ પછી એ ઉચ્ચતર ભાવના આવે છે કે, “પરિપૂર્ણ પ્રેમ ભયને ઉછાળીને કાઢી નાંખે છે.” ન્યાં સૂધી આપણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈએ અને ધર્મ શી વસ્તુ છે એ જાણી લઈએ, ત્યાં સૂધી ભયના ચિહ્નો આપણામાં રહેવાનાં જ. કાષ્ટસ્પોષે એક મનુષ્ય હોવાથી તેને અશુદ્ધતાનો ભાસ થયો હતો અને તેનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો હતો, પરંતુ અનન્ત ઉચ્ચ ધર્મને એવી વિષમતા હોતી નથી અને તે કોપાયમાન પણ થતો નથી. તિરસ્કાર કિંના કોપ કદાપિ ઉચ્ચતમ હોઈ શકે જ નહિ. કેવિડુના હસ્ત રક્ત-વડે લેપાયલા હતા, અને તેથી તે દેવાદાય બાધી ન શક્યો.

જેમ જેમ આપણે રહેહ, સદૃશ્ય અને શુચિતામાં આગળ વધતા જઈએ, તેમ તેમ બાહ્ય પ્રદેશમાં આપણે રહેહ, સદૃશ્ય તથા શુચિતાનો વધારે વિસ્તાર થયેલો જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જે બીજા પર દોષારોપ કરીએ, તે ખરી રીતે જોતાં આપણા પોત ના શિર-પર જ દોષારોપણ કરવા સમ ન છે. સૂક્ષ્મ જગતની યોજના કરો (કે જે કરવાને તમે સમર્થ છો) એટલે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ પોતાની મેળે જ પોતે તમારા માટેની વ્યવસ્થા કરશે. એ સૂક્ષ્મ શક્તિ (આત્મિક શક્તિ) સાત જળ ગુણના આંતરિક સમઝીન (Hydrostatic paradox) સમાન છે, કે જે જળનો એક મિન્ટુ સમસ્ત વિશ્વને સમતોલ વ્યવસ્થામાં રાખી શકે છે જેનો આપણા અંતરમાં અભાવ હોય છે, તે વસ્તુને આપણે બહાર પણ જોઈ શકતા નથી. મોટા એન્જિનનો જેવા સમઘ તેમાંના લઘુ એન્જિન સાથે હોય છે, તેવા જ આપણો વિશ્વ સાથેનો સંઘ છે. ન્હાના એન્જિનમાં થયેલા કાર્ષ પશુ પ્રમાણની સૂચના આપણને એવી કલ્પનામાં દોરી જાય છે કે, મોટા એન્જિનમાં અવસ્થ કાર્ષ પશુ વિશ્લોક થયેલો હોવો જોઈએ.

જગતમાં જે કાર્ષ પણ ઉત્કર્ષના માર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે, તે કેવળ પ્રેમથી જ પ્રાપ્ત થયેલો છે. દોષવિવેચનપદ્ધતિ કદાપિ કાર્ષ કલ્યાણ કરી શકતી નથી. સહસ્તાવધિ વર્ષોથી એ પદ્ધતિનો પ્રયોગ થતો આવ્યો છે, પરંતુ તેનું લેશમાત્ર પણ શુભ પરિણામ આવ્યું નથી. નિર્ભક્તનાં અને નિન્દા કાર્ષ પણ સિદ્ધિ શુક્રવાર કરી શકતી નથી.

સત્ય વેદાંતી સર્વ પ્રાણિ અનુકંપા અને સદાનુભૂતિ રાખવાને બધાયસો જ છે, કારણ કે, કેવલ અદ્વૈત (સંપૂર્ણ એકતા) જ વેદાંતનો આત્મા છે. દ્વૈતવાદીઓ કેવળ પોતાના માર્ગને જ સત્ય માનતા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ અસહિષ્ણુ થવા તરફ દોરાઈ જાય છે. ભારતવર્ષમાં દ્વૈતવાદી-વૈષ્ણવોને પંચ અન્યતઃ અક્ષમ છે. શૈવ નામક એક

બીજા દૈતવાદી પંથમાં ઘંટાકર્ણુ નામના એક ભક્તની આખ્યાયિકા કહેવામાં આવે છે અને તેના સારાંશ એવો છે કે, એ ઘંટાકર્ણુ પોતે શિવનો ઉપાસક ભક્ત હોવાથી બીજા કોઈ દેવ કે દેવીના નામમાત્રનું શ્રવણ કરવા પશુ ઇચ્છતો નહોતો અને એટલા માટે જો કોઈના મુખમાંથી બીજા કોઈ દેવના નામનો ઉચ્ચાર થાય, તો તે નામના ધ્વનિને પોતાનાં શ્રવણોમાં જતો અટકાવવાને તેણે પોતાના બન્ને કાનોમાં બે ઘંટડીઓ બાંધી રાખી હતી. તેની આવી અગાધ ભક્તિને જોઈ શિવે તેને એ તત્ત્વનું શિક્ષણ આપવાનો વિચાર કર્યો કે, શિવ અને વિષ્ણુમાં કશો પણ ભેદ નથી અને એ વિચારથી તે શિવે, અર્ધ વિષ્ણુ તથા અર્ધ શિવના સ્વરૂપમાં તેને પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. એ વેળાએ ઘંટાકર્ણુ શિવની આરતી ઉતારતો હતો, પરંતુ તેની ધર્મોન્ધતાને અટકો બધો અવધિ થયો હતો કે, જ્યારે તેણે ધૂપ આદિના સુવાસને વિષ્ણુની નાસિકામાં જતો જોયો કે, તરત તેણે વિષ્ણુના નાસિકારંધ્રને તે મધુર સૌગંધ્યનો ઉપભોગ ન લઈ શકે, એટલા માટે પોતાની અંગુલિવડે બંધ કરી દીધું.

*

*

*

*

સિંહ સમાન માંસભક્ષક પ્રાણી એક આઘાત કરે છે અને પંતી શિયણ ચર્ચી જાય છે. પરંતુ શાંત બળદ આપો. દિવસ રૂપાં કરે છે, ચર્ચાં કરે છે અને નિદ્રાનો ભોગ કર્યાં કરે છે. રાતો માતો અમેરિકન એક ભાતખાઉ ચીના મજૂરની ખરાબરી કરી શકે તેમ નથી. જ્યાં સૂધી સૈનિક સત્તાનું સામ્રાજ્ય છે, સાંસૂધી માંસભક્ષણનો પ્રચાર રહેવાનો જ; પરંતુ વિદ્વાનની જિદ્દ સાથે મુદ્દકલહની ન્યૂનતા થતી જશે અને તે વેળાએ અનરૂઢ-ભક્ષકોની સંખ્યા વધવા માંડશે.

*

*

*

*

*

આપણે ઇશ્વરમાં પ્રેમ રાખવા માટે આપણે પોતાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરીએ છીએ. હું પોતે મારા આત્માને આહું છું. ઇશ્વરે મને ઉત્પન્ન કર્યો છે અને હું ઇશ્વરને ઉત્પન્ન કરું છું. આપણે આપણી પ્રતિમામાં ઇશ્વરને નિર્માણ કરી છીએ; ઇશ્વરને આપણે સ્વામી આપણે પોતે જ બનાવીએ છીએ, ઇશ્વર આપણને કાંઈ પોતાનો અનુચર બનાવતો નથી. જ્યારે આપણે એમ જાણુતા થઈએ કે, ઇશ્વર અને આપણે એક જ છીએ, તથા ઇશ્વર અને આપણે મિત્રો છીએ, તે વેળાએ જ સમાનતા તથા સ્વતંત્રતા (અક્રિય) નો આવિર્ભાવ થાય છે. જ્યાં સૂધી તમે એક વાળના અંતર જેટલા પણ પોતાને તે શાશ્વત પરમેશ્વરથી સ્ત્રિ (દૂર) રાખો, ત્યાં બચતી ભાવના કદાપિ જવાની કે લુપ્ત થવાની નથી તે નથી જ.

એથી જગતને શો લાભ થવાનો છે? એવો બાલિશ પ્રશ્ન કદાપિ ન પૂછો. જગતને (તે જેમ ચાલે છે તેમ) ચાલવા છો. સ્નેહ રાખો અને શંકાને કાઢી નાંખો; કેવળ પ્રેમ કરો અને બીજા કશાની આશા ન રાખો. પ્રેમભાવનામાં નિમગ્ન થઈને બધી ભત-ભિન્નતાઓને ભૂલી જાઓ. પ્રેમપીયૂષનું પાન કરો અને ઉન્મત્ત બની જાઓ. કહો કે, “હે પરમાત્મન! હું તારો, સદાને માટે હું તારો જ છું!” એમ કહી આત્મનિમગ્ન થઈને અને અન્ય સર્વ વસ્તુઓને વિસરી જાઓ. કેવળ પ્રેમ જ ઈશ્વરની ભાવના છે. મિત્રાદીને પોતાનાં બચ્ચાં સાથે પ્રેમ કરી જોઈને ઉભા રહો અને (એવા પ્રેમ માટે) પ્રભુ પ્રાર્થના કરો. પ્રેમથી જ ઈશ્વર વ્યક્ત થાય છે, એ તત્ત્વને અક્ષરશઃ સત્ય માનજો. પારંવાર એમ જ બોલતા રહો કે—“હું તારો છું, હું તારો છું” (કિંવા હું તારી છું, હું તારી છું!), કારણ કે, આપણે ઈશ્વરને સર્વત્ર જોઈ શકીએ છીએ. ઈશ્વરને શોધવાનો પત્ત ન કરો, કિન્તુ તેનો સાક્ષાત્કાર કરો.

“તમે વિશ્વાત્મા અને જગજ્જ્યોતિને ઈશ્વર નિરંતર ચિન્તવ્ય રાખો!”

* * * * *

નિરાકારની ઉપાસના કિંવા પૂજા કરી શકાતી નથી, એટલા માટે જનામાં આપણો સ્વભાવ હોય, એવા કોઈ વ્યક્ત સ્વરૂપની જ આપણે સેવા કિંવા ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે સસ્માં આપણો સ્વભાવ હોય; તે કાંઈરૂઢ થયો; એ જ પ્રમાણે આપણે પણ યદ્ય શકીએ છીએ અને અવસ્ય આપણે થઈ જ જોઈએ. કાંઈરૂઢ અને યુદ્ધ એ એક પ્રાપ્ત્ય અવસ્થાનાં બે નામો હતાં; અને તે અવસ્થાને પ્રકાશમાં લાવવામાટે જ જે સસ્ તથા ગૌતમનો અવતાર થયો હતો. ઈશ્વરનો સર્વથી પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠતમ પ્રાદુર્ભાવ તે માતા છે, અને તે પછી કાંઈરૂઢ તથા યુદ્ધો આવે છે. આપણે પોતે જ આપણા બંધનને હિપ્ત કરીએ છીએ અને પછી તે બંધનને એક ઝટકાની સાથે જ તોડી નાંખીએ છીએ. આત્મા નિર્ભય છે. આપણે બાહ્ય ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તે શુભ છે, પણ એમાં ન્યૂનતા કેવળ એટલી જ છે કે, જ્યારે આપણે એમ કરીએ છીએ, તે વેળાએ આપણે શુ કરીએ છીએ, એ આપણે જાણતા નથી. કિન્તુ જ્યારે આપણે આત્માને (પોતાને) જાણખી લઈએ છીએ, તે વેળાએ ખરો ભેદ આપણા જાણવામાં આવી જાય છે. સંયોગ કિંવા એકરૂપતા જ પ્રેમની ઉચ્ચતમ વ્યાખ્યા છે (કિંવા પ્રેમનો ઉત્કૃષ્ટ અનિમ સ્થર છે).

સોરઠા—“દનો સમય તે ખાસ, હું નારી, તે નર દનો;

યાતાં પ્રેમ વિખાસ, હું ને તે જન્મે નહીં

મંદ સમૃત્તિ યત્તાં માત્ર, દતાં ઉજ્જ્વલ, તે સંજ્ઞાની,

આપ્યા સ્નેહ સુપાત્ર, કરી ઉજ્જ્વળી એકતા”

(ફારસી સુત્રી કવિતા)

જ્ઞાન અનાદિ કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેના અસ્તિત્વનો સંબંધ ઈશ્વર સાથે જોડાયેલો છે. જે મનુષ્ય આત્મિક નિયમને જાણે છે, તે પ્રેરિત (ઉત્તેજિત) પુરુષ છે અને તે કાંઈ બોલે છે તે વ્યક્તીકરણ છે, પરંતુ વ્યક્તીકરણ પણ અનાદિ છે; પરંતુ એ વ્યક્તીકરણને અંનિમ નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્ત તરીકે માન્ય રાખીને અંધ-અધ્યાત્મી તેનું અનુસરણ કરવાનું નથી. હિન્દુ ધર્મની અને તેમના સમાજ વ્યવહારની તેમના વિજેતાઓ આટલાં વર્ષથી એટલી બધી નિન્દા કરતા આવ્યા છે કે, એના પરિણામે આજે હિન્દુઓ પોતે જ પોતાના ધર્મનું ખંડન કરવાનું સાદસ કરે છે અને તેમની એ કૃતિ તેમને મુક્ત તથા સ્વતંત્ર બનાવે છે. તેમના વિદેશીય રાજ્યકર્તાઓએ અજ્ઞાન વચ્ચે તેમનાં બંધનને તોડી નાંખ્યાં છે. પૃથ્વીપટ પર અત્યંત ધાર્મિકજન તરીકે મનાતા હિન્દુઓ ખરી રીતે ઈશ્વર કિંવા ધર્મની નિન્દાનું જ્ઞાન ધરાવતા જ નથી; અને તેમની ધર્મભાવનાનો એટલો બધો અતિરેક થયેલો છે કે, કોઈ પણ પવિત્ર વસ્તુ વિશે ચર્ચા ચલાવવાને પણ તેઓ મહાપુણ્ય કૃતિ માને છે. કોઈ પણ મહાત્માઓ કિંવા ધર્મ-સંસ્થાપકો, ગ્રંથો કિંવા દંભમય પવિત્રતા વિશે તેઓ કોઈ પણ પ્રકારની કૃત્રિમ માનદષ્ટિ કિંવા પૂજ્યભાવના ધરાવતા નથી.

અર્ચ ક્રાઇસ્ટને પોતાને યોગ્ય બનાવવાનો યત્ન કરે છે; અર્ચને ક્રાઇસ્ટને યોગ્ય બનાવવા માટેનો તેનો પ્રયત્ન નથી; એટલા માટે હન્તમાના પોતાના હેતુને અનુકૂલ હતા, તે લેણે જ દેવળ સંભાળીને જાળવી રાખવામાં આવ્યા હતા. અર્થાત્ ધર્મગ્રંથો વિશ્વસનીય નથી અને પુસ્તકપૂજા તે આપણાં ચરણોને બંધનયુક્ત કરનારી એક અત્યંત અધમ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા જ છે. સર્વેએ વિજ્ઞાન, ધર્મ અને દર્શનશાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોને પ્રમાણશૂન્ય માનવાં જ જોઈએ; એવી જે આજા કરવામાં આવી છે, તે એક અતિશય ભયાનક પ્રપંચ-પ્રોટેસ્ટન્ટ બાયબલનો અનિશય ભયંકર પ્રપંચ જ છે. ક્રિશ્ચિયન્ પ્રદેશોમાંના પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના શિર પર એક વિશાળ મહામંદિર અને તેના શિખર પર એક ગ્રંથ ઉપાડીને ફરે છે; છતાં પ્રત્યેક મનુષ્ય જાણે છે અને જાહેરગત યાચ છે! સારે એવી શું મનુષ્ય ઈશ્વર છે, એમ સિદ્ધ નથી થતું કે ?

જગતમાં જે પ્રાણીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વથી મનુષ્યચક્રિત ઉચ્ચતમ કિંવા શ્રેષ્ઠતમ છે અને આ વિશ્વ વિશાળ છે. આપણે ઈશ્વરવિષયક એવી કોઈ કલ્પના લાવી શકતા નથી કે, જે મનુષ્ય કરતાં ઉચ્ચતર હોય; એટલે આપણો ઈશ્વર મનુષ્ય છે અને મનુષ્ય ઈશ્વર છે. જ્યારે આપણે જાગૃત યજ્ઞે જીએ, આગળ વધીએ જીએ અને કોઈ ઉચ્ચતર (વિશેષ ઉત્તમ) વસ્તુને જોઈએ જીએ; તે વેળાએ આપણને મન, શરીર તથા

કલ્પનામાંથી ઉછળીને બહાર નીકળવું પડે છે અને આ જગતનો ત્યાગ કરવો પડે છે, જ્યારે આપણે અનન્ત-નિરાકાર થવાને તત્પર થઈએ છીએ, તે વેળાએ પછી આપણે આ જગતમાં રોતા નથી. આપણે જેને જાણી કિંવા નિહાળી શકીએ એવો જગતનો ભ્રે કોઈ પણ શિષ્યાભાગ હોય, તે તે કેવળ મનુષ્ય જ છે. આપણે પ્રાણીઓ વિશે જે કંઈ પણ જાણીએ છીએ, તે સર્વ કેવળ તેમના સાદર્ય કિંવા સમાગમનું જ પરિણામ છે, અર્થાત્ આપણે પોતે જે કંઈ પણ કરીએ છીએ અને આપણા મનમાં જે લાગણી થાય છે, તેને અનુસરીને જ આપણે તેમની કલ્પના કરીએ છીએ.

જ્ઞાનનો છેલ્લો સરવાળો તો સદા સર્વદા તેના તેજ છે, કેવળ વિશેષતા એટલી જ કે, કોઈવાર તે વિશેષ વ્યક્ત હોય છે અને કોઈવાર ન્યૂન વ્યક્ત હોય છે. તેને મેળવવાનું સાધન કેવળ અતરમાં જ છે અને કેવળ અતરમાંથી જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

* * * * *

સર્વ કાળ્ય, ચિત્ર અને સંગીત તે સન્દો, રંગ અને ધ્વનિદ્વારા વ્યક્ત થએલી લાગણી છે (આત્મિક ભાવના) છે.

* * * * *

જેમના પાપો સ વર દૂષીભૂત થાય છે અને જેમનાં પાપ પુણ્યનો હિસાબ સત્તર સમતોલ થઈ જાય છે, તેમનાપર ઈશ્વરની મહાકૃપા છે, એમ જ સમજવું. તેમજ જેમની શિક્ષા લાભા કાળપર મુનતવી રાખવામાં આવી હોય તો તે શિક્ષા વિશેષ હોવી જોઈએ. એ કારણથી તેઓ દુઃખાંગી છે, એમ માનવામાં કશોય પ્રસવાય નથી.

જેમણે સમાનભાવ-એકતા-ને પ્રાપ્ત કરી લીધી છે, તેમનો ઈશ્વરમાં નિવાસ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. “આત્માનો આત્માત્મે” વધ કરવો, તેનું નામ જ ધિકાર કિંવા તિરસ્કાર છે (તિરસ્કાર બીજા કોઈ પદાર્થ નથી), અને એટલા માટે જીવનનો ધર્મ (કિંવા સ્વભાવ) પ્રેમ છે આ ભાવનાની જાગૃતિ ધારતી, તેજ સર્વજ્ઞ થતું છે, પરંતુ જેમ આપણે વિશેષ પરિપૂર્ણ થઈએ, તેમ આપણાથી (કહેવાતા) કર્મ આજી પ્રમાણમાં ઠીક થાય છે. સાત્ત્વિક જનો દેખે અને જાણે છે કે, આ બધી બાગીકાની રમત છે અને તેથી તેઓ કોઈ પણ કાર્યમાં પોતાના મનમાં લેશમાત્ર પણ કંચેડ ઉપજાવતા નથી.

આધાત કરવા બદલ જ સુચન છે, પરંતુ હમને અવરોધ કરવો, એ અત્યંત દુર્લભ કાર્ય છે. ચોક્કસ ઉદ્ધાર રહો અને કહો કે—“હે પરમાત્મા! હું તારામાં વિરમું છું!” અને સ્તરપત્રી તેના કર્મની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા રહો.

તા. ૫ મી જુલાઈ ૧૮૬૫ શુક્રવાર.

જ્યાંથી તમે પ્રતિશક્તિ પરિવર્તનને ધારણ કરવાની તત્પરતાને ન મેળવો, ત્યાંથી તમે સત્યને કદાપિ જાણી શકવાના નથી; છતાં તમારે સત્યશોધનમાં અચૂલ અને દૃઢ થઈ રહેવું જ જોઈએ.

* * * *

ભારતવર્ષના એક અનિ પુરાતન પંથના આચાર્ય નામક લોકો દૃઢ જડવાદીઓ હતા. તેઓ અત્યારે મરી પરવાયાં છે અને તેમના ગ્રંથોની મોટી સંખ્યાનો નાશ થઈ ગયો છે. આત્મા વિશે તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, આત્મા, શરીર અને તેની શક્તિઓના ફળ-રૂપ હોવાથી શરીરના અંત સાથે તેનો પણ અંત થઈ જાય છે અને ત્યારપછી તેના બાવી અસ્તિત્વનું કોઈ પણ પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કેવળ ઇન્દ્રિયોત્તેજના અનુભવોના અન્ય સર્વ આનુમાનિક જ્ઞાનનો તેઓ અસ્વીકાર કરતા હતા.

“સમાનતાની પ્રાપ્તિ” કિંવા દિવ્ય અને માનુષ (દેવ તથા મનુષ્ય)ની એકતા તે સમાધિ છે.

* * * *

જડવાદ કહે છે કે, ‘મુક્તિ કિંવા સ્વતંત્રતાનો નાદ, તે એક ભ્રમણા છે,’ કેવળ ઇન્દ્રિયવાદ (કિંવા જ્ઞાન ચત્તવાદ)નો એવો અભિપ્રાય છે કે, ‘જે જ્ઞાન બંધનનો બોધ કરે છે, તે ભ્રમણા છે,’ અને વેદાંત એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ‘એક સમયાવસ્થાએ તમે મુક્ત પણ છો અને બીજા પણ છો; એટલે કે, આ માધિક (જડ) વિશ્વમાં તમે કદાપિ મુક્ત નથી અને આત્મિક જૂમિમાં તમે નિરંતર મુક્ત છો.”

બંધ અને મોક્ષ ઉભયનું અતિક્રમણ કરી જાઓ.

આપણે શિવ છીએ, અને આપણે ઇન્દ્રિયાનીત અમર (શાશ્વત) જ્ઞાન છીએ.

પ્રત્યેકના પૃથ્થ ભાગમાં અનંત શક્તિ રહેલી છે; “માતા”ને પ્રાર્થના કરો, એટલે તે શક્તિનો તમારામાં આવિર્ભાવ થશે.

“હે વાઙ્માયિની સ્વયં સ્થિત માતા ! વાણીરૂપે મારા આજ્ઞાપર આવ !” (આર્ચ-આવાહન મંત્ર.)

“તે માતા કે જોનો નાદ મેધગર્જનામાં રહેલો છે, તે માતા ! તું મારામાં આવ ! કાલી, તું અનંત કાળરૂપા છે, તારી શક્તિ અનવરૂપ છે અને તું શક્તિ છે !”

તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૫ શનિવાર

(આજે અમે વ્યાસનાં બ્રહ્મસૂત્રોના શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યનું શ્રવણ કર્યું.)

ૐ તત્ સત્

શંકરાચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિશ્વની બે અવસ્થાઓ છે અને તે ‘અહમ્’ તથા ‘ત્વમ્’ (હું અને તું) છે; એ બન્ને પ્રકાર અને અંધકાર પ્રમાણે એક બીજાથી એટલી બધી વિરુદ્ધ વસ્તુઓ છે કે, એમનામાંની એક વસ્તુનો બીજામાંથી ઉદ્ભવ થવો સર્વથા અશક્ય જ છે, એમ કહેવાની વિશેષ અગત્ય નથી. આધારપર આધેપનું આવરણ ચઢાવી દેવામાં આવ્યું છે (કિંવા આત્માને માયાના આવરણથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યો છે); સત્ય વસ્તુ કેવળ આધાર-આત્મા જ છે, અને અન્ય કેવળ દૃશ્ય (પ્રાતિ) છે. વિરોધાભાસ અપ્રતિપાદ્ય છે. આત્માનું એક વિશિષ્ટ અવસ્થામાં હોવું તે જ માયા અને બાહ્ય જગત્ છે, બાકી ખરી રીતે જોતાં વસ્તુતઃ-તો સર્વત્ર કેવળ એક (આત્મા) જ છે.

આપણી સમસ્ત સૃષ્ટિ સત્ય અને અસત્યના મિશ્રણમાંથી આવિર્ભૂત થાય છે. શક્તિ-ઓના સમાન્તર ચતુષ્કાણુ દ્વેષમાં દડાની કલ્પરેપાદૃતિ ગતિ પ્રમાણે, આપણા પર અધિકાર ચલાવતી પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનું જે પરિણામ તે આ સંસાર (જીવન) છે. જગત્ ઈશ્વર છે અને સત્ય છે, પરંતુ આપણે જે જગતને જોઈએ છીએ, તે, જગત્ નથી, જેવી રીતે આપણે શુક્તિમાં રજતનો આરોપ કરીએ છીએ, તેવો જ આ પ્રકાર પણ બાહ્યી લેવો. એવી રીતે એક વસ્તુમાં જે બીજી વસ્તુનો ભાસ થવો તે અધ્યાસ છે, એટલે કે, એ એક આનુગમિક અસ્તિત્વ છે કે જેનો આધાર મૂળ સત્ય વસ્તુ પર રહેલો છે; જેવી રીતે આપણે પૂર્વે જોએલા કાઈ કે બાવને આપણા રમરણમાં લાવીએ; એટલે અમુક સમય પર્વત આપણા માટે તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પરંતુ તે અસ્તિત્વ સત્ય નથી. અથવા તો કેટલાકો એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જેવી રીતે આપણે જળમાં ઉપ્લુતાની કલ્પના કરીએ, કે જે ઉપ્લુતા વાસ્તવિકરીતે જળમાં હોતી જ નથી; એ જ પ્રમાણે ખરી રીતે જ્યાં જે વસ્તુ નથી, ત્યાં તેના આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. એક વસ્તુને અન્ય સ્વરૂપમાં જ સ્વીકારવામાં આવે છે કે, જે તેનું સત્ય સ્વરૂપ નથી. આપણે સત્ય વસ્તુને જોઈએ છીએ ખરા, પરંતુ બાહ્ય આવરણદ્વારા વિકૃત થએલી જ તે આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે-શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દેખાતી નથી.

તમે પોતે પોતાને મનની એકાગ્રતાવિના દરોડાં ઝોળખી (બાહ્ય) શકવાના નથી જ્યારે આપણે બૂલથી એક વસ્તુને બદલે બીજીનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, તે વેળાએ આપણાં નેત્રો સમક્ષ જે વસ્તુ હોય છે, તેને જ આપણે સત્ય માની લઈએ છીએ અને અદૃષ્ટ

વસ્તુની આપણને કલ્પના માત્ર પણ આવતી નથી; એ પ્રમાણે આપણે જામના યોગે નિર્વિ-
કાર (આત્મા)ને સવિકાર કિંવા વિષયાગ્રિત માનીએ છીએ. ખરી રીતે આત્મા કદાપિ
વિષયાગ્રિત થતો જ નથી. મન અંતરિન્દ્રિય છે અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયો તેનાં સાધનો છે.
અહમમાં વિકૃતિ ઉપજાવવાની કિંચિત્ શક્તિ રહેલી છે અને તે જ તેને ‘હું હું’ એ જાણ-
વામાં પ્રવૃત્ત કરે છે; પરંતુ આમાં આત્મા પોતે પોતાનો જ વિષય (કિંવા વિકાર) થાય છે,
મન કિંવા ઇન્દ્રિયોનો વિષય કદાપિ થતો નથી. તમે એક ભાવના પર બીજી ભાવનાનો બાર
લાદી શકો એમ છો; પરંતુ મૂળ ભાવના તો એક જ હોય છે. ઉદાહરણ્યાર્થ, જ્યારે આપણે
એમ કહીએ છીએ કે, “આકાશ નીલવર્ણુ છે” તે વેળાએ મૂળભાવનારૂપ તો કેવળ
આકાશ પોતે જ છે; પછી તેને નીલ કહો કે કૃષ્ણવર્ણુ કહો.

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન (વિદ્યા અને અવિદ્યા) ઉભય વિદ્યમાન છે, પરંતુ આત્મા અવિ-
દ્યાવડે કદાપિ વિકૃત થતો નથી. આનુબંગિક જ્ઞાન ઉત્તમ છે, કારણ કે, તે સંપૂર્ણ જ્ઞાનના
પ્રદેશમાં લઈ જાય છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, મનોજ્ઞાન અને વેદોનું જ્ઞાન પણ સત્ય જ્ઞાન નથી;
કારણ કે, એ સર્વ જ્ઞાનો આનુબંગિક જ્ઞાનના રાજ્યમાં મર્યાદિત થઈ રહેલાં છે. “હું શરીર છું
કિંવા શરીરધારી છું” એ જામણા કિંવા જામયુક્ત જ્ઞાનથી પ્રથમ યુક્ત થાએ; એ જામથી
યુક્ત થયા પછી જ આપણામાં સત્યજ્ઞાનની આકાંક્ષા રાખવાની યોગ્યતા આવી શકે છે.
મનુષ્યનું જ્ઞાન પશુજ્ઞાનની કિંચિદ્ ઉચ્ચ સ્થિતિરૂપ છે; એથી વિશેષ મનુષ્યજ્ઞાનની
મર્યાદા વધેલી નથી.

* * * * *

વેદોનો એક ભાગ કર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે,—એટલે કે, વેદોના તે ભાગમાં સંસ્કાર
તથા વિધિ આદિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ જ બીજા ભાગમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું પ્રતિ-
પાદન અને ધર્મનું વિવેચન કરાયેલું છે. એ ભાગમાં વેદો આત્માનો ઉપદેશ કરે છે અને
તેઓ આત્માનો ઉપદેશ કરતા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન સત્ય જ્ઞાન સમીપ આવે છે. અનંત-
નિર્વિકારના જ્ઞાનનો ગ્રંથ કિંવા અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ પર આધાર હોતો નથી; એટલે કે, તે
જ્ઞાન સર્વથા સ્વતંત્ર અને પોતામાં જ પરિપૂર્ણ હોય છે. ગમે તેટલા અભ્યાસ એ જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ કરાવી શકતો નથી; કારણ કે, એ જ્ઞાન તે એક કલ્પના કિંવા સિદ્ધાંત નહિ, કિન્તુ
સાક્ષાત્કાર જ છે. દર્પણ પરની ધૂળને કાઢી નાંખો, તમારા મનને શુદ્ધ કરો અને ત્યારપછી
નિમેષ માત્રમાં તમે જાણશો કે, તમે બ્રહ્મ છો.

ધૃતિર છે, જન્મ અને મરણ, પીડા, દરિદ્રતા, વધ, પરિવર્તન, શુભ અને અશુભ
આદિ કોઈ છે જ નહિ; સર્વ બ્રહ્મ છે. આપણે રજ્જુમાં સર્પ જોઈએ છીએ, એ

આપણો ભ્રમ કિંવા પ્રમાદ છે. બ્યારે આપણે પુરમાત્મામાં પ્રેમ રાખીએ, ત્યારે જ આપણે કાંઈક શુભ કરી શકીએ છીએ અને તે આપણા પ્રેમને પાઠો વાળી આપે છે. વધકર્તા ઈશ્વર છે અને તેના પર વધકર્તાનાં વચ્ચે ચક્રાવી દેવામાં આવ્યા છે. તેને પછડી પાડો અને તેનો હાથ ઝાલીને જે સલ છે તે કહી દો.

આત્માની કોઈ જાતિ છે જ નહિ અને તેને જાતિયુક્ત માનવો, એ કેવળ એક ભ્રમણા જ છે—એ જ પ્રમાણે, આત્મામાં જીવન, મરણ, કોઈ જાતિ કિંવા શુણુનો વિકાર પણ નથી. આત્મા કદાપિ બદલાતો નથી, જતો નથી અને આવતો નથી પોતાના સર્વ પ્રાદુર્ભાવોનો તે શાશ્વત સાક્ષી છે; પરંતુ આપણે તેના પ્રાદુર્ભાવ તરીકે જ સ્વીકાર કરીએ છીએ, કે જે પ્રાદુર્ભાવ એક સનાતન પ્રમેય, અનાદ્યનન્ત અને નિરન્તર ગતિમાન છે. વેદોને પણ જે ભૂમિકામાં આપણી સ્થિતિ હોય, તે ભૂમિકામાં નીચે આવતું પડ્યું છે, કારણ કે, જે તેમણે ઉચ્ચતમ સત્યનું આપણા સમક્ષ ઉચ્ચતમ પદ્ધતિથી પ્રતિપાદન કર્યું હોત, તો પ્રથમ તો આપણે તે સત્યના પ્રતિપાદનને સમજ જ ન શક્યા હોત.

સ્વર્ગ તે વાસનામાથી ઉત્પન્ન થયેલી કેવળ એક અતિથક્ષા જ છે. વાસના એક મહાદુષ્કારક બંધનરૂપ અને અધ પાત કરનારી વસ્તુ છે. ઈશ્વરભાવના વિના કોઈ પણ વસ્તુના નિકટમાં ન જાઓ, કારણ કે, જે આપણે તેમ કરીશું તો કેવળ દુઃખ જ આપણા જીવામાં આવશે અને એનું કારણ એ છે કે, જે વસ્તુને આપણે જોઈએ છીએ, તે વસ્તુ પર આપણે માયાનું આવરણ નાંખી દઈએ છીએ અને તેથી આપણે દુઃખ કિંવા વિકારનું જ અવલોકન કરીએ છીએ. એ ભ્રમણાથી મુક્ત થાઓ અને ઈશ્વરકૃપાયુક્ત થાઓ. મુક્તિ માયાનાં એ સર્વ બંધનોને તોડી નાંખશે.

એક રીતે જોતાં પ્રત્યેક મનુષ્યઅર્થાત્તને બ્રહ્મ જાત છે; કારણ કે, મનુષ્ય એ તો સારી રીતે જાણે છે કે, “હું છું,” પરંતુ તે જોવા છે, તેવા રૂપમાં મનુષ્ય પોતાને જાણતો નથી. આપણે છીએ, એ તો આપણે બધા જાણીએ છીએ, પરંતુ આપણે કેમ છીએ અને શું છીએ, એ માત્ર આપણે જાણતા નથી. સર્વ ક્ષુદ્ર વિધાનો અંશતઃ કિંવા વિભાગશઃ સલ છે; પરંતુ વેદોનો સાર-નિષ્કર્ષ એ છે કે, આપણા પ્રત્યેકમાં રહેલો આત્મા બ્રહ્મ છે. પ્રત્યેક ગોચર વસ્તુનો જન્મ, વૃદ્ધિ અને મરણ, કિંવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં સમાવેશ થયેલો છે આપણો સાક્ષાત્કાર વેદોથી પણ પર છે; કારણ કે, વેદોનો પણ સર્વસ્વ આધાર તેની ઉપર જ રહેલો છે. ઉચ્ચતમ વેદાંત તે અગમ્ય વિજ્ઞાન છે.

સર્વિ અનાદિ નહિ, કિંતુ આદિયુક્ત છે, એમ કહેવું તે તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળમાં કુદારનો પ્રકાર કરવા સમાન છે.

માયા વિશ્વની ઉપપત્તિ અને ઉત્પાદક શક્તિ છે. ન્યાંમૂઢી માતા આપણને એમાંથી ન હોડવે, સાં મૂઢી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ તેમ નથી.

આ વિશ્વ ભોગવવા માટે આપણું પોતાનું છે, પણ કશી વાસના ન રાખે. વાસના એક પ્રવળ નિર્જનતા છે. વાસના આપણને ભિન્ન બનાવી દે છે અને આપણે તે રાજ્યપુત્રો છીએ, કંઈ ભિન્નુકો-ચાચકો નથી.

તા. ૭ મી જૂલાઈ, ૧૮૬૫ સ્વિચાર પ્રભાત

અનન્ત પ્રાદુર્ભાવ પોતાને અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત કરી નાંખવા છતાં અનન્ત (અખંડ) રહેલો છે અને તેનો પ્રત્યેક વિભાગ પણ અનન્ત છે.

એ સ્વરૂપમાં બ્રહ્મ એક જ છે; અને તે વિકાર્ય તથા અવિકાર્ય કિંવા વ્યક્ત અને અવ્યક્તના નામથી ઓળખાય છે. તમે એ જાણી લ્યો કે, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એક જ છે. જ્ઞાતા, જ્ઞાત અને જ્ઞાનની ત્રિપુટી આ વિશ્વરૂપે વ્યક્ત (પ્રકટ) થાય છે. ધ્યાનમાં યોગી તે ઈશ્વરને દેખે છે. તે પોતાના આત્માની શક્તિદ્વારા તેનું દર્શન કરે છે.

જેને આપણે પ્રકૃતિ કિંવા પ્રારબ્ધના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે કેવળ ઈશ્વરની છબી જ છે.

ન્યાં મૂઢી ભોગવિલાસની આકાંક્ષા રાખવામાં આવે છે, સાં મૂઢી બંધન અવિચલ રહે છે. કેવળ અપૂર્ણતા જ ભોગ ભોગવી શકે છે; કારણ કે, વાસનાની તૃપ્તિનું નામ જ ભોગવિલાસ છે (અને પૂર્ણતામાં વાસનાનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી). પ્રકૃતિ, પુરુષ (આત્મા) અને ઈશ્વરમાંની આંતરિક વસ્તુતા બ્રહ્મ છે; પરંતુ ન્યાં મૂઢી આપણે તેને દૃષ્ટ ન કરીએ (બહાર ન લાવીએ), સાં મૂઢી તે (બ્રહ્મ) અદૃષ્ટ કિંવા અવ્યક્ત જ હોય છે. પ્રમંથ કિંવા ધર્મણુવડે આપણે જેવી રીતે અગ્નિને ઉત્પત્ત કરી શકીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મને પણ વ્યક્ત કિંવા દૃષ્ટ કરી શકાય છે. દેહ કાશનો એક સરળ કંકડો છે, એ અણીવાળો કંકડો છે અને ધ્યાન ધર્મણુ છે. ન્યારે એ ધર્મણુ થાય છે, તે વેળાએ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનો આત્મામાં વિકાસ થાય છે. તપદ્વારા એ પ્રકાશને મેળવવાનો યત્ન કરો. શરીરને સરળ ઉત્તર રાખીને મનરૂપ યત્કુંડમાં ઈદ્રિય વિષયોની આહુતિ આપી દો. ઈદ્રિયકેન્દ્રો અંતરમાં છે અને વિષયો બહાર છે; એટલે તેમનો મનમાં પ્રવેશ કરાવો અને ધારણાદ્વારા મનને ધ્યાનમાં દૃઢ કરો. હૃદયમાં નવનીત (માખણ) હોય છે, તે પ્રમાણે વિશ્વમાં બ્રહ્મ સર્વ-આપક છે, પરંતુ ધર્મણુ તેને એક નિશિષ્ટ સ્થાનમાં વ્યક્ત કરે છે. જેવી રીતે ખંખર હુબ્બમાંથી ખાખજીને તારવીને ખલાર બાંધે છે, તેવી રીતે ધ્યાન આત્મામાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ઉપજાવે છે.

સમસ્ત આર્ય (હિન્દુ) તત્ત્વજ્ઞાન એમ જ જણાવે છે કે, એક જટી ઇન્દ્રિય છે કે જે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ છે અને તે દ્વારા જ આત્મબોધનો આધિભાવ થાય છે.

* * * * *
વિશ્વ ગતિરૂપ છે, અને ધર્મશુ અંતે સર્વ વસ્તુઓનો અંત કરી નાંખે છે; એ પછી શાંતિ (સ્થિરતા) નો કાળ આવે છે, અને તે સ્થિરતા પછી પુનઃ સર્વ વસ્તુઓનો નવીન-તાથી આરંભ થાય છે.

* * * * *
ન્યાં સૂધી મનુષ્યને ‘ ચર્મ આકાશ ’ ઘેરી બેઠું છે, એટલે કે, ન્યાં લગી મનુષ્ય પોતાને દેહ (કિંવા દેહધારી) તરીકે જ માને છે, સાં સૂધી તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી.

રવિવાર અપરાધશુ.

ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાનના છ પ્રકારો છે અને તે શાસ્ત્રસંમત તથા પ્રામાણિક મનાય છે, કારણ કે, તે સર્વ વેદોમાં શ્રદ્ધા રાખનારા છે.

એ સર્વમાં વ્યાસનું ઉપનિષદ્ વિષયક તત્ત્વજ્ઞાન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને અગ્રગણ્ય છે. એની રચના વ્યાસે સૂત્રોનારૂપમાં કરી હતી એટલે કે, એ સૂત્રરચના કર્તા અને હિંયાપદ-વિના સંક્ષિપ્ત બીજગણિતની સંદાયોમાં જ કરાયેલી હતી. એ સૂત્રોએ એટલી બધી નાનાર્થતાઓને જન્મ આપ્યો કે, એ સૂત્રોમાંથી દ્વૈતવાદ, એકશ્વરવાદ, અને “ ગર્જના કરતા વેદાન્ત વાદ ” નો આધિભાવ થયો; અને એ ભિન્ન ભિન્ન વાદોના પ્રતિપાદક મહાન ટીકાકારો (અને ભાષ્યકારો) મૂળ સૂત્રોને પોતાના સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ બનાવવા માટે તે તે સમયે સઘાન અસત્યવાદી (જાણી જોઇને અસત્યવાદ કરનાર) બની ગયા હતા.

ઉપનિષદોમાં કોઈ પણ મનુષ્યનાં કર્મોનો બહુ જ અત્પ્ર ઇતિહાસ આપેલો છે, પરંતુ બીજાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો બહુ અશે વ્યક્તિવિષયક ઇતિહાસરૂપ જ છે. વેદો બહુધા તત્ત્વ-જ્ઞાનનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનવિના ધર્મનું અંધશ્રદ્ધા કિંવા અંધવિશ્વાસમાં પર્યવ-સાન થાય છે; અને ધર્મવિના તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ શુદ્ધ નારિતકવાદ બની જાય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત તે સમુદ્ધુષ્ટ અદ્વૈત છે. એ વિશિષ્ટાદ્વૈતનો પ્રતિપાદક રામાનુજ હતો. રામાનુજ કહે છે કે, “ વ્યાસે વેદરૂપ ક્ષીરસાગરનું મથન કરીને આ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ નવ-નીતને તારવી કાઢ્યું છે અને તે માનવજાતિને સાહાય્ય કરવા માટેની એક ઉત્તમ વસ્તુ છે. ” તે પુનઃ જણાવે છે કે; “ સર્વ સદ્ગુણો અને સર્વ ગુણો જગતના સ્વામી બ્રહ્માના જ છે. તે બ્રહ્મા મહત્તમ પુરુષ છે અને બ્રહ્મા (નપુંસકલિંગીય) ની પદવી તેના કરતાં નીચી

છે કિંવા ધ્રુવ અન્ય કોઈ નહિ, પણ જગત પોતે જ છે.” મધ્વ વળી સર્વથા દ્વેતવાદી છે, અને તેથી તે અધિકારપૂર્વક એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પ્રત્યેક જાતિના મનુષ્ય તેમ જ સ્ત્રીઓએ પણ વેદોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; (કારણ કે, તે સર્વ વેદોના અધિકારી છે.) મધ્વ મુખ્યતઃ પોતાના મતને પ્રુટ્ટિકારક થનારાં પ્રમાણો પુરાણોમાંથી જ ઉદ્ધૃત કરે છે. તે દહે છે કે, ધ્રુવ એટલે સિવ નહિ, પણ વિષ્ણુ; કારણ કે, વિષ્ણુની મધ્વચતા વિના મોક્ષનો સંભવ જ નથી.

તા. ૮ મી જુલાઈ ૧૮૬૫ સોમવાર.

મધ્વની વ્યાખ્યામાં સંકા કિંવા ભુદ્ધિવાદ કરવાનું સ્થાન જ નથી. કારણ કે, તેણે પોતાનાં સર્વ પ્રતિપાદનો વેદોમાંથી જ લીધેલાં છે.

રામાનુજ દહે છે કે, “વેદો પવિત્રતમ ગ્રંથો છે. ઉચ્ચ ત્રણ જાતિ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) નાં સંતાનોને આઠ, દશ કિંવા અગિયાર વર્ષના વયમાં યજ્ઞોપવીત (સૂત્ર) ધારણ કરાવીને વેદોના અભ્યાસનો આરંભ કરવા ઘો.” એનો મથિતાર્થ એવો છે કે, આઠ, દશ, કિંવા અગિયાર વર્ષનું વય થતાં દ્વિજાતિના બાળકોએ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું અને ત્યાર પછી સુરુ પાસે જઈ સંપૂર્ણ સ્વરભેદ તથા ઉચ્ચારભેદસહિત વેદોના શબ્દે શબ્દનો અભ્યાસ કરવો.

પવિત્ર નામનો વારંવાર અવિભંગ ઉચ્ચાર કરવો, તે જપ છે; એ જપદ્વારા ભક્ત અનંતની ઉચ્ચતમ પદવીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. યજ્ઞ યાગ અને અન્ય ઉપાસના વિધિની નોંકા અસ્થાયી (ક્ષણમંચુર) છે, એટલામાટે, ધ્રુવને જળવામાટે આપણને એમના કરતાં કોઈ વિશેષ સાધનની અપેક્ષા છે અને તે સાધન કેવળ મુક્તિ કિંવા સ્વતંત્રતા જ છે. મુક્તિ અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી, કિન્તુ અજ્ઞાનનો જે નાશ તે જ મુક્તિ છે અને જ્યારે આપણે ધ્રુવને જળવતા થઈએ, ત્યારે જ એ અજ્ઞાનનો સોપ થઈ શકે છે. વેદાંતભાવને પ્રાપ્ત કરવામાટે એ સર્વ સંસ્કાર તથા વિધિઓ કરવા જ જોઈએ, એવી કદી પણ આવશ્યકતા નથી. કેવળ જ્ઞ નો નિર્ંતર જપજ, એ કાર્યની સફળતા માટે પરિપૂર્ણ છે.

ભિન્નતાને નેત્રોમાં સ્થાન આપવું, તે જ સર્વ દુઃખનું મૂળ કારણ છે અને એ ભેદ-ભાવનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે. કેવળ આ કારણથી જ કર્મવિધિઓની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે, એ વિધિઓ ભેદભાવને શ્લેષિગત કરે છે; એટલે તમે કોઈ વસ્તુથી મુક્ત થવામાટે એ વિધિઓનું આચરણ કરો છો, કિંવા કોઈ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવામાટે એ વિધિઓને આચરવાનો પરિશ્રમ કરો છો, એનો તમારે અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. (સારા સારના વિવેકની એમાં બહુ જ આવશ્યકતા છે.)

ધ્રુવ કર્મવિહીન છે, આત્મા ધ્રુવ છે અને આપણે આત્મા છીએ, આનું જે

જ્ઞાન તે ભ્રમરૂપ (માયાના) આવરણને દૂર કરી નાંખે છે. પ્રથમ એનું શ્રવણ, સાર પછી એનો શુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકાર અને અંતે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો અને શુદ્ધિવડે એ જ્ઞાનને આપણા પોતામાં સ્થિત કરવું તે ધ્યાન છે; અને તેના નિરંતર ધ્યાનથી તેને આપણા જીવનનો એક ભાગ બનાવી દેવો, તે સાક્ષાત્કાર છે. એ અવિચલ ધ્યાન એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં અખંડ ધારાબદ્ધ પડતા તૈલ સમાન છે, ધ્યાન એ વિચારમાં મનને દિવસ અને રાત સલગ્ર રાખે છે અને એમ કરીને મોક્ષપ્રાપ્તિના કાર્યમાં આપણને સાહાય્યભૂત થઈ પડે છે. નિરંતર ‘સોઝહમ્ સોઝહમ્’નું જ ધ્યાન ધર્યા કરો; કારણ કે, એ ધ્યાન સર્વથા મોક્ષ સમાન જ ઉત્તમ છે. દિવસ અને રાત્રિ એના જ જપ કર્યા કરો, એ અખંડ ધ્યાનના પરિણામ તરીકે સાક્ષાત્કારની તમને પ્રાપ્તિ થશે. એ પ્રમાણે ઈશ્વરનું જ અખંડ અને પરમ સ્મરણ, તેજ ભક્તિનો મુખ્ય આશય છે.

આડકતરી રીતે ભક્તિને સર્વ સત્કર્મોવડે સાહાય્ય મળે છે. શુભ વિચારો અને શુભ કર્મો અશુભ વિચારો અને અશુભ કર્મો કરતાં ન્યૂન ભિન્નતા કિંવા ન્યૂન બેદભાવનાને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી તેઓ તિર્યક્ માર્ગથી મોક્ષના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. કર્મ કરો, પરંતુ તેના ફળોને ઈશ્વરાર્પણ કરી દો. કેવળ જ્ઞાન જ આપણને સંપૂર્ણ બનાવી શકે છે. જે ભક્તિપૂર્વક સત્યના સ્વામી (ઈશ્વર)ને અનુસરે છે, તેને સત્યનો સ્વામી પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

*

/

~

*

+

આપણે દીપક છીએ અને જેને આપણે ‘જીવન’ કહીએ છીએ તે, દીપકનું (આપણું) જ્વલન કિંવા દહન છે. જ્યારે પ્રાણદાયક વાયુ (Oxygen) નો પ્રવાહ આવતો બંધ થાય છે, તે વેળાએ એ દીપક તત્કાળ ધુધાઈ જાય છે અને તેમ થવું જ જોઈએ. આપણે જે કાર્ષિ પશુ કરી શકીએ તે એટલું જ કે, આપણે દીપક (શરીર)ને સ્વચ્છ રાખી શકીએ, એથી ઉપરાંત બીજું કાર્ષિ પશુ આપણાથી કરી શકાય તેમ નથી જ. જીવન એક નિર્મિત દ્રવ્ય કિંવા મિશ્રિત દ્રવ્ય છે અને એમ હેવાથી અતે તેના મૂળતત્ત્વોમાં તેની વિભિન્નતા થવી જ જોઈએ.

તા. ૯ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ મંગળવાર

આત્મા તરીકે મનુષ્ય ખરેખર મુક્ત જ છે, પરંતુ મનુષ્ય તરીકે તે બદ્ધ છે અને પ્રત્યેક પ્રાકૃતિક પરિવર્તનના યોગે પરિવર્તિત થયા કરે છે. મનુષ્ય તરીકે તે મુક્તિની ભાવનાયુક્ત એક યંત્ર છે; પણ આ મનુષ્યશરીર સર્વોદ્દૃષ્ટ છે અને મનુષ્યનું મન અન્ય સર્વ મનો કરતાં અસંત ઉચ્ચતમ છે. જ્યારે મનુષ્ય આત્માવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, સારે

પોતાને અનુકૂળ થાય તેવા એક શરીરને તે ધારણ કરી ચક્રે છે; અને તે વેળાએ તે પ્રકૃતિના નિયમથી અતીત થઈ જાય છે. આ એક વિધાન છે અને તે સપ્રમાણ સિદ્ધ થતું જોઈએ, (એમ જોઈ શકે છે, તે તેને એ જ ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે,) પ્રયોગ પોતે પોતાના અનુભવથી જ એનો નિશ્ચય કરી લેવાનો છે. આપણે આપણને પોતાને સંતુષ્ટ કરી શકીશું, પરંતુ ખીજને આપણથી સંતોષ આપી શકાય તેમ નથી. કેવળ રાજયોગના એક એવા વિજ્ઞાનરૂપ ધર્મ છે કે, જે સપ્રમાણ સિદ્ધ થઈ શકે છે અને જે કંઈ મેં પોતે મારા પોતાના અનુભવથી નિશ્ચિન કર્યું છે, તેનો જ કેવળ હું ઉપદેશ (ગોધ) આપું છું. શુદ્ધિની પૂર્ણ પરિપક્વતા જ અંતઃજ્ઞ છે, પરંતુ અંતઃજ્ઞ શુદ્ધિથી વિરુદ્ધ દિશામાં ગમન કરી શકતું નથી.

કર્મ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરે છે અને તેથી તે વિદ્યા (જ્ઞાન) ના પ્રદેશમાં ઘર્ષ જાય છે. જોઈ શકે છે કે, મનુષ્ય તથા પશુઓનું બહુ કરતું, તે જ કેવળ કર્મ છે; અને બ્રાહ્મણો-ગોત્રે છે કે, ઉપાસના તથા અન્ય ધર્મવિધિઓનો એકસરખી રીતે જ કર્મમાં સમાવેશ થાય છે અને તેઓ મનને શુદ્ધ કરે છે. રામાનુજ એમ દર્શાવે છે કે, “સર્વ કર્મ, પછી તે શુભ હોય કેવા અશુભ હોય પણ, જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ છે.” અજ્ઞાન (અવિદ્યા) પરિપોષક કર્મો પ્રકટતાથી નહિ, કિન્તુ રૂપ કારણરૂપે પાપ સમાન છે; કારણ કે, તેઓ તમોચ્છલ તથા રજોચ્છલની વૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપે છે. કેવળ સત્ત્વથી જ વિદ્યા (જ્ઞાન) નો આવિર્ભાવ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ કર્મો જ્ઞાનપરના આવરણને ઉતારી નાંખે છે અને કેવળ જ્ઞાન (વિદ્યા) જ આપણને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે.

જ્ઞાન નવીનતાથી કદાપિ ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી; કિન્તુ કેવળ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને એવી રીતે જ્ઞાનની જે અધિક પ્રાપ્તિ કરે છે, તે ઈશ્વરપ્રેરિત પુરુષ છે, એમ માનવામાં આવે છે. જ્યારે મનુષ્ય આધ્યાત્મિક સત્ત્વ (જ્ઞાન) ને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે આપણે તેને મહાપુરુષ અને પૂજ્ય વિશ્રુતિના નામથી ઓળખીએ છીએ અને પ્રાકૃતિક જ્ઞાનના મેળવનારને વિજ્ઞાનવેત્તા કહીએ છીએ. હવે જો કે સર્વ સત્ત્વ (જ્ઞાન) નું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન તો એક જ છે, છતાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનવેત્તા મહાપુરુષને આપણે વિશેષ મહત્ત્વ આપીએ છીએ.

શંકર કહે છે કે, સર્વ જ્ઞાનનું વસ્તુત્વ-મૂળ-કેવળ બ્રહ્મ છે, અને જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય આદિ પ્રાદુર્ભાવો તે બ્રહ્મમાં આરોપાયથી કેવળ કલ્પનાઓ જ છે. રામાનુજ ઈશ્વરમાં જ્ઞાન કેવા ચૈતન્યનો આરોપ કરે છે; પરંતુ સત્ત્વ વેદાંતી બ્રહ્મમાં કંઈ પણ વસ્તુનો અસ્તિત્વ શુદ્ધિનો પણ આરોપ કરતો નથી. રામાનુજ એમ દર્શાવે છે કે, ઈશ્વરચૈતન્ય.

જ્ઞાનનું મૂળ છે. એકવિધ ચૈતન્ય જ્યારે નાનાવિધ થાય છે ત્યારે તે જગતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

*

*

"

"

*

પૌદ્ધ ધર્મ કે જે જગતમાંના અત્યંત તાસ્તિક ધર્મોમાંના એક ધર્મ છે, તેના ભારત-વર્ષના સાધારણ જનસમાજમાં સર્વત્ર પ્રસાર ગઈ ગયો હતો. એથી આજથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે આવી અદ્ભુત લાવનાર્યાને ગ્રહણ કરનારી આર્યોની શુદ્ધિના ક્ષેત્રે અને કટલો વિલક્ષણ વિકાસ થયેલો હશે ! એ ખરેખર એક વિચારણીય ઘટના છે.

એવો દેવળ એક છુદ્ધ જ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાની હતો કે, જે જાતિએને માનતો ન હોતો, અને તેનું પરિણામ એ આગ્યું કે, આજે ભારતવર્ષમાં તેના એક પણ અનુયાયી અવશિષ્ટ રહેલો દેખાતો નથી. અન્ય સર્વ ધર્મ સંસ્થાપકો (નત્ત્રાતાઓ) વિશેષ કિંવા ન્યૂન પ્રમાણમાં સામાજિક દુરાગ્રહોને વળગી રહ્યા હતા; અને તેઓ ગમે તેટલી ઉચ્ચનાને પામવા છતાં પણ તેમનામાં નીચતાનો એક અંશ અવશિષ્ટ રહી ગયો હતો. મારા ગુરુ વારંવાર કહેતા હતા કે;—“ગૃધ્રપક્ષી આપણી દૃષ્ટિથી દેખી ન શકાય એટલો ઉંચો આકાશમાં ઉડાણ કરે છે, પરંતુ તેની દૃષ્ટિ તો નીચે પૃથ્વીપર સડેલા માંસના પડેલા એક કકડા-પર જ સ્થિર થયેલી હોય છે.” એવો જ તેમનો પણ પ્રકાર હતો.

*

*

*

"

*

*

*

*

પ્રાચીન કાળના હિન્દુઓ અદ્ભુત વિદ્વાન હતા અને તે એટલે સૂધી કે, જો તેમને ખરા ખરા સજ્જવ વિશ્વકોષ (Encyclopaedias) કહેવામાં આવે, તો તેમાં અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી. તેઓ એમ કહેતા કે, “અંધોમાંનું જ્ઞાન અને બીજાના હસ્તમાંનું ધન એ બંને ન હોવા સમાન જ છે.”*

અનેક લોકો શંકરાચાર્યને શિવનો અવતાર માનતા હતા.

તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૮૬૫ સુધવાર.

હિન્દુસ્તાનમાં પાંસઠ લાખ મુસલમાનો છે અને તેમનામાંના ધણાખરા સૂફી છે.

* “પરાધીન જ્યાં જન્મ પરછાપિ જ્યાં સુલમ્ ।

પરદહે જ્યાં લક્ષ્મી વિંયા યા સુતકે જ્યાં ॥”

ગાવાર્ધ — “પરાધીન જીવન, પરનારી સાથેનું સુખ, બીજાના ગૃહમાંનું ધન અને પુરતકમાંની ત્રિધા, એ સર્વ વસ્તુઓ વ્યર્થ એટલે કે હોવા છતાં ન હોવા બરાબર જ છે.”

† હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનોના અત્યા પછી મુસલમાન ધર્મેપર હિન્દુ ધર્મના પડેલા અર્થાત્મિક પ્રભાવને જ એ સૂફી મતને જન્મ આપ્યો હતો. તે પછી એ સૂફી મતનો જન્મ

સૂફીઓ ઈશ્વર સાથે મનુષ્યની એકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને એ સૂફીઓદ્વારા જ એ કલ્પનાનું યૂરોપમાં આગમન થયેલું છે. તેઓ 'શિયા'ના નામથી પણ ઓળખાય છે. તેઓ કહે છે કે, "હું તે સત્ (બ્રહ્મ) છું*1" જો કે મહમ્મદ પયગંબર પોતે એ બાવના ધરાવતા નહોતા; પરંતુ સૂફીઓ બાહ્ય જ્ઞાન અને આંતરિક જ્ઞાન, એ પ્રમાણે ઉભય સિદ્ધાન્તો ધરાવે છે.

"હશશશીન" રામ્બાંથી અંગ્રેજી ભાષાના એસેસિન-Assassin-શબ્દની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, કારણ કે, મુસલમાન ધર્મના જૂતા પંથો પોતાના એક ધર્મધર્મી તરીકે અન્ય ધર્મીઓ (મુસલમાન ધર્મમાં શ્રદ્ધા ન રાખનારાઓ)ને તેઓ જ્યાં મળે ત્યાં કાપી જ નાંખતા હતા.

વિશ્વપૂરક ઈશ્વરના ચિહ્ન તરીકે મુસલમાનોની ઉપાસનામાં નાજવાવાળો ઘડો હાજર રાખવામાં આવે છે.

* * * * *

હિન્દુઓની એવી માન્યતા છે કે, દશ ઈશ્વરાવતાર થયાના છે, જેમાંના નવ અવતાર થઈ ચૂક્યા છે અને દશમ અવતાર હજી બાકી છે.

* * * * *

શંકર કેટલીકવાર મધોમાંના વિચારો તેના પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને પુષ્ટિ આપનારા છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે યુક્તિવાદનો આશ્રય લે છે—અર્થાત્ આડી તકરારમાં પણ ઊતરી પડે છે. પણ છુદ્ધ સર્વ ધર્મોપદેશકો કરતાં વિશેષ દૃઢચિત્ત અને અપક્ષપાત શિક્ષક-ઉપ-

પ્રચાર થયો હતો અને તેમાં શરણ લાખીજી તથા મન્સૂર જેવા મહાજ્ઞાની પુરુષો ઉત્પન્ન થયા હતા કે, જેમના નામનો આજે પણ સમસ્ત વિશ્વમાં ડોકો વાગી રહ્યો છે જુઓ પ્રસ્તુત પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૬૦ માં આપેલું ઊપલેખ.

* આપણા વેદાંતના "મહામહારિષિ" (હું બ્રહ્મ છું) મહાવાક્ય જેવું જ સૂફી ગરુડ "અનલ્ તક્" એવું એક મહાવાક્ય છે, અને તેનો "હું ખુદ છું" એવો અર્થ થાય છે જેવો પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, મુસલમાન ધર્મ આર્થધર્મ કરતા ધણેજ અધિક દેવજી આપણા વેદાંત ધર્મમાંથી જ એ મુસલમાન સૂફી મતનો ઉદ્ભવ થયેલો છે અર્થાત્ હિન્દુ ધર્મમાંથી.

• હિન્દુસ્તાનના સિંધ આદિ કેટલાક રજાઓમાં એ મતનો વિશેષ પ્રચાર છે, તેમજ અન્ય અન્ય પણ પ્રચાર છે ખરો, પણ તે ગુપ્ત છે.

† 'હશશશીન' એ, ૧૧ મી સદીમાં સીરિયામાં અજિત થયેલા ધર્મપ્રચારક હશશશીનના પંથનું નામ છે; એ પંથ તેના અનુયાયી જનોના હાથે તેમના સરદારના દુર્ગમ મૃત્યુના અંગે મોટું પ્રસિદ્ધ છે એ રામ્બાંનો અપારાધ અર્થે "હશશશીન" કહેવામાં આવે છે.

દેશક હતો. તે કહે તો કે, “કોઈ પણ અંથને ન માનો. સર્વ વેદો* બ્રમળજ સમાન છે. જો તેઓ મારા વિચાર સાથે મળતા થતા હોય, તો તેટલા પ્રમાણમાં તે સારા છે. હું પોતે સર્વથી મહત્તમ અંથ છું. બિદ્યાન અને પ્રાર્થના નિરુપયોગી છે.” યુદ્ધ વિશ્વને નીતિની અખંડ-સંપૂર્ણ-પદ્ધતિ આપનાર સર્વથી પ્રથમ મનુષ્ય પ્રાણી હતો. તે શુભને માટે જ શુભ હતો અને કેવળ પ્રેમ માટે જ પ્રેમ રાખતો હતો-તેના પ્રેમમાં કેવળ પ્રેમ વિના બીજો કોઈ પણ ઉદ્દેશ હતો નહિ.

શંકર કહે છે કે: ‘ઈશ્વરને યુક્તિવાદથી સિદ્ધ કરવો જોઈએ; કારણકે વેદોની જીવી આત્મા છે. યુક્તિ અથવા છુદ્ધિ ઈશ્વરપ્રેરિત જ્ઞાનને સાહાય્ય આપે છે; અથવા અને સિદ્ધ યુદ્ધિ અથવા એકાગ્ર દષ્ટિ, એ ઈશ્વરનાં પ્રમાણ છે.’ શંકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે વેદો વિશ્વવ્યાપક જ્ઞાનના એક અવતારરૂપ છે. ઈશ્વરનું પ્રામાણ્ય એ જ છે કે, તેણે વેદોને નિર્માણ કર્યા અને વેદોનું પ્રામાણ્ય એ છે કે, આવા આશ્ચર્યકારક અથવા કેવળ અલ્પથી જ આપી શકાય! તે વેદો સમસ્ત જ્ઞાનના ભંડાર છે અને જેવી રીતે એક મનુષ્ય પોતાના જીવનને બહાર કાઢે છે તેવી રીતે ઈશ્વરમાથી ઉત્પન્ન થઈને બહાર આવ્યા છે; અને તેથી આપણે જાણીએ છીએ કે, તે-અહ-જ્ઞાન અને સત્તામાં અનત છે. તે સૃષ્ટિનો ઉત્પાદક હોય કે ન હોય, એ કોઈ મહત્વનો વિષય નથી; પરંતુ તેણે વેદોને નિર્માણ કર્યા છે, એમાં વિશેષ મહત્ત્વ રહેલું છે. જગત ઈશ્વરને વેદોદ્ધાર જ જાણી શક્ય છે; ઈશ્વરને જાણવાને વેદો-વિના બીજો માર્ગ જ નથી.

અને વેદોની એ સર્વમયતા વિષયક શંકરની માન્યતા એટલી બધી સર્વવ્યાપક અને સર્વમાન્ય થઈ ગઈ છે કે, એના યોગે એક કહેવત ચાલતી જોવામાં આવે છે, ન તે આ પ્રમાણે-‘જો કોઈ માણસની ગાય ખોવાય છે, તો તેને તે વેદોમાં શોધવા જાય છે.’ (અર્થાત્ શંકરનો એવો અભિપ્રાય છે કે, વેદોમાં ન મળી શકે, એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી.)

શંકર આગળ વધીને દ્વંદ્વતાથી જાણાવે છે કે, કર્મવિધિનું પાલન તે જ્ઞાન નથી. ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાન, નૈતિક કર્તવ્ય, બિદ્યાન, કર્મવિધિ અથવા આપણી વિચારમયતા કિંવા અવિચારમયતા આદિથી, સ્વતંત્ર છે જેવી રીતે કોઈ એક મનુષ્ય ઝાડના ટુંકાને

પથને એટલા માટે આપવામાં આવ્યું હશે, કે તે પથના યોગે પોતાના વધવ્યાપારને નિર્જયતા તથા સંકોચહીનતાથી કરવાને ‘હશિશુ’ નામની એક વિશિષ્ટ ઓષધિને, અરીણીઓ જેવી રીતે અરીણીનો ઉપયોગ કરે છે, તેવી રીતે, નિય ઉપયોગ કરતા હતા.

* અહીં ‘વેદો’ એ સમગ્રથી વેદોના પ્રથમ ભાગ એટલે કે કેવળ ‘કર્મકાંડ’નો જ સ્વીકાર કરવાનો છે.

બૂત માત્રી લે અને બીજાં તેને તેના ખરા સ્વરૂપમાં લુપ્ત, છતાં હુદાપર તેનું કાંઈ પણ પરિણામ થતું નથી; તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરમાં પણ કાંઈ પ્રકારનો વિકાર થઈ શકતો નથી.

વેદાંત અતિચ્છાદ્ય આવસ્થકીય છે; કારણ કે, ક્ષુદ્ધિ દિવસે અથવા આપણને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકતાં નથી. કેવળ આત્મિક જ્ઞાનથી જ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે, અને તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરવી, એ કેવળ વેદાંત જ શીખવે છે. તમારે (પૌરુષેય) ઈશ્વરને ઉત્સંધીને ધ્રુવ સમક્ષ પહોંચવું જ જોઈએ. ઈશ્વર પ્રત્યેક વ્યક્તિનું દર્શન છે, અને સર્વદસ્યરૂપ પણ તે જ છે. જેઓ ‘અદંબ્રહ્મારિમ,’ કહે છે, તેમનામાં વળી એક વિવક્ષણતા જોવામાં આવે છે; અને તે એ કે, આપણુ જ કે દિવસ અને રાત તેના-ઈશ્વરનો-સાક્ષાત્કાર ક્યાં કરીએ છીએ, છતાં આપણે તેને જોઈએ છીએ, એમ આપણે પોતે જાણતા નથી. આ સત્ય જે દાણે આપણા જાણવામાં આવે છે, તે દાણે જ સર્વ કલેશો ચાલ્યા જાય છે; એટલા માટે આપણે સત્યનું જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જ જોઈએ. એકતાને પ્રાપ્ત કરે, એટલે પછી દૈત્યવાદના કદાપિ તમારી પાસે આવવાની નથી. પરંતુ જ્ઞાન યજ્ઞયાગાદિથી આવતું નથી, કિન્તુ આત્મવેદન, આત્મશોધન અને આત્મ-સેવનથી જ આવે છે.

સર્વથી ઉચ્ચતમ જ્ઞાન બ્રહ્મવિદ્યા છે કે જે આત્માને જાણે છે; અને વિજ્ઞાન (Science) મધ્યમ જ્ઞાન છે. આ મુંડકોપનિષદ અથવા સંન્યાસીઓના ઉપનિષદનો ઉપદેશ છે. જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, -પ્રધાન અને ગૌણ. વેદાના જે ભાગમાં ઉપાસના અને કર્મવિધિનો નિર્દેશ કરેલો છે, તે ભાગ અત્તાત્ત્વિક અથવા ગૌણ છે; અને જેનાવડે આપણે અનંત-બ્રહ્મ-ને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, તે ભાગ તાત્ત્વિક અથવા પ્રધાન છે. તે અનંત પોતાની પ્રકૃતિમાંથી સર્વ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. તેનાવિના સૃષ્ટિનું અન્ય કાંઈ બાહ્ય કારણ છે જ નહિ. તે સર્વ શક્તિ છે-જે છે તે તેમાં જ છે. જે પોતાને-આત્માને જ સર્વ બાવથી યજે છે. તે જ એકલો બ્રહ્મને જાણે છે. મૂર્ખજનો બાહ્ય ઉપાસનાને ઉચ્ચતમ માને છે અને એમ જાણે છે કે, ક્યાં જ આપણને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરાવી આપશે. જે જનો સુધુશ્ચામાં સંચાર કરે છે-યોગીઓના માર્ગમાં વિચરે છે, -તેઓ જ કેવળ આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમણે આ તત્ત્વનું શિક્ષણ મેળવવાને શરૂ પાસે જવું જોઈએ. જે સ્વભાવ સમર્પિતો છે, તે જ સ્વભાવ બાહ્ય અથવા તો એક-પ્રત્યેક-ભાગનો છે; સર્વ આત્મા-માંથી જ ઉદ્દ્યુત થાય છે. ધ્યાન બાણ છે અને સમસ્ત આત્માનું ઈશ્વરપ્રતિ પ્રયાણ તે ધનુષ્ય છે, કે જે બાણને તેના સંધાન આત્માપ્રતિ જવાની વેગવતી ગતિ આપે છે. સાંત, તરીકે આપણે અનંતનું કદાપિ પ્રતિષ્ઠાન કરી શકીએ તેમ નથી, પણ આપણે અનંત છીએ. આ તત્ત્વને જાણ્યા પછી આપણે કોઈની સાથે વાદવિવાદ કરતા નથી.

ભક્તિ, ધ્યાન અને પવિત્રતાથી જ દિવ્ય પ્રેરના મેળવી શકાય છે. “સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્” (સત્યનો જય થાય છે, અસત્યનો કદાપિ જય થતો નથી.) અહીંને આત્મ કરવાનો માર્ગ કેવળ સત્યમાં જ વિસ્તરેલો છે; કે ન્યાં કેવળ પ્રેમ અને સત્યનો જ નિવાસ છે.

તા. ૧૧ માં જાન્યુઆરી ૧૮૬૫ ગુરુવાર.

માનુષ્યેમ વિના સૃષ્ટિની રીતિ અસંભવ છે. સર્વથા આધિર્ભૌતિક (જડ) પણ કાંઈ નથી અને સર્વથા આધ્યાત્મિક (ચૈતન્ય) પણ કાંઈ નથી; એક બીજાની પૂર્વ કલ્પના-ભાવના-કરે છે અને બીજાનું સ્પર્શીકરણ કરે છે. સર્વ ઈશ્વરવાદીઓનો એ વિશે તો એક જ અભિપ્રાય છે કે, આ દસ્ય વિશ્વની કોઈ એક આધાર ભૂમિ (સૃષ્ટિના કર્તા) તો હોવી જ જોઈએ; એ આધારભૂમિના પ્રકાર અથવા સ્વભાવવિશે તેમનામાં ભિન્ન અભિપ્રાયો જોવામાં આવે છે, તે એક જૂદો વિષય છે. જડવાદીઓ કહે છે કે, એવી આધારભૂમિ કિંવા પશ્ચાદ્ભૂમિ જેવું કાંઈ છે જ નહિ.

સર્વ ધર્મોમાં ઉચ્ચ જ્ઞાનની અવસ્થા એક સમાન છે. હિન્દુ, ક્રિશ્ચિયન્, મુસલમાન, બૌદ્ધ અને જૈનનો કોઈ પદ નથી, તેઓ પણ જ્યારે શરીર ભાવનાનો અતિક્રમ કરી જાય છે, ત્યારે તેમને એકસમાન અનુભવ થાય છે.

* * * * *

જગતમાંના પવિત્રતમ ક્રિશ્ચિયનોની જેમસૂના સ્વર્ગારોહણથી લગભગ પચીસ વર્ષ પછી એપોસલ્ફ ટૉમસે હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાપના કરી હતી. જે સમયે ઝૉંગ્લો-રૉક્સન્સ હજી જંગલી હતા, પોતાનાં શરીરોને રગતા હતા અને ગુદામાં વસતા હતા, તે વેળાએ એ બનાવ બન્યો હતો. એક સમયમાં હિન્દુસ્તાનમાં ક્રિશ્ચિયનોની સંખ્યા આસરે ત્રીસ લાખની હતી, પણ આજે તે સંખ્યા ધીમે ધીમે કેવળ દશ લાખપર આવી રહી છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો નિરંતર તથાવારના બળથી જ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. એક અદ્વિતીય મૃદુ આત્માના અનુયાયિજનો માનવસહારનો આટલો બધો વ્યાપાર ચલાવે, એ કેટલું બધું આશ્ચર્યકારક કેસ! પ્રેરિત-Missionary-ધર્મો ત્રણ છે-શુદ્ધ ધર્મ, ઈસ્લામ અને ક્રિશ્ચિયાનિગી-(અર્થાત્ એ ધર્મો અન્ય ધર્મવાળાઓને ફેરવીને પોતાના પક્ષમાં લાવે છે) અને જે પુરાતન આર્યધર્મ, યજુર્ધર્મ-Judaism તથા જરથોસ્તીધર્મ છે, તેમણે કોઈ કાળે પણ જીવનમાં પોતાના પક્ષમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી બૌદ્ધધર્મવાળાઓએ કદાપિ હિંસા-નરહિંસા-કરી નહોતી, છતાં તેઓ એક જ સપાટે કેવળ પવિત્ર માર્ગવાળાઓ જગતના ત્રણ ભાગને શુદ્ધના અનુયાયિ બનાવી શક્યા હતા (અર્થાત્ તથાવાર કરતાં વિવેક અને મૃદુતાનો વિશેષ વિનય થયો હતો).

* * * * *

બૌદ્ધો અત્યંત તાર્કિક-યૌક્તિક-જડવાદી કિંવા અજ્ઞાતવાદી હતા. એ તો નિશ્ચિત છે કે, તમે કેવળ શૂન્યવાદ કિંવા કેવળ ચૈતન્યવાદના મધ્યમાં તો રહી શકો તેમ નથી જ. બૌદ્ધો પોતાના સિદ્ધાંતને સુકિતના એટલા ઉચ્ચ શિખરે લઈ ગયા હતા કે બુદ્ધિશક્તિની જ સર્વ-સંહારક બની શક્યા હતા. અદ્વૈતવાદીઓ પણ એ વેળાએ પરિત્રમપૂર્વક પોતાના સિદ્ધાંતને યૌક્તિક સમાપ્તિ પર્વત લાવીને અનંતને પહોંચી ગયા. તેમણે એ સિદ્ધાંત નિશ્ચિત ક્યોં કે, તે અનંત એક એવો સમાન પદાર્થ છે કે જેમાંથી આ સર્વ દૃશ્ય આદર્શ-જગત્-ઉત્પન્ન થાય છે. બૌદ્ધ અને અદ્વૈતવાદી બંને એક સમયાવગ્રહે તાદાત્મ્ય અને અતાદાત્મ્યની લાગણી-ભાવના ધરાવે છે. શૂન્યવાદી-બૌદ્ધ ઇશ્વર અને જગતના તાદાત્મ્યનો અસ્વીકાર કરે છે અને અસ્તિત્વવાદી-અદ્વૈતવાદી તેનો સ્વીકાર કરે છે. એ જ સુદ્ધ સમસ્ત જગતમાં ચાલ્યા કરે છે-એ જ ખંચતાણુ ચાલી રહી છે.

અસ્તિત્વવાદી (અથવા ચૈતન્યવાદી) પૂછે છે કે; “શૂન્યવાદી તાદાત્મ્યની ભાવનાને કેમ-કેવી રીતે મેળવે છે?” એક ફરતો પ્રકાશ વર્તુળ તરીકે કેમ દેખાય છે? સ્થિરતાની એક અણી એકથી જ ગતિને સ્પષ્ટ કરે છે, ગતિને દર્શાવે છે. શૂન્યવાદી કદાપિ એ આભાસ કિંવા વિવર્તનું સ્પષ્ટીકરણ કરી શકવાનો નથી કે, તેની એક પશ્ચાદ્ભૂમિ છે અને તેથી જ એમ દેખાય છે, તેમ જ અસ્તિત્વવાદી એ કહી શકવાનો નથી કે એક કેવી રીતે બહુ થાય છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ માત્ર ઇન્દ્રિય પ્રદેશના પરપ્રદેશમાંથી જ આવી શકે છે. એ માટે આપણે એવા અઘૌંકિક જ્ઞાનની સ્થિતિ મેળવવી જોઈએ કે, જે જ્ઞાનાવસ્થા ઇન્દ્રિય જ્ઞાન-ઇન્દ્રિય સંવેદનથી સર્વથા પર-ઇન્દ્રિય જ્ઞાનાતીત છે તે આધ્યાત્મિક સત્તા-શક્તિ એક એવું દૂરસ્થ સાધન છે કે જેનો કેવળ અસ્તિત્વવાદી જ ઉપયોગ કરી શકે છે. તે અનંતનો અનુભવ કરી શકે છે, મનુષ્ય વિવેકાનંદ પોતાને અનંતમાં વિલીન કરી શકે છે અને સાર પછી પાછો મનુષ્યત્વમાં આવી શકે છે. તેના માટે એ જોડનાં દ્વાર ઊઘડી ગયા છે અને સાર પછી બીજાઓ માટે પણ ઊઘડી ગયાં છે, કારણ કે, તે બીજાઓને એનો માર્ગ બતાવી શકે છે. એવી રીતે ન્યાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અંત થાય છે, સ્વાધર્મનો આરભ થાય છે. આપણા માટે અસારે જે અદ્ભુત જ્ઞાન છે, તે લવિષ્યમાં સર્વને માટે સર્વ સાધારણ જ્ઞાનાવસ્થા ઘર્ષ જશે અને તે જ જગતના કલ્યાણરૂપ થશે. એટલા માટે ધર્મ જગતનું એક અત્યંત ઉચ્ચતમ કાર્ય છે, અને મનુષ્યની જો કે અજ્ઞાતતાથી, પણ એ જ ભાવના હોવાથી સર્વ કાળમાં તે ધર્મની ભાવનાને દહતાથી વળગી રહો છે.

ધર્મરૂપ દૂગતી ગાયે જો કે ધણી લાતો મારી છે, પણ તેની ચિંતા નહિ; કારણ કે, તે ધણી મોટા પ્રમાણમાં દૂધ આપ્યા કરે છે. અર્થાત્ જે ગાય વધારે દૂધ

આપતી હોય, તે ગાયત્રી લાતોની ગોવાળીઓ જરા પણ દરકાર કરતો નથી.* ધૃ. આપણે જોને સંભાળવાનો છે તે ક્યેયો એક મહત્તમ બાળક છે—“સાક્ષાત્કારનો ચન્દ્ર છે,” આપણે જોને પાળીશું અને જોની વૃદ્ધિમાં સાદાપ્ય આપીશું એટલે તે એક મહાકાવ્ય પુરુષ થશે. રાજ્ય અભિલાષ અને રાજ્ય જ્ઞાનનું પરસ્પર મુદ્દ થયું અને તેમાં જ્ઞાન રાજ્ય પરાજિત થવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તેને ત્યાં વેદાંત નામક પુત્ર જન્મ્યો અને તેણે વિજય પોતાના પિતાને-જ્ઞાન રાજ્યને જ અપાવ્યો. ત્યાર પછી પ્રીતિ (ભક્તિ) અને જ્ઞાનનાં લક્ષ્ય થયાં અને “તેઓ સદા મુખી રહ્યાં.” જ્યારે એક પુરુષ પ્રમદાના પ્રેમમાં પડે છે, ત્યારે પરિશ્રમવિના જ પ્રેમ ઇચ્છાની સર્વ શક્તિને એકાદ્ય કરી નાંખે છે—મધ્ય બિન્દુમાં લાવી મૂકે છે.

ભક્તિનો માર્ગ સ્વાભાવિક અને આનંદદાયક છે. તત્ત્વજ્ઞાન પર્વત નિર્ઝરણને બળાત્કારે તેના મૂળ રથાન પ્રતિ લઈ જાય છે. જો કે એ પદ્ધતિ શીઘ્રગામિની છે, પણ બહુ દૃઢિન છે. તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે;—“સર્વ વસ્તુઓનો અવરોધ કરો.” અને ભક્તિ કહે છે કે, સર્વ પ્રવાહને આપી દો અને સાશ્વત (ઈશ્વર) શરણુને સ્વીકારો. જો કે એ દીર્ઘ માર્ગ છે, પરન્તુ એ માર્ગ સરળ અને સુખદાયક છે.

“હું સદા તારો છું, હવે પછી હું જે કંઈ કરું, તે તું જ કરે છે. હવે પછી હું અથવા મારું કંઈ પણ નથી”

“મારી પાસે આપવા માટે ધન નથી, અગ્ચાસ માટે હુદ્ધિ નથી અને ચેતસાધન માટે સમય નથી. હે મધુર પ્રભુ ! હું મને પોતાને તારે સ્વાધીન કરું છું—મારું મન અને શરીર તને અર્પું છું !”

અજ્ઞાન અને અસત્યભાવનો સમુદાય આત્મા અને ઈશ્વર વચ્ચે અવરોધ લાવી શકતો નથી. કદાચિત્ ઈશ્વર ન પણ હોય, તોય પ્રેમને અત્યંત દૃઢતાથી વળગી રહો. ઈશ્વરને શોધવાના પ્રયત્નમાં મરી જવું, તે માત્ર મુકદ્દાલ માંસને શોધતા ચાન કરતાં બહુ જ ઉત્તમ છે. ઉચ્ચતમ ભાવનાને શોધી કાઢો અને તમારું જીવન તેને સમર્પી દો. મરણુ નિશ્ચિત હોવાથી કોઈ મહાન ઉદ્દેશ માટે જીવન અર્પી દેવું, તે સર્વથી ઉચ્ચતમ અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય છે.

પ્રેમ પરિશ્રમવિના તત્ત્વ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરશે અને તે જ્ઞાન પછી પરા ભક્તિ આવે છે. જ્ઞાન પોતે અણુદોષ પરીક્ષક હોવાથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં અણુદોષ પરીક્ષાની ધાંધલ મૂચારી મૂકે છે; પણ પ્રેમ કહે છે કે;—“ઈશ્વર પોતે જ તેના સત્ય સ્વભાવનો અને પરિચય કરાવશે.” અને એવી ભાવનાથી સર્વનો સત્કાર—સ્વીકાર કરે છે.

* અનુશાસીમાં તો એક કહેવત જ છે કે, “દૂધણી ગાયની પાદ પલ્લુ સારી.”

રખિયા.

રખિયા નિજ રાખ્યા મદ્દા, પડી હતી ખીમાર;
આત્મા મળવા તેડને, એ કૃપીર તે વાર.
પાક મલિક, દાના હસન, હતાં તેમનાં નામ;
જલુતા ઉત્તમ જેમને, ઘરલામિયો તમામ.
હસને પૂછું “પ્રાર્થના, કોની શુદ્ધ પ્રયંડ;
ખમી શકે ને શાંતિથી, જગદીશ્વરનો હંડ.”
મલિકે ગદન વિચારથી, કયો સ્વાભુત્તવ વ્યક્ત;
“મોદ પામશે હંડમાં, પ્રભુ-મજ્જાનો ભક્ત.”
તે બન્નેના કથનમાં, ભેઈ સ્વાર્થનો અંશ;
રખિયાબોલી નમ્ર થઈ, “સાધુવંશ અવતંત્ર—
ને પ્રભુના મુખને જુએ, નિરંતરે અત્યંત;
કરે પ્રાર્થનામાં કદા, સ્મરણ તે ન એ દશ—
કે તે દરિત છે કદા, કિંવા દરિત થાય;
પવિત્ર ભક્તોમાં નથી, એ વિકારની છાંય.”

ક્રમરસી કવિતા.

તા. ૧૨ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ શુક્રવાર.

અર્થ વ્યાસમૂત્ર “આત્મા સર્વનો હેતુ (છે).”

ધર્મિર વેદાંતથી જાણી શકાય છે; સર્વ વેદો (ને કારણ; સદા, સંરક્ષક અને સંહારક છે) તેના પ્રતિ જ અંશથી નિર્દેશ કરે છે. શિવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ નામથી પ્રસિદ્ધ ત્રિપુ-
ટીનો સંયોગ તે ધર્મિર છે કે જે ત્રિપુટી હિન્દુ દેવ સમુદાયના ચિરો ભાગે વિરાજે છે. “તું
અમારો પિતા છે કે જે અમને અધિકારમય મહાસાગરના અન્ય તીરે લઈ જાય છે.”
(ધર્મિરને આત્માન કિંવા પ્રાર્થના.)

વેદો તમને બહુનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે તેમ નથી; કારણ કે, તમે પોતે પ્રથમથી જ
બહુ છો! માત્ર આપણાં નેત્રોથી સહને ગ્રામ રાખનાર આવરણને દૂર કરવામાં તેઓ
સાહાય આપે છે. પ્રથમ જે આવરણને દૂર કરવાનું છે તે અપ્રાનાવરણ છે, અને ન્યારે
એ આવરણ-અગાત-દૂર થઈ જાય છે, એટલે પાપનો લય થાય છે, અભિલાષ કિંવા ધ્રુવ
અટકી જાય છે, સ્વાર્થશુદ્ધિનો અંત આવે છે અને દુઃખ અદૃશ્ય થાય છે. ન્યારે
હું એમ જાણું કે ધર્મિર અને હું એક છીએ, (અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્મા
સાથે તમારું તાદાત્મ્ય કરો; માનુષીય સીમા સાથે નહિ) સારે જ એ અગાતની નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત

થઈ શકે છે. તમારા શરીર સાથેના તાદાત્મ્યને લાગી ઘો એટલે સર્વ દુઃખ પોતાની મેળે જ નિરૂત થઈ જશે. દુઃખનિવારણનું આ રહસ્ય છે. આ વિશ્વ એક પ્રકારની નિદ્રિતાવસ્થા છે; એમાંથી જાગૃત થાઓ અને દુઃખો સહન કરતા અટકો.

મુક્ત થવા માટે પ્રથમ આપણે દુર્ગુણમાંથી સદ્ગુણના પ્રદેશમાં આવવું જોઈએ અને સાર પછી દુર્ગુણ તથા સદ્ગુણ ઉભયનાં બંધનને તોડી નાંખવાનાં છે. પ્રથમ રજોગુણવડે તમોગુણનો પરાજય થવો જોઈએ; સારપછી તે બન્નેનું સત્ત્વમાં નિમજ્જન થવું જોઈએ; અને અંતે એ ત્રણે ગુણોથી પર જાઓ—ત્રિગુણાતીત થઈ જાઓ! અંતે એવી અવસ્થામાં સ્થિત થાઓ, કે જ્યાં તમારી આસોઅસ્વાસ ક્રિયા પણ પ્રાર્થનારૂપ થઈ પડે.

જ્યારે પણ તમે બીજા કોઈ મનુષ્યના ચખ્છોથી કોઈ દીખી-પ્રાપ્ત કરો, સારે એમજ જાણવું કે પૂર્વ જન્મમાં તમે એનો અનુભવ મેળવ્યો હતો; કારણ કે, જો કોઈ શિક્ષક હોય, તો તે કેવળ અનુભવજ છે.

સર્વ શક્તિઓ કિંવા સિદ્ધિઓ સાથે બાવી દુઃખનું આગમન થાય છે; માટે સર્વ વાસનાઓનો વધ કરી નાંખો. કોઈ પણ પ્રકારની વાસના રાખવી, તે બ્રમરના માળામાં લાકડી બોક્વા સમાનજ છે. વૈરાગ્ય જાણી જાય છે કે, વાસનાઓ માત્ર વિપના ગણેદેલા ગાળાઓજ છે.

“મન ઈશ્વર નથી” (શંકર). “તત્ત્વમસિ” અને “અહં બ્રહ્માસમિ” (“તે હું છે,” અને “હું બ્રહ્મ હું”). જ્યારે મનુષ્ય આ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, સારે તેના હૃદયનાં સર્વ બંધનો તત્કાળ કષાઈ જાય છે, અને તેની સર્વ લેંકાઓનો સંહાર થઈ જાય છે. જ્યાં સૂધી ઈશ્વરને આપણે આપણા શિરપર ધારણ કરી રાખીએ છીએ, ત્યાં સૂધી નિર્ભયતાનો સંભવ નથી; નિર્ભયતા મેળવવા માટે આપણે પોતેજ ઈશ્વર થવું જોઈએ. જે જિન છે તે નિરંતર જિનજ રહેવાનું; જો તમે ઈશ્વરથી જિન હો, તો તેની સાથે કદાપિ એક થવાના નથી. જો તમે માત્ર ગુણથીજ ઈશ્વર સાથે જોડાયલા હો, તો તે ગુણના અંત સાથેજ જિનતા આવીને ઉભી રહેવાની. સંયોગ સાશ્વત છે અને ગુણ કેવળ આવરણને ખસેડવામાંજ સાહાય્ય આપે છે. આપણે આગ્રહ-મુક્ત-છીએ, એ આપણે અવસ્ય જાણવુંજ જોઈએ. “જેને આત્મા શોધી કાઢે” એનો બાવાર્થ એવો થાય છે કે, આપણે આત્મા છીએ અને આપણને પોતાનેજ શોધીએ છીએ.

આપણે બદ્ધ છીએ એવી જે ભાવના, તે કેવળ એક ભ્રમજ છે.

ધર્મ આ વિશ્વનો નથી; તે “હૃદયશુદ્ધીકરણ” છે અને વિશ્વપર તેનું પરિણામ ગૌણ છે. આત્માના સ્વભાવથી સ્વતંત્રતા અથવા મુક્તતા અવિભાજ્ય છે. આત્મા નિરંતર શુદ્ધ

પરિપૂર્ણ અને અપરિવર્તનીય છે એ આત્માને તમે કદાપિ જાણી શકો તેમ નથી આપણે આત્માવિષે કેવળ “ નેતિ નેતિ ” વિના બીજી કાંઈ પણ કહી શકીએ તેમ નથી.

“બ્રહ્મા તે છે કે, જોને આપણે કાંઈ પણ માનસિક શક્તિ કિંવા તર્કના યોગે કદાપિ બહિષ્કૃત કરી શકતા નથી” (શંકર)

* * * * *

વિશ્વ એક વિચારરૂપ છે અને વેદો તે વિચારના શબ્દોરૂપ છે આપણે આ સમસ્ત વિશ્વને નિર્માણુ પણુ કરી શકીએ છીએ અને સહારી પણુ શકીએ છીએ. શબ્દોના વારં-વાગ ઉચ્ચારથી અદૃશ્ય વિચાર જાગૃત થાય છે અને તેના પરિણામ તરીકે દરેક કાર્ય નિષ્પન્ન થાય છે. એક વિશિષ્ટ કર્મવાદી પથના આવા સિદ્ધાંત છે તેઓ ધારે છે કે, આપણામાના પ્રત્યેક મનુષ્ય એક સદા છે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે, એટલે તદનુરૂપ વિચાર આવિર્ભૂત થશે અને તેનું પરિણામ દૃશ્ય થશે-પ્રસક્ષ દેખાવા માડશે “વિચાર શબ્દની શક્તિરૂપે છે અને શબ્દ વિચારનું પ્રકાશન છે,” એમ મીમાસકો કહે છે.

તા ૧૩ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ રાત્રિવાર

જોને આપણે જાણીએ છીએ, તે પ્રત્યેક વસ્તુ મિશ્રણ છે અને સર્વ ધૃતિયજ્ઞાન વિભેદ કિંવા વિભાગદ્વારા જ આવિર્ભૂત થાય છે મન એક સરળ અને એકાદી કિંવા સ્વતત્ર પદાર્થ છે એમ જે ધારતુ, તે દ્વૈતવાદ છે તત્ત્વજ્ઞાન ખેવળ પુસ્તકોના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થતું નથી, જેમ જેમ તમે પુસ્તકોનું વિશેષ વાચન કરતા જાઓ, તેમ તેમ મન વિશેષ મનિન-દૂષિત થતું જાય છે. અવિચારશીલ તત્ત્વવેત્તાઓના એવો અભિપ્રાય હતો કે, મન એક અમિશ્ર-સ્વતત્ર વસ્તુ છે, અને તે અભિપ્રાય તેમને સ્વચ્છતા (માત્ર દ્વારા રાખવા)ના માર્ગમા દોરી ગયો હતો હવે આત્મવિદ્યા મિત્રા મનનું વિભક્તીકરણ સ્પષ્ટ બનાવી આપે છે કે, મન એક મિશ્ર પદાર્થ છે અને જે મિશ્ર પદાર્થ હોય, તેનાં તત્ત્વો કાંઈ બાહ્ય શક્તિના યોગે જ જોડાયેલા રહે છે, એટલે ઇચ્છારૂપ બાહ્ય શક્તિઓના જોડાવાથી મન બદલે છે બધા સૂધી ધુધાતુર ન થાય લાસૂધી મનુષ્ય ખાવાની ઇચ્છા સુદા પણુ નથી કરી શકતો. ઇચ્છા વાસનાને આધીન છે પરંતુ આપણે યુક્ત છીએ, અને એની લાગણી પ્રત્યેકમા રહેલી છે.

શકાવાદી કહે છે કે, આ માન્યતા કિંવા ભાનના તે એક ભ્રમણા જ છે સારે વિશ્વની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? એનું પ્રમાણ માત્ર એ જ છે કે, આપણે તેને જોઈએ છીએ અને તે વિશે આપણા મનમાં લાગણી થાય છે, અને તે જોટલા પ્રમાણમા આપણને સ્વન-ત્રતાની લાગણી થાય છે, તે પ્રમાણે જ કે સાર્વજનિક સમતિ જ જો જગતને પ્રમાણીભૂત

કરતી હોય, તો તો તેનો દૃઢ સ્વતંત્રતા તરીકે સ્વીકાર થવો જ જોઈએ, પરંતુ જે હોવી જોઈએ તે ઇચ્છાની સ્વતંત્રતા એટલે કે સ્વચ્છંદતા તે નથી. સ્વતંત્રતા વિષયક મનુષ્યની પ્રાકૃતિક માન્યતા અથવા શ્રદ્ધા, એ સર્વ બુદ્ધિવાદોનું મૂળ છે. ઇચ્છાની સ્વતંત્રતા તેવી જ છે કે, જેવી તે બદ થવા પૂર્વે હતી. સ્વચ્છંદતા કિંવા ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યની ભાવના જ પોતે પ્રતિશ્લેષે મનુષ્યના બંધન વિરદ્ધ ચાલતા યુદ્ધને બતાવી આપે છે. માત્ર એક નિયમ-બંધનરહિત, અનત અને અમર્યાદ-જ સ્વતંત્ર હોઈ શકે. મનુષ્યમાં અસારે સ્વતંત્રતા કિંવા મુક્તતા એક સ્મૃતિ માત્ર છે કિંવા મુક્તતા મેળવવાનો એક પ્રયત્ન છે.

નિધિમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ એક ચક્રને સંપૂર્ણ કરવા, પોતાના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન-પોતાના દેવળ સત્ય ઉત્પત્તિસ્થાન આત્માપ્રતિ પાછા કરવાનો પરિશ્રમ કરી રહી છે. મુખનો શોધ તે સમતોલતાને મેળવવાનો અને સમાનતાને પ્રાપ્ત કરવાનો જ પ્રયત્ન છે. નીતિ, તે બદ ઇચ્છાનો પોતાને બંધનમુક્ત કરવાનો પરિશ્રમ છે, અને એ જ આપણે મૂળ સંપૂર્ણતામાંથી આવેલા છીએ, એનો ખુલ્લો પુરાવો છે.

* * * * *

કર્તવ્યની ભાવના તે આત્માને દઝાડનાર દુ ખનો મધ્યાહ્નસૂર્ય છે. “હે રાજન! અમૃતના આ એક બિન્દુનું પાન કર અને સુખી થા” (“હું કર્તા નથી,” એવી જે ભાવના તે જ અમૃત છે).

ક્રિયાને પ્રતિક્રિયાવિના જ રહેવા દો. ક્રિયા કિંવા કર્મ સુખદ-સુદર છે; પરંતુ પ્રતિક્રિયા સર્વ દુ ખરૂપ છે. એક બાળક જ્વાળામાં હસ્તાક્ષેપ કરે છે, તે તો આનંદ સમાન છે, પરંતુ જ્યારે અગ્નિની પ્રતિક્રિયા થવા માડે છે, એટલે તત્કાળ દહનદુઃખ આવીને યૃતિમત્ બંધું રહે છે. જ્યારે આપણે પ્રતિક્રિયાને અટકાવી થકીએ છીએ, ત્યારે પછી આપણા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય અવશિષ્ટ રહેતો નથી. મસ્તિષ્ક (Brain) ને સ્વાધીન રાખો અને તેને થોડા પોથાં વાચવા ન દો, સાફી રહેો અને પ્રતિક્રિયા ન કરો, માત્ર આમ વર્તવાથી જ તમે સુખી થઈ શકશો. જો કોઈ પણ મુખ્યકારક ક્ષણો હોય, તો તે જ્યારે આપણે આપણને પોતાને સર્વથા બૂલી જઈએ, તે જ છે. તમારી પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી કર્મ કરો, કર્તવ્ય ભાવનાથી નહિ. આપણને કોઈ કર્તવ્ય છે જ નહિ. આ વિશ્વ એક વ્યાપકચાળા સમાન છે કે, જેમાં આપણે રમીએ છીએ; આપણું જીવન એક રાત્રિત પર્વદિવસ છે.

નિર્બંધતા એ જ અસ્તિત્વ-જીવન-નું સમસ્ત રહસ્ય છે. તમારું શુ થશે, એ વિશે જરા પણ ભય ન રાખશો, તેમજ કોઈનાપર આધાર પણ ન રાખશો. જે ક્ષણે તમે સર્વ

સાહાય્યોનો સાગ કરશે, તે કાણેજ તમે મુક્ત છે. પાણીથી પૂર્ણ બેરાયડી વાદળી (Sponge) વિશેષ પાણીને પોતામાં રાખી શકતી નથી.

* * * * *

જે કે પોતે આગળ પડીને લડાઇની શરૂઆત કરવા કરતાં પોતાના બચાવમાટે લડતું, એ વધારે સારું છે; છતાં પોતાના બચાવમાટે પણ લડતું ખોટું તો છે જ. ખરી રીતે જોતાં પવિત્ર ક્રોધ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ; કારણ કે, સર્વ વસ્તુઓમાં સમતાને ન જાણવાથી જ એ ક્રોધ કિંવા તિરસ્કારનો આવિર્ભાવ થાય છે.

તા. ૧૪ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ સંવત્

જે દ્વારા આપણે ધર્મરત્ને જોઈ શકીએ છીએ, તે જ તત્ત્વજ્ઞાન કિંવા ધર્મનું અંતિમ સાધ્ય છે; એવો જ ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ થાય છે; અને એટલામાટે જ ક્રોધપિણુ હિન્દુ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેની સંબંધશુંખલા વિશે કદાપિ કંઈ પ્રશ્ન કરતો નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં સ્થૂલ, સામાન્ય અને કેવળ (સૂક્ષ્મ) એવી રીતે ત્રણ ભૂમિકાઓ કહેલી છે. ઉચ્ચતમ સાર કિંવા તત્ત્વ કે જેમાં સર્વ વસ્તુઓ સંમત થાય છે, તે એક જ છે. ધર્મમાં પ્રથમ બાજુ ચિહ્ન અને આકાર, દ્વિતીય પુરાણ અને અંતે તત્ત્વજ્ઞાન આપણા જોવામાં આવે છે. પ્રથમની બે વસ્તુઓ સામયિક સાધનરૂપ છે; સર્વના મૂળમાં તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે અને અન્ય સાધનો કેવળ બ્રહ્મને પહોંચવાના પરિશ્રમયુક્ત વ્યવસાયમાં માત્ર સોપાન સમાન જ છે.

પાશ્ચાત્ય ધર્મમાં એવી ભાવના છે કે, નવા કરાર (New Testament) અને ક્રાઈસ્ટ વિના ધર્મ હોઈ શકે જ નહિ; અને યહૂદી ધર્મમાં પણ એના જેવી જ શ્રદ્ધા અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે, મોસેસ અને પયગંબરો વિના ધર્મનો સંભવ જ નથી; કારણ કે, એ ધર્મોનો કેવળ પુરાણોપર જ આધાર રહેલો છે. સત્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ એ પુરાણથી ઉપર ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે, તેની અંદર જ કદાપિ વિરમી શકે નથી. વર્તમાન વિજ્ઞાને ખરેખર ધર્મના પાયાને મજબૂત અને દૃઢ બનાવી દીધો છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે, સમસ્ત વિશ્વ એકતત્ત્વાત્મક છે, એ એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત યઈ ગયો છે. જેને આધ્યાત્મિકો ‘વ્યક્તિ’ કહે છે, તેને જ વિશ્વવાદીઓ ‘પદાર્થ’ કહે છે. (અર્થાત્ જેને અધ્યાત્મવાદી ‘ચૈતન્ય’ કહે છે, તેને જ ભાવાવાદી ‘જડ’ કહે છે). પરંતુ એ બન્ને વચ્ચે ખરી રીતે જોતાં કંઈ પણ વિરોધ નથી; કારણ કે, તે બન્ને એક જ છે. જે કે એક પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી અદૃશ્ય અને વિચારમાં આવી ન શકે તેવા હોય છે, છતાં તેમાં વિધની

સમસ્ત શક્તિ અને સત્તા ક્રમાપલી છે. એ ખરેખર તે જ છે કે, જેને વેદાંતીઓ આત્મા કહે છે. સર્વ પંથો ખરી રીતે જોતાં બિજા શબ્દોમાં તે એક જ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે.

વેદાંત અને વર્તમાન વિજ્ઞાન બંને એક સ્વયંપરિણામક કારણની સમાનતાથી સ્થાપના કરે છે. તે કારણમાં સર્વ કારણો સમાવર્તા છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘટ બનાવતા એક કુંભકાર-કુંભાર-ને લ્યો. કુંભકાર પોતે મૂળ અથવા, પ્રથમ કારણ છે; મૃત્તિકા તેનું જડ કારણ છે અને એક નૈમિત્તિક કારણ છે. પરંતુ આત્મા તો એ સર્વ કારણરૂપ છે, આત્મા પોતે કારણ પણ છે અને કાર્ય પણ છે. વેદાંતી કહે છે કે, જગત્ સત્ય નથી, તે માત્ર દૃશ્ય છે. પ્રકૃતિ તે ઈશ્વર જ છે કે, જે અવિદ્યા-અજ્ઞાનદ્વારા દૃશ્ય થાય છે-અર્થાત્ અજ્ઞાનથી જ ઈશ્વર આપણને પ્રકૃતિરૂપ દેખાય છે. વિશ્વદેવતાવાદીઓ કહે છે કે, ઈશ્વર પ્રકૃતિ અથવા તો આ વિશ્વરૂપે થયેલો છે; અને અદ્વૈતવાદીઓ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવે છે કે, ઈશ્વર માત્ર આ વિશ્વરૂપે દેખાય છે; પણ વસ્તુતઃ તે આ વિશ્વ નથી.

આપણે અનુભવને માત્ર એક માનસિક પદ્ધતિ તરીકે જ જાણી શકીએ છીએ; મનમાં તત્ત્વ અને મસ્તિષ્કમાં ચિહ્નને ધારણ કરી શકીએ છીએ. આપણે મસ્તિષ્કને આગળ કે પાછળ દટાવી-દોડાવી શકતા નથી; પણ મનને ગમે ત્યાં દોડાવી શકીએ છીએ; તે-મન-જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય સર્વ કાળમાં યથેચ્છ ગમન કરી શકે છે; અને તેથી મનોગત તત્ત્વો શાશ્વત સંરક્ષિત છે. મન કે જે સર્વવ્યાપક છે, તેમાં સર્વ તત્ત્વો પ્રથમથી જ સાધારણ ધર્મરૂપ યર્ષ રહેલાં છે.

“કાળ, આકાશ અને કારણત્વ એ વિચારના માર્ગ અથવા આકારરૂપ છે” એ સિદ્ધાંતનો શોધ તે જ કેન્દ્રનું મહા પરાક્રમયુક્ત કાર્ય હતું; પરંતુ વેદાંતે સહસ્રાવધિ વર્ષો પૂર્વે એ તત્ત્વનું શિક્ષણ આપ્યું હતું અને એને ગાયા નામ આપવામાં આવ્યું હતું. શોધ-નહેર કેવળ બુદ્ધિપર સ્થિત રહે છે અને વેદોને બુદ્ધિગમ્ય કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. શંકરે વેદોની ધર્મપરાયણતા-અગમ્યતાનું જ પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

‘જ્ઞાતૃ’ અથવા જ્ઞાની ભાવના કે જે જ્ઞોમાં મળી આવે છે, તે જ્ઞાન છે અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન એક છે.....

સાકાર ઈશ્વર વિશ્વનો અનિમિત્ત સામાન્યવાદ છે, પણ તે કેવળ સંકીર્ણ કિંવા અસ્પષ્ટ છે; સ્પષ્ટ અને દાર્શનિક નથી.....

એકતા અથવા અદ્વૈત સ્વયંપરિણામક છે કે, જેમાંથી પ્રત્યેક વસ્તુનો અવિભાવ થાય છે.....

જડ વિદ્યાન માત્ર વસ્તુરોધન કરે છે અને અધ્યાત્મજ્ઞાન પુષ્પોને ગુચ્છના આકારમાં બાંધનારું (એકત્ર કરનારું) સૂત્ર છે. અત્યેક પૃથક્કરણ આત્મવિષયક છે; એક વૃક્ષના મૂળમાં ખાતર નાંખવું, તે પણ પૃથક્કરણના અર્થને જ સૂચવે છે.....

ધર્મમાં સ્થૂલ, વિશેષ સામાન્ય અને અંતિમ એકતા સમાયતી છે. વિશિષ્ટતાને ન વળગો; માત્ર તે એક તત્ત્વને જ પ્રાપ્ત કરો.

* * * * *

દાનવો અંધકારના યંત્રો છે અને દેવો પ્રકાશના યંત્રો છે; પણ છે તો બન્ને યંત્રો જ. માત્ર મનુષ્ય જ જીવિત છે. યંત્રને તોડી નાંખો અને સંકલ્પવિકલ્પને દૂર કરો. આમ કરવાથી જ મનુષ્ય મુક્ત થઈ શકે છે. માત્ર આ વિશ્વ જ એક એવું સ્થાન છે કે, જેમાં રહીને મનુષ્ય પોતાની મુક્તિના ઉપાયને ચોંટાડી શકે છે.

“જેને આત્મા ચૂંટી કાઢે” એ વાક્ય સત્ય છે. ચૂંટણી ખરી છે, પણ તે પોતાના અંતરમાં થવી જોઈએ. એક બાહ્ય અને વિનાશક (પ્રારબ્ધવાદના) સિદ્ધાન્ત તરીકે એ ચૂંટણી મહા ભયંકર છે.

તા. ૧૫ મી જુલાઈ ૧૯૯૫ સોમવાર.

દિબેટ પ્રમાણે જ્યાં અનેક પતિ કરવાની રૂઢિ પ્રચલિત છે, ત્યાં સ્ત્રીઓ શારીરિક બળમાં પુરુષો કરતાં વિશેષ બળવતી હોય છે. જ્યારે અંગ્રેજો ત્યાં જાય છે, ત્યારે એ સ્ત્રીઓ મોટા મોટા પુરુષોને ઉપાડીને પર્વતોપર લઈ જાય છે.

મલબારમાં જો કે બહુપતિત્વની પૃથા પ્રચલિત નથી; છતાં ત્યાંની સ્ત્રીઓ સર્વ વિષયમાં અત્રતા ભોગવે છે. સર્વ ઑફિસો સ્ત્રીઓવડે ભરાયેલી છે, -સૈનિક, શિક્ષક, રેલ્વે-ગાર્ડ્સ અને સાધારણ કાર્યવાહક તરીકે બહુધા ત્યાં સ્ત્રીઓ જ જોવામાં આવે છે. ત્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાં અપવાદરૂપ સ્વચ્છતા પ્રસક્ત દેખાય છે અને વિદ્યાભાંડોને તેમનો ઉત્સાહ અદ્વિતીય છે. જ્યારે હું પોતે તે પ્રદેશમાં હતો, તે વેળાએ એવી ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે મારો મેળાપ થયો હતો કે, જેઓ સંસ્કૃત ભાષા બહુ જ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ બોલતી હતી; ત્યાં ગ્રામી સ્થિતિ છે, ત્યારે ભારતવર્ષના એ પ્રદેશ વિના અન્ય પ્રદેશમાં દશ લાખ સ્ત્રીઓમાંની એક સ્ત્રી પણ સંસ્કૃત બોલી શકતી નથી. પ્રભુત્વ-અધિકારસંપત્તતા ઉન્નતિના શિખરે લઈ જાય છે, અને દાસ્ય કિંવા સેવાધર્મ અધિગતિની ગતીમાં નાંખી દે છે. મલબારનો પ્રદેશ પોર્ટુગીઝ કિંવા મુસલમાનો બન્નેમાંના કોઈપણ કદાપિ જિતાયેલો નથી.

દ્રાવિડો મધ્ય એશિયાની એક અનાર્થ જાતિના લોકો હતા, કે જેઓ આખો કરતાં આગળ વધેલા હતા અને દક્ષિણ આર્યાવર્તના દ્રાવિડો તો વળી સુધારણામાં સર્વના મુક્ત-

મણિરૂપ હતા. સ્ત્રીઓ તો વળી પુરુષો કરતાં પણ ઉચ્ચ પદવીએ વિરાજતી હતી. પછીથી તેઓ વિભક્ત થયા; તેમાંના દેટલાક ઈછપટમા ગયા, દેટલાકોએ ઔનિદાનિયા પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું અને બાકીના ભારતવર્ષમાં જ રહ્યા.

તા. ૧૬ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ મંગળવાર (શકર)

ઘટસ્મ અથવા “અદૃષ્ટ કારણ” આપણને યજ્ઞયાગ અને ઉપાસના પ્રતિ લઈ જાય છે, કે જે બદલામાં દૃષ્ટ પરિણામને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યેષ્ઠતા માટે આપણે પ્રથમ શ્રવણ, સ્વારપણી મનન ક્રિયા વિચાર અને અંતે બ્રહ્મના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવું જોઈએ.

કર્મોનું પરિણામ અને જ્ઞાનનું પરિણામ, એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. ‘કરણ’ અને ‘અકરણ’ (કરવું અને ન કરવું) એ સમસ્ત નીતિમત્તાના મૂળ-આધારભૂમિરૂપ-છે, પણ ખરી જીતે તેમનો માત્ર શરીર અને મન સાથે જ મળે છે. સર્વ સુખ અને દુઃખ જેમને કદાપિ વિભક્ત ન જ કરી શકાય એવી રીતે ઇન્દ્રિયો સાથે જોડાયેલાં છે અને તે સુખ અને દુઃખનો અનુભવ લેવામાં શરીર આવશ્યક છે. જેમ શરીર શ્રેષ્ઠ, તેમ તેના ગુણની ભૂમિકા પણ શ્રેષ્ઠ હોય છે-તે બ્રહ્મ સમાન થાય છે, છતાં પણ તે શરીર જ છે. જ્યાં સુધી દેહ છે, ત્યાં સુધી આનંદ અને શોક હોવાના જ, જ્યારે એક મનુષ્ય દેહભાવનાથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે જ એ આનંદ અને શોકના વિકારને ટાળી શકે છે. આત્મા શરીર-હીન છે, એમ શંકર કહે છે.

કોઈ પણ નિયમ તમને મુક્ત કરી શકે તેમ નથી. તમે મુક્ત જ છો. જો તમે પ્રથમથી જ સ્વતંત્રતા ન ધરાવતા હો, તો અન્ય કોઈ પણ તમને સ્વતંત્રતા આપી શકે એમ નથી. આત્મા સ્વયંપ્રકાશિત છે. કારણ અને કાર્ય ત્યાં પહોંચી શકતાં નથી અને અશરીરિતા એ જ સ્વતંત્રતા ક્રિયા મુક્તિ છે. જે કોઈ હતું, છે અને હશે, તે સર્વ બ્રહ્મ જ છે. કાર્ય ક્રિયા પરિણામ તરીકે સ્વતંત્રતાનું કોઈ પણ મૂલ્ય નથી, કારણ કે તેની સ્થિતિમાં તે અશુદ્ધ અને મિશ્રિત હોવાની અને તેથી તેમાં બંધનનાં બીજ હોવા જ જોઈએ. અહીં પ્રતિનિધિને પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, કિન્તુ આત્માના સત્ય સ્વભાવને જ મેળવવાનો છે.

છતાં પણ આવરણને દૂર કરવા તથા બંધન અને બ્રમણને-અવિદ્યાને-લુપ્ત કરવામાં કર્મ અને ઉપાસના આવશ્યક છે. કર્મ અને ઉપાસના આપણને સ્વતંત્રતા ક્રિયા મુક્તિ આપતા નથી, પણ તેથી શુ? આપણા પોતાના પ્રયત્ન વિના આપણે આપણી આત્મા ઉઘાડી શકતા નથી અને આપણે કોણ છીએ તથા શુ છીએ, તે જોઈ શકતા નથી. શંકર આગળ વધીને કહે છે કે, અદ્વૈત વેદાત વેદોની રચનાભિદેકકારિણી પ્રતિજ્ઞા છે, પરંતુ પ્રાયમિક વેદો (કર્મકાંડ આદિ) પણ આવ-

સ્વકીય છે; કારણ કે, તેઓ કર્મ અને ઉપાસનાનું શિક્ષણ આપે છે, અને એ કર્મ તથા ઉપાસનાદ્વારા પણ અનેક જનો ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ખીજાઓ કેવળ અદ્વૈત વિના અન્ય કોઈનું પણ સાહાય્ય ન લેતાં બ્રહ્મીભૂત યાત્ર છે. જે પરિણામને અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે જ પરિણામમાં કર્મ અને ઉપાસના પણ લઈ જાય છે.

પુસ્તકો ઈશ્વર વિષયક શિક્ષણ આપી શકતાં નથી, પણ અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકે છે; તેમની ક્રિયા અકરણરૂપ ક્રિયા અભાવાત્મક છે. એકસમયાવચ્છેદે ગ્રંથોમાં નિમગ્ન રહેવું અને સ્વનંત્રતા-મુક્તિના માર્ગને પ્રુત્થો કરવો, એ શંકરનું મહત્ત્વ સંપાદન છે. પરંતુ અંતે તો એ સંથો પાડવા જેવી જ કૃતિ છે. મનુષ્યને પ્રથમ સ્થૂલ અથવા સાકાર આપો અને સાર પછી તેને ઉચ્ચતમ શિખરે (ઉચ્ચતમ તત્ત્વમાં) ધીમે ધીમે ચઢાવો. નાનાવિધ ધર્મોનો એ જ પ્રયત્ન છે અને તે જ તેમના અસ્તિત્વ અને પ્રત્યેક ધર્મવિકાસની અમુક ભૂમિકા-સ્થિતિમાટે કેવી રીતે યોગ્ય છે, એ તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરે છે. જે ગ્રંથો અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં સાહાય્ય કરે છે, તે ગ્રંથો પોતે પણ અજ્ઞાનતા એક ભાગરૂપ છે. જ્ઞાનપર આવરણરૂપ જે અજ્ઞાન આવેલું છે, તે અજ્ઞાનને હાંકી કાઢવું, એ જ તેમનું કર્તવ્ય છે. “સલ્લ અસલને ખસેડી દે છે.” તમે સ્વતંત્ર-મુક્ત જ છો, તમને કોઈ સ્વનંત્ર બનાવી શકે તેમ નથી. જ્યાંસુધી તમે કોઈ વિશિષ્ટ પંથ કે મતનું અવસંબન કરનારા હો, ત્યાંસુધી ઈશ્વરને ધારણ કરી શકવાના નથી. “જે પોતાને જ્ઞાતા જાણે છે, તે કોઈ પણ જાણુતો નથી.” જ્ઞાતાને કોણ જાણી શકે એમ છે વારુ? માત્ર એ જ શાશ્વત તત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને તે ઈશ્વર તથા વિશ્વ છે. ઈશ્વર અપરિવર્તનીય (અવિ-કૃત) છે અને વિશ્વ પરિવર્તનીય (વિકૃત) છે. જ્યાં તમારું મન પરિવર્તનશાસિને ન સ્વીકારે, તો તે જ સ્થિતિ શાશ્વતતા છે, એમ સમજવું.....તમે પાપાણુને અથવા તો તેનાપરની કોરેલી આકૃતિને જુઓ છો, પણ એકસમયાવચ્છેદે બંનેને જોઈ શકતા નથી; તો જો કે છે તો બંને એક જ.

* * * * *

એક પળ માત્ર પણ તમે નિષ્કર્મ સ્થિતિમાં-શાંતિમાં રહી શકશો? સર્વ યોગીઓ દહે છે કે, તેમ બની શકશે.

* * * * *

પોતાને નિર્જન ધારી લેવો, એ એક મોટામાં મોટું પાપ છે. કોઈ પણ વિશેષ મહાન નથી; એ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરો કે, તમે પોતે બ્રહ્મ છો. તમે પોતે આપો, તે

વિના કોઈ પણ વસ્તુમાં ખીણ કોઈ શક્તિ છે જ નહિ. આપણે સૂર્ય, નક્ષત્ર અને વિશ્વથી પર છીએ. મનુષ્યની ઈશ્વરતાનો ઉપદેશ કરો. અશુભનો અસ્વીકાર કરો અને કોઈ પણ કર્મને નિર્માણ ન કરો. ઉભા થાઓ અને કહો કે, હું સ્વામી છું-સર્વનો સ્વામી છું. આપણે જ કૃત્રિમ મૃત્યુલાને નિર્માણ કરીએ છીએ અને માત્ર આપણે જ તેને તોડી શકીએ છીએ.

કોઈ પણ કર્મ તમને મુક્તિ આપી શકે તેમ નથી, માત્ર જ્ઞાન જ તમને મુક્ત કરી શકે છે. જ્ઞાન અનિવાર્ય છે; મન તેને સ્વીકારી કે અસ્વીકારી શકતું નથી. જ્યારે તે આવે છે, ત્યારે મને તેનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે; એટલે એ મનનું એક કર્મ નથી, કિંતુ માત્ર તેનો પ્રધાય મનમાં આવે છે.

કર્મ અથવા ઉપાસના તમને પાછા તમારા પોતાના સ્વભાવમાં લાવી મૂકનારાં છે. દેહને આત્મા માનવો, એ એક મોટામાં મોટી ભ્રમણા છે; અર્થાત્ એ ભ્રમણાના અભાવે આ દેહમાં જીવવા છતાં પણ આપણે મુક્ત થઈ શકીએ છીએ. સાધારણતઃ શરીરનો આત્માસાથે કરો પણ સંબંધ નથી. ભ્રમણા અથવા માયા અસત્યને સત્ય તરીકે સ્વીકાર્યાં કરે છે, પણ તેમાંનું કોઈ છે જ નહિ.

તા. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ બુધવાર

રામાનુજ વિશ્વને ચિત્, અચિત્ અને ઈશ્વર એવી રીતે ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરે છે; મનુષ્ય, પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર, અથવા ચૈતન્ય, જડ અને ઈશ્વર. એથી વિરુદ્ધ શંકર કહે છે કે, ચિત્ એટલે કે આત્મા તે ઈશ્વર જ છે, ઈશ્વર સત્ય છે, જ્ઞાન છે અને અનંતતા છે, આ શુભ્રા નથી. ઈશ્વર વિષયક કોઈ પણ વિચાર તે શુભ્ર છે, અને તેના વિષે જે કોઈ પણ કહી શકાય તે એ જ કે, “ૐ તત્સત્”

શંકર આગળ વધીને પૂછે છે કે, તમે અસ્તિત્વને ખીણ પ્રત્યેક વસ્તુથી ભિન્ન જોઈ શકો છો? બે વિષય કિંવા બે વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદ અથવા વિરોધ ક્યાં છે? જે વિરોધ છે, તે ઈન્દ્રિયદર્શનમાં જ છે, અન્યથા સર્વ એક જ છે. આપણે પરપરામાં દષ્ટિ-પાત કરવાનો છે. એક વસ્તુનું માર્તવિક જ્ઞાન મેળવવા સાથે આપણે કાંઈક એવી વસ્તુ પણ મેળવીએ છીએ કે, જેનું અસ્તિત્વ જ નથી. જે ભેદો છે તે માત્ર સ્મૃતિમાં જ છે અને સ્મૃતિમાં જે નાનાવિધ વિચારપરપરા એકત્ર યથેતી હોય છે, તેમની પરસ્પર શુભનાથી જ એ ભેદોનો આધાર થાય છે. વસ્તુના સ્વભાવમાં કશી પણ ભિન્નતા કે ભેદ નથી, ભેદ માત્ર અસ્તિત્વ-ગોદ-માં જ છે. બહાર તો સમાનભાવ કિંવા એકમ-

તીયતા જ પ્રવર્તે છે, અને જે અનેકતા કિંવા બેદભાવના છે, તે તો મનમા જ રહેલી છે, એથી અર્થાત્ ‘અનેકતા’ એવી જે ભાવના, તે કેવળ મનની જ સૃષ્ટિ છે

નાનાવિધતાઓ જ્યારે ભિન્ન હોય છે, ત્યારે ગુણ થાય છે, છતાં એક જ રિપય-વસ્તુમાં જોડાયેલી હોય છે. બેદ અથવા અનેકતા શી વસ્તુ છે, એ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ તેમ નથી. આપણે જે કાંઈ જોઈએ છીએ અને વસ્તુઆવિધે જે આપણને લાગે છે, તે કેવળ વિશુદ્ધ અને સરળ અસ્તિત્વ-છેપણું-જ છે એ વિના અન્ય સર્વ (બેદભાવ) આપણામાં છે. કાંઈ પણ વસ્તુવિષયક જે કાંઈ પણ નિશ્ચિત પ્રમાણ હોય, તો તે કેવળ અસ્તિત્વ જ છે. સર્વ ભિન્નતા ખરી રીતે જોતા ‘ગૌણ સત્યતા’ છે જેવી રીતે રજ્જુમાં સર્પનો ભાસ થાય છે. હવે રજ્જુ તો સર્પ નથી છતાં એથી સર્પનું અસ્તિત્વ વ્યક્ત થાય છે. જે સર્પનું અસ્તિત્વ ન હોત, તો તેનો રજ્જુમાં ભાસ થવો પણ શક્ય નહોતો. જ્યારે રજ્જુનું જ્ઞાન અભાવદર્શક થઈ જાય છે, ત્યારે સર્પનું જ્ઞાન ભાવ-અસ્તિત્વ-દર્શક થાય છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારે પણ જાણી લેવા પરંતુ જે સમ-જવાનું છે તે એ જ કે, તમે કેવળ એકને જ જુઓ છો, તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, અન્યનું અસ્તિત્વ જ નથી વિશ્વની ભાવના તે એક પ્રતિબંધ છે કે જે ઈશ્વરવિષયક ભાવનાને ઢાકી દે છે અને તેથી તેને દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે, છતાં તેનું અસ્તિત્વ તો છે જ.

શંકર પુનઃ કહે છે કે, અનુભવ અથવા જ્ઞાન તે અસ્તિત્વનું અતિમ પ્રમાણ છે. તે સ્વયંપ્રભ અને સ્વયંમભિરા છે, કારણ કે, ઇન્દ્રિયોનો અતિક્રમ કરી જવા પછી પણ આપણને જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય છે જ્ઞાન અથવા અનુભવ અન્ય સર્વ સાધનો અને ઇન્દ્રિયોથી સ્વતંત્ર છે સવેદન વિના એ અનુભવ શક્ય નથી એ અનુભવ સ્વયંપ્રકાશ ધરાવે છે કે, જે કાંઈક ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે, ત્યારે સાધારણ જ્ઞાનના નામથી જાણખાય છે. અનુભવની એક પણ ક્રિયા અજ્ઞાનમયી હોઈ શકતી નથી, ખરી રીતે, જ્ઞાન-સવેદન તે અનુભવનો સ્વભાવ છે અસ્તિત્વ અને અનુભવ એક જ વસ્તુ છે એ એક ખીજ સાથે જોડાયેલી બે વસ્તુઓ નથી જેને કારણની આવશ્યકતા નથી તે અનત છે, એટલે અનુભવ તેનું પોતાનું અતિમ પ્રમાણ છે અને તેને કાંઈ કારણની આવશ્યકતા ન હોવાથી શાશ્વત છે તે સદા સર્વદા વિપરીત-અધિકરણનિષ્ઠ છે, તે પોતે જ પોતાનો દ્રશ્ય છે એ અનુભવ મનમાં નથી, કિન્તુ અનુભવ મનને ખેંચી લાવે છે. તે અનન્યસબ્દ સપૂર્ણ છે અને તે જ કેવળ જ્ઞાતા છે, અર્થાત્ વાસ્તવિકતાથી જોતા અનુભવ આત્મા જ છે. અનુભવ પોતે નિહાળી શકે છે, પણ આત્મા

જ્ઞાતા થઈ શકતો નથી, કારણ કે, 'જ્ઞાતા' જ્ઞાનની ક્રિયાથી થવાય છે, પણ શક્ય કહે છે કે, "એ આત્મા 'હું' નથી," કારણ કે, "હું-અહમ્ છુ" એ જ્ઞાન આત્મામાં નથી. આપણે આત્માના પ્રતિબિંબ છીએ, અને આત્મા તથા બ્રહ્મ એક છે.

ન્યારે તમે તે અનત-કેવળ (બ્રહ્મ) વિશે બોલો છો અથવા વિચાર કરો છો, ત્યારે તમારું તદ્વિષયક કથન કિંવા વિચાર તુલનાત્મક અથવા અન્યસાપેક્ષ હોય છે, એવું સર્વ યૌગિક ઉપપત્તિઓનું પ્રતિપાદન છે. યોગમાં, બોધ (અનુભવ) અને સાક્ષાત્કાર બંને એક જ છે. જેના પ્રતિનિધિ ગમાનુજ છે, તે વિગિષ્ટાદ્વૈત એકદેશીય એકતાને બુદ્ધિ છે અને તે અદ્વૈતપ્રતિજ્વાનું એક પગલું છે. વિશિષ્ટ બે-યુક્ત અથવા મિશ્રિત પ્રકૃતિ જગત-વિશ્વનો સ્વભાવ છે અને તેમાં પ્રકૃતિ-પરિવર્તન થવા કરે છે. પરિવર્તનની શબ્દોમાં બદલા કરેલા પરિવર્તનીય વિચારો તે કેવળને કદાપિ સિદ્ધ કરી શકતા નથી. એથી તમે માત્ર અમુક વિશિષ્ટ ગુણોવાળી વસ્તુ પર્યંત પહોંચી શકો છો, પણ બ્રહ્મને પોતાને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એથી કેવળ શાબ્દિક સયુક્તતા અથવા ઉચ્ચતમ પ્રશિદ્ધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ એથી દૈતના અભાવની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ ગુરુવાર.

(આજનો પાક મુખ્યત્વે સાખ્યની સમાપ્તિ વિરુદ્ધ શંકરના વાદાનુવાદનો હતો.)

સાંખ્ય કહે છે કે, બોધ અથવા જ્ઞાન એક મિશ્ર પદાર્થ છે, અને તેથી આગળ વધતા અતિમ સાર પુરુષ-સાક્ષી-ને આપણા સમક્ષ ઉપસ્થિત કરે છે, પણ પુરુષો અનેક છે એટલે કે, આપણામાંનો પ્રત્યેક એક પુરુષ છે. એથી સર્વથા વિરુદ્ધ અદ્વૈત દંડતાપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે, કે પુરુષ તો એક જ હોઈ શકે. વળી તે પુરુષ સજ્ઞાન, અજ્ઞાન કે કોઈ પણ ગુણ ધરાવનારો હોઈ શકે તેમ નથી કારણ કે, એ ગુણો કાં તો નષ્ટ કરી નાખે છે, અથવા તો આતે નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલામાટે તે એક કોઈ પણ ગુણોથી રહિત-જ્ઞાનથી પણ રહિત જ હોવો જોઈએ, અને તે વિશ્વ અથવા અન્ય કોઈ વસ્તુનું કારણ હોઈ શકે જ નહિ. વેદો કહે છે કે, 'આત્મા કેવળ અસ્તિત્વ જ હતું અને તે એકમેવાદ્વિતીયમ્ હતું.'"

* * * * *

જ્ઞાન સાથે સંસ્પર્શની ઉપસ્થિતિ એમ મિદ્ધ નથી કરતી કે, જ્ઞાનનું કારણ સંસ્પર્શ છે, અથવા વિરુદ્ધ મનુષ્યમાં પ્રથમથી જ જેનું અસ્તિત્વ છે, તેને સંસ્પર્શ મહાર બોનાયે છે, જેમજે અગ્નિ પોતા પાસે રાખવામાં આવેના લોહાને તેમાંની ગુપ્ત ઉષ્ણતાને ઉત્તેજિત કરીને તપાવે છે, કોઈ તે લોહાના ગોળામાં અવેશ કરીને તેને તપાવતો નથી. આવો જ પ્રમાણ સંસ્પર્શ પણ જાણી લેવો.

જ્ઞાન, બળ અને ક્રિયા તે ઈશ્વર. ઈશ્વરને આકાર અથવા રૂપની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, કેવળ સમર્પોદને જ અમર્યાદ અથવા અનંત જ્ઞાનને ધારણ કરવામાટે મધ્યસ્થ તરીકે આકાર અથવા શરીરની આવશ્યકતા હોય છે; પરંતુ ઈશ્વરને ખરી રીતે એવા સાદાચ્છ અથવા સાધનની લેશમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. ‘ચલિત આત્મા’ કાંઈ છે જ નહિ; આત્મા કેવળ એક જ છે. જીવ (વ્યક્તિગત આત્મા) આ શરીરનો સજ્ઞાન રાજ છે, કે જેમાં પાંચ જીવનતત્ત્વો સંયુક્તતાથી આવે છે; છતાં તે જીવ આત્મા છે, કારણ કે સર્વ આત્મા છે. તમે તેના વિષે જે કાંઈ પણ વિચાર કરો છો, તે તમારો ભ્રમ છે; જીવમાં તેવું કાંઈ છે જ નહિ. તમે પોતે ઈશ્વર છો અને એથી વિરુદ્ધ તમે જે કાંઈ પણ ધારો, તે અસત્ય છે. તમારે કૃષ્ણમાં પોતાની-આત્માની-પૂજા જ કરવી જોઈએ, કૃષ્ણને કૃષ્ણ તરીકે પૂજવાનો નથી. માત્ર આત્માની ઉપાસના કરવાથી જ મુક્તિ અથવા સ્વતંત્રતા મેળવી શકાય છે. પૌરુષેય ઈશ્વર પણ વિષયીકૃત આત્મા જ છે. શંકર કહે છે કે, “મારી પોતાની વાસ્તવિકતાનું જે તીવ્ર અનુસંધાન, તે જ ભક્તિ છે.”

* * * * *

આપણે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિમાટે જે સાધનોને સ્વીકારીએ છીએ, તે સર્વ સત્ય છે; તે ક્ષુવ તારાને તેની આસપાસની તારાઓદ્વારા નિશ્ચિત કરવાના પ્રયત્ન સમાન છે.

* * * * *

લગવડગીતા, તે વેદાંતનો સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ મંથ છે.

તા. ૧૯ મી જુલાઈ ૧૯૬૫ શુક્રવાર.

જ્યાં સૂધી હું ‘ત્વમ્’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરું છું, ત્યાં સૂધી મને આપણા સંરક્ષક ઈશ્વર વિષે બોલવાનો અધિકાર છે (અર્થાત્ ઈશ્વર આપણો રક્ષણકર્તા છે, એમ કહેવાનો દાક છે). ન્યારે હું વળી બીજાને જોઉં, ત્યારે તેમાંની બધી પ્રતિજ્ઞાઓને કાઢી લઈને તેમનો તૃતીય વસ્તુમાં જ આરોપ કરું એ નિશ્ચિત છે; અર્થાત્ આપણા વચ્ચે-ઉભયના મધ્યમાં જે શ્રેષ્ઠ ભાવના ઉભેલી છે; તે ત્રિકોણનો અગ્રભાગ છે. આખ્ય હિમ થાય છે, તે હિમ જળનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને ત્યારપછી ગંગા દક્ષિણેયર થાય છે; પણ ન્યારે તે આખ્ય હોય છે, ત્યારે ગંગાનો અભાવ હોય છે, અને ન્યારે તે જળ હોય છે, ત્યારે આપણે તેમાં આખ્યવિષે વિચાર કરતા નથી. અર્થાત્ સૃષ્ટિ અને પરિવર્તનની કલ્પના અવિભાજ્યતાથી સંકલ્પસાથે સંધાયેલી છે. જ્યાં સૂધી આપણે આ જગતને ગતિમાન જોઈએ, ત્યાં સૂધી તેની પાછળ આપણને સંકલ્પની અવધારણા કરવી પડે છે. પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઇન્દ્રિયોના સંપૂર્ણ ભ્રમને સિદ્ધ કરી બતાવે છે; આપણે જેમ જોઈએ છીએ,

સાંભળીએ છીએ, હૃદયમાં લગાડીએ છીએ, સુંઘીએ છીએ અને ચાખીએ છીએ, તેવું વાસ્તવિક કંઈ પણ નથી. વિશેષ આન્દોલનો વિશેષ પરિણામેને ઉપજાવી આપણી ઇન્દ્રિયોને આકુલવ્યાકુલ કરી નાખે છે; આપણે કેવળ સાપેક્ષ સત્યને જ જાણીએ છીએ.

‘દુષ્ટ’ (Truth) ને માટે સંસ્કૃત શબ્દ ‘સત્’ છે. આપણી વર્તમાન વિચાર-પદ્ધતિથી આપણને આ વિશ્વ સંકલ્પ અને ચૈતન્યરૂપ દેખાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે આપણા પોતામાટે અસ્તિત્વ અથવા ભાવરૂપ છીએ, તેટલા જ પ્રમાણમાં પૌરુષેય-સાકાર-ઈશ્વર તેના પોતામાટે ભાવરૂપ છે; એથી વિશેષ નથી. જેવી રીતે આપણે આકાર તરીકે દેખાઈએ છીએ, તેવી જ રીતે ઈશ્વર પણ એક આકાર તરીકે દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે. જ્યાં સૂધી આપણે મનુષ્ય છીએ, ત્યાં સૂધી આપણો એક ઈશ્વર હોવો જ બેઠએ; પણ જ્યાં આપણે ઈશ્વર થયા, એટલે પછી તેવા કોઈ પણ ઈશ્વરની આપણને આવશ્યકતા નથી. એટલામાટે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પવિત્ર માતા (કાલી) ને નિઃસ્તર પોતામાં-પોતા સાથે જોતા હતા, આસપાસની અન્ય વસ્તુઓ કરતાં એના વિશેષ સાક્ષાત્કારને અનુભવતા હતા; પરંતુ સમાધિના સમયમાં કેવળ એક આત્મા વિના બીજી બધી વસ્તુઓનો-એ માતાનો પણ-સર્વથા લોપ થઈ જતો હતો. જ્યાં સૂધી નિરાકારમાં લીન થવાનો અવસર આવે, ત્યાં સૂધી સાકાર ઈશ્વર વધારે અને વધારે નિકટમાં આવતો જાય છે અને નિરાકારમાં લીન થવા પછી સાકાર ઈશ્વર પણ નથી અને “હું” (અહમ્) પણ નથી-કંઈ પણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. સર્વનો આત્મામાં લય થઈ જાય છે.

જ્ઞાન એક બંધનરૂપ છે. વિશ્વઅવસ્થાને જોતાં એમ જણાઈ આવે છે કે, બુદ્ધિ આકાર અથવા રૂપ કરતાં પ્રથમની છે; પરંતુ જો બુદ્ધિ કોઈ પણ વસ્તુનું કારણ હોય, તોપણ તે પોતે પરિણામે તો એક કાર્ય જ છે. તે માયા છે. ઈશ્વર આપણને નિર્માણ કરે છે અને આપણે ઈશ્વરને નિર્માણ કરીએ છીએ અને એ માયા છે. ચક્ર અવિલંબ છે-મન શરીરને નિર્માણ કરે છે અને શરીર મનને નિર્માણ કરે છે; ઈર્ષા મરઘાને જગતમાં લઈ આવે છે અને મરઘા પાછાં ઈર્ષાને ઉત્પન્ન કરે છે; વૃક્ષ બીજને ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજ વૃક્ષને ઉપજાવે છે. અર્થાત્ જગત્ સર્વથા જિજ્ઞાસુતીય પણ નથી અને સર્વથા એકજાતીય પણ નથી. મનુષ્ય સુકત છે અને તેણે એ બન્ને પક્ષથી ઉપર ચઢી જવું બેઠએ. બન્ને તત્ત્વો પોતપોતાના સ્થાનમાં સત્ય છે; પરંતુ જ્યાં ‘સત્’ના શિક્ષણનો સમય આવ્યો, ત્યાં ‘જ’ની આપણે અસ્તિત્વ, ઇચ્છા, જ્ઞાન, કરતું, જવું અને જાણવું ઇત્યાદિ વિષે અભ્યસરે જે કંઈ પણ જાણીએ છીએ, તે સર્વ કરતાં હિમ્ય અવસ્થામાં જવું બેઠએ-હિમ્યારોહણ

કરવું જોઈએ. જીવ-મિત્ર આત્મા-નું કોઈ સત્ય વ્યક્તિત્વ તો છે જ નહિ; તે પોતે સંમિશ્રિત હોવાથી અંતે તો તેના કકડે કકડા જ થઈ જવાના. જે હવે પછીના પૃથક્કરણથી રહિત અથવા પર છે, તે જ કેવળ અખંડ-અવિકૃત છે અને તે જ માત્ર સત્ય, સ્વાતંત્ર્ય, શાશ્વતતા તથા પરમાનંદ છે. આ બ્રમાત્મક વ્યક્તિત્વ અથવા ભિન્નતાને અવિચળ રાખવાના સર્વ કલહો ખરેખર દુર્ગુણ જ છે; અને એ વ્યક્તિત્વ અથવા ભિન્નતાને દૂર કરવામાટેના જે પ્રયત્નો, તે સદ્ગુણ છે. વિશ્વમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ જ્ઞાતભાવથી કે અજ્ઞાતભાવથી એ વ્યક્તિત્વ-ભિન્નતાને નષ્ટ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરી રહી છે. સમસ્ત નીતિમત્તાનો ભિન્નતાના કિંવા અસત્ય વ્યક્તિત્વના નાશ પર જ આધાર રહેલો છે; કારણ કે, એ ભિન્નત્વ સર્વ પાપોનું મૂળ કારણ છે. પ્રથમ અસ્તિત્વ નીતિમત્તાનું છે અને ત્યાર પછી ધર્મ તેને સંહિતા કિંવા સ્મૃતિનું સ્વરૂપ આવે છે. પ્રથમ રુદ્ધિઓ અથવા વ્યવહાર આવે છે અને ત્યાર પછી પુરાણો તેમનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને અનુસરે છે. જ્યારે ઘટનાઓ ઘટે છે, ત્યારે તેઓ બુદ્ધિ કરતાં ઉચ્ચતર નિયમથી આવે છે; બુદ્ધિ તો ત્યાર પછી કેટલાક સમયે તેમને ઝોળખવાના પ્રયત્નમાં જંગમ થાય છે. બુદ્ધિપ્રેરક કિંવા હેતુક શક્તિ નથી; તે તો પછીથી જ આદારનું ચર્ચણ કરે છે. બુદ્ધિ માનુષ વ્યક્તિનાં કમોની ઇનિદાસલેખકા છે.

* * * * *

બુદ્ધ એક મહાનુ વેદાંતી હતો (કારણ કે, બૌદ્ધ ધર્મ વસ્તુતઃ વેદાન્તની કેવળ એક શાખા જ હતી) અને શંકરને વારંવાર એક ગુપ્ત બૌદ્ધ તરીકે ઝોળખવામાં આવે છે. બુદ્ધે પૃથક્કરણ કર્યું અને શંકરે તેમાંથી સંકલન-સંયોગ-કર્યું. બુદ્ધે વેદ, જાતિ, ધર્મગુરુ અને આચાર વ્યવહાર આદિ કશાનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહોતો. જ્યાં સુધી બુદ્ધિ તેને લઈ જઈ શકી, ત્યાં સુધી તે નિર્લયતાથી બુદ્ધિવાદ કરતો રહ્યો. સલને આવેલ નિર્લયતાયુક્ત શોધ અને પ્રત્યેક જીવિત વસ્તુમાટેનો આવો અપૂર્વ પ્રેમ વિશે અઘાપિ કદાપિ જોયો કે અનુભવ્યો નથી. બુદ્ધ ધર્મવિષયક જગતનો વૌશિંગટન હતો; જેવી રીતે વૌશિંગટને અમેરિકન લોકોને આપવામાટે સિદ્ધાસન મેળવ્યું; તેવી જ રીતે બુદ્ધે કેવળ જગતને આપવામાટે જ સિદ્ધાસન ગિતી લીધું હતું. તેણે પોતાના લાભની લેશ-માત્ર પણ આશા રાખી નહોતી.

તા. ૨૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૯૫ શનિવાર.

કેવળ અનુભવ જ આપણું સત્ય જ્ઞાન અથવા તો ધર્મ છે. એ વિશે યુગોના યુગો પર્યંત કેવળ બોલના રહેવાથી આપણે આપણા આત્માને કદાપિ જાણી શકવાના નથી.

શુદ્ધવાદ અને નાસ્તિકતામાં કરો પછી બેદ નથી. ખરી રીતે જોતાં નાસ્તિક એક વિશેષ સત્યશીલ મનુષ્ય છે. પ્રકાશના પ્રદેશમાં હું જે પ્રત્યેક પગલું ભરું છું, તે સદાને માટે મારું જ છે. જ્યારે તમે એક દેશમાં જાઓ અને તેને જુઓ, ત્યારે જ તે દેશ તમારો થાય છે. આપણે પ્રત્યેક આપણા પોતામાટે જોવા વિચારવાનું છે; શિક્ષા માત્ર જોજન લાવી આપી શકે છે, પરંતુ શરીરપોષણમાટે આવાનો પરિશ્રમ તો આપણે પોતે જ કરવો પડે છે. વાદવિવાદ કેવળ યૌક્તિક અંત ઉપરાંત ઈશ્વરને કદાપિ સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

આપણા પોતાથી બાહ્ય પ્રદેશમાં ઈશ્વરને મેળવવો સર્વથા અશક્ય છે. જે કંઈ પવિત્રતા અથવા મહત્તા આપણાથી બહાર છે, તે સર્વ પવિત્રતા આપણા પોતાના આત્માઓ જ આપે છે. આપણે મહત્તમ મદિરા છીએ. બાહ્ય વિષયીકરણ તે આપણે આપણા પોતામાં જે કંઈ પણ નોંધીએ છીએ, તેનું કેવળ મંદ અનુકરણ જ છે. કેવળ મન શક્તિઓની એકાગ્રતા જ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારના કાર્યમાં આપણને સાહાય્ય આપનારું એક માત્ર સાધન છે. જે તમે એક આત્મા (તમારા પોતાના આત્મા)ને જાણો, તો તમે સર્વ આત્માઓને જાણો છો, જૂત, વર્તમાન અને ભાવી આત્માઓને જાણી શકો છો. ઇચ્છા મનને એકાગ્ર કરે છે, અને અમુક વિશિષ્ટ વસ્તુઓ જેવી કે બુદ્ધિ, પ્રેમ, ભક્તિ અને શ્વામેઝ્જવાસક્રિયા ઇચ્છાને ઉત્કરે છે અને પોતાની સત્તામાં લાવે છે. એકાગ્ર મન એક દીપક છે, કે જે આપણને આત્માના પ્રત્યેક ખૂણો બતાવી દે છે.

એક જ પદ્ધતિ સર્વને એક સરખી રીતે અનુકૂલ થઈ શકતી નથી. એ બિન્ન બિન્ન પદ્ધતિઓ તે એક પછી એક ચઢવામાટેના આવશ્યકીય પગથિયાં નથી. આચાર અથવા વિધિ સર્વથી કનિષ્ઠ સ્વરૂપ છે. તે પછી બાહ્ય ઈશ્વર આવે છે અને તે પછી આંતરિક ઈશ્વર છે. કેટલીકવાર એ ચઢતી ઉતરતી પદ્ધતિની આવશ્યકતા હોય, તોય બહુ અંશે માત્ર એક જ માર્ગની આવશ્યકતા છે. જે પ્રત્યેક મનુષ્યને એમ જ કહેવામાં આવે કે, “જ્ઞાનના પ્રદેશમાં પહોંચવા પહેલાં તમારે પ્રથમ કર્મ અને ભક્તિના માર્ગમાં પ્રસાર થવું જ નોંધવું” તો તે મૂર્ખતાની સીમા થયેલી જ કહી શકાય.

જ્યાં સુધી તમે કોઈ ઉચ્ચતર વસ્તુને પ્રાપ્ત કરો, ત્યાં સુધી બુદ્ધિને વળગી રહો; અને તે ઉચ્ચતર વસ્તુને પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે ઉચ્ચતર છે, એમ તમે જાણી શકશો. કારણ કે, તે ઉચ્ચતર વસ્તુ બુદ્ધિસાથે વિરોધ કરવાની નથી. જ્ઞાન પછીની અવસ્થા સમાધિ છે. પરંતુ પ્રમાદ્યશતાથી મુગ્ધ સમાધિઓને સત્ય વસ્તુ-સમાધિ-તરીકે કદાચ સ્વીકારશો નહિ એ સમાધિના ખોટી રીતે પોતામાં આરાપ કરવો અને સહજ બુદ્ધિને

ઈશ્વરપ્રેરિત શુદ્ધિ માની લેવી, એના જેવી બીજી એક પણ ભવંકરતા નથી. સમાધિ-
માટેની બાહ્ય પરીક્ષા છે જ નહિ. તેને આપણે પોતે જ જાણી શકીએ છીએ; પ્રમાણથી
આપણને જે બ્યાવનાર છે તે અભાવાત્મક છે—શુદ્ધિના ધ્વનિ છે. સર્વ ધર્મો શુદ્ધિ કિંવા
યુક્તિથી પેલી તરફ જાય છે, પરંતુ ત્યાં પહોંચ્યાનાર માર્ગદર્શક તો કેવળ શુદ્ધિ જ છે.
સદજ શુદ્ધિ હિમ (બર્ફ) સમાન છે; શુદ્ધિ અથવા યુક્તિ જળ છે અને ઈશ્વરપ્રેરિત શુદ્ધિ
તે જળનું સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપ અથવા બાષ્પ છે; એ સર્વનો એવો નિયમ છે કે, એક વસ્તુ
બીજી વસ્તુને અનુસરે છે. અચૈતન્ય, ચૈતન્ય અને શુદ્ધિ; અથવા પ્રકૃતિ, શરીર અને
મન, એ શાશ્વતપરંપરા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; અને તે આપણને એમ દેખાય છે કે, આપણે
પ્રથમ જેનો અનુભવ કર્યો, તે જ વિશિષ્ટ સંકલનાથી તેનો આરંભ થયો છે; પણ વસ્તુ-
સ્થિતિ તેમ નથી. બન્ને પક્ષના વાદ એકસરખા વજનદાર છે અને બન્ને સલ છે.
આપણે એ ઉભયનો અતિક્રમ કરીને તે પ્રદેશમાં જવાનું છે કે જ્યાં એ બેમાંના એકનો
પણ નિવાસ નથી—બન્નેનો અભાવ છે. આ બધી પરંપરાઓ તે કેવળ માયા વિના
બીજું કંઈ જ નથી.

ધર્મ શુદ્ધિથી પર છે, પ્રકૃતિ બાહ્ય છે અને અલૌકિક છે. શ્રદ્ધા તે વિશ્વાસ નથી.
શ્રદ્ધા પરમાત્માને ઓળખવાની એક શક્તિ છે, એક પ્રકાશ છે. પ્રથમ સાંભળો, પછી શુદ્ધિ-
પૂર્વક વિચાર કરો અને પરમાત્મા વિશે શુદ્ધિ તમને જે કંઈપણ આપી શકે, તે સર્વને સમજી
લ્યો, પ્રાપ્ત કરી લ્યો; તેની ઉપર શુદ્ધિના પૂરને ફરી વળવા દો, અને પછી જે કંઈ અવશિષ્ટ
રહે, તેનો સ્વીકાર કરો. જે કંઈ પણ અવશિષ્ટ નરહે, તો ઈશ્વરનો આભાર માનો કે તમે
ભ્રમણા અથવા શંકામાંથી—અજ્ઞાનબંધનમાંથી—જટલી ગયા. જ્યારે તમારો એવો નિશ્ચય થઈ
જાય કે, આત્માનું કંઈ પણ દરણું કરી શકે તેમ નથી અને તે પ્રત્યેક પરીક્ષા સ્થાને ટકર
ઝીલવાને સમર્થ છે; તો પછી તમારા એ નિશ્ચયને દૃઢતાથી વળગી રહો અને સર્વને એ જ
તત્ત્વનો ઉપદેશ આપતા રહો. સલ કદાપિ એકપક્ષીય હોઈ શકે જ નહિ; તે તો સર્વ-
કલ્યાણકારક જ હોવાનું. અંતે સંપૂર્ણ વિશ્રામ અને શાંતિના સમયમાં તેનું ધ્યાન ધરો,
તમારા મનને તેમાં એકાગ્ર કરો અને તમે તેની સાથે એકરૂપ થઈ જાઓ. એમ કર્યાં
પછી વાચા અથવા યોગવાની આવશ્યકતા નથી; મૌન્ય જ સલનો પ્રસાર કરશે.
ભાષણમાં તમારી શક્તિનો વ્યય ન કરશો. કિન્તુ મૌન્ય ધારીને જ ધ્યાનમાં લીન થાઓ;
અને બાહ્ય જગતના ધસારાથી પોતાને ક્ષુબ્ધ થવા ન દો. જ્યારે તમારું મન ઉચ્ચતમ
અવસ્થામાં આવી લાગે છે, સારે તમને પછી તેનું ભાન રહી શકતું નથી. ચૂકભાવથી જ
શક્તિ—સત્તા—નો સંચય કરો અને આધ્યાત્મિકતાના ગતિજન્ય વિદ્યુર્ધ્રુવ બની જાઓ. એક

લિધ્તુક શુ આપી શકવાનો હતો વારુ ? કેવળ એક રાજા જ આપી શકે છે, અને તે પણ માત્ર સારે જ કે બ્યારે તેને પોતાને કાંઈ પણ વસ્તુની લાવના નથી હોતી.

*

૪

*

~

*

*

ધનને તમે એમ જ ધારો કે, “આ ધન ઈશ્વરનું જ છે અને હું તેનો એક રક્ષક છું” તે ધનમાં આસક્તિ ન રાખો નામ કીર્તિ અને ધનના લોભને ત્યાગી દો, કારણ કે, તે એક ભયંકર બંધન છે. મુક્તિ અથવા સ્વતંત્રતાના આશ્ચર્યકારક વાતાવરણનો આસ્વાદ લેતા રહો. તમે મુક્ત છો, મુક્ત છો, મુક્ત છો ! મહાભાગ હું છું ! મુક્ત હું છું ! હું અનંત છું ! મારા આત્મામાં હું આદિ તેમ જ અતને બેઈ શકતો નથી. સર્વ હું પોતે જ છું. આમ અખંડ સ્વરથી બોલતા રહો.

તા. ૨૧ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ સ્વિચાર. (પતન્જલિના યોગસૂત્રો)

ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો, તે યોગવિદ્યા છે. ચિત્ (મન) આતુરતા અને સવેદનનું અથવા તો ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાનું મિશ્રણ છે, એટલે તે શાશ્વત તો હોઈ શકે જ નહિ ચિત્ એક સૂક્ષ્મ શરીર ધરાવે છે અને તે દ્વારા તે સ્થૂળ શરીર પર કાર્ય કરે છે. વેદાંત કહે છે કે, એ ચિત્ની પાછળ સત્ આત્મા રહેલો છે તે બીજા એને સ્વીકારે છે પણ એક તૃતીયને સ્થિર કરે છે, કે જે શાશ્વત, ચરમ, અતિમ પૃથક્કરણ અને એક છે ને બીજા પછી સમાસનો સભવ જ નથી જન્મ પુન સંયુક્તતા છે અને મરણ પૃથક્કરણ છે, અને અતિમ પૃથક્કરણ તે છે કે બીજા આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં કાંઈ પણ વિભાગની શક્યતા ન હોવાથી શાશ્વતની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક લહરીની પાછળ સમસ્ત સમુદ્ર વિદ્યમાન છે અને લહરીઓ તેની સર્વ પ્રકટ અથવા દશ્ય આકૃતિઓ છે. તેગાની કેટલીક લહરીઓ મોની અને કેટલીક ન્હાની હોવા છતાં તેમના તત્ત્વ અનુસાર તો તે સર્વ સમુદ્ર જ છે, તોપણ લહરીઓ તરીકે પ્રત્યેક લહરી સમુદ્રનો એક ભાગ છે. બ્યારે લહરીઓ રાન્ત થઈ જાય છે, ત્યારે સર્વ એક જ છે. “દશ્ય વસ્તુ વિનાનો દ્રશ્ય” એમ પતન્જલિ કહે છે. બ્યારે મન ક્રિયાવાન હોય છે, ત્યારે આત્મા તેની સાથે મિશ્ર થયેલો હોય છે શીઘ્ર ગતિથી જીર્ણ આકારોની આવૃત્તિ, તે સ્મૃતિ છે.

અનાસક્ત થાઓ. જ્ઞાન એ જ શાન્તિ છે, અને એકને મેળવવાથી તમે બીજાને મેળવી શકો એમ છે. જ્ઞાનના યોગે તમે આ માયિક-જડ-જગતને પણ દેશનિકાલ કરી શકો એમ છો. જે માનસિકનાથી કાંઈ પણ વિપયના એક પછી એક સર્વ ગુરોથી સર્વથા

અલિપ્ત-મુક્ત યર્ધ જાઓ, તો પછી તમારી ઇચ્છા માનથી જ તે વિપયને તમારી બુદ્ધિ-માંથી તમે અદસ્ય કરી શકો એમ છે.

જેઓ સર્વ તૈયારી કરી રહ્યા છે, તેઓ બહુ જ શીઘ્રતાથી આગળ વધી શકે છે અને ૭ માસના કાલાવધિમાં જ યોગી યર્ધ શકે છે. જેમનો અદ્ય વિકાસ થયેલો છે, તેમને યોગી ચર્તા સૂધીમાં ધણાં વર્ષો વીતાડવાં પડે છે; અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મ, અન્ય સર્વ વસ્તુઓના લાગ અને કેવળ યોગાભ્યાસમાં નિમગ્નતાથી કોઈ પણ મનુષ્ય બાર વર્ષના અવધિમાં પોતાના નિર્ધારિત સ્થાનમાં પહોંચી જાય છે. ભક્તિ જે કે આમાંના કોઈ પણ માનસિક વ્યાયામ વિના જ તમને એ સ્થાનમાં લઈ આવે છે, પરંતુ તે બહુ જ મંદ માર્ગ છે.

મનવડે દૃઢ કિંવા સ્વીકૃત ઈશ્વર, તે આત્મા જ છે. તેનું ઉચ્ચતમ નામ ઐ છે. એટલે તે ઈના વારંવાર ઉચ્ચાર કરો, તેનું ધ્યાન ધરો અને તેના આશ્ચર્યકારક સ્વભાવ તથા સર્વ ધર્મોના વિચાર કરો. નિરંતર ઈના જે જાપ કરવો, તે જ કેવળ સત્ય ઉપાસના છે. એ એક શબ્દ નથી, પણ ઈશ્વર પોતે જ છે.

ધર્મ તમને કાંઈ પણ નવીન વસ્તુ આપતો નથી; તે માત્ર તમારા પ્રતિબંધોને દૂર કરે છે અને તમારા માટે તમારા આત્માને જેવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે. રુચ્છા-વસ્થા અથવા અનારોગ્ય સર્વથી પ્રથમ અને મહાન પ્રતિબંધ છે. વ્યાધિરહિત શરીર એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. ચિત્તનો ઉદ્દેગ, તે એક બહુધા અનિવાર્ય પ્રતિબંધ અથવા અવ-રોધ છે. એકવાર જે તમે બ્રહ્મને જાણી જાઓ, તો પછી તમને કદાપિ ચિત્તોદ્દેગ થવાનો નથી. શંકા, અધ્યવસાયનો અભાવ અને ભ્રમાત્મક ભાવનાઓ એ સર્વ વળી ખીજ પ્રતિબંધો છે.

પ્રાણો તે અતિ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ છે. તેઓ ગતિનાં ઉદ્દેગમસ્થાન છે. સર્વ મળીને પ્રાણો દશ છે, પાંચ આંતરિક અને પાંચ બાહ્ય. એક મહાન પ્રવાહ ઉપરની બાજુએ વહ્યા કરે છે અને બીજો નીચેની બાજુએ વહે છે. આસોચ્છ્વાસદ્વારા પ્રાણાયામ એ પ્રાણોને નિયમમાં રાખે છે. શ્વાસ ઇંધન છે, પ્રાણ બાળ્પ છે અને શરીર એન્જિન છે. પ્રાણાયામના ત્રણ ભાગ છે અને તે પૂરક (શ્વાસને અંદર લેવો તે), કુંભક (શ્વાસને ટકાવી રાખવો તે) અને રેચક (શ્વાસને બહાર કાઢી નાખવો તે) નામથી ઓળખાય છે.

ગુરુ એક યાન છે કે જે દ્વારા તમારામાં આદિમક પ્રભાવ લાવવામાં આવે છે. શિક્ષણુ તો કોઈ પણ આપી શકે છે, પરંતુ શિષ્યમાં આદિમક શક્તિ (આત્મા) તો ગુરુના

હસ્તે જ મૂકાવી નેહએ અને ગુરુના હસ્તે મૂકાયથી આત્મિક શક્તિ જ ફળીચૂત થાય છે. એક ગુરુના અનેક શિષ્યોનો પરસ્પર બધુભાવનો સંબંધ હોય છે, અને ભારતવર્ષમાં તેમના એ સંબંધનો કાયદાએ પણ સ્વીકાર કરેલો છે. પોતાથી પૂરે થયેલા પૂરેલે પાસેથી મેળવેલા મંત્ર ગુરુ શિષ્યને આપે છે અને ગુરુ વિના કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી. * ખરેખર, દેટલીકવાર ગુરુ વિના દેટલીક મહા ભાષકર આપત્તિઓ આવી પડે છે. સાધારણુત ગુરુ વિના યોગાભ્યાસનું વિપરીત પરિણામ થાય છે, એટલે કે તે સાધકને આનાસકિતને બદલે આસકિતના માર્ગમાં ખેંચી જાય છે, પણ જો ગુરુની ઉપસ્થિતિ હોય, તો એવું વિપરીત પરિણામ કવચિત્ જ આવતું જણાય છે. પ્રત્યેક ઇષ્ટનો એક મંત્ર હોય છે. પ્રત્યેક વિશિષ્ટ ઉપાસકનો એક વિશિષ્ટ ઇષ્ટ હોય છે અને તેનો જ મંત્ર હોય છે તે એ ઇષ્ટને બ્રહ્મ કરવા માટેનો બાહ્ય શબ્દ છે, એમ સમજવું. એ શબ્દ અથવા મંત્રનો નિરંતર જપ, તે ઇષ્ટને મનમાં દૃઢ કરવાના કાર્યમાં સહાયતા આપે છે. ઉપાસનાની આ પદ્ધતિ સમસ્ત ભારતવર્ષના ધાર્મિક ભક્તજનોમાં પ્રસરી રહેલી છે.

* આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં અને અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ગુરુનો અગ્રાધ મહિમા વર્ણવેલો છે અને ખરેખર ગુરુની મહત્તા છે પણ તેની જ પરતુ તે ગુરુ ગુરુના શિષ્યોથી અલક્ષ્ય હોવો નેહએ. જો તેમ ન હોય તો પછી એવી જ અવસ્થા થવાની કે, “લોકો ગુરુ લાવ્યો ચેલા, - દોનો નરકમેં ઠેલકેલા!” નૌકારુપ બદરામુદ્રામાં તારક ગુરુની ભેટથી મરાસા અને સ્તુતિ કરીએ તેટલી આજી જ છે યોગ્ય ગુરુની મહત્તાદર્શક નિમ્ન કવિતા અહીં આપવી યોગ્ય છે -

(શિખરિણી) વિના નૌકા યાને, નહિ જન કદા પાર જલથી,

વિના યુક્તિ પામે, નહિ જન કદા સુખિ ખવથી,

વિના રાત્રાસ્રોના, વિજય ન મળે રાત્રુ દવથી,

સકે થે ના ઐક્યે, ગુરુ નહિ શિરે, જો અનથી.

૧

વિના ક્ષારે થાયે, ધવન વસનો તો ન મતથી,

વિના વેરાયે ના, અચલ નર જો વિશ્વ ચવથી,

વિના મૃત્યુ સ્વર્ગે, નર ગમન ના ભૂમિતવથી,

સકે થે ના ઐક્યે, ગુરુ નહિ શિરે જો અમલથી

૨

વિના જ્ઞાને સુખિ, સુલભ નહિ માયા પ્રબવથી,

વિના દાને કીર્તિ, સુલભ નહિ લોકો સકલથી,

વિના વિદ્યા માનો, શુધ જન ન દે રૂપમતથી,

સકે થે ના ઐક્યે, ગુરુ નહિ શિરે જો અકલથી.

૩

વિના વારીબિન્દુ, જવલત અચલ ના અનલથી,

વિના અગ્ને ઇન્દુ, વિલસિત દિશા ના પ્રમલથી,

તા. ૨૩ મી જુલાઈ ૧૯૬૫ મંગળવાર.

જો કર્મદ્વારા મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાઓ; પરંતુ તેથી કાઈ પણ પ્રકારના પરિણામ-ફળ-ની આકાંક્ષા ન રાખો. એટલે કે, નિષ્કામ કર્મને સ્વીકારો. આવા પ્રકારનું કર્મ જ્ઞાનના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે અને તે જ્ઞાન મુક્તિના મેળાપ કરાવી આપે છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા પૂર્વે જ કર્મને સર્વથા ત્યાગી દેવાથી તે કર્મ-ત્યાગ વિપત્તિના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. આત્માના ઉદ્દેશથી કરેલું કર્મ બંધનકારક થતું નથી. કર્મ કરીને સુખની વાસના પણ ન રાખે અને દુઃખથી પણ ન ડરે. 'જે કર્મ કરે છે, તે કેવળ મન અને શરીર છે, હું પોતે નથી.' આ પ્રમાણે નિરંતર તમારા આત્માને કહેતા રહો અને તેના સાક્ષાત્કાર કરો. તમે કર્મ કરો છો, એ જાણવાનો યત્ન ન આદરો.

જે કરો તે સર્વ ઈશ્વરાર્પણ કરો. સંસારમાં રહો, પણ સંસારના થઈને ન રહો; એટલે કે, જેવી રીતે કમલદલ, તેનાં મૂળ પંકમાં હોવા છતાં પોતે નિરંતર વિશુદ્ધ અને તેથી અલિપ્ત રહે છે, તેવી રીતે તમારાં મૂળ સંસારમાં હોવા છતાં તમે તેનાથી અલિપ્ત રહો. તમારી સાથે કાઈ ગમે તેવું વર્તન કરે, છતાં તમે તો પોતાના પ્રેમનો પ્રવાહ

વિના પૂપન પ્રેક્ષા, પ્રકટ નહિ આજ્ઞા કમવથી,
 શકે યે ના ઐક્યે, શુરુ નહિ શિરે જો, અકલથી
 વિના વેલે જીવે, વપુ બરિત જેનું ગરવથી ?
 વિના નીતિ મત્ત્યોં, દલ યુવતિ મેત્રો તરવથી;
 વિના નેતા જના, જન કુટિલ માર્ગે, સરવથી,
 શકે યે ના ઐક્યે, શુરુ નહિ શિરે જો, અકલથી.
 વિના થોળાચારો, નહિ જની શકે પ્રેમ વવથી,
 વિના બાગ્યે કોઈ, નહિ જર્ણો શકે દાર જલથી;
 વિના પાદે લોકો, ઉતરી ચઢતા ના અચલથી,
 શકે યે ના ઐક્યે, શુરુ નહિ શિરે જો, અકલથી
 વિના શાંતિ ચિત્તે, નીકળો શકશે ના વમજથી,
 વિના વારો થાયે, પ્રિય કુસુમ કહેજો અકલથી ?
 વિના ન્યેતિય જાણે, મતલબ મળે ના રમલથી,
 શકે યે ના ઐક્યે, શુરુ નહિ શિરે જો, અકલથી.
 બલે હોયે જ્ઞાની, સુષુભણિ તોયે શુરુ ગણી,
 મનો બાવે સેવા, કરી નમનયુક્તા શુરુ ધણી;
 કરો જગમા પ્રાતા, સફળ અવનીમાં દરિ મળો,
 વિશુદ્ધાત્મા રાખો, અફળ અવનીના દરિ મળો.

અભેદભાવથી સર્વપ્રતિ એક સરખી રીતે વહેવડાવતા રહો. અધ મનુષ્ય રંગને જોઈ શકતો નથી, એટલે જો આપણા પોતામાં જ કુભાવના ન હોય, તો તેને આપણે કેમ કરીને જોઈ શકીએ વારુ? આપણા પોતામાં જ કાંઈ આપણે જોઈએ છીએ, તેની સાથે આપણે બહાર જ કાંઈ જોઈએ છીએ તેને સરખાવીએ છીએ અને તે વિષે તે જ પ્રમાણે આપણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરીએ છીએ. જો આપણે શુદ્ધ હોઈએ, તો આપણે અશુદ્ધિને જોઈ શકીએ જ નહિ. અશુદ્ધિનું અસ્તિત્વ કદાચિત્ હશે, પણ તે આપણામાટે નથી. પ્રત્યેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકમાં કેવળ ઈશ્વરને જ નિહાળો-અંતઃસ્પર્શીતિથી તેનું નિરીક્ષણ કરો. એવી રીતે એકવાર સર્વમા ઈશ્વરને જોઈ લીધો, એટલે પછી આપણે બીજું કાંઈ પણ જોઈ શકવાના નથી. આ સંસારમાં તમને પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ મળી શકે છે, એટલામાટે આ સંસારની ઇચ્છા ન રાખો. માત્ર ઈશ્વર અને ઈશ્વરને જ શોધ્યા કરો. જેમ સત્તા વિશેષ હોય છે, તેમ તેની સાથે બંધન અને ભયની પણ વિરોધતા હોય છે. એક કીટિકા કરતા આપણે કેટલી બધી દુઃખપૂર્ણ અને ભયભીત અવસ્થામાં રહીએ છીએ, એના વિચાર કરો. એ સર્વ બંધન અને ભયથી મુક્ત થાઓ અને ઈશ્વર સમક્ષ આવો; સૃષ્ટિના નહિ, કિન્તુ સજ્જાના વિજ્ઞાનને શોધો.

✓“હું જ કર્તા છું અને કર્મ છું.” “જે કામ અને કોષનાં વેગને અટકાવી શકે છે, તે જ એક મહાત્મા યોગી છે.”

✓“કેવળ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી જ આપણે મનને જિતી શકીએ છીએ.”

આપણા હિન્દુ પૂર્વજોએ એકાંતમાં બેસીને ઈશ્વર અને નીતિ વિષેના વિચાર કર્યો હતો, અને એ જ કાર્યમાટે ઉપયોગમાં લાવવાની શુદ્ધિ આપણામાં પણ છે; પરંતુ અન્ય કુદ્ર લાભને મેળવવાના પ્રયત્નના ધસારામાં આપણે તે શુદ્ધિને યુનઃ કદાચિત્ ધ્યાનમાં નથી લેતા.

શરીર પોતે પોતામાં જ પોતાને નિરાગ કરવાની એક વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવે છે અને તે રોગશામક શક્તિને અનેક વસ્તુઓ જાગૃત કરીને ગતિમાં મૂકે છે, જેમ કે, માનસિક સ્થિતિ, ઔષધ અને વ્યાયામ ઇત્યાદિ. જ્યાં સુધી આપણે જડ (શારીરિક) વેદનાથી પીડાતા હોઈએ, ત્યાં સુધી આપણને એવા ઉપચારોના સંહારની જ અગત્ય છે. જ્યાં સુધી આપણે શરીરના બંધનથી મુક્ત ન થઈએ, ત્યાં સુધી આપણાથી એ ઉપચારોનો તિરસ્કાર કે ભાગ કરી શકાય તેમ નથી.

મન અજ્ઞાન છે, પણ તે જ્ઞાનની નીચે (નિકટમાં) જ છે કે, જે માનવ શરીરનો એક ભાગ છે. તત્ત્વજ્ઞાન તે મનવિશેનું એક અનુમાનકાર્ય છે. ધર્મનો આધાર જ્ઞાનસંપર્ક કિંવા સાક્ષાત્કાર-પ્રત્યક્ષ દર્શન-ઉપર જ છે કે, જે જ્ઞાનનો એક માત્ર પાથો છે. અતિજ્ઞાન-યુક્ત મનના સંસર્ગમાં જે કાંઈ આવે છે તે સસ વસ્તુ છે, એમ માનવું. જેમનો ધર્મ જ્ઞાનમંડિત (શુદ્ધિ યુક્ત) છે, તેઓ જ 'આત્મ' છે. એનું પ્રમાણ એ છે કે, જે તમે તેમની પદ્ધતિને અનુસરો, તો તમે પણ તેમના જેવો સાક્ષાત્કાર કરી શકો એમ છે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાનને તેની પોતાની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ અને પોતાના વિશિષ્ટ સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે. એક ખગોલવેત્તા રમોડામાંનાં તપેલાં અને યાળના /સાહાય્યથી શનિ ગ્રહના વલયને દેખાડી શકે તેમ નથી; તે દેખાડવા માટે તો દૂરદર્શનયંત્ર (Telescope) ની જ આવશ્યકતા હોય છે. અર્થાત્ ધર્મના મહાન તત્ત્વોને જાણવા માટે, જેમણે તેમનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કરેલો છે, તેમની પદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ-તેમની પદ્ધતિને જ અનુસરવું જોઈએ. જેમ વિજ્ઞાન મહત્તમ હોય, તેમ તેના અભ્યાસમાટેના સાધનો પણ વિશેષ નાનાવિધ હોય છે. આપણે આ જગતમાં આવ્યા સાર પૂર્વે ઈશ્વરે માતૃગર્ભમાંથી બહાર આવવાનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં હતાં; અને એટલામાટે એવાં સાધનોને શોધી કાઢવાં, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. પરંતુ પદ્ધતિની મિજતતામાટે હસ્તયુદ્ધ કિંવા ત્રાગ્યુદ્ધ કરવાની અગત્ય નથી. કેવળ સાક્ષાત્કારની ભાવના રાખો, અને પોતાના તે ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે જે પદ્ધતિ તમને અનુકૂળ થઈ પડે, તેને ચૂંટીને સ્વીકારી લો. આત્મ-જ્ઞાન પાઈ જાઓ અને ખીજાઓને ટોપલાપર લડવા ઘો. કાષ્ટરૂદનો સાક્ષાત્કાર કરો, તો તમે ક્રિશ્ચિયન થશો. સાક્ષાત્કાર વિનાનો ખીજો બધો બપર્થ વિવાદ છે; અને તેટલામાટે જેમ એ વિષે અરુપ બોધાય, તેમ અધિક હિતમ માનવું.

સંદેશો જ એક મનુષ્યને સંદેશવાહક બનાવે છે અને અમુક સદનમાં ઈશ્વરમૂર્તિની સ્થાપના થવાથી જ તે મંદિરના નામથી ઓળખાય છે; સંદેશ અને ઈશ્વરપ્રતિમા વિના સંદેશવાહક તથા મંદિર નામની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એવો જ ઉપર્યુક્ત પ્રકાર પણ જાણી લેવો.

“જ્યાંસુધી પરમાત્માનો પ્રકાશ તમારા મુખમંડળમાં પ્રકાશવા માંડે,” ત્યાંસુધી અભ્યાસ કર્યા કરો; કે જેવો પ્રકાશ રવેતકિતુના મુખમંડળમાં પ્રકાશ્યો હતો.

અનુમાનવિરુદ્ધ અનુમાન વિવાદને ઉત્પન્ન કરે છે; પણ જો તમે જેનો પોતે સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય, તે વિષે જ માત્ર બોલો, તો કોઈ પણ મનુષ્યહૃદય તમને તેમ કરતાં

ઘટકાવી શકે તેમ નથી. પૌલે એ સાક્ષાત્કારના યોગે જ પોતાની અનિચ્છા છતાં કિશ્કિન્ધન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

મગળવારનો તૃતીય પ્રહર (ભોજન લીધા પછી કટલોક અત્પ સવાદ ચાલ્યો હતો અને તે પ્રસંગે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે,-)

માયા માયાને ઉત્પન્ન કરે છે. માયા પોતે જ પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતે જ પોતાનો સહાર કરે છે. માયા આવા પ્રકારની છે. કહેવાતા સર્વ જ્ઞાનનો આધાર માયા પર રહેલો હોવાથી, તે જ્ઞાન એક વિકૃત મડળ છે અને તેથી સમય આવતા તે જ્ઞાન પણ પોતે જ પોતાનો સહાર કરી નાખે છે. ‘૨૦જીને જવા ઘો,’ માયા આત્માને સ્પર્શ કરી શકે તેમ નથી. જ્યારે આપણે ૨૦જીને પકડી રાખીએ છીએ, ત્યારે આપણે માયા મય હોવાથી માયાની સત્તા આપણા પર ચાલતી હોય છે. માટે ૨૦જીના બાવને લાગો અને કેવળ સાક્ષીભૂત થઈ રહો, એટલે પછી આ વિશ્વના ચિત્રને તમે અવિકૃત સ્વરૂપમાં જોઈ શકશો અને તેની પ્રશંસા કરશો.

તા. ૨૪ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ બુધવાર.

યોગાભ્યાસવડે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ જે સંપૂર્ણ યોગી છે, તેને વિદ્યારૂપ કિંવા બધનકારક થતી નથી, પરંતુ નૂતન અભ્યાસીઓને, તે સિદ્ધિઓ તેમની યોજનાથી થતા આનંદ અને આશ્ચર્યના યોગે વિદ્યારૂપ થઈ પડવાનો પૂરેપૂરો સંભવ રહેલો છે. એ સિદ્ધિઓ તે એક પ્રકારની એવી શક્તિઓ છે કે, જે યોગાભ્યાસમાં અભ્યાસીને મળે ના વિજયને વ્યક્ત કરે છે અને એ સિદ્ધિઓ એક મત્રના સતત જપ, ધ્યાન, અનશન (અપવાંસ) કિંવા આશ્વ અને વનસ્પતિના ઉપયોગથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એટલે કે, એમને મેળવવાનાં નાનાવિધ સાધનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે જે યોગીએ પોતાની મેળવેલી સિદ્ધિઓની સ્પૃહા પર વિજય મેળવેલો છે અને જે પોતાના કર્મોંમાંથી ઉદ્દાવતા સર્વ ગુણોને લાગી દે છે, તે યોગી ‘ધર્મમેધ’માં આની પહોંચે છે, અને લાથી મેધ જેવી રીતે જળની તૃટિ કરે છે, તેવી રીતે તે યોગી પવિત્રતાનો સર્વત્ર પ્રસાર કરે છે.

ધ્યાનના વિષયોની એક સમસ્ત માનિકા છે, પણ સમાધિનો વિષય એક જ હોય છે. આત્મા મનને જાણે છે, પણ મન સ્વયંપ્રકાશિત નથી. આત્મા ઠાઈ પણ વસ્તુનું કારણ થઈ શકતો નથી અને તે કારણ થઈ પણ કેવી રીતે શકે? પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિમાં કેમ મેળવી શકે? એવી પરિસ્થિતિ છે જ નહિ. છતાં પુરુષ અને પ્રકૃતિની જે એક તતા માનવામાં આવે છે, તે કેવળ બ્રમણું જ પરિણામ છે.

વિશ્વમાં કોઈ પણ દુઃખ છે, એવી ભાવનાને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યા વિના અને કરણા ડિવા દયાના ભાવ વિના જ સાહાય્ય કરતાં શીખો. શત્રુ અને મિત્રમાં સમાન ભાવના રાખતાં શીખો. જ્યારે તમે એમ કરી શકશો, અને તમારી બંધી વાસનાઓનો લય થઈ જશે, તે વેળાએ તમને અંતિમ નિર્ધારિત સ્થાનની પ્રાપ્તિ થશે.

અનાસક્તિ-વૈરાગ્યરૂપી કુદારથી વાસનારૂપી વટવૃક્ષને કાપી નાખો, એટલે તેનો સર્વથા લોપ થઈ જશે. “જેનામાંથી અપવિત્રતા અને બ્રાંતિનો લોપ થએલો છે અને જેણે સંગદોષપર જય મેળવેલો છે, તે એકલો જ આગ્રહ-મુક્ત છે.”

કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં પ્રેમ રાખવો, તે બંધન છે. સર્વમાં સમાન પ્રેમ રાખો, એટલે સર્વ વાસનાઓનો નાશ થઈ જશે.

સર્વભક્ષક કાળ આવી લાગે છે અને સર્વને આ જગત્નો ત્યાગ કરવો પડે છે. ત્યારે પૃથ્વીને સુધારવાનો અને ચિત્રપતંગને રંગવાનો પ્રયત્ન શામાટે કરવો ? કારણ કે, અંતે તો એ સર્વનો જ ક્ષય થવાનો છે. નિરંતર ઉદ્યોગનિમગ્ન રહેવા છતાં કોઈ પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન કરનારા પાંજરામાંના ચક્રને ફેરવનારા કેવળ સ્વેત મૂલક ન બની રહો. વાસના શુભ હોય કે અશુભ હોય, છતાં પ્રત્યેક વાસના અશુભતાથી જ ભરેલી હોય છે. તે-વાસના-પોતાના મુખમાં ન આવી શકે, એવા માંસના કકડામાટે કૂદકા મારતા જ્ઞાન સમાન છે અને અંતે તે કૂતરાના મોતે જ મરી જાય છે. અર્થાત્ એવા જ્ઞાન ન થાઓ અને વાસનાનાં સર્વ બંધનોને કાપી નાખો.

*

*

*

*

પરમાત્મા માયાપર સત્તા ચલાવનાર તરીકે ઈશ્વર છે; અને જ્યારે પરમાત્મા માયાની સત્તામાં હોય છે ત્યારે તે જીવાત્મા કહેવાય છે. માયા પ્રાદુર્ભાવનો એકત્ર સંગ્રહ છે અને તેનો સર્વથા લોપ થઈ જવાનો છે. ૧

વૃક્ષ-સ્વભાવ તે માયા છે અને જેને આપણે માયાના આવરણતળે નિહાળીએ છીએ, તે ખરેખર ઈશ્વર-સ્વભાવ છે. કોઈ પણ વસ્તુ વિશે ‘આનું કારણ શું ?’ એવો જ પ્રશ્ન, તે કેવળ માયામાં જ રહેલો છે. ‘માયા શા કારણથી આવી ?’ એમ પૂછવું, તે એક નિર્રથક પ્રશ્ન છે; કારણ કે, માયામાં એનું ઉત્તર કદાપિ આપી શકાય તેમ નથી, અને માયાનો અતિક્રમ કરી ગયા પછી એવો પ્રશ્ન કોઈ પૂછનાર જ નથી. “શા માટે” એ પ્રશ્નને માયા જ ઉત્પન્ન કરે છે. માયાને એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરતો નથી. માયા માયાને સંહારે છે. જુદા પોતે પણ, તેનો આધાર નિરંદતા ડિવા પ્રતિબેધપર રહેલો હોવાથી, એક વક્ષ

છે અને તે પણ પોતે જ પોતાનો સહાર કરવાની ઇન્દ્રિયમાન પોતે એક અનુમાન અથવા તર્ક છે અને તેમ છતાં સર્વ અનુમાનો-તર્કો-વિતર્કો-જ્ઞાનમાંથી જ ઉદ્ભવે છે.

અજ્ઞાન એ ઈશ્વરના પ્રકાશનું પરાવર્તન કરતું દેખાય છે ખરું, પરંતુ જોવા જતા તે પોતે કાંઈ પણ નથી જ્યાં સુધી મેઘ (વાદળ) પર સૂર્યનો પ્રકાશ નથી પડતો, ત્યાં સુધી મેઘ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતો નથી.

કાંઈ ચાર પ્રવાસીઓ હતા, તેઓ એક ઉંચી દીવાલ પાસે આવી લાગ્યા. તેમાંનો પ્રથમ પ્રવાસી પરિશ્રમ વેડીને દીવાલના શિખર પર ચઢ્યો અને પાછળ જોયા વિના જ તેપરથી કૂદી ગયો. બીજો દીવાલ પર ચઢ્યો, ત્યાં દૃષ્ટિપાત કર્યો અને હર્ષના ધ્વનિસહિત અદસ્ય થઈ ગયો. ત્રીજો પ્રવાસી પણ પોતાનો વારો આવતાં દીવાલના શિખર પર ચઢી ગયો, પોતાના બે સાથીઓ ક્યાં ગયા હતા તે જોયું અને આનંદપૂર્વક હસીને તેણે તેમનું અનુગમન કર્યું. પરંતુ ચોથો પ્રવાસી પોતાના ત્રણ સાથીઓની શી સ્થિતિ થઈ, તે બીજાઓને કહેવામાટે પાછો ફર્યો. માયાની દીવાલને જોળી ગયેલા મહાનુભાવોના હાસ્યનો ધ્વનિ જે ત્યાંથી આવ્યા કરે છે, તે આપણને સૂચવે છે કે, માયાથી પર અવસ્ય કાંઈ એક વસ્તુ છે જ.

* * * * *

આપણે આપણને પોતાને અનત નિર્ણયથી ભિન્ન-વિલક્ત-કરીને તેનામાં અમુક વિશિષ્ટ ગુણોનો આદેશ કરીએ છીએ, એ જ આપણી કૃતિ આપણને ‘ઈશ્વર’ આપે છે એ આપણા મનદ્વારા દૃષ્ટિગોચર થએલી વિશ્વની વસ્તુતા-સત્યતા-હે. તેવી જ રીતે મૂઢ અથવા મિથ્યાધર્મોના મનદ્વારા જે મૂર્ત શયતાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે શયતાન વિશ્વનો સકટસમુદાય-વિનાશ-હે.

તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૧૯૮૫ શુક્રવાર (પત્રજલિયા યોગસૂત્રો)

“કાંઈ પણ કાર્ય આપણે પોતે કરીએ, તે કરવાની બીજાને ગ્રેરણા કરીએ અથવા તેમાટે અનુમતિ આપીએ,” તો તે સર્વનું આપણા પર પરિણામ તો લગભગ એક સરખું જ થાય છે.

પરિપૂર્ણ દમ-ઇન્દ્રિયનિગ્રહ-વડે મહાન્ બૌદ્ધિક અને આત્મિકશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનચારી મનસા, વાચા અને કર્મણા સ્ત્રીસગના વિચાર તથા વિકારથી સર્વથા અનિત્ત અને શુદ્ધ હોવો જોઈએ. શરીરના અનુરાગને ત્યાગી દો અને બની શકે ત્યાં સુધી શરીર-ભાવનાથી મુક્ત થઈ જાઓ.

આસન દૃઢ અને આનંદકારક હોવું જોઈએ. સતત અભ્યાસ અને મનને હ્રદયમય કરવાથી એવા આસનની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.

એક જ ધૃટ વિષયમાં જે અખંડ એકાગ્રતા, તે ‘ધ્યાન’ છે.

જ્યારે શાંત જળમાં એક પથર ફેંકવામાં આવે છે, ત્યારે તેથી જળમાં અનેક વલયતરંગો ઉદ્ભવે છે. તે સર્વ એકબીજાથી ભિન્ન હોવા છતાં એકબીજા સાથે મળેલાં હોય છે—તેમની ક્રિયા એકબીજા સાથે મળેલી હોય છે. આપણાં મનોનાં પણ એવો જ પ્રકાર છે; બેદ માત્ર એટલો જ કે, આપણાં તે ક્રિયા જ્ઞાનરહિત હોય છે અને યોગીમાં એ ક્રિયા જ્ઞાનયુક્ત હોય છે. આપણે એક જગામાંનાં કરોળિયાં છીએ અને યોગાભ્યાસ કરોળિયા પ્રમાણે આપણી ઇચ્છાનુસાર જગાના કોઈ પણ કિનારાપરથી પસાર થવાની શક્તિ આપે છે. જેઓ યોગી નથી, તેઓ જ્યાં પોતે વસે છે, તે વિસિદ્ધ જૂમિમાં બદ્ધ રહે છે—યોગીને તેવું કશું બંધન હોતું નથી.

* * * * *

બીજાને પીડવાથી એક નવું બંધન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સત્પને હૂણવી દે છે. અભ્યાસાત્મક અથવા નિષેધદર્શક શુભોથી જ સર્વ પરિપૂર્ણ થવું નથી; આપણે માયાને જિતવી જોઈએ અને માયા જ્યારે જિતારો ત્યારે જ આપણી ઇચ્છાને અનુસરશે. વસ્તુઓ જ્યારે આપણને બંધનકારક ન થાય, ત્યારે જ તે આપણામાટે યોગ્ય છે. જ્યારે બંધન અટકી જાય છે, ત્યારે સત્યતા અને વસ્તુતઃ સર્વ વસ્તુઓ આપણી પાસે આવે છે. જેમને કશાની પણ અપેક્ષા નથી, તે જ કેવળ પ્રકૃતિના સ્વામી છે.

જેણે પૂર્વે જ પોતાના બંધનને તોડી નાખ્યું છે, એવા કોઈ આત્માનો આશ્રય લેવો, એટલે સમય આવતાં તે પોતાની કરુણાના યોગે તમને પણ મુક્ત કરી નાખશે. એના કરતાં પણ ધૈર્યનો આશ્રય લેવો, તે વિશેષ ઉચ્ચતર સોપાન છે; પરંતુ એ બહુ જ કઠિન કાર્ય છે; એકસો વર્ષના કાળાવધિમાં એક જ વાર એવો કેવળ એક જ મહાપુરુષ મળી આવે છે કે, જેણે ધૈર્યમાં જ સંલગ્નતા કરેલી હોય છે. કોઈ પણ લાગણી ન રાખે, કોઈ પણ ન જણે, કોઈ પણ ન કરે અને કોઈ પણ ન મેળવે; સર્વ ધૈર્યાર્પણ કરી દો અને સર્વથા એટલું જ કહો કે, “તારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ સર્વ થાય છે અને થવાનું—સર્વ તારું જ છે!” બંધનનું માત્ર આપણે સ્વપ્ન જ જોઈએ છીએ; માટે જાગો અને એ સ્વપ્નથી મુક્ત થાઓ. ધૈર્યના શરણમાં જાઓ; એમ કરવાથી જ આપણે માયાના અરણ્યને આજંબીને પાર જઈ શકીશું.

“એ બાવથી બધન બધા દાખી, સદા ઉચ્ચારજે;
તે ‘ૐ’ ત સત્ ૐ” મત્ર જ મુક્તિનો અધિકાર ? *

ઉદાર અથવા દાનશીલ યવાનો આપણને જે અધિકાર મળેનો છે, તે અત્યંત અસામાન્ય અધિકાર છે, કારણ કે, એના યોગે જ આપણે આગળ વધી શકીએ છીએ. દીન મનુષ્ય પોતે દુઃખ સહન કરીને આપણને તેના પર ઉપકાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે, એ માટે તેના આભાર જ માનવો જોઈએ એટલામાટે દાતાને ગોઠણ મડીએ પડીને દીનનો આભાર માનવા ઘો અને ભિક્ષુકને ઉભા રહીને આગ કરવાનો અવસર આપે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની પાછળ ઈશ્વરને ઉભેલો નિહાળો અને જે કાંઈ આપે, તે ઈશ્વરને જ આપે! જ્યારે આપણે દોષને જોતાં એટલી જઈશું, ત્યારે જગતનો આપણા માટે તો અત્યંત આવવો જ જોઈએ, કારણ કે, આપણને તે પ્રમાણથી મુક્ત કરવા, એ જ તેનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે અને તેના ઉદ્દેશની પૂર્તિ યવા પછી તેના અસ્તિત્વની કલી પણ આવશ્યકતા નથી. અહીં કાંઈ પણ અપૂર્ણતા છે, એવો વિચાર જ અપૂર્ણતા કિંવા દોષને ઉત્પન્ન કરે છે કેવળ શક્તિ અને સંપૂર્ણતાના વિચારો જ એ અપૂર્ણતાના રોગને દૂર કરી શકે છે. તમારાથી જે કાંઈ પણ બહુ થાય તે કરો, તેમા જે કે કાંઈક ભૂલું પણ બેળાઈ જશે, પરંતુ સર્વ કાંઈ તેના ફળની આશા વિના જ કરતા રહો. ફળનો ભોગ ઈશ્વરને અર્પી દીધો એટલે પછી શુભ કે અશુભની તમને કશી પણ બાધા થનાની નથી.

કર્મ કરવું તે કાંઈ ધર્મ નથી. પરંતુ યોગ્યતાથી કંઈક કર્મ મુક્તિના પ્રદેશમા લઈ જાય છે. વારત્તવિક રીતે જોતા સર્વ દયા અથવા અનુકંપા તે અધિકાર જ છે. કારણ કે, અનુકંપા કોનામાટે રાખવી અને દયા કોના પર લાવવી ? શું તમે ઈશ્વર પર દયા કરી શકો છો ? અને જો તેમ ન કરી શકો, તો પછી ઈશ્વર વિના બીજું કાંઈ છે ખરું કે ? ઈશ્વરે તમને પોતાનો વિકાસ કરવામાટે આ નૈતિક વ્યાયામશાળારૂપ જગત આપ્યું છે, તે માટે તે ઈશ્વરનો આભાર માનો, અને કદાપિ એવી કલ્પના માત્રને પણ મનમા ન આવવા દો કે, વિશ્વને તમે કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા કરી શકો છો. જો તમને કોઈ ધિકારી અથવા અપશબ્દો બોલી જાય, તો તેનો પણ કૃતગતતા પૂર્વક ઉપકાર માનો. કારણ કે, તમને તે એક એવું દર્પણ આપે છે કે, જેમા શાપ અને ધિકાર થી વસ્તુ છે, તે તમે પ્રસક્ત જોઈ શકો છો. એટલું જ નહિ, પણ આત્મસયમના અભ્યાસનો તે વળી એક અત્યંત અવસર પણ તમને આપે છે. એટલામાટે તેને આશીર્વાદ આપો અને મનમાં આનંદ માનો. વ્યાયામ વિના શક્તિ વ્યક્ત થઈ શકતી નથી. દર્પણ વિના આપણે આપણને પોતાને જોઈ શકતા નથી.

અપવિત્ર કલ્પના પણ અપવિત્ર કર્મ સમાન જ નહારી છે. કામનાનો નિગ્રહ ઉચ્ચતમ પરિણામને પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિષય સંબંધી શક્તિ (Sexual energy) ને આત્મિક શક્તિના રૂપમાં બદલી નાખો, પરંતુ પોતાને પંડ-નપુંસક અથવા વીર્યહીન ન કરી નાખશો; કારણ કે, તેથી તો શક્તિનો સમૂળ ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. જેમ વીર્યનો પ્રવાહ બળવાન હોય છે, તેમ તેના યોગે વિશેષ કાર્ય સાધી શકાય છે. કેવળ જળનો બળવાન પ્રવાહ કઠિનતમ પાપાણુને પણ ભેદી નાખે છે; (તો વીર્યનો બળવાન પ્રવાહ શું ન કરી શકે વારુ ?)

આજના સમયમાં આપણને જે જાણવાની આવશ્યકતા છે તે એ જ કે, એક ઈશ્વર છે અને તેને આપણે અહીં અને આ ક્ષેત્રે જ ભેદિતતા સંવેદી શક્ય છે. ચીકા-ગોના એક ગ્રેડેસર કહે છે કે;—“તમે આ લોકની સંભાળ રાખો, પરલોકની સંભાળ ઈશ્વર રાખશે!” કેવો પ્રલાપ! જો આપણે આ લોકની સંભાળ રાખીએ, તો પછી અહેતુક ઈશ્વરને પરલોકની સંભાળ લેવાની અગત્ય જ રી છે વારુ ?

તા ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ શુક્રવાર (બૃહદારણ્યકોપનિષદ)

કેવળ આત્માદ્વારા અને આત્મામાટે જ સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રેમ રાખો. યાત્રવલ્ક્યે પોતાની ધર્મપત્ની મૈત્રેયીને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે;—“આત્માદ્વારા જ આપણે સર્વ વસ્તુઓને જાણીએ છીએ.” આત્મા કદાપિ જ્ઞાનનો વિષય થતો નથી, તેમ જ જ્ઞાતા કદાપિ જ્ઞાત થતો નથી. જે જાણે છે તે આત્મા છે અને પોતામાટે તે પોતે જ નિયમ છે. તે જાણે છે કે, તે પોતે સૃષ્ટિ પણ છે અને સદા પણ છે.

* * * *

જૂની પુરાણકથાઓને રૂપકના સ્વરૂપમાં રિચર કરવી અને તેમને ન અપાવા યોગ્ય મહત્ત્વ આપવું, એ વારતવિક નિર્બળતા છે અને એથી અંધશ્રદ્ધા અથવા મૂઠતાને પોષણ મળે છે. સત્યને કોઈની મધ્યસ્થતાની આવશ્યકતા હોતી જ નથી. સત્યનું શિક્ષણ આપો અને કોઈ પણ અધુકૃતિક વાર્તાના રૂપને ન ફેરવો; તેમ જ સત્યને શ્રોતાની સમ-રેખામાં નીચે પણ ન ખેંચી જાઓ.

તા ૨૭ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ શનિવાર (કઠોપનિષદ)

જેણે પોતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય, તે વિના ખીમ કોઈ પાસે આત્માના સત્યનો અજ્ઞાસ કરશે નહિ; કારણ કે, ખીજાઓમાં કેવળ એ વિશેની વાચાળતા જ

હોય છે. સાક્ષાત્કાર શુષ્ક અને દોષથી પર-ભિન્ન-છે, તેમ જ જૂન અને લવિષ્ય કાળ તથા અન્ય સર્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ દ્વંદ્વોથી પણ પર છે. “જે નિષ્કલંક હોય છે, તે જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, અને તેના આત્મામાં શાશ્વત શાંતિનો આવિર્ભાવ થાય છે.” જોયતુ. વાદવિવાદ કરવો અને પુસ્તકો વાંચવાં એ સર્વ બુદ્ધિના ઉચ્ચતમ મુદ્દો (વ્યવસાયો) છે અન્યની કથા તો દૂર રહી, પણ વેદોના પણ એ જ પ્રકાર છે, એ સર્વ આત્માનું જ્ઞાન આપી શકતા નથી.

આપણામાં જે આત્મા છે, - ઈશ્વરાત્મા અને મનુષ્યાત્મા યોગિજનો જાણે છે કે, મનુષ્યાત્મા હયાત્મક છે અને કેવળ ઈશ્વરાત્મા જ વાસ્તવિક સૂર્ય છે.

✓ જ્યાં સુધી આપણે મનને ઇદ્રિયો સાથે જોડી ન દઈએ, ત્યાં સુધી આપણને નેત્ર, નાસિકા અને શ્રવણ આદિના કરોપણુ વૃત્તાંત મળી શકતો નથી મનની શક્તિ બાહ્ય ઇદ્રિયોનો ઉપયોગ કરે છે. ઇદ્રિયોને બાહ્ય પ્રદેશમાં વિચરવા ન ઘટે, એટલે તમે શરીર અને બાહ્ય જગતના બંધનથી મુક્તિ મેળવી શકશો.

આ ‘X’ કે જેને અહીં આપણે એક બાહ્ય જગત તરીકે જોઈએ છીએ, તેને જ મરી ગયેલાઓ તેમની પોતાની માનસિક સ્થિતિ અનુસાર સ્વર્ગ કેવા નરક તરીકે દિઠાળે છે. આ લોક અને પરલોક એ બે સ્વપ્ન છે, અને પરલોક પણ અહીંના નમૂના પર જ રચાયેલો છે, એ બન્નેથી મુક્ત થાઓ. સર્વ સર્વબ્યાપક છે, એ સર્વ અત્યારે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રકૃતિ, શરીર અને મન મરણને શરણુ થાય છે, આપણે નહિ, આપણે કદાપિ જતા પણ નથી અને આવતા પણ નથી મનુષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રકૃતિમાં છે, એટલે તે જન્મે છે અને મરે છે, પરંતુ જે આત્માને આપણે સ્વામી વિવેકાનંદ તરીકે જોઈએ છીએ, તે તો કદાપિ જન્મ્યો પણ નહોતો અને કદાપિ મરતો પણ નથી. એ આત્મા તો શાશ્વત અને અવિકૃત વસ્તુ છે.

મનને આપણે પાંચ ઇદ્રિયોમાં વિભક્ત કરી નાખીએ, કેવા તેને કેવળ એકલા મન તરીકે જ જોઈએ, તો પણ મનની શક્તિ કે સત્તા તો જે છે તેની તે જ છે એક અધ્ય મનુષ્ય કહે છે કે, “પ્રત્યેક વસ્તુમાં એક વિશિષ્ટ ભિન્ન નાદ રહેલો હોય છે. હું મારા બે હાથોવડે આઘાત કરું છું અને તે નાદને મેળવું છું ત્યાર પછી મારી આસપાસ પડેલી પ્રત્યેક વસ્તુનો હું તમને પરિચય આપી શકું છું” એથી ધૂમસમા એક અધ્ય મનુષ્ય એક દેખતા મનુષ્યને નિર્ભયતાથી દોરી જાન છે. ધૂમસ અને અવકારમાં તેના મનથી કરેલા પણ બેદ હોતો નથી

✓ મનને વશ કરો અને હૃદયોને કાપી નાખો, એટલે તમે યોગી છો; યોગી થવા પછી સર્વ વસ્તુઓ તમને આવી મળશે. સાંજળતું, જોતું, સુંધતું અને ચાખતું ઇત્યાદિના ત્યાગ કરો; અને બાહ્ય હૃદયોમાંથી માનસિક શક્તિને કાઢી લ્યો. અજ્ઞાત અવસ્થામાં તો તમે વારંવાર એમ કરો છો જ-જેમકે, જ્યારે તમારું મન તક્લીન થયેલું હોય છે, ત્યારે એ જ પ્રકાર થાય છે; એટલામાટે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનયુક્ત થતાં તમે શીખી શકો એમ છે. મન હૃદયોને જ્યાં ઇચ્છે ત્યાં રાખી શકે છે. આપણે શરીરદ્વારા કર્મ કરવાને બંધાયેલા જ હીએ (એટલે કે, સર્વ હૃદયોને ઉપયોગ કરવો જ નેહએ), એવી આપણામાં જે એક અતિ અદ્વાયુક્ત માન્યતા ધર્મગર્ભ છે, તેનાથી મુક્ત થાઓ-તેને ત્યાગી દો. તેનું કાર્ધ કરવાને આપણે જરા પણ બંધાયેલા નથી. તમારા પોતાના આર-ગમાં જાઓ અને તમારા પોતાના આત્મામાંથી જ ઉપનિષદોને મેળવો. જે મહાન ગ્રંથ બૃતકાળમાં હતો અને લવિષ્યકાળમાં પણ અવિચલ રહેવાનો છે, તે તમે પોતે જ છો- તમે જ જે કાર્ધ છે તે સર્વના અનંત ભંડાર છો. જ્યાં સૂધી આંતરિક શિક્ષક જ્ઞાનનાં દ્વાર નથી ઉઘાડતો, ત્યાં સૂધી સર્વ બાહ્ય શિક્ષણુ વ્યર્થ છે. બાહ્ય શિક્ષણુ મનુષ્યને તેના ઉદ્ય ગ્રંથને ઉઘાડવાના માર્ગમાં દોરી જાય, તો જ તેનું કાર્ધક મૂલ્ય અંકાય છે.

સત્ય રાજ્યકર્ત્રી ઇચ્છા “શાંત મંદનાદ” છે કે જે કહે છે કે, “કરો” અને “ન કરો.” આપણને જે બદ્ધ કરે છે, તે સર્વ કર્મ તે કરી ચૂકી છે. અજ્ઞાન ઇચ્છા બંધનના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે, અને સજ્ઞાન ઇચ્છા આપણને મુક્ત કરી શકે છે. એ ઇચ્છા (અથવા ઇચ્છા-શક્તિ)ને દૃઢ અને બળવતી કરવાના એક બે નહિ, પણ હજાર પ્રકાર છે; અને તે પ્રત્યેક પ્રકાર યોગનો જ એક પ્રકાર છે; છતાં પદ્ધતિ પુરઃસર યોગના અભ્યાસથી એ કાર્ય વિશેષ સત્વર સિદ્ધ થઈ શકે છે. ભક્તિયોગ, કર્મયોગ, રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગ ઇચ્છિત ભૂમિને વિશેષ પરિણામપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તત્ત્વજ્ઞાન, કર્મ, પ્રાર્થના અને ધ્યાન આદિ સર્વ શક્તિઓને ધારણુ કરો; સર્વ સંદોને એકદમ ખોલી નાખો, બાળપના બળને પણ શિખરે પહોંચાડો અને પોતાના નિર્ધારિત સ્થાને પહોંચી જાઓ. આ કાર્ય જેમ સત્વર કરાય, તેમ અધિક ઉત્તમ છે.

* * * * *

બપ્ટીઝમ* તે આંતરિક શુદ્ધિના ચિહ્નરૂપ બાહ્ય શુદ્ધિ છે. એ વિધિનું મૂળ બૌદ્ધ ધર્મનું છે.

* Baptism-ખ્રિસ્તી ધર્મમાંનો પ્રથમ સંસ્કાર અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મદીક્ષાનો જલસંસ્કાર છે. જો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દેહી વેળાએ એટલે કે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપતી વેળાએ જે ધર્માનિધિ સ્નાન કરાવવામાં આવે છે એટલે કે જે જલસંસ્કાર કરાય છે, તેને ‘બપ્ટીઝમ’ કહે છે.

યુકરિસ્ટ* (Eucharist) તે જંગમી જાતિઓની એક બહુ જ પુરાતન રૂઢિનું અવસ્થાન છે. તે જંગમીઓ દૈત્યીકવાર પોતાના નાથકાને મારી નાંખતા અને તેમના માસનું લક્ષણ કરતા હતા, અને તે એટલામાટે કે જે શુભોથી તેમના નાથકો મહત્વદને પામ્યા હતા, તે શુભો તેમના માસના લક્ષણથી પોતામાં આવી શકે. આમ કરવામા તેમની એવી મોંઝવણ હતી કે, જે લક્ષણ અથવા સ્વભાવે તે નાથકને શૂરવીર અને સુત બનાવ્યો હોતો તે લક્ષણનો સર્વમાં આવિર્ભાવ થશે અને તેના એકલાના બદને સમસ્ત જાતિ શૂરવીર તથા સુત થઈ જશે. મનુષ્યમનિદાનની કલ્પના યહૂદીઓની હતી અને જેહોવાએ તેમના એ દોષને કાઢી નાખવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા તેમને એ દોષ એવો તો દહતાથી વળગી રહ્યો હતો કે, દાદિ ઉપાને ન જ નીકળી શક્યો. જેસસ્ મૃદુ અને પ્રેમાળ હતો, પરંતુ તેને યહૂદીઓની માન્યતાને અનુરૂપ બનાવવામાટે, મનુષ્યમનિદાનની કલ્પનાને અટોનમેન્ટ Atonement અથવા તો માનવપ્રાપચિતતાહક અજ Scap-goat† ના સ્વરૂપમા લાવવી જ પડી આ દૂર ભાવના અથવા કલ્પનાએ ક્રિશ્ચિયાનિગને જેસસ્ના પોતાના ઉપદેશ કિંના તત્ત્વોથી ભિન્ન કરી નાખી અને તેના સ્થાનમાં રક્તપ્રવાહ તથા અત્યાચારના તત્ત્વનો પ્રસાર કરી દીધો.

*

*

*

“ એમ જ કહો કે, “આ મારો સ્વભાવ છે, ” કોઈપણ કાર્ય કરતાં કદાપિ એમ ન કહો કે “આ મારું કર્તવ્ય છે ”

“સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્” (સર્થનો જ જન થાય છે, અમથનો જય થતો નથી) સત્યપર દૃઢ રહો, એટલે તમે ઈશ્વરને મેળવી ચૂક્યા છો, એમ જાણી લ્યો.

*

*

*

* આ ખણુ ખ્રિસ્તી ધર્મમાંનો એક વિધિ છે, અને સાધારણ અને Lord's supper-(ખણુ જોખન) નામથી ઓળખામા આવે છે એમા વિશિષ્ટતા એ છે કે, અમુક પ્રવાદી પદાર્થને કાપડેટલુ રૂપ માની, તેનું, કમ્પરેક્ષના સહયુગ્મેનો પોતામા અવિર્ભાવ થાય એવા હેદયથી, પાન કરવામા આવે છે આ વિધિ અદ્યાપિ રોમન કેથોલિક્સ તેમ જ પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બંને પંથોમા પ્રચલિત છે

† પ્રાચીન કાગમા યહૂદીઓમા એક એવી રૂઢિ હતી કે, એક બક્ષાપર ધર્મયુક પવિત્ર તાથી લોકોના પાપોનો ભાર ચકાવતો અને ત્યાર પછી તે બક્ષાને જગલમા દાડી કાઢવામા આવતો હતો એ અન્ય જનોના પાપના ભારને ઉપાડી જનના બક્ષાને Scap-goat ના નામથી ઓળખવામા આવે છે અને તેથી જો એક મનુષ્યના શિરપર બીજાના દોષનું આરોપણ કરવામા આવે, તો તેને ખણુ અમેલ બાકામા Scap-goat કહેવાનો પરિપાક પડી ગયો છે

પ્રાચીન કાળથી ભારતવર્ષમાંની બ્રાહ્મણ જાતિ પોતાને સર્વ નિયમોથી અલિપ્ત રાખતી આવી છે; બ્રાહ્મણો પોતાના દેવ હોવાના અધિકારને વ્યક્ત કરે છે, એટલે કે, ‘અમે દેવ ધીએ’ એમ જણાવે છે. તેઓ દીન છે, પણ તેમની નિર્ભયતા એ છે કે, તેઓ શક્તિને શોધે છે. અહીં લગભગ છ કરોડ મનુષ્યો છે કે જેઓ યોગ્ય અને નીનિ-શાન છે અને તેમની પાસે કશી પણ સંપત્તિ નથી; છતાં તેઓ જેવા છે તેવા જ છે. કારણ કે, તેમના જન્મકાળથી જ તેમને એવું શિક્ષણ અપાયું છે કે, તેઓ નિયમ અને શિક્ષાથી અલિપ્ત છે. તેઓ પોતાને ફિજ અથવા ઈશ્વરના પુત્ર માને છે.

તા. ૨૮ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ સંવતાર. (દત્તાત્રેયકૃત* અવધૂતગીતા.)

“સકળ જ્ઞાનનો મનની શાંતિપર આધાર રહેલો છે.”

“જે વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે અને જે મારામાંના આત્મા છે, તેને મારે નમસ્કાર કેવી રીતે કરવા?”

જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર મારો સ્વભાવ છે, એવી રીતે આત્માને જણાવો. “હું તે છું, એમાં કિંચિન્માત્ર પણ સંશય નથી.”

“કાઈ પણ વિચાર, શબ્દ કે કર્મ મારામાટે બંધન હિતપત્ર કરી શકે તેમ નથી. હું ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત છું, હું જ્ઞાન અને આનંદ છું.”

ભાવ પણ નથી અને અભાવ પણ નથી, સર્વ આત્મા જ છે. સમવાયસંબંધની ભાવનાનો ત્યાગ કરો; સર્વ અંધશ્રદ્ધાઓને ત્યાગી દો; તેમ જ જાતિ, જન્મ તથા દેવો આદિનો લય કરી નાખો. હોવા અને ચવાનો વાદ શામાટે કરવો જોઈએ? દૈત અને અદૈત વિષયક કથાને ત્યાગી દો. તમે ‘બે’ ક્યારે હતા કે વળી ‘બે’ અને ‘એક’ વિશે બોલ્યા કરો છો? યોગ તમને શુદ્ધ કિંવા પવિત્ર કરે છે, એમ કદાપિ ન બોલશો; તમે તમારા પોતાના સ્વભાવથી જ પવિત્ર અને શુદ્ધ છો. તમને ખીન્ન કાઈ પણ એ વિશેનું શિક્ષણ આપી શકે તેમ નથી.

જેણે ‘અવધૂત ગીતા’ રચી છે, તે દત્તાત્રેય જેવા પુરુષો જ ધર્મને સજીવન-અવ-સ્થામાં રાખી શકે છે. તેમણે ખરેખર આત્મસાક્ષાત્કાર કરેલો છે, તેઓ કશાની પણ પરવા રાખતા નથી, શરીરને સુખ થાય કે દુઃખ થાય, એની તેમને કશી પણ લાગણી

* દત્તાત્રેય એક અવધૂત હતા અને તેઓ મહર્ષિ અત્રિ તથા તેમની મહાસતી પ્રાત્-સ્મરણીય પત્ની અનસુયાના પુત્ર થતા હતા. એમને પુરાણોમાં શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના અવતાર તરીકે વર્ણવેલા છે. એમણે રચેલી ‘અવધૂત ગીતા’ એક અત્યંત ઉત્તમ વસ્તુ છે.

હોતી નથી, તેઓ ઉપ્પુતા કે શીતલતા તેમ જ લાયકિવા નિર્ભયતા આદિ કથાનાય વિચાર નથી કરતા. તેઓ શાંત થઈને બેસી રહે છે અને આત્માના આનંદને અનુભવ્યા કરે છે—એ વેળાએ જો ઉપ્પુ અગ્નિ તેમના ચરીરને બાળી નાખે, તો તેનું પશુ તેમને કાંઈ બાન કે જ્ઞાન થતું નથી, એટલા બધા તેઓ આત્મસાક્ષાત્કારમાં તસ્લીન થઈ ગયેલા હોય છે.

“ન્યારે જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એવા ત્રિવિધ બંધનનો લોપ થાય છે, ત્યારે આત્મા જ કેવળ અવશિષ્ટ રહે છે.”

“બંધન અને મુક્તિના બમનો લય ચતાં માન આત્મા વિના બીજું કાંઈપણ રહેતું નથી—કેવળ આત્મા જ રહે છે.”

“તમે મનને વશ કરેલું હોય તોય શું અને ન કરેલું હોય તોય શું? તમારી પાસે સંપત્તિ હોય તોય શું અને ન હોય તોય શું? તમે આત્મા છો, સદા પવિત્ર છો. કહો કે, ‘હું આત્મા છું. બંધન મારા નિકટમાં કદાપિ આવ્યું જ નથી. હું અવિકૃત આકાશ છું; સકલપના તરંગ મારી પાસેથી પસાર થઈ જાય છે, પણ તેઓ મને સ્પર્શ કરી શકતા નથી.”

“સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ સર્વને બાળી નાખે. મુક્તિ, એ બાળકોનો—બાલિશ—સંવાદ છે. હું શાશ્વત જ્ઞાનરૂપે છું, હું તે પવિત્રતા છું.”

“કાંઈ કદાપિ બદ્ધ પણ નહોતું અને મુક્ત પણ નહોતું. મારા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. હું અનંત છું, સદા મુક્ત છું. મારી સાથે ન બોલો! મને—જ્ઞાનના નિષ્કર્ષને કોણ વિકૃત કરી શકે તેમ છે! જ્યાં સર્વ એક જ છે ત્યાં શુર કોણ હોઈ શકે અને શિષ્ય કોણ હોઈ શકે?”

વાદવિવાદને ફૂટી ઘો અને તત્ત્વજ્ઞાનને ખાડામાં નાખે.

“કેવળ શુદ્ધામ જ શુદ્ધાગોને જુએ છે, ભ્રમિષ્ટ હોય તે જ ભ્રમને દેખે છે અને અપવિત્ર હોય તે જ અપવિત્રતાનો અનુભવ કરી શકે છે.”

સ્થળ, કાળ અને કારણત્વ એ સર્વ ભ્રમણાઓ છે. એ તમારો એક રોગ છે કે જેના યોગે તમે એમ ધારો છો કે અત્યારે તમે બદ્ધ છો અને ભવિષ્યમાં મુક્ત થવાના છો. તમે સદા નિવિકાર છો. કાંઈ બોલશો જ નહિ. નીચે બેસી જાઓ અને સર્વ વસ્તુઓનો લય થઈ જવા દો; તે માત્ર સ્વપ્ન જ છે. બેદ કિંવા ભિન્નતા જેનું કાંઈ છે જ નહિ; જે બેદ દેખાય છે તે કેવળ મૂઢતાનું જ પરિણામ છે, એટલામાટે મૌન્યનું અવલંબન કરો અને તમે પોતે કોણ છો તે જાણી લ્યો—પોતાને સત્ય સ્વરૂપમાં જાણજો.

“હું આનંદનો નિષ્કર્ષ છું.” બીજા ડોઈ ઇટને ન અનુસરો, કારણ કે, જે કંઈ છે તે તમે જ છો. કથાનો લય ન રાખો, કારણ કે, તમે સત્ તત્ત્વ છો. શાંતિમાં રહો, અને ક્રુધ ન થાઓ. તમે બંધનમાં હતા જ નહિ, તમે કદાપિ પુણ્યાત્મા પણ નહોતા અને પાપાત્મા પણ નહોતા. એ સર્વ બ્રાંનિથી મુક્ત થાઓ અને શાંતિમાં રહો. પૂજા કોની કરવી અને કોણે કરવી? કારણ કે, સર્વ આત્મા જ છે. જોતું અને ધારતું એ બ્રાંતિ જ છે. વારંવાર એ જ ઉચ્ચારતા રહો કે, “હું આત્મા છું,” “હું આત્મા છું.” અન્ય સર્વ ભાવનાઓ કિંવા વસ્તુઓને ત્યાગી ઘો.

તા. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ મોમવાર

દેહલીકવાર આપણે એક વસ્તુને તેનાં આસપાસનાં લક્ષણોના વર્ણનથી સુચનાએ છીએ. જ્યારે આપણે ‘સમિચ્છાનન્દ’ (અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને આનંદ) એવા ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, સારે આપણે એક અનિર્વાચ્ય દૂરના તીરપ્રાંતને જ કેવળ સૂચવીએ છીએ. તેના વિષે તે ‘છે’ એમ પણ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ‘છે’ શબ્દ પણ સંબંધવાચક છે. એ વિષે ડોઈ પણ દરખાસ અને ડોઈ પણ ધારણા બ્યર્થ છે; આપણે જે કંઈ પણ જોવી શકીએ, તે માત્ર ‘નેતિ નેતિ’ જ છે; કારણ કે, એ વિષે વિચાર કરવો, તે તેને મર્યાદિત કરવા સમાન છે અને જ્યાં મર્યાદા આવી ત્યાં પછી મદત્તા જેવું કંઈ રહેતું જ નથી.

ઇન્દ્રિયો તમને દિવસ અને રાત-અષ્ટી પ્રહર-ઠગ્યા કરે છે. આ રહસ્યને દેદ્યોતે યુગોના યુગ પૂર્વે જાણી લીધું હતું; અને વર્તમાન વિજ્ઞાન આસારે એ જ તત્ત્વને શોધવામાં પ્રવૃત્ત છે. એક જગિમાં કેવળ લંબાઈ અને પહોળાઈ જ હોય છે, પરંતુ ચિત્રકાર પ્રકૃતિની નકલ કરે છે એટલે કે, પોતાની કૃત્રિમતાથી તેમાં ઉડાણનો દેખાવ રચી દે છે. ડોઈ પણ જે મનુષ્યો જગતને એકસરખા સ્વરૂપમાં જોઈ શકતા નથી. ઉચ્ચતમ જ્ઞાન તમને બતાવી આપશે કે, ગતિ જેવું કંઈ છે જ નહિ અને ડોઈ પણ વસ્તુમાં કશું પરિવર્તન થતું જ નથી; એ વસ્તુપરિવર્તનની ભાવના તે સર્વ માયા જ છે. મન અને શરીર તે આપણા સત્ આત્મા નથી; એ ઉભયનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ છે; અને તેથી અંતે આપણે તેમને નસ્વર વરીકે જોળખી શકીએ છીએ. અર્થાત્ મન અને શરીર અશાશ્વત હોવાથી તેઓ જે કંઈ ધારણ કરે છે, તેના પણ લય ધર્મ જાય છે. જ્યારે તમે આ જગતને જાણતા અને જોતા સર્વથા અટકી જશો, ત્યારે જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશો. સંબંધદર્શક-અથવા બીજાપર આધાર રાખતા પરતંત્ર જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો, એની જ આપણને આવશ્યકતા છે. અમર્યાદ મન અને અમર્યાદ જ્ઞાન છે જ નહિ, કારણ કે મન

અને જ્ઞાન બન્ને મર્ણાદિત છે. આપણે અત્યારે એક અવગુંઠનદ્વારા નેષ્ટએ છીએ, અને ત્યાર પછી 'X' ને પહોંચીએ છીએ, કે જે આપણા સમસ્ત જ્ઞાનની સત્યતા છે.

એક કાર્ડબોર્ડમાં પાડેલા એક ટાંચણીના ત્રીણા કાણામાંથી જે આપણે એક ચિત્રનું અવલોકન કરીએ, તે તેથી આપણને તે વિષે સર્વથા જૂલજરેલી ભાવના જ આવે છે; છતાં પણ આપણે જેનું અવલોકન કરીએ છીએ, તે છે તે ખરેખર એક ચિત્ર જ. જેમ જેમ આપણે તે છિદ્રને વધારે અને વધારે મોટું કરતા જઈએ, તેમ તેમ આપણા મનમાં તે ચિત્ર વિષે વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ ભાવ આવતો જાય છે—તેની સ્પષ્ટતાનો અધિક પરિચય થતો જાય છે. અર્થાત્ સસ વસ્તુ એક હોય છે, ત્યારે તેમાંથી નામ અને રૂપ વિષેના આપણા ભ્રામક વિચાર અનુસાર આપણે તેથી સર્વથા ભિન્ન આદર્શોને જ ઉપજાવી કાઢીએ છીએ. જ્યારે આપણે કાર્ડ બોર્ડને નાખી દઈએ, ત્યારે પણ આપણે જે કે તે જ ચિત્રને નેષ્ટએ છીએ; પરંતુ જેદ એટલો જ કે, હવે તે ચિત્ર તેના સસ સ્વરૂપમાં આપણા નેષ્ટમાં આવે છે. આપણે તે ચિત્રમાં ગમે તેવા ગુણ અને પ્રમાણોનું આરોપણ કરીએ, પરંતુ તેથી તે ચિત્રમાં કશું પણ પરિવર્તન થતું નથી. એનું કારણ એ કે, આત્મા સર્વનું સસ સ્વરૂપ છે અને આપણે બધા આત્માને નેષ્ટએ છીએ; પરંતુ આપણે તેને જે નામ અને રૂપયુક્ત નેષ્ટએ છીએ, તે આત્મદર્શન નથી; કારણ કે, નામ અને રૂપ એ સર્વ આપણા પડદામાં જ છે—માવામાં છે, આત્મામાં નામ અને રૂપનો વિકાર છે જ નહિ.

તેઓ દૂરદર્શક યંત્ર—Telescope—ના કાચમાંના દાગ સમાન છે; છતાં સૂર્યનો પ્રકાશ આપણને તે દાગ બતાવી આપે છે; અર્થાત્ પાછળના ભાગમાં જે સત્યની આધારભૂમિ ન હોય, તે આપણને એ મિથ્યાભાસ થવો પણ અશક્ય થઈ પડે છે, અને તે સસ બીજું કંઈ નહિ, પણ ધ્રુવ જ છે. સ્વામી વિવેકાનંદ તે દૂરદર્શક કાચપરનો દાગ છે; હું આત્મા છું—કે જે આત્મા સસ, અવિકૃત છે અને માત્ર તે સસતા જ મને સ્વામી વિવેકાનંદને નેષ્ટાનું સામર્થ્ય આપે છે. આત્મા પ્રત્યેક ભ્રમણાનો નિષ્કર્ષ છે, પરંતુ સૂર્યની કાચપરના દાગ સાથે સમાનતા દર્શાવી શકતી નથી; તે તો માત્ર તે દાગો આપણને બતાવી આપે છે. આપણાં પોતાનાં કંઠો જેટલા પ્રમાણમાં સારાં કિંવા નકારાં હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ તે દાગોને ઘટાડે છે અથવા વધારે છે; પરંતુ તેઓ આપણા અંતરમાં જે ધ્રુવ રહેલો છે તેનામાં તો કદાપિ કશું પરિણામ નિપજાવી શકતાં નથી. દાગવાળા મનને સંપૂર્ણ સ્વચ્છ કરી નાખતાં તે શરૂ જ આપણે નેષ્ટએ છીએ કે;—“હું અને મારો પિતા બન્ને એક જ છીએ.” (“I and my father are one.”)

આપણે પ્રથમ કંઈ પણ વસ્તુને નેષ્ટએ છીએ અને ત્યારપછી તે વિરે વિચાર કરીએ

છીએ. ખરેખર આપણે એવા પ્રકારનું દર્શન તો મેળવવું જ જોઈએ, અને એ દર્શન ધર્મ કિંના સાક્ષાત્કારના નામથી આપણા છે. કદાચિત્ કોઈ એવો મનુષ્ય હોય કે જેણે પય, પયગમર કે ધર્મગ્રંથ વિષે કદાપિ કોઈ સાબત્યું જ ન હોય, તો તેની પણ કોઈ ચિંતા નથી તેને આ સાક્ષાત્કાર મેળવવા દો એટલે તેને પત્રી ખીચી કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી મનને શુદ્ધ કરો, એ જ ધર્મનું સર્વસ્વ છે, અને જ્યાં સુધી આપણે આપણને પોતાને એ કલકથી મુક્ત ન કરીએ, ત્યાં સુધી સત્ય વસ્તુને આપણે તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં કદાપિ જોઈ શકીએ તેમ નથી એક બાળકને કાંપિ પાપનું દર્શન થતું નથી, કારણ કે, તેનામાં એ પાપના અકુરનો જ મૂળ અભાવ હોય છે અર્થાત્ તમારા પોતામાં જે ન્યૂનતા કે દોષ હોય તેમનાથી મુક્ત થઈ જાઓ, એટલે પછી બહારના પ્રદેશમાં એવા દોષોને જોઈ શકશો જ નહિ એક અર્લક ૧૨ થતી જુએ છે, પણ એની તેના મનમાં દશી પણ વિશેષ ભાવના હોતી નથી એકવાર જ્યાં એક ગુચવાડાભરેલા-આમક-ચિનમાની એક ગુપ્ત વસ્તુ તમને મળી આવી, એટલે પત્રી તમે તેને વિશેષ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકો છો, એ જ પ્રમાણે જ્યાં તમે એકવાર મુક્ત અને નિષ્કલક થયા, એટલે પછી આસપાસ સમસ્ત વિશ્વમાં તમને કેવળ મુક્તિ અને પવિત્રતા જ દેખાયા કરે છે “તે દાણું જ હૃદયના સર્વ બધેનો આરપાર કપાઈ જાય છે, વાકાચૂકા માર્ગો સરળ બની જાય છે, અને સ્વપ્રવત્ત આ જગતનો લોપ થાય છે.” અને જ્યારે આપણે જાગીએ છીએ, ત્યારે આપણે આવી એક નિર્ગર્ભ-અસલ વસ્તુનું સ્વપ્ન કેમ જોયું, એ વિશે આપણને આશ્ચર્ય થયા કરે છે ।

“જેને પ્રાપ્ત કર્યો પત્રી ઉચ્ચ દુ અપર્પતની પણ આત્માને ચળાવવાની શક્તિ નથી ”

જ્ઞાન શસ્ત્રવડે માયા અથવા બ્રમણને છેદી નાખો, એમ કરવા છતાં પણ જે જીર્ણ વેગ મન અને શરીરના ચક્રને ફેરવ્યા કરે, તોપણ એથી આત્મા તો મુક્ત થવાનો જ. જ્ઞાનશસ્ત્રવડે છેદાયા પછી એ માયાચક્ર કેવળ સરળ ગતિમાં જ ચાલે છે અને કેવળ શુભ વિના ખીજી કોઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામ નિપજાવી શકતું નથી જે તે શરીર ત્યાર પત્રી કોઈ પણ અશુભ આચરણ કરે, તો તમારે જાણવું, કે તે મનુષ્ય “જીવન્મુક્ત” નથી, જે તે જીવન્મુક્ત હોવાનો દાવો કરતો હોય, તો તે અસલ બોલે છે પરતુ જ્યારે મનને શુદ્ધ કરવાથી મન તથા શરીરરૂપ ચક્રો શુભ તથા સરળ ગતિને મેળવે, ત્યારે જ જ્ઞાનશસ્ત્રને તેમને સ્પર્શ કરાવી શકાય છે સર્વ શુદ્ધિકારક કર્મો માયાપર જ્ઞાત કિંવા અજ્ઞાત આધાત કર્યો વિના રહેતા નથી-માયાપર તેમનો આનાત તો થવાનો તે થવાનો જ કોઈને પણ પાપી મીઠીને બોલાવવો, એ એક નકારામાં નકાર કાર્ય છે અજ્ઞાનથી કરાવતું શુભ કર્મ પણ શુભ પરિણામ જ નિપજાવે છે અને બધેનને તોળવાના કાર્યમાં સહાયક થઈ પડે છે.

દૂરદર્શક કાચપરના દાગ સાથે સૂર્યની સમાનતા દર્શાવવી તે એક જડ મૂળની ભૂલ છે. સૂર્યને, ‘અહમ્’ ને બાણી લ્યો, કે જેમાં કોઈ પણ વસ્તુનો વિકાર થતો જ નથી, અને કલકને કાઢીને નિષ્કંઠ થવાના ઉદ્યોગમાં લીન થાઓ. જે કોઈ પણ મહત્તમ વ્યક્તિ હોય, તો તે કેવળ મનુષ્ય જ છે. જે કોઈ પણ મહત્તમ પૂજા હોય, તો તે કૃષ્ણ, શુદ્ધ અને ક્રોધસ્તુ જેવા મનુષ્યોની જ પૂજા છે. જે વસ્તુની તમને અગત્ય હોય, તેને તમે નિર્માણ કરો છો. વાસનાનો સાગ કરો.

જે આ જગતને સ્વર્ગના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે, તો સર્વ દેવદૂતો અને સ્વર્ગવાસી જનો અહીં જ છે. પોતપોતાના મનની સ્થિતિ અનુસાર ‘૪’ સર્વના જોવામાં આવી શકે છે. પરંતુ આ પૃથ્વીપર જ એ ‘૪’ નો સાક્ષાત્કાર કરવો, તે સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શન છે. કદાપિ સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા ન રાખો, કારણ કે, એ વળી અત્યંત અધમ બમણા છે. આ સંસારમાં પણ, અત્યંત લલમી અને રીબાવનારી દરિદ્રતા એ બન્ને બધનો છે કે જે આપણને ધર્મથી રૂના દૂર જ રાખે છે. આપણને ત્રણ મહદ્ વસ્તુઓ મળેલી છે,—તેમની પ્રથમ આ માનવ કાયા છે. (માનવ મન તે ઈશ્વરનું નિકટતમ પરાવર્તન છે, આપણે “તેની પોતાની પ્રતિમા” છીએ.) દ્વિતીય, મુક્ત થવાની ભાવના અથવા મુમુક્ષા, તૃતીય, શિક્ષકરૂપ અને માયા કિંવા ભ્રમણાના સમુદ્રને ઓળખી આવેલા તેજસ્વી આત્માની સહાયતા. એ માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનો, કારણ કે, તમારી પાસે એ ત્રણ વસ્તુઓ છે, તો તમે અવસ્થા મુક્ત થવાના જ.

જે વિષયને તમે કેવળ બુદ્ધિથી જાણો છો. કિંવા સ્વીકારો છો, તે વિષયને નિશ્ચય કદાચિત્ કોઈ નવીન પાઠના યોગે બળી પણ જવાનો, એટલે કે, બુદ્ધિપ્રાપ્ય વિષય ચિર-સ્થાયી હોતા નથી; પરંતુ તમને જે સાક્ષાત્કાર એકવાર થયો, તે તો સદાને માટે તમારો જ છે. ધર્મની કેવળ વાતો કર્યા કરવી, એથી ઘણું જ થોડો લાભ થાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ-મનુષ્ય, પશુ, પાંચ વસ્તુ અને કૃતિ—મા ઈશ્વરનો આરોપ કરો, પ્રત્યેક વસ્તુમાં ઈશ્વર-રોપણ કરવાની કૃતિને પોતાની એક ટેવ બનાવી નાખો.

* ઇંગરસોલે એકવાર મને કહ્યું હતું કે,—“સર્વ કાંઈ આપણને આ દૃશ્ય જગત-માથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એવો મારો નિશ્ચય છે. કારણ કે, જેના વિષે આપણે નિશ્ચિત છીએ, તે સર્વસ્વ આ જગત જ છે.” (અર્થાત્ જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો તે અહીં જ

* ઇશ્વરસોલ અમેરિકાનો એક સંકલ્પાદી વિખ્યાત વિદ્વાન અને વખ્તા છે. સ્વામી વિષ્ણુ નંદના પતેભા એક સ્થળે એનો વિરોધ ઉત્તરેખ આવેલો છે.

પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ; મરણ પછીની ગતિને કોઈ પણ જાણતું નથી, એવો એનો આશય છે.) એના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે, “આ જગદ્ગુરુ દ્વંષ્ટાને નીચોવવાની તમારા કરતાં હું વધારે સારી રીતિ જાણું છું અને તેમાંથી તમારા કરતાં હું કાંઈક વધારે મેળવી શકું છું. હું સારી રીતે જાણું છું કે, હું મરવાનો તો છું જ નહિ, અને તેથી મને કશી ઉતાવળ નથી; હું જાણું છું કે, ભય જેવું કાંઈ છે જ નહિ; એટલે હું નિર્ભયતાથી અને શાંતિથી વિશ્વરસનું પાન કર્યું કરું છું. મને કશું કત્તેબ નથી અને સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન આદિનું બંધન નથી; હું સર્વ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં પ્રેમ રાખી શકું છું. પ્રત્યેક વ્યક્તિ મારી દૃષ્ટિમાં ઈશ્વર છે. મનુષ્યમાં ઈશ્વર તરીકેનો પ્રેમ રાખવાના આનંદનો વિચાર કરો! તમારા દ્વંષ્ટાને આવી રીતે નીચોવો અને તેમાંથી દશ હજારગણા વિશેષ રસને મેળવો. પ્રત્યેક જિન્દગીને પ્રાપ્ત કરો.”

જે ઇચ્છારૂપ દેખાય છે, તે અંતરાત્મા છે અને તે ખરેખરો મુક્ત છે.

સોમવાર, મધ્યાહ્ન પછી.

જેસસ અપૂર્ણ હતો, કારણ કે, તે પોતાની આદર્શતા-માન્યતામાં સંપૂર્ણ રીતે દૃઢ રહ્યો નહોતો; અને તેની અપૂર્ણતાનો સર્વથી વધારે જ્ઞેરદાર પૂરાવો એ છે કે, તેણે સ્ત્રીને પુરુષની બરાબરીનું સ્થાન આપ્યું નહોતું સ્ત્રીઓએ તેના હિતમાટે પોતાથી જે કાંઈ બની શક્યું તે સર્વ કર્યું; પણ તે યહૂદી કોમની ઋદ્ધિથી એટલો બધો જકડાયેલો હતો કે, કોઈ પણ સ્ત્રી તેના હાથે ઉપદેશકની પત્ની મેળવી શકી નહોતી. છતાં પણ છુદ્દની પછી આવી શકે એવો કોઈ મહત્તમ ચારિત્ર્યવાન હોય, તો તે કાંઈક હતો; કારણ કે, છુદ્દ પણ અમુક અંશે અપૂર્ણ તો હતો જ. છતાં છુદ્દમાં એટલી વિશેષતા હતી કે, સ્ત્રીના અધિકારને ઓળખીને ધર્મમાં તેણે સ્ત્રીને પુરુષની બરાબરીનું જ સ્થાન આપ્યું હતું, અને તેની પ્રથમ તથા સર્વ ઉત્કૃષ્ટ શિષ્યોમાંની એક ગણાતી શિષ્યા તે તેની પોતાની અધીશત્રી થઈ હતી. પરંતુ આપણે એ મહાપુરુષના શુણ્ણોપનું વિવેચન કરીએ તે યોગ્ય નથી; આપણે માત્ર એટલો જ વિચાર કરવાનો છે કે, તેઓ ગમે તેવા હતા, પણ આપણા કરતાં બધા જ ઉચ્ચ પત્નીના હતા, એ તો નિર્વિવાદ છે. છતાં પણ એમ ધારીને આપણે કોઈ પણ મનુષ્યમાં તે ગમે તેવો મહત્તમ હોય તોપણ, આપણો સર્વ વિશ્વાસ આરોપી દેવો ન જોઈએ; કિન્તુ આપણે પોતે પણ અવશ્ય છુદ્દ અને કાંઈક સચું જ જોઈએ.

કોઈ પણ મનુષ્યની તેના દોષોનડે પરીક્ષા કરી શકાતી નથી. મનુષ્યમાં જે મોટા

ચુલ્હો રહેલા હોય છે, તે ખાસ તેના પોતાના છે, અને તેના પ્રમાદો તે મનુષ્યતાની સાધ-
નથી દુર્બળતા દોવાથી તેના ચારિત્ર્યનું અનુમાન કરતી વેળાએ તે દોષોની કદાપિ ગણના
ચવી ન જોઈએ

અર્થે 'Heroic' શબ્દના અર્થને 'શૌર્યનારો સરકૃત ધીર શબ્દ' તે અર્થે
'Virtue' શબ્દનું મૂળ છે, કારણ કે, પુરાતન કાળમાં ઉત્કૃષ્ટ યોદ્ધો એ- અત્યંત
સદ્ગુણશાળી મનુષ્ય તરીકે મનાતો હતો

તા. ૩૦ મી જુલાઈ ૧૮૮૫, મગધવાર

ક્રાંતિરો અને યુદ્ધો તે કેવળ નિમિત્ત જ છે, કે જેમનામાં આપણે આપણી
આત્મિક શક્તિઓને વિપયરૂપ બનાવીએ છીએ વસ્તુતઃ આપણી પોતાની પ્રાર્થનાનું
આપણે પોતે જ ઉત્તર આપીએ છીએ

જે ક્રાંતિરો ન જન્મ્યો હોત, તો માનવ જાતિનો કદાપિ ઉદ્ધાર ચલે જ ન હોત,
એમ ધારવું, તે ઈશ્વરનિન્દા અથવા પાપજ છે આવી રીતે મનુષ્યસ્વભાવમાંની
પવિત્રતાને-કે જે પવિત્રતાનો વિકાસ ચલે જ નહીં-ભૂલી જવી, તે મહા લપકર છે.
માનવસ્વભાવની ઓજસવિતાને કદાપિ ભૂલી જવો નહિ જૂતકાલીન અને ભવિષ્ય-
કાલીન મહાન ઈશ્વર આપણે જ છીએ ક્રાંતિરો અને યુદ્ધો તે અનત મહાસાગરમાંની
માત્ર લહરીઓ જ છે, અને 'હું અનત મહાસાગર છું' તમારા પોતાના ઉચ્ચ આત્મા
વિના બીજા દેશને પણ નમન ન કરો. જ્યાં સુધી તમે એમ નહિ જાણો કે તે દેવાના
દેવ-ઈશ્વર-તમે પોતે જ છો, ત્યાં સુધી તમારા માટે સુકિત છે જ નહિ

વસ્તુતઃ આપણા સર્વ જૂત કર્મો ઉત્તમ જ છે, કારણ કે, તેઓ આપણને આપણે
અતે જે સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે સ્થિતિ પ્રતિ જ દોરી જાય છે માગવું કેની
પામેથી ? હું સત્ (સત્ય અસ્તિત્વ) છું અને 'અહમ્' વિનાનું અન્ય જે કંઈ પણ છે તે
માત્ર સ્વપ્ન જ છે હું તમસ્ત મહાસાગર છું, જે લઘુ લહરી તમે ઉત્પન્ન કરેલી છે, તેના
વિચાર કરશો નહિ "હું" તેને એક તરફ કરતાં વિશેષ જણાતો નથી સત્યકામે પોતાને
ઉદ્દેશીને યોગાતો એવો આત્મિક નાદ સાબલ્યો હતો કે,—"હું અનત છે, અને વિશ્વ-
વ્યાપક તારામાં જ છે આત્મસયમ કર અને તારા સત્ આત્માના નાદનું શ્રવણ કર."

જે મહાત્માઓ યુદ્ધપ્રિય હોય છે, તેઓ, પવિત્રતાયુક્ત શાંત શુવન ભોગવના,
બેધાર વિચારો કરના અને એમ કરીને જો તને સદ્વાચક ચનારા મહાત્માઓ કરતાં પાર-

પૂર્ણતામાં ન્યૂન થાય છે. એ મનુષ્યો એક બીજા પછી પસાર થઈ જતાં, અંતિમ ફળ-રૂપે શક્તિમાન મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે વળી તેમનાં તત્ત્વોનો ઉપદેશદ્વારા પ્રચાર કરે છે.

* * * * *

જ્ઞાન તો પરાપૂર્વથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, મનુષ્ય માત્ર તેને શોધી કાઢે છે. વેદો તે આ શાશ્વત જ્ઞાન છે કે જે દ્વારા ઇશ્વરે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરેલી છે. તેઓ (વેદો) ઉચ્ચતમ તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યક્ત કરે છે, અને એ મહાપ્રમાણ સ્વાધિકારનું પ્રતિપાદન કરે છે.

* * * * *

કેદાને આઘાત કરે કે ન કરે, છતાં ગંભીરતાથી સહ્ય વેદો. કદાપિ નિર્બળતાના દાસ ન થાઓ. જે સહ્ય, બુદ્ધિમાન જનેને માટે બહુ જ વધારે પડતું થઈ પડે અને તેમને ઉગાવી દેનારું હોય, તો તેમને ઉડી જવા ધો; એવી રીતે તેઓ જેટલા સત્ત્વર ઉડી જાય, તેટલો વધારે લાભ છે. બાલિશ ભાવનાઓ કેવળ બાળકો અને નંગલીઓમાટે જ છે; અને આ બધા લોકો કાંઈ બાળગૃહ તથા અરણ્યમાં વસનારા નથી, કિન્તુ એમાંના કેટલાક તો ધર્મીયક્ષના આસનપર આવી પડ્યા છે.

તમારી આત્મિક ઉત્પત્તિ થયા પછી દેવાલયમાં ને દેવાલયમાં જ સમજા કરતું, એ તમારા માટે સર્વથા અયોગ્ય છે. દેવાલયમાંથી બહાર નીકળો અને સ્વતંત્રતા-મુક્તિ-ના મુક્ત વાતવરણમાં પ્રાણવિસર્જન કરો.

સર્વ પ્રગતિ પરતંત્ર જગતમાં જ છે. માનવસ્વરૂપ ઉચ્ચતમ છે અને મનુષ્ય મહત્તમ વ્યક્તિ છે; કારણ કે, આ સ્થળે અને અસારે જ આપણે આ પરતંત્ર જગતના બંધનથી સર્વથા મુક્ત થઈ શકીએ એમ છે અને મુક્તિ-કિંવા સ્વતંત્રતાને નિઃસંશય પ્રાપ્ત કરી શકીએ એમ છે કે જે મુક્તિ કિંવા સ્વતંત્રતા જ આપણું અંતિમ ધ્યેય છે. માત્ર આપણે જ એ સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, એમ નથી; કિન્તુ કેટલાકો એ સંપૂર્ણતાને પહોંચી પશુ ચૂક્યા છે; એટલામાટે, કેઈ પશુ સૂક્ષ્મ શરીરો આવે, તો તેની ચિન્તા નથી, કારણ કે, તે સર્વ સંબંધદર્શક-પરતંત્ર-શૂભિપર હોવાનો સંભવ છે અને તેઓ આપણા કરતાં વિશેષ કાંઈ પશુ કરી શકતાં નથી; કારણ કે, જે કરવાનું છે તે સર્વ એ જ કે, મુક્તિ મેળવવી.

પુણ્યાત્મો કદાપિ અશુભ કર્મ કરતા જ નથી, એટલે તેમને શિક્ષા પણ અપાતી નથી અને તેમનો ઉદ્ધાર પણ કરાતો નથી. આઘાતનો અર્થ એટલો જ છે કે, તેઓ આપણને ગમત કરે છે અને સ્વમંત્રગના કાર્યમાં સહાયતા આપે છે. તેઓ આ જગતની

આપૂર્ણતા આપણને બતાવી આપે છે અને મુક્તિને મેળવવામાટે એ જગતના બંધનમાંથી બહાર નીકળવાને તત્પર બનાવે છે.

એકવાર એક મનુષ્ય દેખાયેલી વસ્તુને આપણે એક નામથી ઓળખીએ છીએ, અને તે જ વસ્તુ બીજાં અતિશય સ્પષ્ટતાથી દેખાય છે, તે વેળાએ આપણે તેને વળી બીજા નામથી જાણીએ છીએ. જેમ નૈતિક સ્વભાવ ઉચ્ચતર હોય, તેના પ્રમાણમાં ઈશ્વર પશુ ઉચ્ચતર હોય છે અને ઇચ્છા પણ બલવત્તર થાય છે.

મંગળવાર, મધ્યાહ્ન પછી

વિચાર અને માયામાં અભેદતા હોવાનું કારણ એ છે કે, એ એક જ વસ્તુની બે માન્યતાઓ છે, એને “૨” ના નામથી ઓળખી, કે જે પોતાને આંતરિક અને બાહ્ય એવા બે વિભાગમાં વિભક્ત કરે છે.

અગ્રેજી શબ્દ “Paradise” સસ્કૃત ભાષાના ‘પારદેવ’ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, કે જે પ્રથમ પશ્ચિમ-દારસી-ભાષામાં લેવાયો હતો અને જેનો અક્ષરશ “આ ભૂમિથી પાર” અથવા વિશેષ સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ, તો “પાર ભૂમિનું” એવો અર્થ થાય છે. પુરાતન આર્યો નિરતર આત્માને જ માનતા હતા, શરીર જ મનુષ્ય છે, એવી તેમની માન્યતા નહોતી. તેમના સ્વર્ગ અને નરક સર્વ સામયિક જ હતા, કારણ કે, કોઈ પણ પરિણામ કિંવા કાર્ય તેના કારણ કરતા વધારે લાગી મુક્ત ચૂની ટકી શકતું નથી, અને કોઈ પણ કારણ શાશ્વત નથી, એટલા માટે સર્વ પરિણામ કિંવા કાર્યોનો અંત થવો જ જોઈએ.

સમસ્ત વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનનો આ એક વાર્તામાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે, એક વૃક્ષ પર જ્ઞાનેરી પાખોવાળા બે પક્ષીઓ બેઠેલા હતા, જે પક્ષી વૃક્ષના શિખરપર હતા, તે શાંત, પ્રભાવશાળી અને પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન હતા, અને જે પક્ષી નીચેના ભાગમાં હતા તે અસાંત હતા અને વૃક્ષના મીઠા તથા કડવા ફળોનું ભક્ષણ કર્યા કરતા હતા. એક વાર એક બહુ જ કડવું ફળ તેના ખાવામાં આવ્યું, એટલે તે સ્તબ્ધ ગયો અને ઉપરના પ્રભાવશાળી પક્ષીને જોવા લાગ્યો, પણ થોડીવારમાં જ તે અન્ય પક્ષી વિષેની બધી વાતને ભૂલી ગયો અને આગળની પેઠે વૃક્ષના ફળ ખાવાના વ્યાપારમાં નિમગ્ન થયો. પાછું એક કડવું ફળ તેના ખાવામાં આવ્યું અને તેથી આ વેળાએ ફરીને તે ઉપરની ડાળીઓપર શિખરવાળા પક્ષીની વધારે નિકટમાં જઈ પહોંચ્યો. આમ કેટલીકવાર બન્યું અને અંતે

હવે ચઢતો ચઢતો તે નીચેનો પક્ષી ઉપરના પક્ષીના સ્થાનમાં આવી લાગ્યો અને ત્યાં આવતાં જ પોતાને ઝાંઘ્યો. અર્થાત્ ત્યાં આવ્યા પછી તત્કાળ તેના જાણવામાં આવી ગયું કે, જે પક્ષીઓ કદાપિ હતા જ નહિ, કિન્તુ તે પોતે સગા સર્વ કાળ તે યાંત, પ્રભાવ-શાળી અને પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન શિખરસ્થ પક્ષી જ હતો. (અનિમ સ્થાને પહોંચતાં તેના દૈત્તભાવ અને શરીરભાવનો લોપ થઈ ગયો.)

તા. ૩૧ મી જુલાઈ ૧૮૬૫, જુધવાર.

હ્યુથરે લાગ અથવા પૈરાઅને ધર્મમાથી કાઢી નાખીને આપણને તેના બદલામાં કેવળ નીતિજ આપી, એ તેણે ધર્મપર એક આધાત જ કર્યો છે. કારણ કે, નીતિસિદ્ધાંતોને તો અનીશ્વરવાદી અને જગત્વાદીઓ પણ મેળવી શકે છે; પરંતુ ધર્મને તો કેવળ ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ જ ધારી શકે છે.

મહદાત્માની પવિત્રતાનું મૂલ્ય પાપાત્મા આપે છે. જ્યારે તમે કોઈ પણ પાપાત્માને જુઓ, ત્યારે આનો વિચાર કરજો. જેવી રીતે લક્ષ્મીપુત્ર-ધનાઢ્યના વૈભવવિલાસનું મૂલ્ય દરિદ્રી મનુષ્યનો પરિશ્રમ ચૂકવે છે, તેવી જ આત્મિક જગત્તની પણ પરિસ્થિતિ છે. ભારત-વર્ષમાંના જનસમાજની જે ભયંકર અવનતિ, તે મીરાંબાઈ અને છુદ્ધ આદિ જેવા મહા-ત્માઓની ઉત્પત્તિમાટે પ્રતિનિધા હસ્તે અપાતુ મૂલ્ય છે.

❀   ❀   ❀   ❀   ❀

“હું પવિત્રની પવિત્રતા છું.” (ગીતા) “હું મૂળ છું, અને તેનો સર્વ પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે, પણ સર્વ હું જ છું.” “બધું હું જ કરું છું, તમે તો નિમિત્ત માત્ર છો.”

મોઢેથી વધારે બકવાદ ન કરો, કિન્તુ અંતરમાં આત્માને અનુભવો; અને એ પ્રમાણે વર્તો, તો જ તમે જાની છો. ખરું જ્ઞાન એ છે, અન્ય સર્વ અજ્ઞાન છે. જે જાણવા યોગ્ય છે, તે કેવળ બ્રહ્મ જ છે. તે જ સર્વ છે.

❀   ❀   ❀   ❀   ❀

સત્ત્વ, રુષ્ણ તથા રાજનના શોધદ્વારા બંધનકારક યાપ છે, રજ્જેગુણ વાસનાદ્વારા બદ્ધ કરે છે, અને તમોગુણ બ્રમણ તથા આલસ્યદ્વારા બંધનમાં નાખી દે છે. રજ્જે-ગુણ તથા તમોગુણનો સત્ત્વગુણદ્વારા જય કરો, અને ત્યારપછી સર્વસ્વ ઈશ્વરાર્પણ કરી ધ્યને સર્વથા મુક્ત થઈ જાઓ.

ભક્તિયોગી બ્રહ્મનો બહુ જ સત્ત્વર સાક્ષાત્કાર કરે છે અને ત્રિગુણાતીત થઈ જાય છે. (ઉપર્યુક્ત ત્રણે ગુણોનો અતિક્રમ કરી જાય છે).

ધમ્મા, ચેતના, ઇન્દ્રિયો, વાસના અને મનોવિકાર એ સર્વના મિત્રભૂતી તે વસ્તુ અને છે કે જેને આપણે ‘આત્મા’ના નામથી ઓળખીએ છીએ

પ્રથમ દૃશ્ય આત્મા (શરીર) છે, દ્વિતીય માનસિક આત્મા છે કે જે આત્માને બદલે શરીરને જ ભૂલતી આત્મા માને છે (એ માયાનુદ્ધ આત્મા છે), અને તૃતીય શાશ્વત શુદ્ધ તથા મુક્ત આત્મા છે જે તેને વિભાગશઃ જોવામાં આવે, તો તે પ્રકૃતિ છે, અને જે તેને સમસ્ત સ્વરૂપે જોવામાં આવે, તો પ્રકૃતિ ચાની જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેના સ્મરણનો પણ લોપ થઈ જાય છે. આત્મા, પરિવર્તનીય (મર્ત્ય), શાશ્વત પરિવર્તનીય (પ્રકૃતિ) અને સર્વથા અપરિવર્તનીય (આત્મા) છે.

* * * *

સપૂર્ણ નિરાશાને સ્વીકારી લ્યો, કારણ કે, એ જ ઉચ્ચતમ અવસ્થા છે આશા શાની રાખવી વારુ? આશાના બધનને આરપાર છેડી નાખો, સ્વસ્થ થાઓ અને શાંતિમાં રહો! તમે ગમે તે કૃત્ય કરો અને ગમે તેમ વર્તો તેની ચિંતા નહિ, પણ શુભાશુભ સર્વ ઇશ્વરને અર્પી દો, અને તે વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો દલ કે આડમગ્ ન રાખો

આર્યાવર્તમાં સાધારણ સભાપણુમાં પણ ‘સ્વસ્થ’ શબ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. એ શબ્દનો અર્થ ‘આત્મસ્થ’ થાય છે ‘Are you well, are you happy?’ (તમે ઠીક છો, સુખી છો?) એવા આશયનો પ્રશ્ન પૂછવો હોય, તો ભારતવર્ષમાં “તમે સ્વસ્થ તો છોને?” એમ પૂછવાનો પરિપાક છે, અને જ્યારે હિંદુઓને એવા આશય જણાવવાનો હોય, કે, “I know a thing, ત્યારે તેઓ એમ જોયે છે કે, “મેં એક પદાર્થ જોયો” આ સૃષ્ટિ પણ એક પદાર્થ જ છે

* * * *

એક પરિપૂર્ણ મનુષ્યનો દેહ અણુદ્વિપૂર્વક પણ શુભ જ કરે છે, તે કેવળ શુભ જ કરી શકે છે, કારણ કે, તે સર્વથા શુદ્ધ થયેલો હોય છે જે ભૂતગતિ દેહના ચક્રને ચલાવ્યા કરે છે, તે પણ શુભ જ હોય છે. તેનામાની સર્વ અશુભ ભાવનાઓ બળીને ભસ્મીભૂત થયેલી છે

* * * *

“જે દિવસે આપણે ઇશ્વરવિષયક કોઈ પણ ચર્ચા ન કરીએ—ઇશ્વર વિષે કોઈ પણ ન બોલીએ, તે દિવસ ખરેખર ઘણો જ નફારો અને શોકકારક દિવસ છે, એમ સમજવું.”

કેવળ સર્વ સત્તાધીશ સ્વામીમાં જે પ્રેમ રાખવો, તે જ સત્ય ભક્તિ છે. કોઈ પણ અન્ય વ્યક્તિમાનો પ્રેમ, તે ગમે તેવો અને ગમે તેટલો મહાન હોય, તો પણ તે ભક્તિ તો

નથી જ. ‘સર્વ સત્તાધીશ સ્વામી’નો અર્થો ઈશ્વર અર્થ થાય છે; પાશ્ચાત્ય દેશમાં ‘પૌરુષેય ઈશ્વર’ એ એ શબ્દોથી જે અર્થ વ્યક્ત થાય છે, તેના કરતાં આ શબ્દો વિશેષ ઉચ્ચ ભાવના-ઉત્તમ અર્થને વ્યક્ત કરે છે. જેમાંથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં રિયલ રહે છે અને અંતે પાછી જેનામાં શમાઈ જાય છે, તે ઈશ્વર છે-તે ઈશ્વર શાશ્વત, શુદ્ધ, અન્યંત વ્યાપ્ત, સર્વ શક્તિમાન, સદા મુક્ત, સર્વ જ્ઞાતા, શુરોના પણ શુર અને સ્વામી છે-સ્વભાવતઃજ તે અવર્ણનીય-અનિર્વાચ્ય પ્રેમ છે.

મનુષ્ય કાંઈ પોતાના મરિતબ્ધમાંથી ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરતો નથી; કિન્તુ તે પોતાની યોગ્યતાના-અધિકારના-પ્રકારમાં ઈશ્વરને કેવળ જોઈ શકે છે, અને જે કાંઈ પણ ઉત્તમ શુણો તેના જાણવામાં હોય, તેમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ શુણોનો તે તેનામાં આરોપ કરે છે. એવા પ્રત્યેક શુણ અથવા ઉપાધિ તે સમન્ત ઈશ્વર છે અને એ એક શુણવડે જે સમસ્તનો બાધ કરાવે, તે પૌરુષેય-સાકાર-ઈશ્વરનું આધ્યાત્મિક સ્પર્શીકરણ છે. ઈશ્વર પોતે નિરાકાર હોવા છતાં તેનામાં સર્વ આકારોનો સમાવેશ થએલો છે, અને તે નિર્ગુણ હોવા છતાં સર્વ શુણોનો સ્વામી છે. એક મનુષ્ય તરીકે, આપણે ઈશ્વર, મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ એવી રીતે અસ્તિત્વની ત્રિપુટી જ જોવાના; એથી અન્યથા વસ્તુનો આપણે મનુષ્ય તરીકે સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ તેમ નથી.

પરંતુ એક ભક્તને માટે તો આ સર્વ તાત્ત્વિક ભેદો કેવળ નિરર્થક બકવાદ સમાન જ છે. તે વાદવિવાદની પરવા કરતો નથી અને યુક્તિને આશ્રય આપતો નથી; તે તો અંતઃકરણમાં ઈશ્વરને અનુભવે છે અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે ભક્ત પોતાને ઈશ્વરના શુદ્ધ પ્રેમમાં તલ્લીન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. કેટલાક એવા અભિપ્રાયવાળા ભક્તો પણ થએલા છે કે, જેઓ મોક્ષ કેવા મુક્તિ કરતાં ઈશ્વરપ્રેમમાં તલ્લીન થવાને અધિક ઉત્તમ માને છે, તે કહે છે કે, “મારી શર્કરા થવાની ઇચ્છા નથી; કિન્તુ શર્કરાનો સ્વાદ લેવાની ભાવના છે.” “હું પ્રેમ રાખવા અને મારા પ્રેમપાત્રને ભોગવવા ઇચ્છુ છું.”

ઈશ્વરની નિષ્કપટ અને પ્રચંડ વાસના રાખવી, એ ભક્તિયોગનું પ્રથમ તત્ત્વ છે. આપણે કેવળ ઈશ્વર વિના અન્ય સર્વ પદાર્થોની વાસના રાખીએ છીએ; કારણકે, આપણી સાધારણ ઇચ્છાઓ બાહ્ય જગત્ત્વે પરિપૂર્ણ થાય છે. જ્યાંસુધી આપણી આવશ્યકતાઓ જડ જગત્ત્વી મર્યાદામાં બદ છે, ત્યાં સુધી આપણા અંતઃકરણમાં ઈશ્વરની આવશ્યકતાની સંવેદના થતી નથી જ્યારે આપણા જીવનમાં આપણાપર કઈન આધારો થાય છે અને આ જગત્ત્વમાંની પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી આપણને નિગરા મળે છે; તે વેળાએ જ એના કરતાં

કાર્ત ઉચ્ચતર તત્ત્વની આવશ્યકતા આપણને જણાવા માટે છે, તે વેળાએ જ આપણે ઈશ્વરને શોધીએ છીએ.

ભક્તિ વિધાતક નથી કિન્તુ તે તો એમ ચીખવે છે કે, આપણી સર્વ શક્તિઓ મોક્ષને મેળવવાના સાધનરૂપ થઈ શકે એમ છે. આપણે તે શક્તિઓને ઈશ્વરની દેશામા વાળવી જોઈએ અને જે પ્રેમનો સાધનરૂપ હિન્દીયના ક્ષણભરૂર વિષયમા વ્યવ કરી નાખવામાં આવે છે, તે પ્રેમ ઈશ્વરને સમર્પવો જોઈએ.

અમારી ભક્તિ તમાગી પાશ્ચાત્ય ધર્મભાવના કરતાં એટલી ભિન્ન છે કે, તે ભવના તત્ત્વને સ્વીકારતી નથી, તેમ જ કાર્ત પણ વ્યગ્નિ ઈશ્વરના પ્રસાદ કિંવા અતુનયને ગ્રાપ્ત ક્ષે છે, એમ પણ માનતી નથી. અમારા ભારતવર્ષમા પટવાક એવા ભક્તો પણ છે કે, જેઓ ઈશ્વરની તેમના પોતાના બાળક તરીકે ઉપાસના ક્ષે છે, અને તેનું રહસ્ય એવું છે કે, ઈશ્વરને પોતાના સત્તાનરૂપ માનવાથી તેનાથી ડરવાનું કિંવા તેનામાં પૂજ્યભાવ રાખવાનું કાર્ત કારણ જ ન રહે. સત્ય પ્રેમમા ભય હોઈ શકે જ નહિ અને તેથી બધા સુધી ભયનો લેશ માત્ર અશ પણ અવશિષ્ટ હોય, ત્યાં સુધી ભક્તિનો આરભ થવો અશક્ય છે. વળી ભક્તિમા ઈશ્વર પાત્રેથી કાર્ત માગવાનો કિંવા ઈશ્વર સાથે થઈ જાડું કરવાનો વ્યવહાર પણ હોતો નથી. ઈશ્વર પાત્રેથી કાર્ત પણ વસ્તુની યાચના કરવી, તે એક ભક્તમાટે ધર્મનો લોપ કરવા સમાન કાર્ય છે. જે સત્ય ભક્ત હોય છે, તે (પોતાની ભક્તિના બદનામા) આગેગ્ય, અર્થસપત્તિ કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઈશ્વરને કદાપિ પ્રાર્થના કરતો નથી.

જેની ઈશ્વરમા પ્રેમ રાખવાની-ભક્ત થવાની આકાંક્ષા હોય, તેણે પ્રથમ સર્વ વાસનાઓની એક ગાસડી બાંધી તેને દ્વારની બહાર લાગીને પછી જ ઈશ્વરના પ્રેમમગ્નિમા પ્રવેશ કરવો જોઈએ. જેની પ્રમથના રાજ્યમા જવાની લાવના હોય, તેણે તે પ્રમથ-રાજ્યના દુર્ગદ્વારમા પ્રવેશ કરવા પૂર્વે એ સર્વ વૈશ્વવૃત્તિપૂર્ણ ધર્મનો પોટનો બાંધી બહાર જ છોડી દેવો જોઈએ. આનો ભાવાર્થ એવો નથી કે, ઈશ્વર પાત્રેથી તમે જે માગો તે વસ્તુ તમને મળી શકવાની નથી, એટલા માટે તમને આમ કહેવામા આવે છે. ઈશ્વર પાત્રેથી તમને કાર્ત પણ વસ્તુ ગ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. પરંતુ એ નીચ પ્રકારનો, અસિદ્ધ અને ભિન્નુક ધર્મ છે. 'પોતે ગંગા નદીના તીરગ્રાતમા વસતો હોવા છતાં જળ મેળવવામાટે જે ન્હાનો દુવો જોડવા બેસે, તેના જેવો મૂર્ખ બીજો કાર્ત હોઈ શકે.' અરે કે? વળી પોતે દીરાની ખાલુમા આવ્યા છતાં કાચના મણકાને શોધવાની શ્રેષ્ઠ પ્રતો હોય, તેને મહામૂર્ખ વિના બીજુ શું નામ આપી શકાય? અગેગ્ય,

ધન અને જડ વૈભવમાટેની પ્રાર્થનાઓ તે ભક્તિ નથી. કર્મનું એ અત્યંત કનિષ્ઠ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. ભક્તિ એના કરતાં ઉચ્ચ વસ્તુ છે. આપણે રાજાઓના રાજ સમક્ષ જવાનો પત્ત કરીએ છીએ; એટલે લાં આપણે બિંધુકના વેશથી પ્રવેશ થઈ શકે તેમ નથી. જે આપણી કાંઈએક સમ્રાટ સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાની ઇચ્છા હોય, તો આપણને એક બિંખારીના ચીયગેદાલ અવતારમાં ત્યાં કાંઈ જવા દેશે કે ? કદાપિ નહિ. સારું ઈશ્વર તો સમ્રાટોનો પણ સમ્રાટ છે, અને તેથી બિંધુકના વેશથી આપણે કદાપિ તેના સમક્ષ પહોંચી શકીએ તેમ નથી. નફાની આશા રાખનાર દુકાનદારોનો લાં કદાપિ પ્રવેશ થઈ શકતો નથી અને ખરીદ તથા વેચાણનો બ્યવહાર લાં આપી શકતો નથી. એ તો ‘આઈગલ’માં તમે વાંચેલું જ છે કે, જેજમે ખરીદનારા અને વેચનારાને દેવાલયમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા હતા.

અર્થાત્ એ તો નિવિવાદ છે કે, ભક્ત થવાના શિક્ષણક્રમનો પ્રથમ પાઠ એ જ છે કે, સ્વર્ગ આદિને મેળવવાની સર્વ વાસનાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. એ સ્વર્ગ આ સ્થાન, આ પૃથ્વી સમાન જ હોવાનું-કદાચિત્ આ પૃથ્વી કરતા કિંચિદ્ ઉત્તમ હશે સ્વર્ગ વિષેની કિંચિત્ જાણના એવી છે કે, સ્વર્ગ તે ધન વૈભવવિલાસનું એક સ્થાન છે. અર્થાત્ ઈશ્વર એવો કેમ હોઈ શકે વારું ? સ્વર્ગમાં જવાની જે આ સર્વ વાસના તે વિલાસની જ એક વાસના છે એ વાસનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ભક્તનો પ્રેમ સર્વથા શુદ્ધ અને સ્વાર્થહીન હોવો જોઈએ, તે પ્રેમમાં આ લોક કિંવા પરલોકમાંથી કાંઈ પણ મેળવવાની આશાનો અંશ હોવો ન જોઈએ.

“સુખ અને દુઃખ તથા લાભ અને હાનિની સર્વ જાણનાને ત્યાગીને દિવસ અને રાત ઈશ્વરની ઉપાસના કરો; એક પણ માત્રનો સમય પણ વ્યર્થ જવો ન જોઈએ.”

“અન્ય સર્વ વિચારોને ત્યાગીને સમસ્ત મન દિવસ અને રાત ઈશ્વરને ભજો છે. આવી રીતે અષ્ટાંગમ્હરની ઉપાસનાથી તે-ઈશ્વર-પોતાને બંધા કરે છે, અને પોતાના ઉપાસકોના હૃદયમાં પોતાવિષેની સવેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે.”

તા. ૧ લી ઑગસ્ટ ૧૮૯૫, ગુરુવાર

સત્ત ગુરુ તે જ છે કે, જે દ્વારા આપણે આપણી આત્મિક પરપરાને ગ્રાપ્ત કરી શકીએ. તે ગુરુ એક નહેર છે કે જેમાંથી આધ્યાત્મિક પ્રવાહનું આપણી તરફ વહન થયા કરે છે, તે એક એવી શુભલા છે કે જે આપણને સમસ્ત આધ્યાત્મિક વિશ્વ સાથે જોડી દે છે. વ્યક્તિત્વમાં અતિશદ્ધા રાખવામાં એક એવો ગુણ સમાવેલો છે કે, જે મનો-દુર્બળતા અને મૂર્તિપૂજને ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ ગુરુમાનો ધન પ્રેમ સમ્યક હોય તેટલી

શીઘ્ર પ્રગતિ કરે છે અને તે આપણને આંતરિક શુરુ સાથે જોડી દે છે. જો શુરુમાં ખરું સસ હોય, તો તેની ઉપાસના કરો; એ શુરુભક્તિ તમને સત્વર ધૈર્ય પાસે લઈ જશે.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની પવિત્રતા તે એક બાળક-અર્લકતી પવિત્રતા સમાન હતી. તેણે પોતાના જીવનકાળમાં ધનને કદાપિ સ્પર્શ કર્યો ન હોતો અને વિષયસુખે-અથવા તો તેનામાં સર્વથા લોપજ થએલા હોતો-એટલે કે, વિષયવાસના તો તેનામાં નામમાત્રને પણ નહોતી. મહાન્ ધર્મોપદેશકો પાસે કદાપિ જડવિજ્ઞાન શીખવા જશો નહિ, કારણ કે, તેમની સર્વ શક્તિ કેવળ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં જ પરોવાઈ ગયેલી હોય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં મનુષ્યભાવના સર્વથા મરી ગઈ હતી અને કેવળ ધૈર્યજ અવશિષ્ટ રહેલા હોતો, તેઓ ખરેખર પાપને જોઈ શકતા જ નહોતા; તેઓ ખરેખર કુકર્મને જોઈ શકનારાં નેત્રો કરતાં વિશેષ પવિત્ર નેત્રોવાળા હતા. એવા અપસંખ્ય પરમહંસોની પવિત્રતાથી જ આ જગત ટકી રહ્યું છે. જો તે સર્વ મરી જાય અને આ જગતને ત્યાગી જાય, તો આ ક્ષણે જ આ જગતના ટુકડે ટુકડા થઈ જાય, એમાં લેશ-માત્ર પણ મથય નથી. માત્ર જગતમાં રહેવાથી જ તેઓ જગતનું કલ્યાણ કરે છે, છતાં તેઓ જાણતા નથી કે, તેઓ પોતે આવા હિતકારક છે.

પુત્રકો આંતરિક પ્રકાશની કલ્પના કરાવે છે અને તેને બહાર લાવવાનો માર્ગ બતાવે છે, પરંતુ એ કલ્પના તથા પદ્ધતિને આપણે પોતે જ્યારે તદ્વિષયક જ્ઞાન મેળવીએ, ત્યારે જ બરાબર સમજી શકીએ છીએ. જ્યારે આંતરિક પ્રકાશ તમારામાં ઝળકી ઉઠે, ત્યારે પુત્રકોનો ત્યાગ કરો અને કેવળ અંતરમાં જ દૃષ્ટિપાત કરો. પુત્રકોમાં જે કંઈ છે તેના કરતાં હજારગણું વધારે સર્વસ્વ તમારામાં રહેલું છે. આત્મશ્રદ્ધાને કદાપિ ન ત્યાગો; આ વિશ્વમાં તમે જે આહો તે કરી શકો એમ છે. કદાપિ નિર્બળ થશો નહિ; સર્વ શક્તિ-સર્વ અત્તા તમારી જ છે.

જો ધર્મ અને જીવનનો અથો અથવા તો કોઈ પણ ધર્મસંસ્થાપક મહાપુરુષના અસ્તિત્વપર જ આધાર રહેલો હોય, તો તે તે ધર્મ અને ધર્મગ્રંથોનો નાશ કરી નાખે! ધર્મ આપણા પોતામાં જ છે. માત્ર તે ધર્મને શોધી કાઢવાના કાર્યમાં સહાયતા કરવા ઉપરાંત ધર્મગ્રંથો અને ધર્મસંસ્થાપકો બીજી વધારે કંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ ધર્મગ્રંથ અને ધર્મોપદેશકો વિના પણ આપણે આંતરિક સત્તને પ્રાપ્ત કરી શકીએ એમ છે. છતાં પણ ધર્મગ્રંથો અને ધર્મોપદેશકોમાં તેમનામાં આસક્તિ નદ થવા

વિના, કૃતજ હુદિ રાખો અને તમારા ગુરુની ઈશ્વર સમાન ઉપાસના કરો, પરંતુ તેને અંધતાથી ન અનુસરો; તેનામાં ગમે તેટલી પ્રેમ રાખો; છતાં પોતાને બૂલી ન લગો. અંધપદ્ધતિ દ્વારે તમારો ઉદ્ધાર કરવાની નથી; તમારી મુક્તિનો ઉપાય તમે પોતે જ ચોંટાળો. ઈશ્વરવિશે દેવળ એ જ એક ભાવના રાખો કે, તે એક શાશ્વત સદાયતા છે.

મુક્તિ અને ઉચ્ચતમ પ્રેમની ગતિ સાથે જ હોવી જોઈએ, એટલે પછી એ બેમાંથી એક પણ અંધનરૂપ ધર્મ શકે તેમ નથી. આપણે ઈશ્વરને કાંઈ પણ આપી શકીએ તેમ નથી; તે જ આપણને સર્વ આપે છે. તે ગુરુઓનો પણ ગુરુ છે. આવી ભાવના યથા પછી જ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, તે “આપણા આત્માઓનો આત્મા” છે, આપણો જ આત્મા છે. તે આપણા આત્માઓનો આત્મા હોવાથી જ આપણે તેનામાં પ્રેમ રાખીએ, તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી; કારણ કે, જો એનામાં નહિ, તો આપણે બીજા દેનામાં પ્રેમ રાખીએ વારુ? આપણે “અગ્નિ અને ધૂમાડા વિના બળતી દલ-અચલ જ્વાળા” થવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ. જ્યાં તમે દેવળ ઈશ્વરને જ ભેટા હો, ત્યાં પછી કલ્યાણ કેવું કરી શકો એમ છે વારુ? તમે ઈશ્વરનું કલ્યાણ કરી શકો તેમ તો નથી જ. (આવા ભાવથી) સર્વ ચંકાઓ જતી રહે છે, અને સર્વજ્ઞ ‘સમતા’ જ વિસ્તરેલી દેખાય છે. જો તમે સર્વનું કલ્યાણ કરો, તો એમ માનજો કે તે તમારું પોતાનું જ તમે કલ્યાણ કરો છો. તમે બીજાની સેવા કરો છો તે એટલામાટે કે તમે તેના કરતાં કનિષ્ઠ છો; એટલામાટે નહિ, કે તે કનિષ્ઠ છે અને તમે ઉત્તમ છો. જો કાંઈ આપણું હોય, તો શુભાગ જેવી રીતે સુવાસ આપે છે, તેવી રીતે આપો; કારણ કે, સુવાસ આપવો એ શુભાગનો સ્વભાવ છે; ‘હું આપું છું,’ એવી ભાવના તેનામાં હોતી નથી.

*

મહાન હિન્દુ સુધારક-Reformer-રાજા રામમોહનરાય એ સ્વાર્થ રહિત-અહં-ભાવના રહિત-કાર્યના એક આશ્ચર્યકારક દર્શાનરૂપ હતા. વિધવાઓના બળી મરવાનો-સતી થવાનો-પ્રથાત તેણે જ અટકાવ્યો હતો. સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે, આ સુધારણા અંગ્રેજોના પ્રતાપથી જ ધર્મ હતી; પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે, પ્રથમ એ પ્રથાત વિરુદ્ધ બળબળાટ રાજા રામમોહનરાયે જ જગાવ્યો હતો અને ત્યાર પછી એ રિવાજને કાઢી નાખવાના કાર્યમાં ગવર્નમેન્ટની સહાયતા મેળવવામાં તે વિજયી થયા હતા. જ્યાં સુધી તેણે આ કાર્યનો આરંભ કર્યો, ત્યાં સુધી ગવર્નમેન્ટે એ વિષે કાંઈ પણ કંઈ નહોતું. એ ઉપરાંત વળી તેણે ‘બ્રહ્મસમાજ’ નામથી ઓળખાતા એક આવશ્યકીય ધાર્મિક સમાજની પણ સ્થાપના કરી હતી, અને એક વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના

કરવામાટે એક લાખ સેન્ડ્વિચી રકમ ભરી આપી હતી. એ પછી એમાંથી તેણે પોતાનો પગ કાઢી લીધો અને બીજાઓને એ કાર્યની શક્તિમાટે એકલા પ્રયત્ન કરવાનું જણાવી દીધું. તેણે કીર્તિ દિવા પોતાના એ કાર્યના પરિણામની કશી પણ દરકાર કરી નહોતી. શુરુવાર, મધ્યાહ્ન પછી.

આવિર્ભાવોની “મેરી-ગો-રાઉન્ડ્સ” જેવી અનંત માલિકાઓ છે, કે જેમાં આત્મા ચઢે છે-વિરાળે છે. એ માલિકાઓ સાથે છે; અને વ્યક્તિગત આત્માઓ તેમાંથી બહાર નીકળે છે, પરંતુ તે માલિકાઓનું ચક્ર તો નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે અને તેથી જ આત્માનું ભૂત અને ભવિષ્ય વાંચી શકાય છે, કારણ કે, ખરી રીતે જોતાં તો સર્વ વર્તમાન જ છે. (ભૂત અને ભવિષ્ય જેવું કંઈ છે જ નહિ.) જ્યારે આત્મા એક વિશિષ્ટ શુંબલામાં બદલે હોય છે, ત્યારે તેને તે શુંબલાના અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડે છે. એક માલિકામાંથી આત્મા બીજી માલિકાઓમાં જાય છે; કોઈ એક માલિકામાંથી તેઓ ‘અમે બહા છીએ’ એવો સાક્ષાત્કાર કરવાથી સદાને માટે હટકી જાય છે. એક શુંબલામાંના એક સુખ્ય પ્રસંગ-બદલાને હાથમાં લીધાથી અને તેને બળપૂર્વક પકડી રાખવાથી સમસ્ત શુંબલાને ખેંચી અને વાંચી શકાય છે. આ શક્તિ બહુ જ સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં એની મહત્તા કંઈ પણ નથી અને એનો વ્યવહાર આપણી આત્મિક શક્તિઓમાંના બહુ અંશને ખેંચી જાય છે. આવી વસ્તુઓની પાછળ ન પડો, કેવળ ઈશ્વરની જ ઉપાસના કરો.

તા. ૨ જી ઓગસ્ટ ૧૮૯૫, શુક્રવાર

નિષ્ઠા (એક ઇશ્વરમાં ભક્તિ રાખવી તે) સાક્ષાત્કારનો પ્રારંભ છે. સર્વ પુષ્પોમાંના મધુને ખેંચી લેવો; જોડો અને સર્વ સાથે મિત્રભાવ રાખો; સર્વને માન આપો, અને સર્વને એમ જ કહેતા રહો કે, ‘હા, બાઈ, હા, બાઈ,’ પરંતુ પોતાના માર્ગમાં સર્વથા દૃઢ ગ્રહો-પોતાના માર્ગથી અગિત ન થશો. એક ઉચ્ચતર ભૂમિકા ખરેખર બીજી ભૂમિકાની સ્થિતિને સ્વીકારે છે. જો હું સર્વસ્વ છું, તો પછી મારે વાસ્તવિકતા અને કર્મપૂર્વક મારા બધું સાથે અનુકંપા ચામાટે ન રાખવી અને તેનાં નેત્રોવડે ચામાટે ન નિહાળવું? નિર્બળતાની અવસ્થામાં મારે નિષ્ઠાના માર્ગનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ—(કોઈ એક માર્ગદર્શક ઇશ્વરમાં નિષ્ઠા રાખવી જ જોઈએ)—પરંતુ જ્યારે હું સખળ થઈ જાઉં, ત્યારે હું અત્યેક અન્ય વ્યક્તિ સાથે લાગણીમાં અને તેની ભાવનાપ્રતિ પૂર્ણ અનુકંપા રાખવાના કાર્યમાં ભાગ લઈ શકું એમ છે.

“અન્ય સર્વ ભાવનાઓના ભાગે એક ભાવનાનો વિકાસ કરવો” એની જૂની

ધારણા હતી. વર્તમાન પદ્ધતિ એવી છે કે, “અવિરોધ વિકાસ” કરો. તૃતીય માર્ગ વળી “અનોવિકાસ અને તેના સંયમ”નો છે—એટલે કે, “મનનો વિકાસ કરો, તેનો સંયમ કરો,” અને પછી તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં તમે તેને રાખો; એનું પરિણામ સત્વર જ વ્યક્ત થશે. આ અત્યંત સસ માર્ગમાં તમારો પોતાનો વિકાસ છે—આત્મવિકાસનો આ અત્યંત સસ માર્ગ છે. એકાગ્રતાને શીખો અને કોઈ પણ દિશા (કાર્ય) માં તેનો ઉપયોગ કરો. આમ કરવાથી તમે કોઈ પણ ખોવાના નથી. જે કોઈ પણ એક સમસ્ત વસ્તુને મેળવે, તેણે તેના વિભાગોને પણ મેળવવા જ જોઈએ. દ્વૈતનો અદ્વૈતમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

“પ્રથમ મેં તેને જોયો અને તેણે મને જોયો.

“મારા નેત્રમાંથી તેના પ્રતિ અને તેના નેત્રમાંથી મારા પ્રતિ (નેત્રનો) એક અમ-કારો થયો.”

આ પ્રકાર ત્યાં સૂધી ચાલતો રહો કે જ્યાંસૂધી જન્મે આત્માએ એકબીજાના અત્યંત નિકટમાં આવીને સંયુક્ત થઈ ગયા—તેઓ વસ્તુતઃ એક થઈ ગયા.

* * * * *

સમાધિના બે પ્રકારો છે,—પ્રથમ હું મારા પોતામાં એકાગ્રતા કરું છું અને ત્યાર પછી જ્યારે એકાગ્રતા કરું છું, ત્યારે વિષયી અને વિષયની એકતા થયેલી દેખાય છે.

તમારે પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વસ્તુ સાથે સંપૂર્ણતાથી અનુકંપા રાખવાની યોગ્યતા મેળવવી જ જોઈએ, અને ત્યાર પછી તત્કાળ પુનઃ ઉચ્ચતમ અદ્વૈતમાં જઈ પડવું જોઈએ. પોતાને પરિપૂર્ણ કરી લીધા પછી પોતાની ઇચ્છાથી તમે પોતાને મર્યાદિત કરો છો. પ્રત્યેક કર્મમાં સમસ્ત શક્તિની યોજના કરો. અમુક સમયને માટે દ્વૈતવાદી જની જાઓ અને અદ્વૈતને જૂઠી જાઓ; છતાં જ્યારે પોતાની ઇચ્છા હોય ત્યારે અદ્વૈતને ધારી લેવાની પોતાની યોગ્યતાને તો ટકાવી જ રાખો.

* * * * *

કારણ અને કાર્ય એ સર્વ માયા છે, અને ધીમે ધીમે આપણે એ જાણવાને યોગ્ય થઈશું કે, આપણે જે કોઈ જોઈએ છીએ તે સર્વ અસારે જાળકોની પરીઓની વાર્તાઓ આપણને જણાય છે તે પ્રમાણે સર્વથા પરસ્પર અસંબદ્ધ છે. વસ્તુતઃ કારણ અને કાર્ય (પરિણામ) જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ, અને તે આપણે સમય આવતાં જાણીશું. એટલામાટે જો તમારાથી જુની શકે, તો કોઈ પણ રૂપકને, તેની સંબદ્ધતા વિશે શંકા કર્યા વિના, તમારા મનમાંથી પસાર થવા દેવામાટે, તમારી શુદ્ધિને જરાક મંદ કરી નાખો. કાલ્પનિક અને સુંદર કવિતાના પ્રેમને વિકાસ કરો અને ત્યાર પછી સર્વ પૌરા-

શુદ્ધ કથાઓનો કવિતા તરીકે ઉપયોગ કરો. પુરાણમાં ઇતિહાસ અને સબદ્ધતાની ભાવના ન રાખો. એક પ્રવાહ પ્રમાણે તમારા મનમાથી તેને વહી જવા દો, તેને તમારાં નેત્રો સમક્ષ દીપિકા પ્રમાણે, તે દીપિકાને ઢાલે પકડેલી છે એ ત્રિશે કાંઈ પણ પૂછ્યા વિના, જમણ કરવા દો, એટલે તમને વલ્લભની પ્રાપ્તિ થશે, અને સત્યનો અવશેષ તમારા મનમાં અવશિષ્ટ રહેશે.

પુરાણના કર્તૃઓએ પોતે જોયેલું અને અનુભવેલું સર્વ સાંક્રિતિક અપેક્ષાઓ, તેમજે અસ્પષ્ટિત ચિત્રો ચીતરેલાં છે. તેમાંના દોષોને જોઈ તે ચિત્રોને નષ્ટ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન ન કરો; તેઓ જેવા રૂપમાં છે તેવા રૂપમાં તેમનો સ્વીકાર કરો અને તમારા પર તેમના પ્રભાવને વિસ્તરવા દો કેવળ પરિણામથી જ તેમની ચોખ્ખતાનો નિર્ણય કરો અને તેમાંના સારને સ્વીકારી લ્યો.

* * * * *

તમારી પ્રાર્થનાનું ઉત્તર આપનારી તમારી પોતાની કમળા જ છે, પ્રત્યેક મનને કેવળ તે બિન્ન બિન્ન ધાર્મિક ભાવનાના રૂપમાં દેખાય છે. તે ધાર્મિક ભાવનાને આપણે બધે છુદ્ધ, જેજસ, કૃષ્ણ, જેહોવા, અરનાહ કે આમિ આદિ નામથી ઓળખાણે, પણ તે કેવળ આત્મા જ છે, તે “હું” જ છું.

* * * * *

કલ્પનાઓ વૃદ્ધિગત થાય છે, પરંતુ તે કલ્પનાઓ જે રૂપરંગને રજૂ કરે છે, તે રૂપ કામાં ઐતિહાસિક મહત્તા જેવું કાંઈ પણ નથી મોમેન્ટનાં માનસિક દર્શન આપણા કરતાં અધિક અસત્ય હતાં, દારણ કે, આપણે વિશેષ જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ અને તેથી તેવા વિદ્ય હરણોથી આપણા ઠગાઈ જવાનો બહુ જ અપેક્ષા સભવ છે.

ન્યા સૂધી આપણો પોતાનો અથ હિંદુ નહિ, ત્યા સૂધી ખીજ સર્વ અથો આપણા માટે નિરુપયોગી છે, અને ન્યારે આપણો પોતાનો અથ ખુદો યામ, ત્યારે જેટલા પ્રમાણમાં આપણા અથને તેઓ દહતા આપતા હોય, તેટલા પ્રમાણમાં સર્વ અન્ય અથો લાભકારક છે જે બળવાન હોય છે તે જ બળને જાણે છે, સિંહની શક્તિને ગજરાજ જ જાણી શકે છે, ઉદર જાણી શકતો નથી. જેસસને, ન્યાં સૂધી આપણે તેના બરાબરીના ન હોઈએ, ત્યા સૂધી કેમ કરીને ઓળખી શકીએ વાર ? પાંચ હજાર માણસને બે રાટલીથી તૃપ્ત કરવાં અથવા તે બે માણસને પાંચ રાટલીથી તૃપ્ત કરવા, એ બધી સ્વમતી જ વાતો છે, એટલે એ સત્ય પણ નથી અને એનું ખીજના મનમાં કશું પરિણામ પણ થતું નથી કેવળ તેજ જ તેજને જોઈ શકે છે, કેવળ હિંદુ જ હિંદુનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

સ્વપ્ન કેવળ સ્વપ્નદષ્ટા જ છે; તેના બીજા કોઈ આધાર નથી. સ્વપ્ન એક વસ્તુ છે અને સ્વપ્નદષ્ટા બીજી વસ્તુ છે એમ નથી, તે બન્ને એક જ છે. સંગીતમાં આરપાર દોડતો સ્વર એ છે કે, “હું તે છું,” “હું તે છું,” એ વિનાના બધા સ્વરો તે માત્ર વિકારરૂપ છે અને તેઓ સત્ય સ્વરૂપને વિકૃત કરી શકતા નથી. આપણે જીવતા ગ્રંથો છીએ, અને ગ્રંથો તે માત્ર આપણા ઉચ્ચારેલા શબ્દો જ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ જીવિત ઈશ્વર, જીવિત કાષ્ટક છે, એવા ભાવથી પ્રત્યેક વસ્તુને નિહાળો. મનુષ્યને વાંચો, તે જીવતી કવિતા છે. આપણે તે પ્રકાશ છીએ કે જે પ્રકાશ આજ સુધીમાં થઈ ગયેલા સર્વ આકર્ષણો, કાષ્ટકો અને છુદ્ધોને પ્રકાશિત કરે છે. જે આપણે પોતે એવા પ્રકાશ ન હોઈએ, તો પછી એ સર્વ આપણામાટે જીવિત નહિ, પણ મૃત સમાન જ છે, એમ માનવું.

સ્વસ્થ રહો-આત્મસ્થ થાઓ.

મૃત દેહો કોઈ પણ વસ્તુ ત્રિ કોષ દર્શાવતા નથી; આપણા દેહોને મૃત કરી નાખો અને આપણને પોતાને તેમની સમાનતામાં મૂકતા અટકી જાઓ.

તા. ૩ જાન્યુઆરી ૧૮૯૫, રાનિવાર.

જે વ્યક્તિઓની આ જીવનમાં જ મુક્તિ મેળવવાની આકાંક્ષા હોય, તેમને એક જીવનકાળમાં જ સદસોવધિ વર્ષ પર્વન્ત જીવવાની આવશ્યકતા છે. તેમણે કાળના અમ-ગ્રામી થવું પડે છે; પરંતુ જનસમાજ તો કેવળ બહુ જ મંદ ગનિથી જ ચાલનારો છે. એ જ કારણથી, આપણે કોષ્ટકો અને છુદ્ધો મેળવ્યા છે.

* * * * *

એક સમયમાં એક હિન્દુ રાણી હતી. તેની એવી તો ગ્રંથળા હતી કે, તેના સર્વ પુત્રો આ જીવનમાં જ મુક્ત થઈ જાય, અને પોતાની એ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવામાટે પુત્રોની બધી સંભાળ તે પોતેજ રાખતી હતી. જ્યારે તે તેમને સૂવાડવામાટે પાસણાને હિંચકો નાખતી હતી, ત્યારે સદા હાલરડાંને બદલે તે કેવળ એક જ ગીત ગાતી હતી, અને તે એ હતું કે, “તત્ત્વમસિ, તત્ત્વમસિ (તે તું છે, તે તું છે).” રાણીના ત્રણ પુત્રો તો સંન્યાસી થઈ ગયા, પણ રાજા થનાર ચોથા પુત્રને ઉછેરવા માટે કોઈ બીજો સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે તે ત્યાંથી જવા નીકળ્યો, ત્યારે તેની માતાએ એક કાગળના કકડો આપ્યો કે જે જ્યારે તે રાજકુમાર વયમાં આવે ત્યારે તેણે વાંચવાનો હતો. તે કાગળના કકડાપર એ પ્રમાણેનો લેખ હતો કે, “કેવળ ઈશ્વર જ સત્ય છે. અન્ય સર્વ અસત્ય છે. આત્મા હજી તો પશુ નથી અને હજી તો પશુ નથી. જ્યાં વસે, ત્યાં એકસો જ

વસજે, અથવા તો પવિત્ર પુરુષોના સંગમાં વસજે.” જ્યારે તરુણ રાજકુમારે આ લે ૫ વાંચ્યો, ત્યારે તેણે પણ તત્કાળ સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને તે સંન્યાસી થઈ ગયો.

સર્વ બંધનોને તોડી નાખે અને સંસારનો ત્યાગ કરે. અત્યારે આપણે કોઈના રાધ-ણીયામાં પેસીને માંસનો કંકડો ખાતા અને પ્રીતપણ કદામિત કોઈ આવશે અને આપણને હાંકી કાઢશે એવા ભયથી આસપાસ દૃષ્ટિપાત કરતા જીવો જેવા જ છીએ. આવા થવાને બદલે રાજા થાએ અને જાણે કે જગત્ તમારું જ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તમે આ જગતનો ત્યાગ ન કરો અને એ તમને બંધનમાં નાખતું અટકી ન જાય, ત્યાં સુધી એમ થતું સર્વથા અશક્ય છે. જે શરીરથી તમે જગતને ત્યાગી ન શકો, તો મનથી ત્યાગ કરી દો. તમારાં હૃદયોના હૃદયથી એનો ત્યાગ કરો. વૈરાગ્યને સ્વીકારી લ્યો. એજ સત્ય ધર્મ, સત્ય આત્મત્યાગ છે અને એના વિના આર્તમુક્તિને પ્રાપ્ત કરવી તે સર્વથા અશક્ય છે કોઈ પણ વસ્તુની વાસના ન રાખો, કારણ કે, તમે જે વસ્તુની વાસના કરતા હો, તે વસ્તુ તમને આવી મળે છે, અને તેની સાથેજ બપડર બંધન પણ આવી લાગે છે. કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા રાખવી તે આપણને પોતાને બંધનમાં નાખવા બરાબર જ છે. વાસના રાખવાથી આપણી અવરથા ત્રણ વરદાન માગનારા મનુષ્ય જેવી થઈ પડે છે. જ્યાં સુધી આપણે આત્મસંતુષ્ટ-વાસનાહીન ન થઈએ, ત્યાં સુધી આપણે કદાપિ મુક્તિ મેળવી શકીએ તેમ નથી. “આત્માનો ઉદ્ધારક આત્મા જ છે, અન્ય કોઈ નથી.”*

આપણે બધા એક જ છીએ, એ જાણીશું તો અન્ય શરીરોમાં પોતાને અનુભવતા શીખો. ખીજા બંધી નિરર્થકતાને હવામાં ઉડાવી દો. તમારાં સારાં તેમજ નફારાં સર્વ કર્મોને તિરસ્કારથી ફેંકી દો અને પુનઃ કદાપિ તેમનો વિચાર માત્ર પણ ન કરો. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. સર્વ બંધ અદ્વાને કાઢી નાખો. મરણ આવીને રહામુ ઉભું રહે, તો પણ નિર્બળતાને આશ્રય ન આપો. પશ્ચાત્તાપ ન કરો, અને ભૂતકાલીન કર્મોના વિચાર-

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે એવા પ્રકારનો જ ઉપદેશ કરેલો છે -

“ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માન નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો વંધુરાત્મૈવ શિપુરાત્મનઃ ” ॥

બ ગી અ. ૬ કો-શ્લોક ૫.

અર્થ - “આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ આત્માનો વિનાશ ન કરી નાખવો કારણ કે, આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે, અને આત્માનો શત્રુ પણ આત્મા જ છે”

અર્થાત્ જ્યારે આત્મા નિરભિમાની હોય છે, ત્યારે તે આત્માનો-પોતાનો-બધુ છે, અને જ્યારે તે કાર્યકાણ્ડ-સધાતાભિમાની થાય છે, ત્યારે પોતાનો જ શત્રુ પોતે થઈ પડે છે

રમાં ઘોળાયા ન કરો તેમજ તમારાં સત્કર્મોનું સ્મરણ પણ ન કરો; આત્મદ-મુક્ત-ચર્ધ જાઓ. દુર્બળ, લયભીત અને અજ્ઞાન મનુષ્ય કદાપિ આત્માને પહોંચી શકવાનો નથી. કોઈ પણ કરેલા કાર્યનું પરિણામ તો સ્વામી આત્મા વિના રહેવાનું નથી જ, તમે તેને અટકાવી શકો તેમ નથી, માટે તેની સ્થામા યાઓ, પણ લવિષ્યમાં એ જ કર્મ ન કરવાની બરાબર સંભાળ રાખજો. સર્વ કર્મોનો ભાર ઈશ્વરના શિરપર નાખી દો-શુભ અને અશુભ સર્વ કર્મ ઈશ્વરાર્પણ કરી દો. શુભને રાખીને કેવળ અશુભ આપવાં, એમ ન કરશો. જેઓ પોતાના સહાયક યતા નથી, તેમના સહાયક ઈશ્વર થાય છે.*

* * * * *

“અત્ન, અત્ન” નો પોકાર કરવામાં અને અત્નનું લક્ષણ કરવામાં, તેમજ “જળ, જળ,” બોલવામાં અને જળનું પાન કરવામાં અત્યંત ભેદ સમાયલો છે. અર્થાત્ કેવળ “ઈશ્વર, ઈશ્વર” એ શબ્દને જ વારંવાર ઉચ્ચારવાથી આપણે ઈશ્વરસાક્ષાત્કારની આશા રાખી શકીએ તેમ નથી. તે માટે કઈન પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે.

ન્યારે એક લહરી પછડાઈને પાછી સમુદ્રમાં પડે છે, સારે જ તે અમર્યાદ કિંવા અગાધ થઈ શકે છે, લહરીના સ્વરૂપમાં તે કદાપિ અમર્યાદ કિંવા અગાધ હોતી નથી. એવી રીતે સમુદ્રરૂપ થઈ ગયા પછી તે પુનઃ લહરી થઈ શકે છે અને તે પણ વળી પોતાની જેટલી ઈચ્છા હોય તેટલી મોટી લહરીનું સ્વરૂપ ધારી શકે છે. તમારા પ્રવાહ સાથેના તાદાત્મ્યને તોડી નાખો અને જાણો કે તમે મુક્ત છો.

તત્ત્વજ્ઞાન તે અમુક અનુભવોની યથાક્રમ રચના છે. ન્યાં ધર્મના આરંભ થાય છે ત્યાં બુદ્ધિનો અંત થાય છે. બુદ્ધિ કરતાં પ્રેરણા અધિક ઉચ્ચતર છે, પરંતુ તે બુદ્ધિની વિરોધિની કિંવા નિવેધક ન હોવી જોઈએ. બુદ્ધિ જાડી નકરી કરવામાટેનું જાડું મોટું હથિયાર છે, અને પ્રેરણા તે પ્રચંડ પ્રકાશ છે કે, જે આપણને સર્વ સત્યનું દર્શન કરાવે છે. કોઈ એક કાર્ય કરવાની ઈચ્છા, તે અવશ્ય પ્રેરણા જ છે, એમ નથી.

* * * * *

માયામાં પ્રગતિ તે એક એવું ચક્ર છે કે જે તમને, તમે જ્યાંથી નીકળ્યા હો તેજ સ્થાનમાં પાછા લાવી મૂકે છે; પરંતુ એથી લાભ એટલો છે કે, ન્યારે તમે એ ચક્રપર

* મૂળ અંગ્રેજીમાં એવી એક કહેવત છે કે, “God helps those who help themselves,” પરંતુ સ્વામીજીએ એમ કહ્યું છે કે, “God help those who do not help themselves” અને એ પ્રતિપાદનમાં આર્યતત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે એક અત્યંત ગૂઢ રહસ્ય સમાયતું છે.

ચંદીને નીકળે છે. સારે તમારામાં અજ્ઞાન હોય છે, અને જ્યારે બીજાને પાછા આવે છે. સારે સમસ્ત જ્ઞાનને પોતામાં બરી લાવે છે. ધૈર્યપાસના, પવિત્ર પુરુષોની ઉપાસના, એકાગ્રતા, ધ્યાન અને નિષ્કામ કર્મ એ સર્વ માયાના બળમાંથી છૂટવાના માર્ગો છે; પરંતુ પ્રથમ આપણામાં મુક્ત થવા માટેની બળવતી ઇચ્છા હોવી જોઈએ. પ્રકાશની પ્રભા કે જે આપણા માટે અંધકારને પ્રકાશિત કરનારી છે, તે પ્રકાશની પ્રભા આપણામાં જ છે; જ્ઞાન આપણે સ્વભાવ છે, ('જન્માધિકાર' જેવું કંઈ છે જ નહિ, કારણ કે, આપણે જન્મ કદાપિ થયો જ નથી). આપણે જે કંઈ પણ કરવાનું છે તે માત્ર એટલું જ કે, એને ઢાંકી નાખનારાં વાદળોને દૂર ઢાંકી કાઢવાં.

સંસાર કિંવા સ્વર્ગમાંના વૈભવ વિલાસમાટેની સર્વ વાસનાનો લાગ કરો. ઇન્દ્રિય-દમન અને મનઃસંયમ કરો. તમે દુઃખી છો એમ માન્યા વિનાજ પ્રત્યેક દુઃખને સહન કરો. મોક્ષ વિના બીજા કશાનો પણ વિચાર ન કરો. ગુરમાં, પોતામાં, તેના ઉપદેશમાં અને તમે અવસ્ય મુક્ત થવાના જ છો એ તત્ત્વમાં પરમ શ્રદ્ધા રાખો. ગમે તેમ થઈ જાય તો પણ "સોઝ્દમ્ સોઝ્દમ્" કહેતા રહો; જમતાં, બમતાં અને દુઃખ ભોગવતાં પણ એનોજ ઉચ્ચાર કર્યો કરો; તમારા મનને નિરંતર એ જ તત્ત્વ શીખવતા રહો કે, —આપણે જે કંઈ પણ જોઈએ છીએ તેનું અસ્તિત્વ કદાપિ હતું જ નહિ, —માત્ર "અહમ્" (હું) વિના બીજું કંઈ પણ નથી. પ્રકાશની પ્રભા આવી એટલે સ્વપ્નનો લોપ થવાનો જ ! દિવસ અને નિશા એજ ધારણા રાખો કે, આ જગત્ શૂન્ય છે, અને જે છે તે કેવળ ધૈર્ય જ છે (વ્રદ્ધ સત્યં જગન્મિથ્યા). મુક્ત થવાની પ્રયત્ન-તીવ્ર ઇચ્છા રાખો.

સર્વ સંબંધીઓ અને મિત્રો 'શુદ્ધ સૂકાયલા કૂપ' છે; આપણે તે કૂવામાં પડીએ છીએ અને કર્તવ્ય તથા અંધનનાં સ્વપ્ન નીહાળીએ છીએ; કે જેમનો અંત જ નથી. કોઈને પણ સહાયક થઈને માયાને ઉત્પન્ન ન કરો. એ માયા એક વટવૃક્ષ સમાન છે કે, જે વધારે અને વધારે આગળ વિસ્તરતી જાય છે. પોતે એક દ્વૈતવાદી હોવા છતાં જે તમે ધૈર્યને સહાયતા આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હો, તો તમે ખૂબ છો. જે તમે અદ્વૈતવાદી હો, તો તો એ તમે જાણો છો કે તમે પોતેજ ધૈર્ય છો; એટલે પછી કર્તવ્ય રહ્યું જ ક્યાં? તમારું પતિ, સંતાન અને મિત્ર પ્રતિ કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. વસ્તુઓ જેવી સ્થિતિમાં આવે તેવી સ્થિતિમાં તેમને સ્વીકારો, શાંત થઈને પડી રહો અને જ્યારે તમારું શરીર તરવા માટે, સારે જાણે; ઉજળતી લહરી સાથે જાય ચઢે, અને પડતી લહરી સાથે નીચે પછડાયા. શરીરને મરી જવા દો; શરીર વિશેની કલ્પના તે એક જૂની પુરાણી કલિપત કથા છે. "શાંત થાઓ અને જાણો કે હું ધૈર્ય છું."

જો કાંઈ પણ અસ્તિત્વ હોય, તો તે માત્ર વર્તમાન કાળજ છે. વિચાર માત્રમાં પણ ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનું અસ્તિત્વ નથી, કારણ કે, તેનો વિચાર કરતી વેળાએ તે ભૂત હોય કે ભવિષ્ય હોય તો પણ તમારે તેને વર્તમાન બનાવવો જ પડશે. પ્રત્યેક વસ્તુને સાગો અને જ્યાં તેની ઇચ્છા હોય ત્યાં તથાઈ જવા દો. આ સૃષ્ટિ એક મિથ્યાભાસ છે, એટલે એને પુનઃ તમને પોતાને મૂર્ખ બનાવવામાટેનો પ્રસંગ ન આપો. તમે એને, એ જે સ્વરૂપમાં નથી તે સ્વરૂપમાં માની બેસા છો, એટલે હવે એને એના સત્ય સ્વરૂપમાં જાણી લ્યો. જો શરીર ગમે ત્યાં આકર્ષાતું હોય, તો તેને ત્યાં જવા દો; શરીર ક્યાં છે તેની દરકાર ન રાખો. કર્તવ્યની દ્રોહાત્મક કલ્પના તે એક ભયંકર વિષ છે અને તે જગતનો નાશ કરે જાય છે.

વારંવાર વીણા અને વિશ્રાંતિ મેળવવામાટે સ્તંભી ન જાઓ; અહીં જ વીણા લાઇને શામાટે આરંભ ન કરી દેવો વારુ? સ્વર્ગની વાટ જોઇને બેસી શામાટે રહેવું જોઇએ? જે કરવાનું હોય તે અહીં જ કરી નાખો. સ્વર્ગમાં પુત્ર પુત્રીને પરણાવવાનો પ્રકાર નથી; સારે અહીં જ આરંભ કરીને એ અભાવને શામાટે ન મેળવી લેવો? સંન્યાસીનું કાપાય વસ્ત્ર તે મુક્તાનું ચિહ્ન છે. સૃષ્ટિના લિશ્તુકવસ્ત્રને ત્યાગી દો; અને મુક્તિની ધ્વજને, કાપાયવસ્ત્રને પરિધાન કરી લ્યો.

(૧) તા. ૪ થી ઑગસ્ટ ૧૮૯૫, રવિવાર.

“જેને અજ્ઞાન પૂજે છે, તેનો (તેને પૂજવાનો) હું તને ઉપદેશ આપું છું.”

જ્ઞાતમાંનો સર્વથી ‘અધિકતમ જ્ઞાત’ એ એક અને કેવળ ઈશ્વર જ છે. તે આપણે જે એક વસ્તુને સર્વત્ર જોઇએ છીએ, તે એક વસ્તુ છે. સર્વ તેમના પોતાના આત્માને જાણે છે. સર્વ જાણે છે કે, “હું છું,” કેવળ મનુષ્ય જ નહિ, પણ એટલા તત્ત્વને તો પશુઓ પણ જાણે છે. આપણે જે સર્વ જાણીએ છીએ, તે આત્માનો આભાગ છે. બાળકોને એ તત્ત્વનું શિક્ષણ આપો, તે એનું મદદ કરી શકે એમ છે. સર્વ ધર્મોએ આત્માની ઉપાસના કરેલી છે; કેટલાક ધર્મોએ કદાચિત્ અજ્ઞાનમાં જ ઉપાસના કરી હશે, પણ ઉપાસના કરી છે, એ તો સત્ય છે; અને એનું મૂળ કારણ એ છે કે, આત્મા વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ.

અહીં જે અમર્ષાદે જીવનાસક્તિ આપણા જેવા અને જાણવામાં આવે છે, તે જ સર્વ અનર્થનું મૂળ સ્થાન છે. તે જ આ સર્વ ઇર્ષા અને ચૌરકર્મને ઉપજાવે છે. તે ધનને ઠક્કિર બનાવે છે અને તેમાંથી જ મહી કુટારાસર તથા જ્યાં આદિતી જિસતિ વાપ છે. જડનું કાંઈ પણ મૂલ્ય ન આંકો—તેને કાંઈ પણ મહત્ત્વ ન આપો અને તેમાં આસક્ત ન

થાઓ. જે તમે કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્તિ નહિ રાખો, જીવનમાં પણ અનાસક્તિ કરી દેશો, તો પછી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી. “જે અનેકતાને નિહાળે છે, તે અનુક્રમે એક પછી એક મરણની પરંપરામાં પ્રયાણ કરે છે.” જે આપણે ‘સર્વ એક જ છે’ એવી રીતે એકતાને સર્વત્ર અનુભવીએ, તો પછી આપણામાટે શારીરિક મરણ પણ નથી અને માનસિક મરણ પણ નથી. સર્વ શરીરો મારાં છે, એટલે શરીર પણ શાશ્વત છે, કારણ કે, વૃક્ષ, પશુ, પક્ષી, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને વિશ્વ પોતે પણ મારું શરીર છે, એટલે પછી તે કેવી રીતે મરી શકે વારુ! પ્રત્યેક મન અને પ્રત્યેક વિચાર મારો છે, એટલે પછી મરણ કેમ કરીને આવી શકે? આત્મા કદાપિ જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી. આપણે જ્યારે એ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ, ત્યારે સર્વ શંકાનો લોપ થઈ જાય છે. “હું છું, હું જાણું છું અને હું ચાહું છું,” એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારની શંકા જેવું કંઈ હોઈ શકે તેમ નથી જ. ક્ષુધા જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કારણ કે, જે કંઈ ખવાય છે, તે સર્વ મારાવડે જ ખવાય છે—તે સર્વ હું જ ખાઉં છું. જે એક વાળ આપણા માથાપરથી ખરી પડે છે, તો તેથી કંઈ આપણે આપણું મરણ થએલું માનતા નથી; તે જ પ્રમાણે જે એક શરીર મરી જાય, તો તે એક વાળ ખરી પડ્યા બરાબર જ છે.

ધૃતિર અતિ જ્ઞાની અને અનિર્વાચ્ય છે, તે વિચાર અને જ્ઞાનથી પર છે.....અવસ્થાઓ અથવા શુણ્ણો ત્રણ છે,—પશુતા (તમસ), મનુષ્યતા (રજસ) અને દેવત્વ (સત્ત્વ). જેઓ ઉચ્ચતમ અવસ્થા—દેવત્વ—ને પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ જ છે, એમ ધારવું. ત્યાં કર્તવ્યનો સ્વર્ગવાસ થાય છે; તેઓ કેવળ પ્રેમ જ રાખે છે, અને લોહચુંબક પ્રમાણે બીજાઓને પોતા તરફ આકર્ષે છે. આ સુક્તિ છે. (આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યા પછી) તમે નૈતિક કર્મ કરતા નથી, કિન્તુ તમે જે કંઈ કરો છો તે નૈતિક જ હોય છે. જ્યારે માથાપર વિજય મેળવીને જેજસે એમ કહ્યું કે, “શયતાન, જા અને તારું કાળું કર—મારી પાછળ જઈને મુખ સંતાડ!” ત્યારે જ ફરિશ્તાઓ જેજસને પ્રણામ કરવા આવ્યા હતા. બ્રહ્મવિદ્ને કોઈ પણ નકશી સહાયતા આપવાને શક્તિમાન નથી, વિશ્વ પોતે જ તેને દડવત પ્રણામ કરે છે. તેની પ્રત્યેક ઇચ્છા ફળીભૂત થાય છે, તેના આત્મા બીજાઓને શુદ્ધ—પાવન કરે છે; એટલામાટે, જે ઉચ્ચતમ—બ્રહ્મ—ને મેળવવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો બ્રહ્મવિદ્ને બળે. જ્યાં આપણી પાસે માનવ દેહ, સુક્ત યવામાટેની ત્રીણ ઇચ્છા અને આપણને માર્ગ બતાવવામાટે મહદ્ આત્માની સહાયતા એ ધૃતિરના ત્રણ ઉપહારો ઉપસ્થિત છે, તો પછી મોક્ષ આપણામાટે અવશ્ય તૈયાર જ છે, સુક્તિ આપણી જ છે.

શરીરનું જે શાશ્વત મરણ તે નિર્વાણ છે. આ અભાવદર્શક પક્ષ છે અને તે કહે છે

કે, “હું આ નથી, આ નથી, આ નથી.” વેદાંત એથી ઉપરના સોપાનપર ચડે છે અને ભાવદર્શક પદ્ધતિનું સમર્થન કરે છે, તે “મુક્તિ” કિંવા “મોક્ષ” ના તત્ત્વને સ્વીકારે છે. “હું સર્વ અસ્તિત્વ, સર્વ જ્ઞાન અને સર્વ આનંદ છું—(“હું સમ્યક્દાનંદ છું”), “હું તે છું.” આ વેદાંત છે, પરિપૂર્ણ આગારની આધારશિલા છે.

હિતર દેશીય બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા મુક્તિને માને છે, અને તેઓ ખરેખરા વેદાંતી જ છે. કેવળ સીધોનવાસીઓ જ નિર્વાણને પ્રત્યેક તરીકે સ્વીકારે છે.

કોઈ પણ શ્રદ્ધા કિંવા અશ્રદ્ધા ‘અહમ્’—“હું” ને સંદ્ધારી શકે તેમ નથી. તે કે જે શ્રદ્ધાચક્ત આપે છે અને અશ્રદ્ધાચક્ત જાય છે, તે માત્ર એક મિથ્યાભાસ છે. આત્માને કોઈ પણ વસ્તુ સ્પર્શ કરી શકતી નથી. “હું મારા પોતાના આત્માને વંદું છું” “સ્વયં પ્રકાશિત, હું મને પોતાને વંદું છું, હું અહા છું.” કાયા એક અંધારી ડાટડી છે, બ્યારે આપણે તેમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ, સારે જ તે પ્રકાશિત—જીવતી—થાય છે. પ્રકાશને કોઈ પણ વસ્તુ કદાપિ વિકૃત કરી શકે તેમ નથી; પ્રકાશને કોઈપણ કદાપિ નાશ કરી શકાય તેમ નથી. તે કદાચિત્ આઝાદિત થઈ જશે, પરંતુ કદાપિ નષ્ટ તો નહિ જ થાય.*

અસારે ઈશ્વરની “માતા”—અનંત શક્તિ—તરીકે ઉપાસના થવી જોઈએ. ઈશ્વરની માતા તરીકે કરેલી ઉપાસના પવિત્રતાના પ્રદેશ પ્રતિ લઈ જશે અને અહીં અમેરિકામાં પ્રચંડ શક્તિનો આવિર્ભાવ થશે. અહીં (અમેરિકામાં) દેવાલયો આપણને નીચા નમાવતા નથી અને કંગાલ દેશોમાં લોકો જેટલાં દુઃખો સહન કરે છે, તેવાં દુઃખો અહીં કોઈ પણ ભોગવતું નથી. સ્ત્રી ધણીજ લાંબા વખતથી વેઝના સહન કરતી આવી છે, અને તે વેઝનાએ તેને અનંત ધૈર્ય તથા અનંત ખંત એ બે અમૂલ્ય વસ્તુઓ આપેલી છે. તે એકજ ભાવનાને દૃઢતાથી વળગી રહે છે. તેની એ દૃઢ ભાવના કિંવા દૃઢ શ્રદ્ધા જ તેને પ્રત્યેક દેશમાં ધર્મગુરુઓ અને એકશ્રદ્ધાત્મક ધર્મોના આધારરૂપ બનાવે છે, અને એજ તેની દૃઢ શ્રદ્ધા તેને અંતે મુક્ત કરશે. આપણે વેદાંતી થવાનું છે અને આ મહાન ભાવને ધારણ કરવાનો છે; સમસ્ત જનસમાજ એ ભાવના મેળવવી જ જોઈએ, અને તે કેવળ સ્વતંત્ર અમેરિકામાં જ બની શકે તેમ છે. ભારતવર્ષમાં આ ભાવનાઓના છુદ્ધ, શંકર અને એવાજ અન્ય મહાપુરુષોએ પ્રકાશ કર્યો હતો, પરંતુ સમસ્ત જનસમાજ તેના સ્વીકાર કર્યો નહોતો. હવે નવીન યુગ સમસ્ત જનસમાજને વેદાંતજીવન ભોગવતો જોશે, અને આ સુધારણા સ્ત્રીઓદ્વારા જ થવાની છે.

“પ્રિયતમ અને સુંદર માતાને બહુ જ સંભાળથી તમારા હૃદયોના હૃદયમાં વિરાજમાન કરો.

“માત્ર જિહ્વા વિના અન્ય સર્વ વસ્તુઓને ટૂંકી ઘો, અને જિહ્વાને કેવળ ‘માતા’ માતા!’ એટલો ઉચ્ચાર કરવામાટે જ કાયમ રાખો.

“અશુભ ઉપદેશકોનો પ્રવેશ થવા ન દો; કેવળ તમને અને મને, મારા હૃદયને, માતાનું દર્શન કરવા ‘ઘો.’...”

“જે કંઈ અભારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વથી તું પર-અતીત-છે!

મારા જીવનચંદ્ર, મારા આત્માના આત્મા!”

રવિવાર, મધ્યાહ્ન પછી

જેવી રીતે શરીર મનના હાથમાનું એક શસ્ત્ર છે, તે જ પ્રમાણે મન આત્માના હાથમાનું એક હથિયાર છે. માયા બાહ્ય ગતિ છે, અને મન તે આંતરિક ગતિ છે. નિયત સમયમાં જ સર્વ પરિવર્તન આરંભાય છે અને તેના અંત યર્થ જાય છે. જો આત્મા અપરિવર્તનીય-અવિકૃત હોય, તો તે પરિપૂર્ણ હોવો જોઈએ; જો તે પરિપૂર્ણ હોય, તો અનંત હોવો જોઈએ; અને જો તે અનંત હોય, તો તે કેવળ એક જ હોવો જોઈએ, કારણ કે, એક સાથે બે અનંત હોઈ શકે જ નહિ. એટલામાટે આત્મા માત્ર એક જ હોઈ શકે. જો કે તે બહુધા-અનેકરૂપ-રૂપાય છે; છતાં વસ્તુતઃ તે કેવળ એક જ છે. જો કોઈ એક મનુષ્ય સૂર્ય પ્રતિ જવાને નીકળે, તો પ્રાયેક પગલે તે એક ભિન્ન સૂર્યને જોવાનો, અને તેમ છતાં પણ સૂર્ય તો જ એક છે તે એકનો એક જ છે.

‘અદિત’ (છેપણું) સમસ્ત એકતાનો મૂળ પાયો છે, અને તેથી જ એ મૂળ પાયો હાથમાં આવ્યો, તો તેની સાથે સંપૂર્ણતાને પણ આવેલી જ ધારી લેવી. જો બધા રંગોની એક રંગમાં જ લીનતા થઈ જાય, તો ચિત્રકળાનો અટકાવ થઈ જાય, એ નિશ્ચિત છે. નિષ્કામ થતું તે જ સંપૂર્ણ એકતા છે, આપણે સર્વ આવિર્ભાવોના એક વ્યક્તિમાં જ આગેપ કરીએ છીએ. ટાઓઈસ્ટ, કન્ફ્યુશીયનિસ્ટ, બૌદ્ધધર્મોત્પાપી, હિન્દુ, યહૂદી, મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન્સ અને જોરાસ્ત્રીયન્સ એ સર્વેએ એ જ સુવર્ણ નિયમનો ઉપદેશ કરેલો છે, અને તે પણ બહુધા તેના તે જ શબ્દોમાં, પરંતુ કેવળ હિન્દુઓએ જ એનો અંતિમ નિર્ણય કરી આપ્યો છે. કારણ કે, એના રહસ્યને તેઓ જ યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી શક્યા હતા. એક મનુષ્યે બીજાઓમાં પ્રેમ રાખવો જ જોઈએ, કારણ કે, તે બીજાઓ તે તે પોતે જ છે, જો છે તે એક જ છે વૃક્ષેષદ્વિતીયમ.

જે સર્વ મહાન્ ધર્મોપદેશકો થઈ ગયા છે, તેમાંના જો કોઈ જગતના જાણુવામાં

એવો ઉપદેશ આપનારા હોય કે, “તમારા શત્રુઓનું પણ કત્યાણ કરો, તમને જેઓ ધિક્કારતા હોય, તેમનામાં પણ તમે પ્રેમ રાખો,” તો તેઓ કેવળ લાઓગ, બુદ્ધ અને જેનસુ જ હતા—તેમણે જ એ મુવર્ણુ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

* * * * *

તત્ત્વો તો પ્રથમથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; આપણે તેમને ઉત્પન્ન કરતા નથી, કિન્તુ કેવળ તેમને શોધી કાઢીએ છીએ. ધર્મનેા કેવળ સાક્ષાત્કારમાં જ સમાવેશ થાય છે. સર્વ ભિન્ન ધર્મો તે ભિન્ન જાતિઓ—ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રોના સ્વભાગ ક્રિયા અગત્યને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી રીતે અનુકૂળ એક જ ધર્મના પ્રયોગો છે. માત્ર ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાન્તો જ વિવાદ તથા વિગ્રહને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી જે ઈશ્વરના નામવડે સર્વત્ર શાંતિનો પ્રસાર થવો જોઈએ, તેજ ઈશ્વરનું નામ વિશ્વમાંના અર્ધ રક્તપાતનું મૂળ કારણ થઈ પડ્યું છે. મૂળ સ્થાનમાં જાઓ. ઈશ્વરને પૂછો કે તે શો પદાર્થ છે. જે તે ઉત્તર ન આપે, તો તે નથી; પરંતુ પ્રત્યેક ધર્મ એ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે, તે—ઈશ્વર—ઉત્તર આપે છે.

તમારામાટે કહેવાનું કાંઈક રાખો; નહિ તો ખીજાઓએ જે કાંઈ કહેલું હોય તેના ભાવને તમે કેમ કરીને સમજી શકશો વારુ? પુરાણી અંધશ્રદ્ધાઓને વળગી ન રહો, નવીન સત્યોને સ્વીકારવાને સદા તૈયાર રહો. “જેઓ પોતાના પૂર્વજોના ખોદાવેલા દૂવામાંનું ખારું પાણી જ પીધા કરે છે, અને ખીજના ખોદાવેલા દૂવામાંનું નિર્મળ અને મીઠું પાણી નથી પીતા, તેઓ ખરેખર મહા મૂર્ખ જ છે.” (“તાતસ્ય ક્રૂપોઽયમિતિ બ્રુવાણાઃ ક્ષારં જલં કાપુરુષાઃ પિવંતિ”). જ્યાં સુધી આપણે જાતે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ન કરીએ, ત્યાં સુધી તેના વિશે આપણે કાંઈ પણ જાણી શકીએ તેમ નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વભાવથી જ પરિપૂર્ણ છે; બેદ માત્ર એટલોજ કે, મહાપુરુષોએ એ પરિપૂર્ણતાનો વિકાસ કરેલો છે, અને આપણામાં તે શક્યરૂપથી રહેલી છે. જ્યાં સુધી આપણે પોતા ઈશ્વરને ન જોઈએ, ત્યાં સુધી મોક્ષેસે ઈશ્વરને જોયો હતો, એ રહસ્યને આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ વારુ? જે ઈશ્વર કોઈવાર કોઈના સમક્ષ આજ્યો હોય, તો તે મારા સમક્ષ પણ આવવો જ જોઈએ. હું સીધો ઈશ્વર પાસે જઈશ; અને તેના વાર્તાલાપને સાંભળીશ. હું કેવળ શ્રદ્ધાને જ મૂળ આધાર તરીકે સ્વીકારી શકું તેમ નથી; કારણ કે, કેવળ શ્રદ્ધાને જ અગ્રસ્થાન આપવું તે અનીશ્વરવાદ અને ઈશ્વરની નિર્લત્સ્નાઈ જ છે. આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વે ઈશ્વરે અરબસ્તાનના વીરાનમાં એક મનુષ્ય સાથે વાતચીત કરી હતી, એટલે આજે તે મારી સાથે પણ વાર્તાલાપ કરી શકે તેમ છે. હવે તે જે તેમ ન કરે, તો મારે તેને મરી ગયેલો શામાટે ન ધારી લેવો? તમારાથી જે મારે

આવી શકાય તે માટે ધૃષ્ટિર પાસે આવો; માત્ર આવો, પરંતુ આવતાં આવતાં કાળને પણ નીચે ધકેલી દેશો નહિ.

ગાનીઆએ અગાનોપર અનુકંપા-દયા રાખવી જોઈએ. જે જાતા છે, તે એક કીડીમાટે પણ પોતાનું શરીર અર્પવાને ઇચ્છવાનું હોય છે, કારણ કે, આ શરીર કાંઈ પણ નથી, એ તત્ત્વને તે સારી રીતે જાણતો હોય છે.

તા. ૫ મી ઑગસ્ટ ૧૮૮૫, સોમવાર

પ્રશ્ન એ છે કે, ઉચ્ચતમને પહોંચવા માટે સર્વ લઘુ ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થવું અગત્યનું છે, કે સાં એકદમ ઘસારો કરીને પહોંચી શકાય તેમ છે? એક વર્તમાન અમે-રિકન બાળક, તેના પૂર્વજોને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિના કાર્યમાટે શતાવધિ વર્ષો વીતાડવાં પડતાં હતાં, તે વસ્તુને માત્ર પચીસ વર્ષમાં જ મેળવી શકે છે. એક હિન્દુ, તેના પૂર્વજો જે ઉચ્ચતાએ આઠ હજાર વર્ષ ચડી શક્યા હતા, સાં માત્ર વીસ વર્ષના અવધિમાં જ પહોંચી જાય છે. જડ પક્ષોનો વિચાર કરીએ, તો ગર્ભ, ગર્ભાશયમાં, એકપેશીય સૂક્ષ્મ જંતુ- (Amoeba-અમીબા)ની અવસ્થામાંથી મનુષ્યની અવસ્થામાં જાય છે. આ વર્તમાન વિજ્ઞાનનાં શિક્ષણ છે. વેદાંત એથી આગળ વધે છે અને આપણને કહે છે કે, આપણે કેવળ ભૂત માનવજાતિના જીવનમાં જ જીવવાનું નથી, કિન્તુ સમસ્ત માનવજાતિના ભાવિ જીવનમાં પણ જીવવાનું છે. જે મનુષ્ય પ્રથમ કાર્ય કરે છે, તે શિક્ષિત મનુષ્ય છે, અને દ્વિતીય જીવન-મુક્ત છે, કે જે સદા બંધનરહિત-મુક્ત છે.

કાળ તે કેવળ આપણા વિચારોનું પરિમાણ છે, અને વિચાર કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તેવો વેગવાન હોવાથી આપણે જેટલા વેગથી જીવનમાં આગળ વધી શકીશું તેની (વિગતી) મર્યાદા નથી. અર્થાત્ ભાવિ જીવનને ભોગવવામાં જેટલો કાળ જશે, તે કહી શકાય તેમ નથી. કદાચિત્ તેનો એક વિપજમાં જ અંત આવી જાય અને કદાચિત્ આવા પચાસ જીવનકાળ પણ વહી જાય. એનો સર્વ આધાર ઇચ્છાની તીવ્રતાપર જ ગ્રહેલો છે. જેટલામાટે શિક્ષણ, શિષ્યની આવશ્યકતાને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. કાયકારક અગ્નિ બધામાટે તૈયાર છે, જળ અને બૃક્ષોનાં ઢેઢાં પણ તત્કાળ ગળી-ફીણ થઈ-જાય છે. અનેક ગોળીઓનો એક સાથે બાર કરી દો, એટલે નહિ નહિ, તોપણ તેમાંની એક ગોળી તો લાગવાની જ, એક મનુષ્ય સમક્ષ સત્યોનું એક પ્રદર્શન ગ્રહી કરી દો, એટલે તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ ચર્ષ પડનાર સત્યને તે પોતાની મેળે જ ઉપાડી લેશે. બૂન જ-મોએ આપણા સ્વભાવોને નિશ્ચિત કરી દીધા છે, એટલે શિષ્યને જે તેના સ્વ-ભાવને અનુકૂળ થાય તે વસ્તુ આપો. બૌદ્ધિક, ગૂઢ, ભક્તિવિષયક, અથવા બ્યાવદારિક

એમાંના કોઈ પણ તત્ત્વને મૂળાધાર બનાવો, પણ તેનું બીજાઓને શિક્ષણ આપો. શુદ્ધિનું પ્રેમ સાથે સમતોલન હોવું જોઈએ, ગૂઢ તત્ત્વમાં યુક્તિ કિંવા શુદ્ધિનો સમાવેશ હોવો જોઈએ અને વ્યવહાર તે પ્રત્યેક પદ્ધતિનો ભાગ હોવો જોઈએ. પ્રત્યેકને તે જે સ્થાનમાં હોયો હોય ત્યાં જ સ્વીકારો અને ત્યાંથી તેને આગળ ધકેલો. ધાર્મિક શિક્ષણ નિરંતર વિનાશક નહિ, કિન્તુ પોષક હોવું જોઈએ.

પ્રત્યેક સ્વભાવ ગત કાળ (જન્મ)ના જીવનકાર્યને વ્યક્ત કરે છે, જે રેષા અથવા વ્યાસાર્ધ-(ત્રિજ્યા)માં તેણે સંચાર કરવો જોઈએ, તે રેષાને દર્શાવી આપે છે. સર્વ ત્રિજ્યાઓ કેન્દ્રસ્થાનમાં જ લુપ્ત જાય છે. કોઈના પણ સ્વભાવની વચ્ચે પડવાનો કદાપિ પ્રયત્ન કરશો નહિ, કારણ કે, એ કૃતિ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને આગળ વધવાને બદલે પાછળ હટાવી દે છે. જ્યારે તમે જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપો, સારે તમારે એક જ્ઞાની થવાનું છે, અને જ્યાં તમારો શિષ્ય ઉભેલો હોય તે જ સ્થાનમાં બરાબર માનસિકતાથી ઉભા રહેવાનું છે. એ જ નિયમ અન્ય સર્વ યોગોમાટે પણ સમજ લેવાનો છે. પ્રત્યેક શક્તિનો—સ્વાભાવિક શક્તિનો—એવી રીતે વિકાસ કરો કે જાણે આપણામાં તે એક જ શક્તિનો નિવાસ છે; આ કહેવાતા અનવરોધ વિકાસ—Harmonious development—નું સત્ત્વ રહસ્ય છે. એટલે કે, તીવ્રતા સાથે વ્યાપ્તિને પણ પ્રાપ્ત કરો, પરંતુ તે તીવ્રતાનું બલિદાન આપીને નહિ આપણે અનત છીએ. આપણામાં સીમાબદ્ધ છે જ નહિ. આપણે અત્યંત ધર્મોન્મત્ત સુસદ્માન સમાન તીવ્ર પણ યર્ષ શકીએ છીએ, અને અત્યંત ગર્જના કરતા અનીચરવાદી પ્રમાણે વિસ્તીર્ણ પણ યર્ષ શકીએ છીએ.

હવે, મનને એકજ વિષયમાં સ્થિર કિંવા સંલગ્ન કરવું, તે એનો માર્ગ નથી, કિન્તુ મનનો વિકાસ કરવો અને મન સંયમ કરવો, એ જ એનો સત્ત્વ માર્ગ છે; મનોવિકાસ અને મનઃસંયમ કયાં પછી મનને તમે પોતાની ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ બાજુએ વાળી શકો એમ છે. આવી રીતે તમે તીવ્રતા અને વિસ્તાર ઉભયને જાળવી શકો છો. જાણે વિશ્વમાં કેવળ જ્ઞાન જ સર્વસ્વ હોયની! તે પ્રમાણે જ્ઞાનની લાગણી રાખો, અને સાર પછી બક્તિયોગ, રાજયોગ અને કર્મયોગને પણ તેમજ માની લ્યો. લહરીઓને લાગો અને સમુદ્રપ્રતિ પ્રયાણ કરો; એમ કરવાથી પછી તમે ઇચ્છા પ્રમાણેની લહરીઓને મેળવી શકશો. તમારા પોતાના મન-સરોવરને સત્તામાં રાખો, નહિ તો બીજાના મનઃસરોવરના ભેદને તમે સમજી શકવાના નથી.

અરો શિક્ષક કિંવા ગુરુ તેજ છે કે, જે શિષ્યના સ્વભાવમાં પોતાની સર્વ શક્તિ પ્રેરી શકે છે, સત્ત્વ અનુકંપા વિના આપણે કદાપિ કોઈને શિક્ષણ આપી શકીએ તેમ

નથી. મનુષ્ય કાર્ધ પણ કાર્યનો ઉત્તરદાતા છે, એવી ભાવનાને લાગી ઘો; કારણ કે, જો કાર્ધ પણ ઉત્તરદાતા હોય, તો તે કેવળ સંપૂર્ણ મનુષ્ય જ છે. અત્રાન મનુષ્યોએ માયા-મદિરાનું અત્યંત પાન કરેલું છે અને તેથી તેઓ શુદ્ધિમાં નથી. (અને શુદ્ધિહીન મનુષ્ય ઉત્તરદાતા હોઈ શકે જ નહિ, એ ખપ્ત છે.) તમે ચાતાઓએ અત્યંત ચાંતિ (અને અનુકંપા) થી વર્તવું જોઈએ. તેમના માટે માત્ર પ્રેમ વિના બીજો કશો ભાવ રાખશો નહિ અને જે રાગે તેમને આ જગતને અસલ પ્રકાશમાં સ્થિત જોવાના ભ્રમમાં નાખી દીધા છે, તે તેમના રાગને શોધી કાઢો; અને એવી રીતે રાગને શોધી કાઢ્યા પછી તેમને તે રાગના નિવારણના અને આ જગતને તેના સલ્લગ્નરૂપમાં જોવાના કાર્યમાં સહાયતા કરો. એનું સર્વદા સ્મરણ રાખજો કે, માત્ર મુક્તા મનુષ્ય જ સ્વતંત્ર-મુક્ત ઇચ્છા રાખી શકે છે, (અને તેથી તેઓ ઉત્તરદાતા છે) અન્ય સર્વ બંધનમાં જકડાયલા હોવાથી તેઓ જે કાર્ધ પણ કરે તે પોતાની કૃતિ માટે ઉત્તરદાતા નથી. ઇચ્છા, ઇચ્છાતરીકે પરતંત્ર-બદ્ધ છે. પાણી ન્યારે હિમાવનના શિખરપર પીગળે છે, સારે તે મુક્ત હોય છે, પરંતુ ન્યારે તે સરિતાના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, સારે તીરપ્રાંતના બંધનમાં પડી જાય છે, છતાં પણ તેની મૂળ પ્રેરણા (મૂળ ગતિ અથવા શક્તિ) તેને સમુદ્ર પ્રતિ લઈ જાય છે અને સ્વા તે પોતાની સ્વતંત્રતાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રથમ “માનવનો વિનિષ્પાત” છે અને સારપછી તેનું ‘પુનરુજ્જીવન’ અથવા ‘મૃતોત્થાપન’ છે એક પણ પરમાણુ ન્યાં સૂધી તે મુક્તિ-સ્વતંત્રતા-ને મેળવતો નથી, સાં સૂધી રિયર ચતો નથી.

કેટલીક કલ્પનાઓ અન્ય કલ્પનાઓના બંધનને તોડી નાખવાના કાર્યમાં સહાયતા કરે છે. જો કે સમસ્ત સૃષ્ટિ તે કલ્પના જ છે, છતાં પણ કલ્પનાઓનો એક સમુદાય, તે કલ્પનાઓના અન્ય સમુદાયનું નિવારણ કરે છે. જે કલ્પનાઓ આપણને એમ કહે છે કે, આ જગતમાં પાપ, શોક અને મરણનો જ ભંડાર ભરેલો છે, તે કલ્પનાઓ ભયંકર છે; પણ જે બીજી કલ્પનાઓ સદા સર્વદા આપણને એમ કહે છે કે, “હું પવિત્ર છું, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે અને દુઃખ જેવું કાર્ધ છે જ નહિ,” એ કલ્પનાઓ ઉત્તમ છે અને તે અન્ય કલ્પનાના બંધનને તોડી નાખવાના કાર્યમાં સહાયક ચર્ધ પડે છે. પૌરુષ્ય ઈશ્વર વિષયક કલ્પના તે બંધનમૂંઝાણની બધી કડીઓને તોડી નાખનારી સર્વથી ઉચ્ચતમ કલ્પના છે.

“હૈં તત્ત્વ” એ જ કેવળ એવી વસ્તુ છે કે જે માયાથી પર-માયાતીત છે, પણ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાશ્વત છે. ન્યાં સૂધી ન્યાયગારના જલપાત-ધોધ-અસ્તિત્વ ધરાવે છે, સાં સૂધી ઇન્દ્ર ધનુષ્ય અવિચલ રહેશે; પણ પાણી તો અનવરોધ વહેતું જ

જાય છે. એ જલનિપાતો તે સૃષ્ટિ છે અને ઇન્દ્રધનુષ્ય તે પીરપેય ઈશ્વર છે કે જે ઉભય શાશ્વત છે. જે સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોવું જ નેહ્ય. ઈશ્વર સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે અને સૃષ્ટિ ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે—અને ઉભય શાશ્વત છે. ‘માયા સત્-પણ નથી અને અસત્ પણ નથી (અસ્તિત્વ પણ નથી અને અનસ્તિત્વ પણ નથી).’ નાથગારાના જળપાત અને ઇન્દ્રધનુષ્ય બન્ને શાશ્વત પરિવર્તનીય છે, એ માયાદ્વારા દેખાતું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. પરિણમન્સ્ અને ક્રિશ્ચિયન્સ્ એ માયાને જે ભાગમાં વિભક્ત કરી નાખે છે અને તેના ઉત્તમ અર્ધ ભાગને ‘ઈશ્વર’ના તથા અધમ અર્ધ ભાગને ‘શયનાન’ ના નામથી ઓળખે છે. વેદાંત માયાને અખંડ તરીકે સ્વીકારે છે, અને તેથી પર એકતા—બ્રહ્મ—નો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

* * * * *

મહામદ પયગંબરના જાણવામાં આવ્યું કે, ક્રિશ્ચિયાનિટી સેમિટિક્ પદ્ધતિ અનુસાર નથી, અને તેથી તેણે જે ઉપદેશો આપ્યા, તે એક સેમિટિક્ ધર્મ તરીકે ક્રિશ્ચિયાનિટી કેવા પ્રકારની હોવી નેહ્ય અને તેણે એક જ ઈશ્વરના તત્ત્વને સ્વીકારવું નેહ્ય; એ રહસ્યને દર્શાવનારા જ હતા. “હું અને મારો પિતા એક જ છીએ,” એ આર્ય ભાવનાએ તેના હૃદયમાં તિરસ્કાર તથા લય ઉત્પન્ન કરી દીધા. ખરેખર ક્રિશ્ચિયન્ ટ્રિનિટી—Trinity—(પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મા)ની ભાવના મનુષ્યથી સદા જિજ્ઞાસુ જેહોવા—Jehovah—ની દૈત ભાવનાપર શ્રેયેલી એક ઘણી જ મોટી સુધારણા હતી. અવતારની કલ્પના તે મનુષ્ય અને ઈશ્વરની એકતાની ભાવનાના પરિચય પ્રતિ લાઈ જનારી ભાવનાની શૃંખલાની પ્રથમ કડી છે. પ્રથમ ઈશ્વર એક માનવ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે, ત્યાર પછી જિજ્ઞાસુ સમયમાં અન્ય માનવસ્વરૂપોમાં પુનઃ પ્રકટે છે, અને અંતે તે પ્રત્યેક માનવસ્વરૂપમાં અથવા સર્વ મનુષ્યોમાં વ્યાપ્ત જણાય છે. અદૈત તે ઉચ્ચતમ ભૂમિકા છે, અને એકેશ્વરવાદ તેના કરતાં નીચેની ભૂમિકા (સ્થિતિ) છે. કલ્પના તમને સુક્તિ ક્રિવા શુદ્ધિ કરતાં વિશેષ ત્વરા અને સરળતાથી ઉચ્ચતમ ભૂમિકામાં લઈ જશે.

ચોડાકાને એકલા ઈશ્વરમાટે અને જગત્ લાભાર્થ ધર્મરક્ષણમાટે રહેવા અને જુદા હિસા રહેવા ઘો. જે તમે માયાના જનક હો, તો પોતે *જનક સમાન હોવાનો

* “જનક” શબ્દનો અર્થ જન્મદાતા અથવા ઉત્પાદક થાય છે. એ એક શબ્દનું નામ છે કે જે, જો તે પોતાની પ્રજાના હિતમાટે શબ્દને ધારણ કરી રહ્યો હોય, છતાં માનસિકતાથી તેણે સર્વસંગનો પરિત્યાગ કરી દીધો હોય. અર્થાત્ માયાનો જનક તે જનક વિદેહી હોઈ રાકે નહિ, એમ દર્શાવવાનું જ અર્થ તાત્પર્ય છે.

દંભ ન દર્શાવો, પ્રતિષ્ઠિત થાઓ અને કહો કે, “હું તે આદર્શને જોઈ છું, પણ હજી તે પહોંચી શકતો નથી;” પણ જ્યારે તમે સાગને સ્વીકારતા નથી, તે વેળાએ “સાગ” ને દંભ ન બતાવો. જે તમે સાગને સ્વીકારો, તો પછી સાગના માર્ગમાં દૃઢ થઈને ઊભા રહો. સુદમાં ચતાવધિ પાત થાય, તો પણ જ્યેષ્ઠજનને દૃઢતાથી પકડી રાખો અને તેને આગળ લઈ જાઓ. કાંઈના પાત થઈ જાય, તો ચિન્તા નહિ, કારણ કે, ઈશ્વર સર્વને માટે સત્ય છે. જે પડે, તે જ્યેષ્ઠજનને આગળ લઈ જવા માટે બીજાના હાથમાં આપી દે; કારણ કે, ધ્વજનો કદાપિ પાત થઈ શકે તેમ નથી જ.

* * * * *

જે હું સ્નાત અને સ્વચ્છ છું તો પછી મારામાં અપવિત્રતા આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? પ્રથમ સ્વર્ગના રાજ્યને શોધો અને બીજી બધી વસ્તુને જવા દો. તમારામાં કાંઈ પણ વસ્તુ ઉમેરાવાની આશા ન રાખો; કેવળ ઐનાથી મુક્ત થવામાં જ આનંદ માનો. વાસનાને સાગો કે, કદાચિત્ તમે ન જોઈ શકો, તો પણ, વિજય આબો જ છે, એમ જાણી લ્યો. જેજેસે માત્ર બાર માહીગીરોને છેડ્યા હતા, અને તેમ છતાં તે થોડાકાએ પણ રામન સામ્રાજ્યનો ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો હતો.

ઈશ્વરની યદ્ધવેદિકામાં બલિદાન આપવું, તે પૃથ્વીનું અત્યંત પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય છે. જ્ય અને વિજયની વચ્ચે ગોથાં ખાનાર, કદાપિ યત્ન ન કરનાર આજસૂ કરતાં ઉત્તમ છે. એક સાગીનું અવલોકન કરવું તે પણ પવિત્રકારક પરિણામ નિપજાવે છે. ઈશ્વરમાટે ઊભા થાઓ અને વિશ્વને જવા દો; જગદ્વાસનાનો સાગ કરો, એમ કરવાથી જ તમે શરીરના બંધનથી મુક્ત થશો. જ્યારે એ જગદ્વાસના મરી ગઈ, એટલે પછી તમે આજ્ઞદ-મુક્ત-છો. કેવળ મરણ આપણને કદાપિ મુક્ત કરી શકતું નથી. મુક્તિ આપણા જીવન-કાળમાં આપણા પોતાના પ્રયત્નદ્વારાજ આપણે મેળવવી જોઈએ; એટલે શરીરનો પાત (અંતકાળ) થવા પછી મુક્તને પુનર્જન્મની બાધા થતી નથી.

સત્યનો નિર્ણય બીજા કશાથી નહિ, પણ કેવળ સત્યથી જ કરી શકાય છે. શુભાચરણ કરવું, એ કાંઈ સત્યની પરીક્ષા નથી; સૂર્યને તેને જોવામાટે મશાલની જરૂર હોતી નથી. કદાચિત્ સત્ય સકળ સૃષ્ટિનો સંહાર કરી નાખે, તો પણ તે સત્ય છે; તેની કક્ષામાં જ ઊભા રહો.

ધર્મનાં ધન સ્વરૂપોનો વ્યવહાર કરવો સરળ છે અને તે સમુદાયને આકર્ષે છે, પણ વસ્તુતઃ બાહ્ય સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ નથી.

“જેમ કરોળિયો પોતામાંથી જ જાળનો વિસ્તાર કરે છે, અને પુનઃ તે જાળને

પોતામાં જ શમાવી દે છે; તેવી જ રીતે ઈશ્વરવડે આ વિશ્વનો વિકાસ અને સંક્રાંતિ (ઉત્પત્તિ અને નાશ) થયા કરે છે.”

વા. ૬ ફી ઑગસ્ટ ૧૮૯૫, મંગળવાર

“અહમ્” (“હું”) વિના બાલ “ત્વમ્” (“તું”) હોઈ શકે જ નહિ. આ તત્ત્વના યોગે કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એવા નિશ્ચયપર આંધ્યા છે કે, કેવળ કર્તામાં જ બાલ જગતનું અસ્તિત્વ સમાપ્તું છે, તેનું અસ્તિત્વ અન્યથા ક્યાંય નથી; એટલે કે, “ત્વમ્”નું અસ્તિત્વ કેવળ “અહમ્”માં જ છે. ખીન્નઓએ એવો વાદ કરેલો છે કે, “અહમ્” કેવળ “ત્વમ્” દ્વારા જ જાણી શકાય છે. આ વાદ તેમણે ન્યાય પુરઃસર કરેલો છે. હવે આ બન્ને અભિપ્રાયો વિભાગશઃ સત્ય છે, પ્રત્યેક અભિપ્રાય અમુક અંશે સત્ય અને અમુક અંશે અસત્ય છે. વિચાર જડ છે અને સ્વભાવે તે શરીર સમાન છે. માયા બને મન બુદ્ધિનું, પોતાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરતી એક તૃતીય એકતામાં, અસ્તિત્વ છે. એ એકતા તે સત્ય આત્મા છે.

“X” એક વ્યક્તિ છે, કે જે પોતાને મન અને માયા એ ઉભયના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરે છે. બાહ્યતઃ તેની સર્વ હીલચાલ નિયમના નામથી ઓળખાતી નિયત રેખાઓમાં જ થયા કરે છે. એકંતરૂપે તે મુક્ત-સ્વતંત્ર છે, અને બદ્ધતારૂપે તે નિયમવડે બદ્ધ છે. આવી રીતે આ સર્વ બંધન હોવા છતાં પણ મુક્તિની ભાવના તો સદા ઉપસ્થિત છે, અને તે જ નિવૃત્તિ છે. જડકારક શક્તિઓ કે જે વાસનાદ્વારા આપણને સાંસારિક કાર્યોમાં આગળ પડેલા ભાગ લેવાને હિતેજિત કરે છે, તે શક્તિઓ પ્રવૃત્તિના નામથી ઓળખાય છે.

તે જ નૈતિક કર્મ છે કે જે આપણને માયાના બંધનથી મુક્ત કરે છે. આ વિશ્વ આપણને અનંત દેખાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ બ્રમણ ક્યાં કરે છે, અને ન્યાયી તે નીકળી હોય ત્યાં જ પાછી આવી લાગે છે. ચક્ર ચાલ્યા કરે છે, એટલે આ જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે વિશ્રાંતિ કિંવા શાંતિ છે જ નહિ. આપણે એ ચક્રમાંથી બહાર નીકળવું જ જોઈએ. આપણે જે એક છેડાને મેળવવાનો છે, તે કેવળ મુક્તિ જ છે.

જે અશુભ કિંવા અસત્ હોય છે, તેનું સ્વરૂપ બદલાય છે, પરંતુ શુભમાં તો તે જેવું ને તેવું જ કાયમ રહે છે. પ્રાચીનકાળમાં શક્તિ સત્તા ચલાવતી હતી, અને આજે તે ધૂર્ત યર્થ પડી છે. ભારતવર્ષમાં દારિદ્ર્ય અમેરિકા જેટલું નહાતું નથી, કારણ કે, અહીં (અમેરિકા) નો દરિદ્રી મનુષ્ય પોતાની અધમ અવસ્થા કરતાં વધારે મહત્તર બેદ-વિરુદ્ધતા-ને બુદ્ધિ-અનુભવે-છે.

સત્ અને અસત્ અવિલાન્યતાથી એક બીજા સાથે મળેલાં છે, એટલે એમાંના એક વિના બીજાને મેળવી શકાય તેમ નથી. આ વિશ્વમાંની સમસ્ત શક્તિ તે એક સરો- વર સમાન છે, અને તેમાંની પ્રત્યેક લહરી અવશ્ય તત્સદશ અપર્ક્ય તરફ ખેંચી જાય છે. સમસ્તતા સર્વથા તેજ છે, એટલે કે, એક મનુષ્યને સુખી કરવું તે બીજાને દુઃખી કરવા બરાબરજ છે. (એકના દુઃખી થયા વિના બીજાને સુખ મળી શકતું જ નથી) - બાલ સુખ જડાત્મક છે, અને તેમાટેની ભેદભેદી વસ્તુઓ પ્રથમથી જ નિયત-સીમાબદ્ધ થયેલી છે; એટલામાટે એકની પાસેથી લીધા વિના કાઈ પણ અન્નનો એક કણ પણ મેળવી શકે તેમ નથી. કોઈને કાઈ પણ હાનિ કર્યા વિના બે કાઈ મેળવી શકાય તેવી વસ્તુ હોય, તો તે જડ જગતથી પર-અતીત કેવળ આનંદ જ છે. માધિક સુખ તે કેવળ માધિક ગોકતું સ્વરૂપાન્તર જ છે.

જેઓ લહરીમાં જન્મેલા છે અને લહરીમાં જ પડી રહેનારા છે, તેઓ અપ- કર્ષને અથવા બીજાં સાં શુ છે, તેને કેષર્તા નથી. તમે જગતને ઉત્તમ અને સુખી બનાવી શકશો, એવો વિચાર માત્ર પણ કદાપિ મનમાં ન લાવો. ઘાણીના બળદિયો પોતાની સામે પડેલા ઘાસના પૂળાને પણ પહોંચી શકતો નથી; તે તો માત્ર ઘાણીમાં નાખેલી વસ્તુને પીધાજ કરે છે. એ ઘાંચીના બળદિયાની પેઠે આપણે સુખના પૂળાને મેળવવાની વાસનાની પાછળ પડ્યા છીએ, કે જે આપણી દૃષ્ટિને ચૂકવ્યા કરે છે ને તેથી આપણે કેવળ પ્રકૃતિની-માયાની ઘાણીને ફેરવ્યા કરીએ છીએ અને માત્ર નવીન જન્મનો આરભ કરવામાટે મરી જઈએ છીએ. જે આપણે અસત્ અથવા પાપથી મુક્ત થઈએ, તો પછી આપણે કદાપિ બીજા કાઈ ઉચ્ચતર વસ્તુની આખી કરીએ તેમ નથી, અસતને સાંગીને આપણે સંતુષ્ટ થઈ જઈશું, અને પછી મુક્ત થવામાટેનું મંથન કરતા અટકી જઈશું. જ્યારે મનુષ્ય એ જાણી જાય છે કે, જડમાં-જડ જગતમાં-સુખનો શોધ કરવો, તે મિથ્યા છે, ત્યારે ધર્મનો આરભ થાય છે. સમસ્ત માનવજાત તે ધર્મનો જ ભાગ છે.

માનવ સરીરમાં સત્ અને અસત્-શુભ અને અશુભ-ની એવી તો સમતોલતા રહેલી છે કે, એ બંનેથી પોતાને મુક્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારો મનુષ્યને માટે સંભવ છે.

જે મુક્ત છે, તે કદાપિ બંધાયો નથી જ, અને તેથી ‘તે બદ કેમ થયો?’ એમ પૂછતું, તે એક અધુક્તિક પ્રશ્ન છે. જ્યાં બંધન નથી, ત્યાં કારણ અને કાર્ય પણ નથી. “હું સ્વમમાં એક શિયાળ બની ગયો અને ફૂતરો મારી પાછળ પડ્યો.” હવે હું મને પોતાને એમ કેમ પૂછી શકું કે, ફૂતરાએ મારો પીછો કેમ અને યામાટે પકડ્યો? શિયાળ

સ્વપ્નને એક ભાગ હતો અને દૂતરો તેની પાછળ પડ્યો એ વાત પણ ખરી; પરંતુ તે ઉભયનો સ્વપ્ન સાથે સંબંધ હતો, સ્વપ્નથી બહાર તેમનું આસ્તિત્વ નહોતું. વિજ્ઞાન અને ધર્મ બન્ને આપણને બંધનમુક્ત થવામાં સહાયતા કરનારા પ્રયત્ન છે; તેમાંનો દેવળ ધર્મ વિશેષ પ્રાચીન છે અને આપણે જે અનિશ્ચય રાખીએ છીએ તે અધિક પવિત્ર છે. ધર્મ વિજ્ઞાન કરતાં અધિક ઉત્તમ અને પવિત્ર છે, તેનું કારણ એ કે, ધર્મ નીનિને પ્રાણનિદ્રા કરે છે, અને વિજ્ઞાન નીનિને તેડલી અને તેની મહત્તા આપતું નથી.

“દિવ્યજનોનાં હૃદય શુદ્ધ નિર્મળ હોય છે; કારણ કે, તેઓ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાના છે.” દેવળ આ વાક્ય જ માનવજાતિનો ઉદ્ધાર કરશે; કદાચિત્ સર્વ ધર્મગ્રંથો અને ધર્મસંસ્થાપકોનો લોપ થઈ જાય, તોપણ દેવળ આ એક વાક્ય જ માનવજાતિને ઉદ્ધારવામાટે સમર્થ છે. હૃદયની પવિત્રતા ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારને ખેંચી લાવશે. એ જ આ વિશ્વના સમસ્ત સંગીતનો પ્રબંધ છે. પવિત્રતામાં બંધન નથી. પવિત્રતાવડે અજ્ઞાનના આવરણને દૂર કરો, એટલે આપણે આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થઈશું અને જાણીશું કે, આપણે કદાપિ બંધનમાં હતા જ નહિ. અનેકતાનું અવલોકન કરવું, તે જગતનો એક ધણો જ મોટો અપરાધ છે. સર્વને આત્મવત્ નિહાળો અને સર્વમાં પ્રેમ રાખો; ભિન્નતાની સર્વ ભાવનાને નષ્ટ કરી નાખો.

* * * * *

જેવી રીતે એક જખમ અથવા ચાંદું મારા શરીરનો એક ભાગ છે, તેવી જ રીતે એક અત્યંત પાપાત્મા મનુષ્ય પણ મારા શરીરનો એક ભાગ છે. આપણે તેની શુશ્રુષા કરીને તેને યોગ્યતર બનાવવાનો છે; એટલામાટે જ્યાં સુધી તેના પાપરોગને લોપ થઈ જાય અને તે પુનઃ એકવાર સુખી તથા આરોગ્યમંડિત થાય, ત્યાં સુધી નિરંતર તેની શુશ્રુષા અને સહાયતા કરતા રહો.

જ્યાં સુધી આપણે સાપેક્ષ ક્ષેત્રમાં વિચાર કરીએ, ત્યાં સુધી આપણને એમ માનવાનો અધિકાર છે કે, દેહધારી તરીકે, સાપેક્ષ વસ્તુઓના યોગે આપણને આધાત પણ થઈ શકે છે અને તેજ પ્રમાણે આપણને સાપેક્ષ વસ્તુઓની સહાયતા પણ મળી શકે છે. આ સહાયતાની ભાવનાને જે સારરૂપ કરી નાખવામાં આવે, તો એ, આપણે જેને ઈશ્વરના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે ઈશ્વર જ છે. સહાયતાની સર્વ ભાવનાઓનો સરવાળો તે ઈશ્વર છે.

ઈશ્વર, જે કંઈ પણ દયામુક્ત, સત્ અને સહાયતામુક્ત હોય, તે સર્વનું સારરૂપ

મિશ્રણ છે, એવી જ કેવળ ભાવના હોવી જોઈએ. આત્મા તરીકે આપણને શરીર નથી, તેથી એમ કહેવું કે, “હું ઈશ્વર છું અને વિષ મને કશી પણ બાધા કરી શકે તેમ નથી” તો તે એક મૂર્ખતા છે. જ્યાં સુધી શરીર છે અને આપણે તેને જોઈએ છીએ, ત્યાં સુધી આપણે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરેલો નથી. નદીનો લોપ થઈ જાય, ત્યાર પછી લઘુ જલાવર્ત અવશિષ્ટ રહી શકે ખરું કે? સાહાય્યમાટે પોકાર કરો, એટલે તમને તે આવી મળશે; અને અંતે તમારા જાણવામાં આવશે કે, સહાયતા માટેના પોકારનો અને તે જ પ્રમાણે સહાયકનો લોપ થયો છે અને એ નાટકની સમાપ્તિ થતાં કેવળ આત્મા જ અવશિષ્ટ રહ્યો છે.

એકવાર આ થઈ ગયું, એટલે પછી તમે પાછા આવો અને ઇચ્છા હોય તેવી રમત રમ્યા કરો. પછી આ શરીર કાંઈ પણ અસત્કર્મ આચરી શકતું નથી; કારણ કે જ્યારે સર્વ અશુભ શક્તિઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, ત્યારે જ સુક્તિ-સ્વતંત્રતા આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ કાટ બળી જાય છે, અને કેવળ “ઉચ્છૃતા તથા ધૂમ્ર વિનાની અગ્નિશિખા” જ અવશિષ્ટ રહે છે.

જૂત ગતિ શરીરને આગળ લઈ જાય છે, પણ તે શરીર માત્ર સત્કર્મ જ કરી શકે છે, કારણ કે સુક્તિનો આવિર્ભાવ થવા પૂર્વે જ તેનામાંનું સર્વ અસત્ તો આશ્ચર્ય ગએલું હોય છે. મરણની છેલ્લી ઘડીએ ક્રૌંસપર મરતા ચોરને પોતાના પૂર્વ કર્મોનું ફળ મળ્યું હતું. તે એક યોગી હતો અને પછી પતિત થવાથી તેને અન્ય જન્મ ધારણ કરવો પડ્યો હતો; યુનઃ તે યોગના સ્થાનેથી પડ્યો અને એક ચોર થયો; પરંતુ પૂર્વ જન્મમાં તેણે જે કાંઈ સત્કર્મ કર્યાં હતાં, તે સત્કર્મના વૃક્ષને ફળ આપ્યું અને સુક્તિ આવવાના સમયે જ તે અચાનક જોજસને મળ્યો. જોજસના એક શબ્દે જ તેને સર્વ બંધનોથી સર્વથા મુક્ત કરી દીધા.

છુદ્ધે પોતાના એક મદાન શત્રુને પણ મુક્ત કરી દીધો હતો, કારણ કે, તે (શત્રુ) તે (છુદ્ધ) ને ધિક્કારવામાં એવો તો લીન રહેતો હતો કે, અષ્ટોમહર ધિક્કારવાના હેતુથી પણ છુદ્ધ અને છુદ્ધ વિશેનો જ વિચાર કર્યા કરતો હતો; એટલે એ છુદ્ધ વિષયક સતત વિચારે તેના મનને નિર્ભળ બનાવી દીધું અને તે સુક્તિમાટે યોગ્ય-તૈયાર-થઈ ગયો. એટલા માટે સર્વકાળ ઈશ્વર અને ઈશ્વરનો જ વિચાર કર્યા કરો; તે વિચાર તમને શુદ્ધ-નિર્ભળ-બનાવશે.

(આ વાક્ય સાથે અમારા પ્રિય શરુનામંદર ઉપદેશોનો અંત આવ્યો હતો. બીજે દિવસે તેઓ ચાઉન્ડ આશ્રમ પાકેને છેડી ન્યૂયૉર્ક જવામાટે પાછા ફર્યા હતા.)

પંદારી બાબા

૬ મેંની બાબાની ઘણી ખરી બાબતોને તે સમય પૂરતી દૂર ખમિડીને ભગવાન યુદ્ધે મહત્કાર્યને મહત્ત્વ આપ્યું હતું, તે, આ દુ ખથી ત્રામેના જગતને સદાયતા કંવી, એ મહત્કાર્ય હતું પરંતુ તેને પણ વ્યક્તિના સ્વાર્થને વળગી રહેવાના પોષ્ટપણના મહત્સત્યને અનુભવવામાટે આત્મનોધનમાં કેટલાક વર્ષો પીતાડવા પડ્યા હતા. યુદ્ધ કરતાં અવિક નિ સ્વાર્થ અને અવિત્રાંત શ્રમ કરનાર કાર્યકર્તાને આપણી મોજાવન કંપના પણ કાંપિ કંપી શે તેમ નથી. તોપણ આ વસ્તુ જાતના અર્થને જાણવામાટે તેના કરતા કમિન પરિશ્રમ કાલે કરના છે ? જેટલું કાર્ય મોટું તેટલી જ તેના મૂળમા ગ્રહેવી તેને કંપનારી શક્તિ પણ મોગી જ હોવી જોઈએ, એ કાલામાધિત સત્ય છે. પ્રથમથી જ કંપેની અચૂક યોજનાને સાગોપાગ વ્યવહારમાં લાનવામાટે વિચારતી અતિશય એકા અનાનુ બળ કદાચિત્ નહિ વાપરતુ પડતુ હોય, પરંતુ જગતને આગળ અને આગળ ધકે લનારા પ્રયત્નજો તે અત્યંત એકાગ્રતાના જ બીજા રૂપાન્તરો છે, એ તો નિર્વિવાદ છે. મુદ્દ કાર્ય કરવામાટે કેવળ મનમા તેની કંપનાનો આનિર્ભાવ થયો જ બસ ધર્મ પડનો હશે પણ વીચિતરગને ઉત્પન્ન કરનારો કિંચિત્ વિદ્વાજ અને મોગી લહરીને ઉત્પન્ન કર નારો પ્રયત્ન આધાત, એ ઉભય એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન છે છતાં પણ જે વીચિતરગ તે મોગી લહરીને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિના અત્પ અશનું જ પ્રકટ સ્વરૂપ છે.

સત્ય વાર્તાઓ, કંપનાના અવગુહનમાંથી બહાર કાઢેલી—નમ સત્ય વાર્તાઓ, ભને દષ્ટિને કૃશ તથા ભયાનક દેખાય સત્ય વિશુદ્ધ સત્ય, પછી ભને તેના સ્ફુરણથી હૃદય માંના એક એક તત્ત્વ દૂગી જાય હેતુ, સ્વાર્થરહિત અને પ્રામાણિક હેતુ, પછી ભને તેની પ્રાપ્તિમાટે એક પછી એક સર્વ અવધેવો તોડી નાખવા પડે છતાં પણ તેમના પ્રતિ સર્વથી પ્રથમ જતુ જોઈએ, તેમને શોધી કાઢવા જોઈએ અને તેમને પ્રાપ્ત કરી લેવા જોઈએ. એ ધર્મ ગરા પછી કાર્યક્ષમતાના નીચેના મોપાનપર જોઈલું મન કાર્યની પ્રયત્ન લહરીઓને ઉત્પન્ન કરી શકશે કાળના ચક્રપર ફરતાં ફરતા સૂક્ષ્મ પોતાની આસપાસ જડને વીંટળાવી લે છે અને સ્પટ થાય છે, અદસ્યનું દસ્યમા રૂપાન્તર થાય છે, શક્યનું વ્યવહાર્ય થાય છે, કારણના સ્થાનમા કાર્ય તૈયાર થાય છે અને વિચારને સ્થળે પ્રત્યક્ષ કૃત્ય આનીને ઉભુ રહે છે.

કારણ, પછી તે ભને સહસ્રાવધિ પરિસ્થિતિયોવડે જઠડાયલ હોય, તોય આજે નહિ તો કાને, પણ કાર્યના રૂપે દેખાવાનું તો ખરુ જ અને જેનું સામર્થ્ય ગુપ્ત છે, એવો જે વિચાર—ને આજ ગમે તેટલો દુર્બળ હોય, તો પણ, તે સ્થૂલ કૃત્વના ક્ષેત્રમાં પોતાના

વૈભવના દિવસને દોઢ વાર પણ જોવાનો તો ખરો જ. ઇન્દ્રિયોને મુખ આપનારી વસ્તુ-ઓના સામર્થ્યના આધારે તેની યોગ્યતાને નિશ્ચિત કરવાની પદ્ધતિ જ મૂળ અસલ છે.

પ્રાણીની જાતિ જેટલી અધિક નીચ હોય છે, તેટલા જ કેવળ ઇન્દ્રિયોવડે જ ભોગ્ય એવા તેના મુખોપજોગો અને તેનાં ઇન્દ્રિયોમાનાં જ જીવન અધિક હોય છે. પશુચરુ-વિશિષ્ટ મનુષ્યને બાહ્ય મુખ સાધનો આપીને નહિ, પણ તેને ઉચ્ચ પ્રકારની અન્તર્દૃષ્ટિ આપીને અને તેનામા ઉચ્ચ પ્રકારની અભિરચિ ઉત્પન્ન કરીને જ તેના ઇન્દ્રિયમય જીવન-માંથી બહાર કાઢવાની જે શક્તિ, તે જ સલા સસ્કૃતિ અથવા સુધારણા છે. સસ્કૃતિ કિંવા સુધારણા—Civilisation—નો સલ અર્થ એ છે.

મનુષ્યને આનું સ્વાભાવિક જ્ઞાન હોય છે. સર્વ પરિસ્થિતિઓમાં કદાચિત્ તે પોતા સાથે તેના સ્વરૂપને નિશ્ચિત નહિ કરતો હોય. વિચારમય જીવન વિષયક તેના અભિપ્રાયો મૂળ સલથી દૂર દૂર જતા હશે, છતાં એમાંનાં કશાની પણ દરકાર ન રાખતા એ સ્વાભાવિક જ્ઞાન પોતાને આગળ અને આગળ વધારતું તેનામા નિવાસ કરતું હોય છે. તે જ કાર્યકર્તા, લિપિગ્રાજ, જાનૂગર, ધર્મોપદેશક કિંવા જ્ઞાનવિશારદ આદિ સર્વને પોતાને માન આપવાની દ્રુજ પાડે છે. જ્યાં ઇન્દ્રિયો પાછળ રહેલી હોય છે, એવા ઉચ્ચ વાતાવરણમા સંચાર કરવાના સામર્થ્યના પ્રમાણથી; શુદ્ધ વિચારોના જેટલા પ્રાણુવાયુને અંદર લેવાની તેની વાયુનવિકાઓમા શક્તિ છે, તેટલા પ્રાણુવાયુના પરિમાણથી અને એટલી ઉંચાઈપર તેનાથી જેટલો કાળ વીતાડી શકાય તે કાળની મર્યાદાથી જ તેની કેટલી પ્રગતિ થએલી છે, એનું પ્રમાણ કાઢી શકાય છે.

જો યથાસ્થિત પરિસ્થિતિને જોઈએ, તે એ તો સ્પષ્ટ વાર્તા છે કે, મુસંસૃત મનુષ્ય જેમને મુખોના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે મુખોમાટે જીવનને આવશ્યકીય કાર્યમા જે સમય વીતાડેવા પડે તેટલા સમય કરતાં એક ક્ષણ માત્રનો પણ અધિક વ્યય કરવાને ઇચ્છાવાન હોતો નથી, અને જેમ જેમ તેની સસ્કૃતિ વિશેષ વૃદ્ધિગત થતી જાય છે, તેમ તેમ એ આવશ્યકીય કૃત્યો સુદ્ધા પણ તે બહુ જ ઓછા ઉત્સાહથી કરે છે.

તેના વિચારનું જીવન શક્ય તેટલું પ્રતિબિંબિત થઈ શકે, એટલામાટે વૈભવ-વિલાસના પદાર્થોની રચના એક પછી એક કલ્પનાનુસાર અને ધ્યેયાનુસાર થએલી છે, અને જેને કળા કહેવામાં આવે છે તે એ જ છે.

“એક જ તેજ વિચારમાં આવતાં પ્રત્યેક સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, અને તે છતાં પણ તે તેજ કેટલા બધા પ્રમાણમાં અવશિષ્ટ રહેલું હોય છે”—જેનો પાર પામી ન શકાય એટલા બધા પ્રમાણમા તે અવશિષ્ટ રહેલું હોય છે. અનન્ત વિચારના અશને—સર્વથા

લઘુ અંશને જ આપણાં સુખસાધનાને નિર્માણ કરવામાટે સ્થૂલની કક્ષામાં બિતારી શકાય છે. બાકીનો ભાગ પોતાનો એવી રીતે ઉપમર્દ કરવા દે તેમ નથી. અતિ સૂક્ષ્મ નિલ આપણી દૃષ્ટિને ચકિત કરે છે અને તેને નીચે લાવવાના (સ્થૂલ બનાવવાના) આપણા પ્રયત્નને જોઈને હસ્યા કરે છે. અહીં જે પર્વત મહામહા પાસે ન આવતો હોય, તો મહામહે જ પર્વત પ્રતિ જવું જોઈએ. મનુષ્યે જે ભાંના સૌન્દર્યનો આસ્વાદ લેવો હોય, ભાંના તેજમાં સ્નાન કરવું હોય, અને વિશ્વના કારણજીવન સાથે પોતાના જીવનને એકતાન થવું અનુભવવું હોય, તો તેણે પોતાને જ તે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લઈ જવો જોઈએ.

અમલકારના પ્રાંતમાં લાવી મૂકનારાં દ્વારને જ્ઞાન જ બિલાડે છે. જ્ઞાન જ મનુષ્યને દેવ બનાવે છે. અને “જેને જાણવાથી બાકીનું બીજું સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે,” જે સર્વ જ્ઞાનનો અંતર્ગત છે, જેના સ્પર્શથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં જીવનકલા બરાઈ જાય છે, જે જ્ઞાન આપણને તે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રતિ લઈ જાય છે, તે જ્ઞાન નિઃસંશય સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે, મનુષ્યને સમસ્ત અર્થ અને પૂર્ણતાને પામેલા જીવનમાં જીવાડવાનું સામર્થ્ય કેવળ તેમાં જ રહેલું છે. જે ભૂમિએ તેને ‘પરશાસ્ત્ર’નું નામ આપેલું છે, તે ભૂમિ મહાભાગ્ય-શાસિની છે.

તત્ત્વ પૂર્ણતાથી વ્યવહારમાં બિતરેલું કવચિત્ જ દેખાય છે; પરંતુ ધ્યેય કદાપિ અદશ્ય થતું નથી. એનો જે વિચાર કરીએ, તો ધ્યેયમાંની આપણી દૃષ્ટિને ક્ષણ માત્ર પણ તેનાથી દૂર ન કરવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. પછી ભલેને આપણે સારાં પગલાં નાખતાં તેના પ્રતિ જઈ શકીએ, કિંવા સર્વથા ન દેખાય તેવી ગતિથી ધસડાતા ધસડાતા તેની પાસે પહોંચી શકીએ, એનો કાંઈ સવાલ નથી. હવે બીજી રીતે જે વિચાર કરીએ, તો ખરી વાત એ છે કે, ધ્યેયનો પ્રકાશ આપણા જીવનમાં ન આવે, એટલામાટે આપણા હાથોવડે આપણી આંખોને ઢાંકી દેવાનો આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ, તો પણ નિલ તે આપણા સમક્ષ ભમ્યા કરે છે.

વ્યવહારનું સમસ્ત જીવન પ્રથમ વિચારમાં હોય છે; આચારનો જન્મ વિચારમાંથી થાય છે. આપણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં લીન હોઈએ, કિંવા આયુષ્યમાંનાં નિલનાં કષ્ટદાયક કાર્યો કરવામાં નિમગ્ન હોઈએ, છતાં આપણા સમસ્ત જીવનમાં જે સર્વથા બ્યાપી રહેલું હોય છે તે ધ્યેય જ. ધ્યેયનાં કિરણો અનેક સરળ અગ્રવક રેખાઓવડે પરાવૃત્ત કિંવા વક્રીભૂત થતાં થતાં પ્રત્યેક દ્વાર કિંવા છિદ્રદ્વારા અંદર બરાતાં હોય છે, અને સ્વારપછી જાણીને કિંવા અજાણતાં આપણને પ્રત્યેક ક્ષેત્રે તે પ્રકાશમાં જ કરવું પડે છે; પ્રત્યેક પદાર્થને તે જ

પ્રકાશવડે ભિન્નરૂપ થએલો, ઉત્તત થએલો અથવા વિકૃત થએલો જોવો પડે છે. અસારે આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ, તે સ્થિતિમાં આપણને ધ્યેય જ લઈ આવ્યું છે, અને એમાંથી આપણને પાઠ બહાર પણ ધ્યેય જ કાઢશે. આપણા આનંદમાં કિંવા દુઃખમાં, આપણા મહત્કૃતિમાં કિંવા નીચ કૃતિમાં તેમજ આપણા સદ્ગુણમાં કિંવા દુર્ગુણમાં જે શક્તિ આપણને જણાય છે, જેણે આપણને વેદિત કરી લીધા છે, તે ધ્યેયની જ શક્તિ છે.

વિચારની આચારપર આટલી બધી સત્તા છે ! છતાં આચાર પણ વિચારને બનાવવાના કાર્યમાં કાંઈ ન્યૂન સમર્થ નથી વિચારની સત્તા આચારમાં જ દેખાય છે, ધ્યેયની સત્તા, પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં જે કાંઈ હોય છે, તેપરથી જ દેખાય છે, —પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં ઠિતરવાથી જ ધ્યેય દ્વિગૂણ થાય છે. ધ્યેય જે દેખાય છે, એથી જ જાણવામાં આવી શકે છે કે, તેને અનુરૂપ, કાંઈ પણ અને ક્યાંક પણ, વ્યવહાર્ય કૃતિ હોતું જોઈએ—એ જ એનું પ્રમાણ છે. ધ્યેય મોટું હોય, મહાવિશાળ હોય, તોપણ તે વ્યવહાર્ય કૃતિઓના ન્હાના ન્હાના કંકડાઓના એક સ્થળમાંના સંમેલનથી જ બનેલું છે. ધ્યેયના ઘણાખરે ભાગ એટલે તે વ્યવહાર્ય કૃતિઓના વિભાગનું સમસ્ત અને સકલિત સ્વરૂપ છે.

ધ્યેયનું સામર્થ્ય પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં છે, અને વિચારની શક્તિ આચારમાં છે. તે આચારના વિષયમાં અને આચારદ્વારા આપણામાં પરિણામ નિપજવે છે. પ્રત્યક્ષ કૃતિોદ્વારા જ ધ્યેય, ઇન્દ્રિયોને સ્વીકારી શકે એવી સ્થિતિમાં ઉતરે છે, તેનું, પોતાથી જેની સાથે મળી જઈ શકાય તેવા સ્વરૂપમાં, રૂપાન્તર થાય છે. ધ્યેયના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચવામાટે આપણે આચારના પગથિયાં કરીએ છીએ; આપણી આસાના મદિરા તેની ઉપર બાધલા હોય છે; અને તેજ આપણને કાર્યમાં આગળ વધવામાટેનું ધૈર્ય આપ્યા કરે છે.

જેના જીવનમાં પૂર્ણ ધ્યેય ઉતરેલું છે, તેવો કેવળ એક જ મનુષ્ય, કેવળ શબ્દો-વડે જ ધ્યેયનાં હૃદયગમ ચિત્રોને આલેખનારા અને તેમાંથી સુદર સુદર તત્ત્વોને કાઢનારા લેખિકાના અનેક સમુદાયો કરતાં અધિક સામર્થ્યવાન હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના ભિન્ન ભિન્ન પથોનો ધર્મ સાથે મેળ મેળવ્યા વિના અને તેમને યોગ્ય કે વંધતા યશથી આચારમાં ઉતારવામાટે ઝગડનારા માણસો મળ્યા વિના તેમનો મનુષ્ય જાતિને કશો પણ ઉપયોગ નથી. વધારેમાં વધાર, તો તેમના યોગે જીવિને એક પ્રકારનો વ્યાપામ થશે; એ ઉપરાંત બીજું કાંઈ પણ યઈ શકવાનું નથી. જેને પ્રત્યક્ષ હોય એવી કશી પણ આશા નથી તેવું તત્ત્વજ્ઞાન પણ, જ્યારે કેટલાક લેખિકાએ તેને હાથમાં લઈને કાંઈક આચારમાં યોજ્યું, સારે જ તે જનસમાજની નિલની એક આવશ્યકીય વસ્તુરૂપ

થયું; અને અત્યંત ઉપયુક્ત કરેલા વિશદ વિચારો પણ, તેમને આચારમાં યોગનાર કાર્તી ન મળવાથી, ભાંના ભાં જ મરી ગયા.

આપણામાંના ધણાખરાઓ પોતાના વિચારજીવનની સાથે પોતાના આચાર-જીવનને જળવી શકતા નથી. પોતાના વિચારોને કૃતિમાં ઊતારવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં નથી હોતું. પરંતુ કેટલાક ભાગ્યશાળીઓમાં એ સામર્થ્ય હોય છે. આપણામાંના ધણાકની એવી સ્થિતિ થાય છે કે, જ્યાં ગહન વિચારમાં પ્રવેશ કર્યો કે, આપણી કાર્ય કરવાની શક્તિ ઓછી થાય છે; અને કાર્ય વિશેષ પ્રમાણમાં કરવા માંડ્યું, એટલે ગહન વિચાર કરવાની શક્તિ ઓછી થવા માંડે છે. એટલામાટે જ મહાન વિચારવેતાઓમાંના ધણા-ખરાઓને પોતાની મહત્તી કલ્પનાઓને અત્યક્ષ વ્યવહારમાં યોગ્યથી જોવાનું કાર્ય કાળના હાથમાં સોંપી દેવું પડે છે. તેમનો પ્રસાર કરવામાટે અને તેમને વ્યવહારમાં અધિક કર્તૃત્વવાનું મસ્તક આવર્તા સૂધી તેમના વિચારોને ઘેલવું પડે છે. આ લખતી વેળાએ જ આપણી દષ્ટિ સમક્ષ તેની-તે અર્જુનના સારથિની-મૂર્તિ આવીને ઉભી રહી છે. ભગવાન ઉભય સૈન્યના મધ્યમાં પોતાના રથમાં ઉભા રહેલા છે; ડાયા હાથવડે મસ્તાન ચહેલા ઘોડાઓને કાળૂમાં રાખે છે, અંગમાં કવચ ધારણ કરેલું છે; તેમની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ તે વિસ્તીર્ણ સેનાસમૂહ પર ફરી વળી. ઉભય સૈન્યમાંના યોધાઓ વિરોની પ્રત્યેક વાર્તાને તે દષ્ટિએ જાણે સ્વયંસ્ફુતિથી જ જાણી લીધી-એટલામાં નિઃસ્તબ્ધ ચહેલા અર્જુનના અંગ પર રોમાંચને ખડા કરતું તે ઓઠોમાંથી કાર્યનું એદલુત રહસ્ય નીકળી આપણા કાનોમાં આવી અચડાયું:-

“કર્મણ્યકર્મ યઃ પદ્મેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ હૃદિમાન્ મનુષ્યેઽસ્ય યુક્તઃ જૃસ્તકર્મકૃત્ ॥”

“જે કાર્યમાં વિશ્રાંતિ મેળવે છે, અને વિશ્રાંતિમાં કાર્યને અનુભવે છે, તે જ સર્વ મનુષ્યોમાં હૃદિમાન્ છે; તે જ યોગી છે; અને તે જ સર્વકોર્પકર્તા છે.”

આ પૂર્ણ ધ્યેય થયું. પરંતુ એને ધણાજ યોગીઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલામાટે જ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ છે, તેને વળગીને જ આપણે ચાલવું જોઈએ; અને ભિન્ન ભિન્ન મહાત્માઓએ પૂર્ણતામાં પહોંચાડેલા મનુષ્યોની પરિણતિની ભિન્ન ભિન્ન જાગૃત્તિને એકસથળે એકત્ર કરવી જોઈએ.

ધર્મમાં આપણને ગહન વિચારનો પુરસ્ક મળી આવે છે, ખીજને સાદાપ્ય કરવામાં ગુંથાયેલા મહાન કાર્યકર્તા મળી આવે છે, પૈર્વનો અને પ્રમંડ આત્મપ્રલયનો મનુષ્ય મળી આવે છે અને વિનય તથા નમ્રતાની મૂર્તિ પણ મળી આવે છે.

આ સક્ષિત ચરિત્રાત્મક લેખનો નાયક એક વિલક્ષણ વિનયશીલ અને ઉત્કટ આત્મપ્રત્યક્ષારક પુરુષ હતો.

પંહારી બાબા, (આ નામ તેને પાછળથી પ્રાપ્ત થયું હતું), ગુજપાસેના એક ગામડામાં એક બ્રાહ્મણના ગૃહમાં જન્મ્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં જ ગોાજપુરમાં પોતાના કાકાને ત્યાં તે વિદ્યાભ્યાસમાંટે આવીને રહ્યો હતો.

અત્યારે હિન્દુ સાધુપુરુષોના, સંન્યાસી, યોગી, વૈરાગી અને પંથી એવા મુખ્ય ચાર પથ છે. સંન્યાસીઓ શંકરાચાર્યના અદ્વૈતમતના અનુયાયી છે. યોગી ભેદે અદ્વૈત-મતધારી જ હોય છે, તોપણ યોગની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ કરવી એ તેમનું મુખ્ય અંગ છે. વૈરાગીઓ દ્વૈતપંથપ્રવર્તક રામાનુજ આદિની શિષ્ય શાખામાંના છે, પંથીઓ એ બંનેમાંના કોઈ પણ એક પથના હોય છે, તેમનો પંચ મુસલમાન સત્તાકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવેલો છે. પંહારી બાબાનો કાકા રામાનુજના પથનો એટલે કે શ્રીપથનો હતો. તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતો. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનું આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું વ્રત હોય છે. ગોાજપુરની ઉત્તરે લગભગ એ માઠલપર ભાગીરથીના તીરપ્રાંતમાં તેનું એક ક્ષેત્ર-ખેતર હતું, અને ત્યાં તેના નિવાસ હતો. તેના ઘણા લગ્નીજ હતા, પણ તેમાંના પંહારી-બાબાને પોતાને ઘેર લાવી પોતાની પછી પોતાની સપત્તિનો કોઈ વારસ ભેદ્યો એટલા-માંટે તેણે દત્તક કરી લીધા.

પંહારી બાબાના એ સમયના ચરિત્રનો વિશેષ વૃત્તાત ઉપલબ્ધ નથી. પત્રીથી જે વિશેષતાના યોગે તે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો, તેના પૂર્વચિન્હો એ વેળાએ અદ્ય પ્રમાણમાં પણ તેનામાં હતા, એવું કોઈ દેખાતું નથી વ્યાકરણ, ન્યાય, કિંવા તેના પંથનું ધર્મજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિષયોમાંના એક પરિશ્રમશીલ વિદ્યાર્થી અને પોતાસાથેના અન્ય વિદ્યાર્થીઓના વિનોદથી દોષ દર્શાવનાર એક સ્વપણ અને ભુદિમાં બાળક તરીકે તે પ્રસિદ્ધ હતો.

એની રીતે એ ભાવિ મહત્તે પોતાના બાળક તરીકેના આયુષ્યને પૂર્વની પદ્ધતિના હિન્દુ વિદ્યાર્થી પ્રમાણે નિત્યના અભ્યાસક્રમને સભાળવામાં વીતાણું અભ્યાસમાં તેનું કાષ્ઠક વિશેષ ધ્યાન હતું, તેમ જ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ શીખવામાં પણ તેની સારી પ્રવૃત્તિ હતી. એ ઉપરાંત, તેના મુક્ત, આનંદમય અને રમતિયાળ, એવા વિદ્યાર્થિદશાના જીવનમાં, જે ગભીરતાની પાછળથી અતિ વિલક્ષણ અને આદરોત્પાદક યત્નમાં અતિશયતા ચર્ચાઈ, તે બન્ધ ગભીરતાનું પૂર્વ લક્ષણ નામ માત્રને પણ ન હોતું.

એ પછી એક એવો બનાવ બની આવ્યો કે, જેના મોઝે એ તરચું વિદ્યાર્થીને બદલા પ્રથમવાર જ આ જીવનનો સત્ય અને ગભીર અર્થ શો છે, એનું જ્ઞાન થયું. એ

ઘટનાએ, તે સમય પર્યન્ત કેવળ ત્રયોમા જ ગુલામના તેના નેત્રોને જરાક ઉઘાડીને પોતાના મન ક્ષિતિજની કસીને પરીક્ષા કરવામા અને જે પુસ્તકો જ્ઞાન નહિ, કિન્તુ પ્રત્યક્ષ કાર્ધ પણ સત્ય વસ્તુ છે એ ધર્મમાના રહસ્યને જાણવાની ઉત્કંઠા ધરાવવામા પ્રવૃત્ત કરી દીધા. તેના કાકાનો સ્વર્ગવાસ થયો તે તરુણ અત કરુણમાનો સમસ્ત પ્રેમ જેમ છુપાવેલો હતો, તે મુખમુદ્રાનો લોપ થયો ! અને હુ-એ સર્વથા અસહ્ય આઘાત કવચથી તે ઉત્કટ મનોવૃત્તિના બાળકે તે ખાડાને કદાપિ ન બદલે એવા દિવ્ય દેખાવવડે ભરી નાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો

ભારતવર્ષમા પ્રત્યેક કાર્યમાટે આપણને ગુરુની આવશ્યકતા જણાય છે. આપણી હિન્દુલોકોની એવી માન્યતા છે કે, પુસ્તકો કેવળ બાહ્યાગને દર્શાવે છે એટલે પ્રત્યેક કળામાર્તું, પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાર્તું અને ધર્મમાર્તું આતરિક રહસ્ય ગુરુદ્વાગ જ ગિધ્યને મળવુ જોઈએ.

જ્યાં આપણી સ્મૃતિ પણ પહોંચી નથી શકતી એટલા જૂના કાળથી ભારતવર્ષ માના ઉત્કટ આત્માઓ આતરિક જીવનના રહસ્ય વિશેનો પોતાનો અભ્યાસ અનાહત ચાલી શકે, એટલામાટે નિરતગ નિરામય સ્થાનના આશ્રયમા ગએલા છે, અને હજુ પણ એવુ એક પણ અરણ્ય, એક પણ ટેકરી કિંવા એક પણ એવુ પવિત્ર સ્થળ લાગ્યે જ મળી આવશે કે, જેને લોકવાર્તાએ અમુક એક મહાસાધુના આશ્રમ તરીકે ઓળખાવીને જેનામાં પૂજ્યતા ન લાવી મૂકી હોય

એ કહેવત તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે, “વહેતું પાણી શુદ્ધ અને ભમતો સાધુ પવિત્ર”

આર્યાવર્તમા જેઓ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું અવનબન કરે છે, તેઓ બુધા પોતાના આયુષ્યનો ઘણોખરો ભાગ, ભિન્ન ભિન્ન તીર્થસ્થાનોમા વિચરી ભરતખડમાના સર્વ ભાગોમા ભ્રમવામા જ વીતાડે છે એવી રીતે વર્તીને તેઓ પોતાપર કાટ-મળ-ને ચઢવા દેતા નથી, અને તે સાથે તે જ વેળાએ ધર્મને પ્રત્યેક મનુષ્યના ઘરમા લઈ જઈને પહોંચાડે છે હિન્દુસ્તાનની ચાર દિશામાં આવેલા ચાર ધામની યાત્રા આ પ્રૌદિકતાનો જેમણે ત્યાગ કરેલો છે, તેમને આવશ્યક જ છે

આ સર્વ વિચારો આપણા તરુણ બ્રહ્મચારીના મનમા કદાચિત્ દશે, પરંતુ અમારો નિશ્ચય છે કે, યાત્રા કરવામા એ સર્વ કરતા પણ જો તેનો કોઈ મહત્ત્વનો હેતુ હોય, તો તે કેવળ તેની જ્ઞાનતૃષ્ણા જ હતી તેના પથના ઘણાખરા ત્રયો જે લાપામા લખાયા છે તે દ્રાવિડી ભાષા તેને અવગત હતી, અને શ્રી ચૈતન્ય દેવના પથના વૈષ્ણવોની જૂની બગાળી ભાષાથી પણ તે પરિચિત હતો એથી આપણે એવુ અનુમાન કાઢી શકીએ છીએ

કે, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અને ખંગાળામાં તેના અર્ધ નિવાસ તો નહિ જ થયો હોય. તેના પ્રવાસવિશેની એથી વિશેષ માહિતી બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં મળી શકે છે.

પરંતુ તેના તરુણાવસ્થામાંના મિત્રો તેના એક વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રતિ જવાના વિષય-પર બહુ જ બળ આપે છે. તેઓ કહે છે કે, કાઠિયાવાડમાંના ગિરનાર પર્વતના શિખર-પર જ સર્વથી પ્રથમ યોગમાર્ગના રહસ્યમાં તેનો પ્રવેશ થયો હતો.

બૌદ્ધજનો જેને મહાપવિત્ર માને છે, તે એ જ પર્વત છે. એ પર્વતની તળેટીમાં જ, સર્વ રાગભ્રાનો દિવ્ય રાજેશ્વર જે અશોક તેની પ્રથમ શોધી કાઢેલી આસા જે ખડકપર કોતરેલી છે, તે પ્રચડ ખડક આવેલો છે. અરણ્યવડે આગ્રહાદિત અને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ગિરનારની પર્વતશ્રેણીમાંની જ ન્હાની ન્હાની ટેકરીઓ તરીકે ગણાયલા રાક્ષસીરૂપમંડપો, વિસ્મૃતિના અનેક શતકોમાં તેની અદર હતા. બૌદ્ધ ધર્મ આજે જેની સુધારેલી આવૃત્તિ મનાય છે, અને આશ્ચર્યની વાર્તા કે, જે આપણો આ જગતને જિતતો જતો વંશજ પુત્ર અર્વાચીન હિન્દુ ધર્મમાં લીન થતાં સૂધી શિષ્યકળામાંના વિજયને મેળવવાના ક્ષેત્રમાં ઊતર્યો ન હોતો, તે પથમાં પણ અઘાપિ એ પર્વતને કાઈ ન્યૂન પવિત્ર ગણવામાં આવતો નથી.

મહાન અવધૂત ગુરુ દત્તાત્રેયે પોતાના નિવાસથી ગિરનાર પર્વતને પાવન કરેલો છે, એ વાર્તાની હિન્દુ લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ છે. તેમજ અઘાપિ એવી લોકવાર્તા સંભળાય છે કે, ગિરનાર પર્વતના શિખરપર હજી પણ પૂર્ણતાને પામેલા મહાન યોગીઓના દર્શનનો ભાગ્યશાળી જનોને લાભ મળે છે.

આપણા તરુણ બ્રહ્મચારીના આયુષ્ય ક્રમમાંના આ પછીના મહત્ત્વનો મેદ, તે કાશીપાસે ક્યાંક પણ હાગીરથીના તરીએ એક સંન્યાસીનો શિષ્ય હતો, તે વેળાએ થયેલો આપણા જીવામાં આવી શકે છે. તે સંન્યાસી યોગી હતો નદીના હિમ્ચ તીરપ્રાતમાં એક શુદ્ધ બનાવીને તેમાં તે વસતો હતો. ગાજપુરની પાસે ગંગાના તીરપરની ભૂમિમાં એક ઊંડું ભોંયરું ખોદીને તેમાં વસવાની આપણા એ મહત્તની જે પાછળની ઝડિ હતી, તે એજ યોગી પાસેથી તેણે લીધેલી હોવી જોઈએ, એવી કલ્પના કરી શકાય છે.

જ્યાં કોલાહલથી મન અલિપ્ત થતું નથી અને જ્યાં વાતાવરણ સમશીતોષ્ણ હોય છે, એવા રથજે કિંવા શુદ્ધામાં રહેવાની પદ્ધતિને યોગિજનો વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે.

એજ કાળમાં કાશીમાં એક સંન્યાસીપાસે તે અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતો હતો, એવી આપણને એક બીજી માહિતી મળી આવે છે.

એવી રીતે પ્રવાસ, અભ્યાસ અને યોગમાં પુષ્કળ વર્ષો વીતાયા પછી એ તરુણ

બ્રહ્મચારી પુનઃ જે સ્થળે તે બિઠ્યો હતો તે સ્થળમાં આવી લાગ્યો. તેના કાકા જે આ વેળાએ જીવતો હતો, તો કદાચિત્ તેને એ બાળકના મુખમંડળમાં, પૂર્વના એક મહર્ષિને પોતાના બાળકના મુખમંડળમાં જે તેજ દેખાયું હતું અને તેણે જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા, “વત્સ, તારું વદન આજે બ્રહ્મતેજવડે પ્રદીપ્ત દેખાય છે!” તે તેજ તેના જેવામાં આવ્યું હોત. પરંતુ જેમણે તેનું ગૃહમાં સ્વાગત કર્યું, તેઓ કેવળ તેના આત્મકાળના સહચરોજ હતા. સંકુચિતવૃત્તિમય અને અવિશ્રાંતપરિશ્રમભરિત જગતમાં તેમનામાંના ધણીખરાએ પ્રવેશ કર્યો હતો; આવા પ્રકારના સંસારે તેમનામાંના ધણીખરાઓપર પોતાના અધિકારની સ્થાપના કરી હતી.

તથાપિ જેના સ્વભાવનો તેમને નિલનો પરિચય થયેલો હતો, તે પોતાના શાળામાંના સહચર અને રમતગમતના સાથીના સમસ્ત વર્તનમાં અને સ્વભાવમાં કંઈ પણ ગૃહ-તેમના મનમાં ભંય તથા વિસ્મયને ઉત્પન્ન કરનારું-પરિવર્તન થયું હતું. પરંતુ એથી, આપણે પણ એવા જ પ્રકારનું શોધન કરવું જોઈએ, એવી ધર્મ્ય તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ નહિ. તે પરિવર્તન એટલે, જે આ ત્રાસ અને ભૌતિક વિષયોથી ભરેલા જગતથી પાર ગયેલો હોય, તેવા પુરુષમાં જે અસ્યેય રહસ્ય હોય છે, તે હતું; એટલું જ માત્ર તેઓ જાણી શક્યા; અને તેમનામાટે એટલું જ સંપૂર્ણ હતું. તેઓ અંતઃસૂક્ષ્મિતી જ તેને માન આપવા લાગ્યા; તે પરિવર્તન વિશે તેમણે કંઈ પણ પ્રશ્નો પૂછ્યા જ નહિ.

મધ્યતરે એ મહાપુરુષમાંની જે વિશેષતા હતી તે વધારે અને વધારે સુસ્પષ્ટ થવા લાગી. પોતાના કાશીમાંના મિત્રના ભોંયરા જેવું જ તેણે જમીનમાં એક ભોંયરું ખોદ્યું અને તેમાં તે પ્રહર પ્રહર પર્યન્ત રહેવા લાગ્યો. એ પછી તેના આહારનિયમની બહુ જ વિસ્મયકારક પદ્ધતિનો પ્રારંભ થયો. આખો દિવસ તે પોતાના લઘુ આશ્રમમાં પોતાનાં કર્મ કરતો હતો:—એટલે કે, પોતાના પ્રિય રામચંદ્રની પૂજા કરતો, સુઆસ અન્ન રાંધતો, દેવને ધરાવેલું તે અન્ન સર્વ ગરીબોને તથા પોતાના મિત્રમંડળને બહેંચી દેતો, રાત થતાં સૂઈ જોને શું જોઈએ છે તે તરફ ધ્યાન આપતો, અને સર્વના સૂઈ જવા પછી એ તરણુ સપ્તરુચ ધીમેથી નીકળીને ગંગાને તરીને-ઉલ્લંઘીને-તેના પરતીરે પહોંચતો હતો. ત્યાં બાકીની આખી રાત તે પોતાના યોગાસન અને પ્રાર્થનામાં વીતાડતો હતો, અને સુચોદિય થવા પૂર્વે પાછો પોતાના સ્થાને ચાલ્યો આવતો હતો. આવીને પોતાના મિત્રોને જગાડતો અને પુનઃ અમે હિન્દુસ્તાનમાં કહીએ છીએ તે પ્રમાણે “પરપૂજન”ના પોતાના નિલક્રમને આગળ ચલાવતો હતો.

એ કાળમાં તેણે પોતાનો આહાર નિલ નિલ થોડો થોડો ઓછો કરવા માંડ્યા

હો. લોકો એમ કહે છે કે, છેવટે તો તે એક મુઠ્ઠીભર કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં અથવા તો થોડાંક લાલ મરિયાં ખાધને જ રહેતો હતો. સાર પછી તેણે દરરોજ રાતની વેળાએ ગંગાના પરતીરે જવાના પોતાના પરિપાકને સાગી દીધો અને તે પોતાના વિશેષ કાળ પોતાની ગુહામાં જ વીતાડવા લાગ્યો. એ વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે, તે કેટલાક દિવસના દિવસ અને માસના માસ ધ્યાનમાં લીન થઈને ગુહામાં જ રહેતો હતો અને પછી બહાર આવતો હતો. એ મધ્યના એટલા લાંબા કાળમાં તે શાના આધારે જીવતો હતો, એની કાંઈને કશી પણ ખબર નથી. એટલામાટે લોકો તેને પંહારી બાબા-પંદનાહારી બાબા-ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા.

પોતાના એ સ્થાનને ત્યાગીને તે કદાપિ દૂર જતો ન હોતો. એકવાર બનાવ એવો બન્યો કે, તે એટલા બધા દિવસપર્યંત ગુહામાં રહી ગયો કે, લોકોએ તેના પ્રાણોત્ક્રમણ થઈ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો; પરંતુ ધણા દિવસ પછી એ પંહારી બાબા અંદરથી જીવતા જાગતા નીકળ્યા અને એક લાંડરો કરીને સાધુઓના મોટા મોટા મેળાઓને જમાડી તૃપ્ત કર્યા.

જ્યારે તે ધ્યાનમગ્ન ન હોય, તે સમયે ગુહાના મુખ પાસેની એક ચોરડીમાં રહેતો હતો; અને જ્યાં જ પોતાને મળવા આવેલા જનોની મુલાકાત લેતો હતો. બાબાની જીત્તિનો પ્રસાર થતા લાગ્યો એ બાબા સાથે મારો પરિચય કરાવી આપવાનું શ્રેય ગાજ-પુરના અક્ષીણખાતામાંના રાયબહાદુર રાયગગનચંદ્રને જ છે. રાયગગનચંદ્ર પોતાની સ્વાભાવિક ઉદારમનસ્કતાના યોગે અને આધ્યાત્મિકતાના પ્રભાવથી સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા છે.

ભારતવર્ષમાંના ખીજા અનેક મહાપુરુષો પ્રમાણે પંહારી બાબાના આયુષ્યમાં પણ કાંઈ વિવેકજ્ઞ કિંવા અજાણાટ મચાવી દેનારી અજાણ ન હોતી. ગુરુએ કેવળ શાબ્દિક જ્ઞાન જ આપવાનું નથી, કિંતુ પ્રસન્ન પોતાના જીવનક્રમવડે જ જ્ઞાન આપવાનું છે, એટલે એથી જેનામાં તે જ્ઞાનને સ્વીકારવામાટેની તૈયારી હશે, તેનામાં જ તે સર્વ ક્ષણે થશે, એ જ હિન્દુઓનું શિક્ષણબ્યેય છે, તેનું આ એક વળી બીજું પ્રસન્ન ઉદાહરણ છે. એવા પ્રકારના પુરુષો પોતાના જે કાંઈ જાણવામાં આવે છે, તેનો ખીજાને ઉપદેશ આપવાથી સંત્યા વિરુદ્ધ હોય છે; કારણ કે, તેમનો એવો નિશ્ચય થયેલો હોય છે કે, કેવળ સંપ્રદાયે જ સસને કદાપિ સ્વીકારી શકાતું નથી; કિન્તુ કેવળ આંતરિક શિક્ષણવડે જ તેને સ્વીકારી શકાય છે. તેની દૃષ્ટિમાં ધર્મ એટલે સમાજ સંજ્ઞા વર્તનને નિમિત્ત કરવાનું એક સાધન નહિ, કિન્તુ આ જીવનમાંના સત્યને શોધવાનો હિતકંટ પ્રપત્ન છે-ધર્મ એટલે સસની પ્રસન્ન પ્રતીતિ હોય છે.

પ્રથમ ક્ષણ કરતાં દ્વિતીય ક્ષણ વિશેષ ઉત્તમ હોય છે, આ વાર્તા તેમને સંમત નથી. અનંત કાળમાંની પ્રત્યેક ક્ષણ અન્ય પ્રત્યેક ક્ષણની બરાબરીની જ હોવાથી ધર્મનાં સાચાને, મરણની વાટ ન જોતાં, સ્થામ સ્થામે, અભારે અને અહીં જ જોવાં જોઈએ, એ તત્ત્વપર જ તેમનું બળ હોય છે.

પ્રસ્તુત લેખકે-સ્વામી વિવેકાનંદે-એક પ્રસંગે એ મહાનતને ‘આપ જગતને સાહાય કરવામાટે પોતાની શુદ્ધિમાંથી બહાર ચામાટે નથી આવતા?’ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. એનું તેણે પોતાના સ્વાભાવિક વિનય તથા વિનાદને અનુસરીને નીચેનું સમજાવેલ ઉત્તર આપ્યું:-

“કાંઈક અપરાધ કરતાં એક દુષ્ટ મનુષ્ય પકડાયો અને તે અપરાધની શિક્ષા તરીકે તેનું નાક કાપી લેવામાં આવ્યું. તેને પોતાનું તે નાક વગરનું મુખ જગતને બતાવવાની શર્મ થવા લાગી અને પોતાનો પોતાને જ તિરસ્કાર આવી ગયો, એટલામાટે તે એક અરણ્યમાં પલાયન કરી ગયો અને ત્યાં પૃથ્વીપર એક વ્યાઘ્રચર્મ પાથરીને ત્યાં કોઈના પાસે હોવાનો ભાસ થાય કે તરત જોઈ પોતે મહાધ્વાનમાં નિમગ્ન હોયતી. એવો તે દંભ કરવા લાગ્યો. આ વર્તનથી દૂર રહેવાને બદલે લોકોના સમુદાયના સમુદાય એ ચમત્કારિક સાધુને માન આપવામાટે તેની પાસે આવવા આકર્ષાયા, અને તેના એમ જાણવામાં આવ્યું કે, તેના વનવાસે પુનઃ એકવાર તેને સુખનું જીવન મેળવી આવ્યું છે. એવી રીતે કેટલાંક વર્ષ વીસાં. અંતે આસપાસના લોકો એ મૌન્યવૃત્તિને ધારી બેઠેલા સત્પુરુષના મુખમાંથી કાંઈ પણ ઉપદેશ સાંભળવાને બહુ જ આતુર થઈ ગયા. તેમાંના એક તરુણ ગૃહસ્થને પોતાનો એ પંથમાં પ્રવેશ થાય તો સારું એવી અતિ ઉત્કટ ઉત્કંઠા થઈ આવી. હવે વાત એવી હદપર આવી લાગી કે, હવે જો એક પણ માત્રનો પણ સાધુ મહારાજ બ્રાહ્મણમાં વિશ્વંજ કરે, તો તેમની અપકીર્તિનો સમય પાસે જ આવીને જોડો રહે, એ નિશ્ચિત હતું. એથી એક દિવસે તેણે પોતાના મૌન્યનો ભંગ કર્યો અને તે ઉત્સાહી તરુણને પોતા સાથે બીજવાર એક અસ્તરો લાવવાની આજ્ઞા આપી દીધી. તે તરુણ ગૃહસ્થ, પોતાના જીવનમાંની સર્વથી મોટી ઇચ્છા આટલી શીઘ્રતાથી તૃપ્ત થવાની છે, એવી ભાવિ આશાથી આનંદિત થઈને બીજો દિવસે સુપ્રોદય થવા પહેલાં જ અસ્તરો લઈને સાધુ મહારાજ પાસે આવી લાગ્યો. તે નાકકટ્ટા સાધુએ તેને હાથમાં લીધો, બિલાડો અને બહુ જ ગંભીર સ્વરથી “હે તરુણ ગૃહસ્થ, આ પંથમાં મારો જેવી રીતે પ્રવેશ થયો છે, તેવી જ રીતે હું તારો પ્રવેશ પણ કરાવું છું! જ્યારે તારાપર આવો પ્રસંગ આવે, તારે તું પણ આ પ્રમાણે જ મહાપરિશ્રમથી બીજાઓને આ પંથની દીક્ષા આપજો!” એમ કહીને

એક ઝટકા સાથે તેના નાકને ઊડાડી નાખ્યું. લજ્જના યોગે તે તરણુ ગૃહસ્થ એ ચમત્કારિક દીક્ષાના રહસ્યને વ્યક્ત કરી શકતો ન હોતો. એટલે પછી તે પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાના ગુરુના ઉપદેશને વ્યવહારમાં લાવવા મડી ગયો. એથી ધીમે ધીમે આખા દેશમાં નકટા સાધુઓનો એક આખો પથનો પંથ પ્રસરી ગયો. હવે મારે પણ એવો એક બીજો પંથ પ્રસરાવવો, એવી તારી ઇચ્છા છે કે શું ?”

ત્યાર પછી, જ્યારે તેઓ વિશેષ ગંભીર મનોવૃત્તિમાં હતા, તે વેળાએ કરેલા પ્રશ્નનું એવું ઉત્તર મળ્યું કે,—

“કેવળ શારીરિક સાહાય્ય જ શક્ય સાહાય્ય છે, એવો તારો અભિપ્રાય છે કે શું ? શરીરની લેશ માત્ર પણ હીલચાલવિના એક મન બીજા મનને સાહાય્ય આપી શકે, એ શક્ય નથી કે શું ?”

બીજા એક પ્રસંગે જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે, “આપના જેવા મહાયોગીએ શ્રી રઘુનાથજીની મૂર્તિની પૂજા કિંવા યજ્ઞાગ્નિમાં બલિદાન આદિ જેવાં કર્મો શામાટે કરવા નેહ્યે ? આ કર્મો તો નવા સિખાઉઓમાટે જ કહેલાં છે.” એનું તેમના તરફથી એવું ઉત્તર મળ્યું કે, “પ્રત્યેક જન કેવળ પોતાના કલ્યાણમાટે જ કર્મ આચરતો હોય છે, એમ જ શામાટે માની લેવો છો વારુ ? એક જન અન્ય જનના કલ્યાણમાટે કર્મ કરી શકે તેમ નથી કે શું ?”

તેમજ તેમના આશ્રમમા ચોરી કરવામાટે આવેલા ચોર મિશેની બીજી એક વાર્તા તો પ્રત્યેક સાંભળેથી જ છે. સાધુને જોતાં જ તે ચોર ગભરાઈ ગયો અને ચોરેલી વસ્તુઓની ગાંસડીને જેમની તેમ જ છોડી દઈને પલાયન કરી ગયો. આ મહાન્તે તે ગાંસડીને ઉપાડી લીધી, તેની પાછળ દોડવા માંડ્યું અને અતે ધણુક માઈલ સુધી ચાસ લીધાવિના દોડીને તેને તેણે પકડી પાડ્યો. ત્યાર પછી બાળાએ ગાંસડીને તે ચોરના ચરણોમા રાખી દીધી અને આખોમાં આસૂ લાવી હાથ જોડીને કહ્યું કે, “તારા કાર્યમાં હું વિદ્યરૂપ થયો, એ મારા અપરાધની હું ક્ષમા માગુ છું, અને હવે આ વસ્તુઓ તારી હોવાથી તારે એના સ્વીકાર કરી લેવો. હવે આ વસ્તુઓપર મારો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી.” આ પ્રમાણે તે અનેક પ્રકારે તેના ચરણોમાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

તેજ પ્રમાણે સર્વથા નિશ્ચયાત્મક આધારથી અમને એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, એકવાર બાળાને એક નાગ ડસ્યો હતો. એથી કેટલાક કલકો સુધી બધાને બાળાના દેહાવસાન થવાનો જ ભાસ થતો રહ્યો; પરંતુ પાછો તે સજીવ થયો અને જ્યારે તેમના મિત્રોએ તેમને એ વિશે પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે માત્ર એટલું જ ઉત્તર આપ્યું કે,—“તે નાગ મારા પ્રિયકરનો સંદેશ લઈને આવ્યો હતો !”

તેની અતિશય સમ્યક્તા, અત્યંત વિનયશીલતા અને નિર્તાત નિઃસર્ગ પ્રીતિને આપણે જાણીએ છીએ, એટલે તેનામાં વિશ્વાસ રાખવામાં કાંઈ પણ પ્રસવાય નથી. સર્વ પ્રકારનાં શારીરિક દુઃખો, એટલે, 'તેના પ્રિયકર તરફના દૂત જ' હતા; અને તે દુઃખોના મોઝે તેને બંધકર વેદના થતી હોવા છતાં તે દુઃખોના ખીજ કાંઈ નામથી તેણે કદાપિ ઉલ્લેખ કર્યો હોય, તો તે તેનાથી સાંભળી પણ ચકાતું નહોતું.

તેના એ પ્રેમ તથા વિનયનું આસપાસના ખીજ લોકોના મનમાં પણ પરિણામ થતું હતું. તેમનામાં પણ તે મહાત્મા દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. જ્યાં પંચદારીબાબાનો નિવાસ હતો, તે સ્થાનની આસપાસનાં ગામડાંમાં જેમણે ભ્રમણ કરેલું છે, તેઓ, એ વિલક્ષણ પુરુષનું, સર્વથા ન બોલવા છતાં પણ, આસપાસના લોકોના મનમાં કેટલું બધું પરિણામ થતું હતું, એની સાક્ષી આપી શકે તેમ છે.

હમણાં હમણાં તે ગહુધા કાંઈની દૃષ્ટિએ પડતો નહોતો. જ્યારે તે પોતાના જૂઞ્ઞર્ભાનાં એકાંત સ્થાનમાંથી બહાર આવતો હતો, ત્યારે વચમાંના દરવાજાને બંધ રાખીને જ બહારના લોકો સાથે વાતચીત કરતો હતો. યજ્ઞાગ્નિમાં અર્પણ હવિનો ધૂમાડો બહાર આવે કિંવા પૂજના સાહિત્યને તૈયાર કરવાનો અવાજ સંભળાય, એટલે તે ગુહામાંથી બહાર આવ્યો છે, એમ સમજવાનું એ નિત્યનું ચિહ્ન હતું.

હાથમાં લીધેલું કામ એમણે તેણે કુદ્ર હોય, તો પણ તેમાં તે સર્વથા લીન થઈ જતો હતો, એ તેનામાં એક મોટી વિશેષતા હતી. શ્રી રઘુનાથજીની પૂજના વિષયમાં જેટલી લાગણી બતાવવામાં આવતી હતી અને જેટલું જ્ઞાન અપાતું હતું, તેવી જ તેની લાગણી અને ધ્યાનશીલતા એક તાંબાના વાસણને ઉટકવામાં પણ દેખાઈ આવતી હતી. તેણે એકવાર મને કહ્યું જો રહસ્ય કહ્યું હતું, તેનું સર્વોદ્દૃષ્ટ ઉદાહરણ તે પોતે જ હતો. “જાણે કે સાધનો જ સાધ્ય છે એમ માનીને સાધનોમાં સ્નેહ રાખવો જોઈએ; સાધ્ય જેટલી જ સાધનો વિશે લાગણી રાખવી જોઈએ.”

દુઃખો અને માતના કિંવા આત્મતિરસ્કારનું પરિણામ નિલ દીનતામાં થયેલું દેખાય છે; બાબાની નમ્રતા એવા પ્રકારની ન હતી. એક વાર તેણે બહુ જ મધુરતાથી મારી આગળ એક તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. “હે રાજન્, જેમની પાસે કાંઈ નથી; એટલું જ નહિ, પણ જેમણે સર્વ સંપત્તિ વિશેની-પોતાના આત્મા વિશેની ધ્યેયને પણ લાગી દીધી છે, તેવાઓનું ધન પરમેશ્વર છે, (પરમેશ્વર વિના ખીજ કાંઈ ધનને તેઓ દેખતા જ નથી).” બાબાની નમ્રતા એ તત્ત્વની પ્રલક્ષ અનુભૂતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હતી.

તે કદાપિ કાંઈને પ્રલક્ષ ઉપદેશ તો આપતો જ નહોતો. કારણ કે, તેમ કરતું તે

પોતાને ખીજા કરતાં ઉચ્ચ પદવીનો ધારીને શુરુની પદવી ધારણ કરવા સમાન થઈ પડે છે. પણ જો એકવાર બરાબર કળ દાખવામાં આવી કે પછી તે કારંજમાંથી અનંત જ્ઞાન-રૂપ જળની અપરિમિત ધારાઓ ઉડવા માંડતી હતી; છતાં પણ તેનાં ઉત્તરો સર્વથા અપ્રસક્ષ જ રહેતાં હતાં. તે પોતે ખીજાને કાંઈ કહે છે, એમ દર્શાવનારાં તે ઉત્તરો નહોતાં; કિંતુ ખીજાએ ત્રીજાને શું કહ્યું, એવા ભાવને દર્શાવનારાં તે ઉત્તરો હતાં.

દેખાવમાં પગ્ગારીબાબા હોય અને કાંઈક માંસલ દેખાતો હતો. તેની આખ એક જ હતી; અને પોતાના વાસ્તવિક વય કરતાં તે બહુ અલ્પ વયનો હોય એમ જણાતું હતું. તેના ધ્વનિ જેટલો મધુર ધ્વનિ અઘાપિ મેં સાંભળ્યો નથી. જીવનના અતિમ દશ બાર વર્ષના અવધિમાં તે સર્વથા લોહિાની દૃષ્ટિએ પડતો નહોતો. તેના આરડાના દરવાજાની પાછળ થોડા બટાટા અને થોડુંક માખણ રાખવામાં આવતું હતું. તે સમાધિમાં ન હોય અને શુદ્ધામાંથી બહાર આવેલો હોય, તો કાંઈ દ્વાદ્વાર રાત્રિના સમયે તે એ વસ્તુઓને અંદર સેરવી લેતો હતો. પરંતુ તે શુદ્ધામાં હોય, તો એ વસ્તુઓની પણ તેને આવસ્યકતા રહેતી નહોતી.

એ પ્રમાણે, યોગશાસ્ત્રની સસત્તાને પ્રસક્ષ દર્શાવનાર અને શુચિતા, વિનય તથા શીલિના સજીવન ઉદાહરણરૂપ એ જીવન આવતું હતું.

મેં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે, બાબાના સમાધિમુક્ત થવાની સૂચના આપનારા તે ધૂમાડામાંથી એક દિવસે બળેલાં માંસનો ગંધ આવવા લાગ્યો. આસપાસના લોકોને એનું કારણ શું હશે એની કંપના થઈ શકી નહિ, પરંતુ બ્યારે તે ગંધ ધણો જ વધી ગયો અને ધૂમાડાના ગોટગોટ શુદ્ધામાંથી નીકળવા લાગ્યા, સારે લોકોએ દરવાજાને તોડી નાખ્યો. અંદર જઈને જુલો છે તો, તે મહાયોગીએ પોતાના યત્નના અગ્નિને અંતના હવિ તરીકે પોતાનો દેહ જ સમર્પી દીધો હતો. અરુપ સમયમાં જ કેવળ ભસ્મના રાશિ વિના હાં ખીજું કાંઈ પણ અવશિષ્ટ રહ્યું નહિ.

અહીં મહા કવિ કાનિદાસના નિમ્ન શ્લોકો સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે,—

“ભલોકૃષ્ણામાન્યમચિત્ત્યદેતુન્મ ।

દ્વિપન્તિ મન્દાદ્યરિત મહાત્મનામ્ ” ॥

“જેઓ મૂર્ખ હોય છે તેઓ મહત્તી કૃતિયોને દોષ આપતા હોય છે. કારણ કે, તે કૃત્યો લોકોત્તર હોય છે, અને તેથી સામાન્ય લોકો તેમનાં કારણોને જાણી શકતા નથી.”

પરંતુ આપણને તેની જે માહિતી છે, તેના યોગે આપણે એટલું જ સૂચવી રાખીએ

છીએ કે, તે મહાત્મા, પોતાનો અંતકાળ નિકટમાં આવી લાગ્યો છે, એ વાર્તાને જાણી ગયો હતો, અને મરણ પછી પણ કોઈને પોતાનો ભાસ ન થાય એ ધ્યાનથી તેણે સર્વ શરીર અને મન પૂર્ણ સ્વાધીન હોવા છતાં આર્થોનો આ અંતિમ મંદાયણ કરી નાખ્યો.

પ્રસ્તુત લેખક એ અહીંમૂલ સત્પુરુષનો કૃતચતાપૂર્વક અત્યંત ઝણી છે. તેથી તે આ અત્યંત ક્ષુદ્ર પંક્તિઓ, તેણે જેની ભાક્ત અને સેવા કરી છે, તે અત્યંત મહાન ગુરુ-દેવાર્માના એકના સ્મરણાર્થ સમર્પિત કરે છે.

ત્રેરણાત્મક સંવાદ સમાપ્ત.

“एक सद्विप्रा बहुधा वदन्ति”

श्रीमद्विवेकानन्द स्वामीनां पत्रे.

१

जेन्नी ता० २७ भा अंग्रेजी १८८३

प्रिय डॉक्टर,

આપનું પત્ર મને અભારે જ મળ્યું. ગરીબ મિત્રારા બી—ના પુત્રના મરણની વાર્તા વાંચી મને અત્યંત શોક થાય છે. પરંતુ ‘ઈશ્વરે જે આપ્યું હતું તે ઈશ્વરે જ પાછું લઈ લીધું છે એટલે ‘ઈશ્વરેચ્છા બનીયસી !’” પણ એ વસ્તુ કાંઈ નષ્ટ થઈ નથી, અને તેમ થવું શક્ય પણ નથી એ વસ્તુનો નાશ થયો નથી અને હાવિધ્યમા નાશ થવાનો પણ નથી એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ—અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુનો કદાપિ નાશ થતો જ નથી, એ હાવનાથી ચિત્તનું સમાધાન કરીને આવેલી સ્થિતિને સમાધાનપૂર્ક આદર આપવો એટલું જ આપણું કર્તવ્ય છે. એનાપતિ તોષોના ધૂટતા ગોળાની વૃત્તિમા આગળ વધવાની સૈનિકને આજ્ઞા કરે, એટલે જરાપણુ આનાકાની કે પાણી પાની ન ઈગ્તો તેવી હા નતમા પણ આગળ વધવું એ જ શૂરવીર સૈનિકનું કર્તવ્ય હોય છે. આવી દુ ખમય દશામા બી—નું સાત્વન કરવાને તે દીનદયાળુ પરમાત્મા સમર્થ છે.

હું હવે સત્વર જ મારા જલપર્થટનનો આરભ કરીશ અને તે માટે મુમઘથી જવાની સર્વ વ્યવસ્થા મેં આગળથી જ કરી રાખી છે. બી—ને કહેજે કે, રાજા સાહેબ અથવા મારા બીજા ગુરુમાધવો મારા ગમનમા પ્રત્યવાય કરવાના નથી. રાજા સાહેબનો તો મારામાં નિસીમ પ્રેમ છે.

ઈશ્વર તમો સર્વને નિરતર મુખી રાખે, એવી ઇચ્છા ધરાવનાર
વિવેકાનન્દ.

૨

(આ પત્ર ૪ સ ૧૮૮૩ મા મદ્રાસમાના એક તત્ત્વના જ હાલકર સાંસારિક વ્યથામા આવી પડેના મિત્રને ઉદ્દેશીને લખાયું હતું.)

પ્રિય બધો,

હું મારી જનનીના ઉદરમાંથી ‘દિશોઽપિવસનમ્’ એટલે કે દિગ્ગમર અવસ્થામાં જ આ ગો હતો અને પાછા પગલોકમાં પણ તેવી જ સ્થિતિમા મારે જવાનું છે. ‘ઈશ્વરે

આપ્યું હતું અને તેણે જ, પાછું લઈ લીધું છે; એ દેવળ ઈશ્વરજી જ છે.' એ પ્રમાણે એક વયોષ્ઠ યહૂદી મહાત્મા કહેતો હતો. એ યહૂદી યહૂદી સાધુની તે કાળની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે, તે આરે તરફનાં દુઃખ અને કષ્ટોથી ઘેરાઈ ગયો હતો, તથાપિ પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા રાખીને તેણે પોતાના ચિત્તની સમતાને જવા દીધી નહોતી. એવા પ્રસંગો જ આપણા જીવનની કસોટી છે. અચંડ ઝંઝાવાતનો આરંભ થતાંની સાથે જ જળપ્રવાહના પૃથ્થ ભાગપર મોટી મોટી લહરીઓ આવવા અને જવા માંડે છે; છતાં મહાસાગરના ઉડા ગર્ભમાં તો નિઃસીમ શાંતતા અને સ્વાનંદનું જ સામ્રાજ્ય વિસ્તરેલું હોય છે. 'જેમના માથાપર એવાં દુઃખનાં ડુંગર આવી પડે છે, તેમનું જીવન ધન્ય છે ! કારણ કે, તેમનું સાંત્વન પરમેશ્વર પોતે જ આપીને કરે છે।' એવો ઉપદેશ બાપજીમાં આપેલો છે. એનું કારણ એ છે કે, એવા પીડાકારક પ્રસંગોમાં આવી પડવાથી મનુષ્ય એકાએક હતાશ અને શૂન્યહૃદય થઈને ગભરાઈ જાય છે. આ સમસ્ત સંસાર તેને ભય અને સંકટના લંડાર સમાન ભાસવાથી જગત્ સાથેનો તેના સંબંધ કેટલાક કાળ પર્યન્ત દૂરી જાય છે. એવા સમયમાં એ જ સ્થિતિમાં તેની ભુદ્ધિ કાંઈક સ્થિર થતાં અંતર્મુખ થવા માંડે છે અને તે અંતર્મુખતા દૃઢ થવાની સાથે જ માનવજાતિના જીવનનું જે સ્ત્રોત તેને અગમ્ય ભાસતું હોય છે, તે જ પ્રમેય તેને સ્પુટ અને ગમ્ય થતું દેખાય છે. એથી પ્રસંગોમાં જે ડગમગી જાય છે અથવા તો ગભરાઈને પાછો વળે છે, તે અવસ્થા આવી-સીના ફેરામાં સપડાયો છે એમ નક્કી માની લેવું. પણ જે મનુષ્ય ધૈર્યનિધિ, ધીમો, અને દીર્ઘદિષ્ટ હોય છે, તે જ એક સલ વીર 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदति' એવા સચ્ચિ-દાનંદ સ્વરૂપની સમક્ષ આવ્યો જાય છે. એ પછી જીવાત્માને બદ્ધ કરનારા દુઃખપશ્ચિ કટાક્ષ દૂરી જાય છે અને જે સ્થાનમાં કલેશનો વાયુ પણ પ્રવેશ કરી શકતો નથી એવાં પોતાના મૂળના સિંહાસને તે આરૂઢ થાય છે.

એટલામાટે હે પ્રિયજ્ઞે! કદાપિ હરિનામનું વિસ્મરણ કરીશ નહિ. ગભરાઈને પાછો હટીશ નહિ. આ વિશ્વમાં જે કાંઈ પણ બને છે તે આપણા ભક્ષાભ્રટે જ છે, એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને 'આ આમ કેમ બને છે ? પેલું આમ કેમ થયું ?' એવા સંશયોને હૃદયમાં સ્થાન ન આપતો, કિન્તુ સદૈવ મૂક મુખે ઈશ્વરની ઇચ્છાને માન આપ્યા કરજો. 'દેહ રહે કે ના રહે, ભાવ રહે ભરપૂર,' એ જ જપ રાતદિવસ કરતો રહેજો. આનું વર્તન રાખતાં કોઈ કોઈવાર વિદ્ય આવી પડશે, અને મન પરિવર્તિત થશે; પરંતુ તે જગ-જગનનીમાંના તારા વિશ્વાસને શિથિલ થવા ન દેતો. બ્યારે પણ મન દુર્બળ કિંવા અસક્ત થતું દેખાય, ત્યારે ત્યારે તે પરમાત્માનું ચિન્તન કરવા માંડજો. 'मय्येव मन आधत्स्व मयि

સુદ્ધિ નિવેશય' એવો જે સારથિએ એક સમયમાં અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેનું જ આદાન કરજે, એટલે તે જ તારું સારથિત્વ કરીને આ દુસ્તર સંસૃતિમાં પણ તને સુખના માર્ગમાં લઈ જશે. તું મનસા, વાચા અને કર્મણા જે કાંઈ પણ કરે, તે સર્વ કૃતિમાં 'શ્રીકૃષ્ણાર્પણમહતુ' એ જ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરતો રહેજે.

ધૈર્ય તારું કદ્યાણુ કરે, એવી નિરતર કૃપા ધરાવનાર, વિવેકાનંદ.

૩

ચૈત્યાદામા, તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૮૮૩

પ્રિયઃ પંથો—

આપને વારવાર પત્રો લખીને આ તરફના વર્તમાન નથી જણાવી શક્યો, એમાટે ક્ષમા કરશો. મનુષ્ય જ્યારે પ્રવાસમાં હોય છે, ત્યારે તેને કેટલી બધી વસ્તુઓની અગત્ય પડે છે અને તે વસ્તુઓને એકત્ર કરવામાં તથા તેમને સંભાળીને વ્યવસ્થા પૂર્વક રાખવામાં જ કેટલો બધો સમય વીતી જાય છે, એ તો આપ જાણો જ છો. એમાં પણ વળી મારા જેવા અનુભવી અને નવીન પ્રવાસીની વિગંધનાઓવિશે તો પૂછવું જ નહિ. સ્થળે સ્થળે પ્રવાસમાટેની તૈયારીઓ કરવામાં જ મારી શક્તિનો એટલો તો ક્ષંપ થાય છે કે એક પરમાત્મા જ એ રહસ્યને જાણે છે.

મુખ્યથી અમે કાલંજો બંદરમાં પહોંચ્યા અને બંદરમાં અમારી સ્ટીમર આખો દિવસ રોકાઈ. અમે એ સમયનો લાભ લઈને શહેર જેઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. ગાડીમાં એસીને અમે લાંબા માર્ગોમાં ફર્યા, પણ અત્યારે એક વસ્તુનું મને વિશેષ સ્મરણ છે અને તે એ કે, લાંબા એક વિશાળ બૌદ્ધમાં આમાં જાણે નિર્વાણમાટેની તૈયારી કરતા હોયની! એવી અવસ્થામાંની લગવાનું છુદ્ધની મૂર્તિ અઘાપિ મારી આખો આગળ તપા કરે છે અને તે મંદિરને પણ હું બૂધી શકતો નથી.

કાલંજોથી અમે પીનાંગ ગયા. એ ગ્રામ મલાયા સામુદ્રકુનીના એક કકડાપર સમુદ્રતીરે વસેલું છે. મલાઈ લોકોનો ધર્મ મુસલમાની છે. પૂર્વે એ લોકો ચાંચિયા હતા—એટલે કે, સમુદ્રમાં લૂટફાટ ચલાવવાનો ધંધો કરતા હતા અને બહાણુવાળા વ્યાપારીઓને એમનો કબજો જ લાય રહેતો હતો; પણ હવે સુધરેલા દેશના પાણીની સપાટી પર તરતા લગાયક કિલ્લાઓ સમુદ્રમાં સર્વત્રસંચારી થયેલા હોવાથી તેમણે પોતાના એ નીચ ધંધાનો ત્યાગ કરીને બીજા નિરુપદ્રવી ઉદ્યોગોમાં પોતાનું ધ્યાન લગાડવા માંડ્યું છે. પીનાંગ અને સિંગાપોરની વચ્ચે સુમાત્રા બેટામાંના ગગનચુચિત પર્વતો દષ્ટિગચ્છ થાય છે. એ પર્વતોની કદરાઓમાં જ પૂર્વે એ ચાંચિયા લોકોનો નિવાસ હતો, એમ

અમારી સ્ટીમરના કૅપ્ટને મને જણાવ્યું. સિંગાપોર સ્ટેટ્સ સેક્રલમેન્ટની સંસ્થાની નું નગર છે. સિંગાપોરમાં એક અત્યંત સુંદર 'આર્ટનિકલ ગાર્ડન' છે અને તેમાં તાડવૃક્ષોના બહુ જ વિશાળ સંગ્રહ છે. સુંદર વીજન (પંખા)ની આકૃતિના તાડ-કે જે 'પ્રવાસીના તાડ'ના નામથી પણ ઓળખાય છે—ની અહીં વિપુલ ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ જ અહીં 'બ્રેડ-ફૂટ' (રાટી ફળ)ના નામથી ઓળખાતાં વૃક્ષો પણ સર્વત્ર ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. મદ્રાસમાં જેવી રીતે આમ્રફળોની વિપુલતા છે, તેવી જ રીતે અહીં પ્રખ્યાત મંગોસ્તાન ફળોની વિપુલતા છે; છતાં અહીં જે આમ્રફળ થાય છે, તે પણ અદ્વિતીય છે. અહીંના નિવાસી-ઓનો રંગ શ્યામ છે ખરો, પણ મદ્રાસના લોકો જેટલા તેઓ કાળા મેસ જેવા નથી. સિંગાપોરમાં એક ઉત્તમ સંગ્રહસ્થાન (Museum) પણ છે.

એની પછી હાંગકાંગ નગર આવે છે. અહીં આવતાં જ કાઠને ચીનમાં આવી પહોંચ્યાનો ભાસ થાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. કારણ કે, હાંગકાંગમાં ચીના લોકોની ઘણી મોટી વસતિ છે. અહીંના મજૂરો અને મોટા મોટા વ્યાપારીઓ બધા ચીના જ છે; હાંગકાંગ ખરેખર ચીન જ છે. સ્ટીમર આવીને ઉભી રહેવા સાથે જ સંકડો ચીનાઈ હોડીઓ આવીને આપણને ઘેરી લે છે અને ચીના હોડીવાળાઓ આપણને કિનારે લઈ જવા માટે આગ્રહ કરતા દેખાય છે. એ હોડીઓને બળ્યે સુકાન હોવાથી દેખાવ કાંઈક વિચિત્ર લાગે છે. એ હોડીવાળાઓ પોતાના પરિવાર સહિત હોડી-ઓમાં જ નિરંતર વસતા હોવાથી હોડીઓ જેમ તેમના ઉલ્લોગના સાધનરૂપ હોય છે, તેમ જ તેમનાં ઘર પણ હોડીઓ જ છે એમ કહેવામાં કરી પણ બાધ આવે તેમ નથી. હોડીવાળાઓની ઘેરીઓ ઘણું કરીને સુકાન સંભાળવાનું કામ કરે છે—તે એક સુકાનને હાથવતી ને ખીજને પગવતી ફરવે છે. એ ઘેરીઓમાં સામાંથી નળાણુની પીકપર તો અવશ્ય એક ન્હાનો લીલંગચંગ (બાળક) બાંધેલો તમારા જોવામાં આવશે અને આવશે જ. માતાઓ હોડીમાં નાના પ્રકારનાં કામે કરતી હોય છે, તે વેળાએ એ છોટા ચીની બાળાનોક આનંદથી ઉલ્લસિત હોય છે અથવા તો ગેલમાં આવીને હાથપગ હીલવતા હોય છે, એ જોઈને જોનારને ખરેખર બહુ જ કૌતુક થાય છે. માતાઓ હોડીના એક છેડે સમુદ્રની પાસે જ બેઠેલી હોય છે, કિંવા લારી બોળને આગળ ધકેલતી હોય છે, અને આશ્ચર્યકારક ચપળતાથી એક હોડીમાંથી બીજીમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં કૂદકા મારતી હોય છે. આગામી પાસે અને કિનારાપર હોડીઓ અને સ્ટીમલોચિસની એટલી બધી ભયમાલમયી હોય છે કે, માતાની પીઠ બાંધેલાં બાળકોના માથાને જોડે મઈ જવાનો પ્રત્યેક ક્ષણે સંભવ હોય છે; પણ એ બચસાથી જીવન તે બાળકોને મનો-

મોહક લાગતું નથી, તેઓ તો વારંવાર તેમની માતાઓ-કાચોન્માદિની માતાઓ તરફથી અપાતા ચોખાના રોટલાના કકડામાં જ પોતાનું ધ્યાન પરોવી રાખે છે, લય કે અક-રમાતની ચીના બાબાસોકને જરા પણ પરવા હોતી નથી. ચીના બાળકો ચાલતાં અને બોલતાં શીખ્યાં કે પોતાનો રોટલો પોતે જ રળી લાવે છે. ચીના બાળક પોતાને અગ-લના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બહુ જ નિપુણ થએલા હોય છે. સુધરેલા જગતથી આટલા પાછા પડી જવાનું કારણ એ જ છે કે, ચીનાઓ નિર્ધન અને દરિદ્રી છે. હિંદુસ્તાનના વતનીઓની પણ એ જ હાલત છે. એક હિંદુસ્તાની અથવા ચાઇના મૈત્રેને પોતાનો રોટલો મેળવ-વામાં જ એટલા બધા સમય અને એટલી બધી શક્તિનો ભોગ આપવો પડે છે કે, પોતાની કક્ષાથી બાહ્ય લાગમાં દષ્ટિપાત કરવાનો પણ તેને અવકાશ મળી શકતો નથી.

હાંગકાંગ એક અતિશય સુંદર નગર છે. એ નગર પર્વતના શિખરથી તે ઉતારપર અને નીચે સુધી વસેલું છે. શિખરનો લાગ નગરના મધ્ય ભાગ કરતાં વિશેષ શીતલ છે. અહીં એક લંબાકૃતિ દ્રાગ છે કે જેને બાળ્પની શક્તિ અને તારના દોરડાવડે ઠૂક શિખર પર્યન્ત ખેંચી જવામાં આવે છે.

અમે હાંગકાંગમાં ત્રણ દિવસ વીતાયા અને તે અવધિમા અમે કૅન્ટન નગર જોવાને ગયા. એ નગરમાં પહોંચવામાટે ખાડીમાં ચઢતે નદીના ઉદ્ભવ તરફ ૮૦ માઇ-લનો પ્રવાસ કરવો પડે છે. એ ખાડીમાં કાલાહલમય જીવનનું અદ્વિતીય દૃશ્ય દષ્ટિગોચર થાય છે. નદીમાં અનેક હોડીઓ અને બહાણો જલપ્રવાહને આચ્છાદિત કરી ફરતાં અને તરતાં જોવામાં આવે છે. એમાંની કેટલીક હોડીઓ અને મછવાઓ વ્યાપારીઓના માલની લાવ લઇખવ કરવામાટેનાં હોય છે અને ખાડીની હોડીઓ રહેવાનાં ધરરૂપ જ હોય છે—અર્થાત્ તેમના બીજા ઉપયોગ થતો નથી. એમાંના કેટલાંક મોટાં બહાણો તો બળ્યે અને ત્રણ ત્રણ મજલાનાં હોય છે અને તેમાં આસપાસ ગેલેરીઓ હોઈ એવાં અનેક બહાણોને પુલવડે એક બીજા સાથે જોડેલાં હોય છે. એ પુલોનો માર્ગ પ્રમાણે ઉપ-યોગ થાય છે. અર્થાત્ એ એક બીજા સાથે જોડાયેલાં બહાણોને એક તરતા ગામની ઉપમા જ આપી શકાય !

ચીની સરકારે પરદેશીય પ્રવાસીઓમાટે એક વિશિષ્ટ ભૂમિભાગ જૂદો જ રાખી મૂક્યો છે, ત્યાં અમે અમારો જીતારો ઠર્યો. કૅન્ટન નગર નદીના ઉભય તીરપ્રાન્તોમાં માઇલોના માઇલ સુધી વસેલું છે. જેવી રીતે જંગલમાં વનપશુઓ વિચરે છે, તેવી રીતે ધન્ય ભારતા, કલેશ કરતા, બુદ્ધો ભારતા અને દોડતા મનુષ્ય પ્રાણીઓના વિચરવાનું એ અરણ્ય જ હોયતી ! એવો જ આપણને ભાસ થાય છે. પરંતુ એ નગરમાં વિપુલ વસતિ

અને વિપુલ ઉદ્યોગશીલતા હોવા છતાં એવું ગરીબ નગર મેં બીજું એક પણ જોયું નથી. હિન્દુસ્તાનમાં 'કાઈ' શહેરને જે બાવનાથી ગંદું અને અસ્વચ્છ કહેવામાં આવે છે, તે અર્થથી હું આ નગરને ગંદું કહેતો નથી; કારણ કે, હિન્દુસ્તાન પ્રમાણે ચીના સોડા ગમે તેવી ગંદીવસ્તુને એક જગા જેટલો અંશ પેંણ નકામો જવા દેતા નથી અને તેથી રસ્તાઓ વગેરે તો આરીસા જેવા સ્વચ્છ જ હોય છે, કિન્તુ ચીનાઓની શારીરિક સ્વચ્છતા બહુ જ ઓછી હોય છે; કારણ કે, સ્નાન કરવાની તો તેમણે પ્રતિજ્ઞા જ કરેલી છે-અર્થાત્ તેઓ સ્નાન કરતા નથી. અહીં દરેક ઘર તે જ દુકાન છે-નીચે દુકાન અને ઉપર મકાન. રસ્તાઓ એટલા બધા સાંકડા છે કે, માર્ગમાં ચાલતાં બન્ને તરફની દુકાનોનો આપણા શરીરને ઘસારો લાગે છે. ઋષ કદમ ચાલ્યા કે, માંસની એક દુકાન આવવાની જ અને એમાંની કેટલીક દુકાનોપર દૂતરાં અને બિલાડાંનું માંસ પણ વેચાય છે; પરંતુ ઘણા જ ગરીબ અને કંગાલ ચીનાઓ જ એ દૂતરાં અને બિલાડાંના માંસનો ઉપયોગ કરે છે. ધનવાન કિંવા સાધનસંપન્ન જનો એ માંસ ખાતા નથી. સાધનસંપન્ન વર્ગ બીજા પ્રાણીઓના માંસથી પોતાની ક્ષુધાને તૃપ્ત કરે છે.

આપણા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોમાં ચાલતા પદોના રિવાજ પ્રમાણે ચીનમાં પણ પદોપશુલીનું પૂર્ણ પ્રાબલ્ય છે. માત્ર મજૂર વર્ગનાં ઘેરાં વિના ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓનાં સુખનું માર્ગમાં કદાપિ દર્શન થઈ શકતું નથી. વળી એ મજૂર-વર્ગની સ્ત્રીઓના પગ પણ આપણા હિન્દુસ્તાનનાં ન્હાનાં બાળકોનાં કામળ ચરણ જેવા હોવાથી એ બિચારીઓથી પૂરુ ચાલી પણ શકાતું નથી. તેઓ પડતી લયડતી જ ચાલી શકે છે; કારણ કે, ચીનમાં સ્ત્રીના પગ ન્હાના હોવા એ સ્ત્રીનું એક ખાસ સૌન્દર્ય મનાય છે.

નૈનમનાં કેટલાંક ચાઇનીઝ મંદિરો મેં જોયાં. એમાં જે સર્વ કરતાં મોટું મંદિર છે, તેના મધ્ય ભાગમાં છુદ્દની મૂર્તિ છે અને તેની પ્રભાવલીમાં જે બાદશાહે પોતાના બીજા પાંચસો અનુયાયિજનો સહિત પ્રથમ બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી હતી તે બાદશાહ અને તેના અનુયાયિજનોની મૂર્તિયો બેસાડવામાં આવી છે. એ સર્વ કાષ્ટપ્રતિમાઓ છે અને ઘણી જ દક્ષતા તથા કુશળતાથી ધડાયેલી છે.

સાંથી અમે પાછા હાંગકાંગમાં આવ્યા અને સાંથી જાપાન તરફ જવાને ઉપજ્યા. અમે જાપાનના નાગાસકી બંદરમાં સુખરૂપ આવી પહોંચ્યા. અમે થોડા વખતને માટે હિન્દી હિસારી અને શહેરમાં ચાલુ લગાવી આપ્યા. અત્યંત અપ્રિય અને જાપાનમાં કેટલા બધા તકાવત! જાપાનની સ્વચ્છતાનું જેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તેટલું થોડું જ થવાનું!

મને લાગે છે કે, જપાની લોકોએવી સ્વચ્છતાને રાખનારા જગતમાં બીજા થોડા જ લોકો હશે! પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વચ્છ અને મનોહર! માર્ગો સ્વચ્છ, વિશાળ અને ફર્શબંદીવાળા. પાંજરાં જેવાં ન્હાનાં ન્હાનાં પણ સ્વચ્છ ધરો અને બહુધા પ્રત્યેક ધરની પાછળ એક ન્હાનો બગીચો, એ પ્રમાણેની લાંબી વ્યવસ્થા છે. જપાનીઓનું ઠીંગણાંપણું, તેમના પોષાકની પદ્ધતિ, ખોલવા ચાલવાની છટા અને કાર્ય કરવાની ઢબ એ સર્વ જ વિચિત્ર છે. જપાન દેશ વિચિત્રતાની જ ભૂમિ છે! જપાનીઓના ઘર પાછળ જે ન્હાના બગીચા હોય છે તે જપાની ફેશન પ્રમાણે ધણા જ સુંદર બનાવેલા હોય છે. વેલીઓ, ઘાસના કાપેલા અને ટોતરેલા ક્યારાઓ, નાની બનાવડી તળાવડીઓ અને પથરનાં ન્હાનાં પુલ ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુઓ એ લઘુ ઉદ્યાનમાં આપણા જોવામાં આવી શકે છે.

નાગાસકીથી નીકળેલા અમે ટ્રાપમાં આવી પહોંચ્યા અને લાંબી જપાનના અંત-ભાગને જોવાની ઇચ્છાથી સ્ટીમરને છોડીને અમે ખુસ્કીના માર્ગમાં પ્રવાસ કરતા થોડા-હામામા આવી લાગ્યા. એ પછી જપાનના અંત-ભાગમાંનાં ત્રણ વિશાળ નગરો અમે જોયાં. તેમનાં નામો ઓસાકા, કિયોતો અને તોકિયો. કિયોતો પૂર્વની રાજધાની અને તોકિયો તો વર્તમાન રાજધાનીનું નગર છે. તોકિયો નગર કલકત્તાથી બમણું મોટું છે અને વસતિ પણ બમણી છે. ઓસાકા નગર ધનોત્પાદક કારખાનાંઓથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે—અર્થાત્ લાંબાં કારખાનાં વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી એ ધનોત્પાદક નગરના નામથી પણ ઓળખાય છે.

જપાનના આંતરિક ભાગમાં ખાસપોર્ટ લીધા વિના પરદેશીય ટ્રાઈ પણ પ્રવાસીને પ્રવાસ કરવાની આજ્ઞા નથી. અલારને કાળ કેવો છે, એ વિશેની જપાની લોકોમાં પૂર્ણ ભગ્વતિ આવી ગયેલી છે. દાક્ષમાં તોપ ઇત્યાદિ શસ્ત્રોવાટે મુસન્નિજત થયેલી તેમની સેના યુદ્ધમાટે નિરંતર તૈયાર રહે છે. જપાની સૈન્યમાં જે તોપ વાપરવામાં આવે છે તે એક જપાની સૈનિક અધિકારીએ જ શોધી કાઢેલી છે અને તે બીજાં રાષ્ટ્રોની છેલ્લામાં છેલ્લા શોધ પ્રમાણેની તોપો કરતાં ટ્રાઈ પણ રીતે ન્યૂન કે ઉતરતી નથી. જપાનીઓ પોતાના સામુદ્ર સૈન્યમાં પણ દિવસે દિવસે વધારો કરતા જાય છે. મેં અહીં એક લગભગ એક માઇલ લાંબી આતલ્ફેમ મુરંગ જોઈ હતી કે જે એક જપાનીસ સિલ્પશાસ્ત્રી (એન્જિનિયર) ની જ ઓદેશી છે.

દીવાસળી બનાવવાનાં કારખાનાં જપાનમાં ખાસ જોવા લાયક છે; અને જપાનીઓએ પોતાની અગત્યની સર્વ વસ્તુઓ બનાવવાનાં કારખાનાં પોતાનાં જ કરી લીધા છે.

એક જાપાનીસ સ્ટીમ નેવીએશન કંપની છે અને તેની સ્ટીમરો અભારે ચીન તથા જાપાન વચ્ચે ચાલે છે. થોડા જ વખતમાં એ કંપની પોતાની આગળોટા મુખર્ષ અને જાપાન વચ્ચે ચાલતી કરવાનો દૃઢ વિચાર ધરાવે છે.

જાપાનમાં મંદિરોના સમુદાયો મારા જોવામાં આવ્યા. પ્રત્યેક મંદિરમાં જૂની બંગાળી વિધિમાં લખેલા દૃટલાક સંસ્કૃત મંત્રો જોવામાં આવે છે. ત્યાંના ધણુજ થોડા ધર્મશુભ્ધો સંસ્કૃત જાણે છે; તોપણ તેઓ બહુ જ શુદ્ધિમાન છે, એમાં તો સંશય નથી જ. નવીન સુધારણાના દાલાદને એ ધર્મોપદેશકોના અંતઃકરણમાં પણ પ્રવેશ કરેલો છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો વિષય છે. જાપાનીઓ વિશે મારા મનમાં જે જે વિચારો ઉદ્ભવે છે, તે સર્વ આ એક જ સંક્ષિપ્ત પત્રમાં લખીને વ્યક્ત કરી શકાય તેમ નથી. તથાપિ જો તમારા તરફના સંખ્યાબદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિવર્ષ જાપાનની મુલાકાત લેતા ચાપ તો વધારે સારું, એવી મારી પરમ મનીષા છે. હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેક શુભ અને ઉચ્ચ તત્ત્વોની જનની અને કૈવલ્ય ભૂમિ છે, એવી જાપાનીઓની દૃઢ માનીનતા છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ હિન્દુસ્તાનીઓ! તમે કેવા છો? તમે મોટી મોટી ડિગ્રી હાંકવામાં શૂરા છો, પણ કર્તવ્યમાં તો પૂરા અધૂરા છો. આવો, આ જાપાની લોકોને જુઓ અને પછી જાળને પોતાનાં મોઢાં ઢાડીમાં સંતાડો—શર્માઈ જાઓ—લજઈ જાઓ! પણ તમે અહીં આવી શકવાના નથી; કારણ કે, તમે અહીં આવો, તો તમે તમારી ન્યાનને ખોઈ ખેસશો, તમે આજે શતાવધિ વર્ષોથી અંધ શ્રદ્ધાઓના ભારને મસ્તકપર ધારણ કરીને ફરો છો. આજે શતાવધિ વર્ષોથી આ વસ્તુ ભક્ષ્ય કિંવા સ્પર્શ્ય છે કે કેમ એના ને એના જ વિવાદમાં પોતાની શક્તિઓને ક્ષય કરતા રહો છો અને યુગોના સતત વિશ્વપ્રયંસોના મારથી તમારામાંનું મનુષ્યત્વ કચડાઈ-ધુંધાઈ ગયું છે, છતાં અદ્યાપિ તમારાં નેત્રો નથી ઉઘડતાં કે? પોતાની વર્તમાન દુર્દશાને સુધારવામાટેના અભારે તમે શા પ્રયત્નો કરો છો વારુ? હાથમાં મોટા મોટા શ્લેષ લખને સમુદ્રના કિનારાપર લટાર મારવી, યૂરોપીયન લોકો પાસેથી મેળવેલા અડધા પડધા જ્ઞાનનો આડંબર બતાવવો, અને વીસ કે પચીસ રૂપિયા પગારની કલાકેશિપ (કારકૂની) મેળવવામાટે જીવ સંતોસટના પ્રયત્નો કરવા—એથી વધારે આગળ વધ્યા તો વકીલ કે બારિસ્ટર થવું, એ જ આજકાલના હિન્દુસ્તાની તરુણોની ઉચ્ચતમ મહત્ત્વાર્કાક્ષા જોવામાં આવે છે. હજી તો વિદ્યાર્થી—અવસ્થાનો અંત થયો ન હોય, એટલામાં તો શુભુદિત સંતાનોનું એક ટોળું પોતા પાછળ વળગાડી લેવું એમાં જ તમારા માનવા પ્રમાણે તમારું સ્ત્રીખ્ય સમાયતું છે. શું, તમારી તે લાંબી લાંબી પદ્ધતિઓ, તમારા યુનિવર્સિટીના ધાધરા (ગાઉન્સ) અને તમારાં મોટાં મોટાં થોથાં જેવાં પોથાં એ

સર્વની સાથે તેમને પોતાને પણ જલસમાધિ આપી શકે, એટલો જળસંયમ મહાસાગરમાં અવશિષ્ટ નથી કે ?

✓ આલો, મનુષ્ય યાચ્યો—પોતાના મનુષ્યત્વને ભૂલી ન જાયો. તમારી ઉત્તતિના માર્ગમા કંટક ચનારી ભિક્ષુક ધર્માધિકારીઓએ પ્રચલિત કરેલી રુઢિઓના બંધનને તોડી નાખો એ રુઢિઓનો અને તેમના ઉત્પાદક વર્ગનો ખરેખર સમૂળ ઉગ્રેદ જ કરી નાખવો જોઈએ! કારણ કે, તેઓ—ધર્માધિકારીઓ—હવે સુધરે અને કાળની ગતિને માન આપીને વર્તે એવી આશા ધારવી વ્યર્થ છે. આજે શતાવધિ વર્ષોથી તેઓ પ્રપંચ અને અધશ્રદ્ધા ક્રિવા હાનિકારક રુઢિઓનો પ્રચાર કરતા આવ્યા છે અને એમાં તેમનો સ્વાર્થ સમાવેલો હોવાથી તેઓ કદાપિ રુઢિના દુરાગ્રહને છોડવાના નથી. એટલામાટે પ્રથમ એ અંધશ્રદ્ધા અને રુઢિના ભયંકર બંધનને તોડીને સ્વતંત્ર યાચ્યો—મુક્ત યાચ્યો તમારા સંકુચિત હિંદુમાથી બહાર નીકળો અને આજકાલના સુધરેલા વિશાળ વિશ્વમાં દૃષ્ટિપાત કરો. તમે મનુષ્યમાં પ્રેમ રાખો છો કે ? તમારો તમારી પોતાની જનની જન્મભૂમિમાં રહે છે એમ તમે કહો છો ખરા ને ? જો એમ જ હોય તો આવી જાચ્યો, આગળ વધો અને પાછી દૃષ્ટિ ન ફેરવો—અમારી જોડે શાઈ આવે છે કે નહિ, એનો પણ વિચાર ન કરો—દૃષ્ટિને આગળના ભાગમાં જ અવિચલ અને સ્થિર રહેવા દો! તમારા બહાદુરીમાં બહાવા માણસો પોકાર કરતા હોય, તો તેમની પણ પરવા ન રાખો અને આગળ વધીને ઉચ્ચતર તથા સુદરતમ વસ્તુને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો—એ જ તમારી ઉત્તતિનો સલ માર્ગ છે!

આજે ભરતભૂમિ પોતાનાં યોગામા યોગ એક હજાર તરુણ સંતાનોના—મનુષ્ય સંતાન, નહિ કે પશુઓના—અવિદાન ક્રિવા આત્મલાગની આવશ્યકતા ધરાવે છે. હજારો વર્ષથી નિર્જીવ અવસ્થામાં પડી રહેલી તમારી સુધારણાને સજીવ કરવામાટે જ ઈશ્વરીય સત્તાએ ભારતવર્ષમા અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના કરી છે અને ઈશ્વરીય કાર્યમાં પ્રથમ મદદમે બહુ જ સાલ આપું છે—અર્થાત્ અંગ્રેજ સત્તાને પગભર કરનારા આર્યપુરુષો પ્રથમ મદદમે જ પૂરા પાડ્યા હતા. પણ, આજે એક એવો પ્રસંગ આવી પડ્યો છે કે, દુષ્કાળમા હજારો ગરીબ માણસો બૂખમરણે લીધે મૃત્યુની દાઢમાં સપડાય છે, તેમને યાદલાનો કકડો કેવી રીતે મળે, એની ચિન્તાના કાર્યમાં ઉતુક્ત ચનારા પદોપકારી મનુષ્યો આજે મદદસમા દેટલાક મળી શકશે વાર ? તમાંગ પૂર્વજોના પ્રપચથી આજે જો મનુષ્યો પશુની પંક્તિમાં આવી વિરાજ્યા છે, તેમને પુન મનુષ્યની પંક્તિમાં બેસવા યોગ્ય બનાવવા એ જ અત્યાજ પ્રત્યેક ભારતવાસીનું સર્વથી વિશેષ મહત્ત્વનું અને પ્રમુખ કર્તવ્ય છે!

નમારો,—વિવેકાનંદ.

તા. ૦ કઃ—એક વિશેષ સૂચના કરવાની છે અને તે એ કે, હવે સર્વેએ પ્રત્યક્ષ કર્તવ્યમાં જ પ્રવૃત્ત થવાનું છે. વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખીને વિશેષ રોદન કરવાની આવશ્યકતા નથી અને નામના મેળવવાની ધમ્મી પણ બર્થ છે! શાંત, નિઃસ્પંદ અને અવિત્રાંત ઉદ્યોગની જ આવશ્યકતા છે, એ સારી રીતે સ્મરણમાં રાખવું.

વિવેકાનંદ,

૪

શ્રીજી મેટ્રોપોલીટન, મેડકાફ, માસ-
તા. ૨૦ મી ઑગસ્ટ ૧૮૯૩

પ્રિય બંધો—

આપનું પત્ર ગઈ કાલે મળ્યું. મેં જાપાનથી લખેલું પત્ર અભારસૂધીમાં બહુધા આપને મળી ગયું હશે. જાપાન છોડ્યા પછી હું ઉત્તર પેસિફિક સમુદ્રમાં પ્રવાસ કરીને બ્રેકોવર નામક સ્થાનમાં પહોંચ્યો હતો. લાં ૮૮૬ ઘણી જ સખ્ત વાતી હતી અને મારી પાસે ગરમ કપડાં ન હોવાથી મને ઘણો જ ત્રાસ વેઠવો પડ્યો હતો. તથાપિ હું ગમે તેમ કરીને બ્રેકોવરમાં સુખરૂપ પહોંચ્યો અને લાંથી કેનેડામાં થઈને ચિકાગોમાં આવી લાગ્યો. એ નગરમાં મેં લગભગ બાર દિવસ જેટલો સમય વીતાવ્યો અને તેટલા સમયમાં લાં અભારે ભરાયલા પ્રદર્શનમાં હું દરરોજ મારી હાજરી આપતો હતો. એ પ્રદર્શન અત્યંત ભવ્ય અને વિશાળ છે—એ પ્રદર્શનનું યથાર્થ અવલોકન કરવામાં આજામાં આજા પણ દશ દિવસ જેટલા સમયની આવશ્યકતા છે. જે બાંધને ત્યાં હું છી—ની આજાખાણુથી ભીતર્યો હતો અને જેનો પતિ ચિકાગોમાંના ઉચ્ચ જનસમાજમાંનો એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ ગણાય છે; તેમણે મારો ઘણો જ સારો સત્કાર કર્યો હતો. ચિકાગો છોડ્યા પછી હું બોસ્ટનમાં આગ્યો. મિસ્ટર એલ. બોસ્ટનસૂધી મારી સાથે જ હતો અને મારાપ્રતિ ઘણી જ સારી મમતા ધરાવતો હતો.

અહીં રહેવા કરવાનો ખર્ચ ઘણો જ વધારે અને ભયંકર છે.....સરાસરી અહીં દરરોજ મને પદર રૂપિયા જેટલો ખર્ચ આવે છે; કારણ કે, લગભગ બધી વસ્તુઓ અહીં મોંઘી જ વેચાય છે. એક ચિસ્લે-બ્રાન્ડ—ની અહીં આઠ આના કીંમત આપવી પડે છે, એથી જ અહીંની મોંઘાઈની કલ્પના કરી લેશો. અમેરિકન લોકો બહુ જ ધનાઢ્ય છે અને પાણી પ્રમાણે પૈસા ખર્ચે છે, અમેરિકામાં અમુક વસ્તુ અમુક ભાવથી આજી કીંમતે ન જ વેચવી, એવો કાયદાથી જ નિર્બંધ કરેલો હોય છે. અહીંના પ્રત્યેક સાધારણ મજૂર દરરોજ નવથી દશ રૂપિયા મેળવી શકે છે, પણ પાછો એટલો જ તેનો ખર્ચ

પણ હોય છે. અમેરિકા જવા પછી આપણે આમ કરીશું ને તેમ કરીશું એવાં આપણે મનોરાજ્ય કરીએ છીએ પણ અહીં આંખ્યા પછી મારું એ મનોરાજ્ય હવામાં બીડી ગયું અને અત્યારે કેટલીક અશક્યતાઓ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો છે. ઘણીક વાર મારા મનમાં અમેરિકાને છોડીને પાછા હિન્દુસ્તાનમાં ચાલ્યા જવાના વિચારો આંખ્યા હતા; પરંતુ નહિ, એવા વિચારને મનમાં સ્થાન આપવું એ પણ એક પાતક છે—મને અહીં આવવામાટેની ઈશ્વરીય આજ્ઞા થએલી છે અને તેથી મેં અહીં રહેવાનો દંઢ વિચાર કરેલો છે. હું જે કર્તવ્યમાટે અહીં આંખ્યા છું તે કર્તવ્ય મારે કરવું જ જોઈએ. 'દેહ વા પાતયેત્ અર્થ વા સાધયેત્' એ જ મારું સંદોદિત ચિન્તન હોવું જોઈએ. મને કદાચિત્ત અત્યારે કોઈ માર્ગ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, પરંતુ ઈશ્વરે તો મારા માટેનો માર્ગ આગળથી જ અવસ્ય નિર્માણ કરી રાખ્યો હશે જ અને તેથી હું આજ્ઞા રાખું છું કે, મારી સર્વે અશક્યતાઓ ટળી જશે.

અત્યારે બોસ્ટન પાસેના એક ગ્રામમાં હું એક વૃદ્ધ બાઈને ત્યાં અતિથિ તરીકે રહેલો છું. એ વૃદ્ધ બાઈ સાથે અચાનક રેલ્વે ટ્રેનમાં મારી ઓળખાણ થઈ હતી. એ વૃદ્ધ બાઈએ મને પોતાને ત્યાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો અને મેં પણ તેના એ આમંત્રણનો તરત સ્વીકાર કરી લીધો. એમ કરવાથી અત્યારે એ બાઈનો અને મારો ઉલ્લાસ હેતુ સિદ્ધ થાય છે. મારા રોજના ખર્ચના પંદર રૂપિયાનો ઉગારો થાય છે એ મારો હેતુ અને પોતાના ઇષ્ટ મિત્રોને બોલાવી હિન્દુસ્તાનમાંની મારા જેવી એક વિદ્યક્ષણ વસ્તુનો પરિચય કરાવવો, એ તે વૃદ્ધ અમેરિકન બાઈનો હેતુ એવી રીતે ઉલ્લાસના ઉદ્દેશો સહજમાં સાધ્ય થએલા છે. અહીં મને બહુધા અર્ધ ક્ષુધાતુર અવસ્થામાં જ રહેવું પડે છે. અહીં ટાહનો ઉપદ્રવ તો છે જ અને અધૂરામાં પૂરું મારા વિચિત્ર પોષાકને જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈને ગામના છોકરાં હોહો કરતાં જ્યારેને ત્યારે મારી પાછળનાં પાછળ લમ્બા કરે છે. પણ મિત્રો! કોઈ પણ મહત્ત્વ કાર્યમાં હાથ નાખનારે આવી ક્ષુદ્ર વિડંબનાઓનો લેશ માત્ર પણ વિચાર કરવાનો નથી; કારણ કે, મહાન પરિશ્રમ વિના મહત્ત્વ કાર્યો સિદ્ધ થતાં જ નથી!

*** જો અમેરિકા કેવળ ક્રિશ્ચિયનોની જ જૂમિ છે અને અન્ય ધર્મના વાસુનો પણ એ દેશને સ્પર્શ થયો નથી, એ તમારે સારી રીતે જાણી રાખવું. જગતમાં અત્યારે કેટલાક નવીન પંથો નિર્માણ થએલા છે, પણ એવા પંથોથી આવની અડચણોની હું જરા પણ દરકાર રાખતો નથી. હું અહીં કુમારી મેરીના પુત્રનાં સંતાનોના મધ્યમાં આવે પશો છું અને તેથી લગવાનું જે સસ્તું કાંઈત્દ જ મારો સહાયક થશે, એવી મારી દંઢ

ભાવના છે. નાજરચના પયગંજરવિશેના મારા પ્રેમ અને હિન્દુધર્મનાં ઉદાત્ત તત્ત્વોને તેઓ (અમેરિકનો) બહુ જ માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને પસંદ કરે છે. હું તેમને કહું છું કે, ગેંથીલીના મહાત્મ્ય વિરુદ્ધ મારે કાંઈ પણ કહેવાનું નથી; કિન્તુ જેની દૃષ્ટિથી તમે નેસસ્ કાંઈરૂને જુઓ છો, તે જ દૃષ્ટિથી તમારે હિન્દુસ્તાનમાના મહાત્માઓવિશે પણ વિચાર કરવો જોઈએ; અને મારું એ કહેવું તેમને બહુ જ મનોગમનું થઈ પડે છે.

હવે જાહેરી જ દંડીની મોસમ આવી લાગશે અને તેથી મારે ગરમ કપડાં કરાવવાં પડશે. આ દેશના નિવાસીઓ કરતાં મારા જેવા પરદેશીને તો વળી ગરમ કપડાંની વધારે જ અગત્ય હોય છે.....મારા તરફ મિત્ર ! તીવ્ર દૃષ્ટિ રાખો અને હિન્દુમત ન દારો. આપણા હાથે આપણા હિન્દુસ્તાનમાં મોટા મોટા કાર્યો થાય, એવો જ ઈશ્વરીય સંકેત છે. દૃઢ આત્મશ્રદ્ધા રાખો. આપણે સર્વ કાર્ય કરીશું જેમના ઉદ્ધયમાં ખરી લાગણી હોય છે તે તારા જેવા પુરુષો સર્વથા અક્રિય ન અથવા લોકોની દૃષ્ટિમાં કેવળ ગુચ્છ અને ક.પદાર્થ હોવા છતાં એવાં કાર્યો તારા જેવાના હાથે જ થાય છે, અને સાધન-સપ્ત હોવા છતાં લાગણી વગરના પુરુષો આ વિશ્વમાં કાંઈ પણ કરી શકતા નથી.

થોડા વખતપર ચિકાગોમાં એક દાસ્તગઝનક બનાવ બન્યો હતો. આપણા હિન્દુ-સ્તાનમાંના એક રાજ સાહેબ અહીં પ્રદર્શન જેવામાટે પધાર્યા હતા અને અહીંના ટેટ-લાક વિશિષ્ટ પુરુષોએ તેમના ગૌરવને વધારવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો. એક દિવસ રાત્રિ સાહેબને હું પ્રદર્શનભૂમિમાં મળ્યો, પરંતુ પોતે રાત્રિ સાહેબ હોવાથી મારા જેવા એક ભટકતા સન્ધ્યામી સાથે વાત કરવામાં તેમણે પોતાની પ્રતિષ્ઠાની હાનિ માનીને વાત મુઠાં પણ ન કરી. સાર પત્રી મારે એક નિશ્ચિત દક્ષિણી આજ્ઞા સાથે મેળાપ થયો. તે આજ્ઞા ધોતિયુ વગેરે દક્ષિણી પોષાક પહેરીને પ્રદર્શનમાં નખવડે દોડતરેલા ચિત્રો વેચતો હતો. એ ચિત્રવિક્રેતા દક્ષિણી આજ્ઞાને લાંબા વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટરો આગળ એ રાત્રિની સર્વ પ્રકારે નિન્દા કરી અને રિપોર્ટરોએ તે બધી બીના પોતાના પત્રોમાં છાપીને પ્રકટ કરી દીધી. એ નિન્દાને આશય એવો હતો કે, એ રાત્રિ ક્ષુદ્ર અથવા શૂદ્ર જાતિનો છે. હિન્દુસ્તાનમાંના રાત્રિઓનું મહત્ત્વ તમારે યુનાનો કરતાં વધારે કાંઈ પણ ન ધારવું અને સાધારણત એ રાત્રિઓનું જીવન બ્યક્તિચારમય અને અનીતિપૂર્ણ હોય છે, ઇલાદિ અને વર્તમાનપત્રોના એ સલાવલંબી તંત્રીઓએ-કે જેમના માટે અમેરિકા અભિમાન ધરાવે છે-એક છોકરાની એ વાતને ભાર આપીને વધારવાનો વિચાર કર્યો-રાત્રિપર ટીકાઓના એટલો બધો વર્ષોવ થયો કે, મિત્રારા રાત્રિને તરત જ ચિકાગો છોડીને આત્મા જવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. એ પત્રી મારો વારો આગ્યો. તે જ દક્ષિણી છોકરાએ રિપોર્ટરો

આગળ મારી કાંઈક પ્રશંસા કરી હંશે, એટલે બીજે દિવસે હિન્દુસ્તાનથી આવેલા એક
 શુદ્ધિમાન પુરુષના-એટલે કે મારા-વર્ણનનાં કૉલમોના કૉલમો ભરાઈને વર્તમાનપત્રોમાં
 પ્રકટ થએલાં કેખાયાં-એ વર્ણનમાં તેમણે મને ક્ષાત્તમા આસમાનપર ચઢાવી દીધો હતો.
 અને મારા મુખમાં પ્રત્યેક પ્રકારનો એવા એના શબ્દો લાવી ચૂક્યા હતા કે, કે જે શબ્દો
 વિશેનો મને સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવ્યો નહોતો. વળી પેલા દક્ષિણી-બ્રાહ્મણે રોજની
 જે નિન્દા કરી હતી, તેવી જ નિન્દા મેં પણ કરી હતી એમ પણ એ શુદ્ધિમાન, (૧)
 તરીકે બતાવવાને ચૂક્યા નહોતા. સારાંશ કે, હિન્દુસ્તાનના લોકો કેવા સારા હોય છે,
 એ બતાવતાં તેમણે મને એક ઉદાહરણ તરીકે રજૂ કર્યો હતો. અસ્તુ. અમેરિકાના પત્ર-
 ચાલકોના એ પ્રમાદ હોવા છતાં એટલું તો એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, અમેરિકામાં
 મોઝી પદ્ધતિ અને ધનના આડખર કરતાં શુદ્ધિમતાને વિશેષ માન આપવામાં આવે છે.

ગઈ કાલે અહીંના સ્ત્રીકારાગૃહની મુખ્ય અધિકારિણી બાઈ સાથે મારી મુલાકાત
 થઈ હતી. એ લોકો એ સ્ત્રીકારાગૃહને કારાગૃહ નહિ કિન્તુ સુધારણાગૃહ (Reformat-
 tory) ના નામથી જ ઓળખે છે. અમેરિકામાં જે જે વસ્તુઓ જોઈ છે તે સર્વ
 કરતાં એ વસ્તુ વિશેષ મહત્ત્વવાળી અને શુરતર છે. સ્ત્રીકારાગૃહમાંની કારાગૃહવાસિની
 વનિતાઓ સાથે કેવું ઉદાર વર્તન રાખવામાં આવે છે, તેમને કેવી સુધારી નાખવામાં
 આવે છે અને તેમને સમાજની ઉપયોગી ભાગિનીઓ બનાવીને કેવી રીતે પાછી મોકલ-
 વામાં આવે છે, એનું વર્ણન કદાચિત્ કાઈ માનશે પણ નહિ. એની સહતાના પરિચય-
 માટે એ કારાગૃહનું પ્રસક્ષ અવલોકન જ કરવું જોઈએ અર્થાત્ કારાગૃહમાં આવ્યા પછી
 કારાગૃહવાસી બંદિવાનોની ચિત્તશક્તિમાં એટલું બધું પરિવર્તન થઈ જાય છે કે, બીજવાર
 તેમને કારાગૃહવાસનો પ્રસંગ લાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આપણા આર્યવર્તમાંના
 ક્રાંત્યવંધિ નિરક્ષર લોકોની શી અવસ્થા છે વારુ? એ દુર્બળ જનો વિશે આપણને શો
 ભાસ થાય છે, એના વિચાર માત્રથી જ આપણાં શરીરપર રોમાંચ ખડાં થઈ જાય છે!
 પોતાની સ્થિતિને સુધારવામાટેનો કાઈ પણ માર્ગ તેમની આગળ મુક્ત છે ખરો કે?
 તેઓ જમે તેટલાં અને જમે તેવા કષ્ટ સહન કરે, પોતાનાં હાડકાં લાકડા બનાવી નાખે
 અને ભયકર આત્મભ્રમણ પણ કરે છતાં પણ ગરીબ, નીચ અવસ્થામાં આવી પડેલા અને
 પાપી જનોની સ્થિતિમાં લેશમાત્ર પણ પરિવર્તન થવાની આજે આપણને આશા છે ખરી
 કે? તેમનો કાઈ મિત્ર પણ નથી અને તેમને કશી મદદ પણ મળી શકતી નથી. તેઓ
 જમે તેવા પ્રયત્ન કરવા છતાં ઉન્નત થઈ શકતા નથી. કૂર સમાજ તેમનાપર અહારોની
 યજ્ઞ વર્ષા કરે છે અને તેથી તેઓ અવનતિના ખાડામાં ઉડા અને ઉડા ઉતરતા જાય

છે, છતાં એ પ્રહારો કયાંથી આવે છે એ તેઓ જાણી શકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે ‘આપણે મનુષ્ય છીએ’ એ તત્ત્વને પણ તેઓ જાણી ગયા છે, અને એનું પરિણામ એ થયું છે કે, તેઓ ચોખ્ખા ગુલામ બની રહ્યા છે. કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે કેટલાક વિચારશીલ પુરુષોના મનમાં એનો વિચાર આવ્યો હતો, પણ દુર્દેવની વાતો એ કે, એ સર્વ અનર્થોનું કારણ હિન્દુધર્મ જ છે એમ જણાવીને જો વિશ્વના એ મહાન ધર્મને છૂંદો નાખેવામાં આવે, તો જ પતિતોની અવસ્થા સુધારી શકાય, એવા તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. પણ મિત્ર, તું સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખજે કે, એમાં આપણા હિન્દુધર્મનો કિંચિત્તમાત્ર પણ દોષ નથી. ઈશ્વર કૃપાથી મેં એનું ખરું રહસ્ય સોધી કાઢ્યું છે. તમારો ધર્મ તો તમને એ જ શિક્ષા આપે છે કે, ‘સર્વ લલ્લુદ્દં મદ્મ’ અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિ તમારો પોતાનો જ એક ભાગ છે. પરંતુ એ હિન્દુધર્મનાં તત્ત્વોને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવામાં થયેલો પ્રમાદ અને સત્ત્વ અનુકંપા તથા પ્રેમની ન્યૂનતા એ જ એ અનર્થોનાં ખરાં કારણો છે. પરમેશ્વરે એકવાર યુદ્ધરૂપે આર્યભૂમિમાં અવતરીશું થઈને પ્રેમનું સ્વરૂપ કેવું હોતું જોઈએ—અર્થાત્ દીન, દુઃખી અને પતિત મનુષ્ય પ્રતિ કેવી અનુકંપા રાખવી જોઈએ, એ તત્ત્વનું તમને યથાર્થ શિક્ષણ આપ્યું હતું, પણ તેના શિક્ષણમાં તમે ધ્યાન ન પાડ્યું. તમે કર્ણ હોવા છતાં બાંધર અને નેત્રો હોવા છતાં અંધ બની ગયા. જ્યુ લોકો જેવી રીતે મહાત્મા કાઈસ્ટને ઉપહાસ કરીને સમસ્ત વિશ્વમાં ગૃહ-હીન બિમ્બુકો પ્રમાણે બટકતા થઈ ગયા છે અને પ્રત્યેક પદે પ્રત્યેક વ્યક્તિના અપમાન અને તિરસ્કારને પાત્ર થયા છે; તેવી જ રીતે આ હિન્દુસ્તાનીઓ! યુદ્ધ જેવા અનેક મહાત્માઓનો ઉપમર્દ કરીને પોતાની મેજે જ તમે વર્તમાનકાલીન કર્મદશામાં આવી પડ્યા છો. તમારાપર કેઈ પણ રાષ્ટ્ર આવીને રાજ્ય ચલાવી શકે છે અને તમે સર્વ રાષ્ટ્રોની ગુલામગિરી કરવાને બંધાયલા છો! પોતાની એ દુર્દેશ તમે પોતાના હાથે જ કરેલી છે. અરે પાપાણુહવ્યી આર્યો! તમે અસાર સૂંધી જે અનાચારો કરેલા છે તેના પરિણામે જ આજે તમે ગુલામ બન્યા છો, એ તમે, અફમોસ કે, જાણી-જોઈ શકતા નથી. અસાચાર અને દાસત્વ એ બંને એક માતાના ઉદરમાંથી જન્મેલા સહોદર છે અને તેઓ જ્યાં વસે છે ત્યાં નિત્ય સાથે જ વસતા હોવાથી સહચર છે, એ રહસ્યને તમે અઘાપિ જાણી શકતા નથી એથી વિશેષ શોકકારક બીજું શું હોઈ શકે વાર ?

જે દિવસે આપણો પોંડીચેરીમાં એક પડિત સાથે સમુદ્રયાત્રાના વિષયમાં વાદવિ વાદ થયો હતો, તે દિવસની સંધ્યા અઘાપિ કદાચિત્ બી—અને જી—ના સ્મરણમાં હોવી જોઈએ. મને તો પંડિતજીની પશુસમાન ચેષ્ટાઓ અને તેમના ‘કદાપિ ન’ એ શબ્દો

મરણ પર્યંત સ્મરણમાં રહેવાના. તે બિચારાઓ એ નથી બનજતા કે, હિન્દુસ્તાન વિશ્વનો એક સ્વર્ણ ભાગ છે અને હિન્દુસ્તાનમાંના ત્રીસ કરોડ જીવડાઓને આર્થિકવર્તની મુદ્દર બ્રહ્મિયર વિચરતા અને એક બીજાના નાશમાટે ગયતા જોઈને જગત ભરતબ્રહ્મિને તિર-સ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે, એ બનજવાની પણ એ રૂપમંદૂકામાં શક્તિ નથી. એ દુઃખિ-નિનું અવસ્ય પરિવર્તન થતું જ જોઈએ. પરંતુ એ સુધારણા કાંઈ ધર્મનો નાશ કરવાથી થવાની નથી; કિન્તુ હિન્દુશ્રદ્ધાના મહત્ત્વ તત્ત્વમય શિક્ષણને અનુસરવાથી અને હિન્દુધર્મ તથા તેના જ નવીન અવતારરૂપ બૌદ્ધધર્મની આધર્મિકારક અનુકંપાને એક બીજા સાથે મેળવી દેવાથી જ એ સુધારણા થવાનો સંભવ છે. પોતાના કાર્યની ખવિતતામાં જોમનો વિશ્વાસ દોષ, ઈશ્વરી સાદાપ્યમાં જોમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ દોષ અને દિટ્ટી તથા વિપદ્મરત બાંધવોને દારિદ્ર્યમુક્ત કરવામાટે ગમે તે સંકટ વેઠવાને જોઆ એક પગે તૈયાર દોષ એવા એક સાખ શ્રી અને પુરોહીની આપણને આવશ્યકતા છે. આજ પર્યંત હલકા ગણાઈને કચડાતા-ખુંદાતા પોતાના બાંધવોને તે દુર્દશામાંથી મુક્ત કરવા, તેમને સર્વ પ્રકારની મદદ આપવી અને સર્વત્ર સમભાવનો પ્રસાર કરવો એજ જોમના જીવનનો પરમ ઉદ્દેશ છે, એવાં શ્રી અને પુરોહીની આપણને બહુ જ મોટી આવશ્યકતા છે.

જેવી રીતે મનુષ્યવના ઝંઝીર ગદસ્યનું ઉદાત્ત શિક્ષણ આપનાર હિન્દુધર્મ સમાન બીજો એક પણ ધર્મ આ પૃથ્વીપર નથી; તેવી જ રીતે ગરીબ બિચારા અનાથ જનોની ગર્દનપર અભ્યાસારની છુરી ચલાવનારો પણ હિન્દુધર્મ સમાન બીજો ધર્મ આ અવનીત-લમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. પરંતુ બંધા! એમાં ધર્મનો અપરાધ કિંવા દોષ નથી; કિન્તુ પાપમાર્થિક અને વ્યાવહારિક આચારના નામથી જે ધર્માધ્યક્ષાએ-દાંબિક અને પાખડી ધર્માધ્યક્ષાએ-રૂઢિરૂપ પીડાકારક શસ્ત્રાઓ નિર્માણ કરેલાં છે, તે પાખંડીઓની પાપમય છુદ્ધિમત્તાનો જ એ સર્વ પ્રતાપ છે.

અસ્તુ-પરંતુ તું પોતે અધીર અને નિરાશ ન થતો. ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ વદાત્તન’ એ શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યોને નિરંતર સ્મરણમાં રાખીને કાર્યમાટે કમર કસીને સદા-નર્પદ તૈયાર જ રહ્યા કરજે. મને તો મરણપર્યંત એજ કાર્ય કરવામાટેની ઈશ્વરની આજ્ઞા થયેલી છે. સાંસારિક મુખ કિંવા આનંદ કોને કહે છે, એની મારા મનમાં કલ્પના માત્ર પણ નથી. મારાં આત્મ, ઇદ, સ્નેહી અને સંમંધી જનો મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ હ્રુવાનું દુઃખ બોગવી તડફૂડીને મરી ગયાં છે, જોમના હિતમાટે મેં દિવસ અને રાત અવિચ્છાત પરિશ્રમો વેઠ્યા હતા, તેમણે જ મારો ઉપહાસ કર્યો અને મારામાં અવિશ્વાસ રાખ્યો. પણ એક રીતે જોતાં એ સારું જ થયું, જે અત્યંત વિપન્નાવસ્થા છે, તે એક મહત્તી શાળા જ માની

હોનાની છે એ શાળામાં શિક્ષા ન લીધી હોય એવો એક પણ સાધુ કિંવા તત્ત્વવેત્તા મળવો દુર્લભ છે મુખ્યતઃ અતઃકરણમાં સહ્ય અનુ-પાત્રી ગ્રેગણા અને મનોધર્મ, એ એ શાળામાં મળતા શિક્ષણના ફળ છે, પરંતુ પ્રચલ્લ શક્તિના લયમ્મર આધાતથી આપણી દૃષ્ટિસમક્ષ આ સમસ્ત વિશ્વના ચૂરેચૂર થઈ જાય તોય જરાપણ કપાયમાન ન થનારી જે અચન ધમ્મશક્તિ તે એ શિક્ષણના પ્રતાપે જ ઉદ્ભૂત થાય છે, એ એ શાળાના શિક્ષણથી મળતો એક સર્વથી મહાન્ અને અદ્વિતીય લાભ છે જેમણે મારો ઉપદાસ મંગલો છે, તેમના વિશે મારા મનમાં જરાપણ દ્વેષભુદ્ધિ નથી કાગણુ કે, તેઓ શુદ્ધિમત્તામાં અઘાપિ અત્ય-વયમ્મ બાળકો જ છે! લોકોએ મહાન્ અને શુદ્ધિમાન્ કરેલાથી જ કાઈ ખરી મહત્તા અને શુદ્ધિમત્તા આવી જતી નથી એમની પોતાની ઊંચાઈપરથી દેખાતા ક્ષિતિજ ઉપ-રાત જગનનું એમને વધારે જ્ઞાન હોતું નથી ખાતપાત, ભોગવિનાસ અને પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એમનું જ એ લેખનું કર્ત્ત ય હોય છે—અર્થાત્ પશુસમાન આહાર, નિદ્રા, લય અને મૈથુન એ ચાર વસ્તુઓ ઉપરાત એ આનંદી છનગાઓને બીજી વસ્તુના વિચારની અમલ જ હોતી નથી હજારો વર્ષથી અસાચારોની ઘાલીમાં પીલાઈને નિ સત્ત્વ, દરિદ્રી અને કળા-હીન અથેના આપણા જ બાધવોએ કરેલા પોકારથી એમની નિદ્રાનો ભગ થયો નથી અને એમના વિનાસભોગમાં વ્યલય આવતો નથી પ્રલક્ષ પરમાત્માના જ અનત સ્વરૂપો હોવા છતાં એઓ આજે સહસ્રાવધિ વર્ષોના મતત અસાચાગતળે દ્વાનઈને લાગ્યાહક પશુ જેવી રીતે બની ગયા છે અને એમને પોતાના જીવનનો પણ કેમ તિરસ્કાર થઈ ગયો છે, એનો વિચાર સુદ્ધા પણ એ મહાન્ મહેવ વનારા વ્યક્તિઓના હૃદયમાં આવતો નથી! તોપણ એનો જેમણે પૂર્વ વિચાર કરેલો છે, જેઓ એ રોગની રામચાણુ માત્રા મેળવવાને લાગ્યશાળી થયા છે અને એ કુર્દશાના મૂળને અત્તી કાઢવાના કાર્યમાં જેમણે કમર કસેલી છે, એના મહાત્માઓ પણ જગતમાં જન્મ્યા છે એટલામાટે દે મિત્ર! જેઓ એ ઉપાયોનું ચિન્તન કરનારા હોય, તેઓ એવા મુદ્દા પ્રાટીના પ્રનાયમાં ધ્યાન ન આપે, એજ તેમનામાટે લાભકારક અને દિતાવદ્ છે

હવે મારે તને એક વિશેષ સૂચના કરવાની છે અને તે એ કે, જેમને લોકો શ્રીમત્ કિંવા ધનાઢ્યના નામથી ઓળખે છે, તે શ્રીમતોમાં આના કાર્યપ્રસંગે લેશ માત્ર પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ કારણ કે, છપિત હોવા છતાં એ લોકો મૃત જ છે, એમ ધારવું તારા જેવા ગરીબ, હવકા દરજ્જાના પણ વિશ્વસનીય મનુષ્યો જ એ કાર્યમાટે યોગ્ય છે, ધર્મરમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખજે અને જે કાંઈ પણ કરવાનું હોય તે સરળ અને સુલ્લી રીતે—સરળ માર્ગથી જ કરજે, એમાં પડેલા ગમ્ખવાની અને છુપા છુપી કરનાની કશીપણ અગત્ય

નથી. દુઃખી અને દીનજનો વિશે હૃદયમાં અનુકંપા રાખજો અને સાહાય્યની અગત્ય હશે તો પરમેશ્વર પોતે અવશ્ય સહાયક થશે જ એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખજો. અંતઃકરણમાં એજ બાર અને મસ્તિષ્કમાં એજ વિચાર લઇને હું આજે બાર વર્ષથી ભટકતો ફરું છું. હું આપણા દેશમાંના ઘણાક કહેવાતા ધનાઢ્ય અને શ્રીમાનોનાં દ્વારોમાં ધક્કા ખાઈ ચૂક્યો, પરંતુ ત્યાં જ્યારે આશા સફળ ન થઈ ત્યારે રક્તમય ચએલા હૃદયથી અર્ધ વિશ્વનું ઉલ્લંઘન કરીને અંતે આ પરકીય દેશમાં હું સહાયતાની શિક્ષા માગતો ફરું છું. પરંતુ અતે તે પરમાત્મા મારો સહાયક થશે, અને એમાં લેશ માત્ર પણ અંતર આવવાનો નથી એવો મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. યજ્ઞ કદાચિત્ મુધા અને શેલયી મારા જડ દેહનો આ ભૂમિમાં જ પાત થઈ જશે, તોપણ હિન્દુસ્તાનમાંના મારા તરણુ મિત્રો ! તમારા માટે એક વાર્ત્તા હું મારી પાછળ-મૂકી જઈશ. ગરીબ, દુર્ગળ, નિરાશ્રિત અને અસાચારથી દખાવણા-પીડા-યજ્ઞ મારા દેશઆધિવાસી સુખમાટે તમે જીવતા થાઓ, એ જ મારા વંશને તમે પોતાના વારસદાર તરીકેના અધિકારથી આગળ અને આગળ ચલાવતા રહેજો. જાઓ-આ દાણે જ તે પાર્થસારથિ (કૃષ્ણ)ના મંદિરમાં જાઓ અને મારા એ વારસાને ચલાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરો. એટલે તે અશરણુશરણુ, જેણે ગોકુલમાં ગેરવાસીની પ્રતિજ્ઞા ભળવી હતી, જેણે અતિશૂદ્ર ગૂઢકને નિર્ભરાલિંગન આપવામાં પોતાની અપ્રતિજ્ઞા માની ન હોતી, જેણે પોતાના છુદ્ધાવતારમાં વેશ્યાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને જેણે તેના સંકટોના સમુદ્રમાં ઝંપલાવીને તેનું રક્ષણ કર્યું હતું, તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અવશ્ય તમારો પણ સહાયક થશે જ. ત્યારે હવે પ્રતિદિવસ અવનતિના અંધકારમાં વધારે અને વધારે ઘેરાતા તમારા ત્રીસ દ્વારિ આર્યબાધિવાસી ઉદ્ધારની તમે પ્રતિજ્ઞા લેશો કે નહિ ? તમારે એ પ્રતિજ્ઞા લેવી જ જોઈએ.

એ કાર્ય એક દિવસનું નથી અને એ માર્ગ સર્વત્ર ભયંકર કાંટા અને ઝાંખરાવડે ભરપૂર ભરેલો છે. પરંતુ ભયભીત ન થાઓ ! કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. તમારી પૂઠે સંરક્ષણાર્થે તે પાર્થસારથિ આયુધ ધારણ કરીને બેઠેલો છે, એ કદાપિ વિસરશો નહિ. ત્યારે તેના નામનો ઉચ્ચાર કરો અને હજારો વર્ષથી એકત્ર થએલા પાપોના આ પર્વતપ્રાચ રાશિને આગ લગાડી દો એટલે એ બળી જળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય ! આગળ વધો-જેઈ શું રહ્યા છે? કાર્ય મહા વિકટ છે અને આપણું સામર્થ્ય અત્યંત અલ્પ છે એમ ધારીને જરાપણુ ડગમગશો નહિ. આપણે જ્ઞાનના પુત્ર અને ભગવાનનાં સંતાન છીએ, એટલે આપણો વિજય થવો જ જોઈએ. કારણ કે;—

“યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ.....

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્મુક્તિર્મર્ત્યમ્” ॥

ત્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ હોય, ત્યાં જ લક્ષ્મી, વિજય, સંપત્તિ અને અચ્ચત્ર નીતિનો વાસ હોવો જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે.

આ પ્રપત્નમાં સદસાવધિજનોનો પાત્ર થશે, પણ ખીજા હજારો ઉભા થઈને તેમનાં સ્થાનને સંભાળી લેશે ! રોગ શો છે એનું નિદાન જાણવામાં આવી ગયું છે અને ચિકિત્સાનું પણ તમને જ્ઞાન થયું છે. હવે દૈવ વિશ્વાસ રાખીને ચિકિત્સાનો આરંભ કરો; પણ હું પુનઃ એક વાર કહું છું કે, ધનાઢ્યજનોની સદાયતાની આશા ન રાખશો અને ઠરી ગએલાં અંતઃકરણથી કરાવલી વર્તમાનપત્રોમાંની ટીકાઓને જરા પણ માન ન આપશો. તડકા, ટાટ, વર્ધા, બૂખ અને તરસની જરાય દરકાર ન રાખશો-વધારે તો મું, પણ આ દેહને પણ પોતાનો ન માનશો. દેહને પરમેશ્વરના કાર્યમાં સમર્પણ કરી દો. પશ્ચાત્ દષ્ટિ કરીને ન લુઓ. આપણી સાથે પાછળ કોઈ આવે છે કે નહિ, એનો લેશ માત્ર પણ વિચાર કરવાનો નથી. એક સરખી રીતે આગળ અને આગળ વધતા જાઓ-ઉન્નતિના માર્ગમાં આગળ ચાલતા રહો !

હું આવતી કાલે એક સભ્ય સ્ત્રીસમાજ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપવાને યોસ્તન જવાનો છું. એ સ્ત્રીસમાજની પંડિતા રમાબાઈને ધણી જ મદદ છે. આવતી કાલે યોસ્તનમાં પહોંચતાંની સાથે જ કપડાં બદલવાં જોઈશે. ગામમાં ફરતી વખતે સાદો કાળો પોશાક અને વ્યાખ્યાનની વેળાએ કાપાય કૌપીન ધારણ કરવું એવો મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કરેલો છે. જે અહીં વધારે દિવસ રહેવું હોય તો હિન્દુસ્તાનનાં સાધારણ વસ્ત્રોથી કામ ચાલી શકે તેમ નથી; કારણ કે, જે કોઈ તેના વેષમાં હોય તો તેને જોવામાટે માર્ગમાં હજારો લોકો એકઠા થઈ જાય છે અને તેથી માર્ગમાં ચાલવાનું પણ અશક્ય થઈ પડે છે. જે અહીંના લોકોપર પ્રભાવ પાડવો હોય, તો અહીં સતત કેટલોક સમય વીતાડવાની ખાસ અગત્ય છે.

માત્ર કેનેડા વિના અમેરિકામાંની રેલ્વેમાં એક કરતાં વધારે કલાસ નથી. એટલે હું મારો પ્રવાસ ફર્સ્ટ કલાસમાં કરવાનો છું; કારણ કે, અહીં એજ એક કલાસ છે; પરંતુ શયનરથ* (Pullman) માં પ્રવાસ કરવાનું સાહસ મારાથી કરી શકાય તેમ નથી. એ શયનરથો બહુ જ સગવડ ભરેલા હોય છે-એમાં ખાન, પાન, રનાન અને શયન આદિ

* જેમાં સર્વ પ્રકારના મુખસાધના બરેલા છે એવા એ રેલ્વેમાંના ડબ્બા અમેરિકામાં પ્રથમ ઈ. સ ૧૮૩૧ માં બોર્ન. એમ. પુલ્મને બનાવ્યા હતા અને તેથી તેના નામપરથી એ ડબ્બા અત્યારેથી Pullman-carના નામથી જ ઓળખાય છે. એને Sleeping-car-અથવા Palace-car પણ કહેવામાં આવે છે.

સર્વ પ્રકારના સુખો મળી શકે છે અને એ ગાડીમાં બેસવાથી તમે કોઈ સારા હોટલમાં જ છો, એવો જ તમને ભાસ થાય છે, પરંતુ એમાં બેસવું બહુ જ મોઢું છે, એટલે ધનવાનો જ એનો ઉપભોગ લઈ શકે છે.

અહીં (અમેરિકામાં) વ્યાખ્યાન આપવાનું કાર્ય પણ બહુ વિઘ્નપૂર્ણ છે લોકો પોતાના ઉલ્ભ અને વ્યવસાયમાં એટલાનધા નિમગ્ન હોય છે કે, તમે શું બોલો છો એ સાંભળવાનો સુદ્ધા તેમને અવકાશ હોતો નથી. અત્યારે અહીંના લોકો નગરોમાં વસતા નથી, તેઓ સર્વ પોતાપોતાના શ્રીઘ્મસદનો (Summer homes)માં વસવાને બહુ ગ્ના હવાવાળા સ્થાનોમાં આ-આ ગયા છે. તેઓ સર્વ ચરફ-ફતુમાં અહીં પાછા આવશે આ નાળંધા પરિશ્રમે વેઠ્યા પછી હતાશ થવાનું હું પસંદ કરતો નથી, કારણ કે, 'ઊતાવળે આગ પાકતા નથી' એ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. જો બીજા છ માસ પર્યન્ત તમારા તરફથી મને મદદ મળતી રહેશે, તો હું કેટલોક કાર્યભાગ સિદ્ધ કરી શકીશ. ધીમે ધીમે મારો માર્ગ સુગમ થતો જશે એ જ માસના અવધિમાં હું અન્ય સાધન મેળવીને અહીં મારી સ્થિતિ ઠગવાના મારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશ.

આ નવીન ઈજેન્ટ (અમેરિકા)માં અત્યારે પણ એટલી બધી શીતનતા છે કે, 'રોજ રાતના અને પ્રભાતમાં અમા' સગળી સગડીઓ ધરમાં રાખવી પડે છે. કેનેડા તો વળી એથી પણ વધારે શીતલ છે. અહીંના જેવી નીચી ટેકરીઓપર અઘાપિ નિમ-પાત થતો કદાપિ ભાગ જોવામાં આવ્યો નથી.

ધીમે ધીમે હું અહીં મારો માર્ગ તો કરીશ ખરો, પણ એથી એમ સમજવાનું નથી કે અમેરિકા જેવા ભયંકર મહર્ષતાવાળા દેશમાં હું દીર્ઘ સમય પર્યન્ત નિવાસ કરી શકીશ. આપણા હિન્દુસ્તાનમાંના અપિયાની કીમત કૃત્રિમનાથી વધવાને લીધે અત્યારે અહીંના બનરોમાં ભયંકર ક્રોનાહલ વ્યાપી ગયો છે અને એથી લક્ષીક માનો બંધ થઈ ગઈ છે.

અત્યારે તો મારે માનવું જ જોઈએ.

હું આ કાણુકાચુ શરીરનો અત થતા સૂવી તો પ્રયત્ન કરતો જ રહીશ, પણ આપણા કાર્યની સમાપ્તિ થવા પૂર્વે જ જો ચરદી, રોગ કિંવા મુકાથી મારું મરણ અહીં જ થઈ જાય, તો મિત્રનું મર્થ જાણીને આ કાર્ય તું પોતે તારા માથાપર ઉપાડી લેજે. પવિત્રતા, નિષ્કપટતા ને શદ્ધા એ પણ વસ્તુનો કદાપિ ત્યાગ ન કરતો પ્રથમ તો મારા કાર્યનો આરભ હું અમેરિકામાં જ કરીશ, પણ દુર્ભાગ્યરોગે જો અહીં ફળનિષ્પત્તિ નહિ થાય, તો પછી ઈજેન્ટમાં જઈને પ્રયત્ન આદરીશ. જો ત્યાં પણ આશા સફળ નહિ થાય, તો પાંડો હિન્દુસ્તાનમાં આવતીને ઈશ્વરની ભાવિ આજ્ઞાની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો રહીશ.

તારો—વિવેકાનંદ.

પ્રિય બંધો:—

અત્યંત દારિદ્ર્યવડે પીડતાં હાલુકે ભાન બૂડીને મેં તારાપર જે નિરાશાજનક પત્ર લખ્યું અને ત્રાસ આપ્યો, એ વિશે હવે મારા મનમાં બહુ જ ખેદ અને પથારતાપ થાય છે. તે વખતે મારાં ખીસાં તદન ખાલી હતાં, પણ સ્વાર પછી ઈશ્વરે મારા માટે મિત્રોની મદદ મોકલી આપી છે. બોસ્ટન પાસેના એક ગામમાં વસતા ડૉક્ટર રાધંદ સાથે મારી ઓળખાણ થઈ છે. એ ગૃહસ્થ દારવર્ડ યૂનિવર્સિટીમાં ગ્રીક ભાષાના અધ્યાપક (Professor) છે. એમણે મને પોતાની બહુ જ અનુકંપા બતાવી અને ચિકાગોમાંના સર્વધર્મમહાપરિષદ (Parliament of Religions) માં જઈને વ્યાખ્યાન આપવા વિશે ઘણો જ આગ્રહ કર્યો. ‘એથી અમેરિકન લોકો તમારા સ્વરૂપને ઓળખતા થશે’ એવો એમનો અભિપ્રાય છે. અહીં ફાઈ સાથે મારી વધારે ઓળખાણ ન હોવાથી એ વ્યાખ્યાનના સંબંધમાં સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપવાની જવાબદારી ડૉક્ટર સાહેબે પોતાના માથાપર વ્હોરી લીધી છે અને તેથી હું પુનઃ એક વાર ચિકાગોમાં આવી પહોંચ્યો છું. અહીંની ધર્મમહાસભામાં હાજરી આપવામાટે પધારેલા પૌરસ અને પાશ્ચાલ ધર્મપ્રતિનિધિઓ જે ગૃહસ્થને ત્યાં ઉતરેલા છે, ત્યાં જ મારા ઉતારાની પણ વ્યવસ્થા થયેલી છે.

એ ધર્મમહાપરિષદની ઉપક્રમસભા ભરવામાં આવી તે દિવસે પ્રમાતમાં અમે સર્વ ધર્મપ્રતિનિધિ ‘આર્ટપેસ’ (કળાપ્રાસાદ) નામક એક ગૃહમાં પ્રથમ એકત્ર થયા. સભામાટે એક પ્રચંડ મંડપ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેની આસપાસમા ચોરડાએને બદલે ખીજા પણ ન્હાના ન્હાના મંડપો બાંધેલા છે. આપણા દેશમાંથી જ્ઞાનસમાજના પ્રતિનિધિરૂપે શ્રીયુત સુભુમદાર, મુમુક્ષુ શ્રીયુત બી. બી. નગરકર, જૈન-ધર્મપ્રતિનિધિ શ્રીમાન ગાંધી અને થિયોસોફીના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રીમતી એનીએસ્ટ અને શ્રીયુત ચક્રવર્તી ઇસાઈ પધારેલાં છે. એમાંના શ્રીયુત અતાપચંદ્ર સુભુમદાર અને હું તો જૂના મિત્રો જ હતા અને શ્રીયુત ચક્રવર્તી મને માત્ર મારા નામથી જ ઓળખતા હતા. સ્વાર પછી અમે વરઘોડામાં સાજનના ઠાડ પ્રમાણે સભાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો અને અમારા બેસવામાટે જે ઉચ્ચ રંગભૂમિની યોજના કરેલા હતા, તે રંગભૂમિપર જઈને બેઠા. એ જ રંગભૂમિ કિંવા પીકાસનપર ખીજા છ કે સાતસે ઉચ્ચ વર્ગીય અમેરિકન લોકો બેઠા હતા. એ ઉપરાંત પૃથ્વીપરનાં સર્વ રાષ્ટ્રોના વિદ્વાન પુરુષો પણ

ત્યાં આવી લાગ્યા હતા. કેઈ દિવસ આવા મંડળ સમક્ષ મને વ્યાખ્યાન આપવાને પ્રસંગ આવ્યો ન હોતો, એટલે એ સમાજ સમક્ષ બોલતું શું એ વિચાર કિંવા ચિન્તાથી મારં હૃદય ધડક ધડક ધડકવા લાગ્યું અને જીલ સૂકાઈને તાળવા સાથે ચોટી ગઈ મોટી ધામધૂમ સાથે સભાના કાર્યને આરંભ થયો; સંગીત, અન્ય વિધિ અને વ્યાખ્યાનોથી એ આરંભ એટલો બધો ભવ્ય ભાસવા લાગ્યો કે, જેનું યથાર્થ વર્ણન થતું અશક્ય છે. એ પછી એક પછી એક કરીને અનુક્રમે જિજ્ઞાસુ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મપ્રતિનિધિઓની આગળાણ કરાવવાનો વિધિ આગળાયો. પ્રત્યેક પ્રતિનિધિ પીઠાસનના મધ્યમાં આવીને કાઈને કાઈ પણુ બોલ્યા. હું એટલો બધો અશકત અને દુર્બળ થઈ ગયો હતો કે, પ્રસાતની એ સભામાં મારાથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ. શ્રીયુત મુનુમદારે એક ઉત્તમ ભાષણ કર્યું તેમ જ ચક્રવર્તી પણ વ્યાખ્યાનમાં સારા ચમકયા અને શ્રોતાઓએ તેમને તાળીઓના ગગડાટથી વધાવી લીધા. એ સર્વેએ પ્રથમથી જ બધી તૈયારી કરી રાખી હતી અને તૈયાર ભાષણો સાથે તેઓ પીઠાસનપર આવ્યા હતા. મારા જેવા મૂર્ખને આગળથી એવી તૈયારી કરી ગમવાની કલ્પના સૂઝી નહિ, અને અંતે વ્યાખ્યાનનો પ્રસંગ તો આવી જ પહોંચ્યો. ડૉક્ટર એરોએ શ્રોતાઓ સાથે મારી આગળાણ કરાવી. મેં મનમાં જ દેવી સરસ્વતીનું વંદન કરીને ભાષણનો આરંભ કર્યો.

“અમેરિકામાંનાં મારા મિત્ર બાંધવો અને ભગિનીઓ!” મારા એ શબ્દોના ઉચ્ચાર સાથે જ શ્રોતાઓએ કાનના પડદાને ફાડી નાખનારો બે મિનિટ સૂધી તાળીઓનો ગગડાટ કર્યો. હું મારા ભાષણમાં આગળ વધ્યો અને જ્યારે ભાષણની સમાપ્તિ કરીને હું બેસી ગયો ત્યારે જાણે મારા હૃદયનો એક ભાર ઓછો થયો હોયની! એવો જ મને ભાસ થવા લાગ્યો. બીજા દિવસનાં વર્તમાનપત્રો વાંચતાં મારા જણવામાં આવ્યું કે, મારે ભાષણ અમેરિકાના લોકોને સર્વોત્કૃષ્ટ ભાસ્યું હતું. હું સમસ્ત અમેરિકામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો. શ્રીમદ્ ભાગવદ્ગીતાના મહાન્ ભાષ્યકાર શ્રીવટે ખરું જ કહ્યું છે કે:— ‘મૂક કઠોતિ વાચાલમ્’ ઈશ્વરની એ કૃપાને મને એ દિવસે પ્રલક્ષ અતુલવ કિંવા સાક્ષાત્કાર થયો. એ દિવસથી મારી પ્રખ્યાત પુરુષોમાં ગણના થવા લાગી. જે દિવસે મેં મારો વેદાંતવિષયક નિબંધ વાચી સંભળાવ્યો તે દિવસે તો શ્રોતાઓની એટલી બધી બીડ થઈ હતી કે એવી બીડ આગળ કોઈ વાર પણ જોવામાં આવી નહોતી. વર્તમાનપત્રોએ મારી પુષ્કળ પ્રશંસા કરેલી હોવાથી સબ્બ સ્ત્રીશ્રીઓ તો તે દિવસે એટલી બધી આવી હતી કે તેમની ગણના લાગ્યેજ કરી શકાય. વર્તમાનપત્રોમાંના એકમાંથી હું આ અવતરણ આપું છું, તેથી એની કોઈક કલ્પના કરી શકાયો:—

“સર્વ” સ્થળો ત્રિયો, ત્રિયો અને ત્રિયોથી જ વ્યાપ્ત હતા—દરેક ખૂણાઓ પણ ત્રિયોએ જ રોપી લીધા હતા. નિર્બંધવાચનની સમાપ્તિએ તેમનો વિવેકાનંદ સાથે વિયોગ રાખ્યો, સાં મૂંઝી શાંતિથી તેઓ સાં બેસી રહી હતી.” ઇત્યાદિ.

જે હું વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી મારી પ્રશંસાના ભાગો કાપીને મોકલી આપુ, તો તે જોઈને તમે આશ્ચર્યચકિત થઈ જશો. પણ એ તો તમે જાણો જ છો કે, હું કીર્તિ અને અસલ નામનાનો લોબી નથી જ. સંક્ષેપમાં એટલું કહેવું જ પૂરું થશે કે, જ્યારે પણ હું વ્યાખ્યાન આપવામાટે પીકાસનપર આવું છું, ત્યારે પ્રત્યેક સમયે શ્રોતાઓ મને તાળીઓના ગગનભેદક નાદથી વધાવી દે છે. મારા ઉત્તમ ભાષણોમાટે બહુધા સર્વ વર્તમાનપત્રોએ મારાં સ્તુતિસ્તોત્રો ગાયાં છે અને ગાય છે. અત્યંત ધર્મોદ્ધ અને વિરુદ્ધ પક્ષનાં પત્રોને પણ સ્વીકાર્યા વિના નથી આવ્યું કે;—“મુંદરાં મુખારવિન્દ, આકર્ષક સૂચકતા અને આશ્ચર્યકારક વક્રત્વશક્તિ ધરાવનારો એ પુરુષ ધર્મમહાપરિષદમાં એક સર્વ કરતાં વિશેષ પ્રભાવશાળી અને પ્રધાન પુરુષ છે,” ઇત્યાદિ. * * *

મને અહીં હવે ઘાઈ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા નથી, એ પ્રથમ જણાવેલું જ છે. નગર-માંનાં અનેક સારાંમાં મારાં ગૃહોનાં દ્વાર મને આદર આપવામાટે સદૈવ ખુલાં છે. પ્રત્યેક દિવસે એક કે બીજા ગૃહસ્થના અનિધિ થવાનું મારા ભાગ્યમાં લખાયલું જ હોય છે. અમેરિકન રાષ્ટ્રમાં જે એક મોટામા મોટી વિલક્ષણતા છે, તે અન્યત્ર કયાંય પણ તમારા જોવામાં આવી શકે તેમ નથી જ. તેઓ પ્રત્યેક વસ્તુને જાણી સેવાની ઇચ્છા અને આતુરતા ધરાવે છે અને અમેરિકન સ્ત્રીઓ તો વળી જગતમાં બહુ જ આગળ વધેલી સ્ત્રીઓ છે. સરાસર અમેરિકન પુરુષો કરતાં અમેરિકન સ્ત્રીઓની શુદ્ધિ વિશેષ વિકાસ પામેલી હોય છે પુરુષો લક્ષ્મીના લોભે લક્ષ્મીની શુભામિત્રીમાં જ પોતાનું સમસ્ત જીવન પીતાડી દે છે અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેક પ્રસંગે જ્ઞાનના પ્રદેશમાં જ આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એકંદર રીતે જોતાં સર્વ અમેરિકનો બહુ જ માયાળુ અને ભોળા સ્વભાવના લોક છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો સેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. જેમની પણ પોતાનાં સમજ કે તિર્બળ તરવેના ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા થાય છે તેઓ તત્કાળ અમેરિકામાં આવીને પોતાના વ્યવસાયનો આરંભ કરી દે છે, પણ કહેતાં ઘણો શોક થાય છે કે, એવા ઉપ-

* “Ladies, ladies, ladies packing every place-Dilling, every corners they patiently waited and waited while the papers that separated them from Vivekananda were read,” &c.

† “This man with his handsome face and magnetic presence and wonderful oratory is the most prominent figure in the parliament,” &c

દેશકામાંના ધણાખરા નિર્માય અને અત્પ્રજ્ઞાનીજ હોય છે. ગુણો સાથે અમેરિકનોમા કેટલાક દોરો પણ છે. પરંતુ દોષો કયા રાટ્રમા નથી વારુ? એશિયાએ સુધારણાદક્ષતા બીજાનું આરોપણ કર્યું, યુરોપે યુરુપશુદ્ધિનો વિકાસ કર્યો અને અમેરિકા હવે સ્ત્રીઓ તથા સાધારણ જનસમાજની શુદ્ધિને નિકસિત કરવાનું કામ ચલાવે છે અમેરિકા પરિશ્રમશીલ વર્ગ અને વનિતાઓનું સ્વર્ગ છે આપણા હિન્દુસ્તાનમાની સ્ત્રીઓ અને મજૂર વર્ગથી અમેરિકન અજળાઓ અને શ્રમકારક વર્ગને પરસ્પર ભિન્ન દિશામા ભ્રામી રાખીને મનાદષ્ટિથી જુઓ, એટલે એ ભેદની કલ્પના તરત તમારા મનમા આવી જશે અમેરિકનો દિવસે દિવસે વાધુના વેગે ઉદાગતમા ચતાળાય છે હિન્દુસ્તાનમા તમારા જોવામાં આવતા કડિન હૃદયના ક્રિશ્ચિયનોને જોઇને અમેરિકનોના સ્વભાવની કલ્પના ન કરશો હિન્દુસ્તાનમાના ક્રિશ્ચિયનોને અમેરિકનો પોતે પણ ‘પાપાણુહૃદયી’ના નામથી ઓળખે છે એવા પાપાણુહૃદયી જનો અમેરિકામા પણ છે, પણ દિવસે દિવસે તેમની સખ્યામા ઘણોજ મોટો વટાડો થતો જાય છે અને એ મહત્ત્વ રાટ્ર વિદ્યુત્ વેગે જેનામાટે હિન્દુઓ અભિમાન ધરાવે છે તે આધ્યાત્મિકતાના પ્રદેશ તરફ આગળ અને આગળ વધતું જાય છે

હિન્દુએ પોતાના ધર્મનો લાગ ખરી દેવાનો નથી—અર્થાત્ ધર્મને લાગવાથી કર્શો પણ કૃતસિદ્ધિ થવાની નથી, કિન્તુ ધર્મને પણ તેની યોગ્ય સીમામા જાળવી રાખવો અને સમાજને પણ એટલી સ્વતંત્રતા આપવી કે જેથી તે ઉન્નતિ કેવા અબ્યુદયના માર્ગમા આગળ વધી શકે એ જ પ્રશસ્ત માર્ગ છે સુધારકાએ આજ સુધીમા ધર્મશુરુઓના પાખાથી પ્રસરેલી રૂઢિચો અને અન્ય અનર્થોનું મૂળ કારણ ધર્મને જ માની લેવામાં અને એ માનીનતાને લીધે અભેદ ધર્મદુર્ગને પાડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામા પ્રથમથીજ એક ભયકર શૂન કરેલી છે—અર્થાત્ તેમણે ‘મૂલ કુઠાર’ એ ન્યાયનું જ અવનમન કરેલું છે, અને એનું પરિણામ શું આવ્યું છે? કેવળ નિષ્ફળતા પાપાણુની દીવ અને મસ્તકના આધાતથી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા પરિણામ શું આવવું જોઇએ, એ તો ખુલ્લુંજ છે મહાત્મા છુદ્ધથી તે આધુનિક સુધારક રામ રામ મોહનરાય સુધીના પ્રત્યેક સુધારકે એમ જ માની લીધું છે કે, અનર્થકારક જાતિબંધનની ઉત્પત્તિ તાત્ત્વિક હિન્દુધર્મમાંથીજ થયેલી છે એટલે જો હિન્દુધર્મની ઇમાગતને જ તોડી પાડવામા આવે, તો જાતિભેદના પોતાની મેળેજ નાશ થઈ જશે, એવો સિદ્ધાંત કરીને તેમણે તે પ્રમાણેના પ્રયત્નો કર્યા અને પરિણામે તેમના તે પ્રયત્નો સર્વથા નિષ્ફળ જ થયા વાસ્તવિક વિચાર કરી જોતા એમ જ જણાય છે કે, હિન્દુધર્મતત્ત્વનો અને જાતિનિર્બંધનો પરસ્પર કાઠી પણ નિકટ સંબંધ નથી સમાજઘટનાની ક્રિયા ચાલુ હતી તે વેળાએ જૂદા જૂદા સમયે સુખકારક ભાસેલા

રિવાજે પ્રચારમાં આપ્યા અને તે જ રિવાજ ધીમે ધીમે બળવાન થતા તેમને ધાર્મિક બાલ્યનરૂપ પ્રાપ્ત થયું બિશુકવર્ગ બને ગમે તેટલા પોષાર કે તે પશુ સત્ત્વ સાત્ત્વિક હિન્દુધર્મ અને જાતિમધનનો પરસ્પર સંબંધ સિદ્ધ થઈ શકતો જ નથી જાતિભેદે પણ એક સમયમાં કેટલાક લાભકારક કાર્યો કરી આપ્યા છે, પણ અભારે તે હવે પ્રેતવત્ થયેનો હોવાથી તેને અગ્નિદાહ કરવો એ જ વિશેષ ઈષ્ટ છે ! કારણ કે, તેના મૃત શરીરના સડવાથી તેમનો અપાયમારક દુર્ગન્ધ આર્યાવર્તનના વાતાવરણમાં પ્રસરીને વાતાવરણને ગેજોત્પાદક અને અપાયકારક બનાવતો જેવામાં આવે છે અર્થાત્ એવા મૃત શરીરનું મત્વ જ દહન કરી નાખવું એ વધારે સારું નથી કે શું ? વેદાંતધર્મનો પ્રસાર કરીને આર્યાવર્તવાસીઓને 'અમે કોણ છીએ ?' એ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવી દેવું એ જ જાતિભેદને નષ્ટ કરી નાખવાનો સર્વથી ઉત્તમ અને રામનાથ ઉપાય છે પ્રત્યેક અમેરિકન મનુષ્યના હૃદયમાં 'હું મનુષ્ય છું-હું સ્વતંત્ર છું' એ જ્ઞાનની પૂર્તિ પ્રસક્ત દિગ્ગોચર થાય છે, અને એથી વિરુદ્ધ પ્રત્યેક હિન્દુ મનુષ્યના હૃદયમાં 'હું સમાજનો દાસ છું-સમાજનો ગુનામ છું' એ જ લાવના ભાવે ની જેવામાં આવે છે કોઈ પણ કૃત્રિમ નિર્મિત પરિણામે સમાજને વિષાતક જ થઈ પડે છે, એવો નિયમ જ છે સમાજના સ્વાતંત્ર્ય અને ના વનમનનો નાશ થતાની સાથે જ તે સમાજ સડવા માટે છે એટલા માટે એ સડના મૂળ કારણનો બનતી બિતાવળે નાશ કરી નાખવો જોઈએ એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા, અંગ્રેજ રાજ્ય થયું એ બહુ જ સારું થયું છે, કારણ કે વર્તમાન પ્રતિસ્પર્ધાના આગમન સાથે જ જાતિભેદ કેટલી બધી ત્વરાથી અદસ્ય થતો જાય છે એ તમે સ્પષ્ટ જોઈ શકો છો હવે ધર્મે એ જાતિભેદને મારી નાખવાનું કાર્ય પોતાના માથાપર બેહોરી લેવાની કરી પણ આવશ્યકતા રહી નથી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણ દુકાનદાર બ્રાહ્મણ જોડા વેચનાર અને બ્રાહ્મણ દારૂની બટ્ટી ચાલનાર સાધારણ થઈ પડ્યા છે અને એ ધંધા કરવાની તેમને કોઈ પણ ના પાડતું નથી એનું કાળજી રાખવું જોઈએ અને અહમદમિકાની પ્રખરતાનો ભાસ વર્તમાન અંગ્રેજ રાજ્યમાં પોતાના ઉત્તરિનિર્વાહ અને અભ્યુદયમાટે કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ જાતનો ઉદ્યોગ કેવા વ્યાપાર કરે, તે તેના તે કાર્યમાં કોઈથી પણ અડકાવ કરી શકતો નથી અને એનું પરિણામ એ થયું છે કે, પ્રતિસ્પર્ધા થવાથી લોકો અવનતિ અને દરિદ્રતાના તળિયામાં પડી રહેવાને બદલે જે ઉન્નતિમાં તેમનો જન્મ થયેનો છે તે ઉન્નતિના શિખરપર પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરતા દેખાય છે

શરદ્ઋતુની સમાપ્તિ થઈ જાય ત્યાં સુધી મારે અહીં જ રહેવું પડશે અને ત્યારપછી હું યુરોપમાં જઈશ ઈશ્વર હવે અહીં મને પ્રત્યેક વસ્તુની વ્યવસ્થા કરી આપશે, એ વિશે

તમારે હવે લેશ માત્ર પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. તમારો મારા પ્રતિ જે પ્રેમ છે, તે વિશે હિપક્રાર માની શકાય તેવા યોગ્ય શબ્દો મારા શબ્દકોષમાં નથી.

હવે ધીમે ધીમે મને ઈશ્વરીય કૃપાનો પ્રસાદ મળવા માંડ્યો છે અને તે જ મને અંત પર્યન્ત સાહાય્ય આપશે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થશે .....આપણે જગતના લાભમાટે એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ ધારીને જ હજી પણ મોટા મોટાં કાર્યો કરી શકીશું. એ કાર્યોમાં કીર્તિ તેમ જ નામનાનો હેતુ અંશમાત્ર પણ ન હોવો જોઈએ. કિન્તુ—

‘Ours not to reason why,
Ours but to do and die!’

અર્થાત્ ‘કર્મયોગાધિકારસ્તે’ એટલે જ આપણો અધિકાર છે. તૈયાર થા અને એજ લાવના રાખ કે, ઈશ્વરે આપણને મદત્ કાર્યો કરવામાટે નિર્માણ કરેલા છે અને આપણે અવશ્ય તે કાર્યો કરીશું જ. સદા સર્વદા તમે ધર્મમાટે તૈયાર રહેજો—શુદ્ધ અને પવિત્ર રહેજો તથા માત્ર પ્રેમના ઉદ્દેશથી જ પ્રેમ કરતા રહેજો. દુઃખી, દીન અને અધોગતિને પામેલાઓમાટે અનુકંપા ગણજો એટલે ઈશ્વર તમારાપર કૃપા કરશે જ.

... ..અને ખીજા મિત્રોને વારંવાર મળતા રહેજો અને ભારતવર્ષના સાધારણ જન-સમાજ પ્રતિ અનુકંપા દર્શાવવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો કરજો. તેઓ દીન જનોનાં ગળાં ઢેલી રીતે રૂંચે છે, એ તેમને જણાવજો અને વધારામાં કહેજો કે, જો તેઓ અધોગતિને પામેલાઓને ઉઠાડીને ઉત્તર કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે તો તેઓ ખરેખર કદાપિ ‘મનુષ્ય’ ના નામથી પોતાને ઓળખાવવાને યોગ્ય નથી જ. નિર્ભય થાઓ—ઈશ્વર તમારો સહાયક છે અને તે જ હિન્દુસ્તાનમાના લક્ષ્યાવધિ અગ્નિ તેમ જ કુધાથી પીગત્તા દુખી જનોને અબ્યુદયનો પ્રકાશિત સમય દેખાડશે. અહીં અમેરિકામાનો એક ગેરે મન્ટ્ર (Porter) તમારા હિન્દુસ્તાનમાના ધણાક તરફ સુચિશિતો કરતાં અને ધણાક રાગઓ કરતાં વધારે સુચિશિત અને સુહિમાન્ હોય છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પ્રત્યેક અમેરિકન અખ્યાત અહીં એટલું બધું વિશેષ શિક્ષણ અને વિદ્યાગ્નિ ધરાવે છે કે તેની કલ્પના આપણી હિન્દુ અખ્યાતો કદાપિ કરી શકે તેમ નથી જ. આપણે પણ એવા વિદ્યાપરિમાણિત શામાટે ન યત્ન ? ચતુર્ જ જોઈએ.

આપણે દિગ્દ્રી છીએ કિંવા અક્રિય જીએ, એવો વિચાર માત્ર પણ મનમાં લાવશો નહિ. કારણ કે, લક્ષ્મી એ કાઈ ખરી શક્તિ નથી; કિન્તુ સંબળ અને પવિત્રતા

એ જ સસ સત્તા છે. એ સત્તાએનો વિશ્વમાં ફેટલો બની પ્રભાવ પ્રસરેલો છે, એ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો અહીં આવો અને એનો સાક્ષાત્કાર કરો.

તમારો-વિવેકાનંદ.

તા. ૬... ...નું ૫૧ એટલું બધું ગુચ્છાગરેલું અને પ્રમેયરૂપ હતું કે એવું ૫૧ મેં કદાપિ વાંચ્યું જ નથી. અર્થાત્ તેનો એ નિમિષ કોઈ બાપારીના સૂચિપત્ર જેવો જ હતો અને ધર્મમહાપરિપક્ષમાં એ નિમિષનું વાચન યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું નહોતું એટલા માટે બાબૂના એક બીજા હોલમાં એમાંના યોગક અવતરણો વાંચવામાં આવ્યા, પણ તેમાંનો એક શબ્દ પણ કોઈથી સમજી શકાયો નહિ એ રિશે તેને ઠાંઈ પણ કહેશે નહિ વિચારોના એક મહાન યુત્થને યોગક-અમુક મીમામદ સપ્ખ્યામય શબ્દોમાં રમી કરવામાં કાર્તિક કળાની આવશ્યકતા છે અને તે એ નિમિષમાં નથી.—નો નિમિષ ધણો જ ટુકો કરી નાખીને વાચન યોગમાં જ પતાવી દેવામાં આવ્યું હતું એક હમ્મર કરતાં વધારે નિમિષ વાચવામાં આવ્યા હતાં અને એવાં વિદ્વતાદીન બાપણોને આપી શકાય તેટલો સમય પરિપક્ષ પામે હતો જ નહિ. સાધારણત સર્વ વક્તાએને બાપણુમાટે અપાતા અડધા કલાક જેટલા સમય કરતા મને ખાસ વધારે સમય આપવામાં આવ્યો હતો, કાગળ કે, શ્રોતાએને બેસાડી રાખવાના એક આડકતરા ઉપાય તરીકે જે સારા અને વિશેષ શ્રોતાપ્રિય વક્તાઓ હતા, તેમના વ્યાખ્યાનોનો સમય હમેશા છેલ્લો જ નીમવામાં આવતો હતો શ્રોતાએને ઈશ્વર ચિરાયુ કરો—તેમની અનુકંપા અને સદન-શીલતાનું શબ્દોમાં વર્ણન કરી શકાય તેમ છે જ નહિ તેઓ આવીને સભાગૃહમાં સવારના દસ વાગ્યાથી તે રાતના દસ વાગ્યા સુધી શાંતિથી બેસી રહેતા હતા. માત્ર વચ્ચે અડધા કલાકની ખાવામાટે રમ્મ મગતી હતી એટલું જ માફ. એક પછી એક નિમિષો વચ્ચાતા જતા હતા અને તેમાંના ઘણા ખરા નિમિષો સાધારણ અને રુદ્ધ હોવા છતાં પોતાના પ્રિય વક્તાઓની વાણીસુધાનું પાન કરવાની આશાથી એ રુદ્ધ નિમિષોને સાભળતા તેઓ એકાગ્રતાથી બેસી રહેતા હતા.

સીલોનથી આવેના એક ધર્મપાળ નામના ગૃહસ્થ એક પ્રિયવક્તા થઈ પડ્યા છે. એમનો સ્વભાવ ધણો જ નિર્માની અને મિનનસાર છે ધર્મમહાપરિપક્ષના સમયમાં અમે એક બીજા સાથે બહુ જ પગોટાઈ ગયા હતા.

પૂનામાંની મિસ સોરામજી નામની એક ક્રિશ્ચિયન બાઈ અને જૈનધર્મપ્રતિનિધિ મિસ્ટર ગાંધી અહીં વધારે દિવસ રીને વિશેષ વ્યાખ્યાનો આપવાનાં છે. મને લાગે છે કે, તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં વિજય મેળવશે. વ્યાખ્યાનો આપવાં એ આ દેશમાંનો એક

ધણોજ લાભકારક વ્યાપાર છે અને ટેટલીકવાર એ વ્યાપાર ધણોજ—આપણે ધારીએ તેના કરતાં વધારે—લાભદાયક થઈ પડે છે. ઈંગ્લિશ્વેલ નામનો અહીં એક વ્યાખ્યાનકાર છે, તે પોતાના એક એક વ્યાખ્યાનમાં પંદરસોથી અઠારસો રૂપિયાની રકમ મેળવે છે. અમેરિકામાં એ સર્વથી વિશેષ સન્માનનીય વ્યાખ્યાતા છે.

વિવેકાનંદ.

૬

ડિપરબોર્ન એવેન્યુ, ચિકાગો.

તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪.

પ્રિય મિત્રો—

તમારાં સર્વ પત્રો મને મળ્યાં. આટલા થોડા સમયમાં મારા વિશેના આટલા બધા સમાચાર તમારા જાણવામાં આવી ગયા છે, એ સાંભળીને મને કાંઈક આશ્ચર્ય થાય છે. તમે જે વર્તમાનપત્રની ટીકા સંબંધી ઇશારો કર્યો છે, તે પત્રનો અભિપ્રાય તે અમેરિકન પ્રજાનો અભિપ્રાય સમજવાનો નથી. એ પત્રની અહીં વજનદાર અને સર્વમાન્ય પત્રો સાથે ગણના કરવામાં આવતી નથી. એ વર્તમાનપત્ર અહીં ક્રિશ્ચિયન ધર્મસંબંધમાં અત્યંત સહેલા વિચારોના પ્રદર્શનરૂપ જ મનાય છે. એ વર્તમાનપત્ર વિશે જનસમાજનો અભિપ્રાય જરાપણ સારો નથી. છતાં મારે કહેવું નેહ્યું છે, બધા ક્રિશ્ચિયન ધર્માધ્યક્ષો કાંઈ એવા અસભ્ય અને ધર્મોષ ક્રિયા અંધગ્રહ નથી. સર્વ સાધારણ અમેરિકન જનસમાજ અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મગુરુઓ પણ મને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહે છે અને એ વાતો સદન ન કરી શકાયથી એ વર્તમાનપત્રે મારાપર ટીકારૂપ ચર્ચા ફેકવાની શરૂઆત કરેલી છે. એના એ દુષ્ટ દેવ લોકોના જાણવામાં આવી ગયો છે અને તેથી લોકો એ ટીકાને જગપણુ ધ્યાનમાં લેતા નથી. એ ટીકાથી અહીં મને જરા જેટલી પણ હાનિ થશે, એવો સંશય માત્ર પણ મનમાં લાવશો નહિ. માત્ર હિન્દુસ્તાનમાંના ટેટલાક ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓને મારી નિન્દા કરવાનું એ એક સાધન થશે એટલો જ બય છે. જે ખરેખર એમ થાય, તો ક્રીષ્ટને જ્યુ લોકોને જે વચનો કહ્યાં હતાં તે જ વચનો મારા સંદેશ તરીકે તેમને સંભળાવવો. ક્રીષ્ટને એક વાર જ્યુ લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે:—“ધ્યાનમાં ગાળવો કે, તમારા દિવસ દેવે ગણાઈ ચૂક્યા છે!” તેમની જૂની ઈમારત હવે પડુ પડુ થઈ રહી છે અને હવે તેઓ ગમે તેટલા પોકારો કરે તો પણ તે પશા વિના રહેવાની નથી તે નથી જ. આપણા વેદાંતધર્મનો અમેરિકન લોકોના મનમાં પ્રભાવ પડતાંની સાથે જ એ મિશનરીઓની હિન્દુસ્તાનમાંની મોજમજાનો સદાને માટે અંત આવી જશે, એ વાતનો મને ધણો જ અશ્વસાસ થાય છે. પરંતુ એમનામાંના પ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રણી

કેશિયન ધર્મગુરુઓમાંનો કોઈ એક પણ મારાથી વિરુદ્ધ નથી, એ કાંઈ જોવા તેવા સંતો-
પની વાર્તા નથી. હું પાણીમાં ઉતરી ચૂક્યો છું અને તળાવના મધ્યમાં આવી સાચો
હું એટલે હવે કોઈ પણ ઉપાયે તરીને પેલેપાર તો પહોંચવું જ નોંધ્યું.

આ સાથે અમેરિકનો સમક્ષ મેં વાંચેલા ધર્મવિપયક એક સંક્ષિપ્ત નિબંધવાળો
વર્તમાનપત્રમાંથી કાપી લીધેલો ભાગ તમારા વાચનમાટે મોકલ્યું છે. હું અહીં જે જે
વ્યાખ્યાનો કરું છું, તે વ્યાખ્યાનોમાટે પૂર્વથી કર્યા પણ તૈયારી કરતો નથી—સમય સ્ફુ-
ર્તિથી જે જે વિચારો આવે છે, તે પ્રમાણે બોલતો જાઉં છું.....હિન્દુસ્તાનમાંથી હવે
કોઈ પણ મદદ મેળવવાની મને આવશ્યકતા રહી નથી. અહીં સર્વ સાધનોની ધંધર
કૃપાથી વિપુલતા છે. જે અભારે તમારી પાસે પૈસાનો સંગ્રહ થયો હોય, તો તે પૈસાનો
મારા આ સંક્ષિપ્ત ભાષણને ઉપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરો અને એનું
દેશી ભાષામાં ભાષાન્તર કરીને એનો જેમ અને તેમ વિશેષ વિસ્તાર કરો. એથી ભવિ-
ષ્યમાં જનસમાજ સમક્ષ રજૂ થનારા કાર્યમાં આપણને અધિક મુલભતા થઈ પડશે.
તથાપિ આ કાર્યો કરતાં આપણા કોલેજ બોલવાના વિચારને પાછો પડવા દેશો નહિ.
ઉલ્લોગને સતત ચાલુ રહેવા દેજો.

અહીંના સ્ત્રીસમાજે મારા પ્રતિ જે ઔદાર્ય બતાવ્યું છે, તે ઋણ કેવળ શબ્દોવડે
કદાપિ વાળી ચકાચ તેવું નથી. પરમાત્મા તેમનું કલ્યાણ કરે. સર્વ સાર્વજનિક કાર્યોનું
ખરું જીવન અહીં સ્ત્રીઓ જ છે અને શુદ્ધિમત્તાની વૃદ્ધિ પણ સ્ત્રીઓમાં જ વિશેષ થએલી
જોવામાં આવે છે. કારણ કે, પુરુષો પ્રપંચમાં એટલા બધા નિમગ્ન હોય છે કે, તેમને
આત્મિક ઉત્તરિના કાર્યમાં આગળ વધવાનો સમય જ મળી શકતો નથી.

કે—નાં પત્રો મળ્યાં. જાતિભેદ છે એવો ને એવો જ રહેવાનો કે તેનો લોપ પણ
થશે, એ પ્રશ્ન સાથે મારો કશો પણ સંબંધ નથી. નીચમાં નીચ અને દીનથી પણ દીન
મનાતા મનુષ્યોને પણ ઉચ્ચ ધર્મતત્ત્વો શીખવવાં અને તેઓ તેમને પોતાને અને પોતાની
શક્તિને જાળવના થાય એવા ઉપાયો યોજવા, એટલું જ મારું કર્તવ્ય છે. જાતિભેદની
ગમે તે અવસ્થા થાય, એ સાથે આપણને કોઈ લાગતું વળગતું નથી—સત્ત્વ ધર્મતત્ત્વોનું
જ્ઞાન થતાં લોકો પોતે જ પોતાની મેળે એનો વિચાર કરવા માંડશે. જાતિભેદ હોવા
નોંધ્યો કે ન હોવા નોંધ્યો અને સ્ત્રીઓ સર્વથા સ્વતંત્ર હોવી નોંધ્યો કે પરતંત્ર જ રહેવી
નોંધ્યો, એ પ્રશ્નોના જીદાપોહનો વિષય મારો નથી. 'વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને કૃતિસ્વાતંત્ર્ય
એ જ જીવનનો એક માત્ર સાર છે અને ઉત્તરિ તથા કલ્યાણનો માર્ગ પણ એ જ છે.'

જ્યાં એ વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને કૃતિસ્વાતંત્ર્યનું અસ્તિત્વ નથી હોતું, ત્યાં સમાજ અને મનુષ્યની અધોગતિનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે એમ નક્કી સમજ લેવું.

જાતિભેદ હોય કે ન હોય અને પંચભિન્નતા હોય કે ન હોય છતાં પણ જ્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય, કોઈ પણ વર્ગ, કોઈ પણ જાતિ, કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અથવા કોઈ પણ સંસ્થા વિશિષ્ટ વ્યક્તિના વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને કૃતિસ્વાતંત્ર્યની સત્તાનો અવરોધ કરે છે—તે સત્તા ખીજાઓને કોઈ પણ હાનિકારિણી ન હોવા છતાં પણ તેને અટકાવે છે—તો તેનું તે કૃત્ય રાદાર્થીય છે અને તેટલામાટે તેનો અધઃપાત થયો જ જોઈએ.

એક એવા ધ્રંવને ગતિમાં મૂકવું કે જેના યોગે પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓનો વિકાસ થાય અને ત્યાર પછી પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ પોતાના ભાગ્યને પોતે જ નિર્માણ કરી શકે; એટલું કાર્ય કરવું એ જ મારા જીવનની પરમ મહત્ત્વાકાંક્ષા છે. જીવન-યાત્રામાંના વિકટ અને દુટ પ્રશ્નોના આપણા પૂર્વજોએ સાં સાં ઉત્તરો આપેલાં છે અને વર્તમાન કાળમાં ધૃતર રાષ્ટ્રો એ પ્રશ્નોનો કેવા પ્રકારે નિર્ણય કરે છે, એ જ વાર્તા મારે મારા આર્યબાધવોને કહેવાની છે. ખીજાઓ અત્યારે શું કરી રહ્યા છે, તે તેમને જોવા દો એટલે થયું. આપણે માત્ર એક રાસાયનિક સંયોગ કરવાનો છે, એટલે ત્યારપછી ધની-ભવનની ક્રિયા નિઃસર્ગ પોતાના નિયમને અનુસરીને પોતાની મેળે જ કરી લેશે. અતિ પરિશ્રમ કરો, દૃઢ થાઓ અને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ રાખો. હું ચાર નિવસ જોયો કે મોડો પણ હિન્દુસ્તાનમાં આવીશ જ; પણ હું ત્યાં નથી એમ ધારીને કાર્યમાં બ્યલ્લખ આવવા ન દેશો—કાર્ય ચાલુ જ રાખજો. ધર્મને બાધ ન આવવા દેતાં અધઃપતિત સમાજની ઉત્તતિનો પ્રયત્ન કરવાનો છે, એ મુદ્દાએબને નિરંતર તમારાં નેત્રો સમક્ષ અવિચલ રાખજો—આપણા કાર્યક્રમની અવિચલ દિશા એ જ છે.

ચન્દ્રમૌલિગૃહમાં નિવાસ કરતા તેમ જ લેત્રોમાં અને અન્ય નીચ સ્થળોમાં પરિ-શ્રમે કરતા જે સૈદ્ધા આપણા જોવામાં આવે છે, તે જ આપણું સસ રાષ્ટ્ર છે, એ વાર્તાનું નિરંતર સ્મરણ રાખજો. પરંતુ મહાએદની વાર્તા તો એ છે કે જેઓ રાષ્ટ્રીયતાના મોટા મોટા અને લાંબા લાંબા ગણાટાઓ હાક્યા કરે છે, તેમણે એ વર્ગના લાજમાટેનું અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ કૃત્ય કર્યું નથી; કિન્તુ તેમની જ્યારે ને ત્યારે અવદેહના જ કરી છે. આપણા વર્તમાન સુધારકોને વિધવાવિવાહના વિચારમાંથી માથું ઉંચું કરવાની દુરસ જ મળતી નથી. વિધવાઓને ખીજાર વર ગળ્યા એટલે રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યની પૂણીદુતિ થઈ ગઈ, એવી જ તેમની માનીનતા છે. મારા આમ લખવાથી એ સુધારણાનો હું વિરહપક્ષી છું એમ માની લેવાનું નથી; કિન્તુ મારી તેમના એ કાર્યમાટે

પૂર્ણ અનુકંપા છે. પરંતુ રાષ્ટ્રનું જીવન આવી ક્ષુદ્ર વાતોપર અવલંબેલું હોતું નથી, એટલું જ મારું વિશેષ કથન છે. સાધારણ જનસમાજની જે અવસ્થા, તે જ રાષ્ટ્રની ખરી અવસ્થાને બતાવનારી છે. એ સાધારણ જનસમાજનો અભ્યારની દુર્દશામાંથી ઉદ્ધાર થઈ શકે, એવા જ પ્રયત્નોની હાલમાં આવશ્યકતા છે. પરંતુ તેમની એ સ્થિતિને સુધારવાને પ્રયત્ન કરતી વેળાએ તેમનામાં જે ધાર્મિક વૃત્તિઓ વંશપરંપરાથી નિવાસ કરી રહેલી છે, તે ધાર્મિક વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ ન થઈ જાય એની બહુ જ સંભાળ રાખવાની છે. યૂરોપ-માના લોકો સમાન કૃતિની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, કેઈ પણ વ્યાપારમાં શુદ્ધિના પૂર્ણ વિકાસને અવકાશ, એ જેનાં બાહ્યાંગો છે અને જે હિન્દુધર્મના અતુરોધથી તાત્કાલિક વિચારે. પૂર્ણ રીતે જલસિક્તા થએલા છે, તે હિન્દુધર્મની અંતરંગમાં વૃદ્ધિ થવી, એવો સમાજ હિન્દુસ્તાનમાં જે દિવસે દૃષ્ટિગોચર થશે, તે દિવસ હિન્દુસ્તાનમાં સુવર્ણ દિવસ જ મનાશે. એમ થવાનું જ છે અને એ કાર્ય આપણે જ કરવાના છીએ. તમે એ મશના ભાગી થશો, કિંમહુના એ પ્રમાણે યશોભાગી થવામાટે જ તમારો જન્મ થએલો છે. આત્મશ્રદ્ધા અવિચલ રાખો. કારણ કે, મહત્ત્વ અપરાધસ્થાપન જ મહત્ત્વ કૃત્યોની જનની-માતા છે. મરણ પર્વન્ત પણ દીન જનો, અધઃપતિત અને દુઃખીઓ પ્રતિ અનુકંપા દર્શાવવી અને તેમના લાભમાટે પ્રાર્થના કરવા, એ જ આપણો મુદ્દાલેખ છે.

શૂસ્વીર તરણો! આગળ વધો.

તમારો સ્નેહાતુર—વિવેકાનંદ.

તા ૦ ૬૦—એક મુખ્ય કોલેજની સ્થાપના કરી તદ્દ્વારા સાધારણ જનસમાજને ઉન્નત કરવાની ભાવનાને સર્વત્ર પ્રસાર કરો અને એ કોલેજમાં મુશિક્ષિત થએલા ધર્મોપદેશકોદ્વારા ગરીબોને ધર્મનું અને સાધારણ શિક્ષણ આપવામાં આવશે, એમ લોકોને હૃદયમાં લાગણી થાય તેવી રીતે જણાવો, અને લોકોને રંજિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેમની અનુકંપા તથા સહાયતા મેળવો.

વિવેકાનંદ.

૭

૫૪૧ હીયરજોર્ન એવેન્યુ ચિકાગો

તા ૦ ૩ ૭ માર્ચ, ૧૮૯૪.

પ્રિય બાંધવ—

ઉત્તમ પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય એટલે મુક્તિનો માર્ગ પોતાની મેજે જ ખુલ્લો થાય છે, એ આપનું કથન સર્વથા સત્ય છે અને તેથી મને પણ સર્વ પ્રકારે માન્ય છે; પણ શ્રદ્ધા અને અંધઃશ્રદ્ધા એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે; એ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ઘણી-

કાર એ એમાંનો ભેદ ધ્યાનમાં ન આવી શકવાથી જેને શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે, તે જ અંધશ્રદ્ધા કિંવા અંધવિશ્વાસ સિદ્ધ થાય છે અને તેથી એ અંધવિશ્વાસના પરિણામે મનો-વિકાસનો માર્ગ આકુંચિત થઈ જાય છે.

તેમ જ જ્ઞાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે, એ આપનું કયન પણ કોઈ અમાન્ય કરે તેમ નથી. પરંતુ એમાં પણ એક બીતિ છે. માત્ર ભુદ્ધિનો વિકાસ થતાં ઉત્તમ પ્રકારના વાદવિવાદ કરી શકાય છે અને પોતાનાં સમર્પક બાપણુવડે શ્રોતાઓને આશ્ચર્યચકિત કરી શકાય છે; પરંતુ કેવળ ભુદ્ધિની જ વૃદ્ધિ થવાથી ધણીકવાર મનુષ્ય હવ્યશૂન્ય થઈ જાય છે. દયા, પ્રેમ અને જ્ઞાનિ ઇલાદિ જે હૃદયના સાત્વિક ગુણો છે, તે ગુણોના કારણે ભુદ્ધિના પ્રખર તેજવડે સદંતર સૂકાઈને શુષ્ક થઈ જવાની બહુ જ બીતિ રહ્યા કરે છે. એટલા માટે અનેકવાર એવા રુદ્ધ અને શુષ્ક જ્ઞાનના યોગે ઉપકાર કરતાં અપકાર જ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. પદશાસ્ત્રસંપન્ન શુષ્ક વેદાંતીઓ વાદવિવાદમાં જેનું આશ્ચર્યકારક આતુર્ય જતાવે છે અને તેવી જ રીતે અનેકવાર કસાઈઓને પણ નીચું જોવડાવનારાં કૃત્યો કેવી નિર્દયતાથી કરી દેખાડે છે, એ જાનનેની સરખામણી કરીને વિચાર-વિવેક-કરો. પ્રેમની પણ એવી જ સ્થિતિ છે. શુદ્ધ પ્રેમ અને વિષયસંલગ્ન પ્રેમ એમાંનો સૂક્ષ્મ ભેદ ધ્યાનમાં આવી શકતો નથી. વિષયસંલગ્ન પ્રેમનો વિષય નહીં થતાં જ અથવા તો અતિ સહવાસથી તે વિશે અનાદર થતાં એ પ્રેમનો અંત આવી જાય છે। વાસ્તવિક રીતે એ સર્વ શુદ્ધ ગુણોનું યોગ્ય સંમેયન આપણા વર્તનમાં જોતરી આવવું જોઈએ. ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના વર્તનમાં એ વર્તન નિરંતર મૂર્તિમાન નિવાસ કરતું હતું એવા પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થએલા પુરુષો કવચિત જ જોવામાં આવે છે. ત્યારે ચાલે આદર્શપુરણ તરીકે એ મહાત્માની મૂર્તિને જ ઉદ્યમાં સ્થાન આપીને આપણે આપણા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈએ. આપણામાંના એકના હૃદયમાં પણ એ સર્વ શુદ્ધ ગુણોની એકત્રતા સંબેદી નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે, પણ જો આપણામાંનો એક એક તરણ એક એક ગુણની વૃદ્ધિ કરે, તો જાણના મગ્ગીને ઉપર્યુક્ત ગુણોના પૂર્ણ એકપ્રવાળો એક ન્દાનકડો સમ તેજસ થાય અને તે પણ કાંઈક કાર્ય કરનાર થઈ પડે, એમાં તો સંશય જ નથી. ખીન્ન કાંઈ કરવા કરનાં ચાલે-આવે આપણે એટલું એ જ કાર્ય કરી નાખીએ. ખીન્ન પંથો અને ધર્મસ્વરૂપોપર એમ કરવાથી આપણે વિજય મેળવીશું, એ નિશ્ચિત વાત છે.

અમુક કોઈ પણ ધર્મને શ્રદ્ધાથી કરવામાટે-અર્થાત્ લોકોના મનમાં તે ધર્મનું પરિણામ નિષ્કલવવામાટે-તે ધર્મના ઉપદેશકના અંગમાં ઉત્તમ ઇલાદ દેવો જોઈએ. એ ઉપર્યંત વળી આપણે આપણે પોતાના એક નવીન ધર્મ કિંવા પંથ અણાવીને ધર્મોની

પ્રથમથી જ વધી ગયેલી સંખ્યામાં વિશેષ વૃદ્ધિ કરવાનો આડંબર કદાપિ ન કરવો અને ખરી રીતે તેમ કરવાનું કાર્ત્ત્વ કારણ પણ નથી. કારણ કે, સર્વ ધર્મોનાં સર્વસામાન્ય તત્ત્વો એક જ છે, એટલે અમુક વિશિષ્ટ પંથનો સ્વીકાર કરવાનો હેતુ જ અવશિષ્ટ રહેતો નથી. એ સર્વ કારણોને જોતાં સર્વવ્યાપક ધર્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો, એ જ સર્વથી ઉત્તમ અને ધર્મપ્રસારનો સરળ માર્ગ છે.

ઈશ્વર જો કે સર્વવ્યાપક-વટધટવ્યાપક છે, છતાં તેનું પ્રલક્ષ્ય કિંવા અપરોક્ષ સ્વરૂપ આપણને મનુષ્યના ચારિત્ર્યદ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે. એનું પૂર્ણ વ્યક્ત સ્વરૂપ કેવળ એક શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જ હતું. એટલા માટે આપણે આપણા સર્વ સૈન્યને એ જ મધ્યગિન્દુની આસપાસ એકત્ર કરવું જોઈએ. એમ કરવાથી દોષને તેમજ ઈશ્વર ભાસશે, દોષએ માત્ર તેમની વિદ્વતાનો જ અનુભવ લીધો હશે એટલે તેને તે માત્ર વિદ્વાન જ દેખાશે; અને કોઈ તેમને યોગીના રૂપમાં નિહાળશે; પણ એથી આપણામાં મતભેદ થવાનો સંભવ કે હેતુ નથી.

જાતિભેદવિશે કિંવા અન્ય સામાજિક વિશિષ્ટ રૂઢિની ઇષ્ટતા કે અનિષ્ટતા વિશે આપણો કાર્ત્ત્વ પણ પ્રતિવાદ નથી. સર્વ મનુષ્યોને વિચાર ધરાવવામાં પૂર્ણ અધિકાર અને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે, એટલું જ આપણું કહેવું છે. અર્થાત્ સમાજના વિચારમાં સમાજ સ્વતંત્ર છે અને આપણા વિચારમાં આપણે સ્વતંત્ર છીએ, એ જ મારા જોશવાનો ભાવાર્થ છે.

આપણે કોઈ પણ પંથ કિંવા ધર્મને માનનારાનો અસ્વીકાર કરતા નથી; તે ઈશ્વર-વાદી હોય, વિશ્વદેવતાવાદી હોય, અદૈતવાદી હોય, અનેકેશ્વરવાદી હોય, સંશયવાદી હોય કે શુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી હોય, તો પણ તેનો આદરથી સ્વીકાર કરવામાં આપણને કશો પણ અલવાય નથી. માત્ર તેનું ચારિત્ર્ય ઉદાર અને દૃઢ હોવું જોઈએ, એટલો જ આપણો કટાક્ષ છે.

તેમ જ ખાનપાન, વર્તન, નીતિમત્તા અને એવા જ બીજા વિષયોમાં તેણે અમુક વિશિષ્ટ નિયમોનું પાલન કરવું જ જોઈએ, એવો નિબંધ કરવાનો પણ આપણને અધિકાર નથી, એવી મારી ધારણા છે. માત્ર તેના એ વર્તન ઇલાદિથી બીજાને કાર્ત્ત્વ પણ હાનિ ન થવા પામે, એટલી તેણે ખાસ કરીને સંભાળ રાખવી જોઈએ.

પાપ અને પુણ્ય એ બે શબ્દો વિશેની મારી વ્યાખ્યા એવી છે કે, મનુષ્યની પૂર્ણ-તાના માર્ગમાં જે જે કર્મો આડાં આવે છે તે પાપ છે અને જે જે કર્મોના યોગે મનુષ્યને પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિના માર્ગ સુગમ થઈ પડે છે અને પોતાની વિશ્વવ્યાપકતાનો સાક્ષાત્કાર થવામાં તેને સાહાય્ય મળે છે તે કર્મો તે પુણ્ય કર્મ છે. આપણે કેવળ એ જ દૃષ્ટિથી

કાંઈ પણ કૃતિનો વિચાર કરવાનો હોવાથી જને જે માર્ગે એ ઉપર્યુક્ત પ્રકારના પુણ્યને સંચય કરવામાં સુલભતા થતી હોય, તેને તે માર્ગનું અવલંબન કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી, એ જ સર્વથા ઇષ્ટ છે. મૂલ તત્ત્વનું ઉલ્લંઘન થવું ન જોઈએ, એટલી જ માત્ર આપણે કાળજી રાખવાની છે. ઉદાહરણાર્થ, અમુક મનુષ્યને કંદ અને ફળના આહારથી જ, કિંવા કેવળ દુગ્ધપાનવડે જ પોતાનો માર્ગ સંચારમાટે સુગમ થતો દેખાતો હોય, તો તેને તે વસ્તુઓનો જેવી રીતે પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની સ્વતંત્રતા છે, તેવી જ રીતે કાંઈને માંસભક્ષણ ઇષ્ટ બાસતું હોય, તો તેના તે વિચારમાં પ્રલંબાય કરવાનો આપણને શો અધિકાર છે ? કારણ કે, એ કાર્યમાં તેને પણ દુગ્ધપાન કરનારની પેઠે જ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. જે એકનું અમૃત હોય છે, તે જ બીજાને વિષ થઈ પડે છે, એ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અમુક એક મનુષ્યને બ્રહ્મચર્ય જ ઇષ્ટ બાસતું હોય ને તેથી જ આપણે બધાને જ બ્રહ્મચારી બનાવવાનો સપાટો ચલાવીએ તો પરિણામ કેવું અનર્થકારક થાય, એ કાંઈ પણ કહી શકે એમ છે. કેટલાક લોકોને સ્ત્રીઓ તેમના ઉન્નતિના માર્ગમાં સહાયકારિણી થઈ પડે છે, પણ કેટલાકોને સ્ત્રીઓ બંધન સમાન જ બાસે છે. જતાં અવિવાહિત મનુષ્યને વિવાહિતાવસ્થાને નિન્દવાનો કરો પણ અધિકાર નથી. સારાં શકે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેનો માર્ગ સ્વીકારી લેવો અને બીજાના સ્વીકૃત માર્ગની ટીકાનો અધિકાર બળાકારે ધારણ ન કરવો. એટલામાટે, આપણે એક જ શુરના શિષ્ય થયા હોઈએ અને એક જ તત્ત્વોનો આપણે સ્વીકાર કર્યો હોય, જતાં આપણાં બીજાં વત્તનોના માર્ગ પણ એક જ હોવા જોઈએ, એવો કાંઈ નિયમ નથી અને તેથી ‘આમ થવું જ જોઈએ’ કિંવા ‘આમ હોવું જ જોઈએ’ એમ બોલવાનો કાંઈને લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી.

પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણી સાક્ષાત્ ઈશ્વરની જ પ્રતિમા છે, એ આપણું મૂળ તત્ત્વ છે; જતાં એમાં જે ન્યૂનતા અને અધિકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેનું કારણ શુદ્ધિની ન્યૂન કિંવા અધિક શુદ્ધિ જ છે. સૂર્યનારાયણ એક જ હોવા છતાં જેવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિના યોગે તે ભિન્ન ભિન્ન બાસમાન થાય છે; તેવી જ રીતે મનુષ્યની આંતરિક જ્યોતિષરના પટલનું જેટલા પ્રમાણમાં ઉઝાડન થયેલું હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં જ તે જ્યોતિ તેની કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત થતી હોય છે; પણ એથી કાંઈ તેના મૂળ સ્વરૂપની અબેદતામાં પ્રલંબાય આવી શકતો નથી. તમે કાંઈ પણ સુધારણાનો સ્વીકાર કરો, પણ તે જો એ જ મૂલમૂલ તત્ત્વને અનુસરીને ચાલશે, તો જ યશસ્વિની થશે-પછી તે જ સુધારણા હોય, શુદ્ધિવર્ધક સુધારણા હોય કિંવા શુદ્ધિગમ્ય ધર્મવિષયક સુધારણા હોય, એની ચિન્તા નહિ-

સર્વને એ જ નિયમ લાગૂ છે. તેમાં એ એક જ તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન ભાગે પ્રતિબિંબિત થયેલું હોયું જોઈએ. સર્વ વેદોનો સાર એ એક જ તત્ત્વમાં આવીને રહી જાય છે.

ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં પ્રત્યેક મનુષ્યનું અન્ય મનુષ્ય સાથે શું કર્તવ્ય છે, એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કાંઈ પણ મનુષ્ય મંદબુદ્ધિ કિંવા દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી ન્યૂન ચોખ્ખો હોય, તો તેટલા જ કારણથી તેના ઉચ્ચ સ્થિતિમાંના બાંધવોએ તેનો તિરસ્કાર અને દેષ કરવો, એ એક મહાન પાતક છે. ઉચ્ચ સ્થિતિમાંનો મનુષ્ય જેવી રીતે ઈશ્વરની પ્રતિમા છે, તેવી જ રીતે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેનો અસર અને નિર્ધન બાંધવ પણ ઈશ્વરની જ પ્રતિમા છે. એટલા માટે એ તત્ત્વને નિરંતર લક્ષમાં રાખીને દેવહીન અને અતુ-કંપામંદિત વર્તન રાખવું, એ મનુષ્ય માત્રનું પરમ કર્તવ્ય છે. એ નિયમ માત્ર સંન્યાસીઓ માટે જ છે, એમ નથી; કિન્તુ સર્વ સ્ત્રીઓ અને સર્વ પુરુષોનું એ નિયમના પાલનમાં જ પરમ કલ્યાણ છે.

ઉપરના વિવેચનથી જાતિભેદ આદિ રૂઢિઓનું ધર્મના આધારે મંડન થવું કદાપિ શક્ય નથી. એ તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, આત્મા અમુક વિશિષ્ટ ગતિ, પંથ કે સ્ત્રીત્વ-પુરુષત્વ ધરાવતો હોય, એવો વેદ, દર્શન, પુરાણ અને તંત્ર ઇલાદિમાં કાંઈ સ્થળે પણ ઉલ્લેખ નથી. વિરુદ્ધપક્ષે વેદ અને દર્શન આદિનું વલણ તો સર્વ કૃત્રિમ ભેદોનો નાશ કરીને અભેદને સ્થાપિત કરવા તરફ જ દેખાય છે. એટલા માટે ધર્મના નામતળે એવા ભેદભાવોને બળવાન બનાવીને તેથી હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારની આશા રાખવી, એ કીચડથી કીચડને ઘાઈ નાખવાની આશા જેવી જ દાસ્યાર્પણ આશા છે—અથવા તો પાપોની પરંપરા ચલાવીને પુણ્યસંચયની આશા રાખ્યા સમાન જ છે.

સામાજિક નિયમો પ્રથમ ધર્મની અતુલાના નામતળે કેટલાક આધિભૌતિક લાભના હેતુથી જ ધડાયા હતા; પરંતુ પછીથી અર્થનો અનર્થ થઈ ગયો. સામાજિક વિષયોમાં ભાગ લેવામાં ધર્મ એક મોટામાં મોટી અને બળંકર ભૂલ કરેલી છે. આજકાલ સામાજિક બંધનો લવણ અને જળ સમાન ધર્મની સાથે ભેળાઈ ગયેલા હોવા છતાં કેટલાકો વ્યર્થ દબાઈ પરસ્પર વાક્યોની વિરુદ્ધતા સિદ્ધ કરીને એમ પણ કહેવાને નથી ચૂકતા કે:— “સામાજિક સુધારણા કરવી એ કાંઈ ધર્મનો બ્યવસાય નથી !” પરંતુ એક રીતે જોતાં એ સત્ય છે; આપણે એક એવો ધર્મ ઇચ્છીએ છીએ કે, જે ધર્મ સામાજિક સુધારક ન હોવો જોઈએ; પરંતુ સાથે આપણે એમ પણ દૃઢતાથી કહેવું જોઈએ કે, ધર્મને સામાજિક નિયમદાતા થવાનો કરો. પણ અધિકાર નથી. એટલા માટે ધર્મનાં નામે ધારણ કરેલાં આવરણોને કાઢી નાખો અને સત્ય ધર્મથી વતોં એટલે સર્વ કાર્યો યથાસ્થિત ઇચ્છાનુસાર સફળ થશે જ.

૧ મનુષ્યમાત્રમાં નિરંતર વસતી જ્ઞાનજ્યોતિની આસપાસનું આવરણ દૂર થાય અને તેના પ્રકારનો વિસ્તાર થાય, એનું જ નામ શિક્ષણ.

૨ એ જ પ્રમાણે મનુષ્યમાત્રમાં સદૈવ વાસ કરનારા આત્માની આસપાસનું આચ્છાદન-અજ્ઞાનાવરણ-દૂર થાય અને તેની આત્મિકતા તેની કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત થાય, એનું જ નામ ધર્મ.

એટલા માટે ધર્મશિક્ષકનું એ જ કર્તવ્ય છે કે, એ ઉભયવ્યાખ્યાઓને લક્ષમાં રાખીને, ઉત્તરિના માર્ગમાંથી ગતિનો અવરોધ કરનારી વસ્તુઓને દૂર ખસેડી નાખવી; એમ કરવાથી ઉત્તરિનો માર્ગ તમને સ્પષ્ટ દેખાવા માડશે. હું સદાસર્વદા કહેતો આવ્યો છું, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનરૂપ આવરણને દૂર કરી નાખો, એટલે પ્રત્યેક કાર્યની સિદ્ધિ થયેલી જ જાણી લેવી. માત્ર માર્ગને નિષ્કટક બનાવવો એટલું જ આપણું કર્તવ્ય છે અને એ પછીનું સર્વ કર્તવ્ય સર્વવ્યાપક ઈશ્વરનું છે, એટલે ઈશ્વરના કર્તવ્યમાં માથું મારવાની આપણને કશી પણ આવશ્યકતા નથી.

ખાસ કરીને એટલા માટે તમારે હૃદયમાં એ જ ભાવના દઢ રાખવી કે, ધર્મનો સંબંધ કેવળ આત્મા સાથે જ છે; સામાજિક વિષયોમાં સાધારણ કિંવા આગળ પડતો ભાગ લેવો, એ ધર્મનો વ્યવચાય નથી. એ સાથે તમારે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું કે, અસાર સૂધી ધર્મના નામે જે કેટલાક પ્રપંચ અને અન્યાયો થયેલા છે, તેટલા માટે જ આ અભિપ્રાય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એક મનુષ્ય જાળાત્કારે બીજા મનુષ્યની સંપત્તિ છીનવી લે અને જ્યારે તે સંપત્તિનો ખરો અધિકારી પોતાની સંપત્તિને પાછી મેળવવાનો યત્ન કરે એટલે તે પોકાર કરવા માટે અને લોકોને માનુષી અધિકારની પતિત્રતાનો સિદ્ધાંત સંભળાવવા માટે, એના જેવું જ એ પણ કહી શકાય.

ધર્મોપદેશકોને ધર્મ નામથી આવર પાખંડો ઊત્પન્ન કરવાનો શો અધિકાર છે, એનો તમે પોતે જ વિચાર કરી જુઓ. એમ કરીને તેઓ મિચ્છારા લક્ષાવિ મનુષ્યોને વિના કારણ પીડા અને દુર્દેશમાં લાવી મૂકે છે. ક્ષત્રિયો માંસભક્ષણ કરે છે, એટલે ધર્મગુરુઓ તેમની નિન્દાનાં પુરાણો વાચવા માટે છે; પરંતુ ધર્મગુરુઓએ કિંવા બ્રાહ્મણોએ સારી રીતે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, હિન્દુધર્મમાં જે જે ઉદાત્ત અને સર્વમાન્ય તત્ત્વો છે, તે તત્ત્વોને પ્રકાશમાં લાવનાર એ ક્ષત્રિયો જ છે અને તે તત્ત્વોનો પોતાના આચરણમાં તેમણે જ પ્રલક્ષ ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે. ઉપનિષદોના રચનારા કોણ હતા? પ્રભુ શ્રી રામચંદ્રની જાતિ શી હતી? ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કઈ જાતિમાં અવતાર લીધો હતો? ભગવાન યુદ્ધનો જન્મ કઈ જાતિમાં

યથો હતા ? જોનાના પૂજ્ય તીર્થંકરો કઈ જાતિને શોભાવનારા હતા ? જ્યારે જ્યારે દક્ષિણે પોતે જ્ઞાનવાન થયા છે, સારે સારે તેમણે આધ્યાત્મિકતાનો માર્ગ સર્વથા સ્વીન શુદ્ધ પર્યન્ત સર્વના ગમનમાટે ખુલ્લો અને નિષ્કંટક કરી આપ્યો છે. એથી વિરુદ્ધ જ્યારે જ્યારે બ્રાહ્મણો જ્ઞાનવાન થયા છે, સારે સારે તેઓ માત્ર એ માર્ગને બંધ કરી દેવાના યશને જ પ્રાપ્ત કરનારા થયા છે. 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' અને 'વ્યાસસૂત્રો' વાંચ્યા અથવા તો કોઈ પાસેથી વંચાવીને સાંભળ્યા. ગીતામાં જ્ઞાનનો માર્ગ સર્વ સ્ત્રી પુરુષ અને સર્વ જાતિ તથા સર્વ વર્ણુમાટે ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે; પરંતુ વ્યાસ-જીએ ગરીબ મિત્રારા શૂદ્રોને હગવામાટે વેદોના વળી જૂદા જ અર્થો ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શું ઈશ્વર પણ તમારા જેવો મૂર્ખ અને બુદ્ધિહીન છે કે, માંસના એક કટકાથી તેની દયાનો ઝરો એકદમ સૂકાઈ જશે ! અને જો તે એમ જ વર્તે તો હોય, તો તેની કીમત એક રાત્રી પાછની પણ આંકી શકાય તેમ નથી—એવા ક્ષુદ્ર ઈશ્વરની આપણને કશી પણ અગત્ય નથી.

મારા તરફથી કશી પણ સહાયતાની આશા રાખશો નહિ. મેં જેમ તમને લખી જણાવ્યું છે તેમ મારો નિશ્ચય છે અને એ હું અનેકવાર બોલી પણ ચૂક્યો છું કે, ભારતનો ઉદ્ધાર ભારતસંતાનોના હાથે જ થવાનો છે. એટલા માટે, એ ભરતભૂમિના તરુણ સંતાનો ! આ નવીન ભાવનાને હૃદયમાં ધારણ કરીને પતિત ભારતના ઉદ્ધારમાટે તમે ઉન્નત થશો ખરા કે ? વિચારશીલ થાઓ, સાધનો પ્રાપ્ત કરો અને પૂર્ણ ધ્યાનથી સર્વ ચમત્કારોના ઇત્યાંતને કાઢી નાખીને ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું તાત્ત્વિક જીવન-ચરિત્ર લખીને પ્રસિદ્ધ કરો. તેમના ઉચ્ચારેલાં વચનોની તેમના વર્તનમાં પણ કેવી આદર્શતા દેખાઈ આવતી હતી, એનું જ તેમાં મુખ્યતઃ વિવેચન થવું જોઈએ. અર્થાત્ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી એ મહાત્માના ચરિત્રનું વાંચકોના મનમાં અવિચલ પરિણામ થાય, એટલો જ એ ચરિત્રલેખનનો પ્રધાન હેતુ હોવો જોઈએ. એ જીવનચરિત્ર માત્ર તેમનું એકલાનું જ હોવું જોઈએ—તેમાં મારો કિંવા બીજા કોઈ પણ શિષ્યનો સંબંધ લાવવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. હું જો કે અયોગ્ય અને અક્રિય છું, છતાં એક કાર્ય મને સોંપવામાં આવ્યું છે, અને તે એ કે, જે તત્ત્વરતનમંજૂયા તેમણે મારા હાથમાં આપી છે, તે તમારા જેવા યોગ્ય મનુષ્યોને સોંપવાની તેમણે મને આજ્ઞા કરેલી છે. કારણ કે, જેઓ કેવળ દંભશીલ, દ્વેષાત્મા, નીચ અને બીરુ છે તેમ જ જેઓ માત્ર માથાને જ સર્વસ્વ માનનારા છે, તેમનાથી સાર્વજનિક કલ્યાણનું કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી. અસારે દ્વેષ જ આપણા રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યનો પ્રધાન સ્વભાવ થઈ પડ્યો છે કે જે સ્વભાવ વાસ્તવિક રીતે જોતાં દાસ

કિંવા શુભાભામાં સ્વભાવતઃજ ઉતરેલો હોય છે. જ્યાં દ્રેષનો આટલો બધો વિસ્તાર હોય, ત્યાં ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન હોવા છતાં પણ કંઈ કરી શકતો નથી. * * *

મારા વિશે એવી જ ભાવના રાખજો કે, એક પુરુષ પોતાના સર્વ કર્તવ્યોને પૂર્ણ કરીને સ્વર્ગવાસી થયો છે—સદાને માટે આ ક્ષણભંગુર વિશ્વનો ભાગ કરી ગયો છે. એવોજ ભાવ રાખજો કે, હવે પછીનાં સર્વ કાર્યોનો ભાર તમારા સંકષ્પર જ આવી પડ્યો છે. એવી જ દૃઢ ભાવના રાખો કે, આપણી માતૃશૂભિનાં જે તરફ સંતાનો તમે, તેઓ એ દેશોદ્ધારના કાર્યમાટે જ સંમત થયા છે. પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત થાઓ એટલે ઈશ્વર તમને અવશ્ય યશ આપશે જ. મને વિસરી જાઓ અને તમારી દૃષ્ટિ દૂર કરો. લોકોમાં ઉપદેશ કરીને નવીન ભાવના, નવીન સિદ્ધાંત અને નવીન જીવનનો વિસ્તાર કરો. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, કંઈ પણ વ્યક્તિ અથવા કંઈ પણ વિશિષ્ટ રૂઢિ વિશે કંઈ પણ બોલશો નહિ. નતિભેદનો પક્ષપાત કરશો નહિ, તેમ જ તેના વિરોધી પણ થશો નહિ. કંઈ પણ સામાજિક દોષની ટીકા આરંભશો નહિ. સારાંશ કે, તમારો કાર્યક્રમ વ્યક્તિવિષયક ન હોયો જોઈએ, એ તત્ત્વને નિરંતર સ્મરણમાં રાખીને જ વર્તજો.

તમારા જેવા સુરવીર, કાર્યદક્ષ અને પ્રેમાળ આત્માને પરમાત્મા સદા સુખી રાખે, એવી નિરંતર પ્રભુ પ્રાર્થના કરતો,

તમારો,—વિવેકાનંદ.

૮

ચિકાગો, તા. ૨૮ મી મે, ૧૮૯૪.

પ્રિય બાંધવ—

ન્યૂયૉર્ક અને ષોરડન એ બે સ્થાનોમાં આવવા જવાનો મારો સતત વ્યવસાય યદ્યપિ પડેલો હોવાથી વખતસર તમારાપર પત્ર લખવાનો અવકાશ મળી શક્યો નહિ. હું પાઠો દિન્દુસ્તાનમાં ક્યારે આવીશ, એ અભારે મારાથી કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, મારા આવવાના સમયને હું પોતે પણ જાણતો નથી. જે મારા પૃથ્થ ભાગે રહીને મને યોગ્ય દિશા બતાવ્યા કરે છે, તે ઈશ્વરના હાથમાં જ બધું કાર્ય સોંપી દ્યો. મારું જાણું આ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ જ નથી, એમ ધારીને મારા તરફની કંઈ પણ આશા ન રાખનાં કેવળ સ્વાવયંબ-નથી જ કાર્યનો આરંભ કરો. માત્ર ઈશ્વરવિના બીજા કોઈની પણ મદદની તમે જરા પણ આશા રાખશો નહિ. સ્વાશ્રય જેવી વિજય આપનારી આ વિશ્વમાં અન્ય એક પણ વસ્તુ નથી.

* * * * *

એકન્દર રીતે અહીં મારાં ધણાં ભાવણાં થઈ ગયાં છે.....જે કે અહીંના ખર્ચ ધણો જ બંધકર છે અને લક્ષ્મી પાંચો કરીને ઊડી જતી જ દેખાય છે, તથાપિ

પ્રતિષ્ઠિત અને ઉત્તમ કુટુંબોએ મારા નિર્વાહનો ભાર સદૈવ પોતાના ધિરપર બિપાત્રી લીધેલો હોવાથી મને કોઈ પ્રકારની ચિન્તા નથી. છતાં પણ અર્દીના મોંઘા છવન-ભયંકર ખર્ચ-ને જોઈને ધણીકવાર મારો છત્ર ગભરાઈ જાય છે.

આ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જ હું અમેરિકા છોડી જઈશ કે નહિ, એ અસારે દું નિશ્ચિત કહી શકતો નથી. ઘણું કરીને તો મારાથી જઈ શકારો નહિ જ. એ પ્રસંગનો લાભ લઈ આત્મશ્રદ્ધા રાખીને આપણા નિર્ધારિત કાર્યક્રમને આગળ વધારો. તમે પ્રત્યેક કાર્યમાં વિજ્ય મેળવી શકશો, એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખો. નિશ્ચિત માનજો કે ઈશ્વર આપણી સાથે જ છે અને એ વિશ્વાસથી મારા શૂરવીર બાંધવો! આગળ અને આગળ વધતા રહો.

તમો કહો છો કે, મારા હિન્દુસ્તાનમાં આવવાથી લોકો વિશેષ ઉત્સાહથી સાદામ્પ કરશે. તો એના સંબંધમાં મારે તમોને એટલું જ કહેવાનું છે કે, આપણા લોકોનો ઉત્સાહ કેવો અને કેટલો છે, એનો અસાર પહેલાં જ મને બરાબર અનુભવ મળી ચૂક્યો છે. લોકાત્રય મેળવવામાટેનો મારો ઉત્સાહ પૂર્ણ થઈ ગયો છે! લોકો મારી સ્તુતિ કરે છે, એ ખરી વાત છે, પણ લોકો તરફથી એવી સ્તુતિની આશા પણ શામાટે રાખવી જોઈએ? આપણાં કાર્યો લોકોના લક્ષમાં ન આવ્યાં એટલે તે ઈશ્વરના લક્ષમાં પણ નથી જ આવવાનાં, એમ ધારી લેવાનું નથી. અર્થાત્ લોકોની પ્રશંસાની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. અસાર સૂંધી માત્ર મોટાં મોટાં વિવેચનો જ ચાલુ છે; ખરી રીતે મૂળ કાર્યનો અર્થાપિ આરંભ સુદ્ધાં પણ થયો નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

એ કાર્યનો આરંભ પ્રથમતઃ તરણ અને સુશિક્ષિત જનોમાં જ કરવો જોઈએ. એવા સ્વાર્થલગી તરણોનો એક સંઘ બનાવવો જોઈએ. મહાન્ આત્મત્યાગ વિના મહાન્ કૃત્યો થઈ શકતાં નથી, એ તત્ત્વને કદાપિ ભૂલશો નહિ. એ કાર્ય કરતાં આત્મ-પ્રીતીની હ્રુદ વાસના અને નામના મેળવવાની આકાંક્ષા ધસાદિને પ્રથમ તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. નિરંતર કાર્યમય થાઓ-મારા શૂરવીર, ઉદાર અને હિમ્મત્ આત્માઓ! આપણી ભાવનાને કૃતિનું સ્વરૂપ આપીને તેના પ્રસારમાં આગળ વધો. એ કૃતિશક્તિનાં ચક્રોને ચલાવવામાટે તંમારા સંકલ્પને કામમાં લગાડો. કીર્તિ, નામના અને એવી અન્ય હ્રુદ વસ્તુઓની આશાથી પોતાની ગતિને ન અટકાવશો. આત્મબલિદાન આપીને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. તણનાં તણખલાને એકત્ર કરીને જ્યારે તેનું દોરડું બનવામાં આવે છે, ત્યારે તે એક મોટા હાથીને પણ બાંધવાને સમર્થ થાય છે, એ ઉદાહરણને કદાપિ ભૂલશો નહિ. તમો પણ સંઘચક્રિતથી એ પ્રમાણે જ કરી શકશો. તમો સર્વેપર ઈશ્વરની કૃપાની વૃદ્ધિ થાઓ-ઈશ્વરની શક્તિનો તમો સર્વના અંગમાં નિવાસ થાઓ-મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે,

એ ઈશ્વરીય સત્તાનો તમારામાં ક્યારનોય આવિર્ભાવ થઈ ચુક્યો છે. 'જન્યત યાચો, ચાલવા માટે અને જ્યાં સુધી નિર્ધારિત સ્થાનમાં ન પહોંચો ત્યાં સુધી માર્ગમાં એક પણ માત્ર પણ ન અટકશો. ઊઠો, ઊઠો, લાંબી રાત્રિનો અંત આવ્યો છે અને અરણ્યની આરક્ત પ્રભા દેખાવા લાગી છે. સમુદ્રમાં ભરતીનો આરંભ થયો છે અને હવે તેના પ્રચંડ લહરીસમુદાયના ધસારાને રોકવાની કોઈની પણ શક્તિ નથી. વીરતા ધારણ કરો, મારા મિત્રો! વીરતા ધારણ કરો; પ્રેમને હૃદયમાં સ્થાન આપો, મારા બાળકો! હૃદયમાં પ્રેમ, વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાને અવિચલ સ્થાન આપો. આત્મવિશ્વાસ જ તમારો કર્ણધાર છે. હૃદયમાં બીતિને કદાપિ આશ્રય આપશો નહિ; કારણ કે, બીતિયુક્ત અંત કરણ તે ભયંકર પાપગતી જ છે. એટલામાટે અંતઃકરણમાથી બીતિને પ્રથમ જ દેશનિકાલ કરી દો.

મારો તમે સર્વને પૂર્ણ આશીર્વાદ છે. જે મહાત્માઓ સ્વાર્થલાગ કરવાને અને દેશોદ્ધારના કાર્યમાં અંગભૂત થવાને તૈયાર હોય, તે સર્વને હું આજન્મ ઋણી રહીશ, એમ તેમને જણાવજો અને હવે 'માર્ગ પ્રતીક્ષા કરીને બેસી રહેવાનો સમય નથી, કિન્તુ કૃતિ કરી બતાવવાનો જ સમય છે; માટે વિલગ ન કરતાં કાર્યમાં મુગ્ધતા ચાઓ,' એ મારો સંદેશો તેમને કહી સંભળાવજો.

આપણે કાંઈક મોટું અને અદ્વિતીય કાર્ય કરીએ છીએ, એવી ભાવના જે બળવતી થવા માટે તો તેથી ગર્વ ઉત્પન્ન થવાની બહુજ ભીતિ હોય છે. એટલા માટે એવી ભાવનાને હૃદયમાં ઉત્પન્ન ન થવા દેવાની ઘણીજ ખબરદારી રાખજો. કારણ કે, એ કુદ્ધ ભાવનારૂપ શત્રુના પંજમાં આપણે એકવાર સપડાયા કે પછી પોતાનાં જ મતો સદા સર્વદા બીજાને બળાટકારે મનાવવાની આપણને એક કુટેવ પડી જાય છે. એથી ઘણીક વાર સન્માનનીય પુરુષોનો પણ આપણાથી ઉપમર્દ કરી જવાય છે અને છેવટે નિર્ધારિત કાર્યની ધૂળધાણી થઈ જાય છે! એટલા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કદાપિ કાંઈ બોલશો નહિ. આ નિયમને સદા લક્ષમાં રાખજો માત્ર ભિન્ન ભિન્ન રસાયનોને સંમિશ્રિત કરી આપવાનું જ કાર્ય આપણું છે; એનું ધન રૂપ ક્યારે બંધારો અને કેવી રીતે બંધારો, એનું જ્ઞાન ઈશ્વરને છે. એ કર્તવ્ય આપણું ન હોવાથી આપણને એના વિચારનો આધકાર નથી. મને અહીં વિજય મળવાથી કિંવા તમારા કાર્યમાં તમને ત્યાં યશ મળવાથી કુલાર્થ જશે નહિ; કારણ કે, આટલા અપ વિજયથી જ જે તમે આનંદમાં નિમગ્ન થઈ જશો, તો તેથી બાધિ કર્મબળા વિજયમાં પ્રતિબંધ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ ધારી લેવો. આપણે જે પર્વતના શિખરપર ચઢી જવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ, તે પર્વતનું શિખર પૃથ્વીની

પાટીપરથી કેટલી ઉંચાઈપર આવેલું છે, એ સદા સર્વદા જ્ઞેતા જ રહેજે-સાંથી દષ્ટિને રચ્ચિન કરશો નહિ. અભારે સર્વથા દીન અને હીન થએલી ભરતભૂમિમાં સુખનો સૂર્ય મવસ્ય ઉદિત થશે જ, ભરતભૂ ઉત્ત થશે અને તેનાં દુઃખી સંતાનો સુખી થશે, એવો ધિરીય સંકેત થઈ ચૂક્યો છે. * * * ધિરીય સત્તા-આધ્યાત્મિકતાનો પ્રવાહ હવે એક જૂદી જ દિશામાં વહેવા માંજો છે, અને તેમાં સર્વ પ્રકારનાં અરિષ્ટો દૂખી જતાં ૧૫૫ નષ્ટ થતાં દષ્ટિગોચર થાય છે.

“परिणामाय साधूनां विनाशाय च दृष्टताम् ।

धर्मस्तथापनार्थाय संभवामि पुनो पुनो” ॥

એ આશ્વાસનમય કૃષ્ણવાક્યોની જાણે પૂર્ણતા થતી હોયતી ! એવા દેખાવ અભારે જ મારા મન-ચક્ષુ સમક્ષ આવી રહેલો દેખાય છે. તે પરમાત્મશક્તિનો જ્યજ્યકાર હો !

* * * * *

તમારા તરફથી હવે મને પૈસા ટકાની મદદની જરૂર નથી. તમે સ્વાં એક ફંડ એકફુંડ કરો અને તેમાંથી કેટલાંક મેંજિફ્ લેન્ડ-ર્સ વેચાતાં હોય; તેમ જ કેટલાક નકશા અને પૃથ્વીગોલક પણ ખરીદો. એ ખૂંધી વસ્તુઓ એકત્ર કર્યા પછી સ્વાં સર્વ પ્રકારના ગરીબ લોકોને-નીચ અને પતિતોને પણ-બોલાવીને એકઠા કરો. તેમને પ્રથમ ધર્મવિષયક આખ્યાન-સંભાળો અને ત્યારપછી ઉપર કહેલી વસ્તુઓદ્વારા વર્તમાન જુગોલ ખગોલ હિસાબ વિદ્યાઓનું તેમને જ્ઞાન કરાવો. એ સર્વ કાર્ય લોકોમાં ચાલતી તેમની પોતાની ભાષામાં જ થવું જોઈએ. એ કાર્યના વિસ્તારમાટે ઉત્સાહી અને આત્મશ્રદ્ધ સુશિક્ષિત તરણોનો એક સંઘ તૈયાર કરો, અને એ સંઘને જોડેલો મોટો કરી શકાય તેટલો મોટો કરો-તેમનામાં તમારો ઉત્સાહ પ્રેરો. તમને જે કાર્ક પણ પ્રેરણા થાય અને પોતાના હૃદયે જે કાર્ય પરિપૂર્ણ થવાનો સંભવ લાસતો હોય, તે કાર્યનો તત્કાળ આરંભ કરી ઘો-નદીના પાણીનું વહન થઈ જવા પછી પગ ન ભીંગતા આપણે પાર ઉતરી જઈશું, એવી આશાથી જો વાટ જોતા બેઠી રહેશો તો જગતનો અંત થતા સૂધી એવી વાટ જોતાં જ એસી રહેવું પડશે. વર્તમાનપત્રોમાં અને માસિકપત્રોમાં લેખો લખવા એ પણ જો કે સારું જ છે; પરંતુ એવા લખવા અને બોલવા કરતાં તેનાથી હજારગણુ ઓછું પણ અત્યંત કૃત્ય વિશેષ ઉત્તમ છે, એવો મારો અનિચલ અભિપ્રાય છે. માત્ર લખવા, બોલવાથી આપ-ણને અઘાપિંડો ગરીબની ઝૂપડી સૂધી પહોંચવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી-અર્થાત્ આપણે ગરીબોના જાણુદાતા આવ્યા નથી અને ખરી રીતે ગરીબ અને મતિતોને ઉદ્ધાર કરવો, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. એટલે જો થોડું પણ કૃત્ય થાય તો તે વિશેષ લાભાવહ છે, એમાં

તો લેશ માત્ર પણ સહાય નથી .. ના ગૃહમાં એક સલાહ લે, ત્યાં પૈસા એકઠા કરે અને
 મું ઉપર જે વસ્તુઓનાં નામ આપેલા છે તે વસ્તુઓ ખરીદો, એક ગૂંપડી લાડે રાખો
 અને કાર્યનું મળાચરણ કરો. પ્રાયમિક કાર્ય એજ છે અને લેખો ધ્યાનથી એના સહાય
 ભૂત છે. સાધારણ જનસમાજના સ્વભાવનો યથાર્થ વિચાર રાખજો લઘુ પ્રારબને બેઠે
 લાયભીત થશે નહિ, કારણ કે, લઘુ પ્રારભથી જ ગુરુતર વસ્તુની નિષ્પત્તિ થાય છે
 આત્મબળ અને આત્મશ્રદ્ધાનો કાપિ લાગ કરશે નહિ. કોઈવાર પણ તમારા દીન બાધ-
 વાને તમારા વર્ચસ્વથી દબાવવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ, કિન્તુ તમે તેમના આસ્તાવીન
 અનુચર છો, એવો જ તેમને ભાસ કરાવજો. કારણ કે, લોકો આપણને માન આપે,
 આપણી મોટા મોટાઓમા ગણના થાય અને આપણે સમાજના અગ્રેસર લેખાઈએ, એવા
 મહત્વાકાંક્ષારૂપ ઉન્માદના સમુદ્રમા સપડાઈને ધણીક કાર્યરૂપ નીકળીને સદાને માટે
 જળસમાધિ મળી ગયો છે, એટલા માટે આપણા કાર્યક્રમની પણ એવી અવસ્થા ન થઈ
 જાય, એવો ભય રાખીને મહત્તાની લેશ માત્ર પણ આશા ન રાખતાં કેવળ આપણા કાર્ય
 અને કાર્યમા જ આગળ વધ્યા કરો. મરણનો સમય આવી લાગે ત્યાં સુધી નિસ્વાર્થ અને
 નિસ્વાર્થ છુદ્ધિ જ રાખજો, એ જ મારો અંતિમ ઉપદેશ છે જે કાઈ લખવાની મારી
 ધમ્મ છે, તે સર્વ દુઃખ આ પત્રમા લખી શકતો નથી, પણ મારા કાર્યક્ષમ મિત્રો ! મહત્ત
 છુદ્ધિદાતા ધર્મર તમને એ છુદ્ધિનો લગાર આપશે. દુઃખિનાદ કરો અને કર્તવ્યમા લીન
 શાઓ-ધર્મિય તમારા સાન્નિધ્યમા જ ઓભેલો છે અને તે જ તમારો પૃથક્ષક છે !

તમારો સદૈવ સ્નેહાનુરક્ત,—વિવેકાનંદ,

૯

ચિકોગ તા. ૨૩ મી જૂન ૧૮૯૪

મહારાજ,

આપને અને આપના પરિવારને શ્રી નારાયણનો આશીર્વાદ હો !

આપ મહારાજની કૃપાથી જ હું આ દેશમા આવવાને શક્તિમાન થયો છું અને
 એમાટે હું આપનો અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું. અહીંના ઉદાર સન્ન જન ગૃહસ્થોની
 કૃપાથી મારો અસ્થિતિ યથારિયત આપ્યા કરે છે અને અહીં મારી પ્રસિદ્ધિ પણ સારી
 થયેલી છે એકદમ રીતે વિચાર કરતા અનેક વિષયોમા આ દેશ જગતમાંના સર્વ દેશો
 કરતાં અદ્વિતીય છે અને અહીંની પ્રજા તો વળી ખરેખર જ અનૌકિક છે આ દેશના
 લોકો પોતાનાં નિલના વ્યવહારકૃત્યોમા પણ યજ્ઞશાસ્ત્રનો જેટલો ઉપયોગ કરે છે, તેલો
 ઉપયોગ ખીજ કોઈપણ દેશના લોકો કરતા નથી. અહીંના પ્રત્યેક વ્યવહાર યજ્ઞજ

દેખાય છે. અહીંની લોકસંખ્યા જગતમાંની એકંદર લોક સંખ્યાના એક વિસાંસ જેટલી જ છે; તથાપિ જગતની સંપત્તિનો એક ષઠાંસ અમેરિકન લોકોના અધિકારમાં છે. જેવી રીતે અહીંના લોકોની સંપત્તિની સીમા નથી, તેમ જ તેમના વ્યય કરવાના મિત્ર મિત્ર માર્ગોની પણ સીમા નથી. અહીંના જેવા વૈભવ વિલાસો પૃથ્વીતળમાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકે તેમ નથી. એકંદર જગતમાં અમેરિકા જેટલી મહર્વતા (મોંઘવારી) પણ ક્યાંય નથી. અહીંની મજૂરીના ભાવો બીજા બધા દેશો કરતાં ઘણા જ મોંઘા અને વિશેષ છે; છતાં પણ કારખાનાવાળાઓ અને મજૂરોના ટંટા બચેલા હમેશાં ચાલ્યા જ કરે છે.

શ્રીઓને અમેરિકામાં જેટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા મળેલી છે, તેટલા પ્રમાણમાં બીજા દાર્ઢ પણ દેશમાં શ્રીસ્વાતંત્ર્ય નથી. સાધારણ બુદ્ધિમતાની વૃદ્ધિ અમેરિકન અબજાઓમાં જેટલી દેખાઈ આવે છે, તેટલી ઇતર દેશરથ અબજાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતી નથી. માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ વિષયમાં અમેરિકન પુરુષવર્ગ કરતાં શ્રીઓ જ સંખ્યાના પ્રમાણથી વિશેષ છે. ધીમે ધીમે એક પછી એક વ્યવહારનાં સર્વ સૂત્રો શ્રીઓએ પોતાના હાથમાં લેવા માંડ્યાં છે. એવી રીતે સાધારણ બુદ્ધિમતાની શ્રીવર્ગમાં જે કે વિશેષ વૃદ્ધિ થએલી દેખાય છે; તથાપિ યંત્રકળામાં પ્રવીણતા ધરાવનારા અને અત્યંત કુશાગ્રબુદ્ધિ પુરુષો તો અવાપિ પુરુષવર્ગમાંના જ છે—શ્રીઓ એ કળામાં તેમની સમાનતા કરવાને શક્તિમતી થઈ નથી. આપણા જ્ઞાનિભેદના વિષયને સદા સર્વદા આગળ ધરીને પાશ્ચાત્યો વારંવાર આપણી નિન્દા કર્યાં કરે છે; પરંતુ તેમનામાં વળી આપણા કરતાં પણ વિશેષ બયંકર એક જ્ઞાતિભેદ ઉત્પન્ન થયો છે—એ ભેદ તે ધનાઢ્ય અને ગરીબનો ભેદ છે. હાલમાં પૈસા જ અમેરિકન લોકોનો પરમેશ્વર થઈ બેઠો છે અને અમેરિકન લોકો કહે છે કે;—“સર્વશક્તિમાન ડૉલર જગતમાં જે ઇચ્છે, તે કરવાને શક્તિમાન છે !”

* * * * *

વળી આ રાષ્ટ્ર જેટલાં કાયદાઓનાં સૂક્ષ્મ જાળાં પણ બીજા દાર્ઢ દેશમાં જેવામાં આવતાં નથી; તેમ જ અહીં જેવી કાયદાની અવગણના પણ બીજા દેશમાં ભાગ્યે જ થતી હશે. સામાન્ય વિચાર કરતાં આપણા હિન્દુલોકો જન્મથી જ પાશ્ચાત્યો કરતાં નીતિમત્તામાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. તેમના (અમેરિકનોના) ધર્માચરણ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતાં તેમનામાં દાંબિકતાનો ભંડાર જ વિશેષ જેવામાં આવે છે; અને બાકીના કેટલાક ધર્મવિષયમાં બહુ જ સડેલા વિચાર ધરાવનારાઓ એટલે કે મૂર્ખશિરોમણિ જ છે. હવે જે થોડા ઘણા વિચારશીલ જનો અમેરિકામાં છે, તેમની ધર્મજિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવાનું તેમના હાલના ધર્મમાં સામર્થ્ય નથી. એથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમનાં મન

વેદાંતધર્મતરફ આકર્ષાવા માંડ્યાં છે અને વેદાંત ધર્મનાં તત્ત્વોથી તેમને સતોષ પણ મળે છે. અર્થાત્ અમેરિકાના વિચારશીલ યુરોપીયો પોતાના અમૃતકૃતિમય અને અતિ-શયોક્રિતવાળા ધર્મથી એટલા બધા કટાણી ગયા છે કે, તેઓ હવે ભારતવર્ષમાંથી ધર્મ-પ્રકાશ મેળવવાની છેલ્લી આશા રાખી બેઠા છે. નવીન ભૌતિક શાસ્ત્રની પ્રખર જ્ઞાતા-માથી તવાઈને બહાર નીકળેલા વેદાંત તત્ત્વામૃતના પાનમાટે એ ધર્મગિજાસુઓ કેટલા બધા ઉત્સુક થયેલા છે અને પવિત્ર વેદોમાંના મહાન્ વિચારોમાના એક છિન્નશિખ વિચારનો પણ તેઓ કેટલા બધા હર્ષથી સ્વીકાર કરે છે, એની કલ્પના તેમને પ્રત્યક્ષ જોયા વિના આપ કરી શકે તેમ નથી. કેવળ શૂન્ય અવસ્થામાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ, આત્માની ઉત્પત્તિ અને અકલ્પ્ય સ્વર્ગમાં વસતો અત્યાચારી પરમેશ્વર તેમ જ સદૈવ કાળ રહેનારો નરકાગ્નિ ઇત્યાદિ કલ્પનાઓનો તેમને હવે પૂરેપૂરો તિરસ્કાર અને ધિક્કાર આવી ગયો છે; અને એથી તેઓ આત્મા અને સકલ સૃષ્ટિનું અમૃત તથા મનુષ્ય અને ઈશ્વરની એક-રૂપતા ઇત્યાદિ સુદર વેદાંત વિચારોનો બહુ જ ત્વરાથી આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવા લાગ્યા છે. અને લાગે છે કે, હવે પછીના પચાસ વર્ષના અવધિમાં સમસ્ત વિશ્વ-માના સુશિક્ષિત અને વિચારશીલ મનુષ્યો આપણા પવિત્ર વેદોના વિચારોનો સ્વીકાર કરશે અને વેદાંત તત્ત્વોનો સમસ્ત સૃષ્ટિમા સચાર થશે. અહીંના વિદ્વાન્ મિશનરી લોકો તો અસારથી જ પોતાના ભવિષ્યને જાણીને એ જ ધોરણને અનુસરી આયબલના નવા નવા અર્થો કરવા મંડી ગયા છે. વર્તમાન અવસ્થામાં પાશ્ચાત્યોને આધ્યાત્મિક સુધારણાની અને આપણને ભૌતિક સુધારણાની વિશેષ આવશ્યકતા છે, એવો માગે દૃઢ અભિપ્રાય છે.

નિરૂદ્ધ વર્ગની દૈન્યાવસ્થા એ જ ભારતવર્ષમાંના સર્વ દૈન્યોનું મૂળ છે. અહીં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ગરીબ વર્ગ કેવળ શયતાન અથવા રાક્ષસ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે એમ છે અને તેમની સાથે સરખાવતા આપણા દેશમાંના નિરૂદ્ધ વર્ગ દેવદૂત-શરિસ્તા. સમાન છે, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્રિતનો સંભવ નથી. એ કારણથી બહુ જ સ્વલ્પ પ્રયત્ને આપણે આપણા દીન અને દીન બાધવોને સુધારી શકીએ એમ છે અર્થાત્ એમને સુધારવામાટે આપણે એ દીન વર્ગમાં બની શકે તેટલો શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર અતિ ત્વરાથી કરવો જોઈએ. તેમના નષ્ટ થએલા મનુષ્યત્વની તેમને પાછી ઓળખાણ કરાવી આપવી અને તેમનામાં જ્ઞાનમીજનું આરો-પણ કરવું, એ જ તેમની આપણે એક મોટી મેવા બજાવવાની છે. આપણા રાજ્યો અને સુશિક્ષિત તથા જ્ઞાનશીલ યુરોપીયર જે કોઈ મોટામાં મોટી જવાબદારી હોય તો તે એ જ છે. અચાર-લગી એ દિશામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરાયો નથી સ્વાર્થ-

સાધુ ધર્મ ગુરુઓના, અસાચાર અને પરાધીપ રાજ્યોના વિજયોએ એમને આજે સદી-
ઓથી કચડી 'હંદી' નાખ્યા છે અને એથી અફસોસ છે કે, ભારતવર્ષના ભાગ્યદીન દોષો
'અમે મનુષ્ય પ્રાણી છીએ' એ વાતોને પણ સર્વથા ભૂલી ગયા છે. એટલા માટે આપણે
તેમને તેમના મનુષ્યત્વનું જ્ઞાન કરાવી આપવું જોઈએ. જગતમાં શું શું ચાલી રહ્યું છે, એ
તેમનાં નેત્રો ઊઘાડીને તેમને દેખાડવું જોઈએ અને તેમને સસ માર્ગે ચડાવી દેવા જોઈએ.
એટલે પછી આપણી મદદ દિના જ તેઓ પોતાની ઉત્તરિના માર્ગને પોતાની મેળે જ
જોઈ શકશે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર, પ્રત્યેક ત્રી અને પ્રત્યેક પુરુષે પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરવો
જોઈએ એવો નિયમ છે અને તે પ્રમાણે તેઓ આત્મોદ્ધાર કરવાના જ; પણ તેમને
અંગૂઠિનિર્દેશથી ઉદ્ધારની દિશા બતાવવી, એટલું તો આપણું જ કર્તવ્ય છે જ. તેમને માત્ર
એટલા જ સાદાપ્યતી અગત્ય છે અને તે મળતાં પરિણામ ધાર્યા પ્રમાણે પોતાની મેળે જ
નિષ્પન્ન થશે. માત્ર રસાયનિક ડ્રોગોનો સંયોગ કરવો, એટલું જ કર્તવ્ય આપણું છે,
પછીથી તેનું ધનીભવન નિઃસર્ગના નિયમ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ ચલાવું. તેમના હૃદયમાં
અમુક ભાવનાઓ જાગૃત કરવી, એ આપણું કર્મ છે અને બાકીનું તે પોતે ફેરવી લેશે.
હિન્દુસ્તાનમાં જે દાર્ઢ કરવાનું છે તે આટલું જ છે. મારા મનમાં કેટલાંક વર્ગીય આ
કલ્પનાઓ ઘોળાયા કરતી'તી, પરંતુ એ કલ્પનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનાં સાધનો
હિન્દુસ્તાનમાં ન મળી શક્યાં અને તે જ કારણથી હું અંતે આ દેશમાં આવ્યો. નિદ્રિત
વર્ગને શિક્ષણ આપવાના એ કાર્યમાં જે મોટામાં મોટી અડચણ છે, તે તેમની દરિદ્રતાની જ
છે. ધારો કે, આપના જેવા મહારાજાઓ કેટલીક મક્ત શિક્ષણ આપનારી શાળાઓ
ઊઘાડે, તોપણ તેથી વિશેષ લાભ થવાનો સંભવ નથી જ. ન્યાં બાળક કાંઈક શુદ્ધિમાં
આવે કે તરત ખેતરમાં જઈને અથવા તો મજૂરી કરીને પેટ ભરવાનો ભાર તેના માથા-
પર આવી પડે છે, ત્યાં તમારી તે મક્ત શિક્ષણ આપનારી શાળાઓમાં ભણવાને
કાણું જાય વારુ? અર્થાત્ હિન્દુસ્તાનમાંના ગરીબ વર્ગમાં દરિદ્રતાનું એટલું બધું
પ્રાણલ્પ છે કે, તેઓ મક્ત શિક્ષણનો લાભ લેવાને પણ ભાઅશાળી નથી. એટલા
માટે પર્વત બ્યારે મહામ્મદની પાસે નથી આવતો, તો મહામ્મદે જ ઉડીને પર્વત
તરફ જવું જોઈએ. એટલે કે, ગરીબ વર્ગનાં બાળકો બ્યારે શિક્ષણની પાસે
જઈ નથી શકતા, તો શિક્ષણે જ પોતે તેમની પાસે જવું જોઈએ. પરંતુ એ વિપરીત
કાર્ય બની કેમ શકે? એ એક ગઢન પ્રશ્ન છે, પરંતુ એનો પણ એક માર્ગ છે. આપણા
દેશમાં સદસાવધિ સંન્યાસીઓ-એકનિષ્ઠ અને આત્મભાગી સંન્યાસીઓ-ધર્મનો ઉપ-
દેશ કરવાને ગ્રામગ્રામ અને નગરનગરમાં ફરતા હોય છે; એટલે એમનામાંના જ કેટલાક

લોકોના એક સંઘ તૈયાર કરીને તેમને જે વ્યાવહારિક ઉપદેશ કરવાની પણ દિશા જતાવી દેવામાં આવે, તો તેઓ પ્રત્યેક સ્થાન અને પ્રત્યેક સ્થાનમાંના ગરીબોનાં હારેદારમાં જઈને ધર્મતત્ત્વોના ઉપદેશ સાથે સાંસારિક કેવા વ્યાવહારિક શિક્ષણનો પણ ગરીબોને ઘરબેઠે લાભ આપશે. ધારો કે, એવા બે સંન્યાસીઓ એક સંઘ્યાકાળે પોતાની સાથે એક કેમિસ, એક ભૂગોલક (Globe) અને એક નકશો લઈને એક ગામડામાં જાય અને ત્યાં એ વસ્તુઓના સાહાય્યથી ભાષણ આપે, તો તેથી તેઓ ગામડાના અજ્ઞાતી લોકોને ખગોળ અને ભૂગોળનું મારા ધારવા પ્રમાણે ઠીક શિક્ષણ આપી શકે એવો પૂરેપૂરો સંભવ છે. તેઓ આપણા પોતાના અને ઇતર દેશોના લોકોના ઇતિહાસમાંની કથાઓ રસભરિત ભાષામાં તેમને સંભળાવે તો ગામડિયાઓને શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા ઇતિહાસનું જેટલું જ્ઞાન થવાનો સંભવ છે, તેટલું જ્ઞાન તેઓ પોતાનું આખું જીવન ઇતિહાસમયે વાંચવામાં વીતાડી નાખે, તોપણ ત્રયોદ્ધાર મળવાનો ભાગ્યે જ સંભવ હોય છે. એ કાર્યમાટે પ્રથમ મનુષ્યોના એક સારો સંઘ હોવો જોઈએ અને એની સાથે જ પાઠો ધનવિપયક ગ્રંથ આવીને ઊભો ગ્રહે છે. હિન્દુસ્તાનમાં મનુષ્યોની તો જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વિપુલતા છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ લક્ષ્મીની તેટલી જ કિંમતુના તેથી પણ વિશેષ ન્યૂનતા છે. એટલા માટે એ યત્નક્રમે ગતિ આપવાનું કાર્ય બહુ જ ઠકાઉ છે; પરંતુ જે એકવાર તેને ગતિ આપવામાં આવે, તો પછી તેના સતત આવૂ રહેવામાં મારા ધારવા પ્રમાણે પ્રત્યવાય આવે તેમ નથી. એ કાર્યમાટે આપણા દેશમાંના લક્ષ્મીપુત્રો પામેથી બહુકાળ યાચના કરીને અંતે નિરાશ થવા પછી આપના સાહાય્યવડે હું આ દેશમાં પહોંચી શક્યો. હિન્દુસ્તાનમાંના ગરીબ અને નિરાધાર લોકો જીવતા રહે નોખ શું અને મરી જાય તોય શું, અમેરિકન લોકોને એની કાઈ પણ પર્વા કે દરકાર નથી અને તેઓ એની ચિન્તા રાખે પણ શામાટે? ‘હાજી સાહેબ ક્યોં દુખશે? સારે સદરખી ફિક’ એવી અવસ્થા બહારી લેવાનું તેમને શું પ્રયોજન? આપણા પોતાના દેશવાળાઓને જ બ્યારે પોતાના સ્વાર્થ વિના બીજા કોઈ માર્ગ દેખાતો જ નથી, ત્યારે પરદેશીઓને આપણે શા માટે દુષિત માનવા?

ઉદાર રાજપુત્ર્ય! આ નરદેહ ક્ષણભંગુર છે અને જગતમાંની સર્વ સપત્તિ તેમ જ સર્વ ભોમવિવાસતા ચિરકાલ ટકનારી નથી. માટે જેમણે પરાપકારાર્થે પોતાના જીવનનું બનિદાન આપ્યું છે, તેઓજ માન જીવતા છે. બાકીના જીવતા હોવા છતાં મૃત સમાન જ છે. આપના જેવા એક મહાન અને ઉદારચિત્ત મહાગાન જે ધારે તો હિન્દુસ્તાનને બંધે અંશે ઉત્તર કરી શકે એમ છે અને એમ કરવાથી એટલીજથી પ્રાપ્તિ અવશિષ્ટ રહેવાનો

સંભવ છે કે તે કીર્તિના યોગે પાછળના વંશજોને લોકો દેવ સમાન ગણીને પૂજે, એ પણ સંભવિત છે. અત્યંતપંકર્માં સખડતા પડેલા હિન્દુસ્તાનના લક્ષાર્ધ લોકોનું કાંઈ પણ કલ્યાણ કરવાની ઈશ્વર આપને સદ્ધૃષ્ટિ આપે, એથી નિરતર પ્રભુ-પ્રાર્થના કરનાર,
વિવેકાનંદ.

૧૦

તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૬૪

આશીર્વાદ વિશેષ-

મારાં શરવીર બાળકો, તમે સર્વજને સ્વાર્થત્યાગરૂપ પદમાં પ્રથમ આહુતિ તો બહુ જ સારી આપી છે, તમારા આ કૃત્યને જોઈ મારી નિરાશાનો નાશ થયો છે અને તેના સ્થાનમાં અભિમાન તથા આશાનો અચલ નિવાસ થયો છે. આટલી ત્વરાથી કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી હવે જો નિરાશ થઈને કાર્યનો અધનયમાં જ ત્યાગ કરશો, તો વિશ્વની દૃષ્ટિમાં તમે મહા મૂર્ખ જ સિદ્ધ થવાના; એટલા માટે નિરાશ ન થશો.

આપણું પર્તમાન કાર્યક્ષેત્ર હિન્દુસ્તાન જ છે અને જો સમસ્ત વિશ્વમાં આપણી કૃતિનું કૌતુક થયેલું જોવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ તમારે જાગૃતિ કરવી જોઈએ. આપણી ઇતિહાસિકતાનો સાર એ જ છે. બંધાઈ એ પ્રવાહનો સર્વજ પ્રસાર થવાનો છે, તે મધ્યાનિન્દુને પ્રથમ આપણે રિથર કરવો જોઈએ. ... .. અપયશ કિંવા પરાજયની ભીતિને હૃદયમાં એક ક્ષણ માત્ર પણ સ્થાન આપશો નહિ. સર્વ યથારિથત થશે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. ઇચ્છાશક્તિ સમસ્ત વિશ્વનું આન્દોલન કરી નાંખે છે, એ તત્ત્વને કદાપિ ભૂલશો નહિ.

આપણામાના કેટલાક તરુણોને ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો સ્વીકાર કરતા જોઈને, મારા મતે! તમે જગ. પણ શોકાતુર થશો નહિ. વર્તમાન કાળમાં વધી પડેલા નિરસીમ રુદ્રિઅધન-સામાજિક રુદ્રિઅધન-નું એથી અન્ય બીજું પરિણામ શું આવે વાર? ખાસ કરીને મદ્રાસમાં તો એ સામાજિક રુદ્રિઅધનોનું એટલું બધું પ્રાબલ્ય વધી ગયું છે કે, મદ્રાસના તરુણો ક્રિશ્ચિયન થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. કોઇપણ સમાજની ઉન્નતિમાં પ્રથમ મોપાન સ્વાતંત્ર્ય જ છે. તમારા પૂર્વજોએ આત્માને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી હતી અને તેથી ધર્મની પૂર્ણ ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિ થઈ હતી. પરંતુ તેમણે શરીરને પૂર્ણ સ્વતંત્રતામાં રાખ્યું અને તેથી સમાજની ઉન્નતિ કિંવા વૃદ્ધિનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એથી નર્વયા વિરુદ્ધ પ્રકાર આવતો જ જોવામાં આવે છે-ત્યા સમાજને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે, અને ધર્મને નથી. બંને સ્થાનોમાં એ ઉભય બિજ બિજ ન્યૂનતાઓ રહેલી છે, પણ ઉભય સ્થાનમાં હવે એ ન્યૂનતાઓની પૂર્ણતાના કાર્યનો આગલ થઈ ચુક્યો છે.

હિન્દુસ્તાનને બાહ્ય અથવા ભૌતિક સુધારણાની ધણી જ આવશ્યકતા છે; એટલા-
માટે યંત્રકળા અને ઈતર શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો પ્રચાર આપણા દેશમાં બની શકે તેટલી
ઉતાવળ અને ત્વરાથી કરવો જોઈએ. પાશ્ચાત્ય દેશોને મેળવી શકાય તેટલા પ્રમા-
ણમાં તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે; કારણ કે, તેઓ આધ્યાત્મિક
સુધારણામાં ધણા જ પાછળ પડી ગયેલા છે. હિન્દુસ્તાનના લોકોની વૃત્તિઓ સહસ્રાવધિ
વર્ષોથી પૂર્ણ ધાર્મિક બની ગયેલી હોવાથી ધર્મના મિશ્રણ વિનાની અને ધર્મવૃત્તિને નાશ
કરવાના પ્રયત્ન વિનાની કોઈ પણ સુધારણાનો ચત્ત હિન્દુસ્તાનમાં નિષ્ફળ થાય તો તે
સ્વાભાવિક જ છે. એટલામાટે પ્રથમ હિન્દુસ્તાનમાંના ધર્મનો ઉચ્છેદ કર્યો વિના હિન્દુ-
સ્તાનમાં સામાજિક સુધારણા થવાની જ નથી, એવા વિચારથી જ પ્રથમ સુધારકોએ જે જે
પ્રયત્ન કર્યો, એમાં તેમને પરાજય જ મળ્યો; કારણ કે, એ તેમની ધારણા જ ભૂલ ભરેલી
હતી. પણ તેમણે એ ભૂલ કેમ કરી? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર એ છે કે, તે સુધારકોમાંના કોઈએ
પણ આસ્થાપૂર્વક હિન્દુધર્મતત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો અને સર્વ ધર્મોના જનક-
સ્વરૂપ પોતાના હિન્દુધર્મના રહસ્યને જાણવામાટે જે સત્ય શિક્ષણની આવશ્યકતા
હોય છે, તે સત્ય શિક્ષણ તેમનામાંના એકને પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. હિન્દુ સમાજને
સુધારવામાટે ધર્મત્યાગ કિંવા ધર્મનારાની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી, એવો
મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. હિન્દુસમાજની દુરવસ્થા-વર્તમાન દુર્દશા-નું કારણ હિન્દુધર્મ
નથી, કિન્તુ વિરુદ્ધ પક્ષે ધર્મનો સમાજ સાથે જેવી રીતે સંબંધ રાખવો જોઈએ, તેવી
યથાર્થ રીતિનો સંબંધ ન રાખાયાથી જ આ સમાજની દુર્દશારૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત થયું છે.
મારા આ અભિપ્રાયમાંના એક એક શબ્દને પુરાતન પુસ્તકોના આધારથી હું સિદ્ધ કરી
ખતાવવાને તૈયાર છું. તમારે એ જ દિશામાં દૃષ્ટિ રાખીને પોતાનો કાર્યક્રમ આગળ
ચલાવવો, એવો મારો અભિપ્રાય છે અને આ દેહબંધન છે ત્યાં સુધી મારો વચનને
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી ખતાવવાનો પ્રયત્ન હું પોતે પણ કરતો જ રહીશ. હવે એ
કાર્યમાં વિલંબ તો અવશ્ય થવાનો જ; છતાં પણ ધૈર્યને પરિહરવાનું કશું પણ પ્રયોજન
નથી. ધૈર્ય ધારણ કરો અને કાર્ય કરતા રહો;—

“उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मेव ह्यात्मनो बन्धुरात्मनः ॥”

અર્થાત્ આત્માનો આત્માથી જ ઉદ્ધાર કરવો, આત્માનો નાશ ન કરવો;
કારણ કે, (નિરભિમાની) આત્મા જ આત્મા (જીવ) નો બંધુ છે અને (કાર્યકારણ-
સંપાતાભિમાની) આત્મા જ આત્માનો સત્તુ છે; એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંના કૃત્ત્વના
ઉપદેશને કદાપિ વિસરશો નહિ.

તમારો—વિવેકાનંદ.

તા. ૬.-ધર્મજ્ઞાનદાનની આપણી પદ્ધતિ સર્વથા પ્રમાણુર્થ યર્થ પડી છે, એટલે કે જેને ધાર્મિક જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા હોય, તેણે લગભગ સસાગનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ અને નિષ્કામના વિદ્યાઓપભોગથી સર્વથા અનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ, એવો અપ્રાપ્ત એક નિયમ જ યર્થ થયો છે, પરંતુ એ પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન થવું જોઈએ જેથી વિશ્વોપભોગ સાથે જ ધર્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ધરાવતા હોય, તેમની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત થવાનો આપણા ધર્મમાં સંભવ જ નથી સારાંશકે, કેઈ પણ પદ્ધતિમાં જનને જેમ હિન્દુધર્મમાં તેમ જ હિન્દુમત્સાગમાં સચાર યર્થ શકતો નથી અને એથી ત્રિસે દિવસે આપણા ધર્મનું બળ ન્યૂન થતું જાય છે. એ સ્થિતિને સુધારી પરિવર્તિત કરવામાટે આપણે પ્રથમ આપણા ધર્મનાં સત્ય અને ઉદાત્ત તત્ત્વોના સારી રીતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેમનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, એટલે એથી આપણી વર્તમાન સામાજિક સ્થિતિમાં એ તત્ત્વોના પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કેવી રીતે મળે, તે પોતાની મેળે જ આપણા જાણવામા આવી જશે આ ધીમે ધીમે પણ અવશ્ય કાળે થાય છે અને ધૈર્ય રાખીને એ કાર્ય આપણે કરવું જ જોઈએ

વિવેકાનંદ.

૧૧

પોશિંગ્ટન

તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૪

પ્રિય બંધો-

* * * જેવું મારું વર્તન હિન્દુસ્તાનમાં હતું તેવું જ મારું વર્તન અહીં પણ છે હવે પછી શું કરવું અને શું નહિ કરવું કાનાવધિના વિચારો કરતો હું નિરુદ્ધ મી થઈને બેસી રહેતો નથી મારો સર્વ આધાર સર્વવ્યાપક પરમાત્માપર જ છે માટે અહીં એટલું બધું કાર્ય કરવું પડે છે કે, આપ કહો છો તે પ્રમાણે એક અથવા મારા સર્વ વિચારોને અધિત કરવામાટેનો પૂરતો અવકાશ મારી પાસે નથી અહીંના લેખિના સતત આગમને મારી મરિતબ્દશક્તિને નિર્મળ કરી નાખી છે અને હવે એ નિર્મળતાને મને કાંઈક પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ થવા માગ્યો છે તમે પોતે અને મારા બીજા મિત્રો અત્યારે જે કાર્ય ત્યાં મારી વતી કરી રહ્યા છો, તે માટે તમારો અને તે અન્ય મિત્રોનો આભાર પ્રદર્શિત કરવા જેવા ચપ્પો મારી વાણીમાં નથી હું પોતે ત્યાં હોત, તો પણ મારાથી એવી વ્યવસ્થા કરી શકાત નહિ, કારણ કે, એવી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં જે સામર્થ્યની અગત્ય છે, તે સામર્થ્ય મારામાં નથી જ્ઞાન સંપાદન કરવું અને નિરતર વિચારમગ્ન હોવું, એ જ મને વધારે પ્રિય છે અહીં બ્યાખ્યાનોના વિષયમાં હું જે કરવાનો હતો, તે કરી ચૂક્યો છું, એટલે હવે મારી એવી ઇચ્છા છે કે, બ્યાખ્યાનોના વ્યવસાયને અધ

કરી થોડા વખતને માટે વિશ્રાંતિ લેવી અને મારા ગુરુદેવ પાસેથી જે યત્નક્રિયા જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે જ્ઞાનનું જેઓ મારી પાસે જિજ્ઞાસા રાખીને અભ્યાસ કરવા- માટે આવે તેમને શિક્ષણ આપવું. હવે બાકી શું કાર્ય કરવાનું છે, એ તો તમે સારી રીતે જાણી ચૂક્યા છો, એટલે હવે તે કાર્ય કરવાને તમારા જેવા તરુણોએ જ કમર કસીને મેદાનમાં નીકળી પડવું જોઈએ. હું તમારો કેવળ નામ માત્રનો જ અગ્રેસર છું- હું એક ત્યાગી છું એ તો સર્વવિદિત છે. મારી હવે માત્ર એક જ ઇચ્છા અવશિષ્ટ રહેલી છે. જે ધર્મ કિંવા ઈશ્વર ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડનારી આપણી સહસ્તાવધિ વિધવા ભગિની-ઓનાં દુઃખાશ્રનું માર્જન કરવાને અને ક્ષુધાથી પટાપટ પ્રાણુ ત્યાગતા નિરાધાર બાળ-કોના મુખમાં રોટલાનો કકડો નાંખવાને શક્તિમાન ન હોય, તે ધર્મ કિંવા ઈશ્વરમાં મારો જરા પણ વિશ્વાસ નથી-હું એવા ધર્મ કે ઈશ્વરને માનતો જ નથી. હિન્દુધર્મમાંનાં તત્ત્વો ગમે તેટલા સૂક્ષ્મ અને ઉચ્ચ હોય અને વેદાંતપટની રચના ગમે તેવી સૂક્ષ્મતમ હોય; તો પણ જ્યાંસુધી એ તત્ત્વોનો પુસ્તકોમાં જ સમાવેશ છે અને પ્રત્યક્ષ વર્તનમાં એમનો સંયોગ નથી થયો-દુઃખ વિમોચનરૂપ પોતાનું કાર્ય તેઓ કરી શક્યાં નથી, ત્યાં સુધી એ ધર્મને હું ધર્મના નામથી ઓળખતો જ નથી ! અંધમય ધર્મ તે ધર્મ નથી-નેત્રો શરીરના આગળના ભાગમાં જ છે, પાછળના ભાગમાં નથી, એટલા માટે આગળના કાળમાં-ભવિષ્યકાળમાં-દષ્ટિપાત કરીને વેદાંતતત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ આચરણ કરવા માંડો-જે ધર્મ-તત્ત્વોમાટે તમે અભિમાન ધરાવો છો, તે ધર્મતત્ત્વોનો વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગ કરે, એટલે ઈશ્વર પોતાનો વરદ હસ્ત તમારા મસ્તકપ્રતિ લેખાવશે.

હવે આશાની દૃષ્ટિથી મારા તરફ ન નિહાળશો-પોતા તરફ જ નજર નાંખજો. હું તમારામાં આટલા બધા ઉત્સાહને જાગૃત કરવાનો અંશતઃ હેતુ થયો છું, એથી મને ધણો જ આનંદ થાય છે. હવે એ ઉત્સાહથી તમે કદાપિ દૂર ન થશો, એટલે યશઃપ્રાપ્તિ પણ તમારાથી દૂર નથી જ. પરાજયની લેશ માત્ર પણ ભીતિ રાખશો નહિ. હે તાત ! આજે નહિ તો કાલે અને કાલે નહિ તો દીર્ઘ કાલાવધિ પછી પણ અંતે ધર્મનો જ જય થવાનો-વિજય સક્ષ્મનો જ છે. તમારા હૃદયમાં પોતાના દેશખંધોનો વિશે ખરેખરા પ્રેમનો નિવાસ છે કે? જો એ પ્રેમ હોય, તો ઈશ્વરને તમે અન્યત્ર શામાટે શોધો છો? શું-તમારા દીન, દુઃખી અને દુર્બળ દેશખંધો જ તમારા ઈશ્વર નથી? પ્રથમ એમનો જ પૂર્ણવિધી શામાટે નથી કરતા? ગંગાનદીના તીરપ્રાંતમાં કૃપ ઓદવાનો આડંબર શામાટે કરવો જોઈએ? સ્નેહની સર્વવ્યાપક સત્તામાં શ્રદ્ધા રાખો. ક્ષણભંજર કીર્તિ અને નામનાની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા ન રાખો. વર્તમાનપત્રો શું કહે છે અને શું નહિ, એમાં હું કદાપિ મારું ધ્યાન પરાંપતો

નથી. જો તમારામાં પ્રેમ હોય, તો તમે સર્વશક્તિમાન છો અને તમારામાં નિઃસ્વાર્થ પરાપકારભુક્તિનો વાસ હોય તો તમારી ગતિ અનવરોધ છે. એ પ્રેમ અને પરમાર્થ-મય વર્તન જ સર્વત્ર વિજ્ય અને આદરને પાત્ર થઈ પડે છે. જે સમુદ્રમાં પશુ પોતાની પ્રજા (મૃદિ)નું રક્ષણ કરે છે, તે જ ઈશ્વર છે. તમારા દેશને વીર નરોની આવરૂપકતા છે, માટે તમે વીરનર થાઓ ! તમારા જ્ય કિંવા પરાજ્યથી જ હું તમારી બંધુપ્રીતિની કમોટી કરીશ ! જો તમને પરાજ્ય મળ્યો, તો તમારા હૃદયમાં સસ બંધુપ્રેમનો અંશ નથી, એમ જ હું સમજીશ.

પ્રત્યેક મનુષ્ય મને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલો જોવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. એથી, મારા સાં આવવાથી આપણે બધા મળીને કોઈ મોટું કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થઈશું, એવો જ તેમનો અભિપ્રાય થયેલો હોય એમ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ મારા મિત્ર ! એમ ધારવામાં તેમની ભૂલ છે. કદાચિત્ તેમનો એ ઉત્સાહ ક્ષણિક પશુ હોય, એવો પશુ મને ભય થયા કરે છે. જો એ ઉત્સાહ ઊંડો અને સસ હશે, તો ધણા જ થોડા વખતમાં સેંકડો વીરનર મેદાનમાં આવીને ઊભા રહેશે અને તમારા કાર્યને મદદ આપીને આગળ વધારવા માંડશે. એટલામાટે આત્મવિશ્વાસ રાખો અને આગળ વધો. હું ત્યાં આવીને જૂદા જૂદા પંથ-વાળાઓ સાથે વાદવિવાદ ચલાવું, એવી તમારી ઇચ્છા છે કે શું ? જો એમ જ હોય તો હું તમને ખરેખર જણાવું છું કે, એવા પ્રકારના વાદવિવાદો કરવાની મારી પોતાની લેશ માત્ર પશુ ઇચ્છા કે ભાવના નથી. હું ઈશ્વરનો સેવક છું અને કોઈ પશુ યોગ્ય સ્થાન જોઈને ત્યાં ઈશ્વરની સેવા કરવી, એ જ મારું કર્તવ્ય છે. આપણી હિંમત તત્ત્વમય ભાવનાઓના પ્રસાર-માટે આ દેશ (અમેરિકા) કરતાં બીજું ઉત્તમ ક્ષેત્ર અન્ય ક્યાં છે વારુ ? મને તો આ સ્થાન જ સર્વથી વિશેષ યોગ્ય અને ઉત્તમ ભાસ્તું છે. અહીં કોઈ એક મનુષ્ય મારા વિરુદ્ધ બોલે, તો બીજા સેંકડો પુરુષો મારા પક્ષનું સમર્થન કરવાને તૈયાર થઈને જ બેઠેલા હોય છે; અહીંના મનુષ્યો સહૃદય છે અને મનુષ્યમાટે તેમના હૃદયમાં લાગણી છે; અહીંની અખ-ળાઓ તો ખરેખર મંગળમયી દેવતાઓ જ છે ! મારી આ દેશમાંની કીર્તિ આપણા દેશમાં પહોંચી ગઈ છે એટલે હવે ત્યાં કોઈ પશુ મારા વિરુદ્ધ ખટપટ કરવાનું નથી, એમ ધારીને હું ત્યાં આવું કે શું ? હું મારી પોતાની પ્રશંસાથી ઉભરાઈ જતાં ભાવણો સાંભળવા-માટે ત્યાં આવું તો સારું, એમ તમે કહેવા માગો છો ? વિજ્ય મળવાનો નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તો તો પછી કોઈ હીચકારો અને બાયલો માણસ પશુ વીરતાની મોટી મોટી વાતો કરવાનું સાહસ કરે, એ સ્વાભાવિક જ છે. પશુ મારા પ્રાણમિત્ર મિત્ર ! એટલું અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખજો કે, જેના હૃદયમાં સસ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા હોય છે, તે તો શાંતિથી અને

લોકોના લક્ષ્માં પણ ન આવવા દેતા પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા કરે છે જેમનો ધ્વનિ માત્ર પણ લોકોના શ્રવણોમાં અથડાયો નથી એવા કેટલાક બુદ્ધો આજ સુધી યર્ષ ગયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ થતા રહેશે ! મમ વત્સ ! મારો જેમ ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ છે તેમ જ મનુષ્યમાં પણ વિશ્વાસ છે. જો કોઈ દુ ખી પ્રાણી નરકવાસની યાતના ભોગવતો પણ હોય અને તેને મારી સગતિથી લાલ ચવાનો સભવ હોય તો હું તેના ઉદ્ધારમાટે નરકવાસ ભોગવવાને પણ તૈયાર છું મારો અહીંનો નિવાસ જ વિશેષ સુખાવદ્ છે—અરે પાશ્વ તોના નામનો ઉચ્ચાર કરવાની પણ તમારી યોગ્યતા નથી જેમણે મને આશ્રય આપ્યો છે, પોતાની મિત્રતાનો આધાર આપ્યો છે અને મને અત્ર વસ્ત્ર પૂરાં પાડ્યા છે, તેમને એકાએક લાગીને હું લાં કેમ કરીને આવું વારુ ? મને આશ્રય આપનારાઓમાં પૂર્ણ છર્ણુમતવાદી ક્રિશ્ચિયનો પણ છે, એ વળી વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે ! ન્યારે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ એક મિશનરી આવે છે, સારે આપણા લોકો તેમની જોડે કેવો વર્તવ રાખે છે વારુ ? તેમને મહેમત—મહેમત જાહીને તમે તેમને સ્પર્શ પણ કરતા નથી મારી એવી દંડ ધારણ છે કે, બીજાઓને ધિક્કારવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય અને કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ઉત્પત્તિના માર્ગમાં ગમન કરવાને શક્તિમાન નથી જે વેળાએ ભારતવાસીઓએ ‘મહેમત’ શબ્દ શોધી કાઢ્યો, તે દિવસથી જ ભારતવર્ષના વિનાશકાળનો આરંભ થયો છે ! એવી રીતે સમસ્ત જગતથી અલિપ્ત રહીને તમે તમારી સુધારણા કેવી રીતે કરી શકવાના હતા વારુ ? પરંપરા વિશેના એવા દ્વેષને મનમાં કદાપિ પ્રવિષ્ટ ન થવા દેવાની ધણી જ સલાહ રાખવી જોઈએ ભાઈરે ! વેદાતતત્ત્વોની મોતી મોતી વાતો કરવાનું કાર્ય બહુ જ સરળ અને સુગમ છે, પરંતુ પ્રસંગ આવતા તેનું અસત પાલન કરવું પણ અતિશય કડિન યર્ષ પડે છે !

તમારો સદૈવ શુભાનુચિન્તક,—વિવેકાનંદ.

તા. ૬.—અધિકારની આકાંક્ષા અને મત્સર એ શત્રુઓથી બહુ જ સાવધ રહેજો, અને આત્મવિશ્વાસને નિરતર વૃદ્ધિતર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેજો

૧૨

વિવેકાનંદ.

તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૯૪

મારા વીર બાળકો,

આશીર્વાદ વિશેષ—આવી જ રીતે કાર્યમાં આગળ વધતા રહો પ્રેમ, અત કરણની લાગણી અને ધૈર્ય, એ ત્રણ વસ્તુઓ વિના બીજા કોઈ પણ વસ્તુ આવશ્યકાય નથી મનુષ્યનાં હવનનું સર્વ રહસ્ય કેવળ તેની વૃદ્ધિમાં જ રહેલું છે—તેણે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતા

રહેવું જોઈએ. જેની પૂર્ણ વૃદ્ધિ થએલી છે અને જેને પોતાની વિશ્વવ્યાપકતાનો પૂર્ણ અનુ-
ભવ થએલો છે, તે જ મનુષ્ય છે. પ્રેમ એ જ એ અંતિમ હેતુને સિદ્ધ કરવાનો રાજમાર્ગ
છે. મનુષ્યને પોતાના જેટલું બીજું કશું પણ પ્રિય હોતું નથી અર્થાત્ સમસ્ત જીવનનું રહ-
સ્ય આત્મપ્રેમ છે. એને જ સારવાર રાખી વૃદ્ધિગત કરવાથી એનું વિશ્વવ્યાપક વૃદ્ધિ જતી
જાય છે. એટલામાટે એ હેતુથી જે જીવતો હોય, તેને જ ખરેખર જીવિત સમજવાનો
છે અને એથી વિરુદ્ધ માર્ગમાં ગમન કરનારો એટલે કે કેવળ ઇદ્રિયસુખાર્થ જીવવાની
ધ્વજા રાખનારો હોય, તે જીવિત હોવા છતાં મૃત જ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનવું. પ્રેમ
કિંવા પરાંપકાર એ જ જીવન અને વૃદ્ધિ છે અને આત્મસુખલાલસા તે ક્ષીણતા અને મૃત્યુ
જ છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અત્યારે તમારી આસપાસમાં દેખાતા મનુષ્યો-
માંના સૌકંડે નેવૂ ટકા જેટલા માણસો મરેલા જ છે-તે ખરા મનુષ્ય નહિ, કિન્તુ આકારે
માત્ર મનુષ્ય જેવા દેખાતા પિશાચો-ભૂતો-જ છે! મારી ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણેના
ખરેખરા જીવતા મનુષ્યો ફટલાક મળી શકશે વારુ? મારા બાળકો! તમારા અંતઃકરણમાં
બીજાઓમાટે વિશેષ નહિ, તો થોડીધણી પણ લાગણી રાખજે જ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં
તો એ લાગણીથી તમારે ગાંડા બની જવું જોઈએ. તમારાં હૃદયોની ગતિ બંધ થવી જોઈએ
અને જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં ભયંકર ક્ષુબ્ધતા ઉદ્ભવવી જોઈએ. તમારી એવી અવસ્થા થયા પછી
તમે વિશ્વાત્મા પરમેશ્વર પાસે જાઓ અને લેશમાત્ર પણ સંક્રાંચ ન રાખતાં તેને પોતાનાં
હૃદયો ખેંચીને બતાવો; એટલે તે પરમાત્મા જ તમારો માર્ગદર્શક થશે અને તમને અમોઘ
શક્તિ તથા કદાપિ ન ખૂટનારું અગાધ જીવિતસામર્થ્ય આપશે. નિરંતર પ્રયત્નમાં નિમગ્ન
રહો-રાત્રિના આગમન સાથે અંધઃકારનો વિસ્તાર થતાં, મારે કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું
છે, મીરે ખટપટ કરવાની છે અને અહમહમિકાવડે પ્રકાશમાં આવવાનું છે, એ ગત
દશ વર્ષથી મારો મુદ્દાલેખ જ હતો અને અત્યારે પણ મારા હૃદયમાં એ જ મંત્રનો જપ
નિરંતર ચાલુ છે. મારા બાળકો! કદાપિ ભયભીત થશો નહિ. આવી દીનમુદ્રાથી આકા-
શમાં પ્રસરેલા તારકો તરફ શામાટે જોઈ રહ્યા છો? એ તારકસમુદાય એકાએક તમારા
શિરપર ટૂટી પડીને તમને દાખી નાંખશે, એવી તમારા મનમાં ભીતિ છે કે શું? થોભો-
જરા માર્ગપ્રતીક્ષા કરો એટલે એ જ નક્કરો થોડા કલાકના અવધિમાં જ તમારા પગ
નીચે આવી પડશે. ધનવડે એ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમ જ જગતના જ્યજ્ઞકાર, કીર્તિ,
નામના કિંવા વિદ્વતાથી પણ એ લાભ થતો નથી; કિન્તુ કેવળ એક નિષ્કપટ પ્રેમથી જ
એ ફલસિદ્ધિ થાય છે-શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ પર્વતપ્રાય સંકટોના રાશિદુર્ગને બેદીને આગળ
વધતું દાષ્ટગોચર થાય છે!

આપણુને સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા છે અને તે ટૂંકી રીતે મળી શકે, એ જ અસારે આપણા સમક્ષ એક વિચારણીય પ્રશ્ન આપીને ઊભો રહ્યો છે—કાગળ કે, સ્વાતંત્ર્ય વિના આપણી ઉત્તિ કિંવા વૃદ્ધિ મ્હાપિ થઈ શકનાની નથી જ આપણા પૂર્વજોએ ધર્મ સત્ય ધર્મા પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ગામી હતી અને તેનું પરિણામ એ થયું કે, સમસ્ત વિશ્વને પ્રમથ આપનારા વેદાંતધર્મની તેથી નિષ્પત્તિ થઈ પરંતુ સમાજધર્મના પ્રતિ દષ્ટિપાત કરતા તે એમ જ દેખાય છે કે, સમાજના પગમાં તે પરતત્રતાની નેમણે મજબૂત લોહરખ લાગ્યા જ નાખી દીધી છે અને આજન્મ દારૂ એ જ તેનું ભયકર પરિણામ આજે સર્વત્ર આપણે જોઈ શકીએ છીએ—આપણે સમાજ આજે સર્વત્ર ભયાનક અને નિન્દ્ય ધર્મ પડ્યો છે હવે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં દષ્ટિપાત કરો—સાનો સમાજ સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર છે અને તેનું પરિણામ આપણે ખુદની રીતે જોઈ શકીએ છીએ તેમની સમાજસ્થિતિ ઉચ્ચ છે પણ ધર્માવસ્થા એથી વિરુદ્ધ એટલે કે અનન્ય છે

સર્વ વૃદ્ધિ કિંવા ઉત્તિમાટેની પ્રથમ આવશ્યકીય વસ્તુ સ્વતંત્રતા જ છે વિચારમા અને સજાવણમાં જેવી રીતે સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા છે, તેથી રીતે ખાનપાનના વ્યવહારમાં પણ સ્વાતંત્ર્યની પૂર્ણ અગત્ય છે—પહેરવેશ અને વિવાહના વિષયમાં તેમ જ ફેટલાક અન્ય વિષયોમાં પણ એટલી જ સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા છે માત્ર એ સ્વાતંત્ર્યથી બીજા દાષ્ટિના ઉપસર્ગ ન થાય, એની સજાળ રાખનામા આવે એટલે થયું

વર્તમાન જડ સુધારણા વિરુદ્ધ જો નવું હોય તો તે જો નવામા આપણને હાથીનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ એ ભૌતિક સુધારણાને આપણે ધિક્કારીએ છીએ, તેનું કારણ એ જ કે, દ્રાક્ષા હાથમાં ન આવી એટલે દ્રાક્ષા ખાતી ! એ જડ સુધારણા ખરેખર જ ધાર્મિક ઉત્તિના માર્ગમાં કટકરૂપ થનારી છે, એ વાદનો પણ ધડીભર સ્વીકાર કરી લઈએ, તોપણ કાયા, વાચા અને મનથી કેવળ આધ્યાત્મિક ઉત્તિની જ પૂઠે પડેલા એવા ફેટલાક ખરેખરા મહાત્માઓ આજે હિન્દુસ્તાનમાં મળવાના હતા વારુ ? એવા મહાત્માઓ એક લાખ હશે, એમ કહેતાં તો પરમાવધિ જ થઈ જવાનો ! હવે તમારો શું એવો પ્રતિવાદ છે કે, એ એક લાખ માણસોની ઉત્તિમાટે ત્રીસ કરોડ માણસોએ રડી પોકાર કરીને જ બેસી રહેવું ? ત્રીસ કરોડ માણસો એક લાખ માણસના લાભમાટે જગતીયણમાં અને ભૂખમરામાં જ રૂખી બન્યે એવો તમારો અભિપ્રાય છે કે ? મુસલમાનોએ ચઢાઈઓ કરીને હિન્દુસ્તાનને પાદાક્રાંત કેમ કર્યું વારુ ? ભૌતિક સુધારણામાં હિન્દુઓ ધણી જ પાછળ પડતા ગયા હતા, એ જ એનું કારણ હતું આપણને દરજ્જાની સીવેલા વસ્ત્રો ધારણ કરવાનું પણ એ મુસલમાનોએ જ શીખવ્યું સ્વચ્છ રીતિથી માર્ગની

ધ્વનિનું મિશ્રણ ન થવા દેતાં ભોજન ઠેવી રીતે કરવું જોઈએ, એ પણ આપણે બહુ મુશ્કેલીથી પાસેથી જ શીખ્યા છીએ. સાદી સાંસારિક મુશ્કેલી તો શું, પરંતુ જેના યોગે નવા નવા ધંધાઓ ગરીબોને મળવાનો સંભવ છે, તે વિલાસવૈભવની વસ્તુઓની પણ દુનિયા પ્રસંસા જ કરે છે—હું એ વિચારસંકેતોનો પણ એક પ્રકારે પક્ષપાતી છું. કેટલાક જનો વિચારી છે તેથી જ ગરીબ લોકોને પેટ ભરીને ખાવાનું મળી શકે છે. મારા મરણ પછી મને સ્વર્ગ-શુભના ઉપભોગો પ્રાપ્ત થવાના હોવાથી જ્યાં સુધી મારો આ જગતમાં નિવાસ હોય ત્યાં સુધી જો ઈશ્વર મને રોટલો ન આપે, તો તેવા ઈશ્વરને હું ઈશ્વર જ માનતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં પણ જ્યારે મુશ્કેલી થવાની હોય, ત્યારે પ્રથમ ભૌતિક મુશ્કેલી વિના તે ઉચ્ચ મુશ્કેલી થવાનો સંભવ જ નથી. વિશેષ વિદ્યાદાન, વિશેષ ઉદ્યોગવ્યવસાય, વિશેષ ધન અને વિશેષ શરીરસામર્થ્ય, એ પ્રમાણેની એ ઉત્તતિની સોપાનપરંપરા છે. એ પછી ધાર્મિક વિષયમાં રૂઢિબદ્ધ થએલા ધર્મોપદેશકો અને તેમણે નિર્માણ કરેલી રૂઢિઓનો સંહાર થવો જોઈએ. ધનધાન્યની વિપુલતા એ જ ઉત્તતિનો મુખ્ય માર્ગ છે. અંગ્રેજો પામેથી વિશેષ અધિકારો મેળવવામાટેની સભાઓ ભરવામાં આજ કાલ આપણા મૂર્ખ તરણો એવા તો લીન થયા છે કે ન પૂછે વાત; પણ એ સભાઓને જોઈને અંગ્રેજ લોકો મનમાં ને મનમાં તમને હસ્યા જ કરે છે. દાનિકારક રૂઢિની શૃંખલા પહેરાવીને બીજાઓને પોતાના ગુલામ બનાવવાની ઇચ્છા રાખનારા પોતે કદાપિ સ્વતંત્ર થવાને યોગ્ય હોઈ શકે ખરા કે? કાલે જ જો અંગ્રેજો પોતાની રાજ્ય શુભાથી હિન્દુસ્તાનને છોડીને ચાલ્યા જાય, તો પણ તમને તેથી ખરા લાભ શો થવાનો હતો વાર? જે ચિચ્છકિનવડે અસારે જગત્ ચાલતું જેવામાં આવે છે, તે જગૃત થઈને તમને એ સ્વાતંત્ર્યનો કદાપિ ઉપભોગ લેવા દેવાની નથી. રૂઢિના દાસ્યપંકમાં લોટતા ગુલામો! તમને સ્વતંત્રતા શામાટે જોઈએ છે? બીજા નવા ગુલામોને નિર્માણ કરવામાટે કે?

ધૂરોપયન્ લોકોનું રૂઢિસ્વાતંત્ર્ય અને આપણું ધાર્મિક જીવન, એ ઉભયનું એકત્રિત સુદર સ્વરૂપ આપણે આપણા દેશને પ્રાપ્ત કરી આપવાનું છે અને એ કાર્ય ધીમે ધીમે કરવાથી લાંબા સમય પછી જ સિદ્ધ થવાનું છે. એટલામાટે આપણા એ સર્વ પ્રિયારો જેમને આનંદ હોય એવા તરણોની એક સંસ્થા નિર્માણ કરવી જોઈએ; અને ત્યાર પછી વધારતાં વધારતાં એ સંસ્થાની શાખાઓનો આપણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસાર કરી દેવો જોઈએ. બહુ જ ન્હાના પ્રમાણથી એ કાર્યનો આરંભ કરીને લોકોને ખરા તાત્વિક ધર્મની આજ્ઞાઓ કરાવી આપવાના કાર્યને તમે હાથમાં લો. ઈર્ષાપણુ રીતિ રિવાજ કિંવા રૂઢિવિરુદ્ધ બળવો જગાડવાનું કામ તમે કરશો નહિ. માત્ર તાત્વિક ધર્મને

અનુસરીને પોતાના આચરણને વિશુદ્ધ રાખજે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ અને ચૈતન્ય ઇસાદિ ધર્મોત્પાદકોએ જે સર્વવ્યાપક-સર્વમાન્ય મુક્તિ અને સમાનતાના તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો હતો, તે જ તત્ત્વની જીર્ણ ભૂમિકાપર સમાજને પુનઃ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો એ તત્ત્વના પ્રચારથી સર્વ સુધારણાઓના બીજનું યથાસ્થિત આરોપણ થઈ શકશે, એમાં શંકા નથી.

અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાસમાન ઉત્સાહને ધારણ કરો અને તે ઉત્સાહનો સર્વજન વિરતાર કરો. કાર્ય કરો, બાળકો! કાર્ય કરો. લોકોના આપણે અનુચર છીએ, એ બૂલશો નહિ. નિરુપૃષ્ઠી-નિ સ્વાર્થી થાઓ અને એકાંતમાં એક મિત્રે બીજાની કરેલી નિંદા કદાપિ સાલગશે નહિ. અનંત ધૈર્ય ધારીને કાર્ય કરો, એટલે અતે વિજય તમારો જ છે. ... .. બીજા એક સાવધતામાટે મારે સૂચના કરવાની છે અને તે એ કે, કોઈ પણ કાર્યમાં પોતાનું વર્ચસ્વ બતાવવાનો આગ્રહ ન કરશો. હું માત્ર તમને જ પત્ર લખું છું એટલે તમે જ મારું સર્વસ્વ છો અને બીજાઓને હું તુરંત મારું છું, એવો મારો અન્ય મિત્રોને ભાસ કરાવવાનો યત્ન કરશો નહિ. તમે એટલા બધા મૂર્ખ નથી, એ હું સારી રીતે જાણુ છું; છતાં એક સૂચના તરીકે આટલું લખ્યું છે. કારણ કે એવી વર્ચસ્વતા બતાવવાથી સારી સારી સરથાઓ પણ નામશેષ થઈ જવાનાં અનેક ઉદાહરણો બની ચૂક્યા છે. કાર્ય કરો-કેવળ કાર્ય કરો-બીજાઓમાટે કાર્ય કરવું એ જ ખરું જીવન છે.

દાહિકતાથી નિરંતર દૂરના દૂર જ રહ્યા કરજો અને કોઈ પણ કાર્યમાં એ રિપુની છાયા પડવા દેશો નહિ. કીર્તિ વધારવામાટે તો નહિ જ, પરંતુ દંભ કરવાથી જે કોઈ સારું કાર્ય થવાની સંભાવના હોય તો તે પણ ન જ કરવું, એવો જ મારો અભિપ્રાય છે. પોતાના કાર્યમાં દંભ, અનીતિ કેવા એવા જ અન્ય કોઈ અસત તત્ત્વનો ઉપયોગ ન જ થવો જોઈએ. એ રિપુનો જરા પણ સ્પર્શ ન થતાં શુદ્ધતામાં જ મરણ આવે તો વધારે સારું, એ મારી બાવના છે.

ગદર એક અને બહાર બીજું એવા ઢોંગ સોંગની આપણને અગત્ય નથી. એક મંડળ ગુરુની વિશેષ કૃપા ધરાવતું અને બીજું મંડળ અવકૃપા ધરાવતું! પોતાના શિષ્ય-વર્ગમાં એવો બેદબાવ ધરાવનારા ગુરુની આપણને અગત્ય નથી. ધન હોય કે ન હોય કેવા મનુષ્ય સાથે હોય કે ન હોય તો પણ મારા વીર બાળકો! આગળ અને આગળ ધસારો કરતા જાઓ. જે તમારા અતઃકરણમાં આસ્તિકતા, સ્વાર્થભાગ અને પ્રેમ હશે, તો પછી તમારી પ્રગતિને અવરુદ્ધ કરવાની કોઇનામાં પણ શકિત નથી, એ નિઃશ્વ-પૂર્વક મનને

ધિયોસૌંદર્ય માસિક પત્રો એમ કહે છે કે, મારા વિનયનો માર્ગ તેમણે જ તૈયાર કરી રાખ્યો છે. હવે તો અવધિ જ થયો-મૂર્ખતાનો પરમાવધિ થયો-ધિયોસૌંદર્યોએ માર્ગ તૈયાર કર્યો કેમ? પણ જવા દો-જેને જેમ ગમે તે તેમ બોલવાનો. * * *

સમાજ રાખે-પ્રત્યેક અસત્ વસ્તુ કિંવા અસત્ય કાર્યથી સાવધ રહો. સત્યના પ્રકાશમાં જ આનો એટલે જે કે વિવચથી પરતુ નિશ્ચિત વિનય આપણો જ છે. હું જાણે અસ્તિત્વમાં હતો જ નહિ, એમ ધારીને જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ-મારા પર આધાર રાખીને કાર્યવિમુખ ન થશો. તમારામાંના પ્રત્યેકને એમ જ ભાસતું જોઈએ કે, આ કાર્યનો સર્વ ભાર મારા એકલાના માથા પર જ રહેલો છે. સમય આજે પચાસ સદીઓથી આશામિત દૃષ્ટિથી તમારા તરફ જોવા કરે છે અને આર્યોવર્તના ભવિષ્યનો સર્વ આધાર તમારા ઉપર જ રહેલો છે. અમેરિકા કાર્ય કરવામાટેનું એક વિશાળ અને કળદ્રૂપ ક્ષેત્ર છે. હું હિન્દુસ્તાનમાં ક્યારે આવીશ, એ મારાથી અત્યારે નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. હું ત્યાં આવીશ તો આપણા લોકો અનેક સહાયો ભરશે અને મારી પ્રશસાની રેવંડેલ કરી મૂકશે, પણ એથી વિશેષ તેઓ કાંઈ પણ કરી શકવાના નથી. તેઓ પોતાની ટાયળીનું મોઢું જરા પણ ઢીલુ કરશે ખરા કે? પૈસાનું તો ત્યાં નામ જ ઉચ્ચારતું નહિ. મિયાગ જન્મદરિદ્રીઓ આપે શું અને લેનારો લે શું! વળી સાર્વજનિક હિત કરવાના કાર્યને તો તેઓ આજે બે હમ્મર વર્ષ પહેલાથી જ ભૂલી ગયા છે-સ્વાર્થ એ જ તેમનો પગમ ધર્મ યદ્યપણ છે! રાષ્ટ્ર અને સમાજ એ શબ્દોની અધુક અધુક કલ્પના પણ રહી રહીને ઠેક હાવમાં તેમના હૃદયમાં આવવા માંડી છે, એટલે હું એમને પણ દોષ આપવાની ઇચ્છા નથી રાખતો હાલ એ જ. વિશેષ પછીથી

તમારો નિરતર કલ્યાણેચ્છુ, -વિવેકાનંદ.

૧૩

રોજ બેંક, બર્ડવાનના મહારાજનું મહાલય, દાર્જિલિંગ

તા. ૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૭

‘ભારતી’ માસિક પત્રના સપાઠિકા બાઈની સેવામાં -

પ્રિય ભગિની,

તમે મારા પર ‘ભારતી’નો અક મોકલ્યો, એ માટે હું તમારો ધણો જ આભારી છું. મેં જે કાર્યને મારું ક્ષુદ્ર જીવન સમર્પિત કરેલું છે, તે કાર્ય તમારા જેવી મહા બુદ્ધિમતી ભારતગમણીઓની સમતિને પણ પાત્ર થયું છે, એ જાણીને મને ધણો જ આનંદ થાય છે.

આપણા આ હતભાગી દેશમાં લેક્ષ્યાપકાર્થ મધનારા પુરુષો પ્રથમ તો વિરલ જ હોય છે અને જે લેક્ષ્યા નૂતન વિચારની દીક્ષા લઈને તેવા પરાપકારનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેમનું કૌતુક કરી તેમને ઉત્તેજન આપનારા તો વળી તેથી પણ વિરલ હોય છે; એટલે પછી સ્ત્રિઓવિશે તો યોગ્યવાનું જ શું હોય વાર? એટલામાટે તમારા જેવી એક સુબુદ્ધ અને મુશિક્ષિત બંગાળી સ્ત્રીએ આપેલા ઉત્તેજનનું મારી દષ્ટિમાં ટટલું બધું મહત્ત્વ છે, એ હું વ્યક્ત કરી શકતો નથી. તમારા તરફથી મળેલું ઉત્તેજન હિન્દુસ્તાનના સર્વ પુરુષોની પ્રશંસામય ગર્જનાઓ કરતાં અન્યંત વિશેષ છે.

ભરતખંડને તમારા જેવી ઉદારધી સ્ત્રીઓ વિશેષ સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય અને તેના થોડે ભરતભૂમિના કલ્યાણનો માર્ગ ખુલ્લો થાય—તે અબળાઓ પોતાની માતૃભૂમિના હિતમાટે પોતાનાં જીવન સમર્પે, એ જ મારી તે જગન્નિયંતા જગદીશ્વરનાં ચરણોમાં અનન્ય ભાવયુત પ્રાર્થના છે.

‘ભારતી’ના અંકમાં મારા વિશે તમે જે લેખ લખ્યો છે, તે વિશે મારે તમને કાંઈક કહેવાનું છે. તે એ કે, ‘ધર્મસ્થાનના પ્રસારમાટે બાહ્ય દેશમાં જવામાં મારી જન્મભૂમિના ઉદ્ધારાર્થે પ્રયત્ન કરવાનો જ મારો હિદેશ હતો. ન્યાં સૂધી પાશ્ચાત્ય દેશવાસીઓને આપણને સાહાય્ય નહિ આપે, ત્યાં સૂધી આપણે ઉન્નત યર્થ શકવાના જ નથી. એવો મારો પ્રથમથી જ અભિપ્રાય બંધાયેલો છે. આપણા દેશમાં એવા પ્રયત્નો કરનારને હજી જોઈએ તેવી અને તેટલી સારી મદદ મળી શકતી નથી અને તેના કાર્યના રહસ્યને જાણવાની કોઈને અગત્ય પણ જણાતી નથી. આર્યાવર્તમાં ગુણુદાતા કિંવા ગુણુઆહકાનો બહુધા દુષ્કાળ જ પડી ગયો છે. એ સર્વથી પણ વિશેષ અડચણ એ છે કે, બ્યાવહારિકતાનું તો આપણા દેશમાં નામ નિશાન પણ નથી.

આપણા દેશમાં કરવામાટેનાં કાર્યો અગણિત છે, પણ તેનાં સાધનોનાં પૂરેપૂરો અભાવ છે. કલ્પનાશક્તિ કિંવા ભુદ્ધિની આપણામાં જોઈએ તેટલી વિપુલતા છે, પરંતુ કાર્ય કરનારાઓનો અભાવ છે. આપણા ભંડારમાં વેદાંત જેવાં સર્વવ્યાપક અને સુંદર તત્ત્વરત્નો છે, પરંતુ તે કૃપણના ધન સમાન સાત તાળાંની અંદર છે અને તે તાળાંની કુચીઓ ખોવાઈ ગયેલી હોવાથી પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં કાર્ય પણ દષ્ટિગોચર થઈ શકતું નથી. આપણા ધર્મગ્રંથોનો, સર્વ સૃષ્ટિ ઈશ્વરસ્વરૂપ છે, એવો સિદ્ધાંત છે; પરંતુ આપણા બ્યવહારમાં તો ભયંકર બેદલાવ જ દેખાઈ આવે છે. કેવળ પરાપકાર કિંવા ખીમની મેવા માટે જ જીવન ધારણ કરવું, એ તત્ત્વનો જન્મ સર્વથી પ્રથમ હિન્દુસ્તાનમાં જ થયો છે; અને અભારે બ્યવહારમાં જોઈએ તો આપણે એ તત્ત્વને નિરંતર ચિતાપર ચડાવી

દેવાને જ તૈયાર હોય છે. આપણે ભયંકર, દૂર અને હૃદયહીન બની ગયા છીએ—માત્ર પોતાના લાભ વિના આપણે બીજું કંઈ પણ જોઈ કે જાણી શકતા નથી.

હવે આમ હોવા છતાં પણ એ સંકટોના માર્ગમાં ગમન કરીને જ નિર્ધારિત કાર્યના પ્રદેશમાં પહોંચવાનો સંભવ છે; કારણ કે, એ વિના ત્યાં પહોંચવાનો અન્ય કોઈ માર્ગ જ નથી. સહસ્રાવધિ માતનાઓથી ભરેલા આ સંસારમાં રહીને એક હસ્તે દુઃખાણુને લૂછવાનો વ્યવસાય કરવા છતાં તે જ ક્ષણે બીજા હસ્તે લોહાને કસ્વાણુનો માર્ગ બતાવનાર જે પુરુષ હોય, તે જ ખરો શૂરવીર પુરુષ છે. એક બાજુએ જોઈએ તો સર્વથા મૃતપિંડ સમાન કોઈ પણ પ્રકારની ગતિરહિત જડ જનતા અને બીજી બાજુએ જોઈએ તો એક હાથમાં મુધારણા અને બીજા હાથમાં તલવાર ધારણ કરીને સમાજ પર દોડી જવાને તૈયાર થએલો મુધારકવર્ગ. હવે જો કોઈ ખરેખરો માર્ગ હોય તો એ ઉભયના મધ્યમાંનો જ માર્ગ છે.

હું જાપાનમાં હતો તે વેળાએ એક ત્રિલક્ષણ વાર્તા મારા જાણવામાં આવી હતી. પોતાની રમવાની પૂતળીઓને જો યથાર્થ પ્રેમ કરવામાં આવે, તો તેઓ જીવતી થાય છે, એવી જાપાની છોકરીઓની માન્યતા છે. જાપાની છોકરીઓ એટલામાટે પોતાની પૂતળીઓને જરા પણ દુઃખ ન થાય એની ઘણી જ કાળજી રાખે છે. મારો પોતાનો પણ એવો જ અભિપ્રાય છે કે, આપણામાંના સંપત્તિના યોગે મોટાઈ પામેલા અથવા તો મોટા થએલા છોકરાઓ જો પોતાના ન્હાના બાઈઓ તરફ થોડો ધણો પણ પ્રેમ દર્શાવશે, તો મૃતપ્રાય થયેલું હિન્દુસ્તાન અલ્પ કાળમાં જ એકાએક જીવતું થઈ જશે! એા હતભાગી હિન્દુસ્તાન! આ જીવનમાંના સર્વ ભોગોપભોગોનો ત્યાગ કરીને કેવળ સંન્યસ્ત વૃત્તિથી ક્ષણે ક્ષણે અવનતિ અને અજ્ઞાનધિકારના ખાડામાં વધારે અને વધારે ઉડા ઉતરતા પોતાના બાંધવોના ઉદ્ધારમાટે પોતાના સહાયક હાથને લખાવનાર યોગી અને યોગિનીઓ તારી ધરામાં ડોહવાર પણ દષ્ટિગોચર થશે ખરાં કે? ખરી આંતરિક લાગણી અને ખરા પ્રેમના બળથી દાંભિક અને રાક્ષસીય વૃત્તિવાળા લોકોના દુષ્ટ મનોરથોને મિટકુલ લાંબા પાડી શકાય એમ છે, એવો મારી આ લઘુ જીવનયાત્રામાં પણ મને સાક્ષાત્ અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે.

હું પાછો યુરોપમાં જઈશ કે નહિ, એનો હજી કંઈ નિશ્ચય નથી. કદાચિત્ હું ત્યાં જઈશ, તો પણ ત્યાં જવામાં મારો હેતુ તો માતૃભૂમિની સેવાનો જ હશે. સર્વથા હિન્દુ રીતિથી વર્તીને અને હિન્દુધર્મદ્વારા જ ચાંડાલના ગૃહમાં પણ જઈને ભારતવર્ષનું ભદ્ર કરવામાટે પાશ્ચાત્ય દેશમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો તૈયાર છે. પણ અહીં એ પ્રમાણે વર્તવાને

કેટલાક મનુષ્યો તૈયાર છે વારુ? પ્રથમ તો કાઈ એવું છે જ નહિ અને જે થોડા ઘણા છે, તેમને કાઈ એક કાણી ફાડીની પણ મદદ આપતું નથી આપણા દેશમાં મનુષ્યબળ પણ નથી અને ધનબળ પણ નથી મારા સ્વાગત સમારભમાટે જે પૈસાની રકમ ખર્ચાઈ હતી, તે ઊભી કરવાને કલકત્તાના લોકોએ મને એક વ્યાખ્યાન આપવાની ફરજ પાડી અને એ વ્યાખ્યાન સાંભળવામાટે ટિકીટો કાઢવામાં આવી હતી. હવે એ વિશે તેમને હોય દેવાની મારી ધમ્મજા નથી પણ એટલું જ હું દેખાડવા માગુ છું કે, પાશ્ચાત્ય દેશમાંથી ધન અને મનુષ્ય ઉભયનું આગમન થયા વિના આપણી ઉત્તિ થવાનો સંભવ નથી તમારો સદૈવ આભારી અને તમારા કલ્યાણમાટે દિવારાત પરમાત્માની પ્રાર્થના કરનાર

વિવેકાનંદ.

૧૪

દાર્જિલિંગ કે/આં એમ્. એન્. જનર્લ એસ્કવાથર

તા. ૨૪ મી એપ્રિલ, ૧૮૯૭

શ્રીમતી સરતા દેવી ધોસન, બી. એ. ની સેવામાં,

પ્રિય ભગિની—

અત્યારના કાર્યોના આરભ કેવી રીતે કરવો, એ આપના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં હું મારો અભિપ્રાય દર્શાવું છું. કાર્યોના આરભ કરવા પૂર્વે તેની સિદ્ધિની કલ્પના આપણા મનમાં પ્રથમથી જ તૈયાર હોય છે એટલામાટે સિદ્ધિની કલ્પનાનું જેટલું પ્રમાણ હોય, તેટલા જ પ્રમાણમાં કાર્યોના આરભ કરવો જોઈએ, એવું મારું મત છે આપની ઉદારતા, ઉદાર કલ્પના, દેશભક્તિ અને કાર્યતત્પરતા આદિ ગુણપરપરા વિશે મારી મૈત્રિણી કુમારિમ ચૂલરના મુખથી મેં ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે, અને આપની વિદ્વત્તા વિશે તો હવે મારો ચૂલરના મુખથી મેં ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે, અને આપની વિદ્વત્તા વિશે તો હવે મારો દેશમેવાનો પ્રયત્ન કઈ દિશામાં થએલો છે, એ જાણવાની આપના હૃદયમાં જિજ્ઞાસા થઈ એ જાણીને હું મને પોતાને મહા ભાગ્યશાળી માનું છું અને આપની એ જિજ્ઞાસાને આ સક્ષિપ્ત પત્રદ્વારા તૃપ્ત કરવાની મારી મનોભાવના છે પરંતુ એમ કરવા પૂર્વે એ વિષયમાં મારી દૃષ્ટિથી મારા જે વિચારો પરિપક્વ થયેલા છે, તે હું પ્રથમ જણાવીશ, એટલે એ વિશે વિચાર કરવાનું કાર્ય આપને પોતાને પણ સુગમ થઈ પડશે અનત કાળથી આપને ગુલામ છીએ—મારા એ કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, ભરતભૂમિમાંના જનસમાજને પોતાના નૈસર્ગિક આત્મપ્રકાશના અધિકારને પ્રકાશિત કરવાનો અવસર એકવાર પણ મળી શક્યો નથી પાશ્ચાત્ય જનોને એ અવસર આજે કેટલીક સદીઓથી મળતો આવ્યો

છે અને તેથી તેઓ સ્વતંત્રતાના પ્રદેશપ્રતિ દ્રુત ગતિથી આગળ અને આગળ વધતા જાય છે. આપણા આર્થાવર્તમાં સર્વ કાર્યો રાજાની આજ્ઞાથી જ કરવામાં આવતાં હતા—શુ ખાતુ અને શુ પીતુ, એનો નિશ્ચય પણ રાજા જ કરતો હતો. પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એવા સર્વ વિષયોના નિર્ણય પ્રજાજનો પોતે જ કરી નાખે છે. અત્યારે રાજાઓ અને સમ્રાટોએ સામાજિક વિષયમાં પૂર્ણ મૌન્યનો સ્વીકાર કરેલો છે, પરંતુ હિન્દુસ્તાનના માણસો જ એટલા બધા મદ પડી ગયેલા છે કે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસનો છાટો પણ રહ્યો નથી. એટલે પછી તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધાનો નિવાસ તો ક્યાંથી જ હોય વારુ! આત્મશ્રદ્ધા કે જે વેદ તંત્ર મૂળતત્ત્વ છે, તેની વ્યવહારમાં ખ્યાય અઘાપિ અણુમાન પણ યોજના થયેલી નેવામાં આવતી નથી. પાશ્ચાત્ય લોકોને જ્યારે પણ કંઈ નવીન કાર્ય કરવાનું હોય છે ત્યારે પ્રથમ તેઓ મોટી મોટી સભાઓ ભરે છે, તે વિષયનો વાદવિવાદ ચલાવે છે અને તેની ઇશા નિષ્પત્તિ વિશે જે કંઈ પણ બોલવા જેતુ હોય, તે બોલીને સમજાવે છે. એ બિહાપોહ થયા પછી લોકોનો તે વિષય વિશે સારો અભિપ્રાય બધાયો કે પછી તે વિષયને આચળુમાં આવતા જરા પણ વિનય થતો નથી. આપણે પણ આજ કાલ જો કે દેટલેક અંગે એ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે, પણ આપણા દેશમાં એનું પરિણામ કંઈ પણ નથી એમ જ કહી શકાય. તમે ગમે તેવા ને ગમે તેટલો કંકશોપ કરો, પણ પરિણામ બંધા બડાપર પાણી જેવું જ સમજી રાખવું! મોટેથી માત્ર આપણે ‘અમુક સંસ્થા સાર્વજનિક છે’ એમ કહીએ છીએ, પરંતુ તે સંસ્થા જેમાં ‘સર્વજનો’નો સમાવેશ કદાપિ થયેલો ન હોય એવી જ હોય છે. આપણા માર્ગમાં નડનારી બીજી એક મોટી અન્યથા એ છે કે, આપણામાં નિઃશ્રદ્ધ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં છે. અમુક વિષયના કેવળ વાદ વિવાદમાં જ આપણા લોકોનું એટલું બધું સામર્થ્ય જતુ રહે છે કે, અતે પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાના અવસરે એમના અગમાં પ્રિલક્ષણ શૈથિલ્યનો જ આવિર્ભાવ થાય છે, અને એ કારણથી જ ખાસ કરીને બગાલમાં ‘લયકર મેધ ગર્જના’ અને જળાવૃષ્ટિનો એક મિન્દુ પણ નહિ’ એવી અવસ્થા જેવામાં આવ્યા કરે છે. તેવી જ રીતે માટે આપને એ પણ જણાવી દેતું જોઈએ કે, હિન્દુસ્તાનમાંના ધનાઢ્ય લોકો પાસેથી કશી પણ મદદની હું આશા રાખી શકતો નથી. જે શાંત, દૃઢ અને નિસ્તબ્ધ ગરીબ તરુણોમાં આપણી આશા છે, તેમના સદાયક હસ્તને લઈને જ કાર્યક્રમ આગળ ચલાવવો, એ જ મારી લાવના છે—એ તરુણોમાં જ મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

હવે મારા કાર્યવિશે મારા શા શા વિચારો છે, તે હું જણાવું છું. પાશ્ચાત્યોની અર્વાચીન સુધારણા અને પૌરસ્ત્રોની ‘પ્રાચીન સુધારણા’ વચ્ચે અસારે જે ઝગડો શરૂ થયો છે,

તેનું દસ્ય સ્વરૂપ વર્તમાન કાળમાં આરંભિત થવાની અણીપર આવી લાગેલી હિન્દુસ્તાનમાંની હીલચાલ જ છે. સામાન્ય જનસમાજમાં શિક્ષણનો પ્રસાર થવા લાગ્યો, તે સમયથી જ આપણા આ દેશમાં એ હીલચાલને દસ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું. બહુ-જનસમાજમાં જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણનો પ્રસાર થાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં જ તેના પર રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો સસ માર્ગ અવલમ્બી રહે છે. આજ પર્વન્ત છુદ્ધિની વૃદ્ધિના સર્વ સાધનો એટલે કે શિક્ષણના પ્રસારનો સર્વ અધિકાર હિન્દુસ્તાનમાં સરકારી અધિકારીઓ-મુઝી-હર માણસોના હાથમાં રહેલો છે અને તે જ હિન્દુસ્તાનના સર્વનાશનું મૂળ કારણ છે. હવે જો આપણે ઉન્નત થવાની આશા રાખતા હોઈએ, તો આપણે એ અધિકારને પોતાના હાથમાં લઈને સાધારણ જનસમાજમાં વિદ્યાનો બની શકે તેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રસાર કરવો જોઈએ અને લગભગ પચાસ વર્ષથી આપણા દેશમાં સુધારણા વિશેની મોટી મોટી ડિગ્રી હાંકવાનો બહુ જ સુકાળ થઈ પડ્યો છે. છેલ્લાં દસ વર્ષમાં હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં પ્રવાસ કરતી વેળાએ એવી સમાજસુધારક સંસ્થાઓથી આપણે દેશ ઉભારી જતો મારા જોવામાં આવ્યો છે; પરંતુ અત્યંત ખર્ચનો વિષય એ છે કે, જેમના રક્તથી પોષાઈને આજે આપણામાં 'સભ્ય ગૃહસ્થો' નીપજે છે, તે રક્તદાતાઓના હિતમાટે માત્ર એ 'સભ્ય ગૃહસ્થો' એ કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી અર્થાત્ સાધારણ જનસમાજના લાભમાટેની એક પણ સંસ્થા મારા જોવામાં આવી નથી. જ્યારે મુસલમાનો અહીં આવ્યા, ત્યારે તેઓ પોતા સાથે કેટલાક સિપાહી બચ્ચાઓને લાવ્યા હતા વારુ? હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે અંગ્રેજ સૈનિકો અને અંગ્રેજ સબોની સખ્યા કેટલીક છે? આપણે આ વર્તમાન અવદશામાં કેમ આવી પડ્યા છીએ, એનો વિચાર ખાસ કરવો જ જોઈએ-એ અવદશાનું કારણ એ છે કે, કેવળ છ રૂપિયાના પગારમાટે પોતાના જન્મદાતા પિતા અને બ્રાતાઓની ગર્દનપર છુરી ચલાવનાર લાંબા માણસો હિન્દુસ્તાન વિના બીજા કોઈ પણ સ્થાનમાં મળી શકે તેમ નથી જ. સાફ લાખ મુસદ્દાઓએ હિન્દુસ્તાનમાં સાત મો વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને એ લાખ અંગ્રેજો એક સો વર્ષથી આપણા પર સત્તા ચલાવે છે, એની આપણી અધમાવસ્થા કેમ થઈ વારુ? કલા-કૌશલ્યે આપણા દેશનો ત્યાગ કર્યો અને આપણા કારીગરોનો વર્ગ નામશેષ થયો એ પરિણામ સાથી આવ્યું વારુ? એ સર્વ કારણોનો શોધ કરીને મૂળથી આરભ કરીને સુધારણાનું મંગળાચરણ કરો. આપણા કારીગરો અંગ્રેજ કારીગરો સાથે કારીગરીમાં ટકી શકતા નથી અને જર્મન કારીગરો આજ કાલ વખણાયતા અંગ્રેજ કારીગરોને હંકાવવા લાગ્યા છે, એનું કારણ શું છે તેનો વિચાર કરો.

એ સર્વનું મૂળ ઠેવળ શિક્ષણ, શિક્ષણ અને શિક્ષણ જ છે ! હું યૂરોપના નગરોમાં પ્રવાસ કરતો હતો, તે વેળાએ લાંબા કારીગરોની આનંદદાયિની અવસ્થા મારા જોવામાં આવી હતી અને તે જ વેળાએ આપણા દેશના કારીગરોની શોચનીય અવસ્થાનું ચિત્ર મારી આંખો આગળ તરી આવતાં આંખોમાંથી આંસુ ખરી પડ્યાં હતાં ! અવસ્થામાં એટલો ભેદ કેણે કર્યો હશે ? એવો મારા મનને મેં પ્રશ્ન કર્યો, અને તેના ઉત્તરમાં ગુપ્ત ધ્વનિ થયો કે, 'શિક્ષણ !' શિક્ષણવડે આત્મવિશ્વાસ અને આત્મવિશ્વાસવડે સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાથી વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે લાંબા જીવનનો વિશેષ પ્રમાણમાં નિર્માણ થવા લાગ્યા છે. એથી વિરુદ્ધ આપણામાંના જીવનનો દિવસે દિવસે નષ્ટ થતા જાય છે. જ્યારે કોઈ એક આધરિશ મનુષ્ય પ્રથમ ન્યૂયોર્કમાં આવે છે, તે વેળાએ તે અકાળ વૃદ્ધ થયેલો, નિસ્તેજમુદ્ર અને અદાર ઠંકાણેથી વાંકો વળેલો હોય છે; પણ તેને જ ૭ માસ પછી જોતાં તમે જોજો પછી નહિ શકો, એટલો બધો તેનામાં ફેરફાર થઈ જાય છે ! એવા ઘણાક આધરિશોને મેં જોયા છે અને તેમની બદલાયથી અવસ્થા પણ જાણી છે. ન્યૂયોર્કમાં ૭ માસ વીતાયા પછી તેમનાં વસ્ત્રો ખીજાં હોય છે, તેઓ છાતી કાઢીને ચાલે છે તેમ જ તેમની આંખો અને તેમનાં પગલાંમાં બળનું લેશ માત્ર પણ ચિહ્ન હોતું નથી. પણ એ પરિવર્તનનું શું કારણ હશે વારુ ? આપણો વેદાન્ત એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે;—જ્યારે તે આધરિશ મનુષ્ય પોતાના દેશમાં હતો, ત્યારે તિરસ્કાર અને નીચતારૂપ દુર્ગની દીવાલો વચ્ચે ઘેરાયેલો હતો. ત્યાંનું સમસ્ત વાતાવરણ તેને એમ જ કહેતું હતું કે, 'તારામાટે ઉન્નતિની આશા કદાપિ છે જ નહિ. તું ગુલામ જ જન્મ્યો હતો અને મરણપર્યન્ત ગુલામ જ રહીશ.' જન્મકાળથી જ એ પ્રમાણેનાં સતત વાક્યો સાંભળીને તેના પોતાનો પણ એ વચનોમાં વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો હતો અને તેથી તે નિશ્ચયપૂર્વક એમ જ ધારવા લાગ્યો 'તો કે, તે પોતે એક અત્યંત નીચ પ્રાણી છે, અને તેનામાંનો જીવ બહાર નીકળી ગયો છે કિંવા અજ્ઞાનાવૃત્ત થઈ ગયો છે. પરંતુ જ્યારે તે અમેરિકાના કિનારાપર આવીને ઉત્તરમાં કે, ત્વરિત ચારે તરફથી એવો જ ધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો કે;—'બંધા ! તું પણ અમારા જેવો જ એક મનુષ્ય છે. આ સર્વ જે કર્યું છે, તે મનુષ્યે જ કર્યું છે—તારા અને મારા જેવો મનુષ્ય જે ધારે તે કરી શકે છે. માટે આશા અને ઉત્સાહ રાખ—નિરાશ ન થા !' તે આધરિશ મનુષ્યે આંખો ઉઘાડીને જોયું તો ખરેખર એમ જ હતું. તેના અંતરમાં જીવ જગૃત થયેલો હતો અને પ્રકૃતિ દેવીએ પણ તેને એમ જ કહ્યું કે;—'વત્તિષ્ઠત ! જામત ! પ્રાપ્ત વરાન્ નિબોધત !' (કંઠોપનિષદ્ ૧. ૩. ૪.)

હવે આપણા દેશમાં બાળકોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે ખરેખર શિક્ષણ નથી જ એમ કહેવામાં કરો પણ બાધ નથી. શાળાના બાળકો કાંઈપણ શીખતા નથી માત્ર પોતાની પરંપરાને તોડી નાખવાનું જ તેઓ શીખે છે. એનું પરિણામ એ આવું છે કે, શ્રદ્ધાનો સમૂળ વિનાશ થઈ ગયો છે. જે શ્રદ્ધા વેદ અને વેદાન્તનું પરમ રહસ્ય છે; જે શ્રદ્ધાના યોગે નચિકેત યમની રહામો ચવાને અને તેને પ્રશ્ન કરવાને તૈયાર થયો હતો, જે શ્રદ્ધાના યોગે અખિલ વિશ્વ આવી રહ્યું છે અને જે શ્રદ્ધાના અભાવે સર્વત્ર દાસાહુય થવાનો સંભવ છે તે શ્રદ્ધાનો આજકાલ સર્વથા લપ્ત થવા લાગ્યો છે. 'મનુશ્ચાત્મજ્ઞાનમ્ સચ્ચાત્મા વિનયતિ' (અર્થ, શ્રદ્ધાહીન અને સંશયશીલ આત્માનો વિનાશ થાય છે.) એ તો વેદાન્તનો પરમ સિદ્ધાન્ત છે; અને એટલા માટે જ આપણે વિનાશના નિકટમાં આવી લાગ્યા છીએ. શિક્ષણનો પ્રસાર, એ જ માત્ર એ દુઃસાધ્ય રોગને ટાળવાનો પરમ ઉપચાર છે, એટલા માટે સહ શિક્ષણનો પ્રસાર કરો અને આત્મસંશોધન કરો. પ્રથમ કર્તવ્ય એ જ છે. આત્મસંશોધન શબ્દથી મારા કહેવાનો એવો ભાવાર્થ નથી કે, જટા વધારી, હસ્તમાં દંડ અને કર્મડયુ ધારી ગિરિકદરામાં નિવાસ કરો; કારણ કે, આજ કાલ જગત્ આત્મસંશોધનનો એવો જ અર્થ સમજે છે. ત્યારે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ શો છે? એ તમારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે, જે જ્ઞાનના યોગે આ વિશ્વના અસ્તિત્વના બંધનથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્રતા (મોક્ષ) મેળવી શકાય છે, તે જ્ઞાન ઐહિક વૈભવ આપી શકતું નથી, એમ તમે કદાપિ ધારતો કે માનશો નહિ—એ જ જ્ઞાન જડ વૈભવ પણ આપી શકે છે. મુક્તિ, નિર્વિકાર અને સાગ, એ સર્વ જો કે બહુ જ ઉચ્ચતમ ભાવનાઓ છે; તથાપિ 'સ્વર્ગામ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્' (આ ધર્મનો એક સ્વરૂપ અંશ પણ (જન્મ ને મરણના) મહાત્ લપ્તથી બચાવે છે.) એ શ્રીભગવાનનું વચન છે. દ્વૈતવાદી, ત્રિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી, અદ્વૈતવાદી, શૈવ, વૈષ્ણવ અને શાક્ત—અરે એટલું જ નહિ પણ ખૌદ, જૈન તથા અન્યમતવાદીઓ ઇલાહિ જે જે પંથો ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તે સર્વનો એ એક વિષયમાં તો એક જ અભિપ્રાય છે અને તે એ કે, આ જીવાત્મા (વ્યક્તિગત આત્મા) મા તે અનંત સત્તા અનંદિત તો છે જ; પિપીલિકાથી તે પરિપૂર્ણ મનુષ્ય-પર્યન્ત સર્વમાં એનો એ જ આત્મા ગહેલો છે; અને જે બેદ છે, તે કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ છે, કિંવા ભગવતિના ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં છે. જેમ જેમ એ આત્માને વિશેષ અવકાશ અને સંધિ મળતો જાય છે; તેમ તેમ તેની જગૃતિ વધતી જાય છે અને તેથી મૂળ જ્ઞાન-જ્યોતિરનો પડો દૂર થતો થતો અને એકદમ દૂર થઈ જાય છે. સારે દવે હાથેસારે પામણ કરીને આપણે પ્રથમ સોઝામાં એ જગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાની છે અને એ દેવને તિલ્લ કરાવ-

માટે જ્ઞાનદાન કરતા આપણે દ્વારેદ્વારે બટકવાનું છે. એમ ક્યાં વિના કદાપિ ઉદ્ધિટ કાર્યની સિદ્ધિ થવાની નથી.

હવે આ પ્રમાણે બોલવું તો બહુ જ સરળ છે, પરંતુ એ વચનોની કિંવા વિચારોની પ્રસક્ત દૃષ્ટિમાં કેવી રીતે યોજના કરવી, એ એક ગંભીર પ્રશ્ન આવીને બેસે રહે છે. પરંતુ એનો પણ એક માર્ગ છે. આપણા દેશમાં સર્વસંગપરિભ્રમણી સદસાવધિ વિરાગી અને સંન્યાસી ઇલાદિ જ્યાં ત્યાં ગ્રામણ ક્યાં કરે છે અને તેઓ ધર્મજ્ઞાનદાનનું થોડું ઘણું કાર્ય તો કરતા જ હોય છે, અને તેઓ એવા તો ઉદાર અને નિઃસ્વહી હોય છે કે, કાંઈ પણ બદલાની લેશ માત્ર પણ આશા રાખતા નથી. ઓછામાં ઓછા તેમનામાંથી અડધી સંખ્યાના લોકોને આપણા હાથમાં લઈને આપણે તેમને આપણને જે શિક્ષણની અગત્ય છે, તે શિક્ષણના પ્રસારક અને ઉપદેશક બનાવીએ અને તેમની માર્ગદર્શિત ગામડાંમાં શિક્ષણનો પ્રસાર કરાવીએ તો તેથી ઘણુંક અંશે આપણી આશા સફળ થવાનો સંભવ છે. એ હેતુને સિદ્ધ કરવામાટે પ્રત્યેક ઇલાકાના રાજનગરમાં આપણે એક એક મધ્ય જિન્દુની સ્થાપના કરવી જોઈએ, એટલે ત્યાંથી ધીમે ધીમે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રસરવાનું કાર્ય બહુ જ મુગમ થઈ પડશે. મદ્રાસમાં એક અને કલકત્તામાં એક એવી રીતે બે મધ્યવર્તી મંડોની સ્થાપના થયેલી છે અને બીજા મંડો પણ થોડા વખતમાં સ્થપાશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન કિંવા શિક્ષણ વિશેષતઃ સંભાષણરૂપે આપવાનો આરંભ કરવો, એવો મારો અભિપ્રાય છે; કારણ કે, સ્વતંત્ર શાળાઓ ખોલીને ચાલતી કરવા જેટલી અત્યુદ્ગ્રામ અવસ્થા અઘાપિ આવેલી નથી. એ કાર્યક્રમનો પાયો એકવાર મજબૂત થઈ ગયો, એટલે પછી મોટાં મોટાં ગામોમાં શાળાઓ અને કળાભવનોની સ્થાપના ધીમે ધીમે કરવી અને તેમાં કૃષિવિદ્યા, યાત્રિક શિક્ષણ તથા અન્ય ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કરવો. એવી જ રીતે ઉદ્યોગકળાની ખીલવણીમાટે પછીથી કારખાનાં પણ ખોલવાં અને એ કારખાનાંમાં તૈયાર થતા માલને યૂરોપ તથા અમેરિકામાં વેચવામાટે યૂરોપીયોની આજે અસ્તિત્વ ધરાવતી વેચાણ કરનારી સંસ્થાઓ જેવી સંસ્થાઓને પણ જન્મ આપવો. પુરુષોમાટેની એ સંસ્થાઓ પ્રમાણે સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવામાટે પણ એ જ પદ્ધતિથી મધ્યવર્તી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવી જોઈએ. પરંતુ આપણા દેશમાં એ કાર્ય કરવું અથવા થવું કેટલું બધું કઠિન અને લગભગ અશક્યવત્ છે, એ તો તમે સારી રીતે જાણો જ છો. જે સર્પદશ થયો હોય, તે જ વેળાએ જ સર્પદારા તેનું પોતાનું વિષ ચૂસાવવામાં આવે, તો તત્કાળ વિષ ઊતરી જાય છે, એવી એક માન્યતા છે. એ દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને એ કાર્યમાં જે ધનની અગત્ય છે,

તે ધન આપણે પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી જ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પરંતુ એ ધન આપણે તેમની પાસેથી દાન તરીકે અથવા તો મફત લેવાનું નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં ધર્મજ્ઞાનની ન્યૂનતા છે, એટલે આપણા ધર્મનો ઉપદેશ કરીને તેમની એ ન્યૂનતાને આપણે પૂર્ણ કરીશું અને આપણા દેશમાં જે ધનની ન્યૂનતા છે, તે ધન આપણા ધર્મોપદેશના બદલામાં લઈને આપણી ન્યૂનતાને પણ પરિપૂર્ણ કરીશું. વર્તમાન શાસ્ત્રીય શોધોના આક્રમણે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ જેવા ધર્મોનો પાયો ઢીલો કરી નાખ્યો છે અને હાલમાં પાશ્ચાત્ય લોકોમાં ઇન્દ્રિયસુખપ્રવૃત્તિ વધતા પ્રમાણમાં હોવાથી ધર્મભુક્તિનો ધોમે ધોમે લોપ જ ચલા માંજો છે. એટલામાટે યુરોપ અને અમેરિકા દેશ ભારતવર્ષ તરફ ધર્મ જેવું કાંઈક મેળવવાને આશાતુર નયનોથી જોઈ રહ્યા છે; એટલે શત્રુના દુર્ગને હસ્તગત કરી ધર્મજ્ઞાનદાનથી તેમનામાંના શત્રુભાવનો નાશ કરીને તેમને આપણા ખરા મિત્ર બનાવી લેવાનો આ મુવર્ણ સમાન અમૂલ્ય પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે—આપણે એ પ્રસંગનો લાભ લેવો જ જોઈએ.

પાશ્ચાત્ય દેશમાં સ્ત્રીઓ જ અલારે રાજ્ય કરે છે; અને સર્વ સત્તા તથા પ્રભાવ-શીલતા કિંવા શુરતા તેમની જ છે. મુંદરીના શબ્દોને ત્યાં વિશેષ માન આપવામાં આવે છે, એટલામાટે જો આપના જેવી ગંભીર અને ભુદિમતી સ્ત્રીઓ વેદાંતમાં પારંગત થઈ ઇંગ્લેંડમાં વેદાન્તનો ઉપદેશ કરવામાટે જાય, તો મારો પૂર્ણ નિશ્ચય છે કે, પ્રતિવર્ષ લાંનાં શતાવધિ સ્ત્રીપુરુષો ભરતભૂમિના પવિત્રતમ ધર્મનો સ્વીકાર કરીને પુનિત થાય જ. આપણામાંની જે કેવળ એક જ અબળા સાં ગઈ હતી, તે પંડિતા રમાબાઈએ—એ રમાબાઈનું ઇંગ્લીશ ભાષાનું, પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાન અને કળા આદિનું જ્ઞાન બહુ જ સ્વદષ હતું, છતાં યજુ—સાંના લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા હતા. જો આપના જેવી કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન મુંદરી સાં જાય તો તો ખરેખર પાશ્ચાત્ય જનોને ડોલાવી જ નાખે—ઇંગ્લેંડમાં જ એટલો બધો પ્રભાવ પડવાનો સંભવ છે, તો પછી અમેરિકામાં કેટલો પ્રભાવ પડવો જોઈએ, એની કલ્પના તો આપ પોતે જ કરી શકો એમ છે. જો કોઈ ભારતીય ભામા પોતાના હિન્દુસ્તાની વેશમાં જ ભારતવર્ષના મહાન ઋષિઓના આશ્રમોમાંથી બહાર નીકળેલા ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પાશ્ચાત્ય જનસમૂહના મધ્યમાં ઉભી રહે, તો—એક અવિખ્યવેતા સમાન જોઈ શકું છું કે—સમસ્ત પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં ગંભીર ભુખ્તતા ઉત્પન્ન થાય અને સમસ્ત પાશ્ચાત્ય દેશ વેદાન્ત ધર્મનો સ્વીકાર કરી લે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. જે ભરતભૂમિમાં મૈત્રેયા, ખના, લીલાવતી, સારિત્રી અને ઉત્તમ-ભારતી જેવી શ્રેષ્ઠતમ મુંદરીઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે જ અમારી ભારત માતાના ઉદરમાં

એવી અબળાઓને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય હવે નથી જ રહ્યું કે શું ? ઈશ્વરની જે ઇચ્છા હોય તે ખરી; પણ આપણે એ પ્રયત્નથી જ ઈચ્છાને સર કરીશું અને આધ્યાત્મિકતાના બળથી જ ત્યાં આપણે આપણો પોતાનો સર્વ અધિકાર ચલાવીશું. 'નાન્યઃ પન્થા વિવેકયનાય (મુક્તિનો એ વિના બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી.)' અર્થાત્ એ કાર્યને પ્રથમ સિદ્ધ કર્યા વિના આપણા પગોમાં પડેલી શંખલાઓને તોડવાની શક્યતા છે જ નહિ. કેવળ નિર્ધર્મક સભાઓ ભરીને અને મોટા મોટા માલ વગરના કરાવો પાસ કરીને સ્વાતંત્ર્યની કરેલી વલ્ગનાઓ વ્યર્થ છે. આપણી આધ્યાત્મિક સત્તાના પ્રભાવથી આપણા જેતાઓના મનમાં દૈવીસંપત્તિ (કે જેનો તેમના મનમાંથી લોપ થએલો છે) નો ભંડાર ભરી દેવા જોઈએ, એટલે પછી આપણે જ જેતાઓના જેતા યથશું. હું તો એક દીન, દુર્બળ અને એકાંતવાસી યતિ જ છું—હું સાગી છું—વિરાગી છું; હું અશરણ છું—મને કોઈની પણ સહાયતા નથી; એટલે મારાથી શું યર્થ શકે એમ છે વાર ? આપને પરમેશ્વરકૃપાથી સર્વ સાધનોની અનુકૂલતા છે—આપની પાસે સંપત્તિ છે, અને સરસ્વતી પણ આપની આઘામાં છે; તેમ જ અસાધારણ ભુદ્ધિમત્તા પણ છે; આટલા બધા અનુકૂળ સાધનો હોવા છતાં આવા અમૂલ્ય પ્રસંગને આપ વ્યર્થ જવા દેશો કે ? ઈચ્છા, પૂરોષ અને અમેરિકાપર વિજય મેળવવો જ જોઈએ. વર્તમાન કાળમાં આપણો પરમ જપનીય મંત્ર એ જ છે અને એમાં જ આપણા દેશના ઉદ્ધારનું મૂળ બીજ રહેલું છે. અવિરત વિસ્તાર કિંવા વૃદ્ધિ એ જ જીવનનું પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન છે અને તેથી આપણે આપણી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ સહિત આપણો પોતાનો સમસ્ત વિશ્વમાં વિસ્તાર કરવો જોઈએ—અર્થાત્ સમસ્ત સૃષ્ટિને આપણે બાપી નાખવી જોઈએ. અહસાસ કે, મારું શરીર દુર્બળ છે—બંગાળીનું શરીરબંધન કેવું દુર્બળ હોય છે, એ તો આપ જાણો જ છો અને અધૂરામાં પૂરું અહીં કરવા પડતા માનસિક પરિશ્રમથી એક અસાધ્ય રોગનો મારા શરીરમાં સંચાર થયો છે. છતાં પણ મેં આશાનો સર્વથા પરિત્યાગ કર્યો નથી; કારણ કે;—

“સંપત્ત્યોત્પત્તિ મમ કોઽપિ સમાનધર્મો ।

કાલો દ્યૌર્નિરવાધિવિબુલા ચ પૃથ્વી” ॥

અર્થાત્ ‘મારા જેવા ભાવ—ધર્મ—વાળો બીજો કોઈ પણ ઉત્પન્ન થશે જ; કારણ કે, કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી પણ વિપુલ છે.’ એ જ મારી આશાનું કેન્દ્રસ્થાન છે.

હવે અજ્ઞાતાહાર વિશેના મારા વિચારો હું આપને જણાવીશ. પ્રથમ મારા ગુરુ (શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ) અજ્ઞાનનો આહાર કરનારા જ હતા; પરંતુ જો કોઈ દેવીના પ્રસાદ તરીકે તેમને માંસ આપતું તો તેઓ તેનો સ્વીકાર કરી તેને માથાપર ચઢાવતા હતા.

અન્ય જીવની હલ્લા કરવી, એ નિઃશંક પાતક તો છે જ; પરંતુ આપણા દેહની રચના જે માંસલાગમાટે પ્રતિકૂલ હોય, તો માંસાહાર વિના આપણને ચાલી જશે, એમ બોલવામાં કે પ્રતિપાદન કરવામાં મને તો કાંઈ તાત્પર્ય જેવું જણાતું નથી. વર્તમાનકાળ જેવા પ્રસંગોમાં બધા સૂધી મનુષ્યને ગજસિક (કર્તવ્યમય) જીવન ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે, હાં સૂધી તો માંસાહાર વિના ચાલવાનું જ નથી, કારણ કે, એ રાજસિક ગુણ માંસાહાર દ્વારા જ મેળવી શકાય છે. સમ્રાટ અશોકે પોતાની કરવાય (તરવાલ) ના બધથી લક્ષ્યાવધિ પ્રશુઓના જીવ બચાવ્યા હતા, એ વાત ખરી છે, પણ એથી સાર પછી જે સહસ્રાવધિ વર્ષોથી હિન્દુસ્તાનને બચકર ગુલામગીરીની યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે, એ તે જીવહલ્લા કરતાં વિશેષ બચકર નથી કે શું? કેટલાંક બકરાની હલ્લા કરવાથી લાગ નારું પાતક અને પોતાના અંગમાં શક્તિ ન હોવાથી પ્રસંગ આવતાં પોતાનાં સ્ત્રી અને દુહિતા, બગિની આદિના પાતિમલનું રક્ષણ ન કરી શકાય અથવા આપણાં બાળકોના સુખમાંના આસને લૂટારાઓના હાથમાં જતા ન બચાવી શકાય, એ બેમાંથી વિશેષ પાતકમય કૃત્ય આપને કયું લાગે છે વારુ? જેમને કાંઈ પણ શારીરિક પરિશ્રમ ન કરવો પડતો હોય અને જેમની માત્ર સાત્ત્વિક ગુણને વધારવાની જ ઇચ્છા હોય, તેવા થોડા ધણા લેદિહા-હિમ્મ જાતિના લેદિહા કદાચિત્ માંસ ન ખાય તો ચિન્તા નહિ—પરંતુ જેમને પોતાના અને પોતાના પરિવારના નિર્વાહમાટે રાત દિવસ શારીરિક પરિશ્રમો કરવા પડે છે, તેમને બળાત્કારે અન્નદળાહાર કરવાની ફરજ પાડવી, એ તો આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના નાશના જે અનેક કારણો છે, તેમાંનું એક પ્રધાન કારણ ઉત્પન્ન કર્યું જેતું જ કહી શકાય. સારા અને પૌષ્ટિક ખોરાકનું શું પરિણામ થાય છે અને તે ખોરાક મનુષ્યના અંગમાં કેવી શક્તિ લાવે છે, એનું જાપાન એક જીવતું જાગતું ઉદાહરણ છે. તે સર્વ શક્તિમતી વિશ્વેશ્વરી આપના હૃદયને ઉત્તેજિત અને ઉત્સાહભરિત કરે !

વિવેકાનંદ.

૧૫

આમોરા,

તા. ૧ લી જૂન, ૧૮૯૭

પ્રિય બંધો—

આપે આપના પત્રમાં વેદિક ધર્મપર કેટલાક આક્ષેપો કરેલા છે—હવે ‘વેદ’ એ સજ્જથી કેવળ સંહિતાનો જ બોધ થાય છે એવી જ આપની માન્યતા હોય, તો તો આપના આક્ષેપો યથાર્થ છે. પરંતુ ‘વેદ’ સજ્જમા સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદો

એ ત્રણે ભાગોના સમાવેશ થઈ જાય છે, એવી ભારતવર્ષના લોકોની પરાપૂર્વથી સર્વ-
વ્યાપક અને સર્વમાન્ય અનુમતિ છે. એ ત્રણ ભાગોમાંના પ્રથમના બે ભાગોમાં મુખ્યતઃ
'ધર્મજિજ્ઞાસા' એટલે કે, યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડોના જ વિચાર કરેલો છે અને તૃતીય ભાગમાં
એટલે કે, 'ઉપનિષદો'માં 'બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી બ્રહ્મવિદ્યા-જ્ઞાન-
કાંડોના વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આજે કેટલાંક વર્ષથી આપણે યજ્ઞયાગાદિના તો
લાગ જ કરેલો છે અને તેથી સાર પછી થયેલા સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓએ અને ધર્મ-
સંસ્થાપકોએ ઉપનિષદપ્રણીત ધર્મતત્ત્વોને જ આધારભૂત માનીને પોતાના પંથોની
પ્રમારત ચણી છે. વેદ એટલે કેવળ સંહિતાઓ જ, એ ભાવના બહુ જ આધુનિક છે
અને તે કૈવલ્યધામનિવાસી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ જ ઉત્પન્ન કરેલી છે. પરંતુ એ
ભાવના જીર્ણ ધર્માભિમાનીઓને માન્ય થયેલી નથી.

હવે એ ભાવના—નવીન ભાવનાને ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ શું? એનું ઉત્તર એ છે
કે, એક નૂતન પદ્ધતિથી જ સંહિતાઓના સર્વ જૂઠા અર્થ ઠરીને સમસ્ત આર્યાવર્તમાં
યોગ્ય થઈ પડે એવો એક સર્વમાન્ય સંશોધિત ધર્મ નિર્માણ કરી શકાશે, એવી જ સ્વ-
ર્ગસ્થ સ્વામી દયાનંદની ધારણા હોવી જોઈએ. પરંતુ એથી એક પણ અડચણનો પરિ-
હાર ન થતાં જ અડચણો હતી તે તો જેમની તેમ જ કાયમ રહી, એટલે તેમણે
વેદોના 'બ્રાહ્મણ' નામક ખીજા ભાગનો આશ્રય લીધો; પરંતુ શક્ય હતા તેટલા
સર્વ પરિશ્રમે કરવા છતાં અને સર્વ શબ્દકોષોની જોઈએ તેટલી મદદ લેવા
છતાં પણ જે મોટામાં મોટી અડચણો હતી, તે તો અસારે પણ કાયમ જ રહેલી
છે. માત્ર સંહિતાઓને જ મૂળભૂત માની લઇને જ એક વિશ્વવ્યાપક ધર્મ નિર્માણ
કરવાનું કાર્ય એક રીતે સુલભ પણ હોય, તો હું બળપૂર્વક કહું છું કે, ઉપનિષદો-
માં જે તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરાયેલું છે, તે તત્ત્વોને આધારભૂત માનીને એવા એક વિશ્વ-
વ્યાપક ધર્મને નિર્માણ કરવાનું કાર્ય સોવાર વધારે સુલભ અને સરળ થઈ પડે એમ છે.
વળી ઉપનિષદતત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવાથી જનતાના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ જવાની પણ અગત્ય
રહેતી નથી, એટલે એ માર્ગનો સ્વીકાર કરવાથી તમને સમસ્ત હિન્દુ જાતિનું પૃથગ્જ
મજશે અને વિશેષતઃ પ્રાચીન આચાર્યો પણ તમારા સહાયક થશે. એટલે એ માર્ગમાં
જવાથી કાર્યની પ્રગતિમાટે તમને અત્યંત વિશાળ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થશે.

અસારે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જ હિન્દુધર્મનું સર્વસ્વ થઈ બેઠી છે—હિન્દુધર્મનું
બાઇબલ બની ગઈ છે—એ આપનું કહેવું સત્ય છે અને એ ગ્રંથની યોગ્યતા પણ એવી જ
મહત્તી છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. તથાપિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પોતાના સત્યચાર-

અની આસપાસ બીજી ઉપકથાઓનો એટલો બધો રાશિ ઉભારાઈ જવા લાગ્યો છે કે, જેથી શ્રીકૃષ્ણે પોતે પોતાનાં જ કહેલાં સુંદર તત્ત્વોનું અનુવર્તન પોતાના વ્યવહારમાં કરુંકે કર્યું હતું, એનો સોધ મળી શકતો નથી. અત્યારનો સમય એવો આવી લાગ્યો છે કે, તેને નવીન પદ્ધતિ અને નવીન જીવનની આવશ્યકતા છે—અર્થાત્ વેદાંતતત્ત્વોનું વ્યાવહાર્ય સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યા વિના આજના સમયમાં તેમનો કાંઈપણ સ્વીકાર કરે તેમ નથી. અસ્તુ.

આ પત્રમાં આપને વિચારણીય કાંઈપણ નવીન તત્ત્વ મળી શકશે, એવી આશા રાખનાર,

આપનો નિરંતર કલ્યાણીય,

વિવેકાનંદ.

૧૬

(સ્વામી વિવેકાનંદે આ પત્ર મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું હોવાથી તેમની ગીર્વાણ-વાણીનો વાંચકોને રસાસ્વાદ આપવાના ઉદ્દેશથી પ્રથમ એ પત્ર સંસ્કૃતમાં જ જેમનું તેમ સુદ્રિત કરીને ભાર પછી એનું ગુર્જર ભાષાંતર આપવામાં આંચુ છે. જેમનો સંસ્કૃત ભાષા સાથે પરિચય હશે તેમને એથી વિશેષ આનંદ મળવાનો સંભવ છે અને સંસ્કૃત ભાષાનભિષ્ટ જનો ભાષાન્તરના વાચનથી જ પોતાની આકાંક્ષાને તૃપ્ત કરી શકે એમ છે.)

આત્મોર.

ॐ નમો ભગવતે રામકૃષ્ણાય ।

यस्य वीर्येण वृत्तिनो वयं च भुवनानि च ।

રામકૃષ્ણં સદા વન્દે સર્વે સ્વતંત્રમીશ્વરમ્ ॥

“પ્રભવતિ ભગવાન્ વિધિ” इत्यागमिनः अप्रयोगनिपुणाः प्रयोगनिपुणाश्च पौरुष बहुमन्य-मानाः । तयोः पौरुषापौरुषेयप्रतीकारबलयोः विवेकाग्रहनिबन्धनः कलह इति मत्वा यतस्वायु-ष्मन् शरच्चन्द्र आक्रमितुं ज्ञानगिरिगुरोर्गर्षिष्ठं शिखरम् ।

यदुक्त “तत्त्वनिकषप्राप्ता विपदिति” उच्येत तदपि शतशः । ‘तत्त्वमसि’ तत्त्वाधिकारे । इदमेव तमिदानं वैराग्यरुजः । धन्य कस्यापि जीवनं तल्लक्षणाकान्तस्य । अरोचिष्णु अपि निर्दि-
शामि पद प्राचीन—“कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम्” इति । समारुढक्षेपणाक्षेपणधम-विधाम्यता
तन्निर्भर । पूर्वाहितो वेगः पार नेष्यति नाभम् । तदेवोक्तम्,—“तत्त्ववय योगसंधिदः कले-
नात्मानि विन्दति” । “न घनेन न प्रजया त्यागेनैकेन अमृतत्वमानशुः” इत्यत्र त्यागेन वैराग्य-
मेव लक्ष्यते । तद्वैराग्य वस्तुशून्यं वस्तुभूलं वा । प्रथमं यदि, न तत्र यतैत कीर्जप कीटमक्षित-
मस्तिष्केन विना, यद्यपर, तदेन आपतति,—स्वाग- मनसः । सुकोचन, अन्यस्मात् वस्तुनः पिण्ड-

કરણં ચ દેશ્વરે ચા આત્મનિ । સર્વેશ્વરસ્યુ વ્યત્તિવિશેષો ભવિતું નાર્હતિ, સમશિરિત્યેવ પ્રણીયમ્ । આત્મેતિ વૈરાગ્યવતો જીવાત્મા इति નાપયતે, પરંતુ ઉર્ધ્વગઃ સર્વાન્તર્યામી સર્વસ્યાત્મરૂપેનાવસ્થિતઃ સર્વેશ્વર એવ લક્ષ્યીકૃતઃ । સ તુ સમશિરૂપેણ સર્વેષાં પ્રત્યક્ષઃ । એવં છાતિ જીવેશ્વરયોઃ સ્વરૂપતઃ અભેદભાવાત્ તયોઃ સેવાપ્રેમરૂપકર્મેણોરભેદઃ । અયમેય વિશેષઃ,—જીવે જીવયુક્તયા યા મેવા સમર્પિતા સા દયા, ન પ્રેમ, યદાત્મનુદ્ધયા જીવઃ સેવ્યતે, તાપ્રેમ । આત્મનો દ્વિ પ્રેમાસ્પદશ્વં શ્રુતિ-સ્મૃતિપ્રત્યક્ષપ્રસિદ્ધતાન્ । તન્ યુક્તમેવ પદવાદાત્ મગવાન ચંતન્યઃ,—પ્રેમ દેશ્વરે, દયા જીવે શતિ । દ્વૈતવાદિનાત્ તત્ર મગવનઃ સિદ્ધાન્તઃ જીવેશ્વરયોર્ભેદવિજ્ઞાપકઃ સમીચીનઃ । અસ્માકં તુ અદ્વૈતપરાણાં જીવયુદ્ધિર્વેન્ધનાય इति । તદસ્માકં પ્રેમ એવ શરણં, ન દયા । જીવે પ્રયુક્તઃ દયા-શબ્દોઽપિ સાદૃશિક જલ્પિત इति મન્યામહે । વયં ન દયામહે, અપિ તુ સેવામહે; નાનુકમ્પાનુમૂ-તિરસ્માકં અપિ તુ પ્રેમાનુમયઃ સ્વાનુભવઃ સર્વસ્મિન્ ।

શૃંગ સર્વવૈષમ્યસામ્યકરી મન્વ્યાધિનીરુજ્જકરી પ્રપંચાવશ્યમાન્યત્રિતાપહરણકરી માયાધ્વાન્ત-વિધ્વંસકરી આત્મસ્તમ્બપર્યન્તસ્વાત્મરૂપપ્રકટનકરી પ્રેમાનુભૂતિર્વૈરાગ્યરૂપા ભવતુ તે શર્મણે શર્મણ

ઇત્યુત્તરિયસં પ્રાર્થયતિ સ્વપિ ધૃતચિરપ્રેમવન્ધ.

વિવેકાનન્દઃ

ગુર્જર અનુવાદ.

(આ પત્ર એક શિષ્યને લખવામાં આવ્યું હતું.)

આશ્મોરા,

તા ૩ ૭ જુલાઈ, ૧૮૬૭

જે સ્વતંત્ર છે, ઈશ્વર છે અને શિવસ્વરૂપ છે—જેની સત્તાથી આપણે ચાલીએ છીએ અને સમસ્ત વિશ્વ પણ ચાલ્યા કરે છે, તે બ્રહ્મીભૂત ભગવાન્ રામકૃષ્ણને નિરં-તર પ્રણામ હો !

શતાયુ થા,

હે શરન્ધ્ર !

શાસ્ત્રના તે લેખકો કે જેમની કર્તવ્યમાં નિષા જ નથી, તેઓ બલે એમ કહ્યા કરતા કે, ભાગ્ય કિંવા દૈવ મહાબળવાન છે; પરંતુ જેઓ કર્તવ્યપરાયણ છે, તેઓ તો મનુ-ષ્યની ઇચ્છાને જ વિશેષ બળવતી ગણે છે—તેઓ ભાગ્યનો કદાપિ સ્વીકાર ન કરતાં નિર્લ-લ્લોભમાં જ નિમગ્ન રહે છે. અશુદ્ધ કિંવા અપરિપક્વ જ્ઞાનને લીધે કલ્પનાઓનો જે કાલાહલ થાય છે, તેમાં જ એ પ્રયત્નવાદી અને પ્રારબ્ધવાદીના કલહનું મૂળ સમાયતું છે. એક પક્ષ કર્મને જ દુઃખહારક માને છે અને અન્ય પક્ષ ભાગ્યપર જ સર્વ આધાર રાખીને

બેસી રહે છે, એ સર્વ અપરિપક્વ જ્ઞાનનું જ—અવિવેકનું જ—પરિણામ છે. એટલામાટે તુ શુદ્ધ જ્ઞાનના ઉચ્ચતમ શિખરે ચઢી જા, એટલે તને ત્યાં એવી કલ્પનાઓની બાધ થશે નહિ.

જો કે બહુધા એમ જ કહેવામાં આવે છે કે, કલ્પમય અવસ્થા જ સસ જ્ઞાનની કસોટી છે અને વૈરાગ્ય એવી જ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. તથાપિ વૈરાગ્ય અને ઉન્માદ એ જો અવસ્થા વચ્ચેના અંતરાયને અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. જેનામાં સસ વૈરાગ્યના ચિહ્નનો આવિર્ભાવ થયો હોય, તે તો ધન્ય છે; કારણ કે, એ વૃત્તિનું મુક્તિમાં જ અંતિમ પર્યાવસાન થવાનું. તારી વર્તમાન મનઃસ્થિતિને જોતાં, મારે એમ જ કહેવું જોઈએ કે, ‘જરા થોભ અને માર્ગપ્રતીક્ષા કર!’ જો કે મારું એ કહેવું તને ગમવાનું નથી, પણ તેનો ખીજો ઉપાય નથી. હલેસાં મારી મારીને તું ચાકી ગયો છે, એટલે હલેસાંને જરાક વિશ્રાંતિ આપ. પ્રવાહનો વેગ જ નૌકાને ખીજો કિનારે લઈ જશે. એક સ્થળે ગીતામાં પણ એ પ્રમાણે જ કહેલું છે કે;—“આ લોકમાં જ્ઞાન સમાન પવિત્ર વસ્તુ ખીજી કોઈ પણ નથી; કેટલાક કાળના સતત યોગાભ્યાસથી સંસિદ્ધ ચએલી પુરુષ પોતાની મેળે જ પોતામાં એ જ્ઞાનને અનુભવે છે.” (ભ. ગી. અ. ૪, શ્લો. ૩૮) અને ઉપનિષદ્માં એમ કહેલું છે કે;—“ધન કિંવા પ્રજાવડે નહિ, કિન્તુ કેવળ સ્વાગથી જ અમરતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.” (કૈલસ્યોપનિષત્. ૨) આમાં ‘સ્વાગ’ શબ્દથી વૈરાગ્યનો જ બોધ કરેલો છે. હવે એ વૈરાગ્યના પ્રકાર બે છે—એક વૈરાગ્ય સહેતુક હોય છે અને અન્ય હેતુહીન—નિરર્થક પણ હોય છે. જો એ વૈરાગ્ય હેતુહીન હોય, એટલે કે એક પ્રકારનો ઉન્માદ જ હોય તો કેવળ શુદ્ધિહીન મનુષ્ય વિના અન્ય કોઈ પણ ચતુર મનુષ્ય તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવાનો નથી જ. એવા અહેતુક વૈરાગ્યથી મોક્ષની ઇચ્છા રાખવી, તે મૂળજળવડે તૃપ્તિને શાંત કરવાની આકાંક્ષા સમાન છે. અન્ય સર્વ વસ્તુઓમાંથી મનને પરાદૃત કરીને કેવળ ઈશ્વર કિંવા આત્મામાં જ મનને એકાગ્ર કરવું, એ જ સહેતુક વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સર્વ વિશ્વનો શાસ્તા એક જ સ્થાનમાં સીમાબદ્ધ હોય, એમ સંભવતું નથી અને જેને સસ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ચએલી હોય, તે તો એમ કદાપિ કહેવાનો જ નથી. જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય શામાં છે અને તેમનો બેદ શામાં છે, એ તે સારી ગીતે જણાવેલો હોય છે. જીવ અને શિવનું વસ્તુતઃ ઐક્ય હોવાથી સર્વ જીવોની સેવા કરવી એટલે કે, સમુચ્ચયસ્વરૂપે પરમાત્માવિપયક પ્રેમ ધારણ કરવો, એમ જ ઐયી સિદ્ધ થાય છે. આત્મા કિંવા આંતરિક સત્તાચાલક રાજા—ઈશ્વર—સર્વવ્યાપક છે, એમ જ સમજાવતું છે—તે અમુક વ્યક્તિગત નથી. જે તમે અમુક એક જીવની, તે પરમાત્મસ્વરૂપ છે માટે એ

તત્ત્વને ન ઓળખતાં જ, સેવા કરે, તો તમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી ભાવનાને 'દયા' સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે—અર્થાત્ જીવને જીવ ધારીને કરેલી સેવા તે દયા છે; પ્રેમ નથી. દયાથી પ્રેરિત થઈને આપણે નીચ જીવેલી પણ સેવા કરીએ છીએ, અને તે વેળાએ આપણે તે જીવ કરતાં મોટા અને શ્રેષ્ઠ છીએ, એવી અહંકારની ભાવના આપણામાં વ્યક્ત થતી હોય છે. પરંતુ એ જ અહંકારનો સર્વથા લોપ થયા પછી એટલે કે તે જ નીચ જીવ આત્મરૂપ એટલે કે આપણી પોતાની બરોબરીનો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગતાં જ તે જ દયા પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. અર્થાત્ આત્મા ધારીને કરેલી સેવા જ પ્રેમ છે. એટલામાટે જ સર્વ સાધુસંતોએ હૃદયમાં દયાના ભંડારને વધારવામાટેનો નાના પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો છે. એ પ્રેમનું પર્યવસાન જીવ અને શિવના ઐક્યમાં જ થાય છે. એ જ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો અભિપ્રાય છે તેમ જ પ્રલક્ષ અનુભવ પણ એ જ તત્ત્વને વ્યક્ત કરે છે. એ સર્વ કારણોથી જ ભગવાન ચૈતન્યે 'પ્રેમ ધર્મમાં અને દયા જીવમાં' એમ જે કહેલું છે તે યથાર્થ જ છે. પરંતુ ચૈતન્ય પોતે દ્વૈતવાદી હોવાથી એ ઉભયના ઐક્યનું તે પ્રતિપાદન કરતો નથી. એટલામાટે દયાનું પર્યવસાન પ્રેમમાં જ થવાનું, એમ સિદ્ધ કરવાનો આપણાથી બને તેટલો આપણે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ. ચૈતન્ય ભગવાને જીવ અને ધર્મમાં ભેદ માન્યો, એ તેનું માનવું યથાર્થ હતું; કારણ કે, તે દ્વૈતવાદી હતો. પણ આપણે અદ્વૈતવાદી હોવાથી આપણે જે જીવને ધર્મથી ભિન્ન માનીએ તો આપણામાટે તો એ માન્યતા બંધનનું જ એક પ્રયત્ન કારણ થઈ પડવાનો સંભવ છે. એટલામાટે આપણે સિદ્ધાંત દયાનો નહિ, કિન્તુ કેવળ પ્રેમનો જ હોવો જોઈએ. 'સર્વ જીવોપર દયા કરવી' એમ કહેવું પણ મારા વિચાર પ્રમાણે તો કાંઈક અમત્કારિક જ છે. 'દયા' શબ્દમાં અહંકારની જે ક્રિયિત સૂક્ષ્મ છટા રહેલી છે, તે મને પસંદ નથી. એના કરતાં સર્વ જીવ સેવ્ય અને આપણે તેમના સેવક છીએ, એવી જ આરંભમાં ભાવના રાખીને એ ભાવનામાંથી વિશ્વવ્યાપક પ્રેમના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચવું, એ જ મને વિશેષ શ્રેયસ્કર દેખાય છે.

હે શર્મન! જે વૈરાગ્યવટે સર્વ દશ્ય વિષય સ્થિતિ સમ થાય છે, સાંસારિક સંકટનો સંહાર થાય છે, આ દશ્ય જગતમાંના ત્રિવિધ તાપ દૂર થાય છે, દિશાપ્રમાદનો લોપ થાય છે, માયાતિમિરનો નાશ થતાં જ્ઞાનસૂર્યની શુદ્ધ પ્રભાનો વિસ્તાર થાય છે અને તૃણથી તે બ્રહ્મ પર્યન્ત સર્વ પદાર્થો એકરૂપ છે એવો અનુભવ પમાય છે તે સત્ય વૈરાગ્ય તને પ્રાપ્ત થાઓ, એવી નિરતર પ્રભુપ્રાર્થના કરનાર અને પ્રેમબંધનથી તારી સાથે બંધાયેલો,

વિવેકાનંદ.

(૧) એક બંનાગી સ્ત્રીને લખેલા પત્રમાંથી અનુવાદિત)

દેવગઢ-વૃંદાવાસ,

તા. ૩ ૭ મન્યુઆરી, ૧૮૯૮.

પ્રિય માતૃશ્રી—

આપના પત્રમાં આપે દૃઢલાક અતિશય મદત્વના પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; પરંતુ એ સર્વ પ્રશ્નોનાં આ સંક્ષિપ્ત પત્રમાં સવિસ્તર ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી જ. છતાં બની શકે તેટલા સંક્ષેપમાં હું એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીશ.

(૧) ઋષિ, મુનિ કિંવા પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર દોષ તો પણ સમાજમાં તે બળાત્કારે ઠાઈ પણ રૂઢિનો પ્રયેશ કરાવી શકે તેમ નથી જ. જ્યારે પણ એવી વિકટ પરિસ્થિતિ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના નિવારણમાટે સમાજ પોતે જ નવા રીતિરિવાજો નિર્માણ કરે છે. અર્થાત્ સમાજ પોતાનું રક્ષણ પોતે જ કરે છે—પ્રાણીઓની આત્મસંરક્ષણપ્રાયશ્ચ નૈસર્ગિક શુદ્ધિ જ એનું મૂળ કારણ દોષ છે. એવા રીતિરિવાજ એકવાર પ્રચલિત કિંવા રૂઢ થઈ જવા પછી બાવી પ્રજાના લાભમાટે ઋષિઓએ તો માત્ર તેમનો ઉલ્લેખ જ કરી રાખેલો છે. અમુક એક વિશિષ્ટ અને સામાયિક સંકટના નિવારણમાટે અને પોતાના રક્ષણમાટે અનુષ્ઠા ઠાઈ એક અનિષ્ટ તત્ત્વને પણ પોતાના વર્તનમાં અવકાશ આપે છે; પણ તે સંકટનું નિવારણ થઈ ગયા પછી પણ જો તેને રૂઢિ ધારીને તે તેને જ વળગી રહે, તો તેથી ભવિષ્યમાં ઠાઈ વાર તેને બંધકર હાનિ થવાનો સોળેસોળ આના સંભવ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનવું.

ઉદાહરણાર્થ, આપણા દેશમાં ચાલતો વિધવાવિવાહપ્રતિબંધનો રિવાજ સ્ત્રી. એ રૂઢિ ઠાઈ પણ ઋષિએ કિંવા ઠાઈ દુષ્ટ અનુષ્ઠા સમાજમાં પ્રચલિત કરેલી નથી. સ્ત્રીઓને સદૈવ હાસ્યબંધનમાં જ રાખવાની પુરુષોની ગમે તેટલી પ્રયત્ન હમણ હોય, તો પણ જો તેની ઇચ્છાને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ન હોય તો પોતાની ઇચ્છાનો ત્યાગ ત્યાં જ તેને ત્યાગ કરવાની ફરજ પડે, એ સ્વાભાવિક જ છે. ઉપર્યુક્ત વિધવાવિવાહપ્રતિબંધના વિષયમાં બે મુદ્દાઓ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. (૧) ઉત્તરતા વર્ગોમાં પુનર્લેખ થાય છે, અને (૨) ઉચ્ચવર્ગમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ છે.

ભારતવર્ષના હિન્દુઓમાં એ તો એક સામાન્ય નિયમ જ થઈ ગયો છે કે, ગમે તેમ થાય પણ છોકરીનું લગ્ન તો થવું જ જોઈએ. એ નિયમને લક્ષમાં લેતાં ઉચ્ચ વર્ગમાં છોકરીઓની સંખ્યા વિશેષ છે અને છોકરાઓની સંખ્યા મૂળથી જ ઓછી છે, એટલે છોકરીને પ્રથમ એક વર મળવાની જ મુશ્કેલી હોય છે, ત્યાં બે ત્રણ લાવડા મળવાનો

સંભવ તો ક્યાંથી જ દોષ ? એટલા માટે જે છોકરીનું એકવાર લગ્ન થઈ ગયું હોય, તો તેણે વિધવા થવા પછી ફરીથી લગ્ન કરીને બીજા પતિ ન જ કરવો, એવો સમાજ નિર્મળ કરી નાખ્યો છે. જો એવો પ્રતિબંધ કરવામાં ન આવ્યો હોત, તો વિધવાઓને પતિ મળવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ધણીક કુમારિકાઓને પણ પતિહીન અવસ્થામાં જ જન્મ લીતાડવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હોત ! એથી વિરુદ્ધ ઉત્તરતા વર્ગના લોકોમાં પુન્યોની સંખ્યા વિશેષ હોવાથી પુનર્વિવાહના રિવાજનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ છે અને સાં પુનર્વિવાહનો પ્રચાર પણ ચાલુ છે, એટલે એનું પરિણામ એ થયું છે કે, સાં અનેક બાળાઓને આજન્મ કુમારિકાની અવસ્થામાં જ રહેવું પડે છે.*

જાતિભેદ આદિ વ્યવસ્થા અને અન્ય સામાજિક રૂઢિઓનું રહસ્ય પણ એવું જ છે અને તે આપ સહજમાં સમજી શકો એમ છે. એટલામાટે કોઈ પણ રીતિરિવાજ આપ છુને અનિષ્ટ દેખાય તો તેની અનિષ્ટતાના ક્ષેત્રને લોકોના ધ્યાનમાં લાવવાનો જ પ્રથમ યત્ન કરવો જોઈએ, એટલે લોકો તે અનિષ્ટતાના પોતાની ભેળે જ લાગ કરી દેશે અને મૂળ અનિષ્ટતાના લોપ સાથે તે રિવાજનો પણ આપોઆપ નાશ થઈ જશે. અમુક નઠારી રૂઢિ વિશે મોઢું વકાડનાથી અથવા તો લોકોની નિન્દા કરવાથી કોઈ પણ પ્રસક્ષ લાભ થવાનો સંભવ નથી જ.

(૨) હવે એથી મુખ્ય પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, સમાજ નામથી મનુષ્યોની જે ધટના થતી હોય છે, તેથી મનુષ્ય જાતિનું કોઈ પણ કલ્યાણ થાય છે કેંવા નહિ ? અને એ સઘ અથવા સમાજ સર્વદા એકત્ર જ રહે અને તેનો ભગ ન થાય, એટલા માટે જે નિયમોની ચોજના કરાય છે, તે નિયમોનું સર્વ પાસેથી પાલન કરાવવું એ ઇષ્ટ છે કે નથી ? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર બહુધા હકારમાં જ આવવાનું. તથાપિ કોઈક વળી એમ પણ કહેશે કે, જો એવા

* પારસીઓમાં પણ પુરુષોની સંખ્યા ઓછી છે અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ હોવા સાથે તેમનામાં પુનર્વિવાહનો રિવાજ ચાલુ છે એટલે પારસીઓમાં પણ આજ કાલ સેંકડો યુવતીઓ કુમારિકા અવસ્થામાં જ પોતાનું જીવન ગાળી જોવામાં આવે છે. વળી એક તો પુરુષોની સંખ્યા જ ઓછી અને તેમાં પુરુષશિક્ષણ અને સ્ત્રીશિક્ષણ સમાન દિશામાં હોવાથી સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને વકીલ, ખંરિસ્ટર અને ડૉક્ટર ન હોય તેવો પતિ મળે નથી અને આ પ સમ્ય પુરુષોમાં એવા પુરુષો સ્વયં સંખ્યામાં હોવાથી તેમની આશા ફીટીત ન થતા તેઓ આજન્મ સૌભાગ્ય વિહીન રિપતિમાં જ જન્મારો ગાળી નાખે છે પરંતુ એથી ગુસ્સે અનીતિનો પ્રચાર થાય છે એ શાસ્ત્રીય છે.

અથ દિવા સમાજમાના દેટલાક વિશિષ્ટ પુરુષો પોતાના બુદ્ધિબળથી કિંવા અન્ય યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સમાજમાના ઇતર મનુષ્યોના સ્વાતંત્ર્યનું હરણ કરતા હોય, તો તેના પ્રતિ બંધનો શો ઉપાય થોજવો? પણ એનું ઉત્તર આપવાને બદલે હું એક સહામો જ પ્રશ્ન કરું છું કે, એક દિશામાંથી જે એવો પોકાર સતત સાંભળવામાં આવે છે કે, અજ્ઞાની લોકોના હાથમાં સત્તા અથવા સ્વતંત્રતા ન જ આપવી, એનો અર્થ શો છે વારુ? અને ‘સ્વતંત્રતા’ શબ્દની વ્યાખ્યા શી છે?

ધારો કે આવતી કાલે આપણને આડોશી પાડોશીના ધરબાર અને માલમિલકત લૂંટી લેવાની પરવાનગી મળી જાય અને એથી આપણે એમ કહીએ કે, ‘અમને તો સ્વતંત્રતા મળી છે’ તો આપણું એમ બોલવું આપણા મુખને શોભાવશે ખરું કે? મને લાગે છે કે, ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દનો એવો અર્થ કરવાની કાષ્ટની પણ ઇચ્છા થવાની નથી જ બીજાના મુખના માર્ગમાં પ્રતિબંધક ન થતાં હું મારા શરીર, મન અને ધનનો આત્મ મુખાર્થ ગમે તેવો ઉપયોગ કરી શકું એમ છે, એટલો જ એ ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દનો અર્થ થઈ શકે છે એ જ પ્રમાણે સમાજસ્થ પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના મુખના સાધનરૂપ ધન, શિક્ષણ અને જ્ઞાન ઇલાહિને વધારવાનો થોડો પ્રસંગ મળે, એ પણ સર્વથા ઉચિત જ છે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દમાં ઉપર્યુક્ત વિચારોનો અતર્ભાવ થાય છે. હવે બીજો પ્રશ્ન એ છે કે, જો એમ કહે છે કે, જે જ્ઞાનહીન અને દીન-દરિદ્રી મનુષ્યોને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે એટલે કે, એવા લોકોને જે તેમની બુદ્ધિમત્તાને બેધએ તેટલો લાભ લેવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે અને તેમના વશજ્ઞને પણ જે એ અવસ્થાને સુધારવાનો અને કુલીન તથા ધનવાન લોકો સમાન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રસંગ આપવામાં આવશે, તો તેઓ આગળ જતા આપણને ભારરૂપ થઈ પડશે અને તેમના યોગે સમાજઘટના ઊંચવિચીંચ થઈ જશે તો હું તેમને સવાન કરું છું કે, ‘તેઓ આવો અભિપ્રાય સમાજના કલ્યાણાર્થ દર્શાવે છે કે, કેવળ સ્વાર્થાધિ થવાથી જ તેઓ આવા ઉદ્ગાર કાઢે છે? જ્યારે હું ઇંગ્લંડમાં હતા ત્યાં પછી એનો એ જ પોકાર મારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પણ ઘણાક લોકો એમજ કહે છે કે—“જો નીચેના વર્ગના લોકો સુશિક્ષિત થશે, તો પછી અમારી નોકરીમાં આવીને હલકા કામો કરવામાં ટે કાણુ રહેશે?”

થોડા ઘણા લક્ષ્મીપુત્રોની ધંદિયમુખલાવસાની તૃપ્તિ થવામાટે પ્રાદ્યવધિ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો દુ ખના નરકમાં અને અજ્ઞાનપદમાં સમડતાં પથાર રહે તો કાંઈ ચિન્તા નહિ એ પ્રત્યક્ષ માત્ર પણ જેની તિરસ્કૃત્ય છે, એનો આપ જ વિચાર કરી હો. જે

ગરીબો ધન અને જ્ઞાન મેળવવાને લાઘ્યશાળી થાય તો ધનવાનોની પ્રતિષ્ઠામાં આપત્તિ આવે એ જ એનું કારણ. કેવી સ્વાર્થપરાયણતા !

હું પૂછું છું કે, સમાજ એટલે શું ? ઉચ્ચ વર્ગના હું અને થોડા ઘણા અન્યજનો એ સમાજ, કે જેમાં લક્ષ્યાવધિ લોકોનો સમાવેશ થાય છે તે સમાજ ?

વળી ધારો કે, ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પોતાની ધારણામાં સત્ય છે; છતાં આપણી એ મિથ્યા કલ્પનાનો આધાર શો છે કે જેથી આપણે ખીજાઓને આપણી ઇચ્છા પ્રમાણેના માર્ગમાં દોરી જઈએ ? શું આપણે સર્વશ્રી છીએ ? આપણી ધારણા બૂલ ભરેલી નહિ હોય, એમ ધારવાને આધાર કે પ્રમાણ જેવું કંઈ છે અરું કે ?

‘ઉદ્ધરેદાત્માત્માનમ્’-પોતાનો પોતે જ ઉદ્ધાર કરો-અત્યેકને પોતે જ પોતાની મુક્તિ માટેનો પ્રયત્ન કરવા ઘો. સ્વતંત્રતા એ જ મનુષ્યનું સર્વસ્વ છે. મુક્તિના માર્ગમાં આગળ વધવું, એ જ માનવજાતિની મોંઘામાં મોંઘી કમાણી છે. પોતે શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાના માર્ગમાં આગળ વધવું અને ખીજાઓને પણ આત્મોન્નતિના કાર્યમાં પોતાથી બનતી સહાયતા કરવી, એ જ મનુષ્યનો ઉચ્ચતમ ધર્મ છે-એ જ માનવ-જન-મની સાર્થકતા છે. જે સામાજિક નિયમો એ સ્વતંત્રતાના માર્ગમાં પ્રતિબંધક થતા હોય, તે નિયમોને અત્યંત હાનિકારક માનીને તેમને બની શકે તેટલી વિશેષ ત્વરાથી નષ્ટ બ્રૂટ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો. જે નિયમોના થોડા મનુષ્ય સ્વતંત્રતાના માર્ગમાં આગળ વધી શકે એમ હોય, તે નિયમોને અવશ્ય ઉત્તેજન આપીને ટકાવી રાખવા, એમાં જ માનવજાતિનું કલ્યાણ છે.

અમુક એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને આ જીવનમાં પ્રથમવાર જોતાં જ તેના વિશે આપણા મનમાં તે અસાધારણ ગુણોથી વિશ્લેષિત ન હોવા છતાં પણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ પ્રેમ કિવા આકર્ષણ શા કારણથી થાય છે, એ આપણે જાણી શકતા નથી. આપણા આર્થાવર્તના વિચારશીલ મહાત્માઓ એ વિશે એવો ખુલાસો કરે છે કે, એ કોઈ પૂર્વ-જન્મમાં થયેલા સહવાસનું જ પરિણામ છે-અર્થાત્ પૂર્વજન્મના સંસ્કારોથી જ એવા અચાનક પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે.

આપનો જે માનવી ઇચ્છાશક્તિના સંબંધમાં પ્રશ્ન છે, તે પણ બહુ જ વિચારણીય છે અને એનું પ્રત્યેક મનુષ્યે જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે. વાસનાનો અવશ્ય ક્ષય કરવો જ જોઈએ, એવો સર્વ ધર્મોનો સિદ્ધાંત છે. વાસનાનો ક્ષય એટલે ઇચ્છાશક્તિનો પણ ક્ષય સમજી લેવાનો છે. કારણ કે, વાસના તે ઇચ્છાશક્તિનું જ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. આ દૃશ્ય જગતની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ પણ એ વાસના જ

છે. નહારી વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો અને સારી વાસનાઓનો સંચય કરવો, એમ પણ કેટલાક ધર્મપ્રવર્તકોએ કહેલું છે; અને તેમના કહેવાનો લાભાર્થ એવો છે કે, આ લોકમાં વાસનાનો ત્યાગ કરવામાં આવશે, તો તેના બદલે પરલોકમાંનાં સુખોથી વળી રહેશે. પરંતુ વિચારશીલ મનુષ્યોના મનનું એ મતથી સમાધાન થઈ શકે તેમ નથી. હવે બીજી બાજુએ ઐશ્વર્યવાદીઓ એમ કહે છે કે, જગત્માંનાં સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ વાસના જ છે અને એટલામાટે એ વાસનાનો નાશ અવશ્ય થવો જ જોઈએ. પણ તેમના એ મતનો અનુવાદ એટલી સીમા સુધી આગળ વધ્યો છે કે, મનુષ્યના ગાત્રપર જોડેલા મચ્છરને મારી નાખવાના પ્રયત્નની સાથે મનુષ્યને પણ મારી નાખવાના વિચાર સમાન એ વાસનાનો નાશ કરવા સાથે પોતાનો પણ નાશ કરી નાખવો, એવી તેમણે 'નિર્વાણ' શબ્દથી સૂચના કરેલી છે. એ તેમનો ઉપદેશ પોતાના ઐશ્વર્યધર્મના સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ છે.

વાસ્તવિકતા તો એ છે કે, જે ઇચ્છાને આપણે 'વાસના' ના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે વાસનાના થોડે દસ્યાવસ્થામાં આવેલા જીવાત્મા તે નિર્વાસનારૂપ સ્થિતિમાંના પરમાત્માનો જ સૂક્ષ્મ અંશ છે. વાસનાનો ક્ષય થતાની સાથે જ નિર્વાસનારૂપ સ્થિતિમાંના પરમાત્મા સાથે જીવાત્માનું એક થાય છે. એ અવસ્થા કલ્પનાથી જાણી શકાય તેવી નથી, તેમ જ વાણીવડે વર્ણવી શકાય તેવી પણ નથી. એટલામાટે 'ચતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્' એવા જ ઉદ્ગારો એ અવસ્થામાં કાઢવા પડે છે. ત્રાપ્તાના પૈસા અને રૂપાના રૂપિયા કરતાં સોનાની સોનામોહોરનો દેખાવ તદ્દન જૂઠો જ હોય છે, છતાં એ તો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક જાણીએ છીએ કે, પૈસા અને રૂપિયા કરતાં સોના મોહોર વધારે કીમતી છે. એવી જ રીતે તે ઉચ્ચતમ અવસ્થા મુક્તિ અથવા નિર્વાણ-બુદ્ધિ અને મનવડે અગમ્ય હોવા છતાં ઇચ્છાશક્તિ અને બીજી સર્વ શક્તિઓ કરતાં વિશેષ ઉચ્ચતર છે. એ પોતે શક્તિ નથી, કિન્તુ શક્તિ પોતે એનું જ એક લઘુ સ્વરૂપ છે અને તેટલામાટે મુક્તિ પોતે જ ઉચ્ચતમ છે. હવે તમે એ ઇચ્છાશક્તિનો થોડો ઉપ-યોગ કરવાથી શુ પરિણામ થાય છે એ જોઈ શકશો—પ્રથમ સહેલુક વાસનામય ઇચ્છા અને સાર પછી વાસનાહીન ઇચ્છાનું એ પરિણામ થાય છે કે, એ ઇચ્છાશક્તિ વિશેષ ઉચ્ચતર અવસ્થામાં જઈને વિરમે છે.

એ વાસનાનો ક્ષય કરવામાટે પ્રથમ અવસ્થામાં શિષ્યે શુરુમૂર્તિના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવું, એ બહુ જ સાગે માર્ગ છે. હાં મનની સ્થિરતા કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન છે; કારણ કે, મનુષ્યને પરમેશ્વર માનવાની મન હા પાડતું નથી, પરંતુ અવ્યાસથી ધીમે ધીમે સર્વ માર્ગ સુલભ થઈ જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં ધ્વિર છે—મનુષ્ય તેને જાણતો હોય કે ન

જાણુતો હોય-પણ જે છે તે તો છે જ. જેઓ એ મનુષ્યમાના ઈશ્વરાશને અનુભવથી જાણી ચૂક્યા હોય છે, તેઓ પોતાને શુરુ તરીકે ઓળખાવે છે, અને જેઓ એ વિષયમાં અનુભવહીન હોય છે, તેઓ સામાન્ય જનો છે. શુરુને શુરુતા આપવી, એ પણ શિષ્યના હાથમાં છે. શિષ્ય હિતમ હોય, તો તેને યોગ્ય સાહાય્ય કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની શુરુના મનમાં પણ ઉત્કંઠા થાય છે. જો તમારો કોઈ પણ મનુષ્યમાં અત કરણપૂર્વક પ્રેમ બધાથો હોય, તો તે મનુષ્ય પણ પોતાની મેળે જ તમારામાં સ્નેહ રાખવા માંડે છે, એવો જ આ પ્રકાર છે. શુરુમૂર્તિમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાથી તે મૂર્તિ ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે. ભક્તિ અને પ્રેમનો વિષય તે જ ઇશ્વર, એટલે જ ઇશ્વર શબ્દનો મહિતાર્થ છે.

આપનો નિરતર કલ્યાણેષુ,

વિવેકાનંદ.

(એ. બંગાળી સ્ત્રીને લખેલા પત્રમાંથી અનુવાદિત)

દેવગદ, વૈદ્યનાથ

૩૨ ઑફ બાબૂ પ્રિયાનાથ મુકર્જી,

તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બર, ૧૮૦૦

પ્રિય માતૃશ્રી—

આપનું પત્ર આવનાથી મારા અત કરણમાં અતિશય આનંદ થયો છે. આપ જે કોઈ સમજ્યા છો, તે મથાર્થ છે. ‘સ ર્ઈશ બ્રહ્મર્વચનોયપ્રેમસ્વરૂપ’—અનિર્વચનીય પ્રેમ જ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે, એમ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા નારદ મુનિએ કહેલું છે. એનો સર્વત્ર સ્વીકાર કરાયો છે અને મારો પોતાનો દૃઢ સિદ્ધાંત પણ એ જ છે. વેદાંત પરિભાષામાં અનેક વ્યક્તિઓના સમુદાયને ઓળખવામાં સમટિ શબ્દની યોજના કરેલી છે અને વેદાંતપરિભાષા પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ ‘વ્યક્તિ’ના નામથી ઓળખાય છે. જેમ કે, હું, તમે અને અન્ય પ્રત્યેક મનુષ્ય ‘વ્યક્તિ’ જ છો અને એ સમાજ ‘સમટિ’ છે. તમે, હું, પશુ, પક્ષી, કીટ, જાતુ, વૃક્ષ, વૃક્ષરી, પૃથ્વી, ગ્રહ, તારક, ચંદ્ર અને રવિ એ પ્રત્યેક વ્યક્તિ છે અને જે વિશ્વમાં એ સર્વનો નિવાસ છે, તે વિશ્વ સમટિ છે. એ સમટિરૂપને જ વેદાંતમાં વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને ઈશ્વર ઇત્યાદિ નામો પણ આપેલા છે અને પુરાણોમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને દેવી ઇત્યાદિ પણ એ જ સ્વરૂપનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વાતંત્ર્ય છે કિંવા નથી, તેના નિર્ગસિદ્ધ અધિકારનું સ્વરૂપ શું અને કેવું છે, તેમ જ વ્યક્તિએ સમગ્રના કલ્યાણમાં પોતાના સર્વ

મુખ્યોત્તુ સંપૂર્ણતાથી અવિદાન આપી દેવુ જોઈએ કે નહિ ઇલાદિ પ્રશ્નો સમાજ સસ્થા પનાના આરંભકાળથી જ સમાજમા ચર્ચાના વિષય થઈ પડ્યા છે અને એ પ્રશ્નોત્તુ સમાધાનકારક ઉત્તર મેળવવામાટે સમાજ અગાધ પરિશ્રમ કરી રહ્યો છે પાશ્ચાત્ય દેશોમા પણ એ જ વાદવિવાદ મહા બળપૂર્વક ચાલતો જોવામા આવે છે. સમષ્ટિના કલ્યાણમાટે વ્યક્તિએ પોતાના વ્યક્તિવિષયક સ્વાતંત્ર્યત્તુ અવિદાન આપવુ જોઈએ, એ નત્વને લાં 'સોશિયલીઝમ' (Socialism) ના નામથી ઓળખવામા આવે છે અને એથી વિરુદ્ધ વ્યક્તિના અધિકારોત્તુ પ્રતિપાદન કરવાને 'ઇન્ડિવિડ્યુઅલીઝમ' (Individualism) ના નામથી ઓળખવામા આવે છે.

સમષ્ટિના કલ્યાણમાટે વ્યક્તિના સર્વ વ્યક્તિવિષયક અધિકારોને નષ્ટ કરીને અથવા તો તેમને સદાને માટે નિયમોના બંધનથી જકડી નાખીને વ્યક્તિને ગુલામ બનાવવાત્તુ કેવુ ભયંકર પરિણામ થાય છે, એત્તુ આપણી માતૃભૂમિ એક મૂર્તિમત્ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે આપણા સમાજમા જન્મતાની સાથે જ કિંવા ગર્ભવાસમા જ શાસ્ત્રો પ્રત્યેક વ્યક્તિને ગળે બાંધી પડે છે—હાથ ધોધને અને આંત્ર બાંધને તેની પાછળ પડે છે જન્મતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે, ખાતુ, પીતુ, સુતુ, ગૃહતુ અને ઘેસતુ પણ શાસ્ત્રોત્તુસાર—અરે એટલું જ નહિ પણ મુઝન કરાવતુ હોય તો તે પણ સશસ્ત્ર જ થતુ જોઈએ ! વિવાહ અને ગોત્રાધિકારમા તો શાસ્ત્રનો આધાર જોઈએ, એ તો ઠીક, પણ હવે તો લા થાય છે કે, જો કોઈને મરી જતુ હોય તો તેણે અવશ્ય શાસ્ત્રના આધાર પ્રમાણે જ મરવુ જોઈએ હવે એમા જો કે એક હિત છે, પણ એ એક હિતમાટે બીજા અનેક હાનિઓ સહન કરવી પડે છે અને તે કેટલી બધી અસહ્ય છે, એનો વિચાર કરી જુઓ એટલે એની કલ્પના આવી શકશે એમા હિત એટલું જ છે કે, એ નિયમોને લીધે પ્રત્યેક ઉપસમાજમા જૂદા જૂદા ધર્માઓની જ્ઞેયણી થઈ જવાથી અને તેઓ વશપરવશ એકનો એક જ ધર્મા કરતા રહેવાથી સમસ્ત જગતમા કુશલ કારીગરો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એક રૂપિયાની કીંમતના કાષ્ઠ્યત્રની સહાયતાથી વીસ રૂપિયાના એક વારની કીંમતત્તુ કીનખાખ તૈયાર કરનારા કારીગરો હિન્દુસ્તાન વિના બીજા કોઈ પણ દેશમા મજવા અશક્ય છે વિશેષ તો શુ પણ ત્રણ ઇંટોના ચૂલાપર થોડાક લાકડા બાળીને હિન્દુસ્તાનનો રસોઈઓ જોવા સ્વાદિષ્ટ કડી અને જાત બનાવી શકે છે, તેનાં કડી આવન બખ્ખે આકડાનો પગાર ખાનારા વિવાલ્લી કુખ (રસોઈઓ) કદાપિ બનાવી શકવાના નથી તે નથીજ, એક રૂટેની ચટાઈ અને દીવેલવડે બાજવામા આવતું માનીતું કોઝિયુ, એ સાધનોના સાદાપ્યથી આશ્ચર્યકારક સાવનો માત્ર ભારતવર્ષમા જ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, એક કુરૂપ અને

કર્કશા સ્ત્રી સાથે આખો જન્મારો કાઢી નાખનારા પતિ અને દુરાચારી, અત્યાચારી તથા પશુસ્વભાવના પતિ સાથે કોઈ દિવસ પણ કંઈકે કકાસ ન કરતા પોતાની આખી જિંદગી વીતાડી દેનારી સ્ત્રીઓ પણ હિન્દુસ્તાનમાં જ મળી આવે છે-અન્ય સર્વ દેશોમાં એવી સહનશીલતાનો દુષ્કાળ જ એવામાં આવે છે. એ આપણા આર્યવર્ષમાના પ્રમુખ સમાજનધનનો અત્યંત દિતકારક પક્ષ છે હવે આપણે અન્ય હાનિકારક પક્ષનું અવનોક્તન કરીશું

સમાજનધનને આધીન રહેવાથી વ્યક્તિવિષયક અધિકારોનો ધીમે ધીમે એટલો બધો નાશ થઈ ગયો છે કે, તેની જોડે પ્રત્યેક વ્યક્તિના સ્વતંત્રને પણ સત્તાને માટે બૂસ-માધિ મળી ગયો છે. સર્વ કાર્યો કેવળ જીવન રહિત યાત્રિકતાથી જ ચલાય છે, એમાં વ્યક્તિની માનસિક સ્વતંત્ર કર્તવ્યશીલતા, હૃદયવિકાસ, જીવનાદોલન, આશાનો આભાસ, ઇચ્છાનો પ્રમુખ ઉત્સાહ, અતિશય આનંદનો અનુભવ, અત્યંત શોકનું પરિણામ, ગ્રાધક શુદ્ધિનો ઉદ્ગમ, નવીનતાની ઇચ્છા અને નવીન વસ્તુનું કૌતુક, એમાંનું એક પણ તત્ત્વ આપણા સમાજનિયમમદ્દ લોકોમાં રહેતું નથી ભારતવર્ષીય સમાજસ્થ જનના મનોરૂપ આકાશમાંથી વાદળો કદાપિ વિખરાતા જ નથી-તેઓ સર્વ ઘેરાયના જ રહે છે અને તેથી પ્રભાતકાલીન સૂર્યનું રમતવર્ણુ ચિત્ર તેના હૃદયને રન્નિત કરી શકતું નથી અત્યારે જે અવસ્થા છે, તેના કરતા બીજી કોઈ સારી અને ઉચ્ચ અવસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ, એટલી પૃથ્થા પણ હૃદયમાંથી ચાલી ગઈ છે અને આ અવસ્થામાં જ સ્વર્ગ સુખ ગ્રહેલું છે, એવો પણ ભારતવર્ષીયોને ભાસ ચલાવે છે જે કોઈ એ અનિષ્ટ અવસ્થાને ઓળખી શકે છે, તે એની વિરુદ્ધ વિશેષ પ્રયત્ન કરતા નથી, કોઈ પ્રયત્ન કરે છે તો તેમને પૃથ્થા મળતું નથી અને પૃથ્થા કદાચિત્ મળ્યું તો કોઈના જરાક બહીષ્કારથી તે ભાગસાહેબોના હાથપગ ચગથર થપતા દેખાય છે, અર્થાત્ પરિણામ શૂન્યમાં જ

માત્ર નિયમબદ્ધતામાં જીવવાથી જ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી હોય, તેમ જ વશપરપરાથી પળાના આવેલા ઈલાજો અને નિયમોને અવગત અનુસરવાથી જ સદ્ગુણતા જાણાતી હોય, તો પછી શ્લેષ કરતા વિશેષ સદ્ગુણી બીજા કોણ છે અને રેલ્વે ટ્રેન કરતા વિશેષ મહાન બક્ત અને અધિપતિ પવિત્રતર મહાત્મા અન્ય કોણ છે, તે મને બતાવી શકશે કે ? એકવાર પણ જેણે સદ્ગુણ નિયમનું ઉત્તરધન કર્યું હોય, એવો એક પણ પાપાણુ અસ્તિત્વમાં નથી, એટલે પાપાણુને સદ્ગુણીન માનવો કે ? કોઈ પણ પશુએ અત્યાર સૂધીમાં એક પણ પાપ કર્યું હોય, એમ કોઈના જાણવામાં આવ્યું છે ખરું કે ? નહિ જ. ત્યારે પશુ નિષ્પાપી હોવાથી તેનો મહાત્મા તરીકે સામાટે સ્વીકાર ન કરવો વાર ?

પ્રત્યક્ષ અભિનૌકા (સ્ત્રીમર) અને શક્તિમાન રેતવે એ-છન ચાલે છે, ફરે છે અને યથેચ્છ દોડે છે, પરંતુ તેઓ શુદ્ધિ રહિત છે અને રેલ્વેલાઇનપરનો એક કીડો પોતાના જીવનને અચાવવામાટે સાથી સચાર કરે છે, સંચારનો વ્યાપાર ઉભયમા એક છે, પણ કીડામા શુદ્ધિની વિશેષતા છે. સ્ત્રીમર અને રેતવે એ-છન ઇલાહિ યત્રોમા શુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી તેમનામા ભયના જ્ઞાનનો પણ અભાવ હોય છે અને તેઓ નિયમનું ઉલ્લંઘન પણ કરતાં નથી પરંતુ તે ક્ષુદ્ર કીડાની અવસ્થા એથી સર્વથા ભિન્ન જ હોય છે—આત્મસરક્ષણમાટે તે સૃષ્ટિના નિયમને ઉલ્લંઘવાનો પ્રયત્ન કરતો પણ મળી આવે છે. હવે તેને એ પ્રયત્નમાં વિનય મળે, કિંવા ન મળે, એ વિષય જૂદો છે, પરંતુ તે યત્ન તો કરવાનો જ એ નિશ્ચિત છે જેટલા પ્રમાણમાં એવા સુખમાટેના પ્રયત્નો પ્રલક્ષ સૃષ્ટિમા સિદ્ધ થાય છે, તેટલા પ્રમાણમા જીવાત્માની ચુરુતાની વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે એવી રીતે પ્રત્યેક પ્રયત્નને યશસ્વી કરવાનું સામર્થ્ય જ જીવમા હોય છે, તે જીવ ઈશ્વરપદનીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેની ઇચ્છાશક્તિ એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે, તેની ઇચ્છા અને તે ઇચ્છાની પૂર્તિ એ ઉભયનો એકસમવાવચ્છેદ જ ઉદ્ભવ યર્ષજાય છે. વચ્ચેના અન્ય પ્રયત્નોની એના માટે અપેક્ષા જ હોતી નથી અર્થાત્ ઈશ્વરની ઇચ્છા સંપૂર્ણ ફળદ્રુપા હોવાથી ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે.

હવે શિક્ષણ એટલે શું? પુસ્તકાભ્યાસ જ શિક્ષણ છે કે શું? નહિ. સારે નાના-વિધ જ્ઞાન તે જ શિક્ષણ કે? જ નહિ, એ પણ શિક્ષણ નથી. અર્થાત્ વિસ્તૃત વાચનથી જ્ઞાનદર્શક શબ્દોનો મસ્તિષ્કમાં મહાન સંગ્રહ કરવો, એનું નામ શિક્ષણ નથી 'શિક્ષણ' એ બહુ જ બ્યાપક અર્થને દર્શાવનારો શબ્દ છે. જે કેવળ શબ્દભંડારને જ જ્ઞાન માનવામા આવે તો તો અમુક બૃહત્ શબ્દકોષને પણ આપણે 'સુશિક્ષિત' ના ઉપાધિથી જ ઓળખવો જોઈએ. અનેક પ્રકારના વિષયોમા મત આપી શકવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, એ પણ સલ શિક્ષણનું લક્ષણ નથી. પોતાની ઇચ્છાશક્તિનો નિગ્રહ કરીને તેને યોગ્ય માર્ગમા ચલાવવાનું અને પ્રલક્ષ દ્રવદારિની બનાવવાનું કાર્ય જે વાચન, મનન કિંવા વર્તનથી સાધ્ય થાય, તેને જ શિક્ષણ જાણવું. હવે જે શિક્ષણનું એવું પરિણામ આવ્યું છે કે, વસ્તુપરપરાથી બળાત્કારના યોગે ઇચ્છાશક્તિ કમગની જાય છે અને તેના લગભગ વધ પણ યર્ષ ચૂક્યો છે, જેના પ્રકારથી, નવીન ભાવનાઓ ઉદ્ભવવાની વાર્તા તો દૂર રહી, પણ જૂની ભાવનાઓ પણ એક રહી એક અદસ્ત્યક્તિ જાય છે અને જે શિક્ષણ કીમે કીમે મનુષ્યને યત્ન સ્વરૂપ આપવું જાય છે, તે શિક્ષણને આપ શિક્ષણના નામથી ઓળખવો અર્થ કે? મારો પોતાનો તો એવો જ અભિપ્રાય છે કે, મનુષ્યના શુદ્ધિપર્યવને પૂર્ણ અવ

કાશ અને સ્વતંત્રતા મળવાથી તેના વર્તનમા કદાચિત કેટલાક સમય પર્યંત પ્રમાદો થતા દેખાશે, પરંતુ કેવળ યાત્રિક પદ્ધતિથી થતા શુદ્ધ વર્તન કરતા એવા પ્રમાદોજ પશ્ચિમામે વિશેષ શ્રેયસ્કર થવાના વળી જે પાપાણુરાશિ સમાન, જીવનરહિત યત્ર સમાન અને માગીના પિંડોના ઢગના સમાન મનુષ્યસમુદાયનો અનેનો સમાજ છે, તે સમાજ નામ ધરાવવાને યોગ્ય છે કે? એવા મૃત્પિંડસમાન સમાજથી આ સંપ્રિમા કલ્યાણુની શી આશા રાખી શકાય વારુ? જો એના સમાજના યોગે કાર્ષ્ણ્ય પશુ દિવ કલ્યાણુનો સભવ હોત, તો શતાનુશત વર્ષોથી ગુલામ હોવાને બદલે આપણે પૃથ્વીમા સર્વ કરતા મહત્તમ રાષ્ટ્ર તરીકેજ મનાતા હોત, અને આપણી આ પવિત્રતમ ભગતભૂમિ મૂઢતાની ખનિ હોવાને બદલે શિક્ષણ અને વિદ્યાકળાના શાશ્વત ભાડારૂપ બની જવાનોજ સભવ હતો. પણ આદ્યસૌંસ કે તેમ યયુ નથી અને તેજ બતાવી આપે છે કે, આપણો સમાજ નિર્જીવ છે, નિ સત્ત્વ છે અને નિર્ગર્થ છે.

‘સારે તો પ્રત્યેક મનુષ્યે કેવળ પોતાના કલ્યાણુનોજ વિચાર કરવો જોઈએ, સમાજના કલ્યાણુમાટે વ્યક્તિએ પોતાના ક પાણુનું બનિદાન આપવાની કાર્ષ્ણ્ય પશુ આવશ્યકતા નથી અને વ્યર્થ લાગ નજ કરવો’ એવો જતમારા કહેવાનો ભાનાર્થ થાય છે એટલે કે, તમારી દષ્ટિમા તો સ્વાર્થલાગ, એ એક મોટામા મોટો દુર્ગુણજ છે, એમજ જણાય છે, એવો અહીં કેટલાકો આક્ષેપ કરશે, પણ તેમને મારુ એ ઉત્તર છે કે, મહાશય! આપ હજી સ્વાર્થલાગ શબ્દના ખરા અર્થને સમજી શક્યા નથી! સાખ્યૂથી ગમે તેટલો નહવડાવો, પણ ગધિડાનો ઘોડો થતો નથી અને સોમણ સાખ્યૂએ ચોળી ચોળીને નહવડાવ્યા છતાં શીદીભાઈ ગોરા થતા નથી, એ તો આપ જણુતા હશેજ. અમુક બીખારી કરકસરથી વર્તે છે, અમુક દુષ્કાળગ્રસ્ત એકાદશીનું પુણ્ય સપાદન કરે છે અને ગાડો માણુસ નિર્વિકાર રહે છે, એમ કહેનામા અર્થ શો? બીખારી પાસે વધારે પૈસા ન હોવાથી તે કરકસરથી વર્તે, એ સ્વાભાવિકજ છે, દુષ્કાળગ્રસ્તને ખાવાનું ન મળતું હોય એટલે સહજ એકાદશી વ્રતનો પ્રસંગ આવવાનોજ અને ગાડાના હૃદયમાની બધી લાગણીઓ મરી ગયેની હોવાથી તે નિર્વિકાર હોવાનોજ જે હૃદયશૂન્ય, મહત્વાકાંક્ષારહિત અને સમાજના અર્થથી પણ અઘાત હોય, તે આત્મબનિદાન શુ આપે વારુ? સતીને બગાડકોર ચિતાપર અઘાવવાથી મૃત પતિપ્રતિ ભક્તિની શી ભાવના પ્રદર્શિત થાય છે, તે હું સમજી શકતો નથી અથ અદ્વાનાશિક્ષણથી લોકો પાસેથી ઉચ્ચ કૃત્યો કરાવવાની શી અગત્ય છે? કુકદ્દુ છુ કે સમાજબંધનને તમારાથી કરી શકાય તેટલા હીના કરી નાખો અને લોકોને સ્વતંત્રતા આપો. મનથી જ મનની શુદ્ધિ થવાનો કદાપિ સભવ છે ખરો કે? બંધનનો

બંધનવડે જ નારા કરી શકાય એમ છે ખરું કે? પણ એ વાતી ક્યાં છે? જેમનો આખો જન્મ શુભામિત્રીમાં જ વીતી ગયો છે, જેમને આપણે મનુષ્ય છીએ કે દેહાઈ અન્ય પ્રાણી છીએ, એનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નથી, ખીજની લાતો ખાવામાં જ જેમને જન્મની સાર્થકતા થયેલી દેખાય છે અને ‘અમે ખીજની અંજલિથી પ્રાણી પીનારા છીએ,’ એમ ખોલવામાં જેઓ પોતાની રોલા વધેલી માને છે, એવા માનવગતિકલંકારોએ તો ‘સ્વાર્થસાગ’એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર પણ કદાપિ કરવો નહિ. ખીજ લોકો બળાતકારે કાઈપણ કાર્ય તમારા હાથે કરાવે અને તમે પોતાના મનુષ્યત્વને ભૂલી જઈને તે કાર્ય કરો—સાર પછી એ કાર્યને ‘સ્વાર્થ-સાગ’ના નામથી જોળખવું, એ જ તમારા વર્તમાન સ્વાર્થસાગનો ખરો અર્થ છે? એવી રીતે વર્તીને ઐહિક તથા પારમાર્થિક—પારલૌકિક સ્વાર્ત્ત્વને મેળવવાની આકાંક્ષા ધરાવનારા તમારા જેવા મૂર્ખ તમે પોતે જ છો! છુદ્દે સમસ્ત જગતના કલ્યાણમાટે રાજ્યનો પણ પરિસાગ કર્યો હતો, તેવી રીતે સમાજના કલ્યાણમાટે પોતાનાં સર્વ સુખોનો તમે આનંદથી ભોગ આપી દેશો, ત્યારે જ તમે છુદ્દ થશો અને સારે જ તમે સ્વતંત્ર થશો; પણ એમ થવું હજી બહુ દૂર છે! એ સ્વાર્ત્ત્વ અને એ છુદ્દતા ને તમે બળાતકારદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવો છો કે શું? આપણા સમાજમાંની અનેક વિધવાઓ તે આપણા સ્વાર્થસાગનું એક સારામાં સારું ઉદાહરણ છે ખરું કે નહિ? બાળ લગ્નની રૂઠિ તમને દેટલી બધી પ્રિય લાગે છે, એની કલ્પના તમે પોતે જ કરી શકો એમ છો! આવી સુદર રૂઠિ ખીજ કોઈ પણ દેશમાં મળવાની નથી! આવા સુદર બાળલગ્નથી પતિ અને પત્ની વચ્ચે જે અગાધ પ્રેમનો સંભવ થાય છે, તે ખરેખર અવર્ણનીય જ છે! તમારા વિશે નિરંતર આવા પોકારો આજકાલ થયા કરે છે તે ધ્યાનથી સાંભળો અને શર્માઓ-લગ્નચૌ. બ્રાહ્મણો સર્વને સ્વાર્થસાગનો ઉપદેશ આપે છે ખરા અને કહે છે કે, ‘મનુષ્યે સ્વાર્થસાગ કરવો જ જોઈએ!’ પણ એ મનુષ્યમાં તેઓ પોતાને મનુષ્ય તરીકે ગણતા નથી અને તેથી તેમના વિચાર પ્રમાણે તેમને પોતાને સ્વાર્થસાગ કરવાની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. બ્રાહ્મણો કહે છે કે, ‘આ જગતમાં પરાપકાર કરવો, એના જેવું ખીજું કોઈ પુણ્ય નથી. એ ઉપકાર—પરાપકાર તન મન ધનથી કરવો જોઈએ!’ પણ એ નિયમ બ્રાહ્મણોમાટે નથી. બ્રાહ્મણથી ભિન્ન કેવળ ખીજ જાતિઓમાટે જ છે. અટલે કે, કેવળ બ્રાહ્મણોત્તર જાતિઓએ સ્વાર્થસાગ કરવો અને પોતાની જે સંપત્તિ હોય, તેને ક્ષણભંગુર અને નારાવંત જાણીને બ્રાહ્મણોને સ્વાધીન કરી દેવી! આપણા દેશમાંનાં માતાપિતા અને અન્ય સંબંધી જનો પોતાને સમાજના પ્રહારથી બચાવવામાટે અને પોતાની સ્વાર્થમય પ્રતિષ્ઠાને જાળવવામાટે પોતાનાં બાળકોના હિતનો સદાને માટે ભોગ

આપી દે છે અને તે બાળકોનાં મન વંશપરંપરાથી એવા જ ઉપદેશવડે કેળવાયલાં હોવાથી તેમને—એ માતાપિતા ઇલાદિને—બાળકોને પૂર્ણ પરતંત્ર બનાવવાના કાર્યમાં ઘણી જ મુગ-મતા અને સુલભતા થઈ પડે છે. જે વીરતર હોય છે, તે જ કેવળ એ પ્રતિબંધોનો—વિના-શકારક પ્રતિબંધોનો—વીરતાથી અસ્વીકાર કરી શકે છે! પરંતુ બ્દીકણુ અને દુર્ગચ્છદ્વથી મનુષ્યસમાજમાં પોતાની નિન્દા થવાના ભયથી એક હાથે પોતાની આંખોમાંનાં આંસૂઓ લૂછતો જાય છે અને બીજા હાથે બ્રાહ્મણ જે માગે તે આપતો જાય છે! એવા દાનથી લાભ શો? સર્વવ્યાપક પ્રેમનો પંથ બહુ જ દૂર છે. પ્રથમ રોપાનું રક્ષણ કરીને તેને ઉછેરવું નેષ્ટએ, એટલે સાર પછી જ તેનો વિસ્તાર થઈ શકે છે. વિશ્વવ્યાપક પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવાની આશા ધીમે ધીમે જ રાખી શકાય છે; પ્રથમ તો એક વ્યક્તિમાં જ કિંવા એક જ વિષયમાં નિસ્વાર્થ પ્રેમ રાખવાનો છે. ને એક વિશિષ્ટ ઇષ્ટદેવમાં પૂર્ણ ભક્તિભાવ બંધાઈ જાય, તો પછી વિશ્વવ્યાપક વિરાદ ભક્તિનું ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ આગ-મન થાય છે અને વિશ્વપ્રેમનો ભંડાર શક્યતાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલા માટે જ્યારે એક મનુષ્ય અન્ય એક જ વ્યક્તિના હિતમાટે સ્વાર્થલાગ કરવાને શક્તિમાન થાય, સારે જ તેણે સમાજના ઇલાણુમાટે સ્વાર્થલાગ કરવામાટેનો ઉચ્ચાર કરવો; તેથી પ્રથમ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માન પશુ કરવો નહિ. વાસનામય કર્મ જ અંતે નિર્વાસનામય કર્મના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. જે પ્રારંભમાં વાસના અસ્તિત્વ જ ન ધરાવતી હોય, તો પછી એ વાસનાનો લાગ શક્ય છે ખરો કે? જે અંધકારનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, તો પછી પ્રકાશ શબ્દની સિદ્ધિ જ ક્યાંથી થઈ શકે વારુ? અર્થાત્ જે વસ્તુ હોય છે, તેનો જ લાગ સંભવ છે.—‘મૂલં નાસ્તિ કૃતઃ શાસ્ત્રા?’ એટલા માટે પ્રથ-મતઃ વાસનામય—મોહયુક્ત સેવા જ આવે છે—પ્રથમ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઇષ્ટની સેવાથી જ ભક્તિનો આરંભ કરો, એટલે પછી વિરાદ સ્વરૂપનો પોતાની મેળે જ આવિર્ભાવ થશે અને તમે વિશ્વપ્રેમના ભોક્તા થઈ શકશો. આશાજનક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી વૈરાગ્યનું ખરું તેજ પોતાની મેળે જ વિસ્તરવા માંડશે.

માતૃથી! આમ ઉદાસીન અને ચિન્તાતુર ન થશો. જે મહાન્ વૃક્ષ હોય છે, તેને જ વેગવાન વાયુનો આઘાત સહન કરવો પડે છે. અગ્નિને ફૂંકવાથી જ તે વધારે હિન્નવલ-તાથી બળવા માંડે છે; સર્પના શિરપર આઘાત થયાવિના તે પોતાની કૃણાને બચી કરતો નથી; ઇલાદિ અનેક ઉદાહરણો છે. જ્યારે હૃદયમાં તીવ્ર વ્યથાનો આવિર્ભાવ થાય છે, ચારે તરફથી મનુષ્ય દુઃખ અને શોકના તોફાનમાં ઘેરાઈ જાય છે અને જ્યારે આશા તથા ઉત્સાહનો સર્વથાલોપ થઈ જાય છે, તે વેળાએ જ એ મહાન્ આધ્યાત્મિક અવસ્થાના

બંધનવડે જ નારા કરી શકાય એમ છે ખરું કે? પણ એ વાતી ક્યાં છે? જેમનો આગ્રહ જન્મ શુભામગિમમાં જ વીતી ગયો છે, જેમને આપણે મનુષ્ય છીએ કે દ્રાઈ અન્ય પ્રાણી છીએ, એનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નથી, બીજાની હાલો ખાવામાં જ જેમને જન્મની સાર્થકતા યજેલી દેખાય છે અને ‘અમે બીજાની અંજલિથી પાણી પીનારા છીએ,’ એમ જોતવામાં જેઓ પોતાની શોભા વધેલી માને છે, એવા માનવજાતિકલ્લોએ તો ‘સ્વાર્થભાગ’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માન પણ કદાપિ કરવો નહિ બીજા લોકો બળાત્કારે દ્રાઈપણ દાર્થ તમારા હાથે કરાવે અને તમે પોતાના મનુષ્યત્વને ભૂલી જઈને તે દાર્થકરો-ભાર પછી એ દાર્થને ‘સ્વાર્થ-ભાગ’ના નામથી જોળખવું, એ જ તમારા વર્તમાન સ્વાર્થભાગનો ખરો અર્થ છે? એવી રીતે વર્તીને ઐહિક તથા પારમાર્થિક-પારગૈહિક સ્વાર્થને મેળવવાની આકાંક્ષા ધરાવનારા તમારા જેવા મૂર્ખ તમે પોતે જ છો! છુદ્દે સમસ્ત જગતના કલ્યાણમાટે રાજ્યનો પણ પરિભાગ ક્યો દત્તો, તેવી રીતે સમાજના કલ્યાણમાટે પોતાનાં સર્વ સુખોનો તમે આનંદથી ભોગ આપી દેશો, ત્યારે જ તમે છુદ્દ થશો અને ભારે જ તમે સ્વતત્ર યજો, પણ એમ થવું હજી બહુ દૂર છે! એ સ્વાર્થ અને એ છુદ્દતા ને તમે બળાત્કારદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવો છો કે શું? આપણા સમાજમાંની અનેક વિધવાઓ તે આપણા સ્વાર્થભાગનું એક સારામા સારું ઉદાહરણ છે ખરું કે નહિ? બાળ લગ્નની રૂઢિ તમને દેટલી બધી પ્રિય લાગે છે, એની કલ્પના તમે પોતે જ કરી શકો એમ છો! આવી સુદર રૂઢિ બીજા દ્રાઈ પણ દેશમાં મળવાની નથી! આવા સુદર બાળલગ્નથી પતિ અને પત્ની વચ્ચે જે અગાધ પ્રેમનો સહવ થાય છે, તે ખરેખર અવર્ણનીય જ છે! તમારા વિશે નિરતર આવા પોષાગે આજકાલ યથા કરે છે તે ધ્યાનથી સાલજો અને ચર્માઓ-લગ્નઓ-બાહણો સર્વને સ્વાર્થભાગનો ઉપદેશ આપે છે ખરા અને કહે છે કે, ‘મનુષ્યે સ્વાર્થભાગ કરવો જ જોઈએ!’ પણ એ મનુષ્યમા તેઓ પોતાને મનુષ્ય તરીકે ગણતા નથી અને તેથી તેમના વિચાર પ્રમાણે તેમને પોતાને સ્વાર્થભાગ કરવાની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. બાહણો કહે છે કે, ‘આ જગતમાં પરોપકાર કરવો, એના જેવું બીજું દ્રાઈ પુણ્ય નથી એ ઉપકાર-પરોપકાર તન મન ધનથી કરવો જોઈએ!’ પણ એ નિયમ બાહણોમાટે નથી બાહણથી લિન કેવળ બીજા જાતિઓમાટે જ છે. એટલે કે, કેવળ બાહણોત્તર જાતિઓએ સ્વાર્થભાગ કરવો અને પોતાની જે સંપત્તિ હોય, તેને કાણુલગુર અને નાશવત જાણીને બાહણોને સ્વાધીન કરી દેવી! આપણા દેશમાના માતાપિતા અને અન્ય સમઘી જનો પોતાને સમાજના પ્રદાઈથી બચાવવામાટે અને પોતાની સ્વાર્થમય પ્રતિબંધને જાળવવામાટે પોતાના બાળકોના હિતનો સદાને માટે ભોગ

આપી દે છે અને તે બાળકોનાં મન વંશપરંપરાથી એવા જ ઉપદેશવડે ઢેંગવાયલાં હોવાથી તેમને—એ માતાપિતા ઇલાદિને—બાળકોને પૂર્ણ પરતંન બનાવવાના કાર્યમાં ઘણી જ મુગમતા અને મુઝબતા થઈ પડે છે. જે વીરનર હોય છે, તે જ કેવળ એ પ્રતિબંધીનો—વિનાશકારક પ્રતિબંધીનો—વીરતાથી અસ્વીકાર કરી શકે છે ! પરંતુ બ્લીકણુ અને દુર્બલદુર્બી મનુષ્યસમાજમાં પોતાની નિન્દા થવાના ભયથી એક હાથે પોતાની આંખોમાંનાં આંસૂઓ લૂછતો જાય છે અને બીજા હાથે બ્રાહ્મણુ જે માગે તે આપતો જાય છે ! એવા દાનથી લાભ શો ? સર્વવ્યાપક પ્રેમનો પંથ બહુ જ દૂર છે. પ્રથમ રોપાનું રક્ષણ કરીને તેને ઉછેરવું બેઠાએ, એટલે સાર પછી જ તેનો વિસ્તાર થઈ શકે છે. વિશ્વવ્યાપક પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવાની આશા ધીમે ધીમે જ રાખી શકાય છે; પ્રથમ તો એક વ્યક્તિમાં જ કિંવા એક જ વિષયમાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ રાખવાનો છે. જે એક ત્રિશિષ્ટ ઇષ્ટદેવમાં પૂર્ણ ભક્તિભાવ બંધાઈ જાય, તો પછી વિશ્વવ્યાપક વિરાડ્ ભક્તિનું ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ આગમન થાય છે અને વિશ્વપ્રેમનો ભંડાર શક્યતાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલા માટે જ્યારે એક મનુષ્ય અન્ય એક જ વ્યક્તિના હિતમાટે સ્વાર્થલાગ કરવાને શક્તિમાન થાય, સારે જ તેણે સમાજના કલ્યાણમાટે સ્વાર્થલાગ કરવામાટેનો ઉચ્ચાર કરવો; તેથી પ્રથમ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર પણ કરવો નહિ. વાસનામય કર્મ જ અંતે નિર્વાસનામય કર્મના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. જે પ્રારંભમાં વાસના અસ્તિત્વ જ ન ધરાવતી હોય, તો પછી એ વાસનાનો લાગ શક્ય છે ખરો કે ? જે અંધકારનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, તો પછી પ્રકાશ શબ્દની સિદ્ધિ જ ક્યાંથી થઈ શકે વારુ ? અર્થાત્ જે વસ્તુ હોય છે, તેનો જ લાગ સંભવે છે.—‘મૂલં નાસ્તિ કૃતઃ શાસ્ત્રા ?’ એટલા માટે પ્રથમ તઃ વાસનામય—મોહયુક્ત સેવા જ આવે છે—પ્રથમ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઇષ્ટની સેવાથી જ ભક્તિનો આરંભ કરો, એટલે પછી વિરાડ્ સ્વરૂપનો પોતાની મેળે જ આવીર્ભાવ થશે અને તમે વિશ્વપ્રેમના ભોક્તા થઈ શકશો. આશાજનક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી વૈરાગ્યનું ખરું તેજ પોતાની મેળે જ વિસ્તરવા માંડશે.

માતૃશ્રી ! આમ ઉદારસીન અને ચિન્તાગુરુ ન થશો. જે મહાન્ વૃક્ષ હોય છે, તેને જ વેગવાન વાયુનો આઘાત સહન કરવો પડે છે. અગ્નિને ઢૂંકવાથી જ તે વધારે ઉજ્જ્વલતાથી બળવા માંડે છે; સર્પના શિરપર આઘાત થયાવિના તે પોતાની ફણાને ઊંચી કરતો નથી; ઇલાદિ અનેક ઉદાહરણો છે. જ્યારે હૃદયમાં તીવ્ર બંધાનો આવિર્ભાવ થાય છે, ચારે તરફથી મનુષ્ય દુઃખ અને શોકના તોફાનમાં ઘેરાઈ જાય છે અને જ્યારે આશા તથા ઉત્સાહનો સર્વથાલોપ થઈ જાય છે, તે વેળાએ જ એ મહાન્ આધ્યાત્મિક અવસ્કંદના

દેવદૂત કાઈસ્દ.

મહાસાગરમા લહરી ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ ત્યાં પોવાણુ યઈ જાય છે. પુનઃ કદાચિત્ પ્રથમ કરતાં મોટી બીજી લહરી ઉદ્ભવે છે અને પુનઃ તે અદસ્ય થાય છે. એની રીતે પાછો ઉદાવ થાય છે—અને પ્રવાહ આગળ અને આગળ જ વધતો જાય છે અહીંના ભાજમણના માર્ગક્રમણમા પણ આપણને આ ઉપર અને અગતયા ઉત્પત્તિ અને અવનતિ દેખાયા છે છે, અને અસ્ત અથવા અવનતિને શૂની જમને આપણે કેવળ ઉપર અથવા ઉત્પત્તિને જ જોઈએ છીએ. પરંતુ એ ઉભય આવસ્થાકીય છે. એ બન્ને વસ્તુઓ મદત્તની છે વિશ્વનો એ ધર્મ છે. આપણા વિચારોના જગતમાં દો, આપણા સમાજમાના અંશધના જગતમાં હો, કિંવા આપણા આધ્યાત્મિક વિષયમાં હો, પણ એ પરસ્પરાનુવર્તલની—આ ઉપગતની હીનયાન તો એક સરખી ચાલતી ને ચાલતી જ છે. એટલા માટે જ કાળના અંકમણુમાંના મોટા મોટા બનાવો, ઉદાર ધ્યેયોને, તેઓ સારી ગીતે પચી શકે એટલામાટે, તેમને સારી રીતે ચાવી શકાય એટલામાટે, તેઓ પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થાય એટલામાટે, તેમનામાં ટકી રહેવાની શક્તિ આવે એટલામાટે અને તેમનાથી ઉત્પત્તિ અને મહા ઉત્પત્તિમાટેનું સામર્થ્ય મેળવી શકાય એટલામાટે,—પુનઃ કાણુ જાણે દૂબવામાટે કે શુ, આગળ ધકેલવામાં આવે છે

રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ પણ નિત્ય એવા જ પ્રકારનો છે આજે જેના ચાન્દ્રિયનો આપણે વિચાર કરવાનો છે, તે દેવદૂત, તે મહાત્મા, તેની જાતિના ઇતિહાસમાંના જે કાળને આપણે મહા અવનતિનો કાળ કહી શકીએ, તે અવનતિના કાળમાં જન્મ્યો હતો. તેના વિશે જે કાંઈ થોડીક માહિતી મળી શકે છે, તેના થોડે તેનાં વચનો તથા કામોના વચ્ચેવચ્ચેથી થોડાક ચમકાટ આપણા જીવામાં આવી શકે છે. કારણુ કે, જે એ મહાત્માના સર્વ વચનો અને કૃત્યોને લખી રાખવામાં આવ્યા હોત તો તેવડે આ સમસ્ત જગત ઉભરાઈ જત, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે સર્વથા યથાર્થ છે અને મહાત્મા ઇસના ધર્મોપદેશના ત્રણ વર્ષ એટલે જ્યાંજન જરેલો અને કેન્દ્રીભૂત થયેલો સપૂર્ણ યુગ છે. તેના આલિષ્કાંથ થવાને, તેમાંનું કાર્ય સ્પષ્ટ થવાને આજે લગભગ એ દુનિયા વર્ષનો અપરિણામી ગયો છે, અને હજી પણ કેટલો કાળ લાગશે, એની તો પરમાત્માને જ ખબર. તમારા અને મારા જેવા જીવ મનુષ્યોમાં તેજ અને કર્તવ્યશક્તિ અત્યંત અપ્રમાણમાં હોય છે. એટલે તેને ખર્ચવામાટે, તેમને પૂર્ણતાથી લાગી પ્રસારવામાટે થોડી મિનિટો, થોડા કલાક અને જલ્દી થાય તો થોડા વર્ષો પૂરા થઈ પડે છે અને સાગ પછી આપણે

સમને માટે હુમ થઈ જઈએ છીએ. પરંતુ એ અવતરેલા મહાપુરુષ પ્રતિ લક્ષ આપો. શતઠા અને યુગો વીલાં; તો પણ તે જગતમાં જે કર્તૃત્વશક્તિ અને જે તેજને મુખી ગયો છે, તેના આઘાપિ આવિષ્કાર થયો નથી, તેના આઘાપિ વ્યવ થયો નથી. જેમ જેમ યુગો વીતે છે, તેમ તેમ તેને અવિકાધિક બળ મળતું જાય છે.

મહાત્મા કાંઈરૂઢના જીવનમાં જે કાંઈ તમને દેખાય છે, તે સર્વ જૂતકાળનું જીવન છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું જીવન એટલે એક દૃષ્ટિથી જૂતકાળનું જ જીવન છે. તેના કુળનો જૂતકાળ, અનુવંશિકત્વમાંથી, આસપાસની પરિસ્થિતિમાંથી, શિક્ષણમાંથી અને તેના પોતાના પુનર્જન્મમાંથી પસાર થઈને તેની પાસે આવે છે. આ પૃથ્વીનો જૂતકાળ, સંપૂર્ણ વિશ્વનો જૂતકાળ, એક દૃષ્ટિથી, પ્રત્યેક આત્માપર સુદ્રિત થયેલો છે. આજે આપણે જે છીએ, તે શું છીએ? અનંત જૂતકાળના હાથમાંનું એક પરિણામ, એક કાર્ય છીએ. ઘટનાઓના આખંડ પ્રવાહોમાંના, અપ્રતિહતતાથી આગળ અને પાછળ ધડેલાતા અને વિશ્રાંતિ લેવાને સર્વથા અસમર્થ એવા વિચિતરંગો વિના આપણે અન્ય શું છીએ વારુ? પરંતુ તમે અને હું સર્વથા ક્ષુદ્ર વસ્તુ, કેવળ પરપોટા જ છીએ. કાર્યના મહાસાગરમાં નિલ જ ટેટલીક પ્રયંડ લહરીઓ ઉઠાવેલી હોય છે. તમારામાં અને મારામાં પોતાના વંશના જૂતકાળનું જીવન અતિશય અદ્ય પ્રમાણમાં ભરેલું હોય છે; પરંતુ એવા ટેટલાક મહાપુરુષો છે, કે તેમનામાં બહુધા સમસ્ત જૂતકાળનો ભંડાર ભરેલો હોય છે. તેમ જ ભવિષ્યકાળને, બાથમાં લેવામાં તે પણ તેમણે પોતાના બાહુને પ્રસારેલા હોય છે. એ મહાપુરુષો એટલે માનવ્યની પ્રગતિને દર્શાવનારા, સ્થળે સ્થળે ઉભા કરેલા-રોપેલા-માર્ગદર્શક સ્તંભો જ છે. તેઓ ખરેખર રાક્ષસીય છે. તેમની ડાયાએ સમસ્ત પૃથ્વીને આક્રમેલી છે. તેઓ અમૃત અને અનંત ભિભેલા છે ! એ જ દેવદૂતે કલા પ્રમાણે, 'કાંઈ પણ મનુષ્યને, કાંઈ પણ વેળાએ, ઈશ્વરના પુત્ર વિના અન્યત્ર કયાંય પણ ઈશ્વર દેખાયો નથી' એ સસ છે અને ઈશ્વરના પુત્ર વિના આપણે ઈશ્વરને અન્યત્ર કયાં જોવાના હતા વારુ ? એ સસ છે કે, તમારામાં અને મારામાં, આપણામાં સર્વથી દરિદ્રીમાં અને સર્વથી નીચ મનુષ્યમાં પણ ઈશ્વર ભરેલો છે; અને આપણે તેના પ્રતિબિંબ છીએ. તેજનું સ્પુરણ તો સર્વમાં થયા કરે છે, તે સર્વગત છે; પરંતુ આપણે તે તેજને જોઈ શકીએ, એટલામાં તે પ્રથમ દીપક પ્રકટાવવો પડે છે. પૃથ્વીપરના એ રાક્ષસીય દીપકના, એ ધર્મોપદેશકાના, એ માનવી દેવાના, એ અવતારોના, એ દેહધારી ઈશ્વરોના પ્રકાશથી સ્પષ્ટ થયા વિના તે વિશ્વમાં સર્વત્ર ભરેલો પરમેશ્વર દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતો નથી.

ઈશ્વર છે, એ તો આપણે સર્વ સાગી રીતે જાણીએ છીએ, છતાં પણ તે આપણને દેખાતો નથી, આપણે તેને જાણી શકતા નથી પ્રકાશને લઈ આવનારા એ મહાન્ દેવ દૂતોમાના કાંઈ પણ એકને નો, ઈશ્વરવિશે સર્વથા જગતના આરભથી તે આજ પર્યન્ત આપણે જે કાંઈ પણ ઉચ્ચતમ કલ્પના કરી હોય, તે કલ્પના સાથે તેના પ્રત્યક્ષ ચારિત્ર્યની તુલના કરો, એટલે એમજ તમારા જાણવામાં આવશે કે, તમારો ઈશ્વર એ વ્યયને જાણે પડે છે એ ધર્મસસ્થાપકોનું ચારિત્ર્ય તમારી કલ્પનાશક્તિની મીમાથી બહારનું છે એ પ્રત્યક્ષ દેહજૂતોએ વસ્તુતઃ જે જીવન વીતાડ્યું છે અને જે જીવનને ઉત્તરણીય તરીકે આપણા સમક્ષ રજૂ કર્યું છે, તેના કરતા ઈશ્વરવિશેની ઉચ્ચ કલ્પના પણ આપણાથી કરી શકાય તેમ નથી એ માનવ દેહધારી દેવોના ચરણોમા લેગીને જગતમા એજ કેવળ દિવ્ય આત્મા છે એમ માનવું એ પાપ છે કે શુ? વસ્તુતઃ ઈશ્વરવિષયક જે કાંઈ પણ આપણી કલ્પનાઓ છે, તે કલ્પનાઓથી પણ જે તેઓ ખરેખરજ ઉચ્ચ પદવીના હોય, તો પછી તેમની પૂજા કરવામા હાનિ રી છે? કરી પણ હાનિ નથીજ માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પૂજનો જે કાંઈ પ્રત્યક્ષ અને શક્ય માર્ગ હોય, તો તે એજ છે વાર્ધનવાદ જીને કેવળ વિચારોના જગતમા જઈને, તમને જે માર્ગ ગમે તે માર્ગે તમે ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો, તોપણ જ્યાં સુધી આ માનવ જગતમાના જ તમે એમ માનવ છો, ત્યાં સુધી તમારું વિશ્વ માનવી છે, તમારો ધર્મ માનવી છે અને તમારો પરમેશ્વર પણ માનવીજ હોવાનો વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવીજ જોઈએ જેની આપણાથી સ્પષ્ટ કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી, અને કાંઈ એક પ્રત્યક્ષ મધ્યવર્તિ વસ્તુના સાહાય્ય વિના જેની પાસે પહોંચવું કઠિન છે, એવા કેવળ વિચારમા વસનારા ધ્રેયને લાગી જઈને પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વધારી વસ્તુનો સ્વીકાર ન કરે, એવો વ્યવહારશૂન્ય કાણ હોઈ શકે વારુ? એટલા માટે જ સર્વ યુગમા અને સર્વ દેશમા ઈશ્વરના એ અવતારો પૂજવાના છે

યહૂદી લોખિમાના એક અવતારના, મહાત્મા કાંઈસ્દના જીવનનો આપણે આજે થોડોક વિચાર કરવાનો છે જ્યાં કાંઈસ્દનો જન્મ થયો, તે વેળાએ યહૂદી લોકો જે સ્થિતિને ઢુંબે ઉત્તત લહરીઓના મધ્યભાગમાંનું અવનત પોનાણું ઢુંબુંડું તે સ્થિતિમા હતા પૂર્વપરપરાને મજાગાક વાળીને વળગી રહેવાનો તે કાળ હતો જ્યારે મનુષ્યનું મન તે સમય પૂરતું જાણે કે આગળ વધવાના કામથી ટાળીને જે પૂરું જ મેળવેલું હોય, તેની જ સલાજી રાખવું હોય છે, તે પ્રયત્નનો તે કાળ હતો જ્યારે જીવનના મહત્ત્વના, સર્વ-સાધારણ મોટામોટા નવીન પ્રશ્નોમા ધ્યાનની સમક્ષતા થવાને બદલે, પૂર્વના નિર્ણીત પ્રશ્નોના અગોચારમા, ઝીણીઝીણી વાતોમા જ ધ્યાન વધારે પડવાયું હોય છે, તેવા

પ્રસંગનો તે કાળ હતો. આગળ પાછળ આક્રમણ કરવાને બદલે તે વેળાએ પ્રગતિ સર્વથા અટકી ગઈ હતી. કરવા કરતાં થવા દેવાનો તે કાળ હતો. તે પરિસ્થિતિને દૂર દોષ આપતો નથી, એ આપે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તે પરિસ્થિતિની નિન્દા કે ટીકા કરવાનો આપણને લેશમાત્ર પણ અધિકાર નથી. કારણ કે, જો સર્વ એ પ્રમાણે થયું ન હોત, તો નાજરચના ઇસુમાં સસ્વરૂપ થએલો, તેનારૂપે દગ્ગોચર થએલો સાર પછીનો ઉદય પણ સર્વથા અશક્ય જ થઈ પડ્યો હોત. યહૂદીઓમાંના કર્મનિષ્ઠ ફેરિસી કિતા ઉદ્દટ તથા સંશયવાદી સૅડ્યૂસી પોતાના વિધિઓને સર્વથા અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હશે; જે કર્મ તેઓ કરતા હશે, તેમાં કદાચિત્ તેઓ દંભી પણ હશે; પરંતુ તે ગમે તેવા હોવા છતાં એટલું તો સત્ય જ છે કે, તેમના તે જ ઘટકાવયવ હતા. એક છેડાપરના ફેરિસી અને સૅડ્યૂસીના યોગે થએલો આઘાત બીજા છેડાપરના નાજરચના ઇસુના વિવ્રક્ષણ મસ્તિષ્કના સ્વરૂપમાં દેખાઈ આવ્યો.

નિલનાં ધર્મકૃત્યોમાંની ન્હાનીસૂની બાબતો, રૂઢ પદ્ધતિ, ઠરાવેલા નમૂના અને નિલના વિધિઓમાં ધ્યાન આપવાને કોઈ દાષવાર હાસ્યાર્પદ માનવામાં આવતું હશે, છતાં પણ તેમનામાં શક્તિ છે. ધણીકવાર આગળ વધવામાં આપણી પુષ્કળ શક્તિ ખર્ચાઈ જાય છે. ધાર્મિક વિષયોમાં ઉદારમતવાદી મનુષ્ય કરતાં ધર્મોન્નત મનુષ્ય અધિક સામર્થ્યવાન હોય છે, એ વાતો સર્વથા સત્ય છે. અર્થાત્ ધર્મોન્નતમાં પણ એક મહાન ગુણ રહેલો છે; કારણ કે, તે કર્તૃત્વશક્તિના એક મોટા સંગ્રહને સંભાળી રાખે છે. એ જેવી રીતે વ્યક્તિની રિયલિટી છે, તેવી જ સમસ્ત જાતિની અવસ્થા પણ હોય છે. તે પણ એની જ રીતે સંભાળી રાખવામાટે કર્તૃત્વશક્તિનો, સ્ફુરણ શક્તિનો સંગ્રહ કરે છે. બાલ શત્રુઓના યોગે ચારે તરફથી ઘેરાયેલી, રોમન લોકોના યોગે, બૌદ્ધિક જગતમાં રૂઢ થવા માંડેલા ત્રીક વિચારોના પ્રચારના યોગે અને ભારતવર્ષ આદિ તરફથી આવતી લહરીઓના યોગે મધ્યવર્તિ કેન્દ્રપ્રતિ ધક્કેલાયેલી; મન, શરીર તથા નીતિ આદિ સર્વ દૃષ્ટિથી અવનત થએલી, યહૂદીઓની સમસ્ત જાતિ, તેમના વંશજોમાંથી અદ્યપિ અદસ્ય ન થએલી આંતરિક, સંકલિત અને પ્રત્યંક પોતપોતામાંની શક્તિના આધારે ઉભી હતી. તે જાતિને પોતાની સર્વ સ્ફુરણશક્તિને જેસ્તેલમ અને ન્યુધર્મમાં જ સંઘરી રાખવી પડી, કેન્દ્રીભૂત કરવી પડી અને જગતની સર્વ શક્તિઓના ધર્મ પ્રમાણે એકવાર એકત્ર થવા પડી તેનાથી તે જ સ્થિતિમાં એક સ્થળે રહી ન શકાયું. તેનો વ્યય થવો જ જોઈએ, તેનો વિસ્તાર થવો જ જોઈએ. પૃથ્વીપર એવી એક પણ શક્તિ નથી, કે, જેને કોઈથી પણ લાંબા સમય સુધી આકુંચિત મર્યાદામાં રાખી શકાય. પછીના

કાળમાં તેના વિસ્તાર થશે, એવા આશયથી લાખા સમય પર્યન્ત તેને દાખી રાખી શકાય તેમ નથી.

યહૂદીવંશમા દેન્દ્રીભૂત થએલી એ સ્કુરણુશક્તિ, પછીના કાળમા ક્રિશ્ચિયન ધર્મના ઉદયના રૂપે પ્રકટ થઈ. એકત્ર થયેલા ભિન્નભિન્ન પ્રવાહોનો એક મોટો પ્રવાહ થયો. ધીમેધીમે બધા ન્હાના-ન્હાના પ્રવાહો એકત્ર થતા તેમની એક પ્રચડ લહરી બની ગઈ અને તેના શિખર ભાગે નાજરથનો ઇસુ ઉભેલો જગતને દેખાયો. આ રીતે ક્રાઇપણુ ધર્મસંસ્થાપક તેના પોતાના જીવનસમયના કાળવડે બનેલો હોય છે, તેના વશના ભૂત કાળવડે બનેલો હોય છે, અને તે પોતે ભવિષ્યકાળનો ઉત્પાદક હોય છે. આજની વસ્તુ ભૂતકાળનું કાર્ય છે અને ભવિષ્યકાળનું કારણ છે. દેવદૂત એ સ્થિતિમાં હોય છે. તેના વંશમાં જે કાર્ત્ત પણુ ઉત્તમ હોય છે, અને જે કાર્ત્ત પણુ મહત્ત્વનું હોય છે, તે સર્વતી તે પ્રતિમા હોય છે. જે માનવી વશમા તેનો જન્મ થયો હોય, તે વશ યુગોના યુગપર્યન્ત જેના માટે ઝગડો રહે, તે જીવન, તે અર્થ તેનામા ભરેલો હોય છે, અને તે પોતે ભવિષ્યકાળને સ્ફૂર્તિ આપે છે, અને તે સ્ફૂર્તિ કેવળ તેના જ વંશને નહિ, કિન્તુ જગતમાના બીજા અસખ્ય વંશોને અપાયથી હોય છે.

બીજી એ વાર્તા તમારે સ્મરણુમા રાખવી બ્રેઇચ એ નાજરથના મહા ધર્મસંસ્થા પક વિશેના મારા વિચારો પૂર્વ દેશની દૃષ્ટિ અનુસારજ હોવાના. વળી તમે ઘણીકવાર એ પણુ ભૂલી જાઓ છો કે, નાજરથ પોતે પણુ પૌરસ્થોમાનો પૌરસ્થજ હતો. નીલ નેત્ર અને પિંગળ કેશ આપીને તેને રંગવાનો તમે ગમે તેટલો અને ગમે તેવો પ્રયાન કરો, છતાં તે તો પૌરસ્થજ હતો. તે જ કલ્પના, દૃષ્ટાન્ત અને ઉપમાથી બાઇબલ લખાયલ છે. બાઇબલમાના દેખાવો, સ્થળો, મન પ્રવૃત્તિ, જનસમાજ, કાબ્ય અને પ્રતિમા આદિ સર્વ આપણને પૂર્વ દેશનો જ બોધ કરાવે છે. તેમા વર્ણવેલા, તે નિરબ્ધ આકાશ, તે ઉજ્જ્વળતા, તે સૂર્ય, તે રેતાળ મેદાનો, તૃપાકાન્ત થએલા મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓ, ફૂવામાનુ પાણી ભરી લઈ જવામાટે માથાપર ધડા મૂકીને આવનારા સ્ત્રીપુરુષો, તે પશુઓના સમુદાય, તે હળ ખેડનારા, આસપાસ ચાલતી વાવણી, તે પાણીની ચક્કીઓ, રેંટ, તે દગવાની ધનીઓ, એ સર્વ વસ્તુઓ આજે અત્યારે પણુ એશિયામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

એશિયાનો નાદ તે ધર્મનો નાદ છે. યૂરોપનો નાદ તે રાજકરણનો નાદ છે. એ બન્ને ધ્વનિ-કાર્ય-પોતપોતાના પક્ષે મહત્ત્વના છે. યૂરોપનો ધ્વનિ તે ગ્રાસીન ઓસનો ધ્વનિ છે. ગ્રીક વિચારથી ભરેલા મનને તેના નિકટનો સમાજ તે જ સર્વસ્વ છે. તેથી ચેવી તરફ તેને સર્વ પશુતા જ દેખાય છે. ગ્રીકવિના બીજા કોઇને પણુ જીવવાનો અધિ-

કાર નથી. ત્રીક જે કાંઈ પણ કરે તે સર્વન્યાય, સંવાસેળ આના ને બે ગતિ; તે વિના જો બીજું કાંઈ પણ જગનમાં હોય, તો તે મર્ચ અન્યાય, સર્વ બૂલભરેલું; એટલે જગતમાં તેને રહેવા જ દેવું ન જોઈએ. ત્રીક વિચારમાં ઉત્કટ ઔહિકતા; ઉત્કટ સૃષ્ટિપરતા અને તેથી જ ઉત્કટ કૃતિમતા રહેલી છે. ત્રીક સંપૂર્ણ રીતે આ લોકમાં જ વસે છે. કલ્પનાના ફેંકાની તે પરવા કરતો નથી. તેનું કાવ્ય સુદ્ધાં પણ સર્વથા વ્યવહારમય જ હોય છે. તેનાં દેવ અને દેવતા તે કેવળ મનુષ્ય પ્રાણી જ નહિ, કિન્તુ તેમનામાં મનુષ્યના ગુણદોષ પણ ઉત્કટતાથી નિવાસ કરી રહેવા છે. જેવી રીતે આપણામાં હોય છે, તેવી જ રીતે બહુધા તેમનામાં પણ માનવી મનોવિકાર અને માનવી લાવો પૂર્ણતાથી ભરેલા છે. જે જે સુંદર છે, તે વિશે ત્રીકના મનમાં પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. પરંતુ એ એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવો વિષય છે કે, તે સુંદર વસ્તુ નિલ બાલ નિઃસર્ગમાંની જ હોવાની. તે એટલે ટેકરીઓ-પરંતુ, દિમસંહતિમાંનું અને પુષ્પોમાંનું સૌન્દર્ય; ભિન્ન ભિન્ન રચનામાંનું અને આકારમાંનું સૌન્દર્ય; માનવી મુખમંડળમાંનું સૌન્દર્ય અને ઝીના કરતાં પણ વધારેવાર મનુષ્યાકૃતિમાંનું સૌન્દર્ય જ હોવાનું. ત્રીક લોકોને જે ગમતું હતું તે એ જ. અને તેની પછીના યૂરોપના વિચારની દિશાના ઉપદેશો અને પ્રવર્તેલા ત્રીક જ હોવાથી યૂરોપનો ધ્વનિ તે ત્રીક-ધ્વનિ જ છે, એમ નિર્વિવાદ અને નિ સંશય જણાઈ આવે છે.

એશિયામાં વિચારની દિશા સર્વથા એથી ભિન્ન છે. જેમનાં ઉતુંગ શૃંગો મેઘમંડળને ભેદીને આકાશના નીલ વિતાનનું જાણે યુગ્મન જ લે છે એવી પર્વતશ્રેણિ, જ્યાં ધાસનું એક તણખલુ પણ ભગતું નથી અને પાણીનો એક છટા પણ મળી શકતો નથી એવાં ગાઠિના ગાઠિ સૂધી વિસ્તરેલાં રેતાળ મેદાન, જેમનો કદાપિ અંત આવતો જ નથી એવાં અરણ્યો અને સમુદ્રમાં બૂરકો મારનારી મહાનદીઓથી યુક્ત તે વિસ્તીર્ણ મહાખંડને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ લાવે. એ સર્વ આસપાસ વિસ્તરેલી પરિસ્થિતિમાં, ભવ્યમાંનો અને સૌન્દર્યમાનો ધૌગ્રસ્યોનો પ્રેમ સ્વાભાવિક જ ભિન્ન દિશામાં પરિણત થયો છે. બહિર્-મુખતાને લાગીને તે અંતર્મુખ થયો છે. નિ સર્ગની પ્રીતિ લા પશુ છે, સત્તાની તે જ આકાંક્ષા લાં પણ છે, શ્રેષ્ઠતાની તેટલી જ તૃપ્તિ લાં પણ લાગેલી છે; ત્રીક અને બામૈરી-યન, આર્ય અને દસ્યુ એ કલ્પના ત્યાં પણ છે. પણ તેમની મર્યાદા ઘણીક વિસ્તૃત થયેલી છે એશિયામાં આજે પણ જન્મ, વર્ણ કિંવા ભાષાવડે કદાપિ ભતિ નિર્માણ થતી નથી; ભતિ જો કશાથી પણ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો તે માત્ર ધર્મથી જ છે. આપણે સર્વ ખ્રીસ્તીઓ એટલે એક; આપણે સર્વ મુસલમાનો એટલે એક; આપણે સર્વ હિન્દુઓ એટલે એક; આપણે સર્વ બૌદ્ધો એટલે એક; પછી તે બૌદ્ધ યીનનો નિવાસી હોય કિંવા

ધરાનમા વસનારો દોષ, આપણે જ્યાં તે જ—એક જ—ધર્મને પાળીએ છીએ, સારે તે આપણે બ્રાતા જ છે, એમ જ તેમને લાગે છે સમસ્ત માનવજાતિને એક રથને યાચનાર બધન તે ધર્મ છે અને તેવામા વળી એ જ કારણના થોગે પૌરસ્ત્ય લાસમા જીવનાં અને ક પનાર્માં રમનારો છે પ્રપાતપરના વિચિતરગ, પક્ષીના ગાન, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારક અને આ સર્વ પૃથ્વીમાની રમ્યતા. એ સર્વ વસ્તુઓ સર્વથા પ્રસન્ન કરનારી છે, પરંતુ પૌરસ્ત્ય મનને એટલી વસ્તુઓ પૂરી પડતી નથી તેને તો તેમનાથી પણ પેલી તરફના સ્વમને અનુભવવાનો અવસર જોઈએ છે તેની તો વર્તમાનને એકદમ ઝાગમીને આગળ વધવાની મહત્વાકાંક્ષા હોય છે જાણે કે વર્તમાન એટલે તેના કથા દિસાનમા જ નથી આજે યુગોના યુગથી પૂર્વભૂમિ જે પાળણામા માનની વશ ઉછર્યો છે, તે પાળણારૂપ થયેલી છે સા પેલોના સર્વ પ્રકારો છે એક પછી એક રાજ્યો ઉત્પન્ન થાય છે સામ્રાજ્યના સ્થાનમા સામ્રાજ્યોને ઉભા કરવામા આવે છે, માનવી સત્તા, વૈભવ, સપત્તિ આદિ સર્વનું સક્રમણુ સા થાય છે તે સત્તા અને દક્ષતાનું સમાધિસ્થાન જ છે પૂર્વ ભૂમિ તે સત્તા, રાજ્યો અને વિદ્વતાને એક સમાધિ જ છે, એટલા માટે, જે પૌરસ્ત્ય મત આ જગતમાની વસ્તુઓને તિરસ્કારથી જોતું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી સાદ જોક જ જે વિકારરહિત છે, જે મરતું નથી, દુઃખ અને મૃત્યુને જ સર્વત્ર જગત્ ભરેલું દોવા છતાં જે અનત છે, જે કલ્યાણમય છે, જે અમૃત છે, એવું જે કાંઈ હોય તે તેને જોઈએ છે પૌરસ્ત્ય ધર્મસંસ્થાપકોને એ પ્રામોદપર બળ આપવાનો કદાપિ કટાંગો આવતો નથી અને એ તો આપના ધ્યાનમા હશે જ કે, કેવળ એક ઉદાહરણને છોડી દેવામા આવે, તો એ મહાધર્મસંસ્થાપકોમાંના બાળીના સઘળા કેવળ પૌરસ્ત્યો જ છે

એટલામાટે જીવનનો સંદેશો લઈ આવનાર એ દેવદૂતના જીવનમા આપણને પ્રથમ તત્ત્વ એ મળી આવે છે કે, “આ જીવન નથી, કિન્તુ એના કરતા બીજું કાંઈક હિચ્ચતર છે” અને પૂર્વ ભૂમિના સત્ય પુત્ર પ્રમાણે તેણે તે તત્ત્વને વ્યવહાર કૃતિમા ઉતાર્યું છે તમે પશ્ચિમ ભૂમિના જનો પોતપોતાના વિષયોમા,—યુદ્ધ સનધી વિષયમા તેમ જ રાજકીય સઘ કિંવા બીજા તેવા જ વિષયોમા—કૃતિપૂર્ણ છો કદાચિત્ પૌરસ્ત્યો એ વિષયોને વ્યવહાર્ય કરી શક્તા નહિ હોય, પરંતુ તેઓ પણ પોતપોતાના ક્ષેત્રમા કૃતિપૂર્ણ છે તેમના માટે ધર્મ સર્વથા વ્યવહાર્ય થયેલો છે ધર્મમાના રહસ્યને તેઓ કેવળ મનવડે જ ઉત્કૃષ્ટતાથી જાણી શકે છે, કિંવા કેવળ વાણીવડે જ તેનો સમ્યક્ જાણપોહ કરી શકે છે, એમ નથી, કિન્તુ તેઓ હસનવડે પણ તેને કરીને બતાવી શકે છે જે કાંઈ પૌરસ્ત્ય આજે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે, તો કાલે જ તેને પોતાના આયુષ્યમા જ વ્યવહાર

કરવામાટે શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં મથનારા હજારો મનુષ્યો જોવામાં આવી શકશે જો કાંઈ એક મનુષ્ય એવો ઉપદેશ આપે કે, એક પગપર ઉભા રહેવાથી મનુષ્ય મોક્ષને મેળવી શકે છે, તો તત્કાળ તે ઉપદેશકને, એક પગપર ઉભા રહેવાને તૈયાર એવા પાત્રમાં માણસો મળી આવવાના. તમે જોઈએ તો એને બલે હાસ્યાર્પદ કહો; પણ ધ્યાનમાં રાખો કે, એના મૂળમાં તેના તત્ત્વજ્ઞાનને—તેની કલ્પનાને વ્યવહાર ક્રિયા કૃતિમાં ઉતારવાની તેમની ઉત્કટ પ્રવૃત્તિ રહેલી છે. પશ્ચિમ ભૂમિમાં, મોક્ષમાર્ગનાં તત્ત્વો એટલે કે વળ શુદ્ધિને વ્યાયામ કઠાવનારા, જે કદાપિ કૃતિમાં આવ્યાં નથી અને જે કદાપિ આયુષ્યના વ્યવહારમાં દેખાયા નથી તેવાં તત્ત્વો છે. પાશ્ચાત્યોમાં જે ધર્મોપદેશક સર્વથી સાગિ વાચાળ હોય, તે જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મોપદેશક મનાય છે !

એટલે, પ્રથમ આપણને એ દેખાય છે કે, નાજરયનો ઈસુ તે પૂર્વ ભૂમિને સત્ય પુત્ર હતો તે અત્યંત કૃતિપૂર્ણ હતો. આ નશ્વર જગત્ અને તેમાંની બીજી વસ્તુઓમાં તેનો લેશમાત્ર પણ વિશ્વાસ ન હતો. આ કાળમાં પશ્ચિમને જેની ટેવ પડી ગઈ છે, તે પ્રમાણે પુસ્તકોને નચોવીને તેમનામાંથી અર્થને કાઢવાની હવે આના કરતાં વધારે ખૈંચતાણ થવી શક્ય નથી પુસ્તકોની એટલી બધી ખૈંચતાણ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી ધર્મપુસ્તકો તે કાંઈ રબર નથી અને તે રબરને તાણવાની સુદ્ધા પણ અમુક મર્યાદા હોય છે. હવે, આ યુગમાંની આપણા મોટાપણાની કલ્પનાઓને ઉત્તેજિત કરવા માટે, તેમને પુષ્ટિ આપવા માટે, ધર્મોવલ્લભનની અગત્ય નથી! આ, બુદ્ધો, આવો આપણે બધા વિશ્વાસુ યજ્ઞ, આડબર તથા દબને—હોંઘસોંગને—સર્વથા રમ્મ આપી દઈએ. આપણુ જે ધ્યેય છે, તેને જો આપણાથી બરાબર અનુસરી શકાય તેમ ન હોય, તો પછી આપણે આપણી અક્ષમતાને સ્વીકારી લેવી, એ જ વધારે સારું છે. તે ધ્યેયને જ નીચે ખેંચવું, એ નિંદ્ર છે. એટલા માટે તેને જ નીચે ખેંચવાનો એ નિંદ્ર પ્રયત્ન કોષ્ટકે પણ કરવો નહિ. પાશ્ચાત્ય લોકો ક્રાઈસ્ટના ચરિત્રના જે ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તાંતો કહી સંભળાવે છે, તે સાંભળીને જીવ સર્વથા કટાણી બળે છે તે કેવો હતો અથવા કેવો ન હતો, એ કાંઈ પણ મારા સમજવામાં આવી શકતું નથી! એક મનુષ્ય જીંદ છે અને તેને મહાન સંજ્ઞાકારણ પડુ બનાવે છે, બીજે તેને રણશૂર સેનાપતિ બનાવે છે અને ત્રીજાને વળી તે એક મહાદેશ ભક્ત યહૂદીના રૂપમાં દેખાય છે આવા એક બે નહિ, પણ અનેક પ્રકારો આવી રહ્યા છે હવે, આવી કલ્પનાઓને વળગીને ચાલવાનો મૂળ પુસ્તકમાં કાંઈ પણ આધાર છે ખરો કે? શ્રેષ્ઠ ધર્મોપદેશકોના ચરિત્રની સર્વોદ્દૃષ્ટ દીકા, એટલે તેમણે

પ્રત્યક્ષ વીતાડેલું જીવન જ. “શિષ્યાગ્રવાને રહેવા માટે મોટા દર દિવા ગુદાઓ હોય છે, આકાશવિહારી પક્ષીઓના માળા હોય છે, પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણીમાટે તેનાથી સુરક્ષિતતાથી માયું મૂકી શકાય એવું સ્થાન નથી.” દાખર કહે છે કે, મોશ મેળવવાનો માત્ર એટલો જ માર્ગ છે. તે બીજા કોઈ પણ માર્ગને દર્શાવતો નથી. આપણને નિઃકપટભાવથી કબૂલ કરવા ઘોંટે, તેમ કરવાની આપણામાં શક્તિ નથી. હજી આપણને ‘દુ’ અને ‘મારું’ નો મોહ છે. આપણને માત્રમતા અને ધન ભ્રેષ્ઠ છે! આપણને ધિરાર છે! ચાલો ભારે આપણે આપણામાંના દોષોને તો સ્વીકારીએ! માનવ જાતિનાને ગુરુત્રેકને લક્ષ્મી-સ્પદતા આપવાનો નીચ માર્ગ તો નજ સ્વીકારવો જોઈએ! તેને કૌટુંબિક બંધનો તો હતાં જ નહિ. તે પુરુષમાં જીવનિયમક એક પણ વિચાર કિંવા ઐદિક કલ્પના હશે, એમ તમને લાગે છે ખરું કે? તે તેજઃપુંજ, જેમનામાંથી મનુષ્યત્વનો લોપ થયેલો છે તેવા-ઓના દેવ અને પશુઓનો સહચારી બંધુ થવામાટે આ જગતમાં આવ્યો હતો, એમ તમને લાગે છે ખરું કે? અને જતાં પણ લોકો તેના મુખથી સર્વ પ્રકારનો ઉપદેશ કરાવે છે. પુરુષ અને સ્ત્રી એ કલ્પનાનો જ તેનામાં સર્વથા અભાવ હતો. તે દેવજાત આત્મા હતો. મનુષ્યજાતિના કલ્યાણમાટે જ દેહદ્વારા કર્મ કરાવનાર તે આત્મા હતો; અન્ય કોઈ પણ નહોતો. તેના શરીર સાથેનો સંબંધ માત્ર એટલો જ હતો. આત્માને લિંગ છે જ નહિ. શરીરથી અલગ થયેલા દેવજાતમાનો પ્રાણો સાથે કોઈપણ સંબંધ નથી અને દેહ સાથે પણ કશોય સંબંધ નથી. એ ધ્યેય કદાચિત્ આપણી શક્તિથી બહુ દૂરનું હશે; પરંતુ તેની કશી પણ ચિંતા નથી. ધ્યેયને વગગી રહેા. આપણને એ અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકારી લેવા ઘોંટે, અમારું ધ્યેય એ જ છે; પરંતુ એને પહોંચવાને અણપિ અમે અસમર્થ છીએ.

તેના આયુષ્યમાં તેના કોઈ પણ વ્યવસાય નહોતો; તેને કશો પણ વિચાર નહોતો. ‘દુ આત્મા હું’ એટલો જ માત્ર તેને વિચાર હતો. તે દેહના પિંજરામાંથી છૂટેલો, વિશુ-ખલ અને બંધન રહિત આત્મા હતો અને એટલું જ નહિ, પણ તેણે પોતાના વિજ્ઞ-સણ અતર્જાનવડે જાણી લીધું હતું કે, પ્રત્યેક પુરુષ અને સ્ત્રી, પછી તે ન્યૂ-યાર્ક-હોય કે તેનાથી ભિન્ન અન્ય ધર્મનાં હોય, શ્રીમંત હોય કે ગરીબ હોય, સાધુ હોય કે પાતકી હોય, જતાં તેઓ તેના પોતાના જેવાં જ અમર્ત્ય આત્માનાં જ સ્વરૂપો છે. એથી તેના સમસ્ત જીવનમાં જે એક કાર્ય દેખાઈ આવે છે, તે, તેમને, પોતાના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને જાણવામાટે, તેની પ્રતીતિ કરવામાટે બોલાવવા, એ છે. તે કહે છે કે, આપણે નીચ છીએ, આપણે ગરીબ છીએ, એવા એ અસદ્ધર્મમૂલક સ્વપ્નમાંના વિચા-રોને ત્યાગી દો. ગુલામોપર કરાય છે તેવો જુલમ આપણાપર થાય છે, આપણને પગ-

તેને અગદી છંદી નાખવામાં આવે છે, એવો ભાસ કદાપિ ચત્રા દેશો નહિ. કારણ કે, તમારા અંતરમાં એવું કાંઈ છે કે, તેનાપર કદાપિ અત્યાચાર કરી શકાય તેમ નથી. તમે સર્વ ઈશ્વરના પુત્ર, અમર્ત્ય આત્મા છો. તે ઉપદેશ આવે છે કે, “સ્વર્ગનું રાજ્ય તમારામાં ભરેલું છે, એમ જાણી લ્યો.” “હું અને મારો પિતા એક જ છીએ.” કેવળ “હું ઈશ્વરનો પુત્ર છું” “એટલું જ નહિ, પણ મારા અંતઃકરણના અંતઃકરણમાં મને એવો સાક્ષાત્કાર થયે છે કે, “હું અને મારો પિતા બન્ને એક જ છીએ!” એમ જાણ રહીને કહેવાનું ધૈર્ય તમારામાં છે ખરું કે? નાજરચના ઇશુએ એમ કહ્યું હતું. આ જગત અને આ જીવન વિશે તે કદાપિ કાંઈ પણ જાણતો નથી. તેનું તેમની સાથે કાંઈ પણ લાગતું વળગતું નથી. જે તેના તેમની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હોય તો તે એટલો જ કે, જગતને, સે જેવું છે તેવું જ સ્વીકારવું; તેને એક આઘાત આપવો; અને જ્યાં સુધી સમસ્ત જગત ઈશ્વરના અખર તેજમાં મળી જાય, પ્રત્યેકને પોતાના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપની પ્રતિતિ યર્ષ જાય, મરણને પરાજિત કરીને વિજયી થાય અને બધાં દુઃખો હઠપાર યર્ષ જાય, ત્યાં સુધી તેને આગળ અને આગળ ધકેલ્યા કરવું.

તેના વિશે જે જૂદી જૂદી વાર્તાઓ લખાવતી છે, તે તો આપણે વાંચી જ છે. તે શુદ્ધિમાન લેખકો, તેમના તે લેખ અને તેમની તે ઉચ્ચ પ્રકારની ટીકા વાંચીને આપણે જાણીએ છીએ. અને તેમના અભ્યાસવડે જે કાંઈ પરિણામ થયું છે, તે પણ આપણને જ્ઞાત છે. ‘નવો કરાર’ માંનો કેટલો ભાગ સત્ય છે, એ વિશેનો અહીં આપણે વાદ કરવાનો નથી, અથવા તો તેના ચરિત્રમાં ઐતિહાસિકતાનો અંશ કેટલો છે, એ વિશે નાદ વિવાદ ચલાવવામાટે પણ આપણે અત્યારે અહીં એકત્ર થયા નથી. ‘નવો કરાર’ ઇસુના જન્મ દિવસથી પછી પાંચ સો વર્ષના અવધિમાં લખાયો હતો કે નહિ, એ ચર્ચામાં લેશ માત્ર પણ મહત્ત્વ નથી; તેમ જ તેનું ચરિત્ર કેટલા પ્રમાણમાં સત્ય છે, એના નિરીક્ષણમાં પણ અધિક મહત્ત્વ નથી. તે ચરિત્રની પાછળ, તેના મૂળમાં, કાંઈ પણ—આપણને જેના અનુકરણની ઇચ્છા થાય છે એવું કાંઈ પણ તત્ત્વ રહેલું છે. અસત્યનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાટે, અસત્યને એકદમ બરાબર ઉઠાવી નાખવામાટે, તમારે સત્યનો અનુવાદ કરવો પડે છે; અને તે સત્ય એટલે યથાર્થ વાર્તા જ હોય છે. જે વસ્તુ કદાપિ અસ્તિત્વમાં આવી જ ન હોય, તેનું તમારાથી અનુકરણ થવું શક્ય નથી; જે કાંઈ તમારા લક્ષમાં આવેલું નથી, તેનું તમારાથી કદાપિ અનુકરણ કરી શકાય તેમ નથી. એટલામાટે, તે ચરિત્રમાં આધ્યાત્મિક તેજનું આશ્ચર્યચકિત કરી નાખનારું પ્રકટ સ્વરૂપ, નીચે ઉત્તરેલી પ્રચંડ શક્તિ, એવું કાંઈ પણ આધારભૂત તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ અને આજે આપણે તે વિશે જ બોલીએ.

છીએ, તે ત્યાં સ્પષ્ટ છે. એટલા માટે, આપણને વિદ્વાનોની દીકાની, અને ચર્ચાની હેય માત્ર પણ બીતિ બાસતી નથી. જે મારે નાજરચના ઈસને પૌરસ્ત્ર પ્રમાણે ભજવે હોય, તો મારામાટે કેવળ એક જ માર્ગ ખુલ્લો છે. તે માર્ગ એટલે તેને ઈશ્વર પ્રમાણે—અને સર્વથા ઈશ્વર પ્રમાણે જ, બીજા કશા પ્રમાણે પણ નહિ પૂજવો, એ છે. અમને તે પ્રમાણે તેને પૂજવાનો અધિકાર નથી, એવો તમારા કહેવાનો ઉદ્દેશ છે કે શું ? જે તેને આપણી પદ્ધતિમાં લાવીને, કોઈ એક મોટા મોંઘાસને આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણેનું જ માન આપવું હોય તો પછી તેને ભજવાનું મૂળ કારણ શું છે વાર ? આપણા ધર્મગ્રંથો કહે છે કે, “તે તેજના એ શ્રેષ્ઠ બાળકો, તે તેજનું પ્રકટ સ્વરૂપ છે;—નહિ, પ્રત્યક્ષ તે તેજ જ છે.—જે તેમની પૂજા કરવામાં આવે, તો તેઓ આપણી સાથે એક જ યર્થ જૂવે છે અને આપણે પણ તેમની જોડે એક યર્થ જીવે છીએ.”

કારણ કે, મનુષ્ય ઈશ્વરને ત્રણ પ્રકારે જુએ છે. પ્રથમ, અશિક્ષિત, અસંસ્કૃત મનુષ્યની અપરિપકવ જુદિને ઈશ્વર બહુ જ દૂર, ઉચ્ચ, ક્યાંક પણ આકાશમાં, મોટા-ન્યાયાધીશ સમાન, આપણા અન્યાયોનો નિકાલ લાવતો, સિંહાસને વિરાજેલો, દેખાય છે. તેને તે અગ્નિ સમાન ભયોત્પાદક લાગે છે. હવે એક રીતે જોતાં આ સારું છે; કારણ કે, એમાં હાનિકારક કાંઈપણ નથી. તમારે એ નિલ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, માનવનો માર્ગ અસલમાંથી સત્યપ્રતિ જતો નથી, કિન્તુ એક સત્યમાંથી નીકળીને પેલી તરફના બીજા સત્યપ્રતિ જાય છે. તમને જે એમ કહેવું અધિક ઉચિત લાસતું હોય, તો એમ પણ કહી શકાય કે, તે કનિષ્ઠ પ્રકારના સત્યમાંથી ઉચ્ચ પ્રકારના સત્ય પ્રતિ જાય છે. તમે અર્દાથી નીકળ્યા છો અને સર્વથા સરળ રેવામાં સૂર્ય પ્રતિ ચાલ્યા છો, એવી કલ્પના કરો. અર્દા સૂર્યનો આકાર બહુ જ લઘુ દેખાય છે. કલ્પના કરો કે, તેના પ્રતિ તમે દશ લાખ માઈલ જેટલા નિકટમાં ગયા છો, એટલે પછી ત્યાં તમને સૂર્ય કેટલો મોટો દેખાશે ? જેમ જેમ આગળ વધતા જશો, તેમ તેમ સૂર્ય વધારે અને વધારે મોટો ચતો જશે. ધારો કે, તમારા એ પ્રવાસમાંના જૂદા જૂદા મુકામેથી સૂર્યના વીસ હજાર ફોટો-ગ્રાફ લીધેલા છે. એ વીસ હજાર ફોટોગ્રાફ સર્વ એક બીજાથી ભિન્ન તો હોવાના જ; પરંતુ તેમાંના પ્રત્યેક ફોટોગ્રાફ એક જ સૂર્યનો ફોટોગ્રાફ છે, એનો તમારાથી અસ્વીકાર કરી શકાશે ખરો કે ? તેજ પ્રમાણે ધર્મનાં સર્વ સ્વરૂપો,—પછી તે ઉત્તત હોય કિંવા અવતત હોય, તે પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરની અનંત તેજમય સ્થિતિમાં જવા-માટેનાં ભિન્નભિન્ન મોપાન છે. કેટલાંકમાં કનિષ્ઠ પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થયેલું છે, અને કેટલાંકમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થયેલું છે. એ જ માત્ર

તેમનામાંનો બેદ છે. એટલામાટે, જગતના કાષ્ઠપણ ભાગમાના વિચારહીન મનુષ્યનો ધર્મ એટલે, જગતની બહારના, સ્વર્ગમાં વસતા, સાંધી સમસ્ત વિશ્વપર સત્તા ચલાવનારા, નકારાને શિક્ષા આપનારા અને સારાને બક્ષીસ દેનારા ઈશ્વરનો ધર્મ છે. જેમ જેમ મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થતી ગઈ, તેમ તેમ તેને ભાસવા માંડ્યું કે, ઈશ્વર સર્વગત છે, તે આપણામાં હોવો જોઈએ, તે પ્રત્યેક સ્થળે હોવો જોઈએ, તે કોઈ દૂરનો દેવ નથી, કિન્તુ સર્વ આત્માઓનો આત્મા છે. જેવી રીતે મારો આત્મા મારા દેહને ચાલન-ગતિ-આપે છે, તે પ્રમાણે ઈશ્વર મારા આત્માને ગતિ આપે છે. તે આત્માનો આત્મા, અંતરાત્મા છે અને જેમની તેટલી પરિણતિ થઈ હતી અને જેઓ તેટલા શુદ્ધ થયા હતા, એવા થોડાક મહાત્માઓ એના કરતાં પણ આગળ વધી ગયા અને અંતે તેમણે ઈશ્વરને ગોધી કાઢ્યો, કારણ કે, ‘નવા કરાર’માં કહેલું છે કે, “જેમનું અંત-કરણ શુદ્ધ છે, તેઓ ભાગ્યશાળી છે. કારણ કે, તેમને ઈશ્વરનો આક્ષાત્કાર થવાનો જ.” અને અંતે તેમના જણવામાં આવી ગયું કે, તેઓ અને તેમનો પિતા એક જ છે.

એ ત્રણે પાપરીઓ તે મહાધર્મોપદેશકે ‘નવા કરાર’માં શીખવેલી છે. “સ્વર્ગ-માંના અમારા પિતા, તારું નામ મહનીય હો!” એ તેણે શીખવેલી સામાન્ય પ્રાર્થના અને એવી જ બીજી પ્રાર્થનાઓને સારીરીતે ધ્યાનમાં રાખ્યા. કેવી અને કેટલી સરળ પ્રાર્થના, કેવળ અપવયસ્ક બાળકની પ્રાર્થના જેવી જ પ્રાર્થના. આનું નામ ‘સામાન્ય પ્રાર્થના’ છે, એ ધ્યાનમાં રાખજો; કારણ કે, તે અસંસ્કૃત, અશિક્ષિત જનસમૂહમાટે છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકોને, જેમના કરતા જરાક આગળ વધેલા સમાજને, તેણે એના કરતાં કાંઈક ઉચ્ચ પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો હતો. “હું મારા પિતામાં છું,” અને તે છતાં મારામા પણ છું અને તમારામાં પણ છું.” તમને આનું સ્મરણ છે ખરું ને? અને પછી જ્યારે યહૂદીઓએ પૂછ્યું કે, “તું કાણ છે?” ત્યારે તેણે એ જ બક્ષાં કર્યું કે, “હું અને મારો પિતા એક છીએ.” યહૂદીઓને ભાસ્તું કે, એ પાખંડ છે, એ ઈશ્વરની નિન્દા છે. તેના એ બોલવાનો અર્થ શો? તમારા જૂના ધર્મસંસ્થાપકોએ સૂઢાં પણ એ જ કહેલું છે “તમે દેવ છો. તમારામાંનાં સર્વ તે પરાકરનાં બાળકો છે.” તે જ ત્રણ સોપાન અહીં પણ કેવી રીતે મળી આવે છે, એની તરફ ધ્યાન આપો. તમારા જણવામાં આવી શકશે કે, પ્રથમ સોપાનથી આગળ કરીને તૃતીયમાં અત દરેક, એ તમારામાટે વિશેષ સરળ કાર્ય છે.

એ દેવદૂત માર્ગ બતાવવામાટે આવ્યો હતો, દૃશ્ય વસ્તુઓમાં, બાહ્ય આકારમાં કોઈ બદલ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના કંટાળાભરેલા અને દૃઢ સિદ્ધિનાદ્વારા કોઈ તમને બદલ

માનની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. તમારામાં વિદ્વાનો સર્વથા અભાવ હોય, એ જ વધારે સારું છે. વળી જે તમે નમારા સમસ્ત આયુષ્યમાં નામ માત્રને પણ કોઈ પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય, તો તે તો વંજી તેથી પણ ઉત્તમ માનવું. મોક્ષ મેળવવામાટે એમની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. સંપત્તિ, સત્તા, સામર્થ્ય અને વિદ્વતા આદિ કશાની અમન્ય નથી; જેની અવશ્ય અમન્ય છે, તે કેવળ એક શુદ્ધતા જ છે. “જેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તેઓ ધન્ય છે.” કારણ કે, જ્ઞાન પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં શુદ્ધ છે, અને શુદ્ધ વ્યતિરિક્ત અન્ય કંઈ પણ તે હોઈ શકે કે? તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે. ઈશ્વરમાંથી જ તેનો ઉદ્ગમ છે. જે ‘બાઈબલ’ના શબ્દમાં કહીએ, તો “તે ઈશ્વરનો શ્વાસ છે.” ‘કુરાન’ના શબ્દોમાં કહીએ તો “તે ઈશ્વરનો આત્મા છે.” તમને કદાચિત્ત એમ લાગે છે ખરું કે, ઈશ્વરનું તે તેજ કદાચિદપિ અશુદ્ધ હોઈ શકે? પરંતુ ખેદની વાતોં એ છે કે, આપણાં જ શુભ કિંવા અશુભ કર્મોના યોગે, યુગોની ધૂલિ અને કચરાથી તે તેજ આચ્છાદિત થઈ ગયું છે. જેમની દિશા મથાર્ય ન હોતી, કિંવા જેઓ પોતે જ સત્ય નહોતાં એવાં નાનાં કાંઈએ તેજ તેજને યુગાનુયુગના અધ્યાનની ધૂલિ અને કચરાવડે ભરી નાખ્યું છે. એટલામાટે, માત્ર તે ધૂળ અને કચરાને જ કાઢી નાખવાની આવશ્યકતા છે. એમ યનાં તત્કાળ તે તેજ ચમકવા માંડશે “જેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ છે તેઓ ધન્ય છે, કારણ કે, તેમને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવાનો જ.” “સ્વર્ગનું રાજ્ય તારામા છે.” નાજરથનો ઈસિ પૂછે છે, કે દેવલોકને શોધવા માટે તું ક્યાં જાય છે? તે તો અહીં તારામાં જ છે. તે તેજપરની ધૂળને ઝાટકી નાખ. તે ત્યાં જ છે. તે ક્યારનુંય તારું જ છે. જે તારું નથી તે તને કેમ કરીને મળશે? તે તેજ સર્વથા અધિકારવડે તારું છે. તમે અમૃતતવના વારસ છો; અનંત પિતાના સંતાન છો.

તે દેવદૂતે ઉપદેશોહું આ એક મહત્ત્વ છે. અને સર્વ ધર્મોને આધારભૂત જે બીજું મહત્ત્વ તે ત્યાગ છે. તમે તે આત્મતેજને શુદ્ધ શાનાથી કરી શકશો? ત્યાગથી. એક શ્રીમાન તરુણે ઈસિને પૂછ્યું કે, “મહારાજ, અનંત જીવનની પ્રાપ્તિમાટે મારે શો ઉપાય કરવો?” ઈસિએ તેને ઉત્તર આપ્યું કે, “એક વસ્તુની તારામાં ન્યૂનતા છે. પોતાના માર્ગે ચાલ્યો જ; જે કાંઈતારી પાસે છે તે બધું વેચી નાખ; અને તેનું આવેહું મૂલ્ય ગરીબોને વહેંચી આપ. એ પછી સ્વર્ગમાંના ધનભંડાર તને મળશે. ચાલ આવ, તારા કોસને લઈ લે અને મને અનુસર!” આ વચન સાંભળીને તે તરુણના મનમાં ખેદ થયો અને દુઃખી મુદ્રાથી તે પાછો વળી ગયો; કારણ કે, તેની પાસે વિપુલ સંપત્તિ હતી. આજા કે વધારે પ્રમાણમાં આપણે ખંધા એવા જ છીએ. તે નાદ દિવસ અને રાત આપણાં શ્રવણોમાં ધૂમ્મા કરે છે. આપણા સુખ તથા અપ્રાપ્તિના અતિરેકમાં, આ ઔહક વિપ-

યોમાં નિમમ્મ યઈ જતાં, અન્ય સર્વસ્વને આપણે ભૂતી ગયા છીએ, એમ જ્યાં આપણને ભાસે છે, એટલે એક ક્ષણ સ્તબ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે અને આપણા કર્ણરંધ્રમાં એક ધ્વનિ ધૂમે છે. “તારી પાસેનું સર્વજ્ઞ આપી દે; તેનો ત્યાગ કર; તે દીન જનોને વહેંચી આપ, અને મારી પાછળ આવ !” તે જેનો ઉપદેશ કરે છે, તે આ એક ધ્યેય છે અને જગત્-માંના સર્વ ત્રેક ધર્મસંસ્થાપકોએ એ જ ધ્યેયનો ઉપદેશ કરેલો છે. ત્યાગ. એ સાગનો અર્થ શો? નીતિમાં એક જ પ્રાપ્ત્ય છે. નિસ્વાર્થતા સ્વાર્થરહિત થાઓ. નિર્તાત નિસ્વાર્થતા એ ધ્યેય છે. મનુષ્યના જમણા ગાંઠપર કોઈ તમાચો લગાવે, તો તેણે ડાબા ગાંઠને આગળ ધરવો જોઈએ. જો તેના અંગરખાને કોઈ લઈ જાય, તો તેણે તેને પોતાની પછેડી પણ આપી દેવી.

આપણને શક્ય જણાતો હોય, તે સર્વથી સારા માર્ગમાં આપણે પ્રવૃત્ત કરવાનો છે, અને તે ધ્યેયને નીચે ખેંચ્યા વિના જ. આ તે ધ્યેય છે. જે મનુષ્યમાં સ્વાર્થનો અંશ માત્ર પણ રહેલો નથી, જેની પાસે કોઈ માલમત્તા બાકી નથી, જેની પાસે જેને તે ‘હું’ કે ‘મારું’ કહી શકે એવું કોઈ પણ નથી, જેણે પોતાનું પૂર્ણરીતે દાન કરી દીધું છે, જાણે પોતાનો લોપ જ કરી નાખ્યો છે, તે મનુષ્ય એટલે પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર છે, એમ જ જાણવું. કારણ કે, તેનામાંની સ્વાર્થેચ્છાનો લય થયેલો છે, તે છુદાઈ ગઈ છે, સર્વથા નિર્મૂલ્ય થઈ છે. તે જ ધ્યેય-ભૂત મનુષ્ય. અત્યારે જ આપણાથી તે સ્થિતિમાં જઈ શકાય તેમ નથી. અત્યારે તો આપણે તે ધ્યેયને લગ્ન એ અને કદાચિત્ત આપણા પગ અટકી જાય, તોપણ ધીમે ધીમે તેને પકડી પાડવામાટે ઝગડતા રહીએ, એ જ ઉચિત છે. આવતી કાલે કિંવા હજાર વર્ષ પછી પણ તે ધ્યેય પાસે તો જઈ પહોંચવું જોઈએ જ. કારણ કે તે કેવળ સાધ્ય નથી, કિન્તુ સાધન પણ છે. નિ સ્વાર્થ, પૂર્ણ આત્મરહિત થવું એ જ મુક્તિ છે. કારણ કે એ પછી અંદરનો ‘મનુષ્ય’ હ્રાપ્ત થાય છે, અને કેવળ ‘પરમેશ્વર’ જ અવશિષ્ટ રહે છે.

ખીજે એક મુદ્દો. માનવ્યના સર્વ શિક્ષકો સર્વથા સ્વાર્થરહિત હોય છે. નાજરયનો ઇસુ ઉપદેશ આપે છે, એવી કલ્પના કરો. એટલામાં એક મનુષ્ય ત્યાં આવ્યો અને તેણે કહ્યું, “આપ જે શીખવો છો, તે બહુ જ સુંદર છે, પૂર્ણતાપ્રતિ જવાનો એ જ માર્ગ છે, એવો મારો વિશ્વાસ છે, અને તે માર્ગે જવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ કેવળ આપ જ ઈશ્વરભાથી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થયેલા તેના પુત્ર છો, એવી ભાવનાથી આપને લજવા, એ વાત્તાં મને માન્ય નથી.” એનું નાજરયના ઇસુએ શું ઉત્તર આપ્યું હોત? એ જ કે, “ઠીક છે, તારા માર્ગમાં તું આનંદથી ચાલ્યો જા. તું ધ્યેયની પાછળ પાછળ જાય એટલે થયું. આ શિક્ષણ આપનાર તરીકેનું માન તું મને આપે છે કે નહિ, એની સાથે

માટે કાંઈપણ લેવા દેવા નથી. મેં કાંઈ દુકાન માંડી નથી. હું કાંઈ ધર્મનો વ્યાપાર કરતો નથી. હું દેવજ સત્ય તત્ત્વોનું શિક્ષણ જ આપું છું અને સત્ય તત્ત્વોપર તિચ્છા મારા જ છે' એવો દાંધનો પણ અધિકાર નથી. સત્યનો ઇગ્ગને કાંઈથી પણ લઈ શકાય તેમ નથી. સત્ય એટલે પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર જ. આગળ અને આગળ માર્ગનું આક્રમણ કરું" પણ આજે એ મહાત્માની શિષ્યશાખા શું કહે છે? એ કે, " તમે તેના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તો છો કે નહિ, એ કાંઈ મોટા સવાય નથી. તે મહાત્માને તમે માનો છો કે નહિ? જો ઈશ્વરે તમે માનતા હો, તો તો જાણે તમે ગમ્યા; પણ જો તેને તમે ન માનતા હો, તો પછી તમારા માટે શોક્ષ છે જ નહિ" એવી રીતે તે ધર્મસંસ્થાપકના સર્વ ઉપદેશને નુષિત કરવામાં આવ્યો છે, નીચેની પાણીપર ખેંચી લાવવામાં આવ્યો છે; અને જે બધા વાદ તથા ઝગડા ચાલી રહ્યા છે, તે દેવજ તે ધર્મસંસ્થાપકના વ્યક્તિત્વ વિશેના જ છે. પરંતુ એ તેમના જાણવામાં આવતું નથી કે, તેમણે આ જે ભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેવડે તેમની જોને માન આપવાની લાવના છે, તે જ પુરુષને એક દૃષ્ટિથી તેઓ લક્ષ્યસ્પદ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. તે પુત્ર્ય એ કંપનાને લક્ષ્યસ્પદ માનીને એનાથી દૂર જ નાઠો હોત જે તેને સ્મરે છે, એવો આ જગતમાં એક પણ પુરુષ છે કે નહિ, એની સાથે તેને શું કરવાનું હતું? તેણે તો ઈશ્વરનો નિયોગ, મંદેશ પહોંચાડવાનો હતો; અને તેણે પહોંચાડી દીધો વળી તેના જે વીસ હજાર પ્રાણુ દોત તો તે સર્વ તેણે જગતમાંના સર્વથા દીન મનુષ્યોમાટે અર્પા દીધા હોત તુચ્છ માનેના લાખ સેમરિટ-સ્માટે જે લાખોવાર તેના જગ કરવામાં આવ્યો હોત અને તે પ્રત્યેકમાટે તેના જીવનનું જલ્લિ, એ જ કેવળ જે મુક્તિની શર્ત હોત, તો તેણે તેમાટે અનસ્ય પોતાનું જીવનસમર્પણ કર્યું હોત અને એ સર્વ, પોતાનું નામ એક પણ મનુષ્યના જાણવામાં આવે, એવી લેશ માત્ર પણ ઈચ્છા ન રાખીને જ તેણે કર્યું હોત. ઈશ્વર જેમ શાંત રહીને, કાંઈના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે અને કાંઈ પણ ન ખોલતા આ વિશ્વરાકટને ચલાવે જાય છે, તે જ પ્રમાણે તેણે એ કાર્ય કર્યું હોત. હવે તેના શિષ્ય શું કહેવાનો? તે તમને કહેવાનો કે, " તમે પૂર્ણતાને જઈ પહોંચ્યો, સર્વથા સ્વાર્થરહિત થયો, પણ એ સર્વનું શ્રેય જે તમે પોતાના ધર્મસંસ્થાપકને, પોતાના સાધુને નહિ આપો, તો પછી તમારી પૂર્ણતાનો કશો પણ ઉપયોગ થવાનો નથી" પણ તે શા માટે? આ અજ્ઞાનનું, આ ધર્માન્ધતાનું મૂળ શામાં ગંદેલું છે? શિષ્યને એમ લાગે છે કે, ઈશ્વર માત્ર એક જ વાર અવતાર ધારે છે. જે સર્વ પ્રમાદ છે, તે આમ માનવામાં જ છે. તમારા માટે ઈશ્વર મનુષ્યમાં સગુણ થાય છે, પણ નિ સર્ગમાં સર્વત્ર જે એક-

વાર હતું, તે પૂર્વે પણ થયેલ હોયું જોઈએ અને ભવિષ્યમાં પણ થવાનું જ. જે નિયમ-વડે બદ્ધ નથી, એવું નિઃસર્ગમાં કાંઈ પણ નથી અને એનો અર્થ એવો છે કે, જે કાંઈ બને છે, તે એમને એમ જ બનતું રહેવાનું અને એવી રીતે જ બનતું હોયું જોઈએ.

આર્યાવર્તમાં ઈશ્વરના અવતારો વિશે એ જ કલ્પના છે. તેમના મહા અવતારોમાંને શ્રી કૃષ્ણ એક અવતાર છે. તેનું તે ભવ્ય ધર્મવ્યાખ્યાન,—ભગવદ્ગીતા,—તમારામાંના કેટલાકાએ વાચ્યું હશે જ. તે કહે છે,—

“અજોપિ સદ્ગવ્યાત્મા મૂતાનામીશ્વરોપિ સન્ ।

પ્રકૃતિ સ્વામિધિશાય સંમત્રામ્યાત્મમાયયા ॥ ૧ ॥

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ મારત ।

અભ્યુત્થાનમંધર્મસ્ય તદાત્માનં સ્વજામ્યહમ્ ॥ ૨ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે” ॥ ૩ ॥

“મને જો કે જન્મ નથી, હું વિકાર રહિત છું, સર્વ પ્રાણિમાનવો ઈશ્વર છું, તે પણ મારી પ્રકૃતિનો નિરાધ કરીને મારી માયાવડે હું જન્મ ધારણ કરું છું. ૧ જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થવા માંડે છે, અને અધર્મનું ઉત્થાન થાય છે, ત્યારે હું દેહને ધારણ કરું છું. ૨ સજ્જનોના રક્ષણમાટે અને દુષ્ટ જનોના વિનાશમાટે હું અત્યેક યુગમાં અવતાર ધારું છું.” ૩ જ્યારે જગતનો અધ પાત થવા માંડે છે, ત્યારે પરમેશ્વર તેને ઉપર ટકાવી રાખવામાટે અવતરે છે. એવી રીતે લિન લિન કાળમાં અને ભિન્ન ભિન્ન સ્થળમાં તે અવતાર ધારે છે. બીજા શ્લોકમાં તે કહે છે કે;—

“યદ્વિમૂર્તિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્ગિતમેવ ચ ।

તત્તદેવાવગ્ચ્છત્વ મમ તેજાસસંભવમ્” ॥ ૧ ॥

“જ્યારે જ્યારે સામર્થ્યવાન અને શુદ્ધ મહાત્મા આ માનવ્યને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવાનો યત્ન કરતો તમને મળી આવે, ત્યારે ત્યારે તે મારા તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, હું તે દ્વારા કાર્ય કરું છું, એ ખ્યાનમાં રાખો.”

એટલામાટે, કેવળ નાજરચના ઈસ્રામાં જ નહિ, કિંતુ તેની પૂર્વે જે વિભૂતિઓ નિર્માણ થયેલી છે, તેની પછી જે નિર્માણ થયેલી છે, અને હવે પછી પણ જે નિર્માણ થવાની છે, તે સર્વમાં આપણને ઈશ્વર દેખાવો જોઈએ. આપણી ભક્તિ મર્વા-દિત ક્રિયા સીમાબદ્ધ હોવી ન જોઈએ. તે સર્વ જ તે અનંત પરમેશ્વરના અવતાર છે. તે સર્વ જ સ્વાર્થરહિત અને શુચિ છે. તેમણે પ્રપન્ન કર્યો અને પોતાના જીવિતને આપણી

જેવા મુદ્દા પ્રાણીઓમાટે સમર્પિત કર્યું. તે તેમનામાંના પ્રત્યેકના અને હવે પછી જેઓ જન્મવાના છે, તે સર્વના પાપક્ષાલનમાટે કટ મોગવે છે.

એક અર્થમાં તમે સધળા જ ધર્મસંસ્થાપક છો. તમારામાંના પ્રત્યેક જન ધર્મસંસ્થાપક છે, અને તેની કાંધપર સમસ્ત જગતનો ભાર છે. શાંતિ અને ધીમાપણાથી પોતાના લઘુ જીવનના ભારને સહન ન કરતો હોય એવો એક પણ પુરુષ હિંવા સહન ન કરતી હોય એવી એક પણ સ્ત્રી તમારા જોવામાં આવી છે? તે મોટા ધર્મસંસ્થાપકોનું સામર્થ્ય પ્રયંડ હતું. તેમણે સમસ્ત રાક્ષસીય જગતના ભારને પોતાની કાંધપર ઉપાડી લીધો હતો. તેમની સાથે તુલના કરીએ, તો આપણે સર્વથા મુદ્દ છીએ, એમાં જરા પણ શંકા નથી; આમ હોવા છતાં આપણે મુદ્દાં પણ તે જ કાર્ય કરીએ છીએ. આપણા મર્યાદિત લઘુ મંડળમાં, આપણા ન્દાનકડા ધરમાં, આપણે આપણા ન્દાનકડા કોંસને ઉપાડેલા છે. આપણે ગમે તેવી ભૂલો કરીએ, ગમે તેટલા પાપી વિચાર કરીએ, કિંવા કુદ્દ કરીએ, તોપણ આપણામાં ક્યાંક પણ તે તેજનો અંશ છે, ક્યાંક પણ, આપણને નિરંતર તે દિવ્ય સાથે સાંધનારો સોનેરી દોરો છે. કારણ, એ વિશે એવો નિશ્ચય હોવા છો કે, જે ક્ષણે તે દિવ્ય સાથેના તમારો સંબંધ દૂરી જશે, તે ક્ષણે જ પૂર્ણ નિર્મૂલન થઈ જશે. અને જે અર્થે કરાનો પણ પૂર્ણ નાશ કરવો શક્ય નથી, તે અર્થે, આપણે ગમે તેવા નીચ હોઈએ, આપણો ગમે તેવો અધઃપાત થયો હોય, તોપણ આપણા અંતઃકરણના અંતઃકરણમાં ક્યાંક પણ એવું એક લઘુ તેજમંડળ છે જ, કે જે તે દિવ્યસાથે નિરંતર સંધાયેલું છે.

આજ પર્યન્ત થઈ ગયેલા સર્વ ધર્મસંસ્થાપકોને આપણા પ્રણામ હો. તેમનો ઉપદેશ અને તેમનું જીવન આપણને પ્રાપ્ત થયેલાં છે; પછી ભલે ને તેમની જાતિ, તેમનો દેશ અને તેમનો પંથ ગમે તે હોય, તેની કાંઈ પણ પરવા નથી. માનવજાતિનાં સહાયક તે સર્વ ઈશ્વરી પુરુષો અને સ્ત્રીઓને આપણા પ્રણામ હો—ભલે તેમનો જન્મ ગમે તે કુળમાં થયેલો હોય; તેમનો વર્ણ ગમે તે હોય; અને તેમની જાતિ શાઈપણ હોય, તેની ચિંતા નહિ. હવે પછી, આપણા વંશજોમાટે નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરવામાટે આવનારા તે જીવિત દેવોને આપણા પ્રણામ હો !

વિશ્વના મહાન્ શિક્ષકો.*

વિશ્વની પ્રગતિ વિશે આપોની ઉપપત્તિ એવી છે કે, વિશ્વનહરીનાં મહાના આકાષે પ્રગમન કર્યો કરે છે તે ઉપર જાય છે, અર્થાત્ ઉચ્ચ મિથુને પહોંચે છે, પાછું નીચે પડે છે અને કેટલાક કાળ પર્વત તે પોવાણુમા રિયત રહે છે તે પુનઃ ઉન્નત થવામાટે જ એ નીચ સ્થિતિમાં જાય છે, અને એવા જ પ્રકારે લહરી પછી લહરી અને પાતાનુપાતને ધારણ કિંવા સહન કરતું, તે પોતાના માર્ગનું આગળ અને આગળ આક્રમણ કર્યો કરે છે સપૂર્ણ વિશ્વના વિષયમાં જ સત્ય છે, તે તેના પ્રત્યેક અશના વિષયમા પણ સત્ય છે મનુષ્યવિષયક વિષયોની પ્રગતિ એજ નિયમાનુસાર થાય છે રાષ્ટ્રોની પ્રગતિ પણ એ જ નિયમાનુસાર થાય છે. તેઓ ઉદયને પામે છે અને તેમનો અસ્ત થાય છે તેઓ ઉપર ચઢે છે અને પાછાં નીચે પડે છે. ઉત્પત્તન પછી પત્તન થાય છે, અને પત્તન પછી પુનઃ મહામળપૂર્વક ઉત્પત્તન થાય છે એ ગતિ એક સરખી ચાલ્યા કરે છે ધાર્મિક જગતમાં પણ એ જ ચલન દૃષ્ટિગોચર થયા કરે છે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના ધાર્મિક જીવનમાં જેવી રીતે ઉદયનો એક કાળ હોય છે, તે પ્રમાણે જ અસ્તનો પણ એક કાળ હોય છે રાષ્ટ્ર અધી ગત થાય છે, અને એમ ભાસે છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ નિર્મૂળ થાય છે ! પરંતુ એટલામા તેનામા શક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે, અને તેનો પુનઃ અભ્યુદય થાય છે એક અચૂંત લહરી આવે છે-કોઈ કોઈ વાર તે ભરતીની રાક્ષસી લહરી હોય છે, અને પ્રત્યેક વેળાએ તે લહરીના મસ્તક પરના ગુચ્છપર એક મહાતમા પ્રકાશતો હોય છે, દેનંત નીચે આવે છે તે પોતે ઉત્પાદક પણ હોય છે અને ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુ પણ દોષ છે જે આધાતના યોગે તે લહરી બાંધે છે, તે રાષ્ટ્ર ઉચે ચઢે છે, તે આવાતનો હેતુ પણ તે જ હોય છે, અને તે જ વેળાએ, જે શક્તિના યોગે તે લહરી બનેલી હોય છે, તે જ ગમ્તિના યોગે તે પોતે નિર્માણ થાય છે. એવી રીતે તે બીજામા પરિણામ નિપજાવે છે, અને બીજાનું તેનામા પરિણામ થતું હોય છે તે પોતાની પ્રચ્છ શક્તિનો સમાજપ્રતિ નય કરે છે, અને સમાજ તેને તે જેવા છે તેવા બનાવે છે એ સર્વ જગતનો વિચાર કરનારા મહાતમાઓ હોય છે, એઓ વિશ્વના ધર્મસંસ્થાપકો છે, એઓ ઈશ્વર પામેથી જીવનનો મંદેશો લાગે આવે છે, એઓ ઈશ્વરના અવતાર છે

* ક્રિષ્નાનિયા, પાસાડેના શેક્સ્પીયર કલ્પના તા. ૭ ૮ ૧૪૫૧ ૧૬૦૦ ને દિવસે આ વ્યાખ્યાન આપાયું હતું

મનુષ્યની કલ્પના એવી છે કે, વિશ્વમાં માત્ર એક જ ધર્મ હોવો સચ્ચ છે. તે ધર્મને આપનારો માત્ર એક જ ધર્મસંસ્થાપક હોઈ શકે અને ઈશ્વરનો આવતાર પણ એક જ સંભવે છે; પણ એ કલ્પના સત્ય નથી. એ સર્વ દેવદૂતોનાં હૃદયચરિત્રોનું ચક્રમ નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે, એમનામાંના પ્રત્યેકનો જન્મ જ મૃત્યુ એ કાર્યના એક અને એક જ ભાગને અંગપરલભી નેને પાર પાડવામાટે થયેલો હતો. સર્વના કાર્યના સરવાળામાં સંપૂર્ણતા, સુચંત્રતા, એકતાનતા રહેલી છે, પ્રત્યેક ભાગમાં નથી. ભિન્નભિન્ન માનવી વંશના વિષયમાં પણ એમ જ છે. સમસ્ત વિશ્વના ઉપભોગ પોતે એક-લીએ જ કરવો, એવા હેતુથી કોઈ પણ જાતિ નિર્માણ થયેલી નથી. કોઈ પણ એમ કહેવાની દ્વિમત કરી શકે તેમ નથી. રાષ્ટ્રોની એ સ્વર્ગીય એકતાનતામાં પ્રત્યેક વંશે પોતા-પોતાની ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. પ્રત્યેક જાતિએ એક સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાનું-કર્તવ્યને પાર પાડવાનું હોય છે. એ સર્વના સરવાળાથી તે ભગ્ય એકતાનતા-તે સાર્વજિક પરિપૂર્ણતા-બને છે.

અર્થાત્ એ ધર્મસંસ્થાપકોમાંનો કોઈ પણ આ જગતમાં પોતાના વિચારોનું ચિંતન રાખ્ય ચલાવવામાટે જન્મેલો નથી. અર્થાત્ એ વિષયમાં કોઈને વિજ્ય મળેલી નથી અને ભવિષ્યમાં પણ કોઈ ચિરકાલ પર્યન્ત એ રાખ્યપત્ને ભોગવવાનો નથી. પ્રત્યેક જન અલેક અંગની પૂર્તિ કરે છે, અને તે જ અંગવિશે વિચાર કરીએ, તો એ સત્ય છે કે, અંતે પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપક જગત તથા તેના ભવિન્નચર પોતાની મતા ચલાવશે.

આપણામાંના ધણુખરાઓની જન્મથી જ એવી શ્રદ્ધા હોય છે કે, ધર્મ જગતને અવસ્ય કોઈ પુરુષદ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે તરવો વિશેની ચર્ચા ચલાવીએ છીએ, તેમ જ પ્રમેય કિંવા સિદ્ધાન્તો વિશે વિચાર કરીએ છીએ, એ તો જાણે ચોગ્ય જ છે; પરંતુ પ્રત્યેક વિચાર અને પ્રત્યેક હીલચાલ, આપણાં કૃત્યોમાંનું પ્રત્યેક કૃત્ય, એમ બતાવે છે કે, કોઈ પણ તત્ત્વ, જ્યારે તે કોઈપણ એક પુરુષદ્વારા આપણને મળે છે, ત્યારે જ તે આપણા જાણુવા સમજવામાં આવી શકે છે. જ્યારે અમુક એક કલ્પના, કોઈએક દેહધારી, ધ્યેયભૂત પુરુષદ્વારા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, સાટે જ તેને આપણે ગ્રહી શકીએ છીએ. પ્રલક્ષ ઉદાહરણુથી જ આપણને ધર્મની આત્માનો બોધ થઈ શકે છે. ઈશ્વરે આપણામાંના પ્રત્યેકની જો એટલી પરિણુતિ કરી હોત કે, આપણને દૃષ્ટાન્તની આવશ્યકતા જ ન પડે, આપણને કોઈ મધ્યસ્થ પુરુષની અગત્ય જ ન રહે, તો કેટલું સારું થાત વારુ? પરંતુ આપણે તેવા નથી. એટલે પછી સ્વાભાવિક જ, માનવજાતિમાંના ધણુખરાએ પોતાના આત્માઓને એ વિશ્વજીવ પુરુષોનાં, એ ધર્મસંસ્થાપકોનાં, એ દેવાવતા-

રોના-ક્રિયિયનો, ખૌદો અને હિંદુઓએ પૂજેલા એ અવતારોનાં-ચરણોમાં મુકી દીધા છે. મુસમાનો પ્રાગ્ભયીજ એની એ વ્યક્તિપૂજાથી વિરુદ્ધ હતો. એ ધર્મસંસ્થાપકોની, એ દેવદૂતોની પૂજા કરવી કિંવા તેમને બીજી કંઈપણ માન આપવું, એ તેમને લેશમાત્ર પણ સમત નહોતું. આ કાર્યથી તેઓ સર્વથા દૂર હતા; પણ વાસ્તવિક તો એક ધર્મ-સંસ્થાપકને બદલે તેમનામાં સહસ્રાવધિ સાધુ પુરુષો-પીર અને ફકીર ભળ્યા છે તે પૂજન્ય છે! અર્થાત્ આપણાથી સહ તત્ત્વથી વિરુદ્ધ જઈ શકાય તેમ છેજ નહિ. વિભૂ-તિઓની પૂજા કરવી, તેમનું ભજન કરવું, એ આપણું કર્તવ્ય છે, અને તે ઉત્તમ પણ છે જ્યારે તે મહાધર્મસંસ્થાપક કાષ્ટચરને એમ પૂછવામાં આવ્યું કે, 'ભગવાન, અમને તે પિતાનું દર્શન કરાવો' ત્યારે તેણે એનું જે ઉત્તર આપ્યું, તેને સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખી તેણે કહ્યું કે, 'જેણે મને જોયો છે તેણે તે પિતાને પણ નિહાળેલો છે.' આપણા-માનો એવો ડાણ છે કે જે ઈશ્વરની મનુષ્યત્વથી વ્યતિરિક્ત કલ્પના કરી શકતો હોય? આપણને તે મનુષ્યમાજ અને મનુષ્યદ્વારાજ દેખાય છે. આ ઓરડામાં સર્વત્ર પ્રકાશ ભરેલો છે, છતાં તે આપણને સર્વત્ર કેમ નથી દેખાતો વારુ? પ્રકાશની લહરીઓ તમને કેવળ દીપકમાંજ દેખાય છે. ઈશ્વર એક વિશ્વવ્યાપક તત્ત્વ છે, પણ આજે આપણે એની અવસ્થામાં છીએ કે, આપણને તે માત્ર માનવરૂપ દેવોમાજ અને મનુષ્યરૂપ દેવના યોગેજ દેખાય છે, જાણવામાં આવી શકે છે. અને જ્યારે એ મહાન તેજોગોલ આવે છે, ત્યારેજ મનુષ્યને ઈશ્વરનો અનુભવ થાય છે. આપણે જે માર્ગથી આવીએ છીએ, તેના કરતાં બિન્ન માર્ગથી તેઓ આવે છે. આપણે ભિક્ષુકના રૂપમાં આવીએ છીએ અને તેઓ સર્વસત્તાધારી તરીકે આવે છે. આપણે આ જગતમાં અનાથ બાળક પ્રમાણે આવીએ છીએ, માર્ગભ્રષ્ટ અને જેમને ખરો માર્ગ મળી શકતો નથી તેવા યદને આવીએ છીએ, હવે આપણે શું કરવું અને આપણા જીવનનો અર્થ શો છે, એ આપણે જાણી શકતા નથી, તેના આપણે અનુભવ કરી શકતા નથી. આજે આપણે એક કાર્ય કરીએ છીએ અને કાલે વળી બીજુંજ કરવા માંડીએ છીએ. જળ-પ્રવાહમાં આમથી તેમ ઝોકાં ખાતા તૃણ જેવી આપણી સ્થિતિ હોય છે. ઝંઝાવાતના અપાટમાં સપડાયતી કોઈ મક્કીની પાખ જેવીજ આપણી ગતિ થાય છે. પરંતુ! માનવ-જાતિના ઇતિહાસમાં દષ્ટિપાત કરતા અવસ્થા તમને એમ દેખાઈ આવશે કે, એ દેવદૂતો આવે છે અને તેમના જન્મકાળથીજ તેમનું કાર્ય શાત તથા નિશ્ચિત હોય છે. તેમનો આખો ખરડો તેમના સન્મુખ પ્રસરેલો હોય છે અને તેનાથી એક અણુમાત્ર પણ તેઓ અજાણતા નથી, એમ આપણને જણાઈ આવે છે. અને જ્યારે તેઓ એક વિશિષ્ટ કાર્યને

સ્વીકારીને જ અવતરે છે, એટલે તેઓ ઈશ્વરી આજ્ઞાને પણ સાથે લેતા આવે છે. તેમનો વાદવિવાદ, ચર્ચા ચવાવવાનો વ્યવસાય હોતો નથી એ મહા શિક્ષકો, એ ધર્મગુરુઓ તેમણે જે કાંઈ શીખવ્યું હોય, તે વિશે વાદવિવાદ કરતા હતા ક્રિંવા પોતાના કથનને અનુમાનાદિ પ્રમાણોવડે સિદ્ધ કરવાના વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા, એમ તમે કદાપિ અલ્પ્યું ક્રિંવા વાંચ્યું છે ખરું કે? નહિ જ. તેમનામાંના એકે પણ એમ કર્યું નથી. તેઓ એક-મ્મ તત્ત્વનું જ પ્રતિપાદન કરવા માડે છે. તેમણે તેને અનુમાનાદિ પ્રમાણથી નિરૂપ કરવાના વ્યર્થ પરિશ્રમમાં શામાટે પડવું જોઈએ વારુ? તે સહ તેમને પ્રલક્ષ દેખાતું હોય છે; અને કેવળ તે સહ તેમને દેખાય છે એટલું જ નહિ, પણ તે સહનો તેઓ બીજાને પણ સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે. જો તમે મને પૂછો કે, ‘ઈશ્વર છે ખરો કે?’ અને હું તેનું ‘હા, છે,’ એવું ઉત્તર આપુ, તો તત્કાળ મારા એ કથનના સહનો આધાર ગો છે, એવો તમારો બીજો પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે, અને મારા જેવા એક દુર્બળ મનુષ્યને પોતાના કથનની સિદ્ધિમાટે પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી નાખવી પડે છે. પણ જો તમે ક્રાંધસ્ત્ર પામે ગયા હોત અને તેને પૂછ્યું હોત કે, ‘ઈશ્વર છે ખરો કે?’ તો તેણે એ જ ઉત્તર આપ્યું હોત કે, ‘હા, છે’ અને પછી તમે પાછું પૂછ્યું હોત કે, ‘એનો આધાર ગો?’ તો તેણે તત્કાળ જણાવ્યું હોત કે, ‘જુઓ, આ રહ્યો ઈશ્વર!’ એથી દેખાય છે કે, તેમનું જ્ઞાન તે પ્રલક્ષ જ્ઞાન હોય છે; વાદવિવાદ ક્રિંવા અનુમાનવડે ઉપજાવેલા તર્કો હોતા નથી. ત્યાં અધારમાં થાઈ મારવાનું હોતું નથી, કિન્તુ પ્રલક્ષ પ્રલયનું સામર્થ્ય જ હોય ચમકે છે. મને આ દેખાય દેખાય છે, હવે, અનુમાનાદિ ગમે તેટલા પ્રમાણોને લાવી રજૂ કરવામાં આવે, તો પણ મારામાંના એ વિશ્વાસ જવાનો નથી. તે પ્રલક્ષ પ્રલય છે, એટલે જવો શક્ય જ નથી એવો જ તેમનો વિશ્વાસ હોય છે. પોતાના ધ્યેયમાં તેમનો વિશ્વાસ હોય છે, પોતાના અવનારકૃત્યોમાં તેમનો વિશ્વાસ હોય છે, અને એ સર્વથી પણ વિશેષ તેમનો પોતામાં-આત્મામાં વિશ્વાસ હોય છે. એ તેમની આત્માઓમાં બીજા કોઈમાં પણ નહિ હોય, તેટલો બધો આત્મવિશ્વાસ રહેતો હોય છે. લોકો કહે છે કે, ‘તમારો ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ છે કે? જાણી જીવનને તમે માનો છો? તમારો આ મત ક્રિંવા તે સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા છે ખરી?’ પણ અહીં તો જેની ઉપર આગળ ઉપરની ઇમારત અણાય તે પાયો જ હોતો નથી. તે પાયો એટલે પોતાનો જે પોતામાં વિશ્વાસ હોવો તે. જુઓ, જે મનુષ્ય પોતે પોતામાં જ વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી, તે બીજા કશામાં વિશ્વાસ રાખી શકશે, એમ તેઓ કેમ ધારે છે વારુ? મારા મારા પોતાના અસ્તિત્વ વિશે જ મૂળ નિશ્ચય નથી. એક ક્ષણે મને એમ લાગે છે કે, ‘હું છું, અને મારો નાશ કરી નાખ-

વાની શક્તિ કેાઇનામાં પણ નથી.’ અને અન્ય ક્ષણે જ મરણની બીતિથી હું ચરચર કંપતો હોઉં છું. પ્રથમ પળે મને લાગે છે કે, ‘હું અમર છું,’ અને દ્વિતીય પળે મારા સમક્ષ પિશાચ આવીને ઉભો રહે છે અને હું કોણ છું તથા ક્યાં છું, એ વાતને પણ હું વિસરી જાઉં છું. હું જીવતો છું કે મૃત છું, એ સુદ્ધાં મારા ધ્યાનમાં આવી શકતું નથી. હમણાં જણાય છે કે, ‘હું અમરત્વ પ્રાપ્ત છું, હું સર્વથા શુદ્ધ આચરણવાળો છું,’ તેટલામાં થોડીવારે જ એક આઘાત થાય છે ને હું ભૂમિપર ચત્તોપાટ પડી જાઉં છું. આમ થવાનું કારણ? એ જ કે, મારો પોતામાંનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે, મારા નીતિરૂપ બરડાની કસોટી ટૂટી ગઈ છે.

પણ એ શિક્ષકોમાં આ ચિન્હને તમે સદા જોતા રહેશો. તેમનો પોતામાં પરાકા-
શનો વિશ્વાસ હોય છે—તેમની આ-મથકદા અસૌકીક હોય છે. એવો પ્રબળ આત્મવિશ્વાસ અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકતો નથી, અને તેથી આપણે તેની કલ્પના માત્ર પણ કરી શકતા નથી. એ કારણથી જ, એ ધર્મશિક્ષકો પોતા વિશે જે ઉદ્ગારો કાઢે છે, તેમનો આપણે ભિન્ન રીતિથી નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન આદરીએ છીએ. તેમજ, લોકો તેમના સાક્ષાત્કારો વિશે તેમના જે ઉદ્ગારો દેાય છે, તેના નિર્ણય કરવામાટે વીસ હજાર ઉપ-
પત્તિઓ ઉપજાવતા બેસી રહે છે. તે જ દૃષ્ટિથી આપણે વિચાર કરતા નથી, અને તેથી જ આપણે તેમના રહસ્યને ન જાણી શકીએ તો તે સ્વાભાવિક જ છે.

તેમજ પુનઃ જ્યારે તેઓ જોડે છે, ત્યારે વિશે તેમનું તે કથન સાંભળવું જ પડે છે. જ્યારે તેઓ જોડે છે, ત્યારે તેમનો પ્રત્યેક શબ્દ ‘પ્રતીતિ’ નો જ હોય છે; તે બાં-
ગોળા પ્રમાણે આવીને અથડાય છે. પૃથ્વી ભાગે શક્તિ ન હોય તો પછી કેવળ શબ્દની શી મહત્તા વારુ? તમે કઈ ભાષામાં જોવો છો કિંવા તમે પોતાની ભાષાની કેવી રચના કરો છો, એનો વિચાર શામાટે કરવો જોઈએ? તમે સર્વથા વ્યાકરણશુદ્ધ ભાષા જોલો છો કે સર્વથા વક્તૃત્વપૂર્ણ જોલો છો, એની સાથે શો સંબંધ છે? તમારી ભાષા અવંકારપ્રચુર છે કિંવા નહિ, એના વિચારથી શો લાભ છે? પ્રશ્ન માત્ર એ છે કે, તમારી પાસે આપવામાટે તે યોગ્યતાનું કાંઈ છે કે નહિ? આ લેવડદેવડનો, હાથે ઉપાડીને આપવાનો તેમ જ હાથથી લેવાનો પ્રશ્ન છે; કેવળ સાંભળવાનો નથી, તમારી પાસે આપવા યોગ્ય કાંઈ છે અર્થ કે? એ પ્રથમ પ્રશ્ન. જો તમારી પાસે તેનું કાંઈ હોય તો આપો. શબ્દો, માત્ર એ ઉપદારને પહોં-
ચાડવાનું કાર્ય કરે છે, અનેક માર્ગોમાંનો એ એક માર્ગ છે. કાંઈ કાંઈ વાર તો લેશ માત્ર પણ જોવાનું પડતું નથી. એક જૂના સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહેલું છે કે, “શ્રી ગુરુને એક વૃક્ષતળે બેઠેલા મેં જોયા, તે તરુણ, ઝોળ વર્ષના વયના હતો; અને શિષ્ય ઝંઝી વર્ષના વૃદ્ધ હતો. કેવળ મૌન્ય જ શ્રી ગુરુનો ઉપદેશ હતો. શિષ્યની સર્વ સંકાઓનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો!”

ફેટલીકવાર તેઓ કાઈ પણ બોનતાજ નથી, છતાં પણ તેઓ સત્ય જ્ઞાનને આ મનમાથી તે મનમા પડોયાડના હોય છે તેઓ દેવજ આપવામાટેજ અવતરેલા હોય છે તેઓ આજ્ઞા કરે છે, સત્તા ચલાવે છે, તેઓ દેવજ હોય છે તમારું તેમની તે આજ્ઞાનું પાનન કરવું પડે છે. તમારા ધર્મગ્રંથોમા કાંઈક ફેટલી બધી આધિકારયુક્ત વાણીથી બોને છે, એ તમારા રમરણમાં નથી કે શું ? “સારું તમે જાઓ અને સર્વ રાષ્ટ્રોને શિક્ષણ આપો જે કાર્ય કરવાની મેં તમને આજ્ઞા કરેલી છે, તે તે તત્ત્વોને પાળવાનું તેમને કહેલું” પોતે પહોંચાડેલા ઈશ્વરી સદેશામંત્રો બધાં વિશ્વાસ તેના સર્વ હિદયગા-ગમા રમતો હોય છે જગત્ જોમને પોતાના ધર્મસંસ્થાપકો તરીકે બને છે, તે એ સર્વ મહાપુરુષોના જીવનમા તે જ તમને મળી આવશે.

એ મહા ધર્મસંસ્થાપકોજ આ પૃથ્વીપરના જીવતા દેવો છે. એમના વિના આપણે બીજા કોની પૂજા અર્ચા કરીએ વાર ? જ્યાં દુ મારા મનમાં ઈશ્વરની કંપના કરવા જાઉં છું ત્યાં એમ જ જણાય છે કે કેવી અસલ, શુદ્ધ વાર્તા મારી કલ્પનાથી બિન થાય છે ! તે ઈશ્વરને બજાવો તે પાપ છે ! દુ મારા નેત્રો ઉઘાડુ છું અને આ પૃથ્વીપરના મહાત્મા આંખે જે પ્રત્યક્ષ જીવન પીતાડ્યુ છે, તેની તરફ નેહાં છું. મારાથી કોઈવાર પણ ઈશ્વર વિશે જે કલ્પના કરી શકાય, તેના કરતાં તેઓ ફેટલા બધા ઉચ્ચ પદનીના હતા ! કારણ કે, જે કાંઈ મારી કાંઈ વસ્તુ ચોરી જાય, તો દુ તેની પૂઠે પડવાનો અને તેને કારાગૃહમા મોકલવાનો. એટલે મારા જેવાના હૃદયમા ધ્યાની રી કલ્પના હોઈ શકે ? અને ક્ષમાનું મારું ધ્યેય શું-કયું-હોય વાર ? તે મારાથી પર તો હોવાનું નહિ જ તમારામાંના કોનાથી પોતાના દેહથી બહાર દૂદી શકાય છે વાર ? તમારામાંના કોણ પોતાના મનની મર્યાદાથી બહારના ભાગમાં દોડી શકે છે ? કાંઈ પણ નહિ તમે જેને પ્રત્યક્ષ પોતાના જીવનમા અનુભવો છો, તેના વિના દિવ્ય પ્રેમની તમારાથી બીજી શી કલ્પના કરી શકાય એમ છે ? જેનો આપણે કદાપિ અનુભવ લીધો નથી, તેની આપણાથી કદાપિ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે જ નહિ એટલામાટે ઈશ્વર વિશેની કલ્પના કરવાના સર્વ ઉત્તમોત્તમ પ્રયત્નો અવશ્ય કોઈવાર પણ નિષ્ફળ થવાના જ અને આ સ્પષ્ટ સત્ય વાર્તા છે, કલ્પનાનો આડગર નથી. પ્રીતિ, દયા અને શુચિતાની પ્રત્યક્ષ કૃતિઓની કાંઈ કાળે પણ રતિભાર કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી એટલે પછી દુ જે એ પુરુષોનાં અગ્રોને મસ્તકે ધારુ અને તેમની પૂજા અર્ચા કરુ તો તેમા આશ્ચર્ય જેવું શું છે વાર ? માત્ર વધારે લવારો કાવામાં કશે પણ અર્થ નથી જે કાંઈ બોલવા કરતા મિત્ર કાંઈક પ્રત્યક્ષ કરી શકનારો પુરુષ હોય, તો તેને જેવાની મારી ધરજા છે. બોનતુ તે કાંઈ પ્રત્યક્ષ કૃતિ નથી ઈશ્વર

વાની શક્તિ કાઢનામાં પણ નથી.’ અને અન્ય ક્ષણે જ મરણની ભીતિથી હું યરયર કપતો હોઈ છું. પ્રથમ પળે મને લાગે છે કે, ‘હું અમર છું,’ અને દ્વિતીય પળે મારા સમક્ષ પિથાય આવીને ઉભો રહે છે અને હું કોણ છું તથા ક્યાં છું, એ વાતને પણ હું વિસરી જઈ છું. હું જીવતો છું કે મૃત છું, એ મુઠ્ઠાં મારા ધ્યાનમાં આવી શકતું નથી. હમણાં જણાય છે કે, ‘હું અમર્ત્ય બ્રહ્મ છું, હું સર્વથા શુદ્ધ આચરણવાળો છું,’ તેટલામાં થોડીવારે જ એક આઘાત થાય છે ને હું ભૂમિપર ચત્તોપાટ પડી જઈ છું. આમ થવાનું કારણ? એ જ કે, મારો પોતામાંનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે, મારા નીતિરૂપ ખરડાની કરાજ ટૂટી ગઈ છે.

પણ એ શિક્ષકોમાં આ ચિન્હને તમે સદા જોતા રહેશો. તેમનો પોતામાં પરાકા-દનો વિશ્વાસ હોય છે—તેમની આત્મબ્રહ્મ અસૌક્રિક હોય છે. એવો પ્રબળ આત્મવિશ્વાસ અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકતો નથી, અને તેથી આપણે તેની કલ્પના માત્ર પણ કરી શકતા નથી. એ કારણથી જ, એ ધર્મશિક્ષકો પોતા વિશે જે ઉદ્ગારો કાઢે છે, તેમનો આપણે ભિન્ન રીતિથી નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન આદરીએ છીએ. તેમજ, લોકો તેમના સાક્ષાત્કારો વિશે તેમના જે ઉદ્ગારો હોય છે, તેના નિર્ણય કરવામાટે વીસ હજાર ઉપ-પત્તિઓ ઉપજાવતા બેસી રહે છે. તે જ દૃષ્ટિથી આપણે વિચાર કરતા નથી, અને તેથી જો આપણે તેમના રહસ્યને ન જાણી શકીએ તો તે સ્વાભાવિક જ છે.

તેમજ પુનઃ જ્યારે તેઓ બોલે છે, ત્યારે વિશે તેમનું તે કયન સાંભળવું જ પડે છે. જ્યારે તેઓ બોલે છે, ત્યારે તેમનો પ્રત્યેક શબ્દ ‘પ્રતીતિ’ નો જ હોય છે; તે બૌદ્ધ-ગોળા પ્રમાણે આવીને અથડાય છે. પૃથ્થ લાગે શક્તિ ન હોય તો પછી કેવળ શબ્દની રી મહત્તા વારુ? તમે કઈ લાપામાં બોલો છો કેવા તમે પોતાની બાધાની કેવી રચના કરો છો, એનો વિચાર ચામાટે કરવો જોઈએ? તમે સર્વથા વ્યાકરણશુદ્ધ લાપા બોલો છો કે સર્વથા વક્તૃત્વપૂર્ણ બોલો છો, એની સાથે શો સંબંધ છે? તમારી લાપા અવંકારપ્રચુર છે કેવા નહિ, એના વિચારથી શો લાભ છે? પ્રશ્ન માત્ર એ છે કે, તમારી પાસે આપવામાટે તે યોગ્યતાનું કાંઈ છે કે નહિ? આ લેવડદેવડનો, હાથે ઉપાડીને આપવાનો તેમ જ હાથથી લેવાનો પ્રશ્ન છે; કેવળ સાંભળવાનો નથી, તમારી પાસે આપવા યોગ્ય કાંઈ છે ખરું કે? એ પ્રથમ પ્રશ્ન. જો તમારી પાસે તેનું કાંઈ હોય તો આપો. શબ્દો, માત્ર એ ઉપહારને પહોં-ચાડવાનું કાર્ય કરે છે, અનેક માર્ગોમાંનો એ એક માર્ગ છે. કાંઈ કાંઈ વાર તો લેશ માત્ર પણ બોલવું પડતું નથી. એક જૂતા સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહેલું છે કે, “શ્રી ગુરુને એક વક્ષતંગે બેઠેલા મેં જોયા, તે તરણ, ગોળ વર્ષના વધના હતા; અને શિષ્ય અંગી વર્ષના વૃદ્ધ હતા. કેવળ મૌન્ય જ શ્રી ગુરુનો ઉપદેશ હતો. શિષ્યની સર્વ શંકાઓનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો!”

કેટલીવાર તેઓ કાઈ પણ જોનતાજ નથી, છતાં પણ તેઓ સસ જાનને આ મનમાથી તે મનમા પડોયાડના દોષ છે તેઓ દેવળ આપવામાટેજ અવનરેલા હોય છે તેઓ આગા કરે છે, સત્તા ચલાવે છે, તેઓ દેવદૂત હોય છે તમારે તેમની તે આગાનું પાનન કરવું પડે છે. તમારા ધર્મગ્રંથોમા કાંઈસદ કટલી બધી આધિકારયુક્ત વાણીથી જોવે છે, એ તમારા રમરણ્યમાં નથી કે શુ? “લાગે તમે જાઓ અને સર્વ રાષ્ટ્રોને શિક્ષણ આપો જે કાર્ય કરવાની મેં તમને આગા કરેલી છે, તે તે તત્વોને પાળવાનું તેમને કહ્યું.” પોતે પહોચાડેલા ધર્મગ્રંથો સદેશામાનો જ્યારે વિશ્વાસ તેના સર્વ ઉદ્દગા-
માં રમતો હોય છે જ્યારે જેમને પોતાના ધર્મસંસ્થાપકો તરીકે બને છે, તે એ સર્વ મહાપુરોના જીવનમા તેજ તમને મળી આવશે.

એ મહા ધર્મસંસ્થાપકોજ આ પૃથ્વીપગના જીવતા દેવો છે. એમના વિના આપણે બીજા કોની પૂજા અર્ચા કરીએ વારુ? જ્યાં હું મારા મનમા ઈશ્વરની કંપના કરવા જાઉં છું ત્યાં એમજ જ જણાય છે કે કેવી અસલ, મુદ્ર વાર્તા મારી કલ્પનાથી બિન થાય છે! તે ઈશ્વરને બજાવો તે પાપ છે! હું મારા નેત્રો ઉઘાડું છું અને આ પૃથ્વીપગના મહાત્મા-
ઓએ જે પ્રલક્ષ જીવન વીતાડ્યું છે, તેની તરફ જોઉં છું. મારાથી કાંઈવાર પણ ઈશ્વર વિશે જે કલ્પના કરી શકાય, તેના કરતાં તેઓ કેટલા બધા ઉચ્ચ પદનીના હતા! મારણ કે, જે કાંઈ મારી કાંઈ વસ્તુ ચોરી જાય, તો હું તેની પૂછે પડવાનો અને તેને કારાગૃહમા મોકલવાનો. એટલે મારા જેવાના હૃદયમા દયાની રી કલ્પના હોઈ શકે? અને ક્ષમાનું મારુ ખોય શુ-કયુ-હોય વારુ? તે મારાથી પર તો હોવાનું નહિ જ તમારામાંના કોનાથી પોતાના દેહથી બહાર કૂદી શકાય છે વારુ? તમારામાંના કોણ પોતાના મનની મર્યાદાથી બહારના ભાગમાં દોરી શકે છે? કાંઈ પણ નહિ તમે જેને પ્રલક્ષ પોતાના જીવનમા અનુભવો છો, તેના વિના દિવ્ય પ્રેમની તમારાથી બીજા રી કલ્પના કરી શકાય એમ છે? જેનો આપણે કદાપિ અનુભવ લીધો નથી, તેની આપણાથી કદાપિ કલ્પના કરી શકાય તેમ છેજ નહિ એટલામાટે ઈશ્વર ત્રિશેની કલ્પના કરવાના સર્વ ઉત્તમોત્તમ પ્રયત્નો અવશ્ય કાંઈવાર પણ નિષ્ફળ થવાના જ અને આ સ્વપ્ન સસ વાર્તા છે, કલ્પનાનો આભાર નથી. પ્રીતિ, દયા અને શુચિતાની પ્રલક્ષ કૃતિઓની કાંઈ કાળે પણ રતિભાર કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી એટલે પછી હું જો એ પુરુષોના ચરણોને મસ્તકે ધારુ અને તેમની પૂજા અર્ચા કરું તો તેમા આશ્ચર્ય જેવું શુ છે વારુ? માત્ર વધારે લવારો કગવામા કશો પણ અર્થ નથી જે કાંઈ જોનવા કરતા બિલ કાંઈકે પ્રલક્ષ ઠરી શકનારો પુરુષ હોય, તો તેને જેવાની મારી ઇચ્છા છે. જોતલું તે કાંઈ પ્રલક્ષ કૃતિ નથી ઈશ્વર

અને નિર્ગુણ તેમજ આ અને તે એ વિશે કેવળ યોગ્ય બહુજ સહજ છે, પરંતુ એ માનવરૂપ દેવો તો સર્વ રાષ્ટ્રોના અને સર્વ જાતિઓના ખરેખરા પરમેશ્વર જ છે એ દિવ્ય આત્માઓ આજર્પર્યન્ત પૂજયવા છે અને હવે પછી પણ જ્યાં લગી મનુષ્ય મનુષ્ય જ છે ત્યાં સુધી અવિલગ્ન પૂજતા રહેશે. સત્સ્વરૂપમાનો પોતાનો વિશ્વાસ, અત્સ્વરૂપ વિશેની પોતાની આશા તેમનામાં જ છે. ખાલી ગૃહ તત્ત્વ શા ઉપયોગનું ?

મારે જે કાંઈ તમને કહેવાનું છે તેના હેતુ અને આશય એ છે કે, મારા આધુષ્યમા તે સર્વને પૂજ્ય માનવા અને હવે પછી થનારા એવા સર્વ મહા પુરુષોને પૂજ્ય માનવા માટે તૈયાર થઈ રહેવું, એ કાર્ય શક્ય છે, એવો મને અત્યક્ષ અનુભવ મળી ચૂક્યો છે. બાળક પોતાની માતા સમક્ષ ગમે તે પોશાકમા જઈને બેઠો રહે, છતાં માતા તેને ઓળખી શકે છે અને કદાચિત્ કાંઈ માતા તેવી રીતે ન ઓળખી શકે તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે, તે, તે બાળકની માતા જ નથી એટલે તમારામાના કેટલાકાને જે એમ ભાસે છે કે, જગતમાના કેવળ એક જ ધર્મસંસ્થાપકમા, સત્યતા, દિવ્યતા અને ઈશ્વરતા આપણને દેખાય છે, બીજા કાંઈમા આપણને તે દેખાતી નથી, તો તેમના વિશે સાહજિક જ હું એવા અનુમાનપર આવું છું કે, તેમને કાંઈનામાની જ દિવ્યતા દેખાતી નથી તેમણે માત્ર ઉપદેશના શબ્દો જ ગળી લીધા છે અને જેવી રીતે રાજકારણમા તમે પોતાના મનના વિપ્લવમા કંપે છો, તે પ્રમાણે તેમણે એક પથ સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય ઝરી લીધું છે. પણ એ ધર્મ છે જ નહિ એ લોકો એટલે 'આપના કૃવામાનું ખાર પાણી પીનારા લોકો'ના વર્ગના જ સમજી લેવા. પામે જ મીઠું પાણી હોવા છતાં આ ખાગ પાણીના કૂવો અમારા આપદાદાનો બધાવેલો છે એમ કહી ખાર પાણી પીનારા જગતમા જે કેટલાક મૂર્ખ લોકો છે, તેમનામાના જ એમને પણ ધારી લેવા. મારા સ્વ'પ અનુભવના યોગે હવે મેં એ જ્ઞાન મેળવેલું છે, એક ધર્મને રાક્ષસી કૃત્યોમાટે ગમે તેટલો ને ગમે તેવો દોષ દેવાતો હોય, છતાં તેમા ધર્મનો જરાપણ દોષ નથી. કાંઈ પણ ધર્મે આજ સૂરીમા મનુષ્યોને જીવ્યા નથી, કાંઈ પણ ધર્મે આજ સુધીમા એટકાઓને જીવતી બાળી નથી. કાંઈ પણ ધર્મે આજ સુધીમા એવું એક પણ કૃત્ય કર્યું નથી તો પછી એ કૃત્યોમા લોકોને કાણે પ્રવૃત્ત કર્યા ? ગજકારણે ધર્મે આમ કદાપિ કર્યું જ નથી અને એવાં રાજકાગ્રો ધર્મના નામને ધારણ કરી લે, તો તેમા દોષ કાનો વાર ?

એટલા માટે જ જ્યારે કાંઈ એક મનુષ્ય ઉભો ગ્હે છે અને કહે છે કે, 'જે મારો ધર્મસ્થાપક છે તે જ માત્ર સત્ય ધર્મસ્થાપક છે,' ત્યાં તે એક મોટામા મોની જૂન કરતો હોય છે ખરી રીતે ધર્મના કઝાને પણ તે જાણતો નથી શબ્દો, પ્રમેય કિંવા સિદ્ધાંત

મન તેમની અશ્વ જે સંમતિ આપતી હોય તે કાંઈ ધર્મ નથી. કિન્તુ, પોતાના અંતઃ-
કરણમાં સાક્ષાત્કાર કરવો, ઈશ્વરને સ્પર્શ કરવો, વિશ્વાત્મા અને તેનાં સર્વ મહત્ત્વરૂપોની
ભૂતિનો જ હું એક આત્મા છું એમ અનુભવવું અને જાણવું તે ધર્મ છે. જો તમે એ અરે-
ખર જ તમારા પિતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો હોય, તો તેનાં બાળકને જોવા છતાં તમે ન
બાળખી શકો, એમ બને ખરું કે? અને જ્યારે તમે તેમને બાળખી શકતા નથી,
એટલે એથી સિદ્ધ થાય છે કે, તમે પોતાના પિતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કરેલો જ નથી. માતા
પોતાના બાળકને તે ગમે તે પોતાકમાં હોય પણ બાળખી શકે છે અને બાળકે ગમે
તેટલા વેદ જાણ્યા હોય તો પણ તે તેના બાળખવામાં આવી જાય છે. પ્રત્યેક યુગ અને
પ્રત્યેક દેશમાં થયેલાં સર્વ મોટાં આધ્યાત્મિક, પુરોધાને અને ઋષિઓને બાળખો અને
પછી તમને દેખાઈ આવશે કે, તેઓ વારતવિક્રતાથી ક્યાંય પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી.
જ્યાં જ્યાં અપરોક્ષાનુભવ થયેલો છે, અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં આત્મા અને પરમાત્માની સાથે એક-
તાનો સંબંધ થયેલો હોય છે, ત્યાં ત્યાં મનનો વિકાસ થયેલો છે અને તે મનોવિકાસના યોગે
તેઓ સર્વત્ર પ્રકાશ જોવાને સમર્થ થયાં છે. હવે, મુસલમાનો આ વિષયમાં સર્વની પાછળ
રહી ગયેલા અને સર્વથી અતિશય પંથાલિમાની છે. તેમનું આદિતત્ત્વ એ જ છે કે, 'વિશ્વમા
કેવળ એક જ ઈશ્વર છે; અને પથગંઢર મહંમદ જ તેના ધર્મનો સ્થાપક છે,' એ વિના બીજી
પ્રત્યેક વાતી કેવળ નકારી જ નહિ, કિન્તુ સર્વથા નષ્ટ કરી નાખવાને જ લાયકની છે.
જેમનો એ તત્ત્વમાં સર્વોશી-સંપૂર્ણ-વિશ્વાસ નથી, એવા પુરુષ કિવા ઋષિઓને એક ક્ષણ
માત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં તત્કાળ મારી નાખવાં જોઈએ. તેના પૂજવાના આ
પ્રકાર સાથે સંબંધ નથી, એવી પ્રત્યેક વસ્તુને એકદમ તોડી કે ફોડી નાખવી જોઈએ. જે
પુસ્તક એથી બિજા તત્ત્વને શીખવે છે, તેને બાળી નાખવું જોઈએ. પેસિફિક મહાસાગરથી
લઈને તે એટલાંટિક મહાસાગર પર્યંત સમસ્ત વિશ્વમાં પૂરાં પાંચસો વર્ષ પર્યંત રક્તના
અખંડ પ્રવાહો વહન કરતા હતા. આ મુસલમાની ધર્મ! છતાં પણ એ મુસલમાનોમાં
જ્યારે જ્યારે કોઈ એક તત્ત્વવેત્તા નીકળી આવતો હતો, ત્યારે ત્યારે તે તો એ દૂરતાનો નિષે-
ધ જ કરતો હતો. તેની એ કૃતિમાં, તેના દિવ્ય સાથે સંબંધ સંધાયેલો છે અને સસના
દૃટલાક અંશનો તેને પ્રલક્ષ અનુભવ થયેલો છે, એ દેખાઈ આવતું હતું. તે કાંઈ ધર્મ
સાથે રમતો નહોતો; કારણ કે, તે કાંઈ પોતાના પૂર્વજોને પાળેલા ધર્મનું પ્રતિષ્ઠાન
કરતો નહોતો, કિન્તુ મનુષ્ય પ્રમાણે એકદમ સસને જ વ્યક્ત કરતો હતો.

વર્તમાન ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વની બાજુમાં જ એક બીજું તત્ત્વ ઊભેલું છે, અને તે
પ્રસાવર્ષનવાદ છે. ધર્મના વિષયમાં પોતાની જૂની કલ્પના પ્રતિ પુનઃ પુનઃ પાછા વળ-

વાની આપણી પ્રવૃત્તિ હોય છે. ગમે તો અસલ હોય, છતાં આવો આપણે કાંઈ એક નવીન વિષયનો વિચાર કરીએ; કારણ કે, નવીન વિષયનો વિચાર કરવો તે ઉત્તમ કાર્ય છે. કલ્પ-ભેદનો અપલ તમારે શા માટે ન કરવો ? પરાજય પામતા પામતા જ આપણે દક્ષ થતા જઈએ છીએ. આ ભીંત તરફ ધ્યાન આપો. આ ભીંત આજ સૂધીમાં કદાપિ અસલ બોલી છે ખરી કે ? પણ એ હજી ભીંતની ભીંત જ છે. મનુષ્ય અસલ બોલે છે, અને તે જ એક દેવ પણ થાય છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ કરવું તે સારું છે. તે પ્રમાદ તરીકે સિદ્ધ થાય તોપણ ચિન્તા નહિ; કારણ કે, કાંઈ પણ ન કરવા કરતાં તે વિશેષ ઉત્તમ છે. જો કદાપિ અસલ બોલતી નથી, પણ તે નિલ ગાય જ રહે છે. કાંઈ પણ કરો, કાંઈ પણ વિષયનો વિચાર કરો; તમે પોતાના વિચારમાં યથાર્થ છો કે ભૂલ્યા છો, એ પ્રશ્ન જ નથી માત્ર કાંઈ પણ વિચાર કરતા રહો. મારા પૂર્વજ્ઞે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો નહોતો, એટલા માટે મારે પણ સ્વસ્થ બેસી રહીને ધીમે ધીમે મારી લાગણી તથા વિચારશક્તિને ખોઈ નાખવી કે શું ? એથી તો હું મૃત જ થઈ જવાનો ! અને જો આપણામાં કાંઈ જીવિત કલ્પનાઓ ન હોય તેમ જ ધર્મવિશે આપણે પોતાના કરો નિશ્ચય ન હોય, તો પછી એવા જીવિતનું મૂલ્ય શું વાર ? નાસ્તિકોને પણ કાંઈક આશા હોય છે. કારણ કે બીજા-આથી તેમનાં મતો સિદ્ધ હોય, તોપણ તેઓ પોતા પૂરતો પોતે વિચાર કરે છે જે લેણી પોતે કદાપિ વિચાર કરતા નથી, તેમને ધર્મના જગતમાં અદ્યપિ જન્મ જ થયેલો નથી. તેમનું અસ્તિત્વ તેનીકની ગોળીઓ જેવી દેખાતી એક પ્રકારની માછલી જેવું જ સમજવું. તેઓ વિચાર કરવાના નથી, કારણ કે, તેમને ધર્મની પરવા નથી; પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને ન માનનારા એક નાસ્તિકને તેની પરવા છે, અને તેથી તે વિચારનો અપલ કરતો રહે છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ પ્રકારના વિચારમાં પ્રવૃત્ત રહો ! ઈશ્વરપ્રતિ જવા માટે મથો ! જો એ પ્રવૃત્તિમાં પરાજય મળે તો તેની ચિન્તા ન કરો, કદાચિત્ એમ કરતા કાંઈ વિશિષ્ઠ કલ્પના સાથે તમે અથડાઈ જાઓ, તોપણ તેના પ્રતિ ધ્યાન ન આપો. જો કાંઈ તમને વિશિષ્ઠ રહે તેથી તમને લજ્જા લાગતી હોય, તો તે કલ્પનાને મનમાં જ રાખી મૂકો, — પોતે જઈને બીજાને તેનો ઉપદેશ આપવાની આવશ્યકતા નથી પરંતુ કાંઈ પણ કરો. ઈશ્વરને મળવા માટે કમર કરો ! પ્રકાશ આવવો જ જોઈએ. સમસ્ત આયુધપર્ષત પ્રતિ દિવસ મને બીજો કાંઈ જ જો પાળતો પોષતો રહે, તો છેવટે મારા હાથોનો ઉપયોગ મારાથી કરી શકાવાનો જ નીક. ઘેટાંના ટોળા પ્રમાણે એક બીજાની પાછળ અંધતાથી ચાલ્યા જવાનું એ પરિણામ છે. ચલનશીલ યાત્રી; અને જ્યાં ચલન દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાં ભેદ દેખાવાનો જ. ભેદ તે આયુધના સ્વાદને લાવનારી જરા તીખી તમતમતી વસ્તુ

છે. તે પ્રત્યેક વસ્તુમાંની સુંદરતા, પ્રત્યેક વસ્તુમાંની મનોહરતા છે. આ જગતમાં સુંદરતાને ઉત્પન્ન કરનાર જે કાંઈ પણ હોય તે તે ભેદ જ છે. જિજ્ઞાસુ જ જીવનનો ઉદ્ગમ છે; જીવિતતાનું ચિહ્ન છે. અર્થાત્ આપણે એ ભેદથી શા માટે ભયભીત થઈ જઈએ છીએ ?

હવે આપણે એ ધર્મસંસ્થાપકોને જાણવાની પરિસ્થિતિમાં આવીએ છીએ. ધર્મના અમુદ્રમાં કેવળ ગોળા સમાન જીવનાર મત્સ્યોની સ્થિતિની ધટનાને એક બાજુએ રહેવા ઘોઃ તોએ પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, ઐતિહાસિક પૂરાવો એવો છે કે, જ્યાં જ્યાં કાંઈ પણ સત્ય વિચાર, ઈશ્વરવિષયક સત્ય પ્રેમ રહેતો હોય છે, ત્યાં જ્યાં આત્મા ઈશ્વરપ્રતિ વળે છે, તેને વારંવાર ઈશ્વરનું મંદ દર્શન થયા કરે છે અને સમસ્ત આયુષ્યમાં એકવાર, ભગે એક ક્ષણ માત્રને માટે પણ સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાર પછી તત્કાળ, “સર્વ સંશયો સદાને માટે છિન્ન યર્ષ જાય છે; હૃદયની સર્વ વક્રતાનો લોપ થતાં તે સરળ થાય છે; સર્વ બધનો દૂરી જાય છે; અને કર્મનાં સર્વ પરિણામો પલાયન કરી જાય છે, કારણ કે, જે અનન્ય નિકટ વસ્તુ કરતાં પણ નિકટ છે, અને અત્યંત દૂરની વસ્તુ કરતાં પણ દૂર છે, તેનું દર્શન થયેલું છે.” એને ધર્મ કહે છે. ધર્મમાં જે કાંઈ છે, તે સર્વ એમાં આવી જાય છે. અન્ય સર્વ એટલે કેવળ કલ્પના, સ્વીકૃત તત્ત્વ, તે પ્રમદ્ધ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિપ્રતિ જવાના અનેક માર્ગ, એમાંથી કાંઈ પણ છે, એમ જ માનવું. અસારે આપણે ટોપનીમાટે લડી મરીએ છીએ, ફળો તો ક્યારનાંય ખાઈમાં જઈ પડ્યાં છે.

જે કાંઈ પણ બે મનુષ્ય ધર્મવિશે વાદ કરતા હોય, તો તેમને જઈને એટલો જ પ્રશ્ન પૂછવો કે, ‘તમે ઈશ્વરને જોએ છો કે ? આ બધી વસ્તુઓને તમે જોઈ છો ખરી કે ?’ એક કહે છે કે, ‘ધર્મસંસ્થાપક તો કેવળ ક્રાંધસ્ત જ છે !’ પણ તેણે ક્રાંધસ્તને જોયો છે ખરો ? તમારા પિતાએ તેને જોયો હતો ?’ “નહિ.” ‘તમારા દાદાએ તેને જોયો હતો ?’ “નહિ.” “તમે પોતે તેને જોયો છે ?” “નહિ.” સારે તમે શા માટે લડી મરો છો વારુ ? ફળો તો ખાણમાં પડી ગયા, અને તમે ટોપનીમાટે લડતા બેઠા છો ? મુઠા સ્ત્રીપુરુષોએ આના પ્રકારે ઝગડવામાટે લજ્જિત થઈ જઈએ.

એ દેવદૂત, એ ધર્મસંસ્થાપકો શ્રેષ્ઠ અને ખરા હતા; કારણ કે, તેમનામાંના પ્રત્યેક અંગેક મહાત્ત્વનો ઉપદેશ આપવાને અવતર્યો હતો. ઉદાહરણાર્થ ભારતવર્ષના ધર્મસંસ્થાપકોને જ લ્યો; કારણ કે, ધર્મસંસ્થાપનાના કાર્યમાં તેઓ સર્વથી પ્રાચીન છે. પ્રથમ આપણે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને લઈશું. આપણામાના જેમણે ગીતા વાંચેલી છે, તેઓ જાણે છે કે, એ સમસ્ત પુસ્તકમાં જે એક મુખ્ય તત્ત્વ ભરેલું છે, તે ‘અનાસંગ’ છે. અના-

સકત રહેા. હૃદયમાંનો પ્રેમમાત્ર એકને માટે જ છે. જોના માટે ? જોને વિકારનો કદાપિ સ્પર્શ થતો નથી તેને માટે. એ એક એટલે જાણ ? પરમેશ્વર. જે બદલાય છે, જોનામ વિકૃતિ થાય છે, તેને પોતાનું અંત કરણ સમર્પવાની બૂલ કરશો નહિ. કારણ કે, હુઝ એ જ છે. કાઈ એક મનુષ્યને તમે પોતાનું અંત કરણ આપશો ખરા; પણ જો તે મરી જશે તો હુઝ એ જ તેનું પરિણામ થવાનું. તમે કાઈ એક મિત્રને ઉદય આપશો; પણ આવતી કાલે જ તે તમારો શત્રુ બની જશે. તમે પોતાનું ઉદય પોતાના પતિનાં ચરણોમાં સમર્પશો; પરંતુ કાઈ એક દિવસે તે તમારી જોડે લડશે. તમે નિજ હૃદયની સ્વામિની પોતાની પ્રિયપત્નીને બનાવશો; પણ દહીં તો કાલનો દિવસ વીણા પહેલાં કદાચિત્ તે સદાને માટે આ ઢાણબંધુર જગતને સાગી જશે. સમસ્ત વિશ્વ આવા પ્રકારે જ આત્મા કરે છે. એટલા માટે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે, “જોને કદાપિ વિકારનો સ્પર્શ થતો નથી એવો જ્વળ એક પરમેશ્વર જ છે. તેના પ્રેમનો કદાપિ લોપ થતો નથી. આપણે ગમે ત્યાં હોઈએ અને ગમે તે કરતાં હોઈએ, છતાં તેનું અંત કરણ તેનું ને તેનું-સમાન-સકરણ, અને પ્રેમમય રહે છે. તે અવિકાર્ય છે, આપણે ગમે તે કરતાં હોઈએ, છતાં તે કદાપિ ક્રોધાતો નથી. ઈશ્વર આપણાપર કેમ કરીને ક્રોધાય વારુ ? તમારું બાળક તમારાં ઘણાં અડપલાં કરે છે, છતાં તમે તેનાપર ક્રોધ કરો છો ખરા કે ? આપણે ભવિષ્યમાં શું થવાના છીએ, તે શું ઈશ્વર નથી જાણતો ? તે સારી રીતે જાણે છે કે, જોલા કે મોઝા આપણે બધા પરિપૂર્ણતાને પામનાર છીએ. તે ધૈર્યવાન-અનંત ધૈર્યવાન છે. આપણે તેનામા પ્રેમ રાખવો જોઈએ; અને પ્રત્યેક સજીવ વસ્તુમાં પણ પ્રેમ ધરાવવો જોઈએ. પણ તે માત્ર વસ્તુને જોઈતેનામાં કિંવા તે દ્વારા જ ધરાવવો જોઈએ. આ જ ખરી શુરુ કુચી છે. તમારે નમારી પત્નીમાં પ્રેમ ધરાવવો જોઈએ, પરંતુ તે પ્રેમ તે પત્નીવિષયક ન હોવો જોઈએ. “પ્રિયતમે, પતિ પતિ તરીકે પ્રિય હોતો નથી, કિંતુ તેનામાં બ્રાહ્મ પરમેશ્વરના યોગે જ તે પ્રિય હોય છે.” વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે, પતિ અને પત્નીના પ્રેમમા, તેમ જ માતા તથા બાળકોના પ્રેમમાં, પત્નીને ભાસે છે કે તે પતિમાં પ્રેમ રાખે છે અને માતાને ભાસે છે કે તે પોતાનાં બાળકોપર સ્નેહ ધરાવે છે, છતાં વાસ્તવિકતાથી જોતાં તે પ્રેમને ખેંચનારો તેમનામાં નિરતર વસતો પરમેશ્વર જ છે. તે જ જ્વળ વિલોભનીય છે, બીજા કોઈમા પણ કોઈને પોતાપ્રતિ આકર્ષવાની શક્તિ રહેલી નથી. પરંતુ સત્ પ્રકાર આ છે, એ બહુધા તે પત્નીના જાણવામાં આવી શકતું નથી; છતાં પણ ભલેને અજ્ઞાનથી પણ તે યથાર્થ વર્તન કર્યાં કરે છે. તે ઈશ્વરમાં જ પ્રેમ રાખે છે. જોદ માત્ર એટલો જ કે, જ્યારે કોઈ એ કૃતિ અજ્ઞાત રીતે કરે છે, ભાલિ તેમાંથી હુઝ હિંદુભવવાનો સંભવ રહે છે;

અને જાણીને જો એ કૃતિ કરાય છે, તો પછી એ જ મુક્તિ છે. મુક્તિ કોઈ અન્ય વસ્તુ નથી. અમારાં શાસ્ત્રો જે કહે છે તે એ જ છે. જો ક્યાંય પ્રેમ મળી આવે, ક્યાંય આનંદની જ્યોતિ અમકતી દેખાય, તો નિશ્ચયપૂર્વક માનવું કે, સાં તે-પરમાત્મા-હાજર છે; કારણ કે, તે આનંદમય છે, કલ્યાણમય છે, પ્રસન્ન પ્રેમ જ છે. તેના વિના મૂળ પ્રેમના અસ્તિત્વની શક્યતા જ નથી.

એ શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશની નિહાની દિશા છે. તેણે એ ઉપદેશને પોતાના સમાજમાં દબતાવી પ્રેરી દીધો છે; એથી જ્યારે પણ કોઈએક હિન્દુ ગૃહસ્થ કોઈ પણ કૃતિ કરે છે, કેવળ પાણી પીએ છે તો પણ કહે છે કે, “જો આમાં કોઈ ઉત્તમ હોય, તો તે પરમેશ્વરને અર્પિત થાઓ.” કોઈ પણ સારું કાર્ય કરીને છુદ્ધનો ભક્ત વડે છે કે, “આ સત્કૃત્યનું પુણ્ય જગતને પ્રાપ્ત થાઓ. મારા કાર્યમાં જો કોઈ પણ પુણ્યમય હોય, તો તે જગતને સમર્પિત થાઓ અને જગતનાં પાપો મારા પ્રતિ આવો!” હિન્દુ કહે છે કે, ઈશ્વર સર્વશક્તિ છે, સર્વત્ર વિસ્તરેલા આત્માઓનો પણ તે આત્મા છે; હિન્દુ કહે છે કે, જો હું મારાં સર્વ સત્કૃત્યો ઈશ્વરાર્પણ કરું તો તે જ મહાપદ છે; કારણ કે, તેમ કરવાથી સર્વ સત્કૃત્યોનું એવ સંપૂર્ણ વિશ્વને મળવાનો સંભવ છે.

એ તો જાણે એક અંગ થયું. હવે ભગવાન કૃષ્ણનો ખીજો ઉપદેશ શો છે વારુ ?

“વ્રદ્ધાપાય કર્માણિ સંગં ત્યજત્વા કતોતિ યઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવાંમસા ॥”

“જો કોઈ પણ આ સંસારમાં રહીને કર્મ કરે છે અને તે કર્મોનું સર્વ ફળ ઈશ્વરને સમર્પે છે, તેને આ સંસારમાંનાં પાપનો લેપ થતો નથી. જળમાં ઉદ્ભવેલું કમળ જેમ જળની સપાટીથી ઉઠ્યું વધી આવે છે અને સાં જ ફૂલે ફાળે છે, તે જ પ્રમાણે જગજગતમાં યુગપદ્ધા છતાં કર્મફળની આસક્તિને ત્યાગનારા પુરુષની સ્થિતિ હોય છે.”

ઉત્કૃષ્ટ કર્મયોગના ઉપદેશનું કાર્ય કરતાં શ્રી કૃષ્ણની ગીતામાંથી વળી એક ખીજો સ્વર નીકળે છે. ગીતા કહે છે કે, ‘કર્મ કર, કર્મ કર, રાત્રિ દિવસ કર્મ કરતો રહે.’ તમે કદાચિત્ પૂછશો કે, ‘તો પછી શાંતિ ક્યાં છે વારુ ?—જો સમસ્ત આયુષ્ય પર્યન્ત ગાડીમાં જોડાયેલા ઘોડાઓ પ્રમાણે શ્રમ કરતા રહી પીઠપર તંગ સાથે જ મરી જવું પડે, તો પછી હું આ સંસારમાં જન્મ્યો જ શા માટે ? શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે, “તમને શાંતિ મળશે.” ‘ન કર્મણમનાર્તામર્ત્તૈકર્મ્યં પુરુષોઽન્નુતે’ કર્મને ત્યાગી કેવળ નૈષ્કર્મ્યને સ્વીકારવાથી પુરુષને કદાપિ શાંતિ મળી શકતી નથી.” જો તમારાથી ત્યાગી શકાય તો પોતાનાં કર્મોને ત્યાગી દો; અને પર્વતના શિખરપર ચાલ્યા જાઓ. સાં પણ મન કર્મને—સતત અખંડ ભ્રમણ—

કરતું રહેવાનું. એક મનુષ્યે એકવાર એક સંન્યાસીને પૂછ્યું કે, “સ્વામિન, કોઈ સર્વથા નિરામય સ્થાન આપના જેવામાં આવ્યું છે કે? આપે હિમાલયમાં કેટલાં વર્ષ જમણું કર્યું છે?” સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યું કે, “ચાળીશ વર્ષ.” તે મનુષ્યે પ્રુન: કહ્યું, “તારે ત્યાં તો સારાં ચૂંટીને નિવાસ કરવા યોગ્ય અનેક મુંદર સ્થળો છે, તો પછી તમે ત્યાં જ નિવાસ શા માટે ન કર્યો વારુ?” એના ઉત્તરમાં સંન્યાસીએ જણાવ્યું, “કારણ કે, મારા મને મને તેમ કરવા ન હોયું.” આપણે બધાં કહીએ છીએ કે, “ચાલો, આપણે શાંતિને શોધી કાઢીએ,” પરંતુ આપણું ચંચળ મન આપણને તેમ કરવા દે એમ નથી.

તાત્તારીને પકડનારા પેલા માણસની વાર્તા તો તમે જાણો છો. એક સિપાહી યદે-રની બહાર ગયો હતો; જ્યારે તે બેરેક પાસે આવ્યો, ત્યારે તેણે પોકાર કર્યો કે, “મેં એક તાતારીને પકડ્યો છે,” અંદરથી કોઈએ કહ્યું કે, “તેને અંદર લાવ.” સિપાહીએ કહ્યું કે, “તે અંદર આવતો નથી, સાહેબ!” અંદરથી અવાજ આવ્યો કે, “ત્યારે તું એકલો જ અંદર આવ.” એના જવાબ મળ્યો કે, “તે મને પણ અંદર આવવા નથી દેતો, સાહેબ!” એ પ્રમાણે જ, આ આપણા અંતઃકરણમાં આપણે પણ એવા એક તાતારીને પકડેલા છે. આપણે તેને શાંત કરી શકતા નથી અને આપણને તે શાંત થવા દેતો નથી. આપણે બધાએ જ તાતારીને પકડેલા છે. આપણે બધા કહીએ છીએ કે, ચંચળતાને ત્યાગો; શાંત થાઓ. આવી આવી બીજી પણ અનેક બાજતો છે; વળી પ્રત્યેક નહાતું બાળક પણ એમ બોલી શકે છે, અને તે ધારે છે કે, આપણે એમ કરી શકીશું. પરંતુ બાળક પણ એમ બોલી શકે છે, અને તે ધારે છે કે, આપણે એમ કરી શકીશું. પરંતુ વાસ્તવિકતાથી જોતાં એ કાર્ય બહુ જ કઠિન છે. મેં એ વિશેના અમલ કરેલા છે. મેં પોતાનાં સર્વ કર્તવ્યોને સમુદ્રમાં ડૂબાડી દીધાં અને પર્વતના શિખરપર પલાયન કરી ગયો. મેં શહેરમાં નિવાસ કર્યો; નિખિડ અરણ્યમાં દિવસોના દિવસો વીતાડી દીધા. પણ પરિણામ શું? તેનું તે જ. મેં તાતારીને જ પકડ્યો; કારણ કે, એ સર્વ કાળ હું મારા સમસ્ત જગતને મારી સાથે જ લઈ ગયો હતો. મારા મનમાં જે કોઈ હતું તે, તાતારી જ. અર્થાત્ જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તો પછી બહારના બીજા દીનજનોને દોષ દેવાનું કોઈ પણ કારણ નથી. અહીં અંદર જ્યાં સૂધી તે તાતારી હોય છે, ત્યાં સૂધી આપણે કહીએ છીએ કે, “આવી આવી પરિસ્થિતિ સારી અને આવી આવી પરિસ્થિતિ હોય તો તે નહારી.” આપણે જો તેને સુખ રાખી રાખીએ એમ હોય, તો સર્વ સુરક્ષિત ચાલ્યા કરશે.

એટલા માટે જ આપણને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન ઉપદેશો છે કે, પોતાનાં કર્તવ્યોને દૂર ન હટાવો, કિંતુ પુરુષ પ્રમાણે તેમને શરીરપર ધારણ કરો અને પરિણામ વિશે તો વિચાર જ કરશો નહિ. અનુચરને ‘આમ કેમ વારુ?’ એમ પૂછવાનો અધિકાર જ નથી;

શૂરવીર સૈનિકનો વિચાર સાથે સબધ નથી આગળ ચાલો; આપણે કેવા પ્રકારે કાર્ય કરવાનું છે, એનો વિનાકારણ વિશેષ વિચાર કરતા બેસી ન રહો. ‘હું સ્વાર્થરહિત તો છું ને?’ એમ પોતાના મનને પૂછો. જો તમે એવા હો, તો પછી ખીન્ન કાઈ પણ વિષયમાં ધ્યાન ન આપો. તમારા વિરોધી થવાનું સામર્થ્ય કશામાં પણ નથી! અદર દુનડી મારો પોતા સમક્ષ હોય તે કર્તવ્ય કરો અને તમે એમ કહ્યું એટલે પછી ધીમે ધીમે તમને સસની પ્રતીતિ થતી જશે.

“કર્મણ્યકર્મ ચ પર્યેદકર્મણિ ચ કર્મ ચ ।

સ શુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ શુક્ત કૃત્ત્નકર્મજિત્” ॥

“અત્યત ક્રોનાદય છતાં જેને નિતાંત શાંતિ મળી શકે છે અને અત્યત શાંતિ હોવા છતાં જે નિતાંત કર્મરત હોય છે, તે જ યોગી, તે જ મહાત્મા, તે જ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલો છે.”

સારે હવે તમે જોઈ શકો છો કે, આ સર્વ ઉપદેશનો સાર એ જ છે કે, આ જગ તમાના સર્વ કર્તવ્યો પાવન છે, આ જગતમાં એનું એક પણ કર્તવ્ય નથી કે, જેને શુદ્ધ કહેવાનો આપણો અધિકાર હોય તેમ જ, પ્રત્યેક મનુષ્યનું કાર્ય સિદ્ધામને અધિકૃત થયેલા રાજેશ્વરના કાર્યની યોગ્યતાનું છે

છુદ્ધદ્વારા લવાયતી ઇશ્વરી આત્મામાં ધ્યાન આપો તે આત્મા મહા ભયકર છે આપણા અંત કરણમાં તેનું પણ એક સ્થળ છે છુદ્ધ કહે છે કે, “સ્વાર્થસાધુતાનું નિર્મૂલન કરો, જે જે વસ્તુના યોગે તમે સ્વાર્થપરાયણ બનો છો, તે તે વસ્તુનો નાશ કરો પત્નીને ત્યાગો, પુત્રને ત્યાગો અને પોતાના કુટુંબને પણ ત્યાગી જાઓ આ જગ તમાના તરીકે રહેશે જ નહિ, પૂર્ણ સ્વાર્થપરા-મુખ યાઓ” સસારી મનુષ્યને લાસે છે કે, આપણે સ્વાર્થરહિત થઈએ, પરંતુ પત્નીના મુખચંદ્ર પ્રતિ દૃષ્ટિ જતા જ પુન તે હતો તેવો ને તેવો જ સ્વાર્થપરાયણ થઈ જાય છે માતાના મનમાં સર્વ પ્રકારે સ્વાર્થને ત્યાગી દેવાનો વિચાર આવે છે, પરંતુ જ્યાં બાળનું મિષ્ટ મધુર મુખ દર્શિગોચર થયું કે, તેના એ વિચાર હવામાં ઉડી જાય છે અને પાછી તે સ્વાર્થપરાયણ બની જાય છે જગ તમાની પ્રત્યેક વસ્તુની એ જ સ્થિતિ છે. મનમાં સ્વાર્થની ઝંઝા ઉદ્ભવી ને આપણે કાઈ એક સ્વાર્થભરિત વિષયની પાછળ પડ્યા, એટલે તત્કાળ આપણામાંનું સમસ્ત મન બ્યત્ત, જેના યોગે આપણે મનુષ્ય નામને યોગ્ય થઈએ છીએ, તે નીકળી જાય છે આપણે પણ બનીએ છીએ, કેવળ ગુનામ બની જઈએ છીએ, આપણા બાધવાને ભૂતી જઈએ છીએ. અત પર આપણા મુખમાથી ‘તું આગળ અને હું તારી પાછળ’ એવા ઉદ્ગાર

નીકળતા નથી; કિન્તુ નિસના ઉદ્દગાર એટલે કે, ‘હું’ સદુચી પહેલો, બીજાઓએ પોતા-પોતાનું ફેડી લેવું’ એવા ઉદ્દગાર જ નીકળ્યા કરે છે.

આપણને જાણીએ આવે છે કે, શ્રી કૃષ્ણની આત્મામાં પશુ આપણા હૃદયમાં એક સ્થળ છે. તે ઉપદેશ વિના આપણાથી જરા પણ ચલનવલન કરી શકાય તેમ નથી. શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશમાં ધ્યાન આપ્યા વિના આપણે આપણા આયુષ્યમાંના ટાઈ પશુ કર્તવ્યને, સદસદ્વિવેકશુદ્ધિને અનુસરી, શાંતિ, આનંદ તથા સુખથી પોતાના અંગપર લઈ શકીએ તેમ નથી. “તમારા કર્મમાં ટાઈ અયોગ હોય તોપણ ડરશે નહિ; એવું ટાઈ કાર્ય છે જ નહિ કે, જેનામાં નહારાપણનો લેશમાત્ર પણ અંશ ન જ મળી શકે.” “તે સર્વ ઈશ્વરાર્પણ કરી દો અને ફળનો વિચાર ન કરો.”

એ પ્રમાણે જ આપણા હૃદયનો એક ખૂણો બીજા એક ઉપદેશમાં છે. આયુષ્ય અંચળ છે; આ જગત્ શાંત છે અને સર્વ દુઃખમય છે. અરે નિદ્રાવશ આણી, તારી પાસે ખાવામાં સારું અન્ન છે, શરીરપર ધારવામાં સુંદર વસ્ત્રો છે અને નિવાસમાં સગવડોરેલું ગૃહ છે, તે વેળાએ કદાપિ તારા સ્મરણમાં આવે છે કે, તારા (આપણા) લક્ષ્યા-વધિ બાંધેલા અન્ન અન્ન કરીને, ક્ષુધા અસહ્ય થવાથી મરી જાય છે? જ્યાં જુઓ ત્યાં દુઃખ, કલેશ અને આપત્તિનું જ સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુઓ-પ્રતિ ધ્યાન દે. બાળક બ્યારે આ જગતમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તેના મુખમાંથી ક્યો ધ્વનિ નીકળે છે તે તરફ લક્ષ રાખ. તે રડે છે, એ વાર્તા સહ છે. આ મૂળ રડવા-માંટેનું જ સ્થાન છે. જે આપણે એ દેવદૂતના ઉપદેશમાં ધ્યાન પરાવીશું, તો આપણે કદાપિ સ્વાર્થપરાયણ થઈશું નહિ.

બીજા એક દેવદૂતને જુઓ. તે નાજરયનો છે. તે ઉપદેશ આપે છે કે, “તૈયાર થાઓ; કારણ કે, સ્વર્ગનું રાજ્ય સર્વથા નિકટમાં છે.” શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશનો મેં પુષ્કળ વિચાર કરેલો છે; અને તે પ્રમાણે સંગરહિત થઈને વર્તવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું; છતાં ટાઈ ટાઈવાર હું બૂલ ખાઈ જાઉં છું. પછી તત્કાળ શુદ્ધનો ઉપદેશ મારા સમક્ષ આવીને ઊભો રહે છે, તે એ કે, “સાવધ રહો; કારણ કે, આ જગતમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ ક્ષણભંગુર છે, અને આ જીવનમાં નિલ દુઃખ જ ભરેલું હોય છે.” હું એ વિશે વિચાર કરું છું; પણ કયા ઉપદેશનો સ્વીકાર કરવો, એ વિશે હું નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી. એટલામાં પુનઃ એક ઉપદેશ વજ્રપાત સમાન મારા મસ્તકપર આવીને અફળાય છે—“તૈયાર થા; સ્વર્ગનું રાજ્ય નિકટમાં છે; એક ક્ષણમાત્રનો પણ વિલંબ કરીશ નહિ—આવતી કાલપર ઈંધણ મુલતવી રાખીશ નહિ. તે અંતમાં તૈયાર રહે. તે તને ગમે ત્યારે—કદાચિત્ અત્યારે જ—

આવીને પકડી લેશે.” આ ઉપદેશને પણ હૃદયમાં રચાત આપતું જ નોંધ્યે, અને આપણે તે સ્વીકારીએ છીએ. તે દેવદૂતને આપણે નમન કરીએ છીએ; તે પરમેશ્વરને આપણે પ્રણામ કરીએ છીએ.

અને સારપંજી સમતાનો સંદેશો આપતા માન્યવર પયગંબર મહંમદ સાહેબ પધારે છે. તમે પૂછો છો કે, “તેના ધર્મમાં તે વળી સારું શું હોવાનું વારું?” જે તેમાં કાંઈપણ સારું ન હોત, તો તે ધર્મ જીવતો જ કેમ રહી શકત? જેટલું સારું હોય છે, તે જ જીવને ધારણ કરે છે, તે જ માત્ર અવશિષ્ટ રહી શકે છે. કારણ કે, માત્ર સારું જ બળવાન હોય છે. એટલા માટે યુદ્ધમાં તે જ સહજ બાકી રહે છે. સર્વથા આ જન્મનો જ વિચાર કરો, કે અશુદ્ધ આચરણવાળા માણસનું જીવન વધારે લાંબું કેમ નથી થતું? તેથી વિરુદ્ધ શુદ્ધાચારી મનુષ્યનું જીવન કેટલું બધું દીર્ઘ હોય છે? એ વિગે તે લોકો જ નથી કે, પવિત્રતા તે જ બળ છે, સારાપણું તે જ બળ છે. જે તેના ઉપદેશમાં કશી જ ઉત્તમતા ન હોત, તો મુસમાની ધર્મ આજ સુધી જીવતો કેમ રહી શક્યો હોત? તેમાં પુષ્કળ ઉત્તમતા રહેલી છે મહંમદ પયગંબર સમતાનો પુરસ્કર્તા હતો અર્થ મનુષ્યો, અર્થ મુસલમાન એકબીજાના બધું છે, એ જ તેના પ્રતિપાદનનું રહસ્ય હતું.

અર્થાત્ એથી આપણને દેખાઈ આવે છે કે, પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકનું, પ્રત્યેક દેવદૂતનું એક વિશિષ્ટ કાર્ય છે, પ્રત્યેકનો ઉપદેશ વિશિષ્ટ છે. પ્રથમ તે ઉપદેશને સાબળી પછી તે ઉપદેશકના જીવનચરિત્રનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો તે વેળાએ તત્કાલ તેનું સર્વ જીવનકાર્ય સ્પષ્ટ, પ્રકાશિત થાય છે.

હવે, અમાન, મૂઢળોના સહસ્રાવધિ ઉપપત્તિઓ કાઢ્યા કરે છે અને પોતાની માનસિક પરિણતિ અનુસાર, પોતાની કલ્પનાને મળતા આવે, એવા ખુવાસા આપ્યા કરે છે; અને તેની બંધી જવાબદારીને એ દેવી શિક્ષકોના મસ્તકપર લાદી દે છે. તેઓ, તે દેવદૂતોના ઉપદેશોને લે છે અને પછી તેના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના ભૂલભરેલા અર્થો કરે છે. પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકના ઉપદેશની જે કાંઈ ખરેખરી ટીકા હોય તો તે એક માત્ર તેનું પોતાનું જીવનચરિત્ર જ છે. તેના જીવનચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરો; તેણે જે કાંઈ કયું હોય, તેને જોવાથી તેનો સર્વ ઉપદેશ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ગીતા વાંચો, એટલે તમને જણાઈ આવશે કે, શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં તે પૂર્ણતાથી જોતરેલી છે.

મહંમદ પયગંબરે પોતાના જીવનચરિત્રથી બતાવી આપ્યું છે કે, મુસમાનોમા પૂર્ણ સમતા, પૂર્ણ બધુતા હોવી જોઈએ. તે કયા વંશનો છે, કઈ જાતિનો છે, કયા પંથનો છે, કયા વર્ણનો છે, સ્ત્રી છે કે પુરુષ છે, એ પ્રશ્ન લાંબો જ નહિ તુર્કસ્તાનનો સુલ્તાન

આફ્રીકાના બજારમાં ગુલામને ખરીદી, સાંકળથી બાંધીને તુર્કસ્તાનમાં લાવતો; પા તે જ ગુલામ મુસલમાન થાય અને તેનામાં સંપૂર્ણ ગુણ તથા સામર્થ્ય હોય, તો તે ખુ મુસ્તાનની શાહજાદી સાથે પણ સહજ સ્વભાવે લગ્ન કરી શકતો. એ ઘટનાની આ દેશ-અમેરિકા-માં જે પદ્ધતિથી નિર્મો તથા અમેરિકન ઇન્ડિયનો સાથે વર્તવામાં આવે છે, તે પદ્ધતિ સાથે તુલના કરો! અને હિન્દુઓ વળી શું કરે છે? જે તમારા કોઈ ધર્મોપદેશકનો ભૂલથી કોઈ કર્મકાંડી હિન્દુના અન્તને સ્પર્શ થઈ ગયો, એટલે તે અન્તને તે અસ્પર્શ્ય માનીને નાખી દે છે. અમારું તત્ત્વજ્ઞાન આટલું બધું ઉચ્ચ પ્રકારનું હોવા છતાં વ્યવહારમાં અમારી તેટલી જ દુર્બળતા તમને પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. પણ ઇતર સર્વ જાતિઓ કરતાં મુસલમાનોમાં એ દૃષ્ટિથી કેટલી બધી ઉદારતા જણાઈ આવે છે તે જુઓ. તે તેમની ઉદારતા તેમની સમતામાં, જ્યાં જાતિ તથા વર્ણનો પ્રશ્ન જ અવશિષ્ટ રહેતો નથી, એવી તે સમતામાં દેખાઈ આવે છે.

એમના વિના અન્ય એવા જ મહાન ધર્મસંસ્થાપકો હવે પછી અવતરશે ખરા કે? નિશ્ચયપૂર્વક તેઓ આ જગતમાં અવતાર લેશે. પણ તે જાણિ આશાપર અવધંબી રહેશે નહિ. તમારામાંના પ્રત્યેક ચોતે જ સર્વ જૂના કરારવડે બનેલા આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા નવા કરારનો ઉપદેશ ધર્મસંસ્થાપક થાય, તો તે મને વધારે ગમશે. પૂર્વના સર્વ ઉપદેશને છોડી; પોતાના અનુભવની તેને પુષ્ટિ આપો, અને પાંચી ખીજાના શરુ થાઓ. એ ઉપદેશ-આમાંના પ્રત્યેક પુરુષ મહાન હતો, પ્રત્યેક આપણામાટે કંઈને કંઈ પણ પાઞ્જ છોડેલું છે, તેઓ આપણા ઈશ્વર છે. આપણે તેમને વંદન કરીએ છીએ, આપણે તેમના અનુસર છીએ. અને એનો અર્થ એ જ કે, આપણે આપણને પોતાને જ વંદન કરીએ છીએ; કારણ કે, જેવા તેઓ ઈશ્વરના બાળકો અને ઈશ્વરાત્તાના ઉપદેશક છે, તે પ્રમાણે જ આપણે પણ છીએ. તેઓ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, અને આપણે પૂર્ણતાના પ્રદેશમાં પહોંચવાના છીએ. ક્રાઇસ્ટના રાખ્દોને સ્મરણમાં રાખો, “સ્વર્ગનું રાજ્ય સર્વથા નિકટમાં છે!” સર્વથા આ શબ્દો જ આપણે પ્રત્યેક જન એવો ૯૯ નિશ્ચય કરીએ કે, “હું ધર્મસંસ્થાપક થઈશ, હું પ્રકાશને લાવનારો દૂત થઈશ, હું ઈશ્વરનો એક બાળક થઈશ, કેવળ એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ દેવ જ બની જઈશ.”

રામકૃષ્ણ; તેનું ચરિત્ર અને વચના*

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં પ્રોફેસર મેક્સમૂર અગ્રગણ છે. અતઃ પૂર્વ જે સંપૂર્ણ સહિતા કોઈને પણ મળવી બહુધા અશક્ય હતી, તે સગવેદ સહિતા ઈંગ્લિશ કંપનીના ઉદાર આગ્રયથી અને પ્રોફેસર સાહેબના કેટલાક વર્ષના મહાન પરિશ્રમથી બહુ જ સલાહ અને સુદરતાથી સુઢાકિત થઈ લોકોને મળવી સુનલ થઈ પડી છે. આર્યાવર્તના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાંથી મેળવેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાની ઘણી ખરીના મૂળાક્ષરોના આકાર સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન હોવાના જ અને તેમાના અનેક ચળવેદો બૂલભરેલા પણ હોવાના અર્થાત એથી દાર્ઢ પણ પરક્રીય ગૃહસ્થમાટે, પછી ભનેને તે ગમે તેવો અને ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય, એ સંસ્કૃત અક્ષરો નરાગર છે કિંવા બૂલભરેલા છે, એ શોધી કાઢવાનું અને તેના કરતા પણ વિશેષતઃ, અતિશય સૂનમય અને સંઘ ટીકાના અર્થને વિશદ કરવાનું કાર્ય કેટલું બહુ કલિન થઈ પડવાના સભવ હોય છે, એની આપણે સદજ કંપના માત્ર પણ કરી શકીએ તેમ નથી. સગવેતુ પ્રકાશન તે પ્રોફેસર મેક્સમૂરના આયુષ્યમાનું મહાકૃત્ય છે એ ઉપગત પણ તેઓ બહુધા સંસ્કૃત વાચનના પ્રદેશમા જ વસતા હતા અને પોતાના જીવનનો સર્વ કાળ તેમા જ વીતાડતા હતા, પણ એથી મંઈ એવો અર્થ નિષ્પન્ન થતો નથી કે, પ્રોફેસર સાહેબને હજી પણ આર્યાવર્ત-યત્રમાંથી નીકળેના ધૂસરવે જેનું આકાશ ભરેલું છે - જે અનેક વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જનક અને યાત્રવ ક્ય આદિવે યુક્ત છે, - જે ભારતવર્ષમાનું પ્રત્યેક ગૃહ પોતપોતાની ગાર્ગી કિંવા મૈત્રેયીના સાન્નિધ્યથી પ્રકુલ છે, અને જે વેદિક નિયમ પ્રમાણે ગૃહસૂત્રની આજ્ઞા અનુસાર પોતે ચાલ્યા કરે છે, - એવું, પૂર્વ પ્રમાણે જ વેદમંત્રોની ઘોષણા કરનાર તરિક્કે ટકી રહ્યું છે, એમ જ ભાસતું હતું અન્ય ધર્મના પરદેશીય રાજના પગતળે ચગતાર્ધ જવાથી અને પોતાની પુરાતન શિષ્ટાચારપદ્ધતિ, ધર્મવિધિ અને રૂઢિનીતિથી વિયુક્ત થવાને લીધે અર્ધમૃત થએલા ભારતવર્ષના, સદજમા જમા ધ્યાન ન જઈ શકે તેવા ખૂણામા પણ શી શી નવીન ધર્મનાઓ બને છે, એ વિશેની, પ્રોફેસર સાહેબને તેઓ ભારતવર્ષની હીનચાનમા બારીક ધ્યાન રાખતા હોવાથી ઘણી જ સારી માહિતી હોય છે એમનાં ચરણો કદાપિ ભારતવર્ષના તીરપ્રાતને અડધાં નથી એટલા માટે અહીંના પૂજક જાગે ઈંગ્લિશને હિન્દુસ્તાનના લોકોના ગીત

* પ્રો. મેક્સમૂર દ્વારા 'Rama Krishna his life and saying' નામક પુસ્તક કંપી સ્વામી વિવેકાનંદે બંગાલી ભાષામા કરેલી અને 'હૃદયોવન મસિમ્મા' ગુપ્તની સમાલોચનાના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદો આ અનુવાદ છે (તા. ૧૪ મી માર્ચ ૧૮૮૯)

રિવાજ, શિષ્ટાચાર્યવૃદ્ધિ અને નીતિક'પના આદિ વિશે તેમણે જે કાર્ત્ત્વ અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે, તે વિશે પોતાનો શુદ્ધ તિરસ્કારદર્શાવે છે પરંતુ એ તત્ત્વ એ ઝાંગો ઇડિયન્ અધિકારીઓના પ્યાનમાં આવવું બેધમ્યે કે, તેઓ જો અહીં આજન્મ નિવાસ કરી રહે, તોપણ કિંવા આ દેશમાં જ તેમનો જન્મ થયો હોય અને તેમને અહીંજ ઉછેરીને મોટા કરવામાં આવ્યા હોય, તોપણ તેમની સાથે પ્રસક્ત સમય ધરાવનાર સમાજની સ્થિતિ સબધી તેમને જે કાર્ત્ત્વ એક વિશેષ માહિતી મળતી હોય, તે વિના ઇતર વર્ગના લોકો વિશે તો તેઓ પૂર્ણ અજ્ઞાન જ હોય છે કેટલાક દિવસ પૂર્વે એક પ્રસિદ્ધ ઝાંગો ઇડિયને નખેના 'ભારતમાં નિવાસ' ('Residence in India') એ નામના ગ્રંથમાં 'અત્ત પુ ગ્માનાં રહસ્યો' (Native Zannana Secrets) એ પ્રકરણ પર્યન્ત હું વાચતા વાચતા આવી લાગ્યો રહસ્યને જાણી લેવાની મનુષ્યના હૃદયમાંની પ્રમળ ઇચ્છાના યોગે જ મેં એ પ્રકરણ વાંચ્યું હશે, પણ મને તેમાં શું જણાયું? એતદ્દેશીય મનુષ્યોના જીવનમાંના ગહસ્યને જાણવાની પોતાના દેશમાંથી લેવાની ઉચ્ચ જિજ્ઞાસાને,—પોતાના ભગી, તેની બાપડી અને તેના પ્રિયકર એ વચ્ચેના એક પ્રેમના પ્રહસનનું વર્ણન કરીને, સપૂર્ણ તૃપ્ત મરવાના એક મહાન્ ઝાંગો ઇડિયન્ લેખકનો નિશ્ચય દેખાયો! અને ઝાંગો ઇડિયન્ સમાજે તે પુસ્તકનું સર્વથા અત્ત કરણ્યુર્ધ્વક જે સ્વાગત કર્યું, તેથી દેખાય છે કે, લેખકનો હેતુ સિદ્ધ થયો અને પોતાના પુસ્તકને બેઈતને પોતાની જૂતકૃતતા ચએથી દેખાઈ! 'પ્રિય મિત્રો, તમારો આવી રીતેજ વિશ્વાસ થતો રહો!' એથી અધિક આપણે શું બોલી શકવાના હતા વાર? ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તે કેટલું બધું યથાર્થ છે કે,

‘ધ્યાયતો વિષયાપુસ સગસ્તેપ્પનાયતે ।

સગાત્સનાયતે કામ કામાત્કોષોઽમિજાયતે ॥

“મનુષ્ય વિષયોનો વિચાર કરવા માડે છે, એટલે તેનામાં તે વિષયો વિશેની આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, આસક્તિથી કામ, અને પછી કામમાંથી ક્રોધનો ઉદ્ભવ થાય છે”

હવે એથી વ્યર્થ વાર્તાઓને લાગી આપણે આપણા મૂળ વિષયપર આવીએ. સારે અર્થાત્ એકદર રીતે પ્રેદેસર મેક્સમૂલરની, સામાજિક રીનિરિવાજ તથા નીતિતત્ત્વો તેમ જ આધુનિક આર્થિકવર્તના જિજ્ઞાસાના આલારે જે ઘટનાઓ બને છે, તે મર્ડ વિગેની માહિતીને જોતા ક્રોધને પણ આશ્ચર્ય થવાનો સભવ માની શકાય, એને આપણા પોતાના અનુભવનો આધાર છે

વિશેષતઃ, પ્રેક્ષક સાહેબનું, ભારત વર્ષના ક્ષિત્ર ક્ષિત્ર ભાગોમાં ધર્મની કઈ નવીન લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વિષયમાં અધિક ધ્યાન દોય છે; અને પાશ્ચાત્ય જગત્ એ વિશેના અજ્ઞાનાધિકારમાં ન પડી રહે, એટલા માટે તેઓ પોતાના એ વિશેના શ્રમમાં કશી પણ કચાસ રહેવા દેતા નથી. દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (ઠાગેર) અને કેશવચંદ્રસેને ચલાવેલો બ્રહ્મસમાજ, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ સ્થાપેલો આર્યસમાજ અને થીઓસોફીની હીલચાલ, એ સર્વ તેમની લેખિનીની સ્તુતિ કિંવા નિન્દાના તણકામાં સપડાઈ ગયાં છે. સુસ્થાપિત થયેલા ‘પ્રમુદ્ધ ભારત’ અને ‘બ્રહ્મવાદિન’ એ બે માસિક પત્રોમાં પ્રકટ થયેલાં શ્રીરામકૃષ્ણનાં વચનો અને ઉપદેશને જોઈ તેઓ તત્કાળ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા; તેમ જ બ્રહ્મોપદેશક પ્રતાપચંદ્ર સુભુદનદારે શ્રી રામકૃષ્ણ વિશે જે કંઈ લખ્યું હતું, તે પણ તેમના વાંચવામાં આવ્યું; અને એ ઘટનાના યોગે તે મહાત્માના જીવનચરિત્રમાં તેમનું ધ્યાન પડેવાયું. કેટલાક દિવસ પૂર્વે એવું જ, ‘The Imperial and Asiatic Quarterly Review’ (‘ઇમ્પીરિયલ્ એન્ડ એશિયાટિક્ ક્વાર્ટર્લી રિવ્યુ’—સામ્રાજ્ય તથા એશિયાતું ત્રૈમાસિક સમાલોચન) નામક ઇંગ્લેન્ડના સુપ્રસિદ્ધ ત્રૈમાસિકમાં ઈંગ્લિશ હાઉસમાંના પ્રખ્યાતિને પામેલા ગ્રંથાલયવ્યવસ્થાપક સી. એચ. ટૉની એમ. એ. એ લખેલું શ્રીરામકૃષ્ણનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયું. મદ્રાસ તથા કલકત્તાથી ઘણીક માહિતી મેળવીને પ્રેક્ષક સાહેબે ‘નાઇન્ટીનથ સેન્ટ્રી’ નામક સર્વશ્રેષ્ઠ માસિકમાં એક લઘુ લેખમાં ‘શ્રી રામકૃષ્ણનું જીવન અને ઉપદેશ’ એ વિષયોની ચર્ચા કરી. તે ચર્ચામાં તેમણે એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે, “ભારતવર્ષ આજે અનેક સત્કોથી કેવળ પોતાના પુરાતન ઋષિઓના વિચારોનો જ પ્રતિધ્વનિ કરતું હતું; અને હમણાં હમણાં તો કેવળ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારોનો અનુવાદ જ કરતું હતું; એવા સમયમાં તેનામાં નવીન આધ્યાત્મિક ચૈતન્ય પ્રેરનારા આ આધુનિક ઋષિની સ્તુતિકરક અને અભિનવ ભાષામાંના અપૂર્વ વિચારોએ મારા હૃદયને સહજમાં જિતી લીધું છે.” પ્રેક્ષક મૈક્યમૂલરે ભારતના ધાર્મિક સાહિત્યનું અનેકવાર વાંચન કરેલું છે અને તેથી ત્યાંના ઋષિઓની તેમ જ ઘણાક સાધુઓની જીવનકથા સાથે તેઓ સારા પરિચિત છે; પણ આ સુગમાં, આ કાળના હિન્દુસ્તાનમાં, આવા મહાત્માઓ અવતરશે, એવી આશા રાખવી પણ શક્ય છે ખરી કે? શ્રી-રામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન તે એ પ્રશ્નનું ‘હ’કારાત્મક ઉત્તર આવ્યું અને તેણે, પોતાના સમસ્ત આયુષ્યને ભારતાર્પણ કરનાર એ વિદ્વાન મહાત્માના હૃદયમાંની, ભારત-વર્ષની બાવી મહત્તા તથા પ્રગતિ-વિશેની આશાવંશીનીના મૂળમાં જળ સિંચીને તેનામાં નવીન જીવન લાવી મૂક્યું.

ભારતવર્ષના કલ્યાણની અંતઃકરણપૂર્વક ધ્રુવજા ધરાવનારા કેટલાક મહાત્માઓ પશ્ચિમ ભૂમિમાં પશુ છે; પરંતુ ગ્રેફિસર મેક્સમૂલર કરતાં આયાવર્તની સુસ્થિતિવિશે જેના હૃદયમાં અધિક ચિંતા વસતી હોય, એવો હિન્દુસ્તાનનો બીજો કોઈ યુરોપીયન હિતચિંતક હશે, એવી ભારી ધારણા નથી. મેક્સમૂલર હિન્દુસ્તાનના કેવળ હિતચિંતક જ છે એટલું જ નહિ, કિંતુ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ભારતીય ધર્મમાં તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. અદ્વૈત મત તે ધર્મના પ્રાંતોમાંનો એક ઉચ્ચતમ શોધ છે, એ તત્ત્વનો ગ્રેફિસર સાહેબે અનેકવાર પ્રસિદ્ધ રીતે સ્વીકાર કરેલો છે. દેહ તથા આત્માને એક જ માનનારા ક્રિશ્ચિયનને જેના અતિશય લાયક છે, તે પુનર્જન્મવાદમાં તેમની પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધા છે; કારણ કે તેમના પોતાના અનુભવમાં જ તેમને એનો પૂર્ણ પરિચય મળી ચૂક્યો છે. વધારે બીજું શું કહેવું ? પણ તેમનો આગલો જન્મ કદાચિત્ ભારતવર્ષમાં જ થયો હશે. જે હું હિન્દુસ્તાનમાં જઈશ, તો એકદમ પુનરુત્થિત થયેલી પૂર્વ સ્મૃતિના બળના પ્રવાહતળે મારી આ વૃદ્ધ દેહપટ્ટિ મને સર્વથા ત્યાગી જશે, એવો જ લય આ દેશને પોતાની મુલાકાતનો લાભ આપવાની બાબતમાં પ્રમુખતાથી તેમના મનમાં આવ્યા કરે છે. પરંતુ ગમે તે હોય; છતાં તેઓ સંસારમાંના એક મનુષ્ય છે; એટલા માટે તેમને સઘળી બાજુ-આનો વિચાર કરવો પડે છે અને તદનુસાર વર્તવું પડે છે. જ્યારે જગતમાંના સર્વવિષય-પરિભ્રામી સંપૂર્ણ સંન્યાસી પણ તેને જ વાસ્તવિક શુદ્ધતમ લાગે છે તેના યોગ આચરવાના વિષયમાં, કેવળ તે જ લોકોના મધ્યમાં રહે છે તેમણે તે યોગોને ત્યાજ્ય ગણેલા હોવાથી લોકમતના લયના યોગે સંકોચાતો દેખાય છે; જ્યારે, નામ, કીર્તિ અને ઉન્નત પદવીને મેગવવાની આશા અને તે વસ્તુઓ મળ્યા પછી તેમના ચાંચા જવાની બીતિ, એ જ વસ્તુઓ સર્વ શ્રેષ્ઠ યોગી સુદ્ધાંના-પછી તે કેવળ શબ્દોવડે એવી ધ્રુવજાને અતિશય નિઘ તથા તુચ્છ તરીકે ભલેને બેકત કરતો હોય, -વર્તનની દિશાને નિશ્ચિત કરે છે; એથી, જેને સમસ્ત જગત્ માને છે, અને જે સમાજની ઇતરાજ ન થાય એટલા માટે હમેશા સંભાળ રાખતો હોય છે, એવા સંસારમાંના એક મનુષ્યને તેના પોતાના જ અભિપ્રાયો હોય, તેમને સર્વથા બહાર બોલી બતાવવાના વિષયમાં ધણી જ કાળજી રાખવી પડે, તો તેમાં શું આશ્ચર્ય વારુ ? યોગની ગૂઢ માનસિક શક્તિ જેવી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓમાં ગ્રેફિસર સાહેબનો સર્વથા અવિશ્વાસ છે, એમ જ કહેવામાં આવે છે, તે કોઈ સત્ય વાતો નથી.

“શોડાં જ વપોં થયાં,” ગ્રેફિસર મેક્સમૂલરને “ભરતખંડમાં,” - “જેને વારં-વાર અને યથાન્યાય તત્ત્વજ્ઞ ઋષિઓની ભૂમિ કહેવામાં આવે છે, અને જેના વિશે

ઈન્ડિયામાં ઠેટલીક વિપરીત અર્થને દર્શાવનારી વાર્તાઓ કહેવામા તેમ જ ધાર્મિક જન
ભરેલી કલ્પનાઓ કરવામાં આવે છે, એમ ” તેમને “દેખાય છે, તે ભરતખંડમાં,”
અત્યારે જે નવીન ધાર્મિક હીનચાનનો આરભ થયો છે, તે વિશે આપણે કાંઈ તો જાન-
વું જ જોઈએ, એમ તેમને ભાસવા લાગ્યું એ લોકોના પ્રમાદને દૂર કરવો, “અત્યારે
ભારતમાં નિઘમાન હોઈને ઉપદેશ આપનારા સાધુઓ તથા સત્પુરુષોવિશે, હિંદુસ્તાન,
અમેરિકા તથા ઈંગ્લેન્ડનાં વર્તમાનપત્રોમાં સરેરાસ પ્રકટ તથા પ્રચલત યતાં ગમે તેવા અને
અતિશયોક્ત વર્ણનોનો ” પ્રતિકાર કરવો, “અને પુનઃ ભાગતીય જ્ઞાનજ્ઞાન (ઇન્ડિયન
યિયોસોફી), ગુણ બૌદ્ધધર્મ અને ઈતર સમસ્ત ચમત્કારિક દેખાતા નામોના મૂળમાં કાંઈ
પણ સત્ય તો રહેલું છે જ, કાંઈ પણ જાણવા યોગ્ય છે, એ બતાવવું ”-કિંવા બીજા
શબ્દોમાં કહીએ, તો ભારતવર્ષ એટલે કાંઈ પશ્ચિમચીની પેઠે હવામાં ઊડતું, અથવા તો
માછળના પ્રમાણે પાણીમાં રહેલું કે ફરતું, અથવા તો કાંઈ પણ તન મન કરીને સર્વ
પ્રકારના રોગો મટાડવા, કિંવા કામિયાબી, હવકા પદાર્થમાંથી સોનું, રુપ્યું કે રત્ન તૈયાર
કરવા, કિંવા સિદ્ધિના સામર્થ્યથી શ્રીમત પુત્રહીન જનોને સશક્ત પુત્ર આપવા, એવા
પ્રમારનું “અત્યંત મૂર્ખતાના ચમત્કાર ” કરવાનું સામર્થ્ય મેળવીને કિંકાર્યત ભરેલો ધર્મ
ચલાવના “અતિશય ભોતપાદક યોગદિના કરનાર માનવ પ્રાણીઓની સર્વથા એક નવી
ન જ જાનિથી ” ભરેલો દેશ નથી-કિંતુ જેમણે પોતાના જીવનકાળમાં જ મહાન અતી
ન્દ્રિય સત્યોની પ્રતીતિ કરેલી છે, જેઓ ખરા જ્ઞાણ, સત્ય યોગી અને પરમેશ્વરના
ખરા ભક્ત છે, એવા લોકોની ભારતમાં કદાપિ ઠીનતા નહોતી, એમ યુરોપીયન લોકોની
જાણમાં લાવવું અને સર્વથી વિશેષ મહત્ત્વની વાર્તા એ કે, હિંદુસ્તાનમાં સર્વ આર્ય
લોકો, આધુનિક માનવરૂપધારી જીવતા દેવોને ત્યાગી “ન્હાના મોટા” સર્વ રાતદિવસ
પૂર્વકથિત મૂર્ખતાના ચમત્કાર કરવાની ધૂજ ચાટતા બેસી રહી, પશુસતતિની સ્થિતિને
પ્રાપ્ત થવા જેટલા નીચ અઘાપિ થયા નથી, એ પણ તેમને બતાવી આપવું-એટલા
માટે પ્રોફેસર મેક્સમુલરે ‘નાઇન્ટીન્થ સેનચરી’ નામક માસિકના ઈ સ ૧૮૮૬ ના
ઑગસ્ટ માસના અંકમાં પ્રકટ થયેલા ‘સલ મહાત્મા’ શીર્ષક લેખમાં, શ્રી રામકૃષ્ણનું
જીવનચરિત્ર, યુરોપના વિદ્વજ્જનસમૂહસમક્ષ રજૂ કર્યું

યુરોપ તથા અમેરિકાના વિદ્વાનોએ મહા ઉ સુકતાથી તે લેખ વાંચ્યો, અને અનેક
જનોનું તેમાંના વિષય-શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ-પ્રતિ ધ્યાન ખેંચાયું એનું પરિણામ એ થયું
કે, હિંદુસ્તાન એટલે વસ્ત્રહીન નગન, બાતહાયાકારક, મૂઠ, ભીરુ, નરમાસબદ્ધક,
બળાત્કારે વિધવાઓને બાગી નાખનાર, સર્વ પ્રકારના પાપ તથા અધિકારમાં ગળા સૂધી

હુએલા લગભગ પશુરૂપ લોકોનો દેશ છે, એવી જે સુધરેલા પશ્ચિમદેશવાસીઓની પ્રમદમથી માન્યતા હતી-ક્રિશ્ચિયન ધર્મોપદેશકોએ અને મને જણાવતાં લગભગ તથા એ થાય છે કે, મારા કેટલાક દેશબાંધવોએ પણ એવી જે કલ્પના તેમના મગજમાં ફસાવી દીધી હતી, તે પાછી દુસ્તંત થવા લાગી. એ જે પ્રકારના લોકોના જે અભ્યાસ પ્રયત્ન પાશ્ચાત્ય જનોનાં નેત્રોપર જે અસાધ્ય પ્રકારનો પડેલો નખાયો હતો, તે ધીમે ધીમે હવે નીકળી જવા માંડ્યો છે. જે દેશે શ્રી ભગવાન-રામકૃષ્ણ દેવ જેવા જગદ્ગુરુને જન્મ આપ્યો છે, જે દેશ, ખરેખર જ જે વસ્તુમાં અમને વિશ્વાસ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે તેવી સર્વથા તિરસ્કારપાત્ર વસ્તુઓથી જ ભરેલો દેશ કે શું? કે પછી, કેટલાક સ્વાર્થાધિ વિદ્વસંતોષીઓના સંવે આપણને મૂર્ખ બનાવીને સત્ય ભારતવર્ષ વિશે આપણને સર્વથા અજ્ઞાન તથા અસત્ય ભાસમાં લાવી મૂક્યા છે? આવો પ્રશ્ન હવે પાશ્ચાત્યોના મનમાં પ્રસક્ત ઉદ્ભવવા લાગ્યો છે.

ભારતવર્ષમાંનાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વાસ્તવિકતા વિષયમાં જેમનો અધિકાર પાશ્ચાત્યોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે, તે પ્રોફેસર મેક્સમૂલરે જ્યારે અમેરિકા અને યુરોપના લોકોના ઉપયોગભાટે, ‘નાઇન્ટીન્ટ્થ સેન્ટરી’માં મહા ભક્તિપૂર્ણ આંતઃકરણવટે શ્રી રામકૃષ્ણનું સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર પ્રકટ કર્યું; તે વેળાએ ઉપર્યુક્ત જે વર્ગનાં મંડળોમાં બળતા દ્રોણની કટુ મનોવૃત્તિઓ ઉદ્ભવી નીકળી, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મોપદેશકો હિંદુઓનાં દેવદેવીઓ વિશે ખોટી અને બનાવટી વાતો કહીને આવા દેવોના પૂજનારાઓમાં સત્ય ધાર્મિક જનો મળવા સર્વથા અસાધ્ય છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવવાનો જીવ પટકીને પ્રયત્ન કરતા હતા; પણ તે પ્રયત્નની, ભરતીની લહરી સમક્ષ એક તણખલાની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેની જ દશા યર્ષ પડી! અહીં શ્રીરામકૃષ્ણના સામર્થ્યના અતિશય વેગથી પ્રસરતા જતા વડવાનગને જુઠાવી નાખવાની યુક્તિ-યોમાં ગુંધામણી, ઉપર્યુક્ત આપણા દેશબાંધવોનો વર્ગ, પોતાના સર્વ પ્રયત્નોને નિષ્ફળ થયેલા ભેદને, સંપૂર્ણ નિરાશાને, આંધીન યર્ષ ગયો! દેવી ઇચ્છા સમક્ષ બિચારી માનવી ઇચ્છાનું શું બળ ચાલી શકે વારુ?

હવે એ ઉભય પક્ષના બન્ને બાજુથી જદ્દ પ્રોફેસરના નિષ્ઠાપૂર્ણ શીર્ષ પર એક સરખા બળવાન આઘાતો થવા માંડ્યા; પણ એ જદ્દ ચોટી કોઈ રજુબુમિમાં પીક બતાવનારાઓમાંનો નહોતો. આવા પ્રકારનાં યુદ્ધોમાં અનેકવાર તેણે વિજય મેળવ્યો હતો. એટલે આ વેળાએ ‘પણ તેટલી જ સાહજિકતાથી તે એ પ્રસંગમાંથી પાર પડી ગયો. પ્રોફેસર સાહેબે પોતાના કુદ-અનિસ્પર્ધાઓના પ્રલાપને બંધ પાડવામાં ‘રામકૃષ્ણ, તેનું

ચરિત્ર અને વચનો' એ નામનું એક સંક્ષેપરૂપ પુસ્તક પ્રકટ કર્યું એ પુસ્તકમાં, એ મહાત્મા વિશે અને તેની ધાર્મિક કલ્પનાઓ વિશેના વાંચનાર જનસમાજને સારો પરિચય થાય એટલા માટે, તેમણે અધિક પૂર્ણ માહિતી અર્પિત કરેલી છે અને તેમનાં જીવન તથા વચનોના સંપૂર્ણ વૃત્તાંત આપેલા છે. જો પ્રેરિસર સાહેબના શબ્દોમાં જ કહીએ, તો, “એ મહાત્મા અસારે, હિંદુસ્તાનમાં અને જ્યાં તેમના શિષ્યો તેમના ધર્મજ્ઞાનને પ્રસારવાનો અને ક્રિધિયન લોકોમાંથી પણ તેમના મતના અનુયાયી મેળવવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તે અમેરિકામાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવી ચૂક્યા છે.” પ્રેરિસર સાહેબ કહે છે કે, “આ આપને બહુ જ ચમત્કારિક, એટલું જ નહિ પણ કદાચિત્ત અસંભવ જ લાગશે, પરંતુ પ્રત્યેક માનવી અત્યંત કરણ ધર્મમાટે સર્વથા ઉત્કંઠિત થાય છે, તેને તેની મુખ્ય લાગે છે અને તેથી આજે નહિ તો કાલે પણ તે ક્ષુધાનું શમન તો કરવું જ નોંધાયે. હવે, રામકૃષ્ણના શિષ્યોએ હિપરેશોસો એક પણ બાલ આધારના આશ્રમ વિનાનો ધર્મ એ ક્ષુધિત આત્માઓને મળ્યો, એટલે તે મૂલ્ય વિના મળતું જીવનાશ્રત હોવાથી તેનાપર લોકો તો દૂટી પડે છે. એટલા માટે, રામકૃષ્ણના ધર્મમાં આવી મળેના લોકોનો જે આકર્ષો કહેવામાં આવે છે, તેમાં જો કશી પણ અતિશયોક્તિ હોય, તોપણ જે ધર્મનો આ કાળમાં આટલો વિજય થાય છે અને જે ધર્મ પોતાને પૂર્ણ સત્તાના જગનમાતા સર્વથી પુરાતન વેદાંત ધર્મના નામથી જાળખાવે છે, તે ધર્મપ્રતિ અતિશય કાળજીપૂર્વક ધ્યાન આપવું જ નોંધાયે.”

પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં, મહાત્મા, ચાર આશ્રમ, યોગ આદિ શબ્દોનો અર્થ શો છે, એ પ્રથમ દર્શાવીને પછી દ્વાપાનદ સરસ્વતી, પંજારી ખાના, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, અને રાધા સ્વામી પંથના પ્રવર્તક રાય શાનિઆમ સાહેબ બહાદુર આદિ વિશે પ્રેરિસર સાહેબે ટટલોમ વૃત્તાંત આપેલા છે અને ત્યાર પછી રામકૃષ્ણના જીવનચરિત્રનો આગલ કરેલો છે.

પદનાઓ બની હોય તેવા યથાર્થ રૂપમાં જ તેમનું પ્રતિપાદન કરનારનો પણ તેમના વિશે જોવા અનુદ્ભવ કે પ્રતિક્ષન અભિપ્રાય હોય, તે પ્રમાણે તેમાં તદ્દાવત શબ્દો જ છે સર્વ ઇતિહાસોપર એનું પરિણામ થયેલું હોય છે જ, એટલે એ સક્ષિપ્ત ચરિત્રમાં પણ એમ થવું જ નોંધાયે, એવી પ્રેરિસર સાહેબના હૃદયમાં બીતિ થયા કરે છે એટલા માટે ખરી માહિતી મેળવવામાં તેમણે વિશેષ ચિંતા રાખેલી છે પ્રસ્તુત લેખક (સ્વામી વિવેકાનંદ) શ્રી રામકૃષ્ણના એક હૃદ સેવક છે જો કે શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનની મેળવેલી માહિતી પ્રેરિસર સાહેબના તર્ક તથા નિષ્પક્ષપાત ક્ષુદ્ધિની બહીમાંથી તવાઇ કરીને નીકળી છે, તોપણ એકનિષ્ઠ શિષ્યોની અદ્ભુતતા બતાવવાની પ્રમુખ પ્રવૃત્તિને માટે

ઉપર દર્શાવેલા કારણાનું તેમના એ સુરદેવના વાસ્તવિક વર્ણનમાં પણ પરિણામ દેખાઈ આવે એ શક્ય છે, એમ તેમણે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે

એ પુસ્તકમાં, સક્ષેપમાં તેમ જ સાદી અને સરળ ભાષામાં શ્રી રામકૃષ્ણનું ચરિત્ર આપેલું છે. પોતાનો યજ્ઞેવી નીકાળોનું ઉત્તર આપવાનો પ્રેદિસર સાહેબે આમાં કેવળ પ્રયત્ન માત્ર પણ કરેલો નથી, પણ મહાત્મા રામકૃષ્ણની વિવેકાણુ કલ્પનાઓપર આવેલા આગેપોનું ખડન, પોતાના અગાધ અને અસાધારણ હૃદયમાંથી નીકળેલા ગંભીર ધ્વનિથી કરેલું છે

અને એ આરોપ વિશે ખરેખર જ અમને આશ્ચર્ય લાગે છે. શ્રી કેશવચંદ્ર સેનને તેમની નિત્યની મનુર પદ્ધતિથી અમે એમ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે - “શ્રી રામકૃષ્ણની સાદી, મધુર અને વ્યાવહારિક ભાષામાં અમાનુષીય શુદ્ધતા હતી તેમના બોલવામાં આપણે જેમને ગ્રામ્ય કહીએ છીએ તેવા કેટલાક રાખ્દો આવતા હતા. તોપણ તેમની અસાધારણ નિરપરાધ બાલ વૃત્તિના યોગે અને તે રાખ્દોમાં કામુક વૃત્તિના પૂર્ણ અભાવના યોગે તેમાં દોષાદૃષ્ટતા લાવવાને બદલે રહામા તે રાખ્દો ભાષાના સૌન્દર્યમાં શ્રદ્ધિ કરનારા થઈ પડતા હતા.” અહીં સમાજના પ્રખ્યાત પ્રવર્તક, પરલોકગત, પૂજ્ય આચાર્ય છતાં પણ એ એક મોટો આરોપ જ છે

તેમનાપર જે એક ખીજો આરોપ મૂકવામાં આવે છે તે એ કે, તેમનું સંન્યાસવ્રત સ્ત્રીકરતાં પોતાની પત્ની સાથે જે વર્તન થયું, તે શુદ્ધ જગનીપણાને જ દર્શાવનાર હતું એવું પ્રેદિસર સાહેબે ઉત્તર આપ્યું છે કે, તેમણે પોતાની પત્નીની સમતિથી જ સંન્યાસનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ન્યા સૂધી તેઓ આ જગતમાં હતા, ત્યાં સૂધી પોતાના પતિને યોગ્ય એવા શીનવાળી તેમની પત્નીએ તેમને પોતાના ગુરુ કર્યા અને તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે આ જન્મ અઘ્યાયારિણી રહી, ઈશ્વરની સેવામાં પોતાના દિવસો અનત સુખ શાંતિપૂર્વક વીતાયા એ ઉપરાંત તેઓ પૂછે છે કે “સતતિ ઉત્પત્ત કર્યા વિનાનો પતિપત્ની વચ્ચેનો પ્રેમ સર્વથા અશક્ય જ છે કે શું?” આ વિષયમાં આપણે હિન્દુઓની પ્રામાણિકતામાં વિશ્વાસ રાખતાં સીખવું જોઈએ, કશો પણ શારીરિક સંબંધ ન રાખતાં, અઘ્યાયારી પતિ, પોતાની અઘ્યાયારિણી પત્નીને, ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાંતના અમર્થ સુખ-અજ્ઞાન-ની ભાગિની કરીને રક્તિક સમાન શુદ્ધ આયુષ્ય વીતાડી શકે છે. “આપણા દેશમાંની એવી ઘટનાઓ વિશે અવિશ્વાસ રાખવો યથાર્થ હશે” આ યોગ્ય ઉદગારો માટે પ્રેદિસરપર કલ્યાણની શ્રદ્ધિ થાઓ! પરકીય રાષ્ટ્રમાં તેમનો જન્મ થયો અને પરકીય દેશમાં જ તેમનું આયુષ્ય પૂરું થયું છતાં તેઓ આપણા માર્ગચાંદા અર્થને-તે જ અદ્વાયપ થવાનો એક માર્ગ છે, એ

અર્થને જાણી શક્યા; અને તેમનો નિશ્ચય છે કે, ભરતખંડમાં તે બ્રહ્મચર્ય આ કાળમાં પણ દુર્લભ નથી; પરંતુ આપણા ગૃહમાંના જ દાંભિક વીરોને પત્નિપત્નીના સંબંધમાં શારીરિક સંબંધ વિના ખીજું કંઈ પણ દેખાતું નથી કે? “મનુષ્યના મનમાં જેવા વિચારો ચાલતા હોય છે, તે પ્રમાણે જ તેને બાહ્ય જગત્ દેખાય છે!”

ખીજે એક તેમનાપર એવો આરોપ છે કે, “વેસ્થાઓ પ્રતિ તેમણે સંપૂર્ણ નૈતિક તરસ્કાર દર્શાવ્યો નથી.” આ આક્ષેપનું પ્રોદેસર સાહેબે આપેલું હિતર બહુ જ મધુર છે. તેઓ કહે છે, “આ આરોપમાટે ધર્મસંસ્થાપકોમાંના માત્ર એકલા રામકૃષ્ણ જ અપરાધી નથી.” અહાહા! કેવા મધુર આ શબ્દો! તે ભગવાન શુદ્ધના દિવ્ય કૃપાપ્રસાદને પામેલી વેસ્થા અંબાપાત્રી અને દેવપુત્ર કાષ્ટસ્તને જેણે પ્રસન્ન થયો હતો તે ઓર્થોડોક્સ બાઈ, એ હિલચલનું તેમના એ શબ્દો સ્મરણ કરાવી દે છે.

હજી પણ વળી એક આરોપ છે, જેઓ મઘપાતનના વ્યસની હતા, તેવા લોકોનો પણ તેઓ દ્વેષ કરતા નહોતા. શે વિવેકશક્તિ આરોપ! કોઈ એક મનુષ્ય દારૂના એક બે છુટકા લેતો હોય, નેટલા માટે કોઈએ તેની છાયામાં પણ ન જવું, એટલે જ એનો અર્થ કે ખીજું કંઈ? મહા બળવાન આરોપ! તે મહા પુરુષે મઘ પીનારાને, વેસ્થાઓને, ચોરોને અને આ જગતમાંનાં સર્વ પાપીઓને તિરસ્કારથી લાત મારીને હાંકી કાં ન કાઢ્યાં? તેમ જ તે આજો બંધ કરીને, બ્રહ્માના કદાપિ ન બદલાતા હામોનિયમના સ્વરોમાં નિયત વાતાં કેમ ન બોલ્યા? કિંવા તેણે પોતાના વિચારોને શુભ રાખીને નિત્યની ભાષામાં જ કેમ પ્રકટ ન કર્યો? અને એ સર્વથી વિશેષ મોટામાં મોટો આરોપ વળી એ કે, પોતાના સમસ્ત જીવનપર્યન્ત તે વૈવાહિકબંધનમાં શા માટે ન રહ્યો?

એ આક્ષેપકોની કહેલી વિવેકશક્તિ શુદ્ધતાના તથા સદ્વર્તનના ધ્યેયના આધારે જો આયુષ્યની દિશા આંકવામાં ન આવે, તો આર્ચાવર્તનના ભાગ્યમાં નાશ લખાયેલો જ સમજવો! આવા નૈતિક નિયમોના સાદાચ્ચથી જ જો તેણે ઉચ્ચ સ્થળે આવતું હોય, તો આવતું; અન્યથા તેમ ચતું ચાશકય છે.

તેમના પ્રત્યક્ષ જીવનજીવિત કરતાં તેમનાં વચનોના સંગ્રહે પુસ્તકના અધિક ભાગને વ્યાપ્ત કરેલો છે. સમસ્ત જગતમાંના અંગ્રેજોલોકનારા અનેક વાંચકોનું ધ્યાન તે વચનો-એ પોતા તરફ આકર્ષ્યું છે, એવું અનુમાન, એ પુસ્તકના વેગપૂર્વક ચતા વિક્રયને જોઈને, સદજ કરી શકાય છે. તેમના પ્રત્યક્ષ સુખમાંથી આવેલાં તે વચનો પ્રજાળ આધ્યાત્મિક બળ તથા સત્તાથી ભરેલાં છે; અને તેથી જગતના કોઈ પણ ભાગમાં, તેમનું દિવ્ય પરિણામ થવાનું જ. મહાત્માઓ બહુ જનોના હિત અને બહુ જનોના સુખમાટે જ જન્મીને

ધારણ કરે છે. તેમનું જીવન અને કાર્ય સાધારણ કાર્યક્રમ કરતાં પર હોય છે અને તેમના ઉપદેશોના પ્રકાર પણ તેવો જ વિલક્ષણ હોય છે !

અને આપણે શું કરીએ છીએ ? જે એક ગરીબ બ્રાહ્મણના બાળકે પોતાના જન્મથી આપણને પવિત્ર ક્યો, પોતાના કાર્યથી આપણને ઉત્તરિના પ્રદેશમાં લઈ ગયો, પોતાના અમર્ય વગનોપરે વિજયી અમેલી જાનિની અતુક્રપાને આપણા તરફ વાળી-તેના માટે આપણે શું કરીએ છીએ ? સત્ય નિરતર સચકર જ થઈ પડે છે, જીમ નથી, મિત્ર કેટલીક એ રી વેળા હોય છે કે, તે વેળાએ તે સત્યનું કથન કરવું જ પડે છે-આપણા-માના કેટલાકને જણાય છે કે, તેમના જીવન તથા ઉપદેશથી આપણો લાભ થયો છે. પણ માન એટલામાં જ બહાર આટોપાઈ જાય છે. પોતાના જીવનમાં તે ઉપદેશને ઉતારવાનો પ્રયત્ન માન કરવો, પણ આપણી શક્તિથી બહારનું કાર્ય છે. તો પછી આપણા સર્વ દેહ અને આત્માને, શ્રી રામકૃષ્ણે ઉપજાવેલી જ્ઞાન તથા ભક્તિની પ્રચલ લક્ષરીઓપર તરાવવા, જો તો ક્યાંથી જ બની શકે વાર ? લગભગની એ લીલા જેમના જાણવામાં આવી છે, કિંવા જેઓ તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમને અમે કહીએ છીએ કે,--“ કેવળ જાણવાથી શું થવાનું છે ? જાણવું એ કાર્યથી સિદ્ધ થાય છે. તેની નિશ્ચિતતા વિશે કેવળ મુખે જાણવાથી કિંવા મારો પોતાનો એમાં વિશ્વાસ છે એમ કહેવાથી તમારામાં કાણ વિશ્વાસ રાખવાનું હતું ? આપણને શું જાણે છે, તે કૃતિ બરો બર કહે છે. તમને જે કાંઈ યોગ્ય લાગતું હોય તેને કૃતિમાં ઉતારો અને પછી તે જગતને જોવા લો ” નિસાત બરેલા ઉદયમાંથી આવનારી કલ્પનાઓ અને મનોવિકાર, તેમનાં ફળોપરે-પ્રલય કાર્યના યોગે-ઓજાખવામાં આવી શકે છે.

જેઓ, અમે પોતે મહા વિદ્વાન છીએ એવા અભિમાનથી, જો નિરક્ષર, ગરીબ અને દેવાન્યમાંના સાધારણ પૂજારીને હુદ્ર ગણે છે, તેમને અમારી એ નમ્ર પ્રાર્થના છે જે દેશમાંના એક નિરક્ષર પૂજારીએ, આત્માના બળથી, આટલા અત્ય સમયમાં તમારા પૂર્વજોના પુરાણ-સનાતન-ધર્મનો વિજયનાદ સમુદ્રની પેનાપારની ભૂમિમાં પથ્થ ગર્જની લીધો, તેજ ભૂમિમાંના તમે વીરોના વીર, સર્વ કરતા પૂજન, બલિષ્ઠ, સુશિક્ષિત અને વિદ્વાનોમાંના વિદ્વાન છો એટલે, જે તમે માત્ર મનમાં લાવશો, તો પોતાની જન્મભૂમિના, પોતાના રાષ્ટ્રના કલ્યાણમાટે એના કરતાં પણ વિશેષ અસાધારણ શીર્ષના કૃત્યો કરી ચક્રોમાં અર્પાત ઉઠો, આગળ આવો, પોતાના આતરિક શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યના ઝેત બતાવો, તેને પ્રકટ કરો, અમે અત્ય પૂજ્યભાવનાં અર્ધ્યોને હસ્તમાં લઈને પૂજન-પાટે તમારી માર્ગપ્રતીક્ષા કરીએ છીએ અમે એટલે અત્ય, ગરીબ, અપ્રસિદ્ધ અને

ક્ષુદ્ર બિભૃક્ષ; અમારી ઉપજવિકાનું સાધન એટલે અમારો બિભૃક્ષવેશ. પણ તમે મહા-
ધનવાન, બહુ વજનદાર; તમારું સામર્થ્ય કેટલું બધું; કુલીન વંશમાં તમારો જન્મ
થયો; સર્વ જ્ઞાન તથા વિદ્યા તમારામાં કેન્દ્રીભૂત થયેલાં! તો પછી તમે શામાટે
ભીતિ ઉભા નથી થતા વારુ? તમે અગ્રેસરત્વને શામાટે નથી સ્વીકારતા? માર્ગ
બતાવો, જગતના કલ્યાણમાટે કરેલા પરિપૂર્ણ ત્યાગનું ઉદાહરણ અમને બતાવી દો,
એટલે અમે તમારા આત્માધીન શુભામ પ્રમાણે તમારી પાછળ પાછળ આત્મા આવીશું!”

વિરહ પક્ષે શ્રી રામકૃષ્ણ તથા તેમના નામનાં વિજય તથા પ્રસિદ્ધિને જોઈને શુદ્ધ
ધર્મ તથા અસૂચાધી ઉદ્યુક્ત યર્ધ, જેઓ ગુણામ જાતિને જ યોગ્ય નિષ્કારણ વૈરનાં અયોગ્ય
ચિન્હો બતાવે છે, તેમને અમે એમ કહીએ છીએ કે, —“પ્રિય મિત્રો, તમારા આ પ્રયત્નો
નિષ્ફળ છે. જો પોતાના જડબામાં અવકાશના છેડા ગળી લીધા છે, જેના હિમધવલ
સિખરપર પોતાના સ્વર્ગીય તેજની એ દિવ્ય મૂર્તિ વિરાજે છે, તે એ અનંત, અમરપાંદ,
ધર્મની લહરી, પોતાનાં નામ, કીર્તિ અને સંપત્તિ મેળવવામાટે કરેલા અમારા ઉત્સુક
પ્રયત્નનું કાર્ય હશે, તો તમારા અથવા તો બીજા કોઈના પણ પ્રયત્ન વિના જ, વિશ્વના
અનુસ્લેષનીય નિયમ સમક્ષ નત્ર થઈને તે કાળના અનંત, જળમય ઉદરમાં સદાને માટે
લુપ્ત થઈ જશે! પણ જો એ લહરી, તે એક વિશ્વમાતાની ઇચ્છાથી અને તેની જ દિવ્ય
સૂક્તિથી, એક મહાત્માના હૃદયમાંના સ્વાર્થરહિત પ્રેમના પૂરથી જગતને દૂબાવતી હશે,
તો હે ક્ષુદ્ર મનુષ્ય! સર્વ શક્તિમતી જગન્માતાની ઇચ્છાની ભાવી ગતિમાં જેના યોગે અવ-
રોધ કરી શકાય, એવી કઈ શક્તિ તારી પાસે છે વારુ?

